

Kadir Yıldırım

Osmanlı'da İşçiler (1870 - 1922)

Çalışma Hayatı,
Örgütler, Grevler

iletişim

KADIR YILDIRIM 1981'de İstanbul'da doğdu. İlk ve orta öğrenimini aynı şehirde tamamladıktan sonra, 2003 yılında İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Maliye Bölümü'nde lisans eğitimini tamamlayarak mezun oldu. Aynı üniversitede 2006 yılında İktisat Teorisi, ABD'de yüksek lisans eğitimini, 2011 yılında ise Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri ABD'de doktora eğitimini tamamladı. İstanbul Üniversitesi'nde iktisat tarihi, iktisadi düşünce tarihi ve çalışma ilişkileri tarihi üzerine dersler vermeye devam etmektedir.

İletişim Yayınları 1859 • Araştırma-İnceleme Dizisi 315

ISBN-13: 978-975-05-1161-5

© 2013 İletişim Yayıncılık A. Ş.

1. BASKI 2013, İstanbul

EDITÖR Kerem Ünüvar

DIZI KAPAK TASARIMI Ümit Kıvanç

KAPAK Suat Aysu

UYGULAMA Hüsnü Abbas

DÜZELTİ Remzi Abbas

DİZİN Murat Bozluolcay

BASKI ve CILT Sena Ofset · SERTİFİKA NO. 12064

Litros Yolu 2. Matbaacılar Sitesi B Blok 6. Kat No. 4NB 7-9-11

Topkapı 34010 İstanbul Tel: 212.613 03 21

İletişim Yayınları · SERTİFİKA NO. 10721

Binbirdirek Meydanı Sokak İletişim Han No. 7 Çagalıoğlu 34122 İstanbul

Tel: 212.516 22 60-61-62 • Faks: 212.516 12 58

e-mail: iletisim@iletisim.com.tr • web: www.iletisim.com.tr

KADİR YILDIRIM

Osmanlı'da İşçiler (1870-1922)

Çalışma Hayatı, Örgütler, Grevler

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR	9
ÖNSÖZ	11
GİRİŞ	13
BİRİNCİ BÖLÜM	
OSMANLI ÇALIŞMA HAYATININ GENEL YAPISI	23
Sanayileşme çabaları; fabrikalar ve ücretli işçiliğin yaygınlaşması	24
<i>Kalifiye işgücü sorunu</i>	27
Osmanlı'da ücretli işçiler ve alternatif işgücü kaynakları	32
<i>Yabancı çalışanlar</i>	36
Yabancı uzmanlar.....	37
Yabancı işçiler.....	42
<i>İşgücü kaynağı olarak askerler</i>	48
<i>İşgücü kaynağı olarak mahkûmlar</i>	53
<i>Osmanlı çalışma hayatında köleler ve kölelik</i>	56
<i>İşgücü kaynağı olarak savaş esirleri</i>	61
<i>Zorunlu çalıştırma yoluyla işgücü temini</i>	63
Madenlerde zorunlu çalıştırma.....	63
Amele-i mükellefe uygulaması.....	67
Osmanlı işgücünün dinî ve etnik yapısı	73
<i>Etnik köken ve dinî inanç açısından Osmanlı işgücü</i>	73
<i>Çalışma hayatında etnik ve dinî farklılık kaynaklı sorunlar</i>	75
<i>Osmanlı işgücünde etnik dönüşüm ve uluslaşma süreci</i>	77
İşgücünün cinsiyet temelli yapısı ve Osmanlı çalışma hayatında kadınlar	83
<i>Kadınların çalışma hayatına katılımı ve engeller</i>	83

19. yüzyıl ve sonrası Osmanlı çalışma hayatında kadınlar	87
1908 sonrası Müslüman kadınların çalışma hayatına katılımı ve kadın cemiyetleri	93
İKİNCİ BÖLÜM	
OSMANLI'DA İŞÇİ ÖRGÜTLENMESİ	99
İşçi örgütlenmesi ve tarihsel gelişimi	99
1908 öncesi işçi örgütlenmesi	100
Amelperver Cemiyeti ve işçilere yönelik hayırseverlik cemiyetleri.....	100
Ticarî, sosyal vb. amaçlı örgütlenme ve işçiler.....	103
Siyasî nitelikli örgütlenme; Amele-i Osmani Cemiyeti.....	106
Sendikal nitelikte işçi örgütleri.....	110
1908 ve sonrasında işçi örgütlenmesi	114
1908-1913 döneminde işçi örgütlenmesi.....	115
Demiryolu ulaşımında işçi örgütlenmesi.....	116
Gıda sektöründe işçi örgütlenmesi.....	121
Denizcilik, rıhtım, dok ve antrepo işçileri örgütlenmesi.....	127
Tekstil sektöründe işçi örgütlenmesi.....	129
Basın yayını ve matbaacılıkta işçi örgütlenmesi.....	130
Diğer alanlarda işçi örgütlenmesi.....	131
1908-1913 dönemi işçi örgütlenmesinin genel değerlendirmesi.....	135
1919-1922 dönemi işçi örgütlenmesi.....	139
İşçi örgütleri.....	140
1919-1922 dönemi işçi örgütlenmesinin genel değerlendirmesi.....	146
Sosyalist hareket ve işçi örgütlenmesi	147
Sosyalizmin Osmanlı düşünce hayatına girişi ve basın	148
1870 sonrası basın üzerinden sosyalizm tartışmaları.....	148
II. Meşrutiyet sonrası basında sosyalizm tartışmaları.....	151
1908 Meşrutiyet'in ilanı ve sosyalist örgütlenme	155
Sosyalist Ermeni cemiyetleri.....	156
Rumeli bölgesinde sosyalist örgütlenme.....	159
Selanik Sosyalist İşçi Federasyonu.....	159
Rumeli bölgesinde diğer sosyalist örgütler.....	165
1908 sonrası İstanbul'da sosyalist hareket.....	167
Toplumsal Araştırmalar Grubu ve işçi kulüpleri.....	167
Osmanlı Sosyalist Fırkası ve Hüseyin Hilmi.....	168
1919 sonrası sosyalist hareket	171
Dr. Hasan Rıza ve Sosyal Demokrat Fırkası.....	173
Türkiye İşçi ve Çiftçi Sosyalist Fırkası ve Kurtuluş mecmuası.....	173
İştirakçi Hilmi ve Türkiye Sosyalist Fırkası.....	175
Diğer sosyalist fırkalar.....	178
Yurtdışındaki sosyalist teşkilatlanma;	
Mustafa Suphi ve Türk komünist teşkilatları.....	180
Devletin sosyalizm ve sosyalist hareketlere yaklaşımı	182

OSMANLI'DA İŞÇİ HAREKETLERİ	189
Grev dışındaki işçi hareketleri	191
<i>Yeni teknolojilere karşı direnç ve makine kırcılığı</i>	191
Boykotlar	199
1908-1909 Avusturya boykotu.....	199
1909-1911 Yunanistan boykotu.....	201
1911 İtalya boykotu.....	204
Ücret ve çalışma süresi nedenli grev dışı işçi eylemleri	205
Osmanlı'da grevler ve tarihi gelişimi	206
1908 öncesi Osmanlı'da grevler	208
1870 öncesi grevler.....	208
1870-1908 yılları arasında Osmanlı'da grevler.....	209
1870-1880 dönemi.....	209
1881-1890 dönemi.....	213
1891-1900 dönemi.....	214
1901-1908 Temmuz dönemi.....	218
Genel bir değerlendirmeyle 1870-1908 dönemi grevleri.....	224
II. Meşrutiyet'in ilanı ve 1908 grevleri	230
Madencilik sektöründe grevler.....	231
Gıda sektöründe grevler.....	236
Tütün işçileri.....	236
Gıda sektöründe diğer grevler.....	240
Demiryolları ve tramvay işçileri grevleri.....	244
Denizcilik (gemicilik) sektöründe grevler.....	254
Rıhtım, dok ve antrepo işçileri (liman işçileri ve hamallar).....	255
Tekstil sektöründe grevler.....	258
Enerji sektöründe grevler.....	260
Basın yayın ve matbaa işçileri grevleri.....	261
Diğer sektörlerde grevler.....	261
Genel bir değerlendirmeyle 1908 grevleri.....	263
1909-1918 döneminde grevler	269
1909 yılında grevler.....	270
1910 yılında grevler.....	273
1911 yılında grevler.....	277
1912-1918 döneminde grevler.....	280
Genel bir değerlendirmeyle 1909-1918 grevleri.....	283
1919-1922 dönemi grevleri	287
Sayısal açıdan grevlerin değerlendirilmesi.....	293
Grevlerin nedenleri, gelişimi ve sonuçları.....	295

OSMANLI'DA ÇALIŞMA HAYATINA YÖNELİK

YASAL DÜZENLEMELER	297
Bireysel ve toplu iş hukuku	298
Bireysel iş ilişkilerine yönelik yasal düzenlemeler	299
<i>Kanun-ı Esasî ve Mecelle</i>	299
<i>Bireysel iş ilişkilerine yönelik bölgesel ve sektörel düzenlemeler</i>	300
Maden nizamnameleri.....	300
1893 Amele Nizamnamesi.....	305
Ücretlerin korunması.....	307
Sosyal güvenlik unsuru olarak emeklilik sistemi.....	308
Toplu iş ilişkilerine yönelik yasal düzenlemeler	309
<i>1845 tarihli Polis Nizamnamesi</i>	310
<i>1908-1909 Ta'til-i Eşgal Kanunu</i>	311
Kanunun çıkarılması sürecinde taraflar ve tartışmalar.....	313
Kanun metni.....	315
Kanunun kapsamı.....	318
Kanundaki eksiklik-boşluklar ve eleştiriler.....	321
Ta'til-i Eşgal Kanunu ve sendika yasağı.....	323
<i>Ta'til-i Eşgal Kanunu kapsamındaki işletmelerde işçi örgütlenmesi</i>	327
<i>Ta'til-i Eşgal Kanunu kapsamı dışındaki işletmelerde işçi örgütlenmesi</i>	331
Ta'til-i Eşgal Kanunu ve grevler.....	333
Ta'til-i Eşgal Kanunu ve uzlaşma süreci.....	335
Ta'til-i Eşgal Kanunu ve değişiklik teklifleri.....	338
<i>1909 Cemiyetler Kanunu</i>	340
<i>1909 İçtimâat Kanunu</i>	343
Çalışma hayatına yönelik yürürlüğe girmeyen kanun teklifleri	345
<i>Washington Elçiliği'nin çalışma şartlarına yönelik teklifi</i>	345
<i>Tarım sektöründe işçi-işveren ilişkilerini yeniden düzenleme girişimi</i>	346
<i>Sanayi hayatında erkek ve kız çocuklar ile kadın işçileri korumaya yönelik kanun layihası</i>	347
<i>Madenlerde işçi sağlığı ve güvenliğine yönelik kanun layihası</i>	349
<i>Yasalaşmayan diğer kanun teklifleri</i>	350
SONUÇ	353
EKLER	
Ek A: 1870-1922 Grevler.....	357
Ek B: 1870-1922 Grevler ve Grevci İşçi Sayısı.....	368
KAYNAKÇA	369
DIZIN	383

KISALTMALAR

A.e.	Aynı eser
A.g.e.	Adı geçen eser
ABD	Ana Bilim Dalı
B	Receb
BOA	Başbakanlık Osmanlı Arşivi
Bsk.	Baskı
C.	Cilt
C	Cemaziülahir
CA	Cemaziyelevvel
KE	Kanunuevvel
KS	Kanunusani
L	Şevval
M	Muharrem
N	Ramazan
R	Rebiülahir
RA	Rebiülevvel
S	Safer
s.	Sayfa
S.	Sayı
SBE	Sosyal Bilimler Enstitüsü
Ş	Şaban
TDV	Türkiye Diyanet Vakfı
TTK	Türk Tarih Kurumu
TE	Teşrinievvel

TS	Teşrinisani
vb.	ve benzeri
vd.	ve diğerleri
Cilt	Volume
Y	Yıl
Z	Zilhicce
ZA	Zilkade

ÖNSÖZ

Bu çalışmada Osmanlı çalışma hayatında işçi örgütlenmesi ve işçi hareketlerinin 1870'lerden başlayarak 1922'ye kadar geçen dönemde tarihî gelişiminin analizi amaçlanmıştır. Toplu iş ilişkilerinin Osmanlı'daki gelişimini incelemeyi hedefleyen çalışma, işçi örgütlenmesi, işçi hareketleri ve alana yönelik yasal düzenlemelerin tamamını bir arada ve birbiriyle bağlantılı olacak şekilde değerlendirmektedir. Bu değerlendirme yapılırken temel kaynaklar olarak döneme ait arşiv kayıtları, matbu eserler ve süreli yayınlar kullanılmıştır. Dönemin kayıtlarının esas alınması, Osmanlı emek tarihine yönelik boşluğun doldurulabilmesi için katkıda bulunulmasına imkân sağlamıştır. İşçi örgütlenmesinin tarihî geçmişine yönelik yeni bulgular ve dönem itibarıyla yapılan grev sayısının bilinenden fazla olduğu gibi tespitler, araştırmanın bu katkıya yönelik sonuçlarından bazıları olarak öne çıkmaktadır.

Bu çalışma yapılırken konunun seçilmesinden gelişimi ve tamamlanmasına kadar hemen her süreçte birçok kişinin yardımı olmuştur. Sürecin tamamında yardım ve destekleriyle beni yönlendiren değerli hocam Prof. Dr. Tefvik Güran'a katkıları ve varlığı için teşekkürlerim yetersiz kalacaktır. Çalışmanın kitaplaşma sürecinde Prof. Dr. Ali Akyıldız'a tavsiye ve katkıları için, değerli hocalarım Prof. Dr. Ahmet Kala ve Prof. Dr. Coşkun Çakır'a da yardımları için minnettarlığımı ifade etmek isterim. Arşiv kayıtları ve döneme ait süreli yayınları çalışırken beni yönlendiren, tashih aşamasının her anında yanımda olan, her türlü bilgiyi paylaşarak çalışmamı derinleştirme imkânı sağlayan hocalarım Yard. Doç. Dr. Şevket Kamil Akar, Yard. Doç. Dr.ERCÜMENT BALCI ve Dr. Hüseyin Al ile, değerli meslektaşlarım Yakup Akkuş, Serdar Serdaroğlu, İlker Aykut, Melikşah Kaçar, Mehmet Yıldırım ve Ah-

met N. Çiçekler'e teŖekkürü de borç bilirim. alıŖmanın tamamlanabilmesi için geçen uzun sürede ihmal ettiğim, baŖta anne ve babam olmak üzere, tüm dostlarım ve yakınlarımın da affına sđınarak sabır ve tahammülleri için Ŗükranlarımı sunarım.

GİRİŞ

Osmanlı'da çalışma ilişkileri, emek tarihi araştırmacıları için uzun süre ihmal edilen bir alan olarak kaldıktan sonra 1950'lerle birlikte ilgi çekmeye başlamıştır. 1960'larda sadece süreli yayınlar üzerinden de olsa döneme ait birincil kaynaklardan yararlanılarak araştırma yapılmasının önemi kavranmış, ancak en temel kaynaklardan biri olan arşiv kayıtları ise 1990'ların sonlarına kadar göz ardı edilmiştir. Osmanlı arşiv kaynaklarının göz ardı edilmesinin başlıca sebeplerinden biri, emek tarihi araştırmacılarının arşiv belgelerini çalışma hayatının gerçek yapısından ziyade devletin resmî görüşlerini yansıtan kayıtlar olarak görmeleriydi. Diğer bir sebep ise, arşiv kayıtlarının tutulduğu Osmanlı Türkçesine vâkıf araştırmacı sayısının azlığıydı. Arşiv kayıtları başta olmak üzere birincil kaynakların bu şekilde ihmal edilmesi, emek tarihi alanındaki büyük bir boşluğun kapatılamamasına ve hatalı bilgiler ile tartışmaların da devam etmesine neden olmuştur. Uzun süre Osmanlı'daki ilk işçi sendikası olarak kabul edilen Amelperver Cemiyeti isimli örgütün kuruluş tarihi ile isminin yanlış bilindiği ve de bir işçi sendikası olarak kabul edilemeyeceğinin 1995 gibi geç bir tarihte netleştirilebilmesi¹ bile başlı başına alandaki boşluğu göstermektedir. 1990'ların sonu ve 2000'lerin başlarıyla birlikte, Osmanlı emek tarihiyle ilgilenen araştırmacı ve çalışma miktarı da hızlı bir şekilde artmaya başlamıştır. Her yeni yayınlanan çalışmayla birlikte literatüre yeni bilgilerin eklenmekte olması, alanın boşluğunu ve ihmal edilmişliğini de göstermekteydi.

Bu çalışma, Osmanlı işçi hareketleri ve örgütlenmesine yönelik literatür-

1 Erkan Serçe, "Mitostan Gerçeğe: Amelperver Cemiyeti", *Toplumsal Tarih*, S. 14, Şubat 1995, s. 6-11.

deki boşlukları bir nebze giderebilmek amacıyla girilmiş bir çabanın sonucudur. Bu çaba, ücretler, çalışma şartları vb. bireysel iş ilişkilerinden ziyade işçi örgütlenmesi ve işçi hareketlerini konu alan toplu iş ilişkilerine yönelmiştir. İşçi hareketleri ve işçi örgütlenmesini açıklayabilmek için, ücret sorununu ve çalışma şartlarının ağırlığı gibi unsurlara yer vermenin gerekliliği de göz önüne alınarak, gerektiği yerlerde bu alanlara dair bilgiler verilmiştir. Çalışmada ele alınacak konularla ilgili bilgi vermeden önce, Osmanlı emek tarihi araştırmacı ve çalışmalarına tarihî gelişimiyle birlikte bireysel ve toplu iş ilişkileri kapsamında değinmekte fayda vardır.

Bireysel iş ilişkileri açısından çeşitli sektörler ve bölgelere yönelik çalışmalarıyla en fazla ön plana çıkan isim Donald Quataert'tir. Quataert'in, 1822-1920 arasında Zonguldak bölgesinde maden işçilerini,² 1800-1914 arasında ise Selanik, Makedonya, Bursa, Uşak, Edirne, Tokat, Sivas, Halep gibi şehirlerden oluşan geniş bir coğrafyadaki tekstil imalatı işçilerini konu edinen çalışmaları³ bu alanlar için birer başucu kitabı niteliğindedir. Selanik işçileri,⁴ Batı Anadolu'da makine kırıcılığı hareketlerine katılan işçiler,⁵ değişen ekonomik ve sosyal hayatın işgücü üzerindeki etkilerini en iyi yansıtan ve siyasi müdahalelere açık yapısıyla öne çıkan işçi gruplarından biri olan hamallarla⁶ ilgili çalışmaları da, Quataert'in emek tarihi çalışan araştırmacılar için başvurulması gereken eserlerinden bazılarıdır. 1800-1914 dönemi için yabancı konsolosluk raporlarını kullanarak ülkenin çeşitli bölgelerinde ücretler, çalışma şartları ve işçi hareketlerinden örnekler sunan Charles Issawi'nin çalışması da alan için önemli bilgiler sunan kayda değer bir kaynaktır.⁷

Bireysel iş ilişkileri ve çalışma şartlarına yönelik son dönemde spesifik çalışmaların da yapılmasıyla alana yönelik eser sayısı artmaya başlamıştır. Cengiz Kırılı'nın 19. yüzyıl erken dönemleri için geleneksel zanaat sisteminde İs-

2 Donald Quataert, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Madenciler ve Devlet-Zonguldak Kömür Havzası 1822-1920*, çev. Nilay Ö. Gündoğan ve Azat Z. Gündoğan, Boğaziçi Üniversitesi Yayinevi, İstanbul, 2009.

3 Donald Quataert, *Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü*, 2. Bsk., çev. Tansel Güney, İletişim Yayınları, İstanbul, 2008.

4 Donald Quataert, "Selanik'teki İşçiler, 1850-1912", *Osmanlı'dan Cumhuriyet Türkiye'sine İşçiler 1839-1950*, der. Donald Quataert ve Erik J. Zürcher, İletişim Yayınları, İstanbul, 1998, s. 97-122; Donald Quataert, "Fabrika Bacalarından Tüten Dumanlar", *Selânik (1850-1918) "Yahudilerin Kenti" ve Balkanlar'ın Uyanışı*, haz. Gilles Veinstein, çev. Cüneyt Akalın, 2. Bsk., İletişim Yayınları, İstanbul, 2001, s. 186-204.

5 Donald Quataert, "Machine Breaking and the Changing Carpet Industry of Western Anatolia, 1860-1908", *Journal of Social History*, Cilt 19, Spring 1986, s. 473-489.

6 Donald Quataert, "Osmanlı İmparatorluğunda İşgücü Politikası ve Siyaset: Hamallar ve Bâbiâli, 1826-1896", çev. Ali Kartal, *Tarih ve Toplum*, S. 33, Eylül 1986, s. 170-175.

7 Charles Issawi, *The Economic History of Turkey 1800-1914*, The University of Chicago Press, Chicago, 1980.

tanbul'da işgücünün etnik ve dinî dağılımıyla ilgili çalışması,⁸ Erdem Kabadayı'nın İplikhane, Feshane ve Basmahane özelinde devlet fabrikaları işçilerinin çalışma şartlarından, cinsiyet, etnik ve dinî temelli farklılaşmaları ve aile hayatlarına kadar geniş bilgi içeren çalışması,⁹ Gülhan Balsoy'un Cibali Tütün Fabrikası işçilerine yönelik kadın işçileri ön plana çıkardığı ve fotoğraflarla desteklediği çalışması,¹⁰ Gila Hadar'ın Selanik Yahudi tütün işçileri üzerinden yine kadın işçileri ön plana çıkararak çalışma koşulları ve işçi mücadelelerine yer verdiği çalışması¹¹ bunlardan birkaçıdır. İngiliz Konsolosluk raporları üzerinden yaptığı çalışmalarında 1870'lerde İstanbul, Trabzon ve Bursa'da çalışma hayatı için değerli bilgiler sunan Ergun Türkcan'ın çalışmaları¹² dışında, doğrudan emek tarihini konu edinmeyip, sanayileşme çabaları çerçevesinde kurulan fabrikaları inceleyen ve bu doğrultuda burarlarda çalışan işçilerle ilgili çalışma şartlarından ücretlere, cinsiyet yapısından etnik ve dinî farklılıklara kadar önemli bilgiler sunan çeşitli çalışmalar da¹³ bu manada değerlendirilebilecek önemli kaynaklardır. Bireysel iş ilişkilerine yönelik daha birçok değerli kaynak yayınlanmıştır.¹⁴ Ancak gerek çalışma-

- 8 Cengiz Kırılı, "A Profile of the Labor Force in Early Nineteenth-Century Istanbul", *International Labor and Working-Class History*, Cilt 60, Fall 2001, s. 125-140.
- 9 M. Erdem Kabadayı, "Working for the State in a Factory in Istanbul: The Role of Factory Workers' Ethno-Religious and Gender Characteristics in State-Subject Interaction in the Late Ottoman Empire", *Unpublished PhD Thesis*, Ludwig-Maximilians-Universität, München, 2008.
- 10 Gülhan Balsoy, "Gendering Ottoman Labor History: The Cibali Régie Factory in the Early Twentieth Century", *International Review of Social History*, Cilt 54, 2009, s. 45-68.
- 11 Gila Hadar, "Selanik'te Yahudi Tütün İşçileri: Toplumsal ve Etnik Mücadele Bağlamında Cinsiyet ve Aile", *Osmanlı Döneminde Balkan Kadınları: Toplumsal Cinsiyet, Kültür, Tarih*, der. Amila Butuovic ve Irvin Cemil Schick, çev. Güliz Erginsoy, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2009, s. 137-161.
- 12 Ergun Türkcan, "İngiliz Konsolosluk Raporlarına Göre Ondokuzuncu Yüzyılın İkinci Yarısında Bursa", *Tarih ve Toplum*, C. 4, S. 24, Aralık 1985, s. 386-392; Ergun Türkcan, "İngiliz Konsolosluk Raporlarına Göre: 110 Yıl Önce İstanbul'da Çalışma Hayatı", *Tarih ve Toplum*, C. 2, S. 11, Kasım 1984, s. 323-329; Ergun Türkcan, "İngiliz Konsolosu W. Gifford Palgrave'in Raporlarına Göre 1870'te Trabzon", *Tarih ve Toplum*, C. 6, S. 31, Temmuz 1986, s. 34-46.
- 13 Örneğin bkz. Mustafa Çakıcı, "Osmanlı'nın Sanayileşme Çabalarında Bursa İpek Fabrikası Örneği (1851-1873)", *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, İÜ SBE İktisat Tarihi ABD, İstanbul, 2010; Abdülkadir Buluş, "Osmanlı Tekstil Sanayii Hereke Fabrikası", *Yayınlanmamış Doktora Tezi*, İÜ SBE İktisat Tarihi ABD, İstanbul, 2000.
- 14 Örneğin 1908 Avusturya boykotu üzerinden hamallar ve liman işçilerini inceleyen Çetinkaya ile (Yavuz Doğan Çetinkaya, *1908 Osmanlı Boykotu-Bir Toplumsal Hareketin Analizi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004.), Kadınları Çalıştırma Cemiyet-i İslamiyesi örneği üzerinden kadın çalışanlar ve kadın işçiliğiyle ilgili değerli bilgiler sunan Karakışla'nın [Yavuz Selim Karakışla, *Women, War and Work in the Ottoman Empire: Society for the Employment of Ottoman Muslim Women (1916-1923)*, İstanbul, Ottoman Bank Archive and Research Centre, 2005] çalışmaları da yine bu alanda dikkat çeken eserlerden bazılarıdır.

Tarih ve Toplum, *Toplum ve Bilim*, *Toplumsal Tarih* gibi süreli yayınlarla, *Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi*, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi* gibi eserler de emek tarihi araştırmacılarının başucu kaynağı olarak değerlendirilebileceği önemli bilgiler içeren diğer yayınlar olarak belirtilebilir.

nın sınırları, gerekse temel konumuzun işçi hareketleri ve örgütlenmesi temelli toplu iş ilişkileri olması nedeniyle bu çalışmalara burada yer veremeyeceğiz. Bu anlamda konuyla ilgilenen araştırmacıların Quataert'in 1970 öncesi ve sonrasında Osmanlı emek tarihi yazımında yaşanan derinleşmeyi ele aldığı çalışması¹⁵ ile Touraj Atabaki ve Gavin D. Brockett'in çalışması¹⁶ gibi literatür değerlendirmesine yönelik eserleri de inceleyerek alanla ilgili bilgi edinebileceklerini belirtelim.

İşçi örgütlenmesi ve işçi hareketlerini konu edinen toplu iş ilişkilerine yönelik çalışmaların tarihi ise daha eski olup, Osmanlı emek tarihi yazımı da bu çalışmalarla birlikte başlamıştır. Emek tarihi çalışmalarında *öncüler* olarak nitelendirebileceğimiz bu grupta Hüseyin Avni Şanda'nın 1908 grevlerini incelediği 1935 tarihli çalışmasından¹⁷ sonra, 1951'de Lütfü Erişçi¹⁸ ve 1955'te Kemal Sülker de¹⁹ alana yönelik çalışmalar yapmıştır. 1960'ların sonları ise emek tarihi çalışmalarının hem nicelik hem de nitelik açısından gelişmeye başladığı dönemler olmuştur. 1969'da Kurthan Fişek'in ikincil kaynakları değerlendirerek hazırladığı çalışmasından sonra,²⁰ aynı yıl Oya Sencer'in dönemin süreli yayınları üzerinden yerli ve yabancı gazeteleri değerlendirdiği ve Osmanlı'da işçilerin hem örgütlenme hem de mücadele açısından daha aktif olduğunu gösteren çalışması emek tarihi araştırmaları için bir dönüm noktası olmuştur.²¹ İşçi örgütlenmesi ve hareketleriyle ilgili yapılacak birçok çalışmada temel kaynaklardan biri olarak değerlendirilen bu çalışma, Osmanlı emek tarihi araştırmalarında döneme ait birincil kaynakları kullanmanın önemini de ortaya koymuştur.

1970'lerde toplu iş ilişkilerine yönelik ikincil kaynaklara dayanan ve alana sınırlı katkıda bulunan çalışmalardan sonra,²² 1980'li yıllar Osmanlı emek

15 Quataert bu çalışmasında, emek tarihi çalışmalarında özellikle lonca sisteminde çalışına hayatının işleyişi ve işgücünün durumunun ihmal edildiğini belirtmektedir. Donald Quataert, "Labor History and the Ottoman Empire, c. 1700-1922", *International Labor and Working-Class History*, Cilt 60, Güz 2001, s. 93-109.

16 Touraj Atabaki ve Gavin D. Brockett, "Ottoman and Republican Turkish Labour History: An Introduction", *International Review of Social History*, Cilt 54, 2009, s. 1-17.

17 Hüseyin Avni Şanda, *1908'de Ecnebi Sermayesine Karşı İlk Kalkınmalar*, Akşam Matbaası, İstanbul, 1935.

18 Çalışmanın daha geç tarihli bir baskısı için bkz. Lütfü Erişçi, *Türkiye'de İşçi Sınıfının Tarihi (Özet Olarak)*, Kebikeç Yayınları, Ankara, 1997.

19 Kemal Sülker, *Türkiye'de Sendikacılık*, Sendika Kültürü Serisi No: 1, İstanbul, 1955.

20 Kurthan Fişek, *Türkiye'de Kapitalizmin Gelişmesi ve İşçi Sınıfı*, Doğan Yayınları, Ankara, 1969.

21 Oya Sencer, *Türkiye'de İşçi Sınıfı, Doğuşu ve Yapısı*, Habora Yayınevi, İstanbul, 1969.

22 Yerli ve yabancı tarihî gazeteleri değerlendirerek 1908 grevlerini inceleyen Hakkı Onur'un ve Zonguldak bölgesinde maden işçilerinin mücadelesini inceleyen çalışmasıyla Sina Çıladır'ın bu dönem için birer istisna olduğunu da belirtmemiz gerekir. (Hakkı Onur, "1908 İşçi Hareketleri ve Jön Türkler", *Yurt ve Dünya*, S. 2, 1976, s. 277-295; Sina Çıladır, *Zonguldak Havzasında İşçi Hareketlerinin Tarihi (1848-1940)*, Yeraltı Maden İş Yayınları, Ankara, 1977.)

tarihine olan ilginin ve yapılan çalışma sayısının hızla arttığı bir dönem olmuştur. Bu dönemde Mesut Gülmez işçi örgütlenmesi ve işçi hareketlerinin tarihi gelişimi²³ ile yasal düzenlemelere²⁴ yönelik yayınlarıyla alana katkı yapmıştır. Gülmez'in Ta'til-i Eşgal Kanunu'nun Osmanlı ve Cumhuriyet döneminde 1936'ya kadar grev yapılabilmesi için özgürlük dönemi açtığı görüşünü Zafer Toprak, sadece kanun metni üzerinden yorum yapmak ve dönemin şartlarına değinmeyerek hataya düşmekle eleştirip tam tersi görüş bildirmiş ve bir tartışma başlatmıştır.²⁵ Aynı dönemde emek tarihi çalışmalarına bir diğer katkı işçi örgütlenmesini incelediği çalışmasında özellikle yasal düzenlemeler üzerinde duran Turan Yazgan²⁶ tarafından yapılırken, günümüzde birçok çalışmada dikkate alınan ve Tanzimat sonrasında başlayarak 1922'ye kadar işçi hareketleri ile grevlerini inceleyen Şehmus Güzel de öne çıkan bir diğer isim olmuştur. 1872 ve 1876 yıllarına ait iki gazeteden yararlanılması dışında Güzel de çalışmasını ikincil kaynaklara dayandırmıştır.²⁷ Osmanlı emek tarihinin en önemli yasal düzenlemelerinden biri olan Ta'til-i Eşgal Kanunu'nu Meclis-i Mebusan'daki görüşme zabıtları ve dönemin süreli yayınlarında kanunla ilgili tartışmalardan örnekler de vererek yayınlayan Gündüz Ökçün de, alanla ilgili araştırmacılar için önemli bir kaynak sunmuştur.²⁸

1990'larda Ahmet Makal, bireysel ve toplu iş ilişkilerine değindiği ve uygulamadan ziyade teorik değerlendirmelere ağırlık veren bir çalışma hazırlamış,²⁹ Şam'daki tekstil işçileri örneği üzerinden işçi hareketlerini inceleyen Sherry Vatter ise literatüre önemli bir açılım getirmiştir. Emek tarihi incelemelerinin fabrika ve sanayi işçileriyle sınırlı kalıp, geleneksel zanaat sisteminde çalışan kalfa vb. işçilerin mücadelelerine yer vermemesini eleştiren Vatter, 1879'da Şam'da 3.000 işçinin katıldığı bir grev üzerinden bu ge-

-
- 23 Mesut Gülmez, "1936 Öncesinde İşçi Hakları", *Türkiye'de İşçi Hakları (Osmanlı Döneminden 1986'ya)*, Türkiye Yol İş Sendikası, Ankara, 1986, s. 17-76; Mesut Gülmez, "Tanzimat'tan Sonra İşçi Örgütlenmesi ve Çalışma Koşulları (1839-1919)", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C. 3, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s. 792-802; Mesut Gülmez, *Türkiye'de Çalışma İlişkileri, 1936 Öncesi*, TODAİE Yayınları, Ankara, 1989.
- 24 Mesut Gülmez, "Bir Belge, Bir Yorum: 1909 Tatil-i Eşgal Yasası ve Grev", *Toplum ve Bilim*, S. 12, Kış 1980, s. 50-64; Mesut Gülmez, "İşçi Sorunu ve Polis Mevzuatı: Fransa Örneği ve Polis Nizamı'nın 12'nci Maddesi", *Amme İdaresi* dergisi, C. 17, S. 1, Mart 1984, s. 115-132.
- 25 Zafer Toprak, "1909 Ta'til-i Eşgal Kanunu Üzerine", *Toplum ve Bilim*, S. 13, Bahar 1981.
- 26 Turan Yazgan, "Türkiye'de Sendikal Hareketler-Kısa Bir Tarihçe", *Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 20, Ekim 1982, s. 17-43.
- 27 Şehmus Güzel, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e İşçi Hareketi ve Grevler", *Tanzimattan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C. 3, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s. 803-838.
- 28 Gündüz Ökçün, *Ta'til-i Eşgal Kanunu, 1909 Belgeler-Yorumlar*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1982.
- 29 Ahmet Makal, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Çalışma İlişkileri: 1850-1920 - Türkiye Çalışma İlişkileri Tarihi*, Imge Kitabevi, Ankara, 1997.

nel kaniya karşı çıkmıştır.³⁰ Yavuz Selim Karakışla da 19 ve 20. yüzyıldaki işçi hareketlerini konu alan çalışması dışında,³¹ 1908 grevlerini nedenleri, gelişimi ve sonuçlarıyla birlikte incelediği bir çalışmasıyla³² alana yönelik çalışmaların derinleşmesine ve nitelik kazanmasına katkıda bulunmuştur.

1990'ların sonu ve 2000'lerde ise işçi hareketleri ve işçi örgütlenmesine yönelik çalışmalarda, ihmal edilen arşiv belgeleri daha yoğun bir şekilde kullanılmaya başlanmıştır. İlk olarak Osmanlı'da işçi hareketlerinin 1800-1870 arasındaki gelişimini incelediği doktora teziyle Birten Çelik, *Tasvir-i Efkar* gazetesi ve arşiv kaynaklarını kullanarak Osmanlı işçilerinin çeşitli iş bırakma eylemlerine değinmiştir. Çelik, 1826'da Kal'a-yı Tis'a inşaat işçilerinin, 1862'de ise Elbisehane-i Âmire işçilerinin grevleri üzerinden, 19. yüzyılda işçi hareketlerinin 1870'ler sonrasına mahsus olmadığını ve Osmanlı işçisinin mücadeleci yönünün erken dönemler için de geçerli olduğunu ortaya koymuştu.³³ Osmanlı genelinde işçi hareketlerini inceleyen doktora teziyle Cevdet Kırpık 1870 sonrası dönem için bu tarz çalışmaların ilkinin ortaya koymuştur. Özellikle işçi hareketleri açısından Şehmus Güzel'in yukarıda değindiğimiz "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e İşçi Hareketi ve Grevler" çalışmasında yer verilen kayıtları temel alan ve bunlara arşiv kaynaklarından ulaştığı yeni grevleri ekleyen Kırpık'ın çalışması, arşiv kayıtlarının bireysel ve toplu iş ilişkileri açısından oldukça zengin veriler sunduğunu ortaya koymaktadır.³⁴ Selanik'teki tütün işçileri örneği üzerinden çalışma şartları, işçi örgütlenmesi ve işçi hareketlerini inceleyen Tutku Vardağlı'nın çalışması da arşiv kaynaklarıyla derinleştirilmiş değerli bir eserdir.³⁵

Emek tarihiyle ilgili değinilmesi gereken önemli bir konu da Osmanlı'da sosyalist ve sol hareketlere yönelik literatürdür. Sol ve sosyalist hareket incelemeleri açısından öne çıkan isimse değerli çalışmalarıyla Mete Tunçay'dır. Tunçay, ilk olarak 1967'de yayınladığı eserini, gizli bilgileri de açığa çıkararak sürekli genişletmiş ve özellikle Türk sosyalist hareketini temel alan bir

30 Sherry Vatter, "Şam'ın Militan Tekstil Dokumacıları: Ücretli Zanaatkarlar ve Osmanlı İşçi Hareketleri, 1850-1914", *Osmanlı'dan Cumhuriyet Türkiye'sine İşçiler 1839-1950*, der. Donald Quataert ve Erik J. Zürcher, İletişim Yayınları, İstanbul, 1998, s. 55-95.

31 Yavuz Selim Karakışla, "Osmanlı Sanayi İşçisi Sınıfının Doğuşu 1839-1923", *Osmanlı'dan Cumhuriyet Türkiye'sine İşçiler 1839-1950*, der. Donald Quataert ve Erik J. Zürcher, İletişim Yayınları, İstanbul, 1998, s. 27-54.

32 Yavuz Selim Karakışla, "Osmanlı İmparatorluğu'nda 1908 Grevleri", *Toplum ve Bilim*, S. 78, Güz 1998, s. 187-209.

33 Birten Çelik, "Türkiye'de İşçi Hareketlerinin Tarihsel Gelişimi", *Yayılanmamış Doktora Tezi*, Dokuz Eylül Üni. Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İzmir, 1999.

34 Cevdet Kırpık, "Osmanlı Devleti'nde İşçiler ve İşçi Hareketleri (1876-1914)", *Yayılanmamış Doktora Tezi*, Süleyman Demirel Üniversitesi SBE Tarih ABD, Isparta, 2004.

35 Tutku Vardağlı, "1908'e Giden Yolda İşçi Hareketleri: Selanik Vilayeti Tütün İşçileri", *Dünya Bakarak Bugünü Anlamak - 2008'den 1908'e Bakmak*, yayına haz. Mutlu Dursun ve Tutku Vardağlı, Tarem Yayınları, İstanbul, 2009, s. 33-44.

başucu eseri hazırlamıştır.³⁶ Tunçay'ın Zürcher'le birlikte derlediği ve 1876-1923 döneminde Osmanlı'da sosyalist hareketi milliyetçilik temelli gelişimiyle ele alan, Ermeni, Bulgar, Rum ve Yahudi unsurların sosyalist hareket içindeki yerinin her bir unsur için ayrı yazarlarca incelendiği çalışma da, Osmanlı'da sosyalist hareket için oldukça değerli bir eserdir.³⁷ Yukarıda değindiğimiz Sencer, Gülmez ve Güzel gibi araştırmacılar da çalışmalarında emek tarihinin gelişimi içinde sosyalist hareketlere sık sık yer vermişlerdir. Bunlar dışında Ahmet Cerrahoğlu'nun 1870'lerden itibaren süreli yayınlarda yer alan sosyalizmle ilgili yazılara da yer verdiği çalışması,³⁸ Dimitir Şişmanov'un işçi hareketleri ve örgütlenmesinde sosyalist harekete yer verdiği çalışması³⁹ ile yerli ve yabancı arşivler, döneme ait süreli yayınlar ve anılar üzerinden Selanik'te Sosyalist İşçi Federasyonu üzerinden Yahudi temelli sosyalist hareketler ve örgütlenmeye değinen Şükrü Ilıcak'ın çalışması da⁴⁰ dikkat çeken diğer eserlerden bazılarıdır.

Osmanlı çalışma hayatında 1870-1922 döneminde işçi örgütlenmesi ve işçi hareketlerinin tarihsel gelişimini ele alan bu çalışmada, esas olarak arşiv kaynakları temel alınmıştır. Yukarıda toplu iş ilişkilerine yönelik literatürde de değindiğimiz gibi, bu alanda yazılmış eserler için en önemli eksiklik, birincil kaynaklara, özellikle de arşiv kaynaklarına yeterince yer verilmemesidir. Bu durum, en temel bilgilerde dahi (işçilerin ilk örgütlenmesinden çeşitli dönemlerde yaptıkları grev sayısına, alana yönelik yasaların nasıl uygulandığından grev ve sendikaların yasak olup olmamasına kadar) bir netlik bulunmamasına yol açmıştır. Çalışmada işçi hareketleri ile işçi örgütlenmesi için ortaya koyduğumuz yeni bilgiler de, arşiv kaynaklarının ne kadar önemli olduğunu ortaya koymaktadır. Ancak Osmanlı emek tarihiyle ilgili bir çalışmanın sadece arşiv kaynakları kullanılarak yapılamayacağı da açıktır. Döneme ait zengin bilgiler içeren gazete ve dergiler gibi süreli yayınlar, kitap ve makale gibi matbu eserler de emek tarihi çalışmaları için bir hayli önem arz etmektedir. Ele alınan dönem itibarıyla bu kaynaklara yönelik yapılan taramalarda konuyla ilgili arşiv kaynaklarını tamamlayıcı birçok bilgiye ulaşmamız, söz konusu eserlerin araştırmacılar için önemini açıkça göstermektedir. Alana yönelik zengin bir literatür bulunması, özellikle politize olmamış eserlerin de değerlendirilmesine alınmasıyla çalışmanın güçlendirilebilmesinde oldukça yararlı olmuştur.

36 Mete Tunçay, *Türkiye'de Sol Akımlar 1908-1925*, C. 1, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009.

37 der. Mete Tunçay-Erik Jan Zürcher, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalizm ve Milliyetçilik (1876-1923)*, 5. Bsk., İletişim Yayınları, İstanbul, 2010.

38 Ahmet Cerrahoğlu, *Türkiye'de Sosyalizmin Tarihine Katkı*, May Yayınları, İstanbul, 1975.

39 Dimitir Şişmanov, *Türkiye İşçi ve Sosyalist Hareketi-Kısa Tarih (1908-1965)*, haz. A. R. Zarakolu, Belge Yayınları, İstanbul, 1978.

40 Şükrü Ilıcak, "Jewish Socialism in Ottoman Salonica", *Southeast European and Black Sea Studies*, Cilt 2, No. 3, September 2002, s. 115-146.

Çalışmanın zaman sınırlarını belirlerken, 1870'lerle birlikte işçi hareketlerinin önceki dönemlere göre yoğun bir şekilde artması nedeniyle bu dönemi başlangıç olarak kabul ettik. Ancak gerek işçi örgütlenmesi ve işçi hareketleri, gerekse alana yönelik yasal düzenlemeler açısından konunun tarihi gelişimindeki bütünlüğü bozmama adına sıkça önceki dönemlere de atıf yaptık. İmparatorluğun resmî olarak sona erdiği 1923 yılı öncesini, yani 1922 yılını ise bitiş dönemi olarak belirledik. Mekân açısından ise işçi örgütlenmesi ve işçi hareketlerinin ortaya çıktığı her bölgeye değinerek bir sınırlandırma yapmamayı tercih ettik.

Çalışmada dikkat edilmesi gereken bir diğer nokta işçi kavramı ve kimlerin işçi olarak kabul edildiğidir. Bu alanda iki temel görüş vardır. Bunlardan ilki, Sencer'in de ifade ettiği gibi, üretim araçlarına sahip olmadığı için emeğini sermaye sahibine satan ve Osmanlı'da sadece sanayi, madencilik, ulaşım ve haberleşme gibi alanlarda var olan çalışanların işçi olarak kabul edilmesidir.⁴¹ Bir diğer görüş ise, Vatter'in genel kanı olarak ifade ettiği yukarıdaki işçi tanımına tepki göstererek, geleneksel zanaat sisteminde çalışan ücretlileri de bu kapsamda değerlendirmesiyle somutlaşan görüştür. Şam'da tekstil sektöründe faaliyette bulunan ücretli zanaatkarları, yani kalfa ve çırakları da işçi olarak değerlendiren Vatter, 1879'da bölgedeki ücretlilerin yaptığı uzun süren ücret anlaşmazlığı temelli grevi de bu görüşünü ortaya koyarken dayanak olarak kullanmıştır.⁴² Geleneksel zanaat sisteminde örgütlenen ayakkabıcılar, terziler, yazmacılar ve fırın işçileri gibi grupların incelediğimiz dönem itibarıyla işçi hareketleri ve işçi örgütlenmesinde aktif gruplardan olduklarına dair somut örnekler tespit etmemiz, bizim de bu ikinci görüşü kabul etmemize neden olmuştur. Aksi yönde bir tercihle, yani işçi kavramının sadece sanayi hayatındaki ücretliler için kullanılması ve bu ikinci sınıftaki çalışanların mücadelelerine yer verilmemesi halinde, kanımızca Osmanlı emek tarihini inceleme hedefine sahip bir çalışmanın önemli bir boyutu da eksik kalacaktır.

Dört bölümden oluşan bu çalışmanın ilk bölümünde Osmanlı çalışma hayatının genel bir değerlendirmesi yapılacaktır. İlk olarak inceleme kapsamına alınacak ücretli işçilerin genel durumuna değinilecek, bu doğrultuda fabrikalarda, imalathanelerde, madencilik, ulaşım, haberleşme, limanlar ve diğer alanlarda mevcut işçilerin nicelik ve nitelik açıdan durumları ele alınacaktır. İşgücü içinde ücretli çalışan işçiler dışında, alternatif emek kaynağı olarak diğer çalışanlara, yani yabancı işçiler, asker emeği, mahkûmlar, köleler ve savaş esirleri gibi işgücü kaynaklarına, son olarak da zorunlu çalıştırma uygulamalarının fabrikalar ve madencilik sektöründeki gelişimi ile ame-

41 Sencer, *a.g.e.*, s. 12.

42 Vatter, *a.g.e.*, s. 55-56, 63.

le-i mükellefe uygulaması kapsamında halkın yollarda ücretsiz olarak çalıştırılmasına yer verilecektir. Osmanlı nüfusunun etnik ve dinî açıdan oldukça kozmopolit yapısının işgücüne yansması ve farklı millet ve dinlerden işçilerin ilişkilerine değinildikten sonra, işgücünün cinsiyet temelli ayrımı ve kadın işçiliğinin tarihî gelişimi ele alınacaktır.

İşçi örgütlenmesinin ele alındığı ikinci bölümde ise ilk olarak 1908 öncesinde işçi örgütlenmesinin tarihî gelişimine değinilecektir. Literatürde bu dönem için mevcut boşluğun doldurulabilmesi amacıyla ilk işçi sendikasına yönelik genel kabul sorgulanacak ve 1870'lerin sonlarından itibaren daha önce değinilmemiş işçi örgütleriyle ilgili bilgiler verilecektir. 1908 sonrası içinse hızla artan işçi örgütlenmesi sektörel ayrımlarla değerlendirilecek, 1908-1913 ve 1919-1922 döneminde işçi örgütlenmesinin gelişimi ile işçi mücadeleleri içindeki önemine vurgu yapılacaktır. Osmanlı'da sosyalist örgütlenme ve işçi hareketleri ile cemiyetlerine etkisi de bu bölümde dönemler itibariyle ayrı ayrı incelenecektir. Avrupa'daki sosyalist hareketin erken dönemlerden itibaren devlet tarafından takip edildiğini gösteren kayıtlara yer verilerek, sosyalizme karşı devletin olumsuz bakış açısının sebepleri ve gelişimi irdelenecektir.

İşçi hareketlerinin ele alındığı üçüncü bölümde ise ilk olarak boykotlar, makine kırıcılığı, yeni düzene karşı direnç gibi grev dışı işçi eylemlerine yer verilecektir. Daha sonra 1870 sonrasında başlayarak 1922'ye kadar Osmanlı'da gerçekleşmiş grevler incelenecektir. 1870-1908 arası ve 1909-1922 arasındaki grevler dönem dönem ele alınacak, çok sayıda grevin yapıldığı 1908 yazı ise farklı olarak sektörel bir tasnifle değerlendirilecektir. Her dönem için grevlere yönelik sayısal ve niteliksel değerlendirmeler yapılacak, eylemlerde işçi tarafı ile birlikte işveren ve devletin duruşu da ortaya konulacaktır. Bu genel değerlendirmelerle birlikte Osmanlı'da grev sayısının bilinen den oldukça fazla olduğu ve iş uyuşmazlıklarının yaşandığı her dönemde, siyasi baskı altında bile işçilerin grev silahını kullanmaktan geri durmadığı somut örnekleriyle ortaya konacaktır.

Çalışmanın dördüncü ve son bölümünde ise Osmanlı'da çalışma hayatına yönelik mevzuatın tarihî gelişimine yer verilecektir. İlk olarak bireysel iş ilişkilerine yönelik yasal düzenlemelere değinilerek, çalışma hayatında işçilerin nelerden rahatsız olduğu, çalışma şartlarını iyileştirme veya düzeltmeye yönelik devletin ne gibi tedbirler aldığı ve bunların uygulamadaki sonuçları incelenecektir. Toplu iş ilişkilerine yönelik yasal düzenlemelerin de ayrıntılı bir biçimde ele alınacağı bu bölümde, 1845 Polis Nizamnamesi'nden başlayarak incelenen dönem sonuna kadar çıkarılan kanunlara çıkarılma sebepleri, getirdikleri yenilikler ve uygulamadaki sonuçları üzerinden bakılacaktır. Bu bölümün en önemli inceleme alanını ise 1908'de geçici olarak,

1909'da ise asıl kanun şekliyle çıkarılan Ta'til-i Eşgal Kanunu oluşturmaktadır. Kanunun çıkarılma sebepleri, işçi, devlet ve kamuoyunun yasaya bakışı ve yasa metni incelendikten sonra, grevler ve sendikal örgütlenme karşısında yasanın neler içerdiği ele alınacaktır. Literatürde yasanın grevleri yasaklayıp yasaklamadığına dair mevcut tartışma, grevlerde kanunun nasıl yorumlandığı ve uygulandığına yönelik somut örnekler verilerek netleştirilmeye çalışılacaktır. Yasa ile ilgili literatürdeki bir diğer boşluk, yani 1908 sonrası Osmanlı'da sendika kurmanın yasak olup olmadığı, hem sendika, hem de cemiyet, kulüp ve dernekler gibi işçilerin alternatif örgütlenme biçimleriyle yine somut örnekler üzerinden değerlendirilerek bu alana yönelik çeşitli açılardan tartışmalar yapılacaktır. Cemiyetler Kanunu, İctimâat Kanunu gibi işçi hareketleri ve örgütlenmesiyle ilgili diğer yasal düzenlemeler de yine sebepleri, getirdiği yenilikler ve uygulamadaki durumlarıyla ele alınacaktır. Bu bölümde son olarak ise, kanun teklifi olarak sunulmasına rağmen yasalaşmayan bazı girişimlere değinilecektir. Çeşitli alanlarda işçiler lehine iyileştirmeler yapılmasını hedefleyen bu girişimler üzerinden, çalışma şartlarını düzenleyen mevzuatta nelerin eksik olduğu ve çalışma ve üretim hayatında devletin öncelikleri ortaya konacaktır.

OSMANLI ÇALIŞMA HAYATININ GENEL YAPISI

Osmanlı toplumunun genel yerleşim durumuna bakıldığında üçlü bir yapı ile karşılaşılmaktadır. Buna göre toplumsal yapı; şehirlerde oturan yöneticiler, tüccarlar ve esnaflar; kırsal alan ve köylerde yaşayan ve tarımla uğraşan köylüler ve henüz tam olarak yerleşik hayata geçmemiş ve yine tarımsal faaliyetlerle ilgilenen göçebelerden oluşmuştur.¹ Toplumsal yapının bu niteliği, doğal olarak çalışma hayatı ve işgücünü yapısal durumunu da biçimlendirmiştir. Buna göre, sanayi ve hizmetler sektöründe çalışan ücretli ve maaşlılar genellikle büyük şehirlerde, tarımla uğraşan ve çiftçilik yapanlar ise kırsal alanlar ve köylerde toplanmışlardır.

Çalışma hayatı aktörlerinin ve işgücünün bu mekânsal dağılımında, nüfusun genellikle yoğunlaştığı ve en fazla istihdam oranına sahip olan sektör, toplumun genel kırsal karakterine uygun olarak tarım sektörü olmuştur. 1874'te *Şark* gazetesinde belirtildiği gibi, Osmanlı'da esas servet kaynağı dönem itibarıyla ziraat olup, tarımın ülkenin ekonomik yapısındaki bu başat karakteri daha uzun seneler devam edecek ve sanayi uzun yıllar sonra belki ziraat kadar önemli olabilecekti. Gazete bu görüşüne dayanak olarak gelişmiş ülkelerde sanayinin gelişim sürecini göstermişti. Sanayinin gelişiminin geçeden sabaha kadar gerçekleşecek bir olay olmadığı, ülkedeki yollar, gümrükler, fabrikalar vb. birçok unsura bağımlı olduğu belirtilmişti.² Sanayi üreti-

1 Bahaeddin Yediyıldız, "Osmanlı Toplumunu", *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, Cilt 1, İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi (IRCICA), İstanbul, 1994, s. 471.

2 "Terakki-i Ziraat", *Şark*, No: 97, 11 Mart 1290, 23 Mart 1874, s. 1. Gazetede ziraat ve sanayi ile ilgili yapılan bir başka yayında, sanayinin mevcut durumuyla ülke ekonomisi açısından ziraat kadar önemli olabilmesi için 50 yıllık bir süreye ihtiyaç olduğu ifade edilmişti. Halkın tarım ve

minin yoğunlaştığı kentlerde dahi tarım hiçbir zaman önemini yitirmemiş ve başat sektör olmaya devam etmişti. Erken dönemler için olduğu gibi 1900'ler sonrasında da geçerli olan bu durum, 17 Ekim 1908 tarihli hayvancılıkla ilgili ıslah çalışmalarına yönelik olarak Dahiliye Nezareti tarafından hazırlanan bir raporda "Memâlik-i Osmaniye'de san'at ve ticaret henüz terakki eylememiş olmak hasebiyle ahalinin medar-ı maişeti ziraatten ibaret kalmış..." sözleriyle ifade edilmişti.³ Tarıma yönelik ıslahat çalışmaları çerçevesinde kurulan Osmanlı Ziraat Cemiyeti (1908) ile ilgili bir devlet kaydında da, Osmanlı vatandaşlarının 3'te 2'sinin geçim kaynağını tarımın oluşturduğu belirtilmişti.⁴

Tarımın ekonomik ve sosyal yapıdaki bu hâkim karakteri, aynı zamanda sanayinin de gelişmemiş olması anlamına gelmekteydi. Gelişmeyen sanayi ise, Osmanlı'da işgücünün olmasa da, ücret karşılığı işçiliğin gerek niceliksel, gerekse niteliksel açıdan yeterli büyüklüğe ulaşamamasına neden olmuştu. Tarımda bağımlı çalışmanın, yani ücretli işçiliğin düşük oranlarda oluşu da bu durumun önemli etkenlerinden biriydi.⁵ Ancak 19. yüzyıldan itibaren devlet ve özel sektör fabrikalarının açılması, madencilikte yaşanan gelişmeler vb. sanayileşme hareketleri sonrası, hem nicel hem de nitel anlamda ücretli işçilik gelişmeye başlamış, geleneksel zanaat sisteminde çalışanlar da hesaba katıldığında önemli bir işçi topluluğu oluşmaya başlamıştı.

Sanayileşme çabaları; fabrikalar ve ücretli işçiliğin yaygınlaşması

Osmanlı'da işçi sınıfının oluşmaya başlaması ve işgücünün varlığı hususlarını birbirinden ayırmak gerekir. Nitekim önemli miktarda bir işgücü, Osmanlı'da sürekli mevcut olmuştu. Büyük çaplı yatırımlar söz konusu oldu-

sanayi üretimine bakışına yönelik bir yorumda, Osmanlı vatandaşlarından Rumeli veya Anadolu'da yaşayan birine güzel bir tarla mı, yoksa güzel bir fabrika sahibi mi olmak istediğinin sorulması halinde, şüphesiz güzel bir tarla cevabı alınacağı belirtilerek, devletin tarımsal karakterdeki ekonomik yapısının, halkın da genel ekonomik tercihleri ile örtüştüğü ileri sürülmüştü. ("Terakki-i Ziraat", *Şark*, No: 100, 14 Mart 1290, 26 Mart 1874, s. 1.)

3 DH. MKT. PRK. 2802/131. 21 N 1326. 17 Ekim 1908.

4 DH. EO. 541/128. 4 ZA 1326. 28 Kasım 1908.

5 Güran, tarımda ekili toprakların, ülke topraklarının çok sınırlı bir miktarını oluşturduğunu belirterek sayısal örneklerle düşük nüfus yoğunluğunu ortaya koymakta ve toprak faktörünün bolluğuna karşın emeğin kıt bir faktör olduğunu ifade etmektedir. (Tevfik Güran, "Osmanlı Tarım Ekonomisi, 1840-1910", *Türk İktisat Tarihi Yıllığı*, S. 1, İÜ İktisat Fakültesi Türk İktisat ve İktisadiyat Tarihi Araştırmaları Merkezi, İstanbul, 1987, s. 229.) Emeğin bu görece kıtlığı ve toprakların bolluğunun küçük üreticilerin büyük toprak sahipleri karşısında direnme gücünü artırdığını ileri süren Pamuk ise, bu nedenle Çukurova dışında tarımda ücretli işçi çalıştıran büyük işletmelerin yaygınlaşmadığını ve ücretli işçiliğin düşük oranlarda kaldığını ifade etmektedir. (Şevket Pamuk, *Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914*, 5. Bsk., İletişim Yayınları, İstanbul, 2009, s. 215.)

ğu zaman rastladığımız bu çok sayıdaki işçiler de, söz konusu işgücü kaynağından sağlanmaktaydı. Erken dönemlerde cami, yol, köprü yapımı gibi büyük inşaat yatırımlarında ve tuğla, çini imalatı gibi daimi imalathanelerde işçiler kitleler halinde çalışmaktaydı.⁶ Daha 16. yüzyılda, 1550-1557 yılları arasında gerçekleştirilen Süleymaniye Camii ve İmaretî inşaatında ücretli işçiler 2.7 milyon işgünü çalışmıştı. Bu 2.7 milyon işgününün 1.46 milyon günü ücretli işçiler, 1.06 milyon işgünü acemi oğlanlar (askerler), 140.415 iş günü de köle ve esirler tarafından gerçekleştirilmişti.⁷ 1631 yılında Musul Kalesi'nin yapımında ücretli olarak çalışan sayısı 3.035 olmuş, bunun yanında devlete ait madenlerde de ücret karşılığında çok sayıda işçi çalıştırılmıştı.⁸ Bu tarz devlet yatırımları dışında özel sektörde de çok sayıda işçi çalıştıran üretim birimleri mevcuttu. 1795'te İzmir'de Fransız Terifon adlı bir tüccarın sahibi olduğu pamuk işletmesinde 500-600 işçinin çalışması da bunun bir örneğiydi.⁹

Ancak bu işçilerin, mülksüzleşmiş bağımlı çalışanlar haline gelmediğini görmekteyiz. Yukarıda bahsettiğimiz cami veya kale gibi yatırımların dönemsel ve bir defaya mahsus yatırımlar olması, çok sayıda çalışanın da sürekli işçilik yapmasına değil, ancak iş bitene kadar bu görevi yerine getirmesine neden olmaktaydı. İzmir'deki pamuk işletmesi örneği ise, genel durumu yansıtmaktan ziyade, sanayileşme öncesi bir döneme uygun olarak sınırlı örneklerden biri şeklinde kalmaktaydı. Ücretli işçiliğin yaygınlaşması açısından fabrikaların önemi de tam burada ortaya çıkmaktadır. Fabrikaların üretim hayatına girmesi ve sayıca artması, ülkede ücretli işçi çalıştıran merkezi sanayi birimlerinin de artması anlamına gelecektir. İstanbul, Selanik, İzmir, Bursa ve Beyrut gibi bölgeler de, Osmanlı'da bu gelişimin yaşandığı ve ücretli çalışanların kümelenmeye başladığı bölgeler olarak ön plana çıkmıştı. Bu bölgelerde artan fabrikalarla birlikte, geleneksel zanaat sisteminde var olan işçilere fabrika işçilerinin de katıldığı ve ücretli çalışan sayısının nicel açıdan bir gelişim gösterdiği görülmüştür. Zanaat sisteminde işçi ve işveren, yani usta ile kalfa ve çırak arasındaki daha ailevi olarak nitelendirileceğimiz ilişkilerin fabrika sisteminde yerini daha kurumsal ilişkilere bırakması ise, işgücünün nicel gelişim yanında, nitel açıdan da bir gelişim yaşamasına ve çalışma hayatında işçi işveren taraflarının daha belirgin hale gelmesine neden olmuştur.

6 Yazgan, a.g.e., s. 21.

7 Ömer Lütfi Barkan, *Süleymaniye Camii ve İmaretî İnşaatı (1550-1557)*, C. 1, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1972, s. 93.

8 Yıldırım Koç, *Türkiye İşçi Sınıfı ve Sendikacılık Hareketi Tarihi*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2003, s. 29.

9 Abdullah Martal, *Değişim Sürecinde İzmir'de Sanayileşme 19. Yüzyıl*, Dokuz Eylül Yayınları, İzmir, 1992, s. 123.

Osmanlı'da sanayileşme çabaları çerçevesinde fabrikalar açılmasının öncülüğünü devlet yapmıştı. Önceki yüzyıllarda tersane, baruthane, tophane vb. askerî ihtiyaçları karşılamak üzere kurulan bu fabrikalar, 1804 Beykoz kağıthanesi, 1810 Beykoz deri ve kundura fabrikası, 1827 iplik fabrikası, 1833 feshane, 1830'larda İslimiye çuha fabrikası, aynı yıllarda İzmit'te Basmahane, 1843'te İzmir kağıt fabrikası ve 1840'larda Bakırköy ve Zeytinburnu sanayi komplekslerinin kurulmasıyla çeşitlenmişti. Böylece imparatorlukta fabrika tarzı üretim güç kazanmaya başlamıştı.¹⁰ Özellikle ilk dönemler için devletin bu fabrikaları açmasındaki en büyük amacı, askerî ihtiyaçların yurtiçi üretimle karşılanması ve yurtdışına gidecek paranın ülke içinde kalmasının teminiydi. Diğer bir amaç fabrikalaşma ile ülkenin sanayileşmesinin sağlanabilmesiydi. Bunun için de Avrupa'dan usta işçiler getirilmesi ve yerli işçilere modern teknolojinin öğretilmesi hedeflenmişti.¹¹

Devlet fabrikaları 1850'lerde erkek ve kadın olmak üzere 5.000 civarında işçi istihdam etmişti. Bu işgücünün nitelikli kısmı, yurtiçinde tedarik edilemediği için yabancı işçilerdi. Yerli işçilerin de tamamının ücret karşılığı ve kendi mızalarıyla istihdam edildiklerini söyleyemeyiz. Çünkü 1830'larda bir iplik fabrikasında olduğu gibi Anadolu'dan getirilen öksüz çocuklar makul bir ücret karşılığı istihdam edilirken; 1850'lerde yine bir iplikhanede işledikleri suçlardan dolayı ceza olarak fırıncılar, bakkallar, sandalcılar, duvarcılar istihdam edilmekteydi.¹² Yine de işgücünün en önemli kısmını yerli sivil işgücü oluşturmaktaydı. Devlet tarafından bunlara verilen önem de, işçilerin askerlikten muaf tutulması ve çeşitli ödüllerle teşvik edilmeleri şeklinde kendini göstermekteydi.¹³

Devlet öncülüğünde açılmaya başlanan fabrikalara daha sonra özel fabrikalar da katılmış ve böylece çok sayıda işçi çalıştıran üretim birimleri artmaya başlamıştı. Tanzimata kadar özel fabrikalara teşvik amaçlı, cebri hizmet sözleşmesine dayalı olarak zorunlu işçi çalıştırma imtiyazı da verilmiş,¹⁴ ancak sonrasında sanayi fabrikaları açısından gönüllü çalışma esas haline gelmişti.

19. yüzyılın ortaları ve sonrası için, devlet veya özel sektöre ait bu özel fabrikalarda, bunların yanında madenlerde, hizmetler sektöründe, inşaat

10 Rifat Önsoy, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii ve Sanayileşme Politikası*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1988, s. 47-52.

11 Tevfik Güran, "Tanzimat Döneminde Devlet Fabrikaları", *150. Yılında Tanzimat*, yay. haz. Hakkı Dursun Yıldız, TTK Yayınları, Ankara, 1992, s. 236-238.

12 Donald Quataert, "19. Yüzyıla Genel Bakış - Islahatlar Devri 1812-1914", *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, C. 2, ed. Halil İnalçık ve Donald Quataert, 2. Bsk., Eren Yayıncılık, İstanbul, 2006, s. 1012.

13 Güran, *a.g.e.*, s. 238.

14 Özel fabrikalarda cebri çalışmayla ilgili bir değerlendirme için bkz. Ahmet Kala, "Osmanlı Devletinde Sanayileşmenin İlk Yıllarında Özel Fabrikalar", *Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 83, Nisan 1993, s. 107-132.

sektöründe, putting-out sistemiyle (sipariş usulüyle) evlerde üretim yapılmasıyla ve sınırlı da olsa tarım sektöründe ücret karşılığı çalışan işçiler artmaya başlamıştı.¹⁵ İlk dönemler için Osmanlı işgücünde yaşanan niteliksel sorun, yani kalifiye bir işgücünden yoksunluk sürekli eleştiri konusu olacaktı. Bu nedenle ilk olarak, yukarıda da belirttiğimiz gibi bazı fabrikaların kapanmasında dahi etkili olabilecek bu nitelik sorununa değinmekte fayda vardır. Bu sorunu aşmak için devletin yabancı işçi tedbirine başvurması, sayılarının da artması ile birlikte bu işçileri Osmanlı işgücünün önemli bir kaynağı haline getirecekti. Osmanlı işgücünün niteliksel anlamda yetersizliği dışında niceliksel anlamda yetersiz kaldığı durumlarda da devlet asker, mahkûm, savaş esiri gibi alternatif emek kaynaklarına yönelecekti. Bu da Osmanlı işgücünün yapısını derinleştirecekti. Dolayısıyla Osmanlı'da işçi örgütlenmesi ve hareketlerini incelemeyen önce, işgücünün kaynaklarını, etnik ve dinsel ayrışmasını, cinsiyet temelli yapısını incelemek, bu unsurun özelliklerini tanımak açısından da önem arz etmektedir.

Kalifiye işgücü sorunu

“Milletlerin beka-i hayatları ancak kendi işlerini kendileri görebilmeleriyle kaim olduğu herkesçe müsbet bir keyfiyettir. Vatana fenn-i marifet girmedikçe, vatan evladından erbab-ı sanayi ve ticaret yetişmedikçe, Osmanlı fabrikalarının adedleri lüzumu kadar tezayüd eylemedikçe, ilâ nihaye ecnebi mütehasıslara arz-ı ihtiyaç eyledikçe ileri gitmekliğimiz kabil olmadığına bir iman-ı tam ile itikad edenlerdenim.”¹⁶

Almanya ve diğer bazı Avrupa ülkelerinde gerek bizzat çalışarak, gerekse gezerek 50'den fazla fabrikada ekonomi ve üretim hayatıyla ilgili gözlemlerde bulunan Barut Fabrikaları Kimyageri Gelibolulu Azmi, *Fabrikacı ve Imalathane Memuru* adlı eserinin girişini, Osmanlı fabrika ve üretim hayatının en önemli eksiklerinden birini gözler önüne sererek yukarıdaki şekilde yapmıştı. Azmi, fabrika açmanın parayla yapılacak en kolay iş olduğunu, ancak bu fabrikaları yönetecek memur, elektrikçi, makineci, teknisyen ve mühendislerin eksikliğinin bunları işe yaramaz hale getirdiğini belirtmişti. Yazar, Osmanlı fabrika ve üretim hayatının en önemli eksikliklerinden biri olarak yerli işgücünün niteliksizliğini göstermekte ve bu nedenle çözüm olarak değerlendirilen yabancı uzman getirilmesi yönteminin sonsuza kadar sürdürülemeyeceğini ileri sürmekteydi.¹⁷

15 Makal, a.g.e., s. 132.

16 Gelibolulu Azmi, *Fabrikacı ve Imalathane Memuru*, İmalat-ı Harbiye Matbaası, Dersaadet, 1914, s. 3-4.

17 A.e.

Azmi'nin bu sözleri, sadece 1910'lara ait bir sorunu yansıtmamaktaydı. Bundan yaklaşık 50 yıl önce de aynı sorun sıkça konuşulmaktaydı. Devlet tarafından sanayileşme çabaları çerçevesinde açılan birçok fabrika, 1860'lara gelindiğinde kapanma noktasına gelmişti. Bu durumun sebebiyse, sermaye ve hammadde yetersizliği ile hammadde nakil maliyetinin yüksekliği yanında, fabrikalarda istihdam edilecek yeterli kalifiye işçi bulunamaması ve yetiştirilememesiydi.¹⁸ 1800'lerle birlikte başlayan sanayileşme hareketleri çerçevesinde açılan fabrikalar için özellikle yerli tebaadan işçi temin etmek oldukça güç olmuştu. İngiltere ve Fransa'da iki veya üç kuşak önce yaşayanlarda olduğu gibi, Osmanlı'da da el emeğiyle iş yapan zanaatkarlar fabrika hayatının bireysel üretimi kabul etmeyen ve yüksek iş bölümüne dayanan yapısına yabancıydı.¹⁹ 1869'da İngiliz Viskonsülü Maling, Bursa'daki zanaatkar ve diğer çalışanların durumuna da değindiği raporunda, teknik eğitim ve yetenek gerektiren sanayi dallarında çalışan işçilerin birçoğunun kalifiye olmayan, düz işçiler olduğunu ileri sürmüştü.²⁰ Maling'in bu yorumu, ilgili dönemde Bursa'da açılan ipek fabrikalarının kalifiye işgücü eksikliğinden yakınması ve çözüm olarak da dışarıdan vasıflı işçi getirme yöntemine başvurularının sebebinin de açıklamaktaydı.²¹

Daha geç bir dönemde, Sultan II. Abdülhamid'in danışmanlarından Otto von Kapp, Hicaz demiryolu hattıyla ilgili Padişah'a sunduğu raporunda, yerli mühendislerce döşenen ilk hatların kullanılamaz durumda olduğunu ve bunda da bu mühendislerin yetersizliklerinden kaynaklanan hataların belirleyici olduğunu ileri sürmüştü.²² 1908'de Osmanlı Mühendis ve Mimar Cemiyeti'nin makine mühendisliği ile ilgili Nafia Nezareti'ne sunduğu raporunda da, maden kaynakları bakımından zengin olmasına rağmen ülkenin sanayide geri kalması, vasıflı eleman eksikliği ve yetersiz işgücüne bağlanmaktaydı.²³ Bu örnekler, işgücünün vasıf ve niteliği açısından yaşanan sorunun, sanayileşme çabalarının ilk dönemlerinde olduğu kadar, 1900'ler sonrasında da yaşandığını göstermekteydi.²⁴

18 Ahmet Kala, "Tanzimat Öncesi ve Sonrasında İktisadi Manzara", 150. Yılında Tanzimat, Aydınlar Ocağı Yayınları, İstanbul, 1990, s. 59-60.

19 Edward Clark, "Osmanlı Sanayi İnkılabı", çev. Fahrettin Tızlak, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, S. 92, Ekim 1994, s. 108.

20 Ayhan Aktar, *Kapitalizm, Az Gelişmişlik ve Türkiye'de Küçük Sanayi*, Afa Yayınları, İstanbul, 1990, s. 161-163.

21 Türkcen, "İngiliz Konsolosluk Raporlarına Göre Ondokuzuncu Yüzyılın İkinci Yarısında Bursa", *a.g.e.*, s. 388-389.

22 Ufuk Gülsoy, *Hicaz Demiryolu*, Eren Yayıncılık, İstanbul, 1994, s. 111.

23 Cüneyd Okay, *Osmanlı Mühendis ve Mimar Cemiyeti Belgeleriyle*, TMMOB Mimarlar Odası, Ankara, 2008, s. 50.

24 Osmanlı işgücünün niteliksel yetersizliği tartışması, 1908 yılında Anadolu demiryolları şirketi çalışanları tarafından yapılan grevde de gündeme gelmiş ve ilginç bir tartışmaya konu olmuş-

İşçilerle ilgili yaşanan bu nitelik sorunu sadece sanayi hayatı için değil, diğer sektörlerde de geçerliydi. *Journal de Constantinople*'da yayınlanan 1850 tarihli raporunda M. Ionesco, Osmanlı'da tarım ve ziraatın zayıflamasına neden olan 4 etkenin başında çiftçilerdeki bilgi eksikliğine yer vermişti. Toprağın verimliliğine rağmen tarımda ve ziraî faaliyetlerde halen babadan oğula geçen göreneklerin hâkim olması, ilkel aletler kullanılması, çiftçilerin ziraî bilgi açısından yetersiz olması ve toprağı dinlendirme ve ekmeyle ilgili yanlış teknikler uygulamaları, ziraat memurlarının yetersizliği ve eğitimsizliği gibi nedenlerle tarımda gelişme sağlanamadığını ileri sürmüştü.²⁵ Selanik Valiliği, Ziraat Cemiyeti Başkan Yardımcılığı gibi görevler de yapmış olan Hüseyin Kazım da, *Anadolu Köylüsüne Çiftçi Öğütü* adlı eserinde, tarımla uğraşanların ve çiftçilerin bilgisizliklerinden ve cehaletlerinden dolayı tarlaların ve ekim alanlarının önemli ölçüde bozulmuş olduğunu belirtmekteydi.²⁶ Sanayi ve tarım açısından yaşanan bu kalifiye işçi eksikliği sorunu, 1849'da Zonguldak'ta kömür üretimine başlamak isteyen bir İngiliz kömür şirketi için de problem teşkil etmiş, işçi talebi ancak bu işe daha yatkın Hırvat ve Karadağlı işçiler getirilmesiyle karşılanabilmişti.²⁷ Yerli işçilerin, her ne kadar madenlerde çalışsalar bile köy ve kırsalla olan bağlarını da koparmadıkları ve biraz

tu. Yabancı işçilerin kendilerinden yüksek ücret almasını eleştiren yerli işçilere karşı, verimsiz çalıştıkları cevabı verilmişti. İşçilere, Avrupalı çalışanlara göre daha yetersiz oldukları için, aynı işi yapmalarına rağmen daha az ücret almalarının sorgulanamayacağı söylenmişti. Osmanlı işçilerinin yabancı işçilere göre daha verimsiz oldukları ve bu nedenle daha düşük ücret almalarının normal olduğu iddiası, o dönem İstanbul'daki Fransız Ticaret Odası'nın yayın organında yapılan yayımlarla da desteklenmişti. Hatta bunun için somut kanıtlar da sunulmaktaydı. Osmanlı kömür madenlerinde Osmanlı işçilerinin çıkardığı kömür, Fransız bir işçinin çıkardığı kömür miktarının yarısı kadardır denmekteydi. Bu nedenle Osmanlı işçisine yarım ücret verilmesi normaldi. Keza Fransız sermayesi tarafından Marmara kıyılarında işletilen bir çiftlikte, 6'şar kişiden oluşan Osmanlı, Hırvat ve Fransız işçilerine toprak kazdırılıp taşutulmuştu. Gün sonra Fransız işçisinin yaptığı iş 5 ise, Hırvat işçi 3 ve Osmanlı işçisi ise 2 iş yapmıştı. Fransız işçinin bu enerjiyi günde 2 litre şarap içerek sağlayabildiği belirtilerek, Osmanlı işçisine 10 kuruş günlük ücret verilmesi halinde Fransız işçisine 25 kuruş ücret verilmesinin doğal olduğu ifade edilmmişti. Bir diğer örnek inşaat sektöründendi. Bir mühendis yaptıracığı ev için İtalyan ve Osmanlı Rumu duvarcı ustaları istihdam etmişti. İtalyan işçiler götürü usulü çalışarak günlük 35-40 kuruş ücret almaya hak kazanmış, Rum işçilerse günlük sabit ücretle çalışarak 15 kuruş almıştı. Rum işçilerin bu ücret farkına itirazı sonrası onlar da götürü ücrete tabi tutulmuşlar, ancak yaptıkları iş sonrası aldıkları günlük ücret 10 kuruşa düşmüştü. Fransız Ticaret Odası, Osmanlı işçisinin daha az enerjik olması dışında sakar olduğunu da iddia etmişti. Bu nedenle de gerek miktar açısından, gerekse nitelik yönünden daha az vasıflı iş yaptıkları için Avrupa standartlarında ücret alamamalarının normal olduğu ileri sürülmüştü. (Zafer Toprak, "İlan-ı Hürriyet ve Anadolu Osmanlı Demiryolu Memurun ve Müstahdemini Cemiyeti Uhuvvetkâranesi", *Tarih ve Toplum*, S. 57, Eylül 1988, s. 47-48.)

- 25 H. Abdolonyme Ubcini, *Osmanlı'da Modernleşme Sancısı*, çev. Cemal Aydın, Timaş Yayınları, İstanbul, 1998, s. 261-263.
- 26 Hüseyin Kazım, *Anadolu Köylüsüne Çiftçi Öğütü*, Matbaa-i Hayriye, İstanbul, 1329-1331 (1913-1915), s. 6-7.
- 27 Ali Sarıkoynucu, "Emperyalizm ve Zonguldak Kömür Havzası", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, S. 4, 1993, s. 317-318.

para biriktirdikten sonra köylerine döndükleri görülmekteydi. Çalışmanın bu nedenle süreklilik arz etmemesi, çalışarak iş hakkında yeterli tecrübe edilmemesini de engellemekteydi.²⁸

Osmanlı işgücünün bu açığını kapatmak ve ülke ekonomisi için nitelikli işgücü yetiştirmek adına başvurulmuş çözüm yöntemleri ise, meslekî eğitime ağırlık verilmesi ve yurtdışına öğrenci ve işçi gönderilmesi olmuştu. Meslekî eğitime ağırlık verilerek işgücünün vasıf seviyesinin artırılması ve kaliteli işgücünün sanayileşme için zorunlu gerekliliklerden biri olması, daha fabrikaların ilk açılmaya başladığı dönemlerde basında dile getirilmişti. 4 Ocak 1841 tarihli *Ceride-i Havadis*'in Avrupa mallarının kalitesi ve ucuz oluşuna dair bir yazısında, Avrupa gelişmişliğinin en önemli nedenlerinden biri olarak, okullarda üretim tekniği ve meslekî eğitimin en iyi şekilde verilmesi gösterilmişti. Yazıda, Osmanlı'nın da Avrupa tarzı bir ekonomik gelişmişliğe ulaşabilmesi için, aynı tarz eğitim kurumları ve okullar açarak, eğitim ve üretim hayatı bağlantısını kurması gerektiği ileri sürülmüştü.²⁹

Çalışma hayatına yönelik meslekî eğitim kapsamında ilk olarak 1842'de, bir sanayi parkı haline getirilen Yedikule ve Küçükçekmece arasındaki bölge civarına bir teknik okul kurulmuştu.³⁰ 1848'de ise, ABD'den getirilen ziraat uzmanı Davis'in raporu doğrultusunda tarımsal üretime yönelik meslekî eğitim vermek üzere Ziraat Mektebi kurulmuş ve 14 öğrenci ile eğitime başlanılmıştı.³¹ Yine 1848'de veteriner okulu, şimendifer okulu, mühendis okulu, posta ve telgraf okulu,³² kadastro okulu, kondüktör okulu açılmış ve meslekî eğitimin tüm alanlara yayılması hedeflenmişti.³³ 1870 yılında kurulan ve orman memuru yetiştirmeyi amaçlayan Orman Mektebi

28 Hüseyin Avni Şanda, *Yarı Müstemleke Oluş Tarihi - 1908 İşçi Hareketleri*, Gözlem Yayınları, İstanbul, t.y., s. 97.

29 *Ceride-i Havadis*, No: 17, 11 Za 1256, 4 Ocak 1841, s. 1.

30 Edward Clark, "Osmanlı Sanayi Devrimi", *Osmanlılar ve Batı Teknolojisi-Yeni Araştırmalar Yeni Görüşler*, yay. haz. Ekmeleddin İhsanoğlu, İstanbul, Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1992, s. 40-41.

31 Mehmet Ali Yıldırım, "Osmanlı'da İlk Çağdaş Zirai Eğitim Kurumu: Ziraat Mektebi (1847-1851)", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, S. 24, 2010, s. 225-230. Okul açılırken ana amaç olarak, yetiştirilecek tarım uzmanlarının taşraya gönderilmesi ve tarımsal üretime bir ivme kazandırılması hedeflenmişti. Ancak okulun ilk mezunlarını vermeye başlamasıyla birlikte, öğrenciler İstanbul'da kalmak istemiş, taşraya gidecek öğrenci de bulunamamıştı. Okul, kurulduktan kısa bir süre sonra 1851'de bu vb. nedenlerle kapatılmıştı. (Tevfik Güran, "Zirai Politika ve Ziraatte Gelişmeler, 1839-1876", *150. Yılında Tanzimat*, yay. haz. Hakkı Dursun Yıldız, TTK Yayınları, Ankara, 1992, s. 221.)

32 1861'de telgraf idarehanesine memur yetiştirmek üzere bir telgraf okulu açılması, 1848'deki bu denemenin ya başlamadan ya da başladıktan sonra başarısız olduğunu göstermektedir. (*Ceride-i Havadis*, No: 1029, 21 Ş 1277, 4 Mart 1861, s. 1.)

33 Nafi Atuf, *Türkiye Maarif Tarihi Hakkında Bir Deneme- İkinci Kitap*, Milliyet Matbaası, İstanbul, 1932, s. 8-9.

de³⁴ belirli mesleklere yönelik olarak işgücü arzı sağlamayı hedefleyen diğer eğitim faaliyetleri olarak hayata geçirilmişti. 1861'de erkekler için Mithat Paşa'nın kişisel çabalarıyla ilk sanayi mektebi, Niş'te ıslahhane şeklinde kurulmuştu.³⁵ 1865'te ise, terzilik eğitimi verecek şekilde kızlar için de ilk kız sanayi mektebi Rusçuk'ta kurulmuştu.³⁶ Meslekî eğitim bu şekilde hem alan olarak çeşitlenmiş, hem de ülkenin geneline yayılacak şekilde birçok okul açılmıştı. Ancak geç dönemlerde basında okulların gerek fiziksel durumları ve metruk kalmaları, gerekse verilen eğitimin kalitesi açısından yapılan eleştirilere sıkça rastlanması, bu meslekî eğitim hamlesinin çok da başarılı olmadığını göstermekteydi.³⁷

Nitelikli işgücü yetiştirilebilmesi için izlenen bir diğer yöntemse yurtdışına öğrenci ve işçi gönderilmesiydi. 1847 yılında Avrupa'da fabrikalarda çalışarak dokuma sanayinin teknik esaslarını öğrenmesi için 4 öğrenci yurtdışına gönderilirken,³⁸ 1848-1856 döneminde ise sadece Paris'e 50 civarında öğrenci eğitim amaçlı gönderilmişti.³⁹ İmparatorluğun son dönemine kadar devam edecek olan bu yurtdışına uygulamalı ve teorik meslekî eğitim almak üzere öğrenci ve işçi gönderilmesi kapsamında, ilk dönemlerde İngiltere ve Fransa'ya, geç dönemlerde ise siyasi, ticarî ve askerî ilişkilerin artmasıyla birlikte Almanya'ya çok sayıda öğrenci gönderilecekti.⁴⁰ Belçika, İsviçre ve daha birçok ülke, üretim hayatı için kaliteli işgücü yetiştirilebilmesi amacıyla öğrenci, işçi ve ustaların eğitim almak üzere gönderildiği ülkeler olmuştu.⁴¹

34 DÜSTUR, 1. Tertip, C. 2, s. 296.

35 Cemal Özataş (Proje Koordinatörü), *Sanayi Devrimi Yıllarında Osmanlı Saraylarında Sanayi ve Teknoloji Araçları*, TBMM Milli Saraylar Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2004, s. 18.

36 Fanny Davis, *The Ottoman Lady- A Social History From 1718 to 1918*, Greenwood Press, Londra, 1986, s. 52.

37 Okulların yaşadığı mali sıkıntılarla ilgili olarak bkz. A. Ferid, "Sanayi Mektepleri ve Edevât-ı Ziraîye Depoları", *Sa'y ve Amel*, No: 1, 9 Kanunuevvel 1326, 22 Aralık 1910, s. 9-10; Meslekî eğitim veren okullar açılmasının istikrarlı bir devlet politikası şeklinde değil de, bazı devlet adamlarının şahsî gayretleriyle gerçekleştiği, daha sonra devlet yönetiminin değişmesiyle bu okulların da yokluğa terk edildiğine ilişkin bir yorum için bkz. Hüseyin Cahid, "Sanayi Mektepleri", *Tanin*, No: 453, 23 Teşrinisani 1325, 6 Aralık 1909, s. 1; Çok sayıda okul açılmasına rağmen bunların eğitim kadrosunun hem sayıca hem de kalite açısından yetersiz olduğunu ileri süren bir yorum için bkz. Edhem Nejad, "Çok mu Yahud İyi mi?", *Sa'y ve Amel*, No: 3, 6 Kanunusani 1326, 19 Ocak 1911, s. 5-6.

38 Güran, *a.g.e.*, s. 238.

39 Yusuf Sürmen, Uğur Kaya ve Hilmi Erdoğan Yayla, "Higher Education Institutions and the Accounting Education in the Second Half of XIXth Century in the Ottoman Empire", *11th World Congress of Accounting Historians*, Nantes, July 19th-21st 2006, s. 8.

40 Rifat Önsöy, *Türkiye'deki Almanya 1914-1918; Almanya'nın Türkiye'deki Kültürel Etkinliği ve Robert Bosch*, Atlas Yayınları, Ankara, 2004, s. 64-65.

41 I. MMS., 154/1330N-02, 8 N 1330, 21 Ağustos 1912; T. TNF. VRK. 63/22. 1 RA 1328. 13 Mart 1910.

Osmanlı'da ücretli işçiler ve alternatif işgücü kaynakları

Osmanlı çalışma hayatında işgücü kaynakları; gönüllü olarak işgücü piyasasına emeğini arz eden erkek, kadın ve çocuklardan oluşan çalışabilir durumdaki halk yanında, amele-i mükellefe gibi uygulamalarla zorunlu olarak çalıştırılan halk, yüksek ücretlerle sözleşmeler yapılarak getirilen yabancı uzmanlar, demiryolu, madencilik ve diğer alanlarda çalışmak üzere gelen yabancı işçiler, Osmanlı askerleri, savaşlarda esir alınan düşman ülkelerin askerleri, köleler ve mahkûmlar gibi çok çeşitli unsurlardan oluşmuştu.

Sanayi, demiryolları, madencilik, tarım vb. birçok alanda, aşağıda görüleceği üzere yabancı işçi, asker, köle, savaş esiri ya da mahkûm emeğinden de yararlanılması, sadece yukarıda bahsettiğimiz kalifiye işgücü eksikliğiyle de açıklanamaz. Çünkü işgücünde niteliksel açıdan yaşanan bu sorun dışında, bir de niceliksel anlamda bir sorun yaşanmakta ve yeterli işçi sayısına ulaşamaması sık sık problem olarak dillendirilebilmekteydi. Bu durum, yeterli nüfus olmamasından ziyade, işçileşmeye, ya da ücret karşılığı bir işverene bağımlı olarak çalışmaya halkın soğuk bakması yanında, özellikle erken dönemlerde devletin tarımsal üretime verdiği önemden de kaynaklanabiliyordu. Halk ve devlet odaklı bu gelişmenin, Osmanlı'da işçi sınıfının oluşumu, ya da yeterli büyüklüğe ulaşması açısından da geciktirici bir rol oynadığı kanaatindeyiz.

Emek arzının emek talebini karşılayamaması, Bursa'yı ziyaret eden Fransız seyyah Régis Delbeuf tarafından, "Burada eksik olan, işçiye iş değil, tam tersine, işe işçi yetişmiyor" şeklinde dile getirilmişti. Delbeuf, patronların işçi bulmak için köylere giderek kadın ve kızları topladığını belirtmekteydi. Özellikle Rum köylerinden toplanan bu önemli sayıda kadın *çalışan*, yoğun çalışma dönemlerinde şehre gelip, mevsim sonunda ise köyelerine dönüş yapmaktaydı. Aynı durum, 1860'larda Cebel-i Lübnan'da da görülmüştü. Fabrika sahipleri, işçi bulabilmek için dağ köyelerine giderek aileleri kızların ve kadınların fabrikalara gönderilmesi için ikna etmeye çalışmıştı.⁴²

Tekstil sanayiinde yaşanan bu durum benzer şekilde madencilikte de yaşanınca, mahalli devlet yetkilileri tarafından başlatılan bir uygulamayla (Dilaverpaşa Nizamnamesi), 1867'den itibaren civar bölgelerdeki işçilere 12 gün madenlerde çalışma, daha sonra 12 gün köylerinde tarımla uğraşma şeklinde bir çalışma zorunluluğu getirilmişti. Çünkü işçiler madenlerde çalışmaya sıcak bakmıyor, işçi yetersizliği de maden üretiminin istenen seviyeye gelmesine engel oluyordu.⁴³ Ramazan ayları geldiğinde, maden sahiplerinin işçi yokluğundan şikâyet ettiği de görülmekteydi. Çünkü işçiler bu ayda madenlerde çalışmak yerine, köylerinde ve evlerinde olmayı tercih

42 Aktar, a.g.e., s. 164, 168-169.

43 Turgut Etingü, *Kömür Havzasında İlk Grev*, Koza Yayınları, İstanbul, 1976, s. 34.

ediyordu.⁴⁴ Ramazan ayında yaşanan bu durum, yeterli işçi bulunamadığı için üretimi tamamen durdurmak zorunda kalan madenlere rastlanılmasına dahi neden olabilmekteydi.⁴⁵ 1912'de ise Ereğli Maden Şirketi, yaz aylarında ziraatte çalışmak üzere işçilerin köylerine gidip *gereksiz işlerle* (!) uğraşması nedeniyle işçi bulunmadığını ve üretim miktarının önemli derecede azaldığını bildirmekteydi.⁴⁶ Aynı şikâyetin madenciler tarafından 1919 gibi geç bir tarihte de dile getirildiği görülecekti. Bu da Osmanlı maden işçilerinin kırsalla güçlü bağlantılarının devam ettiği göstermekteydi.⁴⁷

Halkın işçi olarak çalışmaya soğuk bakışı yanında, bazı örneklerde devlet de tarımsal üretime verilen önem nedeniyle tarımdan şehre temelli göçü engelleme yönünde karar alabilmekteydi. 1574'te, madenlerde çalışmaya gittikleri için tarlalarını terk edenler artmaya başlayınca, "o kişiler doğduklarından beri doğancı oğlu doğancılar ve küreci (madenci) oğlu küreciler olmayıp..." denilerek, çiftliklerinde de çalışmaya devam etmelerinin yerel yönetimlerce temin edilmesi Padişah tarafından emredilmişti.⁴⁸ Yaklaşık 300

44 BEO. 2231/167313. 13 N 1321. 3 Aralık 1903.

45 BEO. 2213/165967. 17 Ş 1321. 8 Kasım 1903.

46 DH. ID. 112-1/15. 6 Ş 1330. 21 Temmuz 1912.

47 DH. I. UM. EK. 50/65. 19 B 1337. 20 Nisan 1919. Madencilikte işgücü ve istihdamın durumuyla ilgili tartışmalar, Osmanlı sonrasında Cumhuriyet döneminde de devam etmiştir. Bu doğrultuda tartışmaların geçen uzunca süreye rağmen pek fazla nitelik değiştirmedeği görülmektedir. Örneğin Avrupa'daki benzerlerinden fahk olarak işçilerin köy ve kırsalla olan bağlantılarının çözülmemesi, İş Bankası ve Eti Bank'ın Zonguldak havzasında işlettikleri madenlerle ilgili hazırlattıkları Granigg raporunda da (1938) ifade edilmekteydi. "İçtimai tarih açıkça gösteriyor ki, işçinin toprakla olan alakasının kesilmesi, muhtelif sinâi memleketlerde o kadar sefalet ve karışıklıklar meydana getirmiş olan proleterlerin doğmasına sebep olmuştur... *bilhassa umumi harpten sonra anlaşılmaya başlamıştır ki Sanayi ile Ziraat iki düşmanı, birbirinin zıddı iki kutup değil fakat, bilakis, sanayi amelesine işleyecek toprak vermekle Ziraat ile Sanayii telif etmek mutlak surette mümkündür.*" Avrupa'daki benzeri sefalet içinde yaşayan bir işçi sınıfının ortaya çıkmasının amaçlandığı bu görüş, madenlerin etrafında işçi evleri inşa edilmesinin de bu nedenle zararlı olacağını ifade etmiştir. "Zonguldak-Kozlu'da evler inşa edilse bile işçi bütün hayatında orada oturmak istemeyecektir. Çünkü Türk işçisi henüz bozulmamıştır, kökleri henüz toprakta, köydedir ve ergeç köyüne dönecektir. Bundan maada Türk işçisi karsının da çalışmasını ister. Halbuki Zonguldak-Kozlu'da arazi darlığından kadınlar çalışmayacaktır." Aynı şekilde 1936 yılında Adana ve Kayseri'de açılan dokuma fabrikalarında işçi sıkıntısı çekilmiştir. Bunun üzerine *Tan* gazetesi bölgedeki işveren ve işçilerle röportaj yaparak sorunları belirlemeye çalışmıştır. İşverenler "Amele yazın mutlaka bağa gitmek ister. Gitmezse ayıp olur. Sonra etrafındakiler ne der?", işçiler ise "Yazın şehirde kalınmaz" diye cevap vermişler ve Türk işçi sınıfının, Osmanlı'dan başlayarak bir işçi sınıfı olamamasında köy-şehir-fabrika bağının çözülmesinin önemli bir etmen olduğu ortaya konulmuştur. Daha önce işçi sınıfının oluşumu sırasında Avrupa'da yaşanan sosyal sıkıntılardan da haberdar olan bazı idareci ve aydınlar da, işçilerin köy ve tarımla olan bağlantılarının tamamen kopmamasını tercih etmişlerdir. Buna göre Türk işçisinin sırf ücret geliri ile geçinmek zorunda kaian çalışanlar haline gelmemeleri istenmiştir. (Ayşe Buğra, *Kapitalizm, Yoksulluk ve Türkiye'de Sosyal Politika*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2008, s. 111-115.)

48 Ahmed Refik, *Osmanlı Devrinde Türkiye Madenleri (967-1200)*, 2. Bsk., Enderun Kitabevi, İstanbul, 1989, s. 18-19.

yıl sonra 1870'teyse, Tuna Vilayeti'nde tarlalarını terk edip işçi olarak şehre gidenlerin sayısı artmaya başlayınca, meslekî bilgileri olmayan bu kişiler şehirlerde boş gezmek yanında, devletin ziraatten sağladığı gelirin de azalmasına neden olacakları için engellenmeye çalışılmıştı.⁴⁹ Devlet tarafından tarıma verilen bu desteği, sanayi hayatını zararlı gördüğü için engelleme çabası şeklinde de algılamamak gerekir. Bu destek, sanayi hayatı ya da madenlere karşı uzak durulmasından değil, aksine dönem itibarıyla ülke ekonomisinin en önemli sektörü olan, sosyal yapıda da belirleyici bir etken olan tarıma daha fazla önem verilmesinden kaynaklanmaktaydı.

Bu bakış açısı devlet belgelerinde olduğu gibi, dönemin basın organlarında da görülebilmekteydi. *Ceride-i Havadis*'te, İngiltere'de ticaret-sanayide çalışan 1.5 milyon işçiyle, tarımla geçinen 5 milyon kişinin durumunu karşılaştıran 1844 tarihli bir İngiliz raporu yayınlanmıştı. Raporda, ticaret ve sanayi hayatında çalışanların kazanç hırsıyla hep bir sıkıntı içinde yaşamaları eleştirilirken, tarım erbabının ise ekinini ektikten sonra kendisini havaların iyi gitmesi gibi sebeplere bıraktığı ve daha stressiz bir hayat yaşadıkları ileri sürülmekteydi. Fabrika işçilerinden fakir olanların evlerinde ekmeğe dahi bulunamadığı, buna karşın tarımda çalışanlar ve çiftçilerin en kötü dönemde bile besin maddesi tedarik edebildiği, bu nedenle de bir hastalığa yakalanmak şöyle dursun, bazı illetlerin adını dahi duymadıkları iddia edilmekteydi.⁵⁰

“Ticaretsiz bir dünya olur, ancak ziraatsız adam olamaz” görüşüyle sonlandırılan haberde bazı istatistikî verilere de yer verilerek tarım lehinde görüş bildirilmişti. Buna göre fabrika işçileri ve ticaretle ilgilenenlerin vücut olarak zayıf olduğu, 10.000 adamdan ancak 1.100'ünün 50 yaşına kadar yaşadığı, bunun yanında yine her 10.000 işçinin 66'sının hapisane veya hastanede bulunduğu; daha sağlıklı olan tarım çalışanlarının ise 10.000'de 1.700'ünün 50 yaşına kadar sağlam bir şekilde yaşayabildikleri ve sadece 51'inin hapisane ya da hastanede buldukları ifade edilmekteydi. Fabrika ve ticaret hayatında çalışan evli işçiler için adam başına 3, tarım erbabında ise adam başına 5.5 çocuk düştüğüne de yer verilerek, sanayi ve ticaret hayatına nazaran tarım hayatı övülerek ön plana çıkarılmaktaydı.⁵¹

Böylece hem halkın işçi olarak çalışmaya soğuk bakması, hem de devletin yeri geldiğinde tarımsal üretim lehinde verdiği kararlar sonrası, Osmanlı'da işçilerin önemli kısmının bir ayağı şehirde madenlerde, sanayi ve fabrikalarda, diğer ayağıysa köy ve kırsalda kalmıştı. Steinhaus'un “...Bir yandan endüstri, küçük el sanatlarından öteye geçemiyor; öte yandan, köylüler fab-

49 ŞD. 2077/54. 5 ZA 1286. 6 Şubat 1870.

50 *Ceride-i Havadis*, No: 200, 14 L 1260, 27 Ekim 1844, s. 1-3.

51 A.e.

rika ve maden işçiliğini sürekli bir uğraş değil, ek bir iş olarak yapıyorlardı” yorumu da halkın işçileşmeye bakışını yansıtmaktaydı.⁵²

Osmanlı’da yaşanan bu niteliksel ve niceliksel temelli işçi sorununu, sanayileşememenin tek nedeni gibi yorumlamak da yanlış olacaktır. Tam tersine niteliksel ve niceliksel açıdan gelişmemiş bir işgücü sanayileşmeyi ne kadar engellemişse, sanayileşememe de güçlü bir işçi sınıfı oluşmasını o kadar engellemiştir. Avrupa’da işçi sınıfının oluşmaya başladığı dönem sanayi devrimiyle birlikte Avrupa ekonomilerinin de bir gelişme sürecine girdiği dönemlerdi. Bu doğrultuda iktisadî felsefeden (liberal görüş) siyasî politikalara kadar her şey ekonomik gelişmenin önünü açacak şekilde gelişmişti. Sürekli gelişmekte olan teknolojik yenilikler de bir kere başlamış olan bu üretim ve kazanma çarkının daha da hızlanmasına neden olmuştu. Kâr oranlarının yüksek olması, sürekli daha fazla tasarruflar ve beraberinde yeni yatırımlar yapılabilmesine imkân tanımıştı. Böylece sanayileşmeye başlayan şehirler, bu süreçte bir kesinti yaşamaktan ziyade daha büyük atılımlarla yoluna devam etmişti. Bu durumun çalışma hayatı ve işçilere bakan yönü ise, işgücü piyasasında emek arz edenlerin ilk olarak sayıca sürekli artması olmuştu. Her açılan yeni fabrika ve yapılan yeni yatırımla birlikte işgücü açısından nicel bir gelişme söz konusu olmuştu.

Osmanlı’da ise 19. yüzyıl başlarında başlayan sanayileşme hareketleriyle birlikte çok sayıda işçi çalıştıran üretim birimlerinin sayısı artmasına rağmen, Avrupa’daki gibi bir gelişme yaşanmamış ve bir istikrar sağlanamamıştı. Sanayileşme sürecinin tamamlanamaması, sürekli devam eden ve hem parasal hem de insan gücü anlamında büyük kayıplarla sonuçlanan savaşlar ve malî yapıdaki sıkıntılar, ülkenin ekonomik ve siyasî açıdan istikrarlı bir dönem yaşayamamasına neden olmuştu. Bu durum bir kere başlayan sanayileşme hareketlerinin Avrupa’da olduğu gibi devamlı üstüne bir şeyler eklenmesine ve kendi kendini besleyen bir süreç haline getirilebilmesine engel olmuştu. Ekonomik açıdan gelişme ve sanayileşmeye engel olan bu olumsuzlukların işçi sınıfı ve çalışma hayatı üzerindeki etkileri de doğal olarak olumsuz olmuş ve sanayileşme için olduğu gibi, işçi sınıfının oluşabilmesi için de gerekli ekonomik ve siyasî ortam oluşturulamamıştı.

1911-1913 yılları arasında süren, *amele borsaları* kurulmasıyla ilgili kanun teklifi tartışmasında da yeterli düzeyde bir işçi sınıfının oluşmadığı ortaya konmaktadır. 1911’de Ticaret ve Nafia Nezareti, Osmanlı’da işçi arz ve talebinin düzensizliğinin giderilmesi ve bu iki unsurun sağlıklı bir alanda karşı karşıya gelmelerine imkân tanınması için, işçi borsalarının (*amele borsaları*) kurulmasına yönelik bir kanun hazırlığı yapmıştı. Kanun hazırlığının

52 Kurt Steinhaus, *Atatürk Devrimi Sosyolojisi*, çev. M. Akkaş, Sander Yayınları, İstanbul, 1973, s. 78.

ana amacı, işçi, emek ve çalışmaya dair her türlü unsurun bir düzene konması ve kurumsallaştırılması için Osmanlı'nın sanayi ve ticaret açısından ön plana çıkan gelişmiş merkezlerinde birer işçi borsası kurulmasıydı.⁵³ Ancak Şura-yı Devlet Tanzimat Dairesi böyle bir borsa kurulmasına ihtiyaç olmadığını belirterek talebi geri çevirmişti. Bu ret kararıyla ilgili dayanak noktaları, Osmanlı işçi sınıfının o günkü durumuna bakışı yansıtması açısından önemli olup, günümüz Türkçesiyle şu şekildeydi:⁵⁴

“Malumu âli olduğu üzere, kanunlar ihtiyaca binaen çıkarılır ve muhitin ihtiyaçlarına da uygun olmalıdır. Osmanlı'da iktisadî işlemler gereği gibi gelişmemiş ve yaygınlaşmamış olduğu için, bunları⁵⁵ düzenleyecek ve idare edecek yasalar hazırlanmasına ve yayınlanmasına ne ihtiyaç vardır, ne de bunun için gerekli unsurlar mevcuttur. İşçi borsaları kurulması için gösterilen gerekçeler arasında; işçiler ile fabrika sahipleri arasındaki anlaşmazlıklar, işçi sendikaları ve grevler gibi hususlar gösterilmektedir. Geçici birkaç hadise hariç tutulduğunda Osmanlı'da bunlar hayalden ibaret olmakla birlikte, hazırlanan düzenlemenin yürürlüğe girmesi halinde kurulacak işçi borsaları bunları değil engellemek, bilakis artıracak, zemin hazırlayacaktır...”⁵⁶

Sanayileşmenin sağlanamaması ve yerli işçilerin yetenek ve sayıca yetersiz kalması, aşağıda da görüleceği üzere yabancı işçilerden başlayarak bazı dönemlerde mahkûm ve asker emeğinden de yararlanılacak şekilde alternatif işgücü kaynaklarına başvurulmasına neden olmuştu. Bu bölümde, yerli tebaadan temin edilen ücretli işçiler yanında, Osmanlı işgücünün diğer önemli kaynakları olan bu çalışan gruplarını ele alacağız.

Yabancı çalışanlar

Osmanlı çalışma hayatında yabancılar, 19. yüzyılın başıyla birlikte sanayileşmede ve üretim sürecinde nitelikli işgücü ihtiyacını karşılamak üzere değerlendirilen önemli bir kaynak olmuştu. Osmanlı yerli işgücünün emek talebini nicel anlamda karşılayamadığı durumlarda da, yine yabancı işçi istihdamına başvurulması yaygın bir uygulamaydı.

Çalışmanın işçi örgütlenmesi ve işçi hareketleri bölümlerinde görüleceği üzere, bu yabancı işçiler arasında sosyalist ve anarşistler de vardı. Ayrıca bazı

53 “Amele Borsaları”, *Tanin*, No: 1062, 3 Ağustos 1327, 16 Ağustos 1911, s. 3; ŞD. HU. 1234/28. Lef. 2, 18 Haziran 1328. 1 Temmuz 1912.

54 ŞD. HU. 1234/28. Lef. 1, 25 Nisan 1329. 8 Mayıs 1913.

55 Belgenin orijinalinde iktisadi hayatla birlikte işçi ve sermayedar sınıflarının da gelişmemiş olduğu belirtilmiş, ancak düzeltme yapılırken üstü çizilmiştir. Dolayısıyla *iktisadî işlemler* içinde işçi ve işveren tarafları da sayılmaktaydı.

56 BEO. 4174/313012. 12 C 1331. 19 Mayıs 1913.

grevler yabancı işçilerin öncülüğünde yapılmıştı. 1908'de Zonguldak'ta maden işçilerinin greviyle ilgili raporunda Kaymakam, geneli Kürtler ve Lazlardan oluşan yerli işçiler için *grev yapmaya akli ermeyecek saflar* olarak bahsetmiş, grevin madenlerde çalışan yabancıların teşvik ve tahrikleriyle gerçekleştiğini ileri sürmüştü.⁵⁷ Yine 1908 yılında Şark Şimendiferleri işçilerinin grevi bittikten sonra devlet olası işçi hareketlerine karşı bazı işçileri fişlemişti. Bu işçilerden tehlikeli olarak tanımlanan bir işçi Avusturyalı; az tehlikeli olarak nitelendirilen işçilerden biri Avusturyalı, biri Belçikalı ve biri İngilizdi.⁵⁸ Tüm bunlar, yabancı işçilerin Osmanlı'da sadece ücret karşılığı çalışan işçiler olmadıklarını, en azından devlet tarafından belli bir ideolojinin de taşıyıcısı olarak görüldüklerini göstermekteydi.

Yabancı uzmanlar

Avrupa karşısındaki gerilemenin durdurulması için sanayileşmenin kaçınılmaz olduğunu gören Osmanlı yönetimi, giriştiği projelerde yeterli teknik bilgiye sahip olmayan bir tebaaya sahipti. Bu nedenle özellikle 19. yüzyılın ortalarına kadar gelişen teknolojilerle birlikte, bu teknolojileri kullanacak işgücünün de ithal edilmesi gerekmişti. Gerekli teknolojilerin hayata geçirilmesi ve yerli tebaanın bu konuda eğitilebilmesi amacıyla yüksek ücretler karşılığında dışarıdan emek ithal edilmişti.⁵⁹ Örneğin Hicaz Demiryolu hattı üzerinde kullanılmak üzere Almanya ve Belçika'dan yüksek maliyetlerle makineler getirilmiş, ancak Müslüman makinistlerin ehliyetsizliği nedeniyle bu makinelerin birçoğu daha 3-4 ay dolmadan tamir atölyelerine alınmak zorunda kalınmıştı. Maan, Der'a ve Hayfa'da ehliyetsizlik ve ihmâl nedeni ile bozulduğu için tamir olmayı bekleyen bir hayli makine mevcuttu.⁶⁰

Otto von Kapp, Padişah II. Abdülhamid'e hazırladığı raporunda yerli mühendislerin deneyimsizlikleri nedeniyle, döşenen ilk rayların kullanılamaz durumda olduğunu belirtmişti. Bunun üzerine ülkeye getirilen Alman mühendis Meissner, Osmanlı mühendislerinin deneyimsizlikleri nedeniyle işlerin bu kadroyla yürütülmesinin imkânsız olduğunu ve yabancı mühendis getirilmesi gerekliliğini bildirmişti.⁶¹ Hicaz hattındaki yabancı mühendislerin sayısı, 1906 yılında 1 Belçikalı, 1 Yunanlı, 2 Avusturyalı, 5 Fransız, 5 İtalyan ve 12 Alman olmak üzere 26'ya yükselmişti.⁶² Bu da

57 DH. MKT. 2615/65. 29 Ş 1326. 26 Eylül 1908.

58 DH. MKT. 2637/23. 26 N 1326. 22 Ekim 1908.

59 Öztaş, a.g.e., s. 13.

60 Metin Hülâgu, *Bir Umudun İnşası Hicaz Demiryolu*, Yitik Hazine Yayınları, İzmir, 2008, s. 69.

61 Gülsoy, a.g.e., s. 111-112.

62 Murat Özyüksel, *Hicaz Demiryolu*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2000, s. 129-131.

uzman işgücü ihtiyacının yerli tebaadan karşılanamamasının doğal bir sonucu oldu.

Avrupa'dan yabancı uzman ya da çalışan getirilmesi sadece 19. yüzyıla mahsus değildi. Farklı amaçlarla da olsa daha erken dönemlerde de bu politika uygulanmıştı. Önceki dönemde hayata geçirilen uygulamalar, bir sanayileşme veya Avrupalılaştırma hareketi değil, ancak var olan iyi yapının daha da iyileştirilmesine yönelikti. Çünkü, zaten bu dönemlerde Osmanlı'nın Avrupa'ya karşı hem psikolojik hem de askerî bir üstünlüğü söz konusuydu. Örneğin Fatih Sultan Mehmed zamanında, 15. yüzyılın ikinci yarısında Venedik'ten bronz döküm ve kılıç kını ustaları İstanbul'a davet edilmişti. Ayrıca 16. yüzyılda ateşli silahlara yönelik tekniklerde, 1590'larda ise saatçilikte uzman olan Avrupalıların Osmanlı'ya getirilmeleri, III. Selim öncesi dönemde bu uygulamaya yönelik örneklerdendi.⁶³

III. Selim'in Osmanlı kurumlarında birtakım ıslahat çalışmalarında yararlanılmak amacıyla Paris'ten mektupla teknisyen ve subay istediği 1793 sonbaharı ise, ıslahat çalışmaları çerçevesinde Avrupa'dan yabancı uzmanlar getirilmesi hususunda Osmanlı tarihinde dönüm noktalarından biridir.⁶⁴ 18. yüzyılın son çeyreğinde başlayan teknoloji ve uzman ithali, ilk başlarda daha çok askerî alanlara yönelik, ordunun ihtiyaçlarını karşılama amaçlı yapılmıştı. Son dönemde yaşanan askerî hezimetler nedeniyle, reformlara özellikle ordudan başlanmış ve her şeyden önce silahlı kuvvetlerin yenilenmesine ağırlık verilmişti.⁶⁵

Zamanla askerî temelli uygulamalar, ekonomik gelişmeye paralel olarak madencilik, demiryolu gibi alanlara da yayılmıştı. Sanayileşmenin farklı alanlara yayılması, bu alanlarda nitelikli işgücü temini için getirilen yabancı uzman sayısını da beraberinde artırmıştı. Bu gelişme ilk ve en köklü biçimde madencilikte yaşanmıştı. Ekonomiden orduya kadar devlet ve toplum hayatının pek çok alanında hayati öneme sahip maden üretimi ve madencilikte yaşanan gerilemenin, yapılacak ıslah çalışmaları ve reformlar çerçevesinde modernize edilmesi ve verimliliğinin artırılabilmesi yabancı çalışanlar öncülüğünde gerçekleştirilmesi hedeflenen değişime bağlanmıştı.⁶⁶

63 Ekmeleddin İhsanoğlu, "Osmanlıların Batı'da Gelişen Bazı Teknolojik Yeniliklerden Etkilenmeleri", *Osmanlılar ve Batı Teknolojisi-Yeni Araştırmalar Yeni Görüşler*, yay. haz. Ekmeleddin İhsanoğlu, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 1992, s. 123-130.

64 Çağlar Keyder, *Toplumsal Tarih Çalışmaları*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009, s. 199.

65 Feridun Emecen, Kemal Beydilli, Mehmet İpşirli vd., *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, 1. Cilt, ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi Yayını, İstanbul, 1994, s. 73.

66 Sanayileşme veya ekonomik kalkınmanın sağlanabilmesi amacıyla yurtdışından işçi, uzman veya makine ithaline, aynı amacı hedefleyen diğer ülkelerde de rastlanılmaktadır. Bir dizi teknolojik icatlar eşliğinde sanayileşmesini başlatan ve dünyada sanayi devrimini ilk gerçekleştiren İngiltere bu duruma istisna kabul edilebilir. Ancak bunun yanında örneğin makineleşmesi

Madencilik alanında yabancı uzmanlardan yararlanılması doğrultusunda, Tanzimat'ın ilanı arifesinde *Maden-i Hümayun Başmühendisi* göreviyle getirilen Avusturyalı Gustave de Pauliny, Keban-Ergani madenlerindeki başarısı sonrası İstanbul'da da görevlendirilmişti.⁶⁷ Üretimin ilkel metotlardan kurtarılarak, Avrupa usulü modern bir tarzda yapılabilmesi amacıyla, Pauliny gibi maden mühendisleri yanında, yine Avusturya'dan kalfa ve işçiler de getirilmişti. Böylece üretim hayatında yabancı çalışanların, üst seviyelerden orta ve alt seviyelere doğru yayıldığı görülmekteydi.⁶⁸

Diğer üretim alanlarında da zamanla madencilikte olduğu gibi yabancı uzmanlar istihdam edilmesine başlanmıştı. Sanayileşme çabaları çerçevesinde demir üretimi için 1840'larda yabancı jeologların getirilmesi; pamuklu bez üretimi için 1840'ların ortasında bir Amerikan ziraat uzmanı getirilerek İstanbul'un batısında bir örnek çiftlikte pamuk yetiştirmeye başlanması,⁶⁹ 1850'de İngiltere'den denizcilik için 2 İngiliz kaptan getirilmesi,⁷⁰ hep bu amaca yönelik örneklerdi. Aynı dönemde Hereke'deki ipek atölyesinde olduğu gibi bazı üretim birimleri içinse, işçiler ve atölye görevlilerinin tamamı Avrupa'dan getirilmişti.⁷¹ Özellikle salgın hastalıklara karşı bir çözüm bulunabilmesi amacıyla İstanbul'da temizlik amaçlı tahfizhaneler kurulması,⁷² ülkede bazı bataklıkların kurutulması tarımsal üretime açılabilmesi,⁷³ ormancılığa yönelik yeni usullere geçilmesi,⁷⁴ pamuk üretiminin ıslahı ve geliştirilmesi,⁷⁵ İstanbul şehrinin yeniden imar ve dizaynı,⁷⁶ gümrükler ve vergilerin yeniden düzenlenmesi,⁷⁷ posta ve telgraf işlemlerinin modernize edilmesi⁷⁸ gibi işlerin tümü için Avrupa'dan yabancı uzman getirilmişti

ni İngiltere'ye göre daha geç tarihlerde başlatan ve tarımsal yapısı daha hâkim olan Fransa ise, makineleri İngiltere'den ithal etmekle kalmamış, bunları kullanabilecek vasıflı işçi ve uzmanları da aynı ülkeden ithal etmişti. (Henri Sée, *Modern Kapitalizmin Doğuşu*, çev. Turgut Erim, Yöneliş Yayınevi, İstanbul, 2001, s. 138.)

67 Özkan Keskin, "Osmanlı Devleti'nde Yabancı Maden Mühendislerinin İstihdamı ve Osmanlı Madencilğine Hizmetleri", *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları, İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Dergisi*, S. 11, Y. 6/2007, s. 82-83.

68 DRB. D. 1031, 1257, 1841.

69 Clark, "Osmanlı Sanayi İnkılabı", *a.g.e.*, s. 101-103.

70 A. AMD. 22/18. 23 Z 1266. 30 Ekim 1850.

71 Clark, "Osmanlı Sanayi İnkılabı", *a.g.e.*, s. 101-103.

72 A. MKT. MHM. 595/16. 26 B 1312. 23 Ocak 1895.

73 T. TNF. MKT. 61/87. 25 Ş 1326. 22 Eylül 1908.

74 A. AMD. 78/28. 1273. 1856-1857.

75 DH. EUM. SSM. 14/44. 21 M 1336. 6 Kasım 1917.

76 DH. MKT. 2690/35. 29 ZA 1326. 23 Aralık 1908.

77 I. DH. 825/66463. 25 RA 1298. 25 Şubat 1888.

78 I. MMS. 188/1332L-08. 28 L 1332. 19 Eylül 1914.

Devlete ait hümayun çiftliklerinde üretim yönteminin ıslahı için 1890 yılında yabancı uzman getirilmesine karar verildiğinde, uygulamanın nedeni ve beklenti de açıkça ortaya konmuştu. 2 yıldır bu çiftliklerde üretimin yerli memurlar tarafından yapıldığı, ancak bunların işi bilmemesi nedeniyle verim alınmadığı belirtilerek, üretim yönteminin iyileştirilmesi için Almanya, Belçika, İsviçre veya diğer bir Avrupa ülkesinden çocukları ve ailesiyle birlikte ziraat uzmanları getirilmek istenmişti. Beklenti sadece devlet çiftliklerinde üretimin ıslahı değildi, bunun yanında, yabancı uzmanların civar bölgelerde tarımla uğraşan Osmanlı çiftçileri için de bir ziraat okulu niteliği taşıyacağı, böylece hem tarımın, hem de tarımcıların faydalanacağı ümit edilmişti.⁷⁹

Tüm bu farklı alanlar, Osmanlı'da yabancı uzmanlardan, yeniden yapılanma ve eski gücü kazanabilme açısından büyük beklenti olduğunu göstermekteydi. Ancak bu politikanın gerek seçilen elemanlar, gerekse ihtiyacın ve nasıl karşılanacağına tam olarak tespit edilememesi gibi nedenlerle özellikle son dönemlere doğru çok bilinçli yürütüldüğünü söyleyemeyiz. Yabancı uzman getirilmesi, bir politikadan ziyade 19. yüzyıl sonlarına doğru neredeyse bir kampanya haline gelmişti. Bu durum, yurtdışından büyük umutlarla getirilmiş ve 6 aydır istihdam edilmekte olmasına rağmen, Hereke Fabrikası ıslahından sorumlu Fransız Mösyo Martel'le, halen sözleşme yapılmamış olması gibi bir boşluğa ve beraberinde elçiliğin de devreye girdiği bir şikâyet sürecine dahi neden olabilmekteydi.⁸⁰ Bu gelişmelerin tamamının ortak noktası, Osmanlı işçisinin gerekli niteliğe sahip olmamasının sanayileşme çabalarına bir engel oluşturmaya idi. Bu engel yabancı uzman ve çalışanlarla aşılmasına çalışılmışsa da, uygulama sorunsuz işlememiş, birçok eleştiriye de konu olmuştu.

Önemli eleştiri konularından biri yaptıkları işe oranla bu yabancı uzmanların çok fazla maaş aldıkları iddiasıydı. Hereke Fabrikası için Fransa'dan getirilen uzmanla 1893 yılında 1 yıllığına yapılan sözleşme, devletin altına girdiği malî yük açısından da iyi bir örnektir. Maaş olarak her ay verilecek 500 Frank (21,5 Osmanlı Lirası) yanında, Fransa-İstanbul gidiş gelişi için tek seferlik 3.000 Frank (130 Osmanlı Lirası), fabrikanın yıllık safî kazancının % 1'i (ileriki yıllarda kazancın artması halinde bu oran da artırılacaktı) verilecek, bunun yanında yemek masrafları (senelik 2.000 Frank-87 Osmanlı Li-

79 Y. MTV. 44/76. 23 Z 1307. 10 Ağustos 1890.

80 Y. MTV. 15/30. 28 L 1301. 21 Ağustos 1884. Yabancı işçi getirilmesinin en önemli nedenlerinden biri, Osmanlı işgücünün meslekî bilgisinin artması ve nitelik kazanmalarında faydalanmasıdır. Ancak Barutçubaşı Ovanes'in sunduğu bir layihada, bu isteğin en azından 1850'lere kadar karşılanmadığı görülmekteydi. Ovanes, fabrikaların en önemli sorununu, Avrupalı işçilerin yerli işçilere bir şey öğretmemesi ve bu nedenle personel eğitiminde yaşanan sıkıntılar olarak göstermişti. Bu nedenle ilk dönem fabrikalaşmada büyük ümitlerle getirilen bu Avrupalı çalışanlar sözleşmeleri bittiği gibi gönderilmişti. (Buluş, a.g.e., s. 337-338.)

rası) ve konut masrafları da (ikamet için fabrikada bir yer hazırlanmasıyla) devlet tarafından karşılanacaktı.⁸¹

1908 yılında Elcezire Kıtası'nda bataklıkların kurutulması, arazinin ıslahı ve cetveller hazırlanması için 5 yıllık bir sözleşme ile istihdam edilen İngiliz mühendis Sir William Wilcocks'a, aylık 230 Osmanlı lirası maaş bağlanmıştı. Mühendisin ülke içi yolculuk için masrafları da devlet tarafından üstlenilirken, ayrıca arazide dolaşacağı her gün için de 1 Osmanlı lirası verilecekti.⁸² Aynı yıl denizcilikte yapılacak modernizasyon çalışmaları için getirilen İngiliz bir amirale yıllık 3.000, yine İngiliz gemi mühendisi, elektrik memuru ve bir kaptana ise İngiltere'de aldıkları ücretin 2 katı ücret verilmesi sözleşmelerle düzenlenmişti.⁸³

Bu kadar yüksek maaşlar verilmesi, özellikle istihdam edildikleri alanda belli bir süre sonra sorunların devam etmesi ve herhangi bir gelişme olmaması gibi nedenlerle eleştirileri de beraberinde getirmişti. 1896'da Ticaret ve Nafia Nazırı, Osmanlı'da yeterli mühendis olmadığı için her birine 7.000-8.000 kuruş maaş bağlanarak Avrupa'dan getirilen mühendislerin bu maaşı hak edecek işlerinin erbabı kişiler olmadığını ileri sürerek eleştiride bulunmuştu. Nazır, uzman diye getirilen kişilerin bu niteliğini irdeleyerek, hedef ve uygulama arasındaki çelişmeye tepki göstermişti.⁸⁴ İstanbul'da tahfizhane ve tebhirhaneler kurularak temizlik işlerinin belli bir seviyeye getirilmesi amacıyla Paris'ten getirilerek uzun yıllar istihdam edilen Mösyo Mondragon'un 1910 yılında sözleşmesi uzatılması istendiğinde, Şehremini'nin konu hakkındaki görüşü gayet netti: *500 kuruş maaş alan bir temizlik işçisinden daha fazla iş yapmayan ancak buna rağmen 110 lira ücretle istihdam edilen Mösyo Mondragon...*⁸⁵

İngiliz ve Türk İttihad Kulübü Direktörü ve aynı zamanda Maarif Nezareti Dava Vekili olan Said Bey ise, 1909 Ağustos ayından sonra vilayetlerin genelinde kullanılmak üzere Avrupa'nın çeşitli ülkelerinden getirilen 200 kadar kondüktöre verilen maaşlara tepki göstermişti. 4. sınıf kondüktör olan bu kişilerin Paris'te 200 frank maaş alırken, burada kendilerine ve ailelerine en yüksek orandan verilen harcırahlar dışında 1.500 frank aylık maaş verilmesi Said Bey'in devletin bu alana yönelik masraflarının etkinliğini sorgulamasına yol açmıştı.⁸⁶

81 Y. PRK. ZB. 11/100. 29 Z 1310. 14 Temmuz 1893; Clark bu yabancı uzmanların Batı Avrupa'da aynı işi yaparak alabilecekleri ücretin en az 2 mislini aldıklarını ifade etmektedir. (Clark, "Osmanlı Sanayi Devrimi", a.g.e., s. 44, s. 49-50.)

82 T. TNF. MKT. 61/87. a.g.e.

83 İttihad ve Terakki, No: 55, 13 TS 1324, 26 Kasım 1908, s. 3.

84 A. MKT. MHM. 676/13. 7 L 1313. 22 Mart 1896.

85 DH. MUI. 105/7. 9 C 1328. 18 Haziran 1910.

86 Nafiada Proje Alimi ve Bir Buçuk Senelik Semerât-ı Mesâtsi, Matbaa-ı Ârşak Garoyan, İstanbul, 1327-1911, s. 3-8. T. TNF. MKT. 151/92. 18 R 1329. 18 Nisan 1911. İçinde.)

Yabancı uzman getirilmesinin oldukça masraflı olması dışında, bu kişilerle yaşanan bazı sorunlar da devletin yabancı çalışanlara bakışını olumsuz etkileyebilmişti. Ergani Madenlerinde çalışmak üzere getirilen Avusturyalı ve Hırvat madenciler, özellikle ücretlerini geç almaları konusunda sürekli şikâyet etmeleri ve çalışmalarından da istenildiği gibi verim alınamaması nedeniyle, hayli yüklü miktarda tazminatlar verilerek işlerinden çıkarılmış ve geri gönderilmişlerdi.⁸⁷ Bu olumsuz yönlerine rağmen, yabancı uzmanların bir kısmından da istenen verim elde edilmiş ve fabrika kurulması ya da üretime başlanması sürecinde bilgilerinden yararlanmıştı. Memnun kalınan yabancıların sözleşmeleri uzatılıp, ödül ve teşviklerle başarıları da teyit edilmekteydi.⁸⁸

Yabancı işçiler

Osmanlı işgücü içindeki yabancılar sadece üst düzey uzmanlar değildi. Demiryolu ve madencilik gibi alanlarda ülkenin hemen her bölgesinde çalışan önemli sayıda yabancı işçiye de rastlanmaktaydı. Teknolojilerin ülkede yeni olması, aynı şekilde daha alt düzeyde teknik eleman eksikliğini de ortaya çıkarmıştı. Bu işgücü açığının karşılanabilmesiyse, yine yabancı işçilere başvurulmasıyla mümkün olabilmişti.

Zonguldak gibi bölgelere pasaport memuru atanmasına neden olacak kadar sayıca artan yabancı işçiler, çok çeşitli ülkelerden temin edilmişti.⁸⁹ Bazıları gelir elde etme amacıyla kendisi gelirken, bazıları ise devlet tarafından talep edilmiş ve elçilikler aracılığıyla temin edilmişti. Arşiv kayıtlarında, Ankara'da demiryolu yapımında,⁹⁰ Eskişehir'de demiryolu yapımında⁹¹ ve Ereğli madenlerinde istihdam edilen İranlı işçilere,⁹² Aydın Alaşehir demiryollarında⁹³ ve Bilecik Demiryollarında istihdam edilen Karadağlı

87 A. AMD. 19/67. 25 N 1266. 4 Ağustos 1850.

88 Rahmi Deniz, Özbay ve Yaşar Bülbül, "Osmanlı Devleti'nde Bir Teknoloji Transferi Yöntemi Olarak Yabancı İşgücü İstihdamı", *Tülin Aren Armağanı*, haz. İshak Keskin vd., Pamuk Yayıncılık, İstanbul, 2009, s. 215-216.

89 DH. MKT. 2472/38. 24 Z 1318. 14 Nisan 1901. 1893'te Eskişehir'e bir İtalyan Konsoloslugu'nun açılması (BEO. 302/22603. 12 R 1311. 23 Ekim 1893), 1895'te yine Eskişehir'de Hıristiyan işçiler için bir mezarlık kurulması (I. DH. 1327/1313R-34. 19 R 1313. 9 Ekim 1895; DH. MKT. 415/24. 27 S 1313. 19 Ağustos 1895), 1912'de İstanbul'da çalışan Almanların çocuklarının eğitimi için bir okul açılması (HR. HMŞ. İŞO. 84/48. 4 Şubat 1327. 17 Şubat 1912) hep ülkede artan yabancı işçi sayısına yönelik gerekliliklerden kaynaklanmıştı.

90 BEO. 27/2001. 4 Z 1309. 30 Haziran 1892.

91 Eskişehir'de demiryolu inşaatında çalışan İranlı işçilerle ilgili olarak bkz. BEO. 484/36238. 26 RA 1312. 27 Eylül 1894.

92 DH. İD. 189/26. 6 Z 1332. 26 Ekim 1914.

93 BEO. 835/62595. 28 RA 1314. 6 Eylül 1896.

işçilere,⁹⁴ demiryolu,⁹⁵ madencilik,⁹⁶ yol ve köprü yapımı,⁹⁷ inşaatlar,⁹⁸ kamu ve özel sektöre ait fabrikalar gibi farklı alanlarda istihdam edilen İtalyan işçilere⁹⁹ ait bir hayli bilgi mevcuttur. Aynı şekilde Hırvat,¹⁰⁰ Romen,¹⁰¹ Avusturyalı,¹⁰² Alman,¹⁰³ İngiliz,¹⁰⁴ Macar,¹⁰⁵ Fransız¹⁰⁶ ve İspanyol¹⁰⁷ işçiler de Osmanlı sınırları içinde çeşitli alanlarda istihdam edilmekteydi.

Yabancı işçi sayısının artması, beraberinde sosyal ve ekonomik bazı sorunlara da yol açmıştı. Ekonomik açıdan, yabancı işçilerin özellikle madencilik gibi yoğun oldukları bölgelerde yerli işçilerin iş bulabilmesini zorlaştırdıkları görülmekteydi. 1912'de Bolu Mutasarrıflığı, çok sayıda İranlı işçi nede-

94 *DH. MKT.* 1844/36. 17 ZA 1308. 24 Haziran 1891.

95 Örneğin Aydın Vilayeti'nde 1898 yılında çalışan İtalyan işçilerin sayısı; 38 maden işçisi, 40 demiryolu işçisi ve 55 de taşıclık, kaldırımcılık ve duvarcılık işçisi olmak üzere toplam 133 olarak tespit edilmiştir. (*Y. EE. KP.* 8/747. 2 C 1316. 18 Ekim 1898.) İtalyan işçiler, Hicaz Demiryolları, Haydarpaşa Şimendifer Şirketi, Selanik Demiryolları vb. yerlerde de istihdam edilmişti. (*BEO.* 2812/210840. 29 S 1324. 24 Nisan 1906; *BEO.* 3135/235100. 22 B 1325. 31 Ağustos 1907; *BEO.* 401/30071. 9 ZA 1311. 14 Mayıs 1894.)

96 Madenlerde çalışmak amacıyla Osmanlı'ya gelen İtalyan işçiler ve pasaport sorunları ile ilgili bir devlet kaydı için bkz. *BEO.* 1689/126662. 28 RA 1319. 15 Temmuz 1901; *BEO.* 1696/127178. 13 R 1319. 13 Temmuz 1901.

97 Ankara-Bilecik hattı arasında köprü tamir işlerinde çalışan İtalyan işçiler için bkz. *Y. RPK. ZB.* 19/19. 27 M 1315. 28 Haziran 1897.

98 *Y. EE. KP.* 8/747, a.g.e.

99 Düyün-ı Umumiye İdaresi, Sıhhiye Nezareti, diğer devlet kurumları ve çeşitli özel sektör fabrika ve şirketlerinde çalışan İtalyan işçiler için bkz. *BEO.* 3949/296159. 23 L 1329. 17 Ekim 1911; *DH. SYS.* 75-03/1-1. 14 L 1329. 8 Ekim 1911; *DH. SYS.* 75-03/1-2. 7 ZA 1329. 30 Ekim 1911; *DH. SYS.* 75-03/1-3. 4 Z 1329. 26 Kasım 1911; *DH. SYS.* 75-03/1-4. 23 M 1330. 13 Ocak 1912; *DH. SYS.* 75-03/1-5. 25 L 1330. 7 Ekim 1912.

100 Zonguldak madenlerinde çalışmakta olan Hırvat işçilerle ilgili olarak bkz. *DH. ID.* 107/48. 5 C 1330. 22 Mayıs 1912.

101 *DH. MKT.* 1191/45. 10 B 1325. 19 Ağustos 1907.

102 Bilecik'te demiryolu inşaatında (*Y. PRK. UM.* 21/48. 15 Ş 1308. 26 Mart 1891); Lloyd Şirketi vapurlarında (*ZB.* 73/17. 23 H 1323. 6 Temmuz 1907) ve Paşabahçe Şişe Fabrikası'nda Avusturyalı işçiler istihdam edilmekteydi. (*ZB.* 364/110. 23 Mayıs 1325. 5 Haziran 1909.)

103 *BEO.* 27/2001. 4 Z 1309. 30 Haziran 1892. 6 Temmuz 1907; *DH. EUM. MEM.* 103/31. 1 RA 1337. 5 Aralık 1918.

104 1874 yılında Tersane-i Âmiriye ve Tophane-i Amire'de çalışan İngiliz makineciler için bkz. *Şark*, No: 83, 21 Şubat 1289, 5 Mart 1874, s. 2; 1888 yılı itibarıyla Tersane-i Âmiriye'de çalışmakta olan ve ücret ödemelerindeki gecikme nedeniyle iş bırakan İngiliz işçiler için bkz. *Y. PRK. TKM.* 12/13. 17 N 1305. 28 Mayıs 1888; 1890 yılı itibarıyla İstanbul'da öğretmenlik yapan İngiliz kadınlar için bkz. *DH. MKT.* 1744/46. 3 Z 1307. 21 Temmuz 1890.

105 Posta ve telgraf işlerinde istihdam edilen Macar işçiler için bkz. *MV.* 196/130. 13 R 1333. 28 Şubat 1915; *MV.* 196/55. 27 R 1333. 14 Mart 1915.

106 Zonguldak'ta Ereğli Osmanlı Şirketi'nde çalışan Fransız maden işçileri için bkz. *BEO.* 1139/85411. 21 M 1316. 11 Haziran 1898; *ZB.* 331/97. 25 Mayıs 1325. 7 Haziran 1909.

Zonguldak Rıhtımı'nın inşası için 1896 yılında Marsilya'dan getirilen 21 Fransız işçi için bkz. *BEO.* 880/65972. 8 B 1314. 13 Aralık 1896.

107 Zonguldak madenlerinde çalışmak üzere gelen İspanyol işçiler için bkz. *BEO.* 3384/253728. 30 B 1326. 28 Ağustos 1908.

niyle Osmanlı tebaasının iş bulamadığını ileri sürmüş ve İranlı işçi gelmesinin engellenmesini talep etmişti.¹⁰⁸ Aslında o dönem için Zonguldak bölgesindeki madenlerde yabancı işçi çalıştırılması, Maden Nizamnamesi gereğince yasaktı.¹⁰⁹ Ancak bölgede çalışan yabancı işçiler dışında, halen dışarıdan işçi gelmeye devam etmesi ve bunun önüne geçebilmek için tedbirler alınmaya çalışılması, yabancı işçi istihdamının maden ocağı sahipleri tarafından yasak olmasına rağmen tercih edildiğini göstermekteydi.¹¹⁰

Özellikle az gelişmiş ülkelerden gelen işçilerin daha düşük ücretlerle çalışmayı kabul etmesi, işverenlerin de bu işçileri tercih etmesi, yerel yönetimlerin ve yerli işçilerin bu duruma tepki göstermesine yol açmıştı. Fransız bir müteahhidin 1893'te Yemen Vilayeti'nde tuz ihracatı için dışarıdan 250 Afrikalı işçi getirmeye yönelik izin talebi de, müteahhidin yerli işçilerin yüksek ücret taleplerini kırmak için uyguladığı yöntemlerden biri olarak görülerek reddedilmişti.¹¹¹ Yabancı işçi tercihi sadece ücret gibi ekonomik nedenlerden kaynaklanmamaktaydı. Hemşerilik ve aynı ülkeden olma gibi nitelikler de işçi tercihinin etkileyebilmekteydi. 1908'de vapurlarda çalışan Osmanlı tebaası işçiler de bu durumdan şikâyet ederek bir grev hazırlığı içine girmişti. İşçiler, vapurlardaki işçibaşların Avusturya ve Kefalonyalı olması nedeniyle işçi gerektiğinde sürekli kendi ülkelerinden işçileri istihdam ettiğini belirterek duruma tepki göstermişti.¹¹²

İşgücünün kendi içinde bu kadar farklı milletlere ve dinlere dayanan bir yapıda olması, bu unsurlar arasında sürtüşmeleri de doğal olarak beraberinde getirmekteydi. Dolayısıyla çok farklı milletlerden işçiler arasında, işçi olmaktan veya diğer bir sebepten kaynaklanan bir dayanışma ve dostluğun varlığını ileri sürmek yanlış olacaktır. Bu işçiler genellikle ait oldukları milletlere göre kamplaşırken, sosyal hayatta çok fazla bir araya gelmezlerdi. Ancak bu ayrılık, yine de farklı milletlerden işçiler arasında bazı sorunlar yaşanmasını engellememekteydi. Müslüman ve gayrimüslim işçiler arasında veya gayrimüslim işçilerden farklı milletlerden olanlar arasında sık sık huzursuzluklar çıkabilmekteydi.¹¹³ Zonguldak'ta liman inşaatında çalışan yabancı işçilerden 32 Ka-

108 *DH. ID.* 107/48. 5 C 1330. 22 Mayıs 1912.

109 1887 tarihli Maden Nizamnamesi'nin 64. maddesi ile ustabaşı ve mühendis dışında madenlerde yabancı işçi çalıştırılması yasaklanmış ve parasal yaptırıma bağlanmıştı. (*DÜSTUR*, 1. Ter-tip, C. 5, s. 899-901.)

110 *DH. MKT.* 2414/78. 19 C 1318. 14 Ekim 1900; *ZB.* 316/114. 20 Haziran 1326. 3 Temmuz 1900.

111 Müteahhidin kendisine bu durum ifade edilmemiş, Yemen taraflarının çok sıcak olması nedeniyle Osmanlı vatandaşlarının dahi buraya alışamadıkları, dışarıdan gelecek kişilerin adapte olmasının çok zor olacağı şeklinde cevap verilerek izin talebi reddedilmişti. (*BEO.* 312/23357. 4 Ca 1311. 13 Kasım 1893; *BEO.* 267/20008. 17 S 1311. 30 Ağustos 1893; *BEO.* 272/20351. 25 S 1311. 7 Eylül 1893.)

112 *DH. MKT.* 1280/42. 16 B 1326. 14 Ağustos 1908; *ZB.* 54/26. 31 T 1324. 13 Ağustos 1908.

113 *BEO.* 824/61795. 2 RA 1314. 11 Ağustos 1896.

radağlı işçinin çıkardığı huzursuzluk ve yabancı işçilerin birbirlerini silahla tehdit etmeleri, yerli işçiler ya da halk dışında, farklı milletlerden yabancı işçilerin de birbiriyle sürtüşme yaşayabildiğini göstermekteydi.¹¹⁴ Uşak Şimendiferlerinde çalıştırılmakta olan Karadağlı işçilerin karışıkları bir kavga sonrası 3 Karadağlı işçinin yaralanması ve 1 işçinin ölmesi de, bu sürtüşmelerin küçük çaplı uygunsuzluklar olarak kalmayabildiğini göstermekteydi.¹¹⁵

Farklı milletlerden işçiler arasında yaşanan sıkıntılarda, bireysel çatışmalarla başlayan problemler, kolaylıkla farklı milliyet veya dinden gruplar arasında toplu kavgalara dönüşebilmişti.¹¹⁶ Bu durum işçilerin bağlı olduğu ülkelerin elçiliklerinin de olayın tarafı olmalarına ve sorunun derinleşmesine neden olmuştu.¹¹⁷ Zonguldak'ta Fransız işçiler ile yerli ve yabancı diğer işçiler arasında yaşanan her problemde Fransız Elçiliğinin sürekli devreye girmesi ve şikâyetlerde bulunması, devlet yönetiminin de zorda kalmasına ve bu duruma tepki göstermesine neden olmuştu.¹¹⁸

Yabancı işçilerle yaşanan bu sıkıntılar sadece farklı milletlerden işçiler arasındaki anlaşmazlıklar olarak sınırlı kalmamıştı. Bu işçilerin çalıştıkları bölgelerde çeteler ve eşkiyaların saldırılarına uğraması da sık görülen problemlerdendi.¹¹⁹ 1894'te Selanik'te,¹²⁰ 1896'da ise Uşak'ta demiryollarında çalışan İtalyan işçilerin çeteler tarafından kaçırılması, öldürülmesi gibi olaylar nedeniyle,¹²¹ İtalyan Elçiliği vatandaşı olan işçilerin silah taşımalarının serbest

114 BEO. 657/49205. 26 M 1313. 19 Temmuz 1895; BEO. 657/49206. 26 M 1313. 19 Temmuz 1895.

115 BEO. 810/60693. 4 S 1314. 15 Temmuz 1896; BEO. 804/60271. 22 M 1314. 3 Temmuz 1896.

116 Anadolu Demiryolları Şirketi bünyesinde Bilecik mevkiindeki demiryollarında çalışan Karadağlı ve İtalyan işçiler arasında çıkan kavga sonucunda ağır yaralanan 3 İtalyan işçi ile ilgili olarak bkz. DH. MKT. 1844/36. 17 ZA 1308. 24 Haziran 1891.

117 DH. MKT. 764/62. 23 C 1321. 16 Eylül 1903; BEO. 786/58899. 16 Z 1313. 29 Mayıs 1896. Aydın Vilayeti'nde Alaşehir hattında demiryolu yapımında çalışan İtalyan işçiler de birçok kere kavgalara ve çeşitli olaylara karışmıştı. (BEO. 843/63212. 18 R 1314. 26 Eylül 1896.) 1896 yılında 6 İtalyan işçinin Osmanlı askerleri tarafından yaralandığı ve birinin de saatinin çaldığı iddiasıyla demiryolu şirketi tarafından devlete başvurulmuştu. Olayla ilgili olarak İtalyan Elçiliği de tepkisini belirtmiş ve gerekli tahkikatın yapılmasını istemişti. İtalyan Elçiliğinin, askerlerin gece çadırlarında uyumakta olan işçilere saldırarak bu eylemi gerçekleştirdiği iddiası karşısında Osmanlı tarafı, İtalyan işçilerin sarhoş bir şekilde gezerken silah attıkları ve olay yerine gelen askerlerin herhangi bir taarruzda bulunmadığı, işçileri gözaltına alarak kontrol amaçlı hastaneye götürdüklerini ileri sürmüştü. (BEO. 805/60316. 23 M 1314. 3 Temmuz 1896; BEO. 808/60528. 27 M 1314. 8 Temmuz 1896; BEO. 810/60725. 4 S 1314. 15 Temmuz 1896; BEO. 816/61183. 16 S 1314. 27 Temmuz 1896.) Söz konusu bölgede bulunan İtalyan işçilerle ilgili güvenlik güçlerinin müdahalesini gerektiren birçok uygunsuzluk yaşanmıştı. Arşiv kayıtlarında "...İtalyan amele bu kere de..." diyerek başlayan ve işçilerin karıştığı olayları anlatan belgelerin mevcudiyeti de bu durumu göstermektedir. (BEO. 805/60375. 23 M 1314. 3 Temmuz 1896.)

118 DH. MKT. 715/19. 1 RA 1321. 28 Mayıs 1903.

119 BEO. 824/61795. 2 Ra 1314. 11 Ağustos 1896.

120 BEO. 401/30071. 9 ZA 1311. 14 Mayıs 1894.

121 BEO. 820/61480. 22 S 1314. 2 Ağustos 1896.

bırakılmasını dahi talep etmişti.¹²² İstanbul'daki Kefalonyalı işçiler örneğinde olduğu gibi, bazı durumlarda ise bizzat yabancı işçilerin kendilerinin birer çete gibi davrandıkları görülebilmisti.¹²³

1910'lar sonrasında, gerek savaşlar, gerekse ülke içindeki istikrarsız yapı nedeniyle ülkede çalışan yabancı işçi sayısında önemli bir azalma olmuştu. Yabancı işçi sayısındaki bu azalma sadece ekonomik sebeplerden kaynaklanmamış, özellikle savaş gibi olağanüstü dönemler ve son dönemde yaşanan çözümlüyle birlikte siyasî endişelerden dolayı bizzat devlet tarafından politik bir karar sonucu çalışma hayatına müdahale edilmesiyle gerçekleşmişti. Halbuki 1886 tarihinde devlet hizmetine bir yabancı alınmasında yaşanan tereddütte Şura-yı Devlet, eskiden beri devlet memurluğuna yabancıların alındığını ve özellikle işinin ehli yabancıların istihdam edilmesinin yararlı dahi olabileceğini belirtmekteydi.¹²⁴ Ancak son dönemlerdeki istikrarsızlık bu sürecin tersine dönmesine neden olmuştu. 1912'de Balkan Savaşları başlayınca, kamuya ait üretim ve hizmet birimleri, Osmanlı Bankası, Reji vb. devlet ortaklıklarında çalışan Karadağlı, Sırp, Yunan ve Bulgar işçiler işten çıkarılmıştı.¹²⁵ 1911'de Trablusgarp probleminin başlamasıyla birlikte de, kamu ya da özel birimlerde düşman bir ülkenin vatandaşlarının istihdam edilmesinin doğru olmayacağı gerekçesiyle, Şam Hama ve temdidi demiryollarında, Bağdat Demiryollarında, Sıhhiye Nezaretine ait karantina kurumlarında, tahfizhanelerde, telgrafhanelerde, vapur acentelerinde, inşaat işlerinde çalışan İtalyanların işlerinden çıkarılmaları kararlaştırılmış, özel sektör kuruluşlarına da bu yönde tebliğ yapılmıştı.¹²⁶ Birinci Dünya Savaşı başlayınca da, çeşitli devlet daireleri ve reji gibi devlet ortaklıklarına gönderilen haberlerle düşman devletlerden olan tüm çalışanların işten çıkarılması belirtilirken,¹²⁷ banka görevlileri gibi çalışanların, tabi oldukları ülkelerin

122 BEO. 402/30130. 8 ZA 1311. 13 Mayıs 1894.

123 1892 yılı itibarıyla sayıları 1.000'i aşan Kefalonyalı işçiler, İstanbul'da adeta bir Kefalonya mafyası oluşturmuşlardı. Birçok kez cinayet işledikleri gibi, hırsızlık, yaralama, tehdit, gasp ve kavgaya gibi olaylarda da çok defa gözaltına alınmışlardı. Ancak suçlular arasında dahi yaydıkları korku nedeniyle, bu işçiler aleyhinde şahitlik yapacak kişi bulunmasında zorluk çekilmiş ve birçok defa suçlu olmalarına rağmen mecburen serbest bırakılmışlardı. (BEO. 90/6721. 25 RA 1310. 17 Ekim 1892; BEO. 84/6258. 14 RA 1310. 6 Ekim 1892.)

124 DH. MKT. 1351/75. 18 N 1303. 20 Haziran 1886.

125 MV. 170/63. 22 ZA 1330. 2 Kasım 1912.

126 BEO. 3947/295978. 18 L 1329. 12 Ekim 1911; BEO. 3949/296159. 23 L 1329. 17 Ekim 1911. İtalya ile sorun yaşanmaya başlanan ilk dönemde, yani 1911 yılında özellikle memur ve üst düzey İtalyan çalışanlar ülke dışına çıkarılırken, taşrada demiryolu yapımı gibi işlerde çalışan daha niteliksiz işçilerinse kalabileceği belirtilmişti. (HR. HMŞ. İŞO. 27/7. 13 TE 1327. 26 Ekim 1911.). Ancak iki ülke arasındaki sorunların artmasıyla birlikte, karar ülkedeki tüm İtalyan işçileri kapsayacak şekilde genişletilmişti. (MV. 166/26. 8 B 1330. 23 Haziran 1912.)

127 DH. EUM. KLU. 17/10. 13 M 1333. 1 Aralık 1914; MV. 199/86. 22 Z 1333. 31 Ekim 1915. İşten çıkarılması kararlaştırılan düşman devletler vatandaşı bazı işçiler, çeşitli yollara başvurarak Os-

siyasî memurları oldukları gerekçesiyle takip altında tutulmaları yerel yönetimlere şifreli olarak bildirilmişti.¹²⁸

Yabancı işçilerin Osmanlı'da istihdam edilmesini engellemeye yönelik bir diğer karar 1887 yılında imtiyazlı şirketlere yönelik olarak alınmıştı. Bilindiği gibi Osmanlı'da çok sayıda işçi çalıştıran büyük çaplı yatırımların hemen tamamı imtiyaz usulüyle yapılmaktaydı. 1880'lere gelindiğinde, imtiyaz alan yabancıların şirkette istihdam ettiği işçi ve memurların genelinin yabancılardan olması, aynı zamanda Müslüman veya gayrimüslim tüm çalışanlara şapka gibi Batı kültürüne ait giysiler giyilmesinin zorunlu tutulması devletin tepkisini çekmişti. Bu nedenle 1887'de yayınlanan bir emirle, bu tarihten sonra imtiyaz sözleşmelerinde üst düzey ve teknik memurlar dışındaki tüm çalışanların Osmanlı vatandaşı olması ve fes giymelerine yönelik mecburi hüküm konması kararlaştırılmıştı. Bu karar, söz konusu imtiyazlı işletmelere Türk kültürünün kabul ettirilmesi gibi bir amaç dışında, Osmanlı vatandaşlarının bu işletmelerde çalışmalarının engellenmesi ve istihdam alanlarının da doğal olarak kısıtlanmasını da önleyebilmek adına yürürlüğe sokulmuştu.¹²⁹ Daha geç dönemlerle birlikte, yapılan imtiyaz sözleşmelerinde teknik memurlar da dahil olmak üzere yabancı işçi çalıştırılmasının iyice kısıtlandığını görmekteyiz. Eskişehir'in elektrikle aydınlatılması imtiyazını alan şirketle yapılan sözleşmede, teknik memurların eğer Osmanlı vatandaşı işçilerden temin edilemezse yabancı olabileceği, şirket faaliyete başladıktan sonra 5. yıl sonunda şirket müdürü ve başmühendis dışında, 10. yıl sonunda ise şirket müdürü dışında hiçbir yabancı işçi istih-

manlı'da kalmış ve çalışmaya devam etmişti. Örneğin Osmanlı Bankası çalışanı 1881 İzmir doğumlu İtalyan vatandaşı Adrien-Pierre-Marie Billiotti, İtalyan vatandaşlarının Osmanlı topraklarından ihracı kararı üzerine, çalışmaya devam edebilmek için Fransız vatandaşlığına geçmiş ve kendini saklayabilmişti. (Edhem Eldem, *135 Yıllık Bir Hazine; Osmanlı Bankası Arşivinde Tarihten İzler*, Osmanlı Bankası Yayını, İstanbul, 1997, s. 270.)

128 *DH ŞFR*. 563-84. 28 Ağustos 1333. 28 Ağustos 1917.

129 *I. DH*. 1047/82247. 28 Z 1304. 17 Eylül 1887; *MV*. 24/36. 4 Z 1304. 24 Ağustos 1887. 1914 yılında Birinci Dünya Savaşı başladığında, Zonguldak'taki maden işçisi 150 kadar Fransızın işten çıkarılmaları için emir verilmişti. Bu durum, zamanla yabancı işçi sayısının tekrar arttığını göstermekteydi. Fransız maden işçilerinin gönderilmesi nedeniyle bölgedeki bir maden ocağı kapatılmak zorunda kalmıştı, bu nedenle de 900 civarında Osmanlı vatandaşı Kürt ve Laz işçi de işsiz kalmıştı. Böylece çalışma hayatına yönelik siyasî bir karar, çok sayıda işçinin işsiz kalmasını da beraberinde getirmişti. (*DH. EUM. EMN*. 90-19. 13 N 1332. 5 Ağustos 1914.) Şirketlerin yabancı işçilerin çıkarılmasına yönelik önceki dönemde tebliğ edilen bu karara uzun süre direndikleri ve hemen uyum sağlamadıklarını da belirtmemiz gerekir. Bu direnişin nedeni olarak şirketlerin en önemli gerekçesi, yabancı işçileri çıkarmaları halinde yerlerine aynı vasıflara sahip Müslüman işçi bulamamaları ve Müslüman işçilerin niteliksizliğiydi. Bir diğer şikâyet gerekçesiye, Müslüman işçilerin 3-4 sene çalışıp tam işi öğrendikten sonra askere alınmaları ve uzun süre geri dönmemeleriydi. (*BEO*. 2047/153491. 20 M 1321. 18 Nisan 1903; *BEO*. 2058/154322. 5 S 1321. 3 Mayıs 1903; *TFR. I. SL*. 9/858. 11 M 1321. 7 Nisan 1903; *BEO*. 2066/154892. 14 S 1321. 12 Mayıs 1903.)

dam edilmeyeceği hükme bağlanmıştı.¹³⁰ Böylece imparatorluğun yıkılacağı 1920'lerde ülkede çalışan yabancı işçi sayısı da önemli oranda azalmış ve Osmanlı işgücünün kozmopolit yapısındaki zenginlik kaynaklarından biri iyice zayıflamıştı.

İşgücü kaynağı olarak askerler

Tanzimat sonrası ilk sanayileşme çabalarında fabrikaların askerî niteliği, yani ordunun ihtiyaçlarını karşılamak üzere kurulmuş olmaları, ilk işçilerinin de askerler olmasına yol açmıştı.¹³¹ 19. yüzyılda sivil işgücünün sayıca yetersiz kalması, ya da istenen verimin elde edilememesi nedeniyle, özellikle askerî malzeme üreten devlet fabrikalarında askerler daha ucuz ve düzenli bir emek kaynağı olarak istihdam edilmekteydi. Başta demiryolu olmak üzere büyük çaplı yatırımların artmasıyla birlikte, bu asker emeği sivil işgücünün sayısal yetersizliğini tamamlama adına değerlendirilmiş, ancak 1908 sonrasında birlikte asker emeği daha farklı boyutlar kazanmıştı. Grev vb. işçi hareketleri halinde üretimin durmasını engellemek için askerlerden yararlanılması, bu alternatif emek kaynağına bir grev kırıcı niteliği de kazandırmış ve sivil işçiler karşısında asker istihdamının önemi artırmıştı.

Osmanlı'da askerler, devlet fabrikalarından demiryolu yapımı ve yol inşaatı ile diğer bayındırlık işlerine kadar oldukça farklı alanlarda istihdam edilebilmekteydi. 1900'lü yıllarla birlikte askerlerin sivil işgücüne alternatif olarak istihdam edilmesinden önce de, asker emeği bir işgücü kaynağı olarak çeşitli alanlarda değerlendirilmişti. Bu erken dönemin farkı ise, asker emeğinden, yine ordu için gerekli top, silah vb. malzeme üretiminde yararlanılmasıydı. 1863 yılıyla birlikteyse ilk olarak 2 adet sanayi alayı kurulmuş ve asker emeğinin çalışma hayatında kullanılmasına kurumsal bir kimlik kazandırılmıştı. Sivil işçilerin disiplinden uzak olmaları ve üretim için yapılan masrafın üretim sonucu elde edilen çıktıdan daha yüksek olması gibi nedenlerle fabrikalardan yeterli verim alınamamaktaydı. Bu nedenle de askerî malzeme üreten Tophane-i Amire'de sanayi alayları kurulmuştu.¹³² Bu alaylardaki askerler, çeşitli mesleklere göre bölükler halinde organize edilmekteydi. Marangozluk, demircilik, çakmakçılık, kunduracılık, saraçlık, nalbantlık, kalafatçılık gibi alanlarda askerlere eğitim verilmekte ve askerler bu meslek-

130 *DÜSTUR*, 2. Tertip, C. 11, Evkaf Matbaası, İstanbul, 1928, s. 235-236.

131 Zafer Toprak, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Osmanlı Ekonomisinde Gelişmeler: Tarım, Ticaret, Sanayi", 1885-1985 *Türkiye Ekonomisinin 100 Yılı ve İzmir ve İzmir Ticaret Odası Sempozyumu*, İzmir, 1986, s. 24.

132 A. MKT. MHM. 271/28. 10 S 1280. 27 Temmuz 1863; A. MKT. MHM. 273/45. 20 S 1280. 6 Ağustos 1863; I. DH. 510/34739. 29 M 1280. 16 Temmuz 1863.

lere göre bölüklere ayrılmaktaydı.¹³³ Bu alaylarda askerlik yaptıktan sonra belli bir mesleği öğrenerek terhis olanlar, devlet ve ordunun ihtiyacı halinde gelecekte tekrar aynı mesleği ordu ihtiyaçlarına yönelik olarak yapması için göreve çağrılabilmekteydi.¹³⁴ Tüfekhane, Baruthane ve Zeytinburnu fabrikaları da yine askerî malzeme üretilmesi amacıyla çeşitli alaylarda askerlerin istihdam edildiği üretim birimleriydi.¹³⁵

Tersane-i Âmire'de olduğu gibi sivil işçilerin işten çıkarılması ve yerlerine asker istihdam edildiği de görülmekteydi. Buna göre fabrikanın personel maliyetinin arttığı dönemlerde, daha ucuz bir emek kaynağı olarak askerler istihdam edilmekte ve sivil işçiler işten çıkarılmaktaydı. 1876 yılında da Tersane-i Âmire'den birkaç yüz işçinin çıkarılması ve yerlerine askerlerin istihdam edilmesi söz konusu olmuştu.¹³⁶ Devlet bütçesindeki sıkıntı nedeniyle kamuya ait fabrikalarda çalışan işçilerin ücretlerinin ödenememesi ve yaşanan gecikmeden dolayı işçiler arasında huzursuzluklar çıkmaya başlaması sonrasında da, asker istihdamı bir çözüm yolu olarak değerlendirilmişti. Örneğin 1904 yılında Maçka Silahhanesi'nde uzun süredir ücret alamayan işçilerin bu duruma tepkisi sonrası, işçilere ödenmesi gereken ücretin maliyeti de gözönüne alınarak, fabrikada işçiler yerine askerlerin istihdam edilmesi ile ilgili rapor hazırlanmıştı.¹³⁷ 1910'larla birlikte yaşanan enflasyon süreci sonrası emek maliyetinin artması ve işçilerin ücret artışı talepleriyle grevler yapmaları, asker istihdamının tamamen sivil işgücüne alternatif hale getirilmesi düşüncesini hayata geçirmişti. Bu tarihte alınan bir kararla, askerî ve kamu binalarının yapımında değerlendirilmek ve günlük 2 kuruş gibi cüzi bir ücret karşılığında askerler arasında inşaat işlerinde çalışacak takımlar oluşturulmaya başlanmıştı. Bu inşaat işçisi askerlerin sadece kamusal inşaatlarda değil, aynı zamanda özel kişi ve kuruluşlara ait iş alanlarında da talep halinde çalıştırılmaları kararlaştırılmıştı. Bu da sivil işgücü karşısında asker istihdamını sadece alternatif bir emek kaynağı olmakla bırakmamış, bir rakip haline getirmişti.¹³⁸

Asker istihdamına başvuru alan diğer alan demiryolu yapımıydı. Demiryolları inşasında çalıştırılmak üzere asker yetiştirilmesi, bunun için kurulan Şimendifer (Demiryolu) Taburları sonrası kurumsal bir hale gelmişti. Şimendifer Taburları'nın ilk oluşumuna Hicaz Demiryolları'nın inşaatı esnasın-

133 *I. DH.* 512/34818. 24 S 1280. 10 Ağustos 1863; *A. MKT. MHM.* 427/97. 11 Ş 1285. 27 Kasım 1868; *A. MKT. MHM.* 452/63. 23 S 1290. 22 Nisan 1873.

134 *A. MKT. MHM.* 402/5. 19 ZA 1284. 13 Mart 1868.

135 Uğur Ünal, "Sultan Abdülaziz Devri Osmanlı Kara Ordusu (1861-1876)", *Yayımlanmamış Doktora Tezi*, Gazi Üniversitesi SBE Yakınçağ Tarihi ABD, Ankara, 2006, s. 110-111.

136 *Sabah*, No: 108, 7 C 1293, 17 Haziran 1876, s. 1.

137 *BEO.* 2327/174456. 21 S 1322. 7 Mayıs 1904.

138 "Orduda Amele", *Tanin*, No: 782, 23 TE 1326, 5 Kasım 1910, s. 3.

da rastlanmaktadır. Hicaz Demiryolları'nın yapımı esnasında halkın bir kısmının zorunlu çalışmaya tabi tutulmasına rağmen yatırımın büyüklüğü nedeniyle emek talebinin tamamen karşılanabilmesi mümkün olmamıştı.¹³⁹ Devletin içinde bulunduğu malî sıkıntının önemli bir sonucu olan bu durumu aşmak üzere; daha önce Rusların Sibiryaya hattının inşasında kullandıkları yöntem başvurulmuştu. Böylece hattın inşaat işlerinde askerlerin işçi olarak kullanılmasına başlanılmıştı. İlk defa 1901'de, subaylar idaresindeki asker kampları hat güzergâhı açmak üzere kayıt altına alınmış ve ilk birkaç ay oldukça verimli bir çalışma da söz konusu olmuştu. Hem kolay temin edilebilen bir emek kaynağı olması, hem de daha az maliyetle istihdam edilebilmesi nedeniyle askerlerin istihdamına kurumsal bir nitelik kazandırılmış ve ordu içinde Demiryolu Taburları kurulması kararlaştırılmıştı. Osmanlı ordusunda 1900 yılında kurulması kararlaştırılan bu yeni tabur yapısı ilk defa 5. Ordu'ya bağlı olarak Şam'da teşkil edilmiş ve tabur daha çok zanaatkâr askerlerden oluşmuştu. Demiryolunda çalışan askerler biri Nizam taburu ve diğerleriye 2 demiryolu taburu olmak üzere sayıları 5.000 kişiye ulaşan üç tabur oluşturmuşlardı.¹⁴⁰

Osmanlı'da askerlerden işgücü kaynağı olarak yararlanılması ve kamu işlerinde kullanılmaları şüphesiz Hicaz demiryollarında çalıştırılmalarıyla başlamamıştı. Ancak Hicaz Demiryolları'nda işçi olarak askerlerin kullanımı, özellikle demiryolları yapımı açısından, askerlerin bir emek kaynağı olarak kullanılmasının ne kadar faydalı olabileceğini göstermişti. Bu nedenle Hicaz örneğinden sonra, yeni demiryolları yapımında askerlerin çalıştırılması için farklı bölgelerde de demiryolu taburları kurulmasıyla¹⁴¹ bu duruma kurumsal bir nitelik kazandırılmış ve ülke genelinde demiryolu taburları sayısı artırılmaya başlanmıştır.

Demiryolu taburları bazı durumlarda işgücü piyasasında sivil işgücünün yerine de ikame edilmişti. 1907 yılında Sofya-Radomir demiryolu hatlarında işçilerin grev nedeniyle iş bırakması üzerine, hayati öneme sahip demiryolu

139 Özyüksel, *a.g.e.*, s. 165.

140 Hülâgü, *a.g.e.*, s. 94-98. Hicaz Demiryolu hattında yerli halkın emek talebini karşılamada yetersiz kalması dışında, bölgenin İslam dini açısından gayrimüslimlerin girmesinin yasak olduğu kutsal topraklar olması, söz konusu hattın yapımında yabancı işçilerin istihdam edilmesini de sınırlandırmaktaydı. Bu nedenle tükenmez bir işgücü kaynağı olarak askerlerin istihdamı devlet açısından da tercih edilmesi zorunlu bir alternatif haline gelmişti. (DH. MUI. 101/47. 10 C 1328. 19 Haziran 1910.)

141 1909 yılında İstanbul'da da bir Şimendifer Taburu kurulmuş, Anadolu-Bağdat Demiryolu'nun çeşitli bölgelerinde görevlendirilen bu taburun bir benzeri aynı yıl Rumeli Demiryolları için kurulmuştu. Bu iki tabur *Dersaadet Şimendifer Alayı* adıyla bir teşkilat içinde toplanmıştı. (*Servet-i Fünun*, No: 198, 27 KE 1324, 9 Ocak 1909, s. 4; Mehmet Özdemiş, *Mütareke ve Kurtuluş Savaşı Başlangıç Dönemlerinde Türk Demir Yolları, Yapısal Ekonomik Sorunlar (1918-1920)*, TC Kültür Bakanlığı Yayınları, Yayın No: 2620, Ankara, 2001, s. 24-28.) Bu taburlara alınacak askerler için gazetelere ilan verilmesi yolu da değerlendirilmekteydi. ("Şimendifer Taburları Merkezi Kumandanlığından", *Tanin*, No: 1183, 6 KE 1327, 19 Aralık 1911, s. 5.)

lu hatlarının işletilmesi askerlere bırakılmıştı. Bu durum bir zorunluluk veya ani bir karardan da kaynaklanmamıştı. Çünkü grev başlamadan önce, demiryolu taburundaki askerler olası bir grev halinde trenleri işletebilmeleri için sürekli eğitimden geçirilmekteydi.¹⁴² Mayıs 1911'de Selanik Şark Şimendiferleri Makine Deposu'nda işçiler ücretlerinin artırılmasını talep etmiş, aksi takdirde grev başlatacaklarını şirkete ve Ticaret ve Nafia Nezareti'ne bildirmişlerdi. İşçiler isteklerinin kabul edilmesi için 15 gün süre vermişti. Bu sürede de, olası bir iş bırakma eylemine karşı, demiryolu taburlarından 20 ateşçi, 30 manevracı ve makasçı asker istihdam edilmek üzere hazır tutulmuştu.¹⁴³ Böylece asker istihdamının, askerî malzeme üretimiyle başlayan, daha sonra büyük çaplı yatırımların bitirilmesi için sivil işçilerle birlikte çalışılmasıyla devam eden çalışma hayatındaki serüveni, işçi hareketlerinin olası etkilerinin hafifletilmesi amacını da içerecek şekilde çeşitlendirilmişti. Bu da askerlerin grev gibi işçi hareketlerinde devlet tarafından grevci işçilere bir alternatif, yani grev kırıcı olarak kullanılmaları anlamına gelmekteydi.

1914 yılında Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla birlikte demiryolu taburlarına yönelik çeşitli düzenlemeler yapılmıştı. Tabur sayısı 5'e çıkarılırken, son olarak 1917 yılında yapılan bir değişiklikle taburlar, yeni kurulan "Şimendifer Kıtaatı Müfettişliği"ne bağlanmıştı. Savaş boyunca ülkenin çeşitli bölgelerinde hizmetler gören bu taburlar, Osmanlı'nın savaştan yenilgiyle ayrılması sonrasında, Mondros Antlaşması gereğince zamana yayılarak dağıtılmıştı.¹⁴⁴

Yine asker emeğine oldukça sık başvuru alan bir diğer alan yol inşası ve diğer bayındırlık işleriydi. Bu alanlardaki asker emeği *amele taburları* altında bir araya getirilmekteydi. İktisadî ve askerî açıdan stratejik öneme sahip yollar yapılması amacıyla, genellikle gayrimüslimlerden, özellikle de Ermeni vatandaşlardan oluşturulan *amele taburları*, yol işlerinde ve daha sonraları hasat zamanı tarımda istihdam edilmek üzere kullanılan silahsız askerî birliklerdi.¹⁴⁵ Bu birlikler yol tamir ve yapımı ile tarımsal üretim dışında, cephane, giysi ve ayakkabı gibi askerî ihtiyaçlar için askerî fabrikalarda da istihdam edilmişlerdi.¹⁴⁶

142 A. MTZ. (04). 157/23. 6 R 1325. 19 Mayıs 1907.

143 DH. ID. 112-1/10. 26 CA 1329. 25 Mayıs 1911; BEO. 3898/292319. 29 CA 1329. 28 Mayıs 1911.

144 Özdemir, a.g.e., s. 92.

145 DH. SYS. 123-08/14-01. 28 L 1332. 19 Eylül 1914; DH. EUM. 2. ŞB. 9/106. 29 N 1333. 10 Ağustos 1915; DH. I. UM. 59-2/1-44. 19 RA 1334. 25 Ocak 1916.

146 Söz konusu taburların, İttihat ve Terakki yönetimi tarafından ülkede bir etnik temizlik yapılması amacıyla oluşturulduğuna yönelik bir tartışma da vardır. (Erik Jan Zürcher, "Ottoman Labour Battalions in World War I", (Çevrimiçi) <http://www.hist.net/kieser/agher/Essays/Essay-Zurcher.html>, 12.04.2011.)

Yol yapımı çalışmaları çerçevesinde askerler taş kırmadan hafriyat alma-ya, yol için taş ve kaya hazırlamadan istinat duvarları yapmaya kadar inşa faaliyetinin hemen her aşamasında çalışmışlardı. Bu çalışmaları karşılığında askerlere belli bir miktar ücret de verilmişti.¹⁴⁷ Eylül 1914 ile Mayıs 1915 arasındaki dönemde Kale-i Sultaniye'nin Anadolu bölgesinde farklı yollar-da amele taburları içinde çalıştırılan askerlerin 132.387 kişilik bir işgücü kaynağı oluşturmaları, bu uygulamayla yol yapımında önemli miktarda bir emek kaynağı temin edilebildiğini göstermekteydi.¹⁴⁸ Amele taburlarının tarımsal üretimde kullanılması ise, savaş nedeniyle erkek nüfusun silah altına alınması sonrası yaşanan işgücü sıkıntısından kaynaklanmıştı. Tarım mevsimi olarak nitelendirilen yaz aylarının gelmesiyle ürün toplanmasında, orakçılıkta, ekin biçmede çalışacak işçi bulma sıkıntısı, cephe gerisinde bekleyen askerlerin tarımsal üretimde istihdam edilmelerinin bir çözüm yöntemi olarak değerlendirilmesini zorunlu kılmıştı. Bu sorunu aşmak için de, vilayetlerin genelinde amele taburları oluşturulmuş ve tarımda çalıştırılmışlardı.¹⁴⁹ Aynı şekilde bu taburlar, yine ziraat için bir hayli zararlı olan çekirge sorununa karşılık, çekirgelelerin imhası işlerinde de değerlendirilmişlerdi.¹⁵⁰

Çalışma hayatında yukarıda bahsettiğimiz gibi farklı alanlarda asker istihdamının, devlet, işverenler, işçiler ve askerlerin bizzat kendileri açısından çeşitli etkileri vardı. İlk olarak devlet açısından, özellikle kamusal üretim birimlerinde ve bayındırlık işlerinde kullanılmak üzere sivil işgücüne oranla daha ucuz bir iş kaynağı temin edilmekteydi. Bu işgücü kaynağının çalışma sonucu bir meslek sahibi olması da, ülkede çeşitli meslekler için nitelikli işgücü sağlanması anlamına gelmekteydi. İşverenler içinse, yukarıda örnekleri de verildiği gibi, 1900'lü yıllarla birlikte sorun çıkarması muhtemel işçilerine karşın alternatif bir işgücü kaynağı olmaktaydı. Bu durumun işçiler için anlamı, işverenlerin grevleri karşısında daha rahat olacağı ve taleplerini kabul etmede isteksiz davranacağı için olumsuz bir nitelik taşımaktaydı. Ancak askerlerin bu şekilde grev kırıcı, ya da çalışma şartlarından memnun olmayan işçilerin tepki göstermesi halinde onların yerine değerlendirilmesine yönelik uygulamaların oldukça sınırlı kaldığını da belirtmemiz gerekir. Uygulamanın askerler açısından avantajları ise, belirli bir mesleğin inceliklerini öğrenmeleri, askerlik görevleri süresince para biriktirerek tasarrufta bulunabilmeleri, çalışmayla geçen sürelerinin askerlik süresinden düşülmesi ve en önem-

147 1916 yılı 15 Nisan ile 15 Mayıs arasında geçen bir aylık dönemde Trabzon Canik Sancağı'nda Samsun-Bafra yolunda 300 askerlik bir amele taburu, Samsun-Çarşamba yolunda ise 350 askerlik bir amele taburu istihdam edilmiş ve bunlara toplam 13.300 kuruş da ücret verilmişti. (DH. İUM. EK. 100/28. 15 R 1334. 20 Şubat 1916.)

148 DH. UMVM. 131/65. 7 Ş 1333. 20 Haziran 1915.

149 DH. İ. UM. 59-3/1-47. 3 B 1334. 6 Mayıs 1916.

150 DH. İ. UM. 59-3/1-74. 6 L 1334. 6 Ağustos 1916.

lisi de terhis olduktan sonra sivil hayatlarında yapabilecekleri bir işle ilgili tecrübe kazanmalarıydı. Ancak uygulamanın askerler için olan bu faydalarının amele taburları için pek de geçerli olmadığını da belirtmemiz gerekir.

Taraflar için bu avantaj ya da dezavantajları dışında, asker emeğinden her zaman Hicaz Demiryolları'nda olduğu gibi büyük fayda sağlandığını ifade etmek de zordur. Tersane-i Âmire'de çalıştırılan askerler örneğinde olduğu gibi, bazı durumlarda askerlerin işi ancak 3-4 senede öğrenebildiği, daha sonra da 1 sene çalışarak süresi dolduğu için terhis edildiği görülmekteydi. 1882 yılında bu sorunun Tersane'de üretimi iyice aksatacak şekilde belirginleşmesi sonrası, askerler yerine sivil halk ve muhacirlerden işçi alınması tartışılmaya başlanmıştı.¹⁵¹ Bu askerlerin bazı dönemlerde sivil işçilerin işten çıkarılarak yerlerine istihdam edildikleri dikkate alındığında, zamanla sürecin tam tersine dönebildiği de görülmektedir.

İşgücü kaynağı olarak mahkûmlar

Osmanlı'da tarım, inşaat, sanayi gibi çeşitli alanlarda çalıştırılan işgücü unsurlarından biri de mahkûmlar olmuştu. İşledikleri çeşitli suçlar nedeniyle cezaevlerinde tutulan hükümlüler, ilk olarak cezaevlerinin içinde çalıştırılmış, daha sonra işgücü arzında yaşanan sıkıntı nedeniyle hapishane dışındaki mal ve hizmet üretiminde de istihdam edilmeye başlanmıştı.

Mahkûmların hapishanelerin içinde çalıştırılması, 1880 tarihli hapishanelerin idaresiyle ilgili yasal düzenlemeyle, serbest kaldıktan sonra değerlendirilecekleri bir meslek ve sanat öğrenmelerine mahsus olmuş, ancak belirli istisnalar dışında üretim sürecine katılımları rızalarına bırakılmayarak mecburi tutulmuştu. Mahkûmların çalışmasının zorunlu tutulması, ücretsiz bir şekilde, yani angarya olarak gerçekleştirilmemiş, belirli bir gelir elde etmelerine de imkân sağlamıştı. İlgili düzenlemede hiçbir mahkûmun işsiz kalması gerektiği belirtilirken (md. 69), hatta çalışmaktan kaçınanlara 24 saat ile 1 hafta arasında teneffüs izninin iptali cezası bile öngörülmüştü (md. 70). Çalışmaları karşılığında elde edecekleri ücretlerin yarısı yiyecek, giyecek ve diğer masraflar için devlete kalırken, diğer yarısı ise mahkûmların olmuştu.¹⁵²

Mahkûmların bu şekilde hapishane içinde belirli bir eğitim sürecinden geçtikten sonra imalathanelerde istihdam edilmelerinden hedeflenen çeşitli faydalar vardı. İlk olarak bir sanat ve işle meşgul olacak mahkûmların böylece ahlakî gelişimlerinin de sağlanabilmesi ve bir meslek sahibi olmaları amaçlanmıştı. Böylece hem mahkûmların hem de hapishanenin

151 Y. A. RES. 15/34. 24 CA 1299. 13 Nisan 1882.

152 DÜSTUR, I. Tertip, C. Mütemmim, Hilal Matbaası, Dersaadet-Istanbul, 1335/1916-1917, s. 8 ve 16.

bir gelir kalemine kavuşması temin edilebilecekken, dışarıdan sivil işçi istihdamına gerek kalmaması sonucu personel maliyeti de azaltılabilecekti. 1921'de İstanbul hapishanesinde temizlik işçileri, ücret düşüklüğü ve düzensiz ödeme gerekçesiyle işten ayrılınca, yeni işçi istihdamı yerine, ücret karşılığı mahkûmların bu işte istihdam edilmesi de hem işlerin aksamasını önlemek, hem de daha ucuz bir işgücü kaynağının temin edilmesi amacıyla yönelikti.¹⁵³

1910 yılında marangozluk, terzilik, doğramacılık ve ayakkabıcılık gibi mesleklerde eğitilerek üretim yapmaları sağlanan İstanbul Hapishanesi mahkûmlarının bu faaliyetleri iyi sonuçlar vermişti. Dahiliye Nezareti de ülkenin diğer bölgelerine yazı göndererek bu uygulamayı örnek almalarını ve mahkûmlar için benzer üretim birimleri oluşturmalarını bildirmişti.¹⁵⁴ İstanbul Hapishanesi'nde, mahkûmlar üretim sürecine geçmeden önce ilk olarak dışarıdan getirilen öğretmenlerle bir meslekî eğitime tabi tutulmaktaydı.¹⁵⁵ Mahkûmların hapishanedeki imalat bölümlerinden hangisinde istihdam edileceği ve eğitim alacağı, genellikle kendi öz mesleği, tercihi veya imalat yapılacak bölümün imkânlarına göre belirlenmekteydi. Ancak üretim yapılan yerin hapishane gibi olağandan farklı bir yer olması, meslek veya çalışma alanı seçiminde farklı kriterlerin de devreye girebilmesine neden olabilmekteydi. Nitekim İstanbul Hapishanesi'nde tamirhanede istihdam edilmesi düşünülen Salim adlı bir mahkûm, tamirhanede çalışan diğer mahkûmlardan birçok düşmanı olması nedeniyle farklı bir alana kaydırılmıştı.¹⁵⁶

Hapishane memurları ve mahkûmlarının kendi çabalarıyla benzer bir üretim tesisi kurduğu Edirne Hapishanesi de Dahiliye Nezareti'nce İstanbul ve Aydın Vilayetleri ile birlikte diğer vilayetlere örnek olarak gösterilmekteydi. Edirne Hapishanesi'nde, fanila ve eteklik gibi tekstil malı üretimine yönelik makineler, ilk olarak mahkûmların bağışlarıyla alınmıştı. Daha sonra bu makinelerle yapılan üretim sonucu elde edilen gelire Almanya'dan 2 çorap, 2 fanila makinesi ve İngiltere'den son sistem 2 devirli makine getirtilmişti. Mahkûmların tekstil üretimine aşinalık kazanması için bir koğuşturma eğitimi yeri haline getirilmiş, dışarıdan 300 kuruş maaşla bir de öğretmen kiralanmıştı. Hapishane yönetimi, mahkûmlara her gün 3 saat coğrafya, tarih, okuma yazma gibi teorik, 5 saat de üretime yönelik imalat eğitimi verdiklerini belirt-

153 *DH. MB. HPS. 99/18. 1 CA 1339. 11 Ocak 1911; DH. MB. HPS. 86/9. 12 Ş 1330. 27 Temmuz 1912; DH. MB. HPS. 5/10. 22 ZA 1331. 23 Ekim 1913; DH. MB. HPS. 50/15. 27 Ş 1332. 21 Temmuz 1914.*

154 *DH. MB. HPS. M. 143/44. 26 N 1329. 20 Eylül 1911.*

155 *DH. MB. HPS. M. 50/12. 19 Haziran 1329. 2 Temmuz 1913.*

156 *DH. MB. HPS. 167/30. 28 Z 1340. 22 Ağustos 1922.*

mekteydi. Mahkûmların bu eğitim ve çalışma sürecine katılmaları zorunlu tutulmuş, her mahkûma da makinelerde yaptıkları üretime göre parça başı ücret verilerek performans dayalı bir ücretlendirme sistemi benimsenmişti. Hapishane yönetimi 1 senedir uygulanmakta olan bu sistemin büyük faydalarını gördüklerini belirtmekteydi.¹⁵⁷

Benzer uygulamaların ülke genelindeki hapishanelere yayılmasına teşebbüs edilmişse de, bu hedef gerçekleştirilememişti. Ancak Kütahya, Muğla, Beyrut, Teke Merkez, Hüdavendigâr, Bolu, Halep, İzmir, Aydın, Denizli, Konya, Kastamonu, Sinop, Edirne, İstanbul vb. daha birçok bölgedeki hapishanelerde imalat ve sanayi üretimi yapılmakta ve çok sayıda mahkûm istihdam edilmekteydi. Bu üretim sonucu çorap, para kesesi, şalvar, şişe, kışak, marpuç, tespih, kordon, tütün kesesi, terlik, büyük ve küçük çantalar, kaşık, ayna, hasır, eldiven, ayakkabı, kemer, çadır bezi, havlu, peştamal, kırbaç, oyuncak, masa, dolap, koltuk vb. birçok ürün üretilmekteydi.¹⁵⁸

Mahkûmların hapishane dışında çalıştırılmaları ise, ülkede işgücü arzında yaşanan daralma nedeniyle işçi temininin sıkıntıya girdiği dönemlerde, özellikle de 1910'lar sonrası savaş dönemlerinde yaygınlaşmıştı. 1913 yılında alınan bir kararla, sakıncalı olmayan mahkûmların, inşaat işlerinde çalıştırılabileceğine dair tüm vilayetlere yazı gönderilmişti.¹⁵⁹ Mahkûm emeği, normal işçilere göre hayli ucuz bir işgücü kaynağıydı. Örneğin 1915 yılında bir hapishane inşaatında, sivil işçilerden rençberler 10-13, ırgat başları 15, bekçi 8, anbar memuru 12, duvarcı 18-27, lağımçı 18-20, inşaat kâtibi 18 ve inşaat memuru 40 kuruş günlük ücret almaktayken, çalıştırılan 33 mahkûmun tamamı ise *amele* olarak kaydedilmiş ve günlük 3.5'er kuruş yevmiyeye istihdam edilmişlerdi.¹⁶⁰ Ücret karşılığı çalıştırılan bu mahkûmlar, 1918 yılında İstanbul'da olduğu gibi ücretlerinin ödenmesindeki gecikme nedeniyle çalışmaktan kaçınarak grev dahi yapabiliyordu.¹⁶¹

157 DH. MB. HPS. M. 3/27. 23 RA 1330. 12 Mart 1912; DH. MB. HPS. M. 144/110. RA 1330. Mart 1912. 1914 yılına ait Edirne Valisi imzalı bir yazıda, Edirne'nin Bulgarlar tarafından işgali sonrası, oldukça gelişmiş bir yapıda olan ve üretimin önemli seviyeye ulaştığı hapishane imalathanesi ile içindeki araç gereç ve makinelerin de imha edildiği belirtilmişti. Bu nedenle hapishane-nde sadece boncuk gibi küçük şeyleri üretebilme imkânı kalmıştı. Bu durum, savaş gibi durumların sadece sivil çalışma hayatı değil, hapishanelerdeki mahkûm emeği ve üretim yapısını da çökertecek şekilde olumsuz sonuçlar doğurabildiğinin en güzel örneklerindendir. Savaş öncesi bir sanayi birimi ve üretim okulu haline gelerek örnek gösterilen Edirne Hapishanesi, savaş sonrası sadece boncuk üretilebilecek imkâna sahip olabiliyordu. (DH. MB. HPS. 50/15. Lef. 21, 9 Nisan 1330, 22 Nisan 1914.)

158 DH. MB. HPS. 50/15. 27 Ş 1332. 21 Temmuz 1914.

159 DH. MB. HPS. 71/59. 8 RA 1335. 2 Ocak 1917.

160 DH. MB. HPS. M., 22/7. 14 ZA 1333. 23 Eylül 1915; DH. MB. HPS. M. 22/29. 26 Z 1333. 4 Kasım 1915. Başka bir hapishane inşaatında çalıştırılan 79 adet mahkûm ve sivil işçilerin ücretleri için bkz. DH. MB. HPS. M. 23/2. 11 M 1334. 19 Ekim 1915.

161 DH. MB. HPS. M. 34/60. 26 L 1336. 4 Ağustos 1918.

Hapishane sınırları dışında yol yapımı ve inşaat işlerinde istihdam edilen mahkûmlar için, 1917 yılında yeni bir çalışma alanı daha doğmuştu. Bu da tarımsal üretimdi. Özellikle savaşlar nedeniyle tarımda çalışacak işgücü açısından sıkıntı yaşanınca, 1917'de tüm bölgelerdeki hapishanelerle mahkûmların kaçının tarımda çalışabilecek durumda olduğuna dair veri gönderilmesi istenmişti. Bu uygulama, Almanya'da büyük fayda sağlanan benzerinden hareketle geliştirilmiş, arazi ve tarla sahibi kişilere *esir* olarak verilen mahkûmlar ziraatte istihdam edilmişti.¹⁶²

Mahkûm istihdamı bazı uygunsuz olaylara da neden olabilmekteydi. Buna göre 8-10 sene gibi uzun sürelerle ve ağır suçlarla mahkûm olmuş kişilerin Rodos'ta belediye temizlik işlerinde, Müslüman ve Hıristiyanlara ait evlerde uşaklık ve bahçıvanlık işlerinde çalıştırıldıkları, bu yüzden bazı firar olaylarının da yaşandığı görülmüştü. Hatta 15 sene kürek cezası ile Rodos Hapishanesi'ne gönderilen bir mahkûmun bu süre içinde nikâh dahi yaptığının ortaya çıkması, bölgede mahkûm istihdamının yasaklanmasına neden olmuştu.¹⁶³ 1918 yılında İstanbul'daki bir hapishanede görüldüğü gibi, bazı mahkûmların hapishanelerin dışına çıkarak kahvelerde oturduğunun tespit edilmesi, bir mahkûmun hapishaneden çıkıp başka bir hapishanede cinayetten mahkûm bir arkadaşını ziyaret etmeye gittiğinin ortaya çıkması, uygulamanın amacı dışına çıkabildiğinin diğer somut örneklerindendi.¹⁶⁴

Osmanlı çalışma hayatında köleler ve kölelik

Bir emek kaynağı olarak kölenin iki temel ayırt edici özelliği vardır. Bunlardan birincisi kölenin bir "mal" olmasıdır. Bu özelliği kölenin başka bir insan tarafından mülk edinilebilmesi anlamına gelmektedir. Dolayısıyla bu anlamıyla köleye bir insandan ziyade, bir meta gözüyle bakılmaktadır. Kölenin ikinci özelliği ise, herhangi bir üretim aracına sahip olmaması ve sahibiyle arasındaki bağımlılık ilişkisinin iktisadî olmayıp, zora dayalı olmasıdır. Bundan dolayı köle tarafından yapılan üretim sonucu elde edilen çıktı da sahibinin olmaktadır. Bu iki özellik temel olmakla birlikte, tarih boyunca kölelik rejimi gerek dönem, gerekse uygulandığı bölge ve ülkeler açısından oldukça farklılaşabilmişti. Buna göre kapitalizm öncesi ekonomilerde, klasik kölelik biçimi çerçevesinde köleler Roma İmparatorluğu örneğinde olduğu gibi en önemli üretici güç olarak değerlendirilebilirken; Osmanlı gibi toplumlarda ise kölenin üretici güç olarak kullanılmasından ziyade ev içi hizmetler-

162 DH. MB. HPS. M. 26/67. 24 RA 1335. 18 Ocak 1917; DH. MB. HPS. M., 28/75. 30 B 1335. 22 Mayıs 1917; DH. MB. HPS. M., 28/99. 28 Ş 1335. 19 Haziran 1917.

163 BEO. 2828/212063. 21 RA 1324. 15 Mayıs 1906.

164 DH. MB. HPS. M. 33/85. 9 Ş 1336. 20 Mayıs 1918.

de daha yaygın değerlendirilmesi söz konusu olmuştur.¹⁶⁵ Aşağıda görüleceği üzere Osmanlı'da köle emeğinden sanayi ve tarımsal üretimde de yararlanılmıştır. Ancak köleliğin Osmanlı'daki temel karakteristiği, cariyelik, muhafızlık, hizmetçilik gibi biçimleriyle ev içi hizmetlerde değerlendirilmiş olmasıdır. Bu fark, Osmanlı toplumunda köleliği Roma veya merkantilist çağdaki Avrupa uygulamalarından da ayıran en önemli unsurlardan biriydi.

Osmanlı'da çalışma hayatında işgücü olarak kölelerin sağlandığı temel kaynaklar başta savaşlar sonucunda alınan esirler ve bununla birlikte ticaret yoluyla getirilen kölelerdir.¹⁶⁶ Ticaret yoluyla köleler genellikle Habeşistan ve Berberi devletlerine yakın ülkelerdeki zenci memleketlerinden getirilirken; geneli kadın olan ve ev içi hizmetlerde kullanılanları ise Gürcistan ve Çerkezistan'dan temin edilmişti.¹⁶⁷ 1850'lere doğru, gerek savaşlarda alınan esirlerin sayısındaki azalma, gerekse adetlerdeki değişimler ve devletin köle alım-satımına yönelik yasal engelleri nedeniyle dış ticaretle getirilen kölelerin sayısında hızlı bir azalma yaşanmıştı. İmparatorlukta köle sayısı açısından diğer bölgelere göre bir hayli ön plana çıkan İstanbul'da, yerel yönetimin resmî raporlarına göre köle sayısı 1850'li yıllarda 52.000 civarında olmuştur. Bunların 5.000'i siyahi iken, 47.000 gibi çok yüksek bir miktarı ise kadınlardan oluşmuştur.¹⁶⁸

Savaşlar yoluyla Osmanlı'ya köle getirilmesinin devlet tarafından yasaklanmasına rağmen, özellikle gönüllüler olmak üzere askerlerin bir kısmı 1870'ler sonrasında da savaş sonrası kız ve erkek çocuklara köle olarak el koyup satmaya teşebbüs etmekteydi. Bu teşebbüsler 1876 yılında Sırbistan ile yapılan savaş esnasında da görülmüştü. Savaşa gönüllü olarak katılan bazı askerlerin Vidin üzerinden Sırbistan'a girip çocuklara köle ve cariye olarak el koydukları ve sattıkları haber alınmıştı. Ancak köle alıp satmanın kanunlara göre yasak olduğu belirtilerek, bu işe karışanların idam edileceği şeklinde bölgeye sert bir emir yollanmıştı.¹⁶⁹

Dış ticaret yolu ile köleler getirilmesinin çeşitli yolları vardı. Bunlardan biri *kaçırılma yoluyla kölelik*ti. Barış zamanlarında Kafkasya, Eflak, Boğdan, Budin, Polonya, Ukrayna ve Afrika taraflarından birçok kişi bu yolla köle yapılabilmisti. Bir diğer köle kaynağı ise ailelerin çocuklarını daha iyi bir ha-

165 Hasan Kanbolat ve Erol Taymaz, "Kafkas-Osmanlı İlişkileri ve Köle Ticareti", *Tarih ve Toplum*, S. 79, Temmuz 1990, s. 36, s. 35-44.

166 Nihat Engin, *Osmanlı Devletinde Kölelik*, M.Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1998, s. 51.

167 Davis, *a.g.e.*, s. 100-101.

168 Ubcini, *a.g.e.*, s. 359-360.

169 "13 Temmuz 92 Tarihiyle Edirne, Tuna, Bosna ve Manastır Vilayetleriyle Serasker Paşa Hazretlerine Yazılan Telgrafname-i Sâmî Süretidir", *Sabah*, No: 133, 7 B 1293, 16 Temmuz 1876, s. 2; "15 Temmuz 92 Tarihiyle Vidin Kumandanı Osman Paşa'dan Makam-ı Celil-i Seraskeriyeye Mevrüd Telgrafname Süretidir", *Sabah*, No: 137, 12 B 1293, 21 Temmuz 1876, s. 1.

yat sürebilmeleri ümidiyle bizzat kendilerinin satmasıydı. 1850'lerde İstanbul'a gelen İngiliz Pardoe da gözlemleri sonucu bu uygulamanın halen devam ettiğini belirtmişti. Bir diğer köle kaynağı yolu ise hediye yoluyla kölelikti. Her ne kadar sayı olarak az olsa da, bu yolla kölelik de bir realiteydi.¹⁷⁰

Osmanlı'da kölelerin çok önemli bir kısmının kadınlardan oluştuğu ve bunların köleden ziyade ev işlerine yardım eden bireyler olarak değerlendirildikleri düşünülürse, kölelik rejiminin çalışma hayatında çok fazla bir önem arz etmediği ortaya çıkmaktadır. Bu doğrultuda çalışma hayatı açısından Osmanlı'da kölelik sistemi hiçbir zaman özellikle Merkantilist dönem Avrupa'sında olduğu kadar önem kazanmamıştır. İslamiyet'in kölelere iyi davranılmasını emreden, azat edilme yollarını oldukça genişleten ve azat edilmiş olanları hür bireylerle eşit sayan hükümleri Osmanlı'da kölelik sistemini daha yumuşak ve insancıl bir hale sokmuştu.¹⁷¹ İngiltere Elçisi Stratford de Redcliffe de Osmanlı'da ve ABD'de kölelerin durumunu karşılaştırırken, Osmanlı'da bir köle, Amerika'da bir zencinin tersine bir yük hayvanı veya tarım kölesinden ziyade bir ev hizmetçisidir demişti.¹⁷² Fransız tarihçi Ubicini, Osmanlı'da kölelik sisteminin Avrupa'ya göre daha insancıl olduğu ve yasalarla korunduğunu ifade ederken, Osmanlı'nın kölelik konusunda Roma hukukunun barbar hükümlerine veya Avrupa ülkeleri kolonilerinin zencilerle ilgili eski kanunlarına oranla tamamen farklı bir yasal sisteme sahip olduğunu belirtmişti. Mildy Montaque ise mektuplarında ev içi hizmetlerde değerlendirilen köleleri Fransa ve İngiltere'deki normal aylıklı hizmetçilerin koşullarıyla karşılaştırmış ve daha iyi durumda olduklarını belirtmişti.¹⁷³

Ev içi hizmetlerde istihdam edilmeleri her ne kadar daha yaygın olmuşsa da, Osmanlı'da sanayi üretimi ve çeşitli fabrikalarda kölelerin istihdam edildiği de bir gerçektir. 1830'larda da Balkanlar'daki İslimiye Çuha Fabrikası'nda işgücü içinde mahkûmlarla birlikte kölelere de yer verilmişti.¹⁷⁴ Özel-

170 Engin, *a.g.e.*, s. 89-101.

171 Gülnihal Bozkurt, " Köle Ticaretinin Sona Erdirilmesi Konusunda Osmanlı Devletinin Taraf Olduğu İki Devletlerarası Anlaşma", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, S. 1, 1990, s. 45-46.

172 Y. Hakan Erdem, *Osmanlı'da Köleliğin Sonu 1800-1909*, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2004, s. 85-86.

173 Ubicini, *a.g.e.*, s. 359-364. Osmanlı'da kölelik sistemi ve kölelerle ilgili olumsuz yorumlara sahip yabancılar da vardı. Bunlardan, 1550'ler gibi erken bir tarihte Alman Hans Dernschwam, "Türkiye'nin her tarafında insan eğer çevre hakkında iyi bilgi sahibi değilse ve yalnız başına bir yere gidiyorsa, yolda haydutlarca yakalanıp başka yerlere götürülerek satılma tehlikesi vardır. Bu tarzda insan alıp satan pek çok Yahudi, Türk ve kötü Hıristiyanlar vardır. Son zamanlarda bu tip adamlardan bazıları bir araya gelip bir şirket kurmuşlar" diyerek Osmanlı'da özgür insanların kaçırılarak köle yapılabildiğini ileri sürmüştü. (Engin, *a.g.e.*, s. 90.)

174 Olcay Pullukçuoğlu Yapucu, "19. Yüzyıl Osmanlı Sanayii'ne Bir Örnek İslimiye Çuha Fabrikası", *Tarih ve Toplum*, C. 28, S. 167, Kasım 1997, s. 21.

likle miras kayıtlarında kadın ve erkek kölelere rastlanması, önemli bir tekstil ve dokuma şehri olan Bursa'da da üretimde köle emeğinin kullanıldığını göstermektedir.¹⁷⁵ Kadın esir ve cariyeler de sadece ev içi hizmetlerde değil, sanayi hayatında da istihdam edilebilmekteydi. Örneğin 1852'de Hereke-Akmeşe Fabrikası'nda 19 kadın ve erkek köle, toplam 100 kuruş ücretle istihdam edilmişti.¹⁷⁶

Osmanlı'da kölelik rejiminin uygulamada daha gecikmeli olsa da, en azından hukukî açıdan sona ermesi 1840'larla birlikte başlamıştı. 1847'de çıkarılan bir fermanla esir pazarlarının yasaklanmasına rağmen,¹⁷⁷ pratik hayatta esir ve köle ticareti azalarak da olsa Birinci Dünya Savaşı'na kadar devam etmişti. Hukukî düzenlemeler ve cezaların köleliğin tamamen kaldırılmasına engel olamaması, belirli aralıklarla köleliği yasaklayan yasalar çıkarılmasına yol açmıştı. 1857'de yeni bir fermanla zenci memleketlerinden gemilerle köle getirilmesi sırasında bunlardan birçoğunun insanlığa sığmayacak şekilde yolda öldüğü belirtilerek, köle ticaretinin merkezi olan Trablusgarp'tan köle getirilmesi yasaklanmış, Afrika içlerine dağılmış köle tüccarlarına haber verilerek 8 hafta sürelerinin olduğu ve bu süreden sonra köle ticaretinin tamamen yasaklanacağı ifade edilmişti.¹⁷⁸

1889'da ise *Üsera-yı Zenciye Ticaretinin Men'ine Dair Kanun* çıkarılarak Osmanlı ülkesinde köle ticareti yapılması, kölelerin Osmanlı'ya sokulması, ülkeden kara ya da deniz yoluyla nakledilmesi veya yabancı ülkelere satılmasının yasak olduğu belirtilmişti.¹⁷⁹ Kölelik sisteminin sona erdirilmesi konusunda diğer devletlerle ikili anlaşmalar da yapılmaktaydı. 1880'de Afrika'dan köle ticaretinin sonlandırılacağına dair İngiltere ile bir anlaşma yapılmıştı.¹⁸⁰ 1889 yılında Brüksel Konferansı'nda da Afrika'dan yapılan köle ticaretinin yasaklanacağına dair bir sözleşme imzalanmış ve Osmanlı da bu sözleşmeye taraf olmuştu.¹⁸¹

175 Aktar, *a.g.e.*, s. 146-147.

176 Güran, *a.g.e.*, s. 249.

177 Cevdet Türkay, "Esircilerle İlgili Bir Belge", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, S. 11, Ağustos 1968, s. 60.

178 *DÜSTUR*, 1. Tertip, C. 4, s. 368-370.

179 *DÜSTUR*, 1. Tertip, C. 6, s. 486-487.

180 Bozkurt, *a.g.e.*, s. 46-52.

181 *DÜSTUR*, 1. Tertip, C. 6, s. 672-674. Söz konusu konferansın katılımcıları ve sözleşme maddelerinin tamamı için bkz. *DÜSTUR*, 1. Tertip, C. 6, s. 676-702. Köleliğin kaldırılmasından sonra özgürlüğünü kazanan ve Osmanlı vatandaşı haline gelen zencilerin işsizlik gibi bir tehlikeyle yüz yüze kaldıkları görülmüştü. Bu tehlikeyi önlemek ve meslek sahibi olabilmeleri için, bu tarz köleliğin yoğun olduğu Afrika bölgelerindeki Trablusgarb, Cidde, Hudeyde ve Bingazi ile başkent İstanbul'da misfirhaneler açılması kararlaştırılmıştı. Çalışmaya müsait olan kişilerden erkeklerin asker olarak sanayi taburlarına veya eğitilebilmeleri için sanayi mekteplerine; kızların ise hizmetçi olarak Müslüman ahalinin evlerine verilmesi Vilayetlerin geneline bildirilmiş ve böylece işsiz kalmamaları hedeflenmişti. (*DH. MKT. 1797/138. 25 CA 1308. 6 Ocak 1891.*)

Bu yasaklamalara rağmen din adamlarının dahi zenci köle alım satımı yapmaya devam ettiği görülebilmekteydi. Bu da sosyal ve ekonomik bir kurum olarak köleliğe yönelik yasaklara halkın önemli bir direnç gösterdiği anlamına gelmekteydi. Bingazi Fransız Konsolosluğu himayesindeki Katolik rahibi, 1894 yılında Bingazi'den zenci çocuklar satın alıp köle olarak Napoli'ye satmış ve köle ticareti yaşama uymamıştı. Devlet, Fransız Konsolosluğu'nun da desteğiyle rahibi cezalandırmış, başrahip de suçundan dolayı rahibi görevinden azletmişti.¹⁸²

Siyahi köle ticareti ve kullanımının yasaklanmasına dair Brüksel'de yapılan kongre sonrası Belçika Dışişleri Bakanlığı bünyesinde kurulan Zenci Köleliği Engelleme Kalemî'nin çeşitli ülkelerden bu tarz köleliğin durumu ile ilgili topladığı bilgiler de Osmanlı'da 1909 yılı itibarıyla siyahilerin köle olarak çalıştırılmasının sona ermekte olduğunu göstermekteydi. Siyahi köle kullanımı ülkenin Arap vilayetlerinde diğer bölgelere göre daha fazla olduğu için, Brüksel'e verilecek cevap için Arap Vilayetlerine başvurulmuştu. Bingazi bölgesinden gelen cevapta 1909 yılında kadın erkek, küçük büyük mahkemeye başvuran 272 köleye azat belgesi verilerek hürriyetlerine kavuşturdıkları belirtilmişti. Cidde'de ise mahkemeye başvuran 60 köleye azatlık belgesi verilmişti. Bölgeden gelen cevaplarda zenci köle ticaretiyle uğraşan kimseye rastlanılmadığının da belirtilmesi, zenci köle emeğinin, sadece önceki tarihlerde elde edilmiş ve kanunsuz olarak çalıştırılan kölelerden ibaret kaldığını göstermekteydi. 1912 yılında, yani yaklaşık 3 yıl sonra Medine'de azat edilen köle sayısının 13 olarak bildirilmesi ise, halkın eski alışkanlıklarının yok edilmesinin ve köle emeğinin tamamen yasaklanmasının yine de belli bir süreç gerektirdiğini göstermekteydi.¹⁸³

Çerkez ve diğer cariyeye ile kölelerin yasaklanması ise zenci kölelere göre oldukça geç bir tarihte, ancak 1909 yılında mümkün olmuştu.¹⁸⁴ Bu yasağın özellikle ilk dönemlerinde halk bu karara alışmakta da direnç göstermişti. Önceki dönemde köle olarak kullanılan ve daha sonra serbest kalan Çerkezlerden devlete eski sahipleri ile ilgili birçok şikâyet dilekçesi yazılmaktaydı. Bazı Çerkezler kendilerini serbest bırakan sahiplerinin ellerindeki tüm tarım aletlerini almasını şikâyet etmekteydi. Kölelikten kurtulduktan sonra askerlik yapmayı tercih eden ve orduya giren bazı Çerkezlerin ardından askerî birimlere gelerek kölelerinin kaçtığını ve geri verilmesini talep edenlere dahi rastlanılmaktaydı. Çerkezlere kölelik yapmayı reddettiği için şiddet uygulanması ve zorla alıkonulmaya çalışılması da devlete iletilen şikâyetlerdendi. Ancak bu konuda devletin köleliği kaldırma yönündeki kararlılığı güçlü olmuş,

182 *DH. MKT.* 162/33. 21 B 1311. 28 Ocak 1894.

183 *DH. ID.* 71/1. 24 S 1330. 13 Şubat 1912.

184 *DÜSTUR*, 2. Tertip, C. 1, s. 831.

siyahi veya Çerkez hiç kimsenin köle olarak tutulmaması için şikâyetlerin tümü değerlendirilmeye çalışılmıştı.¹⁸⁵ Bu kararlılıkla birlikte uzun bir geçmişi olan kölelik de son dönemlerle birlikte Osmanlı gündeminden çıkmış, çalışma hayatında köle emeği de aynı doğrultuda ortadan kalkmaya yüz tutmuştu.

İşgücü kaynağı olarak savaş esirleri

Osmanlı'da özellikle yükselme devrinde savaşların zafer ve fetih ile sonuçlanması sonrasında çok sayıda savaş esiri elde edilebilmekteydi. Bu durum, savaş esirlerinin özellikle tarımda istihdam edilmelerine imkân tanımıştı. Savaş esirleri 16. yüzyıla kadar olan erken dönemlerde çoğu zaman hassa çiftliklerinde, büyük vakıflara ait topraklarda veya İstanbul ve Bursa gibi imparatorluğun gelişmiş bölgelerinde toprak verilerek tarımda çalışmaları amacıyla aileleriyle birlikte iskân edilmişti. Bu kişiler ne tam olarak köle gibi değerlendirilmişler, ne de tam hür olabilmişlerdi. Özgür köylülerle birlikte çalışmışlar, kendilerine tarımsal üretim için gerekli sermaye araçları temin edilmişti. Çalıştıkları topraklardan elde ettikleri ürünün belli bir kısmını sahiplerine verdikten sonra, kalan kısmı kendileri tasarruf edebilme hakkına sahip olmuştu.¹⁸⁶ Tarımda istihdam edilmeleri dışında, savaş esirlerinden 1547'de Tersane-i Âmir'e olduğu gibi vasıflı işçi olarak yararlanıldığını gösteren örnekler de vardır.¹⁸⁷

19. yüzyıl ikinci yarısı ve 20. yüzyıl başında ise, artan savaşlarla birlikte savaş esirlerinin istihdam alanlarının oldukça çeşitlendiği görülmekteydi. Esir alınan düşman devlet askerleri tarım dışında demiryolu yapımı, inşaat işleri, madencilik gibi alanlarda da çalıştırılarak emek güçlerinden yararlanılmıştı. 1855'te olduğu gibi, İstanbul'da bulunan Rus savaş esirlerinden bir kısmı ücret karşılığında devlet çiftliklerinde çalıştırılmış, Müslüman olan 70'i ise asker olarak orduya alınmıştı.¹⁸⁸

Birinci Dünya Savaşı yıllarında Fransa vatandaşı Sudanlı Müslüman esir askerler, Karadeniz Havzasına yollanmış ve kömür madenlerinde çalıştırılmıştı.¹⁸⁹ Almanya'nın esir aldığı 800 İtalyan savaş esiri de, Balya Madenlerinde çalıştırılmış ve işgücü kaynağı olarak değerlendirilmişti.¹⁹⁰ 1916'da Bağ-

185 *DH. MUI*. 7-5/24. 1 N 1328. 6 Eylül 1910.

186 Rami Deniz Özbay, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Köle Emeğinin İstihdamı ve Mükâtebe Yöntemi", *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 17, 2009/1, s. 156-158.

187 Wolfgang Müller-Wiener, "15-19. Yüzyılları Arasında İstanbul'da İmalathane ve Fabrikalar", *Osmanlılar ve Batı Teknolojisi-Yeni Araştırmalar Yeni Görüşler*, yay. haz. Ekmeleddin İhsanoğlu, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 1992, s. 61.

188 *A. AMD*. 62/83. 1271. 1855.

189 *DH. EUM*. 5. ŞB. 48/34. 26 M 1336. 11 Kasım 1917.

190 *DH. ŞFR*. 600/112. 2 KS 1334. 2 Ocak 1918; *DH. EUM*. 6. ŞB. 46/9. 5 S 1337. 10 Kasım 1918.

dat demiryollarının Mersin Amanos arasındaki tünellerinde İtalyan, İngiliz, Karadağlı, Yunan ve Rus savaş esirleri istihdam edilmişti. Bunlardan İngiliz ve Rus esirlere çalışmaları karşılığında belli bir miktar ücret verilmiş, İtalyan ve Karadağlı esirlere ise herhangi bir ödeme yapılmamıştı.¹⁹¹

Savaşın uzun sürmesi ve esirlerin ülkede kaldığı sürenin artmasıyla birlikte, esir işgücü yurtiçinde farklı bölgelere aktarılabilmekteydi. Tarsus ve Amanos arasında tünel yapımında ilk önceleri İngiliz ve Rus esirler çalıştırılırken, tünellerin hızlı bitirilmesi emredilince çare olarak işgücünün miktarı artırılmıştı. Bu artış da, İzmir'de çalıştırılan 16 İtalyan ve 1 Karadağlı savaş esirinin Adana'ya sevk edilmeleri ile sağlanmıştı. Esirlerden 1'i dülger başı, 7'si dülger ve 9'u tünel işçisi olarak istihdam edilmişti.¹⁹² Bu da savaş esirlerinin kendi içinde niteliklerine göre farklı görevlerde çalıştırılabilecek şekilde meslek sahibi olduklarını göstermekteydi.

Osmanlı erkek nüfusunun ve dolayısıyla işgücünün büyük bir kısmının silahaltına alınmış olması, her alanda olduğu gibi tarımsal üretimde de işgücü açığı sıkıntısı yaşanmasına neden olmuştu. Konya Vilayeti için 1916 yılında olduğu gibi, her türlü çözüme başvurulmasına rağmen bir türlü çözülemeyen bu işçi sorununun halledilmesinde, savaş esirlerinin çalıştırılmasına başvurulmuştu. İstanbul'a getirilen Romen savaş esirleri Konya bölgesine yollanarak tarlalarda çalıştırılmıştı.¹⁹³ Yine Romen esirler, madenlerin Kütahya'dan Tavşanlı bölgesine hızlı bir şekilde nakledilebilmesi için mevcut yolun otomobil yoluna çevrilecek şekilde ıslah edilmesinde işgücü olarak çalıştırılmıştı.¹⁹⁴

Osmanlı çalışma hayatında, savaş esirlerinin istihdamı, gönüllü bir çalışmaya dayanmadığı için en az faydaları kadar çeşitli sorunlara da neden olmuştu. Bu esir askerlerle yaşanan bir sorun, sık yaşanan firar girişimleriydi. Temmuz 1917'de Ankara-Sivas Demiryolu hattı yapımında çalıştırılan Ruslar, Edirne Vilayetinde tarım işlerinde istihdam edilmekte olan Stefan Oğlu Maksim isimli Rus, Çorlu'da tarım işlerinde çalıştırılan 4 Rus, Kütahya'da yol yapım inşaatında çalıştırılan 6 Romen, Toros'ta yol yapımında çalıştırılan Ruslar vb. birçok savaş esiri buldukları yerlerden firar etmişlerdi.¹⁹⁵ Savaşların sona ermesiyle birlikte, üretim hayatında savaş esiri kullanımı da azalmış ve işgücü içinde bu emek kaynağı giderek daha önemsiz hale gelmiştir.

191 *DH. EUM. 5. ŞB. 28/14. 9 ZA 1334. 7 Eylül 1916.*

192 *DH. EUM. 5. ŞB., 28/14. a.g.e.*

193 *DH. I. UM. EK. 23/67. 10 M 1335. 6 Kasım 1916.*

194 *DH. ŞFR. 535/46. 4 TE 1332. 17 Ekim 1916.*

195 *DH. EUM. 6. ŞB. 17/81.28 N 1335. 18 Temmuz 1917; DH. EUM. 6. ŞB. 18/31. 12 L 1335. 1 Ağustos 1917; DH. EUM. 6. ŞB. 27/8. 18 S 1336. 3 Aralık 1917; DH. EUM. 6. ŞB. 21/30. 30 ZA 1335. 17 Eylül 1917; DH. EUM. 6. ŞB. 22/25. 10 Z 1335. 27 Eylül 1917.*

Zorunlu alıştırma yoluyla işgücü temini

Osmanlı'da işgücü kaynağı olarak kendi iradesiyle çalışan yerli işçiler, dışarıdan gelen yabancı işçiler, askerler, esirler ve keler dışında bir de zorunlu çalışma ile sivil halkın da emeğinden yararlanılması söz konusuydu. Bu zorunlu alıştırma, özellikle madenlerde, kömür üretimine verilen önem ve bağımlılık nedeniyle dönem dönem gerçekleştirilmişti. 1860'lardan itibaren ülkenin genelinde uygulanan ve vatandaş olmanın bir gereği olarak belli yaşlardaki erkek nüfusun geneline yol yapımında çalışmayı şart koşan amele-i mükellefe uygulaması da, zorunlu çalıştırmanın bir diğer rneği olarak imparatorluk yıkılana kadar devam etmişti.

Madenlerde zorunlu alıştırma

Tanzimat'la birlikte angarya tarzı zorunlu alıştırma yasaklanmıştı. Ancak bu yasağa hemen uyum sağlandığını ifade etmek yanlış olacaktır. 1840'lar da Arabgir kazası ahalisinden 22 Ermeni'nin Keban Madeni'nde zorla alıştırılmasına devam edilmesi, uygulamanın devam ettiğini gösteren bir örnekti. Durumun şikâyet edilmesi sonrası, muamelenin kanunsuz olduğu merkezı devlet tarafından da teyit edilerek, uygulamanın tamamen terkedilmesi emredilmişti.¹⁹⁶ 1849'da Samakov'dan gelen bir şikâyette ise, bölgedeki fabrika sahiplerinin 30-40 yıldır 5-6.000 kadar halkı çok dşuk ücretlerle madenlerden fabrikalarına kömür taşımada zorla çalıştırdıkları bildirilmişti.¹⁹⁷ Benzer bir şikâyet aynı dönemde Harput sancağından da gelmişti. Bazı kişiler, mahalli devlet yetkililerinin kendilerini ücretsiz olarak çalıştırdığı ve kişisel işleri için de dahil olmak üzere angaryaya tabi tuttuğu gerekçesiyle tepki göstermişti.¹⁹⁸ Böylece angaryanın yasaklanması aynen kölelik gibi ilk olarak kağıt üzerinde, gecikmeli de olsa daha sonra pratikte devreye sokulabilmişti. Angarya usulü her ne kadar yasaklansa da, zorunlu alıştırma uygulaması ise madencilik sektöründe çeşitli şekillerde uygulanmaya devam edecek ve bu durum Cumhuriyet dönemine kadar da sürecekti.

Osmanlı alışma hayatına yönelik yasal düzenlemeler bölümünde ayrıntılı bir şekilde inceleyeceğimiz gibi, 1861, 1863 ve 1868 tarihli nizamnamelerle, madenlerde kişilerin rızası dışında zorunlu olarak çalıştırılmaları yasaklanmıştı. Ancak Ereğli Sancağı'na bağlı 14 bölgede olduğu gibi, 1867 Dilaver Paşa Nizamnamesi gereğince halkın çalışacakları madenler önceden belirlenerek, zorunlu çalışma kaldırıldıktan sonra dahi işçiler zorla madenlere günde-

196 A. MKT. 4/23. 25 B 1263. 9 Temmuz 1847; A. MKT. 116/10. 16 R 1264. 22 Mart 1848.

197 A. MKT. 802/40. 9 B 1265. 31 Mayıs 1849.

198 A. DVN. 105/45. 1263. 1846/1847.

rilmişti. Bu uygulama ile çevredeki 14 bölgenin 13-50 yaş arasındaki erkek nüfusunun tamamı kayıt altına alınarak 2 grup halinde her ayın 12 günü madenlerde çalıştırılmaktaydı. Uygulama kapsamında her madende hangi köyden veya bölgeden kimlerin işçi olarak çalışacağı devlet yetkilileri tarafından belirlenmekte ve gönüllü işçilik esası devlet tarafından terkedilmekteydi.

Bölgede, madenlerde istihdam edilmek üzere zorunlu çalışmaya tabi tutulacakların sayısı 1870'li yıllarda 6.000 olarak kaydedilmişti.¹⁹⁹ Uygulama 1900'lere gelindiğinde de devam etmiş ve Ereğli gibi maden bölgeleri civarında yaşayan halktan devlet zoruyla işçi tedarik edilmişti. Ancak halkın bu zorunlu çalışmaya karşı isteksizliği, gelen işçi sayısının düşük kalmasına neden olmaktaydı. Bunun önüne geçmek için maden bölgelerindeki memur ve askerler ilgili köy ve kazalara giderek rızasıyla gelmeyen işçileri zorla getirmeye çalışmaktaydı. 1903-1904 döneminde, senenin 1. ve 3. posta işçi sevkıyatı kapsamında Ereğli madenlerinde Ereğli, Zonguldak, Hamidiye ve Bartın kazalarından gelmesi gereken işçi sayısı 25.000 iken, bu sayının askerî zorlamaya rağmen sadece 5-6.000 civarında kalması ise, halkın zorunlu çalışmaya sıcak bakmadığını göstermekteydi.²⁰⁰

Madenlerde uygulanan zorunlu çalıştırma birçok şikâyet ve yolsuzluğu da beraberinde getirmişti. Yukarıda belirtildiği gibi ilk ve en önemli sorun, halkın uygulamaya sıcak bakmaması ve işten kaçmaya çalışmasıydı. Halkın zorunlu çalışmaya tabi tutulması, işe tam sahip çıkmamalarına ve mesailerine, işe geliş gidiş zamanlarına önem vermemelerine neden olmuştu. Bu isteksizlik, 1867'de başlayan uygulamaya rağmen 1910'lu yıllarda hâlâ işçi açığı çeken Ereğli madenleri örneğinde açıkça görülebilmektedir. 1914 yılında İran'dan getirdiği maden işçilerini istihdam etmesine yerel yönetim tarafından yabancı işçi çalıştırma yasağı nedeniyle izin verilmeyen Ereğli Maden Şirketi yönetimi, konuyla ilgili sıkıntısını ifade ederken, istihdam ettikleri bölge halkının işçilik yapmaya isteksiz olduğunu, işe girenlerin 15 gün çalıştıktan sonra ayrıldığını belirtmişti. Bu nedenle 15 gün 2.000 ton olan kömür üretimi de birden 300-400 tona düşmekteydi. Şirket bu üretim düzenliliğini aşabilmek için de yabancı işçi istihdamında ısrar etmişti. Civar bölgelerden tedarik edilen işçilerin, bu durumu bir meslek gibi değil de bir görev gibi algılamaları, bir yolunu bulduklarında da bu zorunlu görevden kaçınmaya çalışmaları, zorunlu çalıştırmanın madencilik gibi imparatorluk sanayisinde önemli yeri olan bir sektörde işçilerin verimini olumsuz etkilemesine neden olmaktaydı.²⁰¹

199 Quataert, "Zonguldak Kömür Havzasında Köyler ve Madenler (1850-1920)", *a.g.e.*, s. 58 ve 69.

200 *DH. MKT.* 817/62. 17 ZA 1321. 4 Şubat 1904.

201 *ŞD. MLNF.* 1250/61. 20 B 1332. 14 Haziran 1914. Madencilikte yaşanan 19. yüzyıl ikinci yarısı ve 20. yüzyıl başlarındaki bu durum, daha erken bir tarihte 1790-1830 döneminde barut

Bunun yanında hangi madende hangi köyden işçi çalıştırılacağını belirlemekle yetkili devlet memurları da bazı yolsuzluklara karışabilmekteydi. Bazı maden sahipleri bu memurlarla anlaşarak, ahalinin kendi madenlerine sevk edilmesini sağlıyordu. Diğer maden şirketleriyle uzak bölgelerde çalışmak zorunda kalan işçiler de bu duruma tepki göstererek durumu devlete şikâyet ediyordu. Bu ve benzeri şikâyetler sonrası, 1906 yılıyla birlikte her köy halkının çalışacağı maden ocağının belli olması uygulamasından da vazgeçilmiş ve zorunlu çalıştırma da kaldırılmıştı. Böylece işçilerin en yüksek ücret alacağı ya da çalışma şartlarını kendisi açısından en uygun göreceği maden işletmelerinde çalışmaya serbest bir şekilde karar verebilmesine imkân tanınmıştı.²⁰² Ancak uygulamada zaman zaman bu duruma uyulmaması ve yerel yetkililerin kanunsuz bir şekilde halkı belli madenlerde çalışmaya zorladığına yönelik örnekler de devam etmişti.²⁰³

Maden üretimi, özellikle de kömür madenleri Osmanlı'da sadece iktisadî değil, sosyal hayattan askerî üretime ve taşımacılıktan sanayi müesseselerine kadar çok farklı alanlar için stratejik bir değerdi. Zorunlu çalışmanın tamamen kaldırıldığı 1906 yılından sonra dahi Ereğli ve civarı için dönem dönem devletin de izniyle bu uygulamaya devam edilmesi, kömüre bağımlılığın bir sonucuydu. Nitekim 1909 yılında, Harbiye Nazırı tarafından Ereğli, Bartın, Devrek ve Zonguldak civarından askere alınacak nüfusun muaf tutularak madenlerde çalıştırılmalarının talep edilmesi de, kömürün bu stratejik öneminden kaynaklanmıştı. Nazır, ilgili düzenlemenin kanunlaşması için izin isterken, daha önceleri 2-3.000 ton olan kömür üretiminin son dönemlerde 5-600 tona kadar düştüğünü belirtmişti. Kömür üretimindeki düşüşün olası olumsuz etkilerini ise; kömürle üretim yapan sanayi müesseselerinde üretimin sekteye uğraması, askerî nakliyat için gerekli masrafların çok fazla artması, kiremit fabrikaları ve askerî fabrikalarda üretim düzeninin bozulması ve tren, vapur ve tramvay

üretiminde de açıkça görülmekteydi. Baruthanelerde çalışacak işçiler, civar bölgelerden mükellefiyet usulüne göre seçilerek istihdam edilmişti. Ancak halk bu mükellefiyeti yerine getirmek konusunda isteksiz davranıyor, fabrikasyon usulü imalatı cazip bir iş olarak görmedikleri için mesaisini aksatıyor, mesleği öğrenme ve uzmanlaşma anlamında da çaba göstermiyordu. Bu durum, 1833 yılında yapılan bir yasal düzenlemeyle, çalışanların daha nitelikli hale gelmesi, işgücü devrinin azaltılması ve işçi veriminin artırılabilmesi amacıyla yöntem değişikliğine gidilmesine ve işçi ücretlerinin artırılmasına neden olmuştu. Buna göre devlet barut işçilerinin ücretlerini yükselterek, halkın işçiliğe daha olumlu bakmasına, yapılan zam sonrası bazı kişilerin kendi rızalarıyla göreve talip olmasına çalışmıştı. (Birof Çetin, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Barut Sanayi 1700-1900", *Yayınlanmamış Doktora Tezi*, İÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1997, s. 100-102.) Bu süreç, barut üretimi alanında, devlet eliyle zorunlu işçileşmeden ziyade, yüksek ücretler karşılığında gönüllü bir işçileşme sürecinin başlatılması anlamına gelmekteydi.

202 BEO. 2956/221674. 19 L 1324. 6 Aralık 1906.

203 BEO. 2813/210958. 29 S 1324. 24 Nisan 1906.

gibi nakliye araçları ile diğer malların fiyatlarındaki artış nedeniyle zaten pahalılıktan yakınan halkın geçim sıkıntısının iyice artması şeklinde sıralamıştı.²⁰⁴

Nazır, kanun teklifinin gerekçesinde tüm bu olumsuzlukların nedeninin kömür üretimindeki düşme olduğunu, kömür üretiminin düşmesinin en önemli nedeninin ise yeterli sayıda işçi bulunamaması, yani işgücü açığı olduğunu belirtmişti. Bu işgücü açığının önüne geçmek için de, bir nevi zorunlu çalıştırma uygulamasına tekrar dönülmesini ve Ereğli civarındaki bölge halklarından askere alınacak olanların madenlerde çalıştırılması için yasal düzenleme yapılmasını talep etmişti. Talebinin olumlu görülmesiyle birlikte düzenleme de hayata geçmiş ve halk askerliklerini maden işçisi olarak yerine getirmeye başlamıştı.²⁰⁵ Böylece 1906 yılında kağıt üzerinde ülke genelinde kaldırılmış olsa da, Ereğli madenleri için bu zorunlu çalıştırma uygulaması bir nevi süreklilik kazanmıştı.²⁰⁶

Madenlerde zorunlu çalıştırmanın ücretsiz olmadığını da belirtmek gerekir. Zorunluluk, çalışılacak meslek ve üretim birimiyle çalışma zamanı konusundaydı. Ancak madenlerde çalışma ücretsiz şekilde, yani bir angarya biçiminde değil, ücret karşılığında yapılmaktaydı. Dolayısıyla buradaki zorunlu çalıştırmayı, angarya usulü ile de karıştırmamak gerekir. Nitekim daha erken bir tarihte, 1900 yılında, Bağdat Valiliği önceden tarım için çok elverişli iken zamanla terk edilmiş arazilerin tekrar üretime açılabilmesi için halkı ücretsiz çalıştırmak isteyince, Dahiliye Nezareti ücret vermeden, angarya şeklinde çalıştırma yaptırılmasının İslahat Layihası ile yasaklandığını belirterek angarya yasağını teyit etmişti.²⁰⁷

Osmanlı'da madencilik dışında, olağanüstü şartlar nedeniyle 1914'ten itibaren tarımsal üretimde de zorunlu çalıştırma uygulanmıştı. Aslında önceki dönemlerde de tarımda zorunlu çalışmaya yönelik örnekler vardı, ancak bunlar belli bölgelerle sınırlı kalmıştı. 1914'te ise, Birinci Dünya Savaşı nedeniyle çalışabilir nüfusun önemli kısmının askere alınması, ülke genelinde tarımsal üretimde işgücü açığına neden olmuştu. Bu nedenle 17 Ekim 1914'te yürürlüğe sokulan bir düzenlemeyle, ülke genelinde her köyde tarlaları sürüp tohum ekmek üzere *müşterek amele-i mükellefe* grupları oluşturulması kararlaştırılmıştı. Uygulama kapsamında her köydeki 16 ila 20 yaş arası ve 45 yaş üstündeki erkekler çalışmakla sorumlu tutulmuştu. 20-45 yaş arası erkek nüfus, ilan edilen seferberlik nedeniyle zaten silahaltında olacağı için bu yaş aralığından çalışacak olanlar, as-

204 I. DUIT. 96/42. 27 B 1327. 14 Ağustos 1909.

205 A.e.

206 DH. I. UM. 19-1/1-21. 11 Mart 1334. 11 Mart 1918.

207 DH. TMIK. M. 81/83.11 ZA 1317. 13 Mart 1900.

kerliği herhangi bir nedenle ertelenen ve köylerde kalanlarla sınırlı tutulmuştu.²⁰⁸

Amele-i mükellefe uygulaması

Osmanlı'da bir zorunlu çalıştırma biçimi olarak Amele-i Mükellefe uygulaması kapsamında sivil halk, vatandaş olma ve kamusal hizmetlerden, özellikle de yapılacak yollardan yararlanmaları gereğince yol inşaatında çalıştırılmıştı. 23 Şubat 1862 tarihli "Memâlik-i Mahruse-i Şahane Yollarının Tanzim ve Tesviyesi Hakkında Nizamname" ile, 18-60 yaş arasındaki sağlıklı erkeklerin her yıl belirli günler ücretsiz olarak yol yapımında çalışmaları mecburî hale getirilmişti.²⁰⁹

Devlet için halkın yollarda zorunlu çalıştırılmasının en önemli meşruiyet kaynağı *yararlanma ilkesiydi*. Nitekim devlet, yapılacak yollardan en fazla fayda sağlayacak kişilerin, yolun yapıldığı bölgede yaşayan halk olacağı görüşüyle, yol inşaatına katılımı şart koşmuştu. 1888 yılında, halkın çalışacağı yollar 12 saat mesafedeki yollar olarak kanunla sınırlandırılmışken (daha uzak mesafede çalıştırma ancak padişah izniyle mümkündü), Kudüs'teki bir yol inşaatında Gazze halkı 13-14 saat uzaklıktaki mesafede çalışmaları istenince tepki göstermiş ve çalışmak istememişti. Ancak yapılacak yolun bölgeyi limana bağlayarak ticareti geliştireceği, bundan da en çok bölge halkının yararlanacağı gerekçesiyle şikâyetleri reddedilmişti.²¹⁰ Bu da yol çalışmalarında halkın emeğine başvurulmasında devletin yararlanma ilkesine verdiği önemin bir göstergesiydi.

Mükellef amele uygulaması kapsamında halkın devlet tarafından yollarda çalıştırılması sadece Osmanlı'ya mahsus bir uygulama da değildi. Vatandaş olma ve kamusal hizmetlerden yararlanmanın bir bedeli olarak hayata sokulan bu uygulama diğer ülkelerde de uygulanmıştı. Fransa, ya bizzat çalışarak ya da

208 Gündüz Ökçün, *Tarımda Çalışma ve Ekme Yükümlülüğü (Mükellefiyet-i Ziraiyye) Belgeler 1914-1922*, AÜ Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Yayın No: 522, Ankara, 1983, s. v- 3-4.

209 *DÜSTUR*, 23 Ş 1278. 23 Şubat 1862. s. 522-532. Buradaki Düstur, 1. ve 2. Tertip düsturlardan farklı olup, bu tertipler içinde de yer almamaktadır. Bu Düstur, Meclis-i Ahkâm-ı Adliye'nin Şubat-Mart 1851'de yayınladığı mecmuada yer alan ve 1863 yılı itibariyle yürürlükte olan nizamnamelerle Meclis-i Ali-i Tanzimat'ın bu tarihe kadar yayınladığı nizamnameleri içermektedir.

Osmanlı'da yollarda halkın zorunlu olarak çalışması ilk defa 1862 yılındaki bu nizamnameyle başlamıştı. Ancak nizamnamenin herhangi bir yerinde *amele-i mükellefe* ibaresi geçmemekteydi. 1869 tarihli Turuk ve Meabir Hakkındaki Nizamname'de ise *amele-i mükellefe* ibaresine direkt bölüm başlığı olarak yer verilmişti. (1869 Nizamnamesi ve bir değerlendirmesi için bkz. Musa Çadırcı, "Tanzimat Döneminde Karayolu Yapımı", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, C. 15, S. 26, 2007, s. 153-167.) Ancak bu isim farklılıkları haricinde, uygulamanın gerek 1862, gerekse 1869'da içeriği aynı olmuş, erkek nüfusun senede 4 gün bedenlen ya da bedel ödeyerek çalışmaları şart koşulmuştu.

210 *DH. MKT.* 1556/7. 1 TE 1304. 13 Ekim 1888.

bedel ödeyerek halkın yol yapımında çalıştırılmasına başvuran ülkelerden biriydi. 18 ve 60 yaş arasındaki erkek nüfus, belediyelere ait yol inşaatlarında senede 3 gün çalışmakta, bedenen çalışmak istemeyenler bedel vererek yükümlülüklerini yerine getirmektedir. 18-60 yaş arasındaki erkek nüfusun, eğer varsa hizmetçileri, yük hayvanları ve arabaları da aynen Osmanlı'da uygulandığı gibi zorunlu çalışma kapsamına alınmıştı. Belçika ve İngiltere de yol çalışmasını mecburi kılan ülkelerdendi. Belçika'da geniş toprak sahibi kişiler, daha az toprağı olanlara göre yollardan daha fazla yararlanacakları da göz önünde bulundurularak 2 misli fazla çalışmakla yükümlüydü. Yol çalışmasında, sahip olunan toprak, yani servete göre derecelendirilen ve artan bu yol çalışması mükellefiyeti usulü, İngiltere'de de aynı şekilde değerlendirilmişti.²¹¹ Gelir dağılımını da dikkate alan bu özelliğıyle, Belçika ve İngiltere'deki uygulamaların Osmanlı ve Fransa uygulamalarına nazaran daha adil olduğunu ifade edebiliriz.

Osmanlı'da halkın amele-i mükellefe uygulaması kapsamında yol çalışması sorumluluğunu yerine getirmesi iki şekilde olmaktadır. Bunlardan birisi direkt yollarda çalışılması, diğeri ise belirlenen günlük miktar üzerinden kaç gün çalışması gerekiyorsa onun bedelinin (*tarik bedeli*- yol bedeli) verilmesiydi. 1862'de başlayan ve İmparatorluk dağılına kadar sürecek olan uygulamada, bazı dönemlerde sadece bedenen çalışmaya, bazı dönemlerde sadece bedel vermeye, bazı dönemlerde ise iki yöntemden birinin seçilmesine müsaade edilmişti. Bazı durumlarda ise yasalarda izin verilmiş olmasına rağmen bedel ödeme kabul edilmeyerek, dönem veya mekânın şartlarına göre halkın bilfiil emeğini arz etmeleri zorunlu kılınmıştı.²¹² Örneğin Hicaz demiryolunun yapımı esnasında halka bedel ödeme hakkı tanınmamış, Suriye ve Beyrut Vilayetleri'ndeki halkın bilfiil çalışmaları istenmişti.²¹³

Yol çalışması kapsamında bedenen çalışmayı tercih edenler genelde halkın fakir sınıfları olmuş, bedenen çalışmak yerine bedel ödemeyi tercih edenlerse daha varlıklı kesimler olmuştu.²¹⁴ Mükellef amelelik kapsamında halkın ana çalışma alanı yollardı. Bu doğrultuda halk, şehir veya kasabaların dışındaki yolların yapımında istihdam edilmektedir. Şehir ve kasaba merkezlerindeki yolların yapımında ise mükellefiyet söz konusu olmayıp, bu yolların yapımı belediyelerin sorumluluğundaydı.²¹⁵ Ancak zamanla uygulamanın

211 Mehmed Râkım ve Mustafa Nail, *Hayat-ı Düvel*, C. 1, A. Mavyan Şirket-i Mürettebiye Matbaası, İstanbul, 1306-1888/1889, s. 403-404.

212 *DH. MKT.* 2582/76. 22 L 1319. 1 Şubat 1902.

213 *BEO.* 1778/133293. 5 L 1319. 15 Ocak 1902.

214 *BEO.* 165/12366. 17 Ş 1310. 6 Mart 1893.

215 Ancak bu kurala da zaman zaman istisnalar getirilmişti. 1889 yılında Edirne Vilayeti'nde tren istasyonu ile kışla arasındaki yolun yapımında olduğu gibi, durumun aciliyeti gerekçesiyle halk şehir ve kasaba merkezlerinde de amele-i mükellefe kapsamında çalıştırılmıştı. (*DH. MKT.* 1607/62. 18 B 1306. 20 Mart 1889.)

kapsamının da genişletildiğini görmekteyiz. İlk olarak 1875'te yapılan bir ek düzenlemeyle, halkın yollar dışında köprü inşaatlarında da çalıştırılmasına karar verilmişti.²¹⁶ Tarımsal üretim açısından çekirge sorunu ve zararın bo-yutlarının büyümesiyle, 1912 tarihli bir düzenlemeyle gerekmesi halinde çe-kiрге itlafında,²¹⁷ işgücünün önemli kısmının silahaltına alınması sonrasın-da Birinci Dünya Savaşı yıllarında ise, tarlalarda da çalışılacak şekilde uygu-lamanın kapsamı genişletilmişti.²¹⁸

Uygulama, devlete kamu işleri açısından hem maddi tasarruf, hem de iş-gücü kaynağı sağlayan önemli bir uygulamaydı. Ancak bu uygulama, yol bedellerinin toplanmasındaki aksaklıklar,²¹⁹ bedenen çalışmalarda optimal üretimin sağlanamaması²²⁰ ve önemli bir emek kaynağının²²¹ yeterince de-ğerlendirilememesi nedeniyle bayındırlık işlerinin yetersiz kalması sonucu sık aralıklarla yeni yasal düzenlemelere konu olmuştu.²²² Yol çalışmaların-dan sorumlu memurların rüşvet alarak çalışmayan kişileri çalışmış gibi gös-termeleri, köy muhtarlarının uygunsuz bir şekilde zenginleri çalışmış gibi göstermesi ve onlar yerine fakir halkın aynı yıl ikinci kez çalışmak zorunda kalmasıyla, uygulama fakirlere yönelik bir görünüme bürünmüştü. Ayrıca yasalarda 12 saatten uzak mesafede halkın çalıştırılmayacağı belirtilmesine

216 1. MMS. 51/2253. 11 RA 1292. 17 Nisan 1875.

217 *DÜSTUR*, 2. Tertip, C. 5, Matbaa-i Amire, Dersaadet, 1332/1913-1914, s. 26-27.

218 *DH. I. UM. EK.* 95/59. 14 ZA 1333. 23 Eylül 1915.

219 Örneğin Bitlis Vilayetinde 1890 bütçesinde bedel-i nakdi olarak 689.160 kuruş toplanması ön-görülümüştü. Ancak tüm çabalara rağmen 135.410 kuruş tahsilat yapılabilmiş, bunun da halk-ın fakirliğinden kaynaklandığı ifade edilmişti. (BEO. 24/1768. 28 ZA 1309. 24 Haziran 1892.) Aynı şikâyet 1892'de Erzurum Vilayeti tarafından da dile getirilmişti. Halkın fakirliği nedeny-le yol bedelleri tahsil edilememiş, bu nedenle de yol yapımı için anlaşılın müteahhitlere gerekli ödeme yapılamamıştı. (BEO. 16/1192. 13 ZA 1309. 9 Haziran 1892.) Ülkenin doğu kesiminde-ki bu soruna karşın, Batı kesiminde ise tam tersi bir gelişme yaşanmaktaydı. 1893 yılında Koso-va Vilayeti'nin Komanova ve Kratova gibi bölgelerinde, daha önce mükellef amele sorumlulu-ğunu bedenen yerine getireceğini bildiren halkın büyük çoğunluğu, yol yapımı zamanında iş-çi toplanmasına başladığında yol bedeli ödemek istediklerini belirterek bedenen çalışmak ist-ememişler, bu istekleri de devlet tarafından kabul edilmişti. (BEO. 87/6452. 21 RA 1310. 13 Ekim 1892; BEO. 141/10546. 29 C 1310. 18 Ocak 1893.)

220 Optimal üretimin sağlanamamasının en önemli nedeni, uygulamanın doğasından, yani zorun-lu bir çalışma olmasından kaynaklanmaktaydı. Nitekim yol çalışması kapsamında zorunlu ola-rak çalışan bir işçiden, aynı işi ücret karşılığı yapan normal bir işçinin 2/3'si oranında verim el-de edilebildiği ileri sürülmekteydi. (Rakım ve Nail, *a.g.e.*, s. 404-405.)

221 Sadece Selanik Vilayetinde 1906 yılı için amele-i mükellefe uygulaması kapsamında çalıştırıla-cak 246.325 kişi olduğu ve bunların bir kısmının bedenen, bir kısmının ise bedel ödeyerek gö-revlerini ifa edeceği belirtilmekteydi. (*TFR. I. SL.* 94/9350. 28 ZA 1323. 24 Ocak 1906.) Bir yıl içinde kamu yol işlerinde bir kişinin 4 gün çalışmak zorunda olduğu hesaba katılırsa, Selanik vilayetinde 1906 yılı içinde 246.325 kişinin 985.300 işgününe denk gelecek şekilde bir çalışma yapacağı ortaya çıkmaktadır. Özellikle bu emek karşılığında herhangi bir ücret de ödenmeye-ceği hesaba katılırsa, amele-i mükellefe uygulamasının devlet için önemli bir işgücü kaynağı ol-duğu ortaya çıkmaktadır.

222 *ŞD. TNZ.* 504/17. 13 Ş 1299. 30 Haziran 1882.

rağmen, bazı durumlarda halkın 30 saat mesafedeki bölgelere dahi götürül-
meleri söz konusu olmuştur.²²³

Benzer suiistimaller ve yolsuzluklar sonrası amele-i mükellefe uygulaması bir nevi angarya haline gelmiş ve bunun üzerine 1889 yılında yürürlükteki hükümlerin yeniden düzenlenmesi için çalışma başlatılmıştı.²²⁴ Hazırlanan raporda halkın 12 saatten uzak mesafelerde ve yasal sınır olan 4 günden fazla çalışmaya zorlanması, çalışma günlerinin tarım mevsimine denk gelmesi nedeniyle ziraat işlerinin sekteye uğraması, bazı mükelleflerin 4 günlük süre içinde eline kazma kürek bile almaması, halkın yapması gereken yolun bazı bölgelerde müteahhitlere devredilmesi ve bunun da yolsuzluklara konu olması, sadece yaz aylarında yol yapılmasına rağmen tüm sene istihdam edilen memurlara ödenen maaş ve masrafların uygulamadan sağlanacak kazancı azaltması gibi olumsuzluklar genel sorunlar olarak belirtilmişti. Bu olumsuzluklar nedeniyle örneğin Selanik'te senelik 110 km yol yapılmasını gerektirecek kadar erkek nüfus varken 3 senede sadece 30 km; Trabzon'da 100 km yerine 14 km ve Halep'te 110 km yerine 9 km yol yapılabilirdi ifade edilerek yeni bir yasal düzenlemeyle uygulamanın tekrar yapılandırılması gerektiği üstünde durulmuştu.²²⁵

Bu çalışmalar sonrası 1890 tarihli bir düzenlemeyle uygulamanın daha verimli hale getirilebilmesi için yol çalışması yaşının alt sınırı 20'ye çekilmiş ve mükelleflerin senede 4'er gün ya bizzat bedenen, ya bedel ödeyerek, ya da yerlerine adam tutarak çalışmaları öngörülmüştü. Halkın 12 saatten uzak bir mesafeye yol çalışması için götürülmesi de yasaklanmış ve yapılacak yol miktarı, çalışacak kişiler, uygulamanın takip ve kontrolü gibi konularla ilgilenmek üzere yerel komisyonlar kurulması kararlaştırılmıştı.²²⁶ Yol bedeli toplamakla sorumlu muhtarlara da, yaptıkları tahsilatın % 2'si oranında ücret verilmesi kararlaştırılmıştı. Aslında bu ücret, muhtarların çalışması karşılığında verilen bir ücret değildi. Meclis-i Vükelâ tarafından hazırlanan mazbatada, muhtarların nakit bedeli toplama bahanesiyle halka adeta zulm ettikleri, bir iş için birkaç defa ücret alarak çeşitli hile ve yolsuzluklar yaptıkları belirtilerek, bunların önüne geçilmesi ve muhtarların kontrol altına alınabilmesi için tahsil ettikleri nakit bedelinin % 2'si ile ücretlendirilmelerine başlanılmıştı.²²⁷ Dolayısıyla bu para, muhtarların yolsuzluk yapmasını engellemek için ödenmekteydi.

Yeni düzenlemeyle, bedenen çalışmak istemeyip de bedel ödemek isteyenler içinse vilayetlere göre farklı miktarlar belirlenmiş ve ülke geneli için tek

223 A. MKT. MHM. 486/71. 3 Ş 1298. 1 Temmuz 1881.

224 MV. 49/76. 28 R 1307. 22 Aralık 1889.

225 I. MMS. 110/4706. 28 C 1307. 19 Şubat 1890.

226 DH. MKT. 1727/41. 10 L 1307. 30 Mayıs 1890.

227 I. MMS. 115/4931. 19 S 1308. 4 Ekim 1890.

bir miktar belirlenmesinden vazgeçilmişti. Buna göre Kastamonu, Mamüretülaziz (Elazığ), Yanya, Haleb, Kosova, Erzurum, İşkodra, Adana, Konya, Ankara, Bitlis, Sivas, Van, Trabzon, Diyarbakır ve Musul vilayetleri için günlüğü 3 kuruş olmak üzere toplam 12 kuruş; Edirne, Suriye, Cezayir-i Bahr-i Sefid, Aydın, Beyrut, Hüdavendigâr, Manastır ve Selanik Vilayetleri ile Çatalca, İzmit, Kudüs ve Biga Mutasarrıflıkları içinse günlüğü 4 kuruştan yıllık 16 kuruş bedel ödeyerek sorumluluklarını yerine getirme seçenekleri sunulmuştu.²²⁸

Yapılan tüm yasal düzenleme ve alınan tedbirlere rağmen uygulama yine de pek iyi işlemiyordu. Kendilerini bedenlen çalışmaya davet eden mahalli yönetime halkın bir kısmı bedel ödeyeceklerini ve çalışmayacaklarını; bedel ödenmesi istenen yerlerde de bedenlen çalışacaklarını ve bedel ödemeyeceklerini belirtmiş ve bu gibi yollarla mükellefiyetlerini yerine getirmekten kaçınmışlardı.²²⁹ Bazen de Selanik Vilayeti'nde olduğu gibi halk yine 12 saatlik mesafeden çok daha uzak yerlere götürülmüş, 4 günden daha uzun süreler çalıştırılmış ve yetkililerce yasal düzenlemelere riayet edilmemişti. Görüldüğü gibi uygulamayla ilgili sorunlar geçmiştekilerle aynıydı ve alınan önlemlere rağmen çözülemiyordu. Yetkililerin bu uygunsuz davranışları dışında, 1903 yılı itibariyle son 13 yılda ödenmesi gereken nakit bedelinin tahsil edilemeyen kısmının 200.000 lira civarına ulaşması, halkın bu iş için para ödemeye sıcak bakmadığını, devletin de etkin bir tahsilat yönetimi izleyemediğini göstermekteydi.²³⁰ Yollarda yapılacak çalışmaları organize etme ve kişilerin çalışacakları işi belirlemeyle görevli nafia mühendislerinin, bazı köylerden rüşvet alarak yol yapımının en hafif işlerini onlara vermesi ise,²³¹ rüşvet ve yolsuzluğun da mükellef amele uygulamasının bir parçası haline geldiğini göstermekteydi.

Bu gibi nedenlerle yol çalışmalarında seneler geçmesine rağmen bir ilerleme sağlanamamış, milyonlarca günlük amele-i mükellefe ücreti de tahsil edilememişti. 20 senelik tecrübe, uygulanan yöntemlerle yol çalışması veya para tahsilatında herhangi olumlu bir gelişmeye imkân sağlamayacağını ortaya koyunca, 1910 yılından itibaren bedenlen çalışma tamamen kaldırılarak, amele-i mükellefe uygulamasının sadece bedel ödeyerek gerçekleştirilme-

228 DÜSTUR, 1. Tertip, C. 6, s. 521-522; DH. MKT. 1710/80. Lef. 4. 2 Ş 1307. 24 Mart 1890.

229 DH. MB. HPS. M. 9/16. 15 Z 1331. 15 Kasım 1913. Bazı bölgelerde de halk uygulamanın bizzat kendisine isyan bayrağı açabilmekteydi. 1893 yılında İşkodra Vilayeti'nde halk yollarda çalışmayı reddetmişti. Draç'ta Şayak Kazası mükellefleri, 5 köyün mükellefleriyle birleşerek çalışmayı kabul etmemişti. (Y. A. HUS. 280/73. 11 RA 1311. 22 Eylül 1893.) Halkın üstüne düşen bu zorunlu çalışmayı yerine getirmeme teşebbüsünün diğer bölgelerde de yayılma ihtimaline karşı devlet, bu isyana neden olanlardan birkaçını diğer kişilere de ibret olması amacıyla cezalandırmıştı. (I. HUS. 16/1311RA94. 15 RA 1311. 26 Eylül 1893.)

230 TFR. I. SL. 7/650. 29 Z 1320. 29 Mart 1903.

231 DH. MKT. 2799/84. 12 RA 1327. 3 Nisan 1909; DH. MKT. 2842/82. 25 CA 1327. 14 Haziran 1909.

si kararlaştırılmıştı.²³² Ancak, *Idare-i Umumiye-i Vilayât Kanun-ı Muvakkatî*'nin 1. Fesıl 80. maddesi 2. fıkrasıyla bu usule de bir istisna getirilerek, kıtlık veya diğer sebeplerden bir bölgede halkın durumunun çok bozulması halinde, yol çalışması mükellefiyetlerinin bedenen yerine getirilebileceği belirtilmişti. İlk seneler iyi giden sistem, 3. yılla birlikte bu muafiyetin suiistimallerine konu edilmesinden kaynaklanan birtakım sıkıntıları ortaya çıkarmıştı. Bazı vilayet ve livalarda, bu muafiyet uygulamanın geneline yayılarak sanki bedenen çalışma serbestmiş gibi hareket edilmeye başlanmıştı.²³³

1914 yılında yol bedelleri miktarı değiştirilmiş ve en düşüğü 12 kuruş ve en yükseği 40 kuruş olacak şekilde vilayetler için farklılaştırılmıştı. Buna göre her vilayet için yol bedelinin genel meclisler tarafından yıllık olarak belirlenmesi uygun görülmüştü.²³⁴ Maluller ve silahaltındaki tüm askerlerin muaf tutulduğu yol bedelinden, 18-60 yaş arasındaki erkek nüfusun tamamı yükümlü tutulmuştu. Mükelleflerin yol bedellerini Ağustos ayında tek seferde ödemesi, memurlar içinse Ağustos maaşlarından kesinti yapılarak bedellerin tahsil edilmesi kararlaştırılmıştı.²³⁵ 1914 tarihli bu yeni düzenlemeyle yol bedeliyle ilgili yapılmış daha önceki yasal düzenlemelerin tamamı da yürürlükten kaldırılmıştı.²³⁶

Halkın kamuya ait bayındırlık işlerinde çalışmasını öngören bu uygulama, Osmanlı'nın son döneminde de yürürlükte kalmaya devam etmişti. Savaşlarla birlikte hayat pahalılığı ve fiyatlar genel seviyesindeki yükselmelelere rağmen uzun süre boyunca pek artırılmayan yol bedeli, Ocak 1920'de yapılan bir değişiklikle 40 kuruştan 100 kuruşa çıkarılmıştı.²³⁷ Aynı yılın Haziran ayında yapılan bir değişiklikle de, asgari 12 kuruş ve azami 120 kuruş olmak üzere vilayetler arasında bu iki sınır içinde değişecek miktarlarda yol bedeli toplanmasına başlanmıştı. Miktarın bölgeler için net olarak belirlenmesi ise Vilayet Genel Meclislerine bırakılmıştı.²³⁸ 1922 yılında yapılan bir yasal düzenlemeyle de, mükellefiyet için yaş sınırları 18-60 yaş şeklinde konurken, yol bedeli ise 2 liraya çıkarılmıştı.²³⁹

232 Mehmed Cavid, "Esbab-ı Mucibe Layihısından Mâba'dî", *Ulum-ı İktisadiye ve İctimaiye Mecmuası*, C. 6, S. 1, 1326-1910, s. 1139; Maliye Nezareti, *Senelik İhsaiyat-ı Maliye, Varidat ve Masarifat-ı Umumiyyeyi Muhtevidir*, 1326-1910, İstanbul, Matbaa-i Amire, s. 36.

233 *DH. MB. HPS. M. 9/16. 15 Z 1331. 15 Kasım 1913.*

234 Örneğin Basra Vilayeti 1915 için yıllık 16 kuruş yol bedeli belirlemişti. Hemen sınır komşusu olan Bağdat Vilayetinde ise bu bedel 12 kuruştı. (*DH. UMVM. 55/45. 16 Z 1333. 25 Ekim 1915.*)

235 *DH. MB. HPS. M. 18/23. 12 M 1333. 30 Kasım 1914; DH. UMVM. 128/74. 21 Z 1332. 10 Kasım 1914; DH. UMVM. 128/37. 1 ZA 1332. 21 Eylül 1914.*

236 *DÜSTUR*, 2. Tertip, C. 6, s. 304-305.

237 "Tarik Bedeli Nakdisi", *Alemdar*, No: 2694-394, 14 KS 1336, 14 Ocak 1920, s. 3.

238 "Tarik Mükellefiyeti Nakdiesi Hakkında", *Alemdar*, No: 2830-530, 3 Haziran 1336, 3 Haziran 1920, s. 3.

239 *DÜSTUR*, 2. Tertip, C. 12, s. 655-657.

Osmanlı işgücünün dinî ve etnik yapısı

Çalışmanın yabancı işçilerle ilgili bölümünde, Osmanlı'da sivil halkla birlikte gönüllü olarak emek piyasasına katılan çok farklı milletlerden işçiler olduğunu belirtmiştik. Bu özelliği, Osmanlı işgücüne uluslararası bir görünüm kazandırmaktaydı. Yabancı çalışanlar dışında emek piyasasında yer alan Osmanlı vatandaşı işçileri de tek bir unsur olarak ele almak, alt kimliklerin çokluğundan oluşan bir zenginliği de fark etmemek olacaktır. Bu işgücünün genel ve ortak noktası, tamamının Osmanlı vatandaşı olmasıydı. Ancak daha özele inildiğinde, bu kişilerin din, ırk, sosyal yaşam, dil vb. birçok unsurdaki farklılaştığı görülecektir. İmparatorluğun erken dönemlerinde bu farklılıklar, siyasî ve sosyal sorunların ön plana çıkmamış olması nedeniyle göze batmamakta, aksine zenginlik açısından bir avantaj dahi olabilmekteydi. Ancak son dönemlerde, özellikle de çalışmada ele aldığımız dönemlerde, bu zenginlik, sosyal ve siyasî sorunlarla birlikte bir problem haline gelebilmişti.

Etnik köken ve dinî inanç açısından Osmanlı işgücü

Osmanlı, oldukça farklı etnik kimlik ve dinî inançlara sahip unsurların bir arada yaşadığı bir nüfusa sahipti. Devlet tarafından en genel anlamda Müslüman ve gayrimüslim şeklinde temel bir ikili tasnif yapılmaktaysa da; bu sınıflandırmanın birçok alt dalı mevcuttu. Müslüman olarak nitelendirilen kesimde Türk, Kürt, Laz, Kafkasya kökenli, Çerkez, Arap, Boşnak, Arnavut ve daha birçok milletten bireyler vardı. Gayrimüslim nüfusta ise Rum, Yunan, Bulgar, Sırp, Hırvat, Ermeni, Suriyeli Ortodoks ve Katolik, Keldani, Süryani, Nasturi, Romen, Yahudi ve yine birçok farklı ırk ve dinden gruplar vardı.²⁴⁰ Ayrıca Çingeneler gibi alt gruplarla imparatorluk içinde ikamet eden yabancı ülke vatandaşları da ülkenin insan kaynağını zenginleştiren unsurlardan-
dı. Nüfusun bu farklı millet ve dinlerden oluşan yapısı, çalışma hayatında da doğal olarak kendisini göstermekteydi. İşgücü de nüfusun bu yapısına paralel olarak insan çeşidi açısından oldukça zengindi.

1895'te Reji'nin memur olarak çalışan 1.085 Osmanlı vatandaşından yine farklı ırka sahip 625 Müslüman ve 560 gayrimüslimin bulunması,²⁴¹ 1896'da Zonguldak'ta bir maden şirketinde 47 Türk, 19 Arnavut, 5 Çerkez, 512 Kürt, 149 Laz, 67 Ermeni, 160 Rum ve 2 Bulgar;²⁴² 1897'de Yıldız Sarayı'nın inşaatında 44 Müslüman ve 32 gayrimüslim Osmanlı vatandaşının bir arada çalışması hep bu nüfus farklılığının işgücüne yansımalarıdır.

240 Justin McCarthy, *Osmanlı Anadolu Topraklarındaki Müslüman ve Azınlık Nüfus (Osmanlı Anadolu'sunun Son Dönemi)*, çev. İhsan Gürsoy, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1995, s. 3.

241 *İkdam*, No: 409, 2 Eylül 1311, 14 Eylül 1895, s. 1.

242 BEO. 824/61795. 2 RA 1314. 11 Ağustos 1896.

nın sonuçlarıydı.²⁴³ İşgücünün bu farklı alt kimlikleri sadece özel sektörde değil, kamu sektöründe de kendini göstermişti. Özellikle hem sanayinin, hem de nüfusun daha yoğun olduğu ülkenin batı kesimlerinde hissedilen bu farklılık devlet dairelerinde çalışanların kimliklerinden de okunabilir. 1905 yılında Selanik, Kosova ve Manastır vilayetlerini kapsayan Rumeli Vilayetlerinde Hıristiyan tebaadan memurların din, ırk, yaş gibi niteliklerini belirlemek amacıyla yapılan bir devlet çalışmasının sonuçları etnik ve dinî durumla ilgili farklılığı ortaya koymaktaydı. Buna göre Manastır Vilayeti Manastır Kazası Maarif (eğitim) İdaresi'nde Müslümanlar dışında 2 Ortodoks Ermeni, 3 Rum ve 1 Sırp; mal memurları arasında 1 Bulgar ve 6 Rum; adliye dairelerinde Müslümanlarla birlikte 13 Rum, 1 Musevi ve 1 Romen (Ulah); Düyun-ı Umumiye Nezareti'nde ise Müslümanlarla birlikte biri Katolik olmak üzere 6 Ermeni, 3 Rum, 1 Bulgar ve 2 Musevi, memur olarak çalışmaktaydı.²⁴⁴

Bu durum sadece küçük memuriyetlerle de sınırlı kalmamıştı. Hıristiyan bir Rum vilayet vali yardımcılığı, yine bir başkası Siroz Kazası mutasarrıf muavinliği görevlerini yürütüyordu. Kaymakam yardımcılarında da 10 Hıristiyan ve 2 Ermeni muavinin varlığı kayıt altına alınmıştı. Kosova vilayeti adliye dairesinde ise Diyarbakırlı bir Süryani, yine Diyarbakırlı bir Keldani, Kayserili bir Rum ile Sivasslı bir Ermeni ve Göriceci bir Rum, Müslüman memurlarla birlikte vilayet istinaf mahkemesinin azalıklarını paylaşmıştı.²⁴⁵

Bu kozmopolit yapı, 1908 sonrası işçi örgütlenmesi ve işçi hareketlerinde de kendini göstermişti. Her ne kadar gayrimüslimlerin daha fazla ön planda olduğu dikkat çekse de, örgütlenmede Müslüman ve gayrimüslimlerin birlikte hareket ettiği birçok örnek mevcuttu. Yürürlükteki kanunlara uygun olarak işçilerinin hukukî ve sosyal haklarını korumayı hedefleyen Ameleyi Siyanet Cemiyeti'nin 11 kişilik kurucu heyetinin 7'si Müslüman, 4'ü gayrimüslim; işçiler arasında yardımlaşmayı amaçlayan Dersaadet Telefon Şirketi Memurin ve Teavün Cemiyeti'nin 7 kişilik kurucu heyetinin 2'si Müslüman, 5'i gayrimüslim;²⁴⁶ basın çalışanlarını örgütleyen Matbuat-ı Osmaniye Cemiyeti'nin 11 kurucu üyesinin 8'i Müslüman ve 3'ü gayrimüslim vatandaşlardı.²⁴⁷ Çalışmanın grevler bölümünde göreceğimiz üzere, birçok işçi eyleminde Müslüman ve gayrimüslim farklı etnik kimlikten işçilerin işverene karşı

243 *HH. D.* 29942. 1315. 1897.

244 *TFR. I.UM.* 30/2907. 21 Z 1321. 9 Mart 1904.

245 *A.e.*

246 *DH. EUM.* 6. ŞB. 53/78. 29 CA 1339. 8 Şubat 1921.

247 "Cemiyet-i Matbuat-ı Osmaniye", *Servet-i Fünun*, No: 81, 2 Eylül 1324, 15 Eylül 1908, s. 2; "Cemiyet-i Matbuat-ı Osmaniye", *Tanin*, No: 46, 2 Eylül 1324, 15 Eylül 1908, s. 4.

çalışma şartlarını iyileştirmek amacıyla yan yana mücadele edeceği çok sayıda örnek de mevcuttur.

Çalışma hayatında etnik ve dinî farklılık kaynaklı sorunlar

Yukarıda çalışma hayatının genel tablosunu çizerken, ortak noktası Osmanlı tebaalığı olan çok farklı kişilerin aynı mekân altında bir arada çalıştığını belirtmiştik. Bu durum tarih boyunca Osmanlı çalışma hayatının gerçeklerinden biri olmuştu. Ancak özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısından sonra ve 20. yüzyılın başlarında bu farklılığın işgücü arasında büyük problemlere yol açması da bir başka gerçektir.

İşgücü arasındaki bu problemin en genel kaynağı, çalışma hayatı temelli değil de, siyasi kaynaklı dışsal sorunlardı. Örneğin 1890'larda ayrılıkçı hareketlerin ön plana çıkmasıyla imparatorlukta Ermeni meselesi bir problem haline gelmeye başladığında, genel siyasi ve sosyal durumdan etkilenen hama ve rençber gibi Müslüman işçilerin Ermeni işçilere saldırdıkları görülmekteydi.²⁴⁸ 1894'te Reji'nin Ermeni güvenlik güçlerinin (kolcu) kendi aralarında gruplaşarak Müslüman kolcuları işlerinden çıkarttırmaları, Müslüman kolcuların da buna karşılık intikam almak amacıyla silahlандıklarının haber alınması, farklı etnik kökenli işçilerin birbirleriyle yaşadığı anlaşmazlıkları göstermekteydi.²⁴⁹ 1899'da Varna'da Bulgar işçiler, Müslüman işçilere saldırırken,²⁵⁰ 1903'te Üsküp Zelnik'te demiryolu inşaatında çalışan Osmanlı vatandaşı 4 Bulgar işçi, askerler tarafından öldürülmüştü. Askerler, önceki gün bir asker arkadaşlarının Bulgar çetesi tarafından öldürülmesi sonrası, tepkilerini demiryolu yapımında çalışan olayla ilgisiz Bulgar işçilere yönlendirmiş ve böyle bir sonuç yaşanmıştı.²⁵¹ Taraflar arasında yaşanan her iki olayın nedeni de, ayrılıkçı bağımsızlık faaliyetleri kaynaklı siyasi nedenlerdi. Bu durum siyasi istikrarsızlıkların işgücü üzerinden çalışma hayatında istikrarsızlığa dönüştüğünü göstermekteydi.²⁵²

248 A. MKT. MHM. 632/30. 18 RA 1315. 17 Ağustos 1897.

249 I. HUS. 28/13125-134. 1 S 1312. 4 Ağustos 1894.

250 A. MTZ. (04). 61/36. 6 ZA 1316. 18 Mart 1899.

251 Y. A. HUS. 454/115. 27 CA 1321. 21 Ağustos 1903.

252 1890'ların ortalarında Ermeni nüfusla yaşanan sıkıntılar, Avrupa devletlerinin de olaya müdahil olmasına neden olmuştu. Ermenilerin çalışma hayatından dışlandığı, devlet memuru yapılmadıkları gibi suçlamalar sonrası, 1893'te padişah emriyle bu iddialara karşı kamu kurumları ve Reji, Düyun-ı Umumiye gibi birimlerde çalışan Ermenilere yönelik kayıt toplanmaya başlanmıştı. Bakanlıklardan ve yerel makamlardan gönderilen cevaplar, Osmanlı işgücünün etnik çeşitliliği açısından zengin bir bilgi kaynağı sunmaktadır. Kayıtlardan, hizmet süresi 50 seneyle yaklaşan birçok Ermeni memur olduğu, memur sayısının da önemli miktarlarda olduğu görülmekteydi. (Padişah iradesi için bkz. Y. PRK. DH. 6/55. 18 M 1311. 1 Ağustos 1893. Gelen cevaplarla ilgili bkz. Y. PRK. BŞK. 32/23. 15 M 1311. 29 Temmuz 1893; Y. PRK. DH. 6/42. 8 M

İşgücü içindeki bu çatışmalar, sadece dinî inanca dayalı farklılıklardan kaynaklanmamıştı. Aynı dinden olmasına rağmen Müslüman veya Hıristiyan unsurlardan farklı millet ya da mezhepler arasında da benzer sorunlar görülebilmişti. 1900'lerde Balkanlar'da Rum ve Bulgarlar arasındaki anlaşmazlıklar çalışma hayatına da yansımış ve işçiler ölümle sonuçlanacak çatışmalar yaşayabilmişti. 1906'da Aynaroz'da Rum ve Bulgar işçiler arasında çıkan çatışmalarda 5 Bulgar işçinin ölmesi de bu anlaşmazlığın sonucuydu.²⁵³ Aynı bölgede 1907'de Rumların saldırdığı 125 Bulgar işçiden 25'i ölürken, 100 işçi güvenlik güçlerinin müdahalesi sonrası kurtarılabilmişti.²⁵⁴ Çatışmaların tarafı sadece işçiler olmamış ve farklı etnik grupların kurduğu örgüt ya da komitelerin de üretim hayatına müdahaleleri söz konusu olabilmisti. Rum Makedonya Komitesi'nin 1905 yılında Selanik'te İtalyan Ogvalatini'nin fabrikasında çalışan Bulgar işçilerin 10 gün içinde işten çıkarılmaları, aksi takdirde öldürülecekleri tehdidi de bu durumun bir örneğiydi.²⁵⁵ 1907'de Selanik'teki bir tuğla fabrikasında çalışan 3'ü çocuk 8 Bulgar işçinin,²⁵⁶ 1908'de tarlalarda çalışan 7 Bulgar işçinin öldürülmesi,²⁵⁷ farklı etnik yapılar arasındaki anlaşmazlığın çalışma hayatında kendini hissettirmesinden başka bir şey değildi.

Hıristiyan tebaa arasındaki bu anlaşmazlığın bir benzeri, Müslüman unsurlar arasında da farklı nedenlerle yaşanabilmekteydi. 1912 yılında Irak'ta kazı çalışmasında istihdam edilen işçiler işinden çıkarılıp farklı bir aşiretten yeni işçiler istihdam edilince, olay bir anda farklı aşiretlerden işçiler arasında kavgalara dönüşmüştü.²⁵⁸ Yine Müslüman işçiler arasında farklı mezheplerden olmak anlaşmazlık nedeni olabilmekteydi. 1909'da Şam'daki Sünnilerin, Şii memurlara yönelik şikâyetleri de, Şiilerin sürekli kendileri üzerinde hâkimiyet kurmaya çalıştıkları ve kendilerine zulmettikleri nedenine dayanırdı. Sünnilerin bu şikâyetine Hıristiyanlar da destek vermiş ve Şii memurlardan şikâyetçi olmuşlardı.²⁵⁹

Dinî ya da etnik farklılıklar dışında, tamamen farklı kültürel anlayışlar da sorun kaynağı olabilmekteydi. 1909'da Karesi'de maden işçilerinin ücret me-

1311. 22 Temmuz 1893; Y. PRK. DH. 6/46. 12 M 1311. 26 Temmuz 1893; Y. PRK. DH. 6/55. 18 M 1311. 1 Ağustos 1893; Y. PRK. DH. 8/18. 15 R 1312. 16 Ekim 1894; Y. PRK. ŞD. 1/61. 30 RA 1311. 11 Ekim 1893; Y. PRK. BŞK. 48/31. 9 CA 1314. 16 Ekim 1896; Y. PRK. DH. 6/54. 17 M 1311. 31 Temmuz 1893; Y. PRK. MF. 3/7. 30 RA 1311. 11 Ekim 1893.

253 BEO. 2930/219682. 27 N 1324. 14 Kasım 1906.

254 DH. MKT. 1214/43. 27 L 1325. 3 Aralık 1907.

255 BEO. 2630/197182. 23 CA 1323. 26 Temmuz 1905.

256 TFR. I. A. 36/3520. 20 N 1325. 27 Ekim 1907.

257 TFR. I. AS. 62/6101. 14 S 1326. 18 Mart 1908.

258 DH. H. 19/45. 4 M 1331. 14 Aralık 1912.

259 DH. MKT. 2872/10. 22 C 1327. 11 Temmuz 1909.

seleleriyle ilgili olarak Dahiliye Nezaretine işçileri temsilen gelen Anastase adlı bir işçi, madenlerdeki Kürt ve Laz işçileri “istifade-i şahsiyelerinden başka bir şey aramayan böyle vahşiler arasında iş yapmak mümkün olamayacağından...” şeklinde nitelendirerek, işgücü içindeki gruplaşmaları ve bu gruplaşmalar kaynaklı sorunları dile getirmişti.²⁶⁰

Son olarak işçi örgütlenmesi ve işçi hareketleri açısından da etnik ve dini farklılıkların olumsuz etki yapabildiğine değinelim. Yukarıda, işgücünün farklı unsurlardan oluşmasının, işçi örgütlenmesi ve hareketlerinin de farklı din ve etnik yapıya sahip işçileri bir araya getirebildiğini belirtmiş ve örnekler vermiştik. Ancak bu durumun tam tersi de geçerli olabilmiş ve farklı din ve etnik kimliklerden dolayı çalışanların işçi eylemleri ve örgütlenmesinde ayrı hareket edebildikleri görülmüştü. 1906’da Cibali Reji Fabrikası’nda yapılan grevde olduğu gibi, sadece Rum işçilerin katıldığı greve, Müslüman işçiler katılmamıştı.²⁶¹ İşçi örgütlenmesi açısından da, İzmir Demiryolları İslam Memurları Teavün Cemiyeti örneğinde olduğu gibi kurulan bir işçi cemiyetinin hedef kitlesi sadece Müslüman işçilerdi.²⁶² İşgücünün alt unsurlarının farklılığının işçi hareketleri ve örgütlenmesine yansımalarını ilgili bölümlerde daha detaylı inceleyeceğiz.

Sonuç olarak, Osmanlı çalışma hayatında işgücü çok farklı etnik köken ve dinî inançlara sahip unsurların bir karışımı olmuş, bu kozmopolit yapısıyla da bir insan zenginliği sergilemişti. İstikrar ve zenginliğin olduğu erken dönemlerde bu farklılıklar küçük istisnalar dışında çok fazla soruna yol açmamıştı. Ancak siyasi ve askerî istikrarsızlıklar ekonomik geri kalmışlıkla birleşince, bu zenginliğin bir sorun yatağı haline dönüşebileceği son dönemlerde çok sayıda örnekle görülmüştü.

Osmanlı işgücünde etnik dönüşüm ve uluslaşma süreci

Farklı kimlikler arasında yaşanan bu sorunların bir sonucu, son dönemlerle birlikte Osmanlı işgücünde yabancı işçilerle, Ermeni ve Bulgar gayrimüslim tebaadan işçilerin işgücünden uzaklaştırılmaları olmuştu. Bu durum, Osmanlı işgücünün Müslüman yoğun hale gelmesine neden olacak bir etnik dönüşüm sürecini hazırlarken, 1914-18 arasında millî iktisat uygulamalarıyla iyice yayılacak, nüfus mübadeleleriyle de desteklenerek Cumhuriyet döneminde de devam edecekti.

Yabancı işçilerle ilgili yaşanan sorunları ve savaşa girilen ya da anlaşmazlık yaşanan bir ülkenin vatandaşı olan işçilerin ülke dışına çıkarıldığını daha önce

260 DH. MKT. 2874/43. 24 C 1327. 13 Temmuz 1909.

261 DH. MKT. 912/53. 23 N 1322. 1 Aralık 1904.

262 DH. HMŞ. 4-1/4-052. 12 N 1337. 11 Haziran 1919.

ifade etmiştik. Yabancı işçilerin en fazla olduğu imtiyazlı işletmelerde de 1887 yılından itibaren benzer bir uygulamaya gidilmişti. Özellikle yabancı işçiler yerine Osmanlı vatandaşlarının istihdam edilmesini temin edebilmek için, imtiyaz sözleşmelerine özel hükümler konarak teknik ve üst düzey memurlar dışındaki tüm çalışanların Osmanlı vatandaşı olması, şapka yerine, Osmanlı kültürünü yansıtan fes giymeleri gibi zorunluluklar getirilmişti.²⁶³ Osmanlı'da faaliyette bulunmalarına rağmen bu şirketlerin resmî yazışmalarında Türkçe yerine Fransızca kullanmaları,²⁶⁴ üst düzey yetkililerinin birçoğunun Türkçeyi en alt seviyede dahi bilmemesi gibi nedenler kamuoyundan da tepki çekmekteydi. 1906 yılında, Düyün-ı Umumiye İdaresi'nin Fransız genel direktörünün görev süresinin dolması sonrası yerine atanacak kişi ile ilgili kurum İdare Meclisi'nde yapılan tartışmalarda da bu tepkiler görülmüştü.²⁶⁵

Meclis üyeleri arasındaki tartışmalarda, 4.000 kadar memuru olan Düyün-ı Umumiye İdaresi'nin devlet ortaklığı, çalışanlarının da devlet memuru olarak kabul edilmesine rağmen genel direktörünün Fransız, ikinci yetkilisinin Yunan ve üçüncü yetkili müşavirince yerli ancak Katolik bir Ermeni olmasının, çalışanlarının genelinin Müslüman olduğu bir kurumda üstlerin astlarının hissiyatlarından haberdar olmamasına ve bunları dikkate almamalarına neden olduğu ileri sürülmüştü. Senede 50-60.000 civarında Türkçe evraka muhatap olan bir yetkilinin, bir kelime dahi Türkçe bilmeden bunların altına imza atması, ayrıca imparatorluğun her yerine yayılmış kendisine bağlı kurumlara iletişim ve yazışmalarını da Türkçe yapmasının ne kadar etkin olacağı sorgulanmıştı. Kalabalık bir tercüman kadrosu oluşturulmasının da hem zaman, hem de maliyet açısından getirdiği yüklerle değinilmiş ve idarenin direktörüyle diğer yetkililerinin yabancı olmasına tepki gösterilmişti.²⁶⁶

Osmanlı işgücünde yaşanan etnik dönüşüm sürecinde asıl önemli gelişmeyse, yabancı işçilerden ziyade Ermeni, Bulgar ve Rum vatandaşlara, yani Osmanlı'nın kendi tebaasına karşı uygulanan politikalar olmuştur. 19. yüzyılın ikinci yarısıyla birlikte gayrimüslim unsurlarla yaşanan problemler, savaşlar vb.

263 I. DH. 1047/82247. 28 Z 1304. 17 Eylül 1887. İmtiyazlı şirketlerde yabancıların uzaklaştırılmaları ve işgücünün Müslüman ağırlıklı hale getirilmesiyle ilgili ayrıca bkz. Murat Koraltürk, "Yabancı Sermayeli İmtiyazlı Şirketlerde İşgücünü Türkleştirme Uygulamaları (1923-1930)", *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, S. 7, Bahar-Yaz 2008, s. 61.

264 1913 yılında gerçekleşen bir olay, halkın Fransızca özelinde yabancı dillere karşı bakışımı göstermesi açısından ilginçtir. Beyoğlu Belediyesi, 1913 yılında temizlik işçilerinin yakalarına numaralarını belirten madeni işaretler asmıştı. Bunların üzerinde Türkçe dışında Fransızca olarak da Beyoğlu Belediyesi ve işçi numarası yazmaktaydı. Ancak kısa süre sonra uygulama kaldırılmak zorunda kalmıştı. Çünkü işçiler üzerlerinde Fransızca yazı olduğu için camiye gidemediklerini ve namaz kılamadıklarını belirterek şikâyet etmişlerdi. ("Ehemmiyetsiz Bir Vaka", *Tanın*, No: 1729, 2 TE 1329, 15 Ekim 1913, s. 1.)

265 Y. MTV. 287/154. 25 R 1324. 18 Haziran 1906.

266 A.e.

olumsuzluklar sonrası, ilk olarak devlet kurumlarında ve çeşitli özel sektör işletmelerinde işten çıkarmalarla başlayan uygulamalar, 1910'lar sonrasında direkt bu unsurların yoğun yaşadığı topraklarla birlikte üstündeki kamu ve özel sektör üretim birimlerinin de savaşlarda elden çıkmasıyla son bulacaktı. Sürecin en net noktası ise, çalışma hayatına dışarıdan yapılan bu müdahalelerin hiçbirinin işgücü veya çalışma hayatının kendi içsel dinamiklerinden değil de, tamamen dış kaynaklı istikrarsızlıklardan kaynaklanmalarıydı. Yani, 1894'te Vilayetlerdeki posta ve telgraf şubelerinde çalışan bazı Ermenilerin işten çıkarılarak yerlerine Müslüman işçiler istihdam edilmesi istendiğinde,²⁶⁷ 1896'da Anadolu Demiryolları Şirketi²⁶⁸ ve Adana Mersin Demiryolu Şirketi'ne istihdam ettiği Ermeni işçileri çıkararak yerine Müslüman işçiler alması için baskı yapıldığında,²⁶⁹ 1896'da Darphane-i Amire'de çalıştırılan Ermenilerin,²⁷⁰ 1915'te ise Bağdat Demiryolu Şirketi işçileri ile,²⁷¹ Vilayet ve Bakanlıklardaki Ermeni memurların işlerinden çıkarılmasına karar verildiğinde,²⁷² bu uygulama çalışanların verimsizliği ya da işgücü maliyetinin azaltılması gibi sebeplerden kaynaklanmamıştı. İlgili dönemler siyasi açıdan Ermenilerle yaşanan sorunların doruk noktasına çıktığı dönemler olduğu için, dışarıdan gelen siyasi kararlar sonucu işgücünün yapısı değiştirilmekteydi.

Ermeni çalışanların işgücünden uzaklaştırılmasına neden olacak bu sürecin kırılma noktası 1896'daki Osmanlı Bankası baskını olmuştu. Ancak bu durumun çalışma hayatına yansıyan yönlerini tam olarak görebilmek için 1826 yılına da değinmek gerekir. Osmanlı 1826 yılında yeniçeriliği kaldırırken, bunların yoğun ilişki içinde olduğu İstanbul hamallarına karşı da bir düzenleme yapmıştı. Her yeniçeri isyanında kazan kaldırma eylemlerine katılan işsizlerle birlikte hamallar yeniçerilerle sıkı bir ilişki içindeydi. Bu nedenle yeniçerilik kaldırıldığında, İstanbul'daki Türk ve Kürt hamalların da çoğunluğu tasfiye edilmiş ve başkentten uzaklaştırılmıştı. İstanbul'un nakliye ve taşımacılık alanında ortaya çıkan boşluk ise, devlet tarafından daha güvenilir görülen bir başka millet topluluğuyla, yani Ermenilerle doldurulmuştu. Patrik'e emir verilerek hamal kadrosunu doldurmak için gerekli insan gücünü temin etmesi istenmişti.²⁷³

267 A. MKT. MHM. 703/25. 30 CA 1312. 29 Kasım 1894.

268 DH. TMIK. M. 18/24. 4 CA 1314. 11 Ekim 1896; T. TNF. MKT. 128/126. 12 Eylül 1312. 24 Eylül 1896.

269 DH. TMIK. M. 19/52. 11 CA 1314. 18 Ekim 1896.

270 A. MKT. MHM. 630/14. 23 RA 1314. 1 Eylül 1896.

271 DH. EUM. 2. ŞB. 73/64. 30 M 1334. 8 Aralık 1915.

272 DH. ŞFR. 482/70. 22 Temmuz 1331. 4 Ağustos 1915; DH. ŞFR. 52/249. 21 CA 1333. 6 Nisan 1915.

273 Quataert, "Osmanlı İmparatorluğu'nda İşgücü Politikası ve Siyaset: Hamallar ve Bâbüali, 1826-1896", *a.g.e.*, s. 171-173.

Bu önemli mesleği 70 yıl boyunca yerine getiren Ermeni hamallar, 1896'da ise 70 yıl önce Kürt ve Türk hamallarının uğradığı tasfiye uygulamasının bir benzeriyle karşı karşıya kalmıştı. Osmanlı Bankası baskınına tepki gösteren halkın da katıldığı çatışmalarda yüzlerce Ermeni hamal ölürken, diğer Ermeni hamallar İstanbul'dan sürülmüştü. Boşa çıkan hamal kadrosunun doldurulması ise, artık devlet için Ermenilerin aksine daha güvenilir görülen Müslüman unsurla olmuştu. 1896'da yaşanan bu olaylar, Osmanlı'nın işgücü ve çalışma konusunda izlediği politikalar açısından da bir dönüm noktası olmuş ve gayrimüslim ve yabancı işgücüne karşı nötr bakış açısı olumsuz bir nitelik kazanmıştı. 1826 yılında Osmanlı, işgücü ve çalışma hayatına müdahale etmek istediği zaman, insan gücünün mozaik yapısı nedeniyle geniş bir manevra alanına sahipti. Bunu da Kürt ve Türk unsura karşı Ermeni grubunu kullanarak göstermişti. Ancak 1896 yılındaki bu kanlı olaylar ve sonrasında hızlanarak devam edecek olan Ermeni işgücünün tasfiyesi, devletin güvenilir olarak sadece Türk ve Kürtler gibi Müslümanlara başvurabilmesine neden olacaktı. Bu tarihten sonra Osmanlı yönetimi işgücü kaynaklarının seçimi konusunda belirleyici faktör olarak din etkenini kullanmaya başlamakla, işgücü açısından da çok uluslu ve çok dinli bir mozaik oluşturan geçmişinden, homojen ve ulusal Türk devletine doğru bir adım daha yaklaşmış olmaktaydı.²⁷⁴

Eylül 1896'da ilk olarak İstanbul'dan başlanarak, resmî dairelere yazılar gönderilmiş ve ne kadar Ermeni hamal, işçi veya hademe istihdam ediyorsa kaydedilmesi talep edilerek, ileride olası uygunsuzluklara karşı bunların zamanla işlerinden çıkartılmaları belirtilmişti. Maarif Nezareti, hazırladığı cetvelde İstanbul'da Nezaret daireleri ve okullarda 7 Ermeni'nin hamal, mübasır ve işçi olarak istihdam edildiğini, bunların o güne kadar herhangi bir olumsuz hareketinin veya Ermeni komitelerle irtibatlarının görülmediğini ifade etmişti. Ancak hemen ardından, "...bununla birlikte daha sonra komitelerin bunların aklını çelmesi veya zorlamalarıyla kötü bir işe alet olmaları ihtimal dahilinde olduğundan, bunlara güvenilemeyeceği, bu nedenle de çeşitli sebeplerle işlerinden çıkarılmalarının münasip olduğu" belirtilerek,²⁷⁵ siyasî bir istikrarsızlığın çalışma hayatında ne gibi radikal kararlar alınmasına yol açabileceği gösterilmişti. Nitekim bu karar işgücünün etnik farklılığının bir zenginlikten ziyade bir tehlike olarak kabul edilmeye başladığını göstermekteydi.

Ermenilere yönelik bu uygulama 1915 yılı ile birlikte doruk noktasına ulaşacak ve istisnalar dışında Ermeni tebaanın işgücünden uzaklaştırılması söz konusu olacaktı. Ermenilerin bu şekilde tehciri, çalışma hayatıyla birlik-

274 A.e., s. 173-174.

275 MF. MKT. 337/3. 22 R 1314. 30 Eylül 1896.

te ekonominin genelinde de birtakım olumsuz sonuçlara yol açmıştı. Örneğin Sivas Vilayeti'nde Ermenilerden doğan boşluk nedeniyle, tarımsal mahsulatın kaldırılabilmesi için en az 15.000 işçi gerektiğine dair başkente ısrarlı başvurular yapılmıştı. Askerlerin çalışma hayatında işgücü olarak değerlendirilmesinde amele taburlarından bahsetmiştik. Sivas Vilayeti'ne verilen cevapta da işgücü açığının bu amele taburlarıyla kapatılması bildirilmişti. Ancak Vilayet, Ermeniler tamamen nakledildiği için vilayette amele taburu oluşturulabilecek gayrimüslim de kalmadığını ve hasat zamanının sonlanmakta olduğunu belirtmişti.²⁷⁶ Bir sonraki yıl tarım mevsimi geldiğinde aynı vilayetten işgücü açığı ve tarımsal üretimde yaşanan sıkıntı nedeniyle aynı şikâyetlerin gelmesi, sorunun kısa dönemli olmadığı ve sonraki yılları da etkileyecek boyutta olduğunu göstermekteydi.²⁷⁷

Ermenilerle ilgili işgücü içinde yaşanan bu süreç, Bulgarlar için de geçerli olmuştu. Bağımsızlık çabalarını silahlı eylemlere dönüştürmeleri, bağımsızlık sonrası da askerî açıdan Bulgaristan'la Osmanlı arasında yaşanan anlaşmazlıklar nedeniyle, Bulgar işçilerin, başta stratejik birimler olmak üzere işlerinden çıkarılmaları söz konusu olmuştu. 1903'te Küçükçekmece'de demiryolu işçisi olarak çalışan 14 Bulgar işçinin ülkeye silah ve zararlı belge sokma ihtimallerine karşı işlerinden çıkarılması da, devletin bu unsura karşı güvensizliğinin bir sonucu olmuştu.²⁷⁸

Aynı yıl Şark Şimendiferleri Şirketi'nden Selanik ve Üsküp hatlarında çalışan işçilerin genelinin Bulgar olduğu, bunların da bazı olumsuzluklara sebep olma ihtimalleri nedeniyle değiştirilmesi istenmişti.²⁷⁹ Ancak şirket,

276 DH. ŞFR. 479/94. 28 Haziran 1331. 11 Temmuz 1915; DH. I. UM. 59-1/120. 11 B 1333. 25 Mayıs 1915; DH. I. UM. 59-1/136. 1 N 1333. 13 Temmuz 1915. 29 Ocak 1916; DH. ŞFR. 479/110. 29 Haziran 1331. 12 Temmuz 1915.

277 DH. ŞFR. 516/35. 3 Nisan 1332. 16 Nisan 1916. Ermeni tehcirinin ekonomik hayatta bir iktisadi boşluk yaratacağı aslında devlet tarafından da kabul edilmişti. Devlet bu boşluğu ilk etapta Müslüman unsurlarla doldurmak istemişti. Ancak gerek nicel gerekse nitel açıdan Müslüman unsurların yetersiz kalması alternatif tedbirlere yönelmesine neden olmuştu. Bunlardan biri de, savaşlarda esir alınan Müslümanların, kendilerine sermaye ve toprak verilerek Ermenilerden boşalan yerlere iskân edilmeleri, Osmanlı vatandaşı Müslüman kız ve dul kadınlarla da evlendirilerek yerleşimlerinin tam olarak sağlanmaya çalışılmasıydı. (DH. ŞFR. 57/261. 24 Z 1333. 2 Kasım 1915.)

278 DH. MKT. 709/71. 20 S 1321. 18 Mayıs 1903; BEO. 2072/155368. 22 S 1321. 20 Mayıs 1903. Balkanlar'da demiryolu hatlarında çalışan işgücünün etnik ve dini yapısına göre şekillendirilmesine, Osmanlı'dan önce Bulgaristan Emareti başlamıştı. 1897'de Doğu Rumeli kısmındaki hatlarda çalışan Müslüman ve Rum işçilerin, Bulgar Emareti'nin baskısı nedeniyle işten çıkarıldığı ve yerlerine Bulgarların işe alındığı bir şirket yetkilisi tarafından bildirilmişti. Ayrıca tüm çalışanlara Bulgarca konuşma, yazışmaları Bulgar diliyle yapma zorunluluğu getirilmişti. (A. MTZ. (04). 49/33. 12 CA 1315. 9 Ekim 1897; A. MTZ. (04). 56/5. 3 M 1316. 24 Mayıs 1898.)

279 TFR. I. SL. 9/858. 11 M 1321. 9 Nisan 1903. Demiryolu hatlarındaki Bulgar işçilerinin Bulgar Komitelerinin iletişim ve ulaşımını sağladıkları yönündeki şikâyetler için bkz. A. MKT. MHM. 732/5. 24 R 1321. 20 Temmuz 1903.

bu işçileri çıkarması halinde bölgeden bunların yerine istihdam edebileceği yeterli sayıda işçi bulamayacağını, Müslüman işçilerinse düşük vasıflı olduklarını, 1-2 gün çalıştıktan sonra genellikle işi bırakıp gittikleri ve şirketi zor durumda bıraktıklarını ileri sürerek devletin talebine karşı direnmişti.²⁸⁰ Şark Şimendiferleri İşletmesi, zaman zaman devletle karşı karşıya da gelmesine rağmen, etnik ve dinî temelli bu işçi değişiminin yavaş ve şirketin işlerine, trenlerin işlemesine zarar vermeyecek şekilde yapılmasını birçok kez talep etmişti. Nitekim devletin yoğun baskısı sonrası bazen toplu sayıda, bazı hatlarda ise zamana yayılarak yapılan işçi değişimi sonuç vermişti. Manastır hattında işçiler içinde Bulgar oranı % 30'a indirilmiş, Müslüman ve Rum oranıysa % 70'e çıkarılmıştı. Ayrıca her alınan yeni işçinin de Müslüman olmasına dikkat edilerek bu oranın daha da artırılmaya çalışılacağı belirtilmişti.²⁸¹

İmparatorluğun Rum tebaası ise, özellikle Bulgar ve Ermeni vatandaşlara göre daha güvenilir görülmekteydi. Bu nedenle bu tebaadan suça buluşturduğu sabit olanlar dışında, diğer sivil işgücünün işinden çıkarılması ve yerlerine Müslüman işçiler ikame edilmesine yönelik uzun süreli ve kararlı bir politika uygulanmamıştı. Rum tebaanın nüfus içinde sayıca azalması, genellikle nüfus mübadeleleri sonrası gerçekleşmişti. Bu mübadeleler nüfusun geneline yönelik olup, doğal olarak işgücünün de yer değiştirmesine neden olmaktaydı. Ayrıca genel nüfus değişimi dışında, direkt işgücü değişimini hedef alan örnekler de vardı. 1914'te olduğu gibi, Balıkesir'deki Balya Madenleri'nde çalışan Rum işçilerle, Selanik'teki Kesendire madenlerinde çalışan Müslüman işçiler mübadele edilmişti. İşçiler ve ailelerinin sosyal hayatlarını olumsuz etkilememesi imkânsız olan bu durum, aynı zamanda üretimin durmasına dahi neden olacak şekilde madenciligi etkilemişti.²⁸²

1915 tehciri ve Birinci Dünya Savaşı'nın da gerek yabancılara, gerekse içerdeki Hıristiyan unsurlara karşı tepkiyi iyice artırmaması sonrası, işgücünde Müslüman unsurun ağırlığını artırmayı sadece devlet değil, Müslüman toplumdan sivil kuruluşlar da bir görev olarak kabul etmişti. Bu görev de, Müslümanların çalışma hayatına daha yoğun katılımını amaçlayan cemiyet ve dernekler kurulmasıyla gerçekleştirilmeye çalışılmaktaydı. Kadınlar için bu alanda en fazla ön plana çıkan cemiyet, ileride daha ayrıntılı değinileceği gi-

280 BEO. 2047/153491. 20 M 1321. 18 Nisan 1903; BEO. 2058/154322. 5 S 1321. 3 Mayıs 1903; Müslüman işçilerin düşük vasıflı oldukları, makasçılık, manevracılık gibi vasıf gerektiren işleri yapabilen az sayıda Müslüman ve Rum olduğu, bunların da çalışmaya sıcak bakmadıkları belirtilerek, Selanik-İstanbul iltisak hattındaki Bulgar işçilerin çıkarılmasına yönelik devlet talebine karşı da şirket direnmekteydi. (BEO. 2105/157840. 6 R 1321. 2 Temmuz 1903.); TFR. I. SL. 9/858, a.g.e.

281 TFR. I. SL. 17/1682-2. 6 C 1321. 30 Ağustos 1903.

282 DH. ŞFR. 40/131. 7 C 1332. 3 Mayıs 1914; DH. ŞFR. 40/139. 8 C 1332. 4 Mayıs 1914.

bi, 1916'da kurulan Kadınları Çalıştırma Cemiyet-i İslamiyesi'ydi.²⁸³ Müslüman erkekler içinse, Türk Çalıştırma Derneği (1919) gibi cemiyetler çalışma hayatında Müslüman işgücünün oranını artırmaya çalışan kuruluşlardı.²⁸⁴ Devletin politikaları ve bu yönde hareket eden özel kuruluşlarla birlikte, Osmanlı çalışma hayatında etnik ve dinî farklılık Müslüman unsur lehine olacak şekilde azaltılmaya başlanmıştı. 1910'lar sonrası yoğun savaş dönemi ve beraberinde kaybedilen topraklar ile bağımsızlığını ilan ederek ülkeden ayrılan gayrimüslim nüfus sonrası bu ivme güç kazanarak devam edecekti.

İşgücünün cinsiyet temelli yapısı ve Osmanlı çalışma hayatında kadınlar

Erkek egemen niteliği ağır basan bir toplum olarak Osmanlı'da, kadınlarla ilgili gerek sosyal, gerekse ekonomik amaçlı kayıtların pek az tutulması söz konusu olmuştur. Kadınlar diğer alanlarda olduğu gibi nüfus sayımlarında dahi 1881/82 gibi oldukça geç bir tarihte sayım kapsamına alınmaya başlanmıştı.²⁸⁵ Sosyal ve siyasal haklarını sadece İmparatorlukta değil, Avrupa devletlerinde dahi erkeklerle göre oldukça geç dönemlerde elde edebilen kadınların bu durumu, çalışma hayatındaki yerlerinin net olarak belirlenmesinde de bir sorun oluşturmaktadır.²⁸⁶ Ancak erken dönemler için daha çok karşılaşılan bu sorun, 19. yüzyılın sonlarına doğru hafiflemekte ve kadınların çalışma hayatına katılımları, yaşadıkları sorunlar ve maddi durumları ile ilgili daha fazla veriye ulaşılmaktadır.

Kadınların çalışma hayatına katılımı ve engeller

Kadınların çalışma hayatında etkin olarak rol alması ve daha fazla görünmeye başlaması her ne kadar 19. yüzyılın sonları ve 20. yüzyılın başlarıyla birlikte artmaya başlamışsa da, önceki dönemlerde de çok farklı mesleklerde emeğini arz ederek çalışma hayatının bir parçası olan kadınlara rastlanmaktadır. Örneğin 19. yüzyılın ilk yarısında bakkal, berber, aşçı, basmacı, çilingir, hüseyinci, kayıkçı, macuncu, bahçıvan, bozacı, bükücü, çizmeci, çalgıcı, değirmenci, terzi, duvarcı, dülbendci, dülgere, ekserci, et hamalı, fincanacı, kemhacı, keresteci, koltukçu, kuş kafesçi, kuyumcu, püskülcü, sandal-

283 DH. KMS. 42/10. 17 M 1335. 13 Kasım 1916.

284 DH. HMŞ. 4-1/4-081. 14 Z 1337. 10 Eylül 1919.

285 Kemal Karpat, *Osmanlı Nüfusu 1830-1914*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2010, s. 46.

286 Suraiya Faroqhi, "18. Yüzyıl Anadolu Kırsalında Suç, Kadınlar ve Servet", *Modernleşmenin Eşiğinde Osmanlı Kadınları*, ed. Madeline C. Zilfi, çev. Necmiye Alpay, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2000, s. 12.

cı, sebze, sütçü, şerbetçi, tuğlacı, tütüncü gibi çok farklı mesleklerde çalışmakta olan kadınlara rastlanılabilir. Bu durum da kadınların tamamen çalışmaya hayatından uzak durmadığının bir göstergesidir.²⁸⁷

Önceki dönemlerde kadınların şehirlerin ekonomik hayatında üretici-zanaatkâr veya müteşebbis olarak da yer aldıkları görülmüştür. Bu doğrultuda büyük kentlerde iplik işinde, dokumacılıkta ve nakış işlerinde çalışarak becerilerinin ürünlerini kadın pazarlarında satan kadınlarla ilgili belge ve kayıtlara rastlanmaktadır.²⁸⁸ Daha 17. yüzyıl sonlarında pamuk ve yün ipliği, ya da dokuma yapan kadınlar mallarını bizzat kendileri doğrudan pazarlarda satarken,²⁸⁹ Manisa'da kozadan çıkmış pamuk şehre getirildiğinde alıcılar arasında erkekler dışında dokumacı kadınlar da vardı. Kırsal bölgelerdeki kadınlar ise, eve iş verme sistemi (putting-out) sayesinde evlerinde dokuma, ip eğirme ve boyama işleri yaparak ticarî pazarlarla irtibat kurmaktaydı.²⁹⁰ 18. yüzyılda Mısır'da vakıf kuran erkeklerin sayısı 393 iken, kadınların sayısının 126 olması ve yüzyıl boyunca gayrimenkul, tarıma elverişli toprak, hanut, han, zanaat atölyesi, rab, kahvehane ve hasil gibi çeşitli türlerde mülk edinen 138 kadın kaydının bulunması, kadınların ekonomik hayattan tamamen soyutlanmamış olduğunun bir göstergesidir.²⁹¹

Ancak yukarıdaki örnekler dışında özellikle işçilik açısından bakıldığında, kadının ekonomik hayattaki yerinin çok sınırlı kaldığı da gerçektir. Kadının çalışma hayatına katılmasının önündeki en önemli engellerden biri, Osmanlı toplumunun köy ve tarım ağırlıklı bir yapıda olması ve sanayi sektörünün, şehirlerde sanayi hayatının gelişmemiş olmasıydı. 1913 yılında *Büyük Duygu* dergisinde Hakkı Haydar'ın da belirttiği gibi, ülkede sanayi ve iktisadî hayatın gelişmemiş olması erkeklerin bile bu alanda tam olarak var olamamalarına neden olmaktayken, kadınların sanayi hayatında yer edinmemesi doğaldı.²⁹²

Toplumun geleneksel ve muhafazakâr yapısı da, kadınların çalışma hayatına katılmaları ve erkeklerle bir arada çalışmalarına olumsuz bakılması-

287 Zeynep Altuntaş, "19. YY.ın İlk Yansında Kadın Terekelerine Göre Osmanlı İktisadi ve İctimai Hayatı", *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Marmara Üni. SBE İslam Tarihi ve Sanatları BD, İstanbul, 2004, s. 39.

288 Faroqhi, a.g.e., s. 9.

289 Dina Rizk Khoury, " Terlikler Kapıda mı, Kapalı Kapılar Ardında mı: Ev İçinde ve Kamusal Mekânda Musullu Kadınlar", *Modernleşmenin Eşiğinde Osmanlı Kadınları*, ed. Madeline C. Zilfi, çev. Necmiye Alpay, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2000, s. 113.

290 Kadriye Yılmaz Koca, *Osmanlı'da Kadın ve İktisat*, İstanbul, Beyan Yayınları, 1998, s. 52-54, s. 86-95.

291 Mary Ann Fay, "Kadınlar ve Vakıflar: 18. Yüzyıl Mısır'ında Mülkiyet, İktidar ve Toplumsal Cinsiyetin Nüfuz Alanı", *Modernleşmenin Eşiğinde Osmanlı Kadınları*, ed. Madeline C. Zilfi, çev. Necmiye Alpay, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2000, s. 35-36.

292 Hakkı Haydar, "Kadınlığa Dair", *Büyük Duygu*, Y. 1, S. 8, 14 B 1331, 18 Haziran 1913, s. 118.

na neden olan unsurlardan biriydi. Özellikle 1908 öncesinde kadına biçilen rol, annelik ve anneliğin toplumsal işlevi olmuştu. Bu doğrultuda erkeğe evi geçindirme, kadına ise evin bakımını üstlenme şeklinde ataerkil aile yapısına uygun bir rol biçilmişti. 19. yüzyılın sonları ve 20. yüzyıl başında yaşanan hızlı değişimle birlikteyse, kadınlara biçilen rol geleneksellikle modernlik arasındaki dengeyi sağlama şeklinde gelişmişti. Meşrutiyet dönemlerinde modernleşme çabalarının artmasıyla, geleneksel-dinsel-ataerkil çerçeve içinde yaşam alanı olarak daha çok eviyle yetinmek zorunda kalan kadınlar, sosyal yapıdaki değişimden de etkilenmişti. Ülkede kadınlara yönelik dergiler, gazeteler, cemiyetler ve çeşitli örgütlerin sayıca arttığı ve bağımsız bir kadın hareketinin doğduğu görülmekteydi.²⁹³ Kadının sosyal ve ekonomik hayatta daha fazla yer edinmesiyle kurtuluşu, ülkenin medeniyet seviyesine ulaşmasında özellikle Batı yanlıları tarafından vazgeçilmez bir ön koşul olarak görülmüştü. Ancak toplumun ataerkilliğe dayanan geleneksel yapısının hala çok güçlü ve sosyal yaşamı belirlemede egemen unsur olması, kadınların sosyal hayata olduğu kadar çalışma hayatına katılımlarında da etkileyici unsur olmaya devam etmekteydi.

Toplumda kadının çalışma hayatında var olmasına yönelik olumsuz bakışın en somut halini aldığı durum olarak 1909 yılında Kastamonu'daki gelişmeler gösterilebilir. Bölgedeki dokuma tezgâhlarında çalışan kadın sayısının artması sonrası bu durum bazı erkeklerin tepkisini çekmiş ve kadınların çalışmasını engellemeyi amaçlayan bu erkekler silahlı bir gizli cemiyet kurmuştu. Kastamonu Savcılığı, mahalli devlet yönetiminin de bu kişilere destek verdiğini belirtmekteydi. Dinî nedenlerle kadınların çalışmasını engellemeyi hedeflediği ileri sürülen cemiyetin baskısı, kadınların sokağa çıkmasına yasak koyacak kadar ileri de gitmişti.²⁹⁴

1908 sonrası Batıcı ve Türkçülerle, İslamcıların tartışmalarında da bu dini hassasiyet görülmektedir. Türkçülük ve Batıcılık fikirlerini savunanlar kadınların çalışma hayatında yer alması yönünde görüş bildirirken,²⁹⁵ İslamcılar ise karşıt cephede yer almıştı. İslamcıların önde gelen isimlerinden Musa Kâzım, "kadının görevi evde, erkeğinki dışarıdadır, bunu değiştirmek tabia-

293 Serpil Çakır, "1908'in Açtığı Yolda Kadınların Hak ve Özgürlük Mücadelesi", *Düne Bakarak Bugünü Anlamak - 2008'den 1908'e Bakmak*, yayına haz.: Mutlu Dursun ve Tutku Vardağlı, Tarem Yayınları, İstanbul, 2009, s. 47-54.

294 *DH. MKT. 2733/57. 16 M 1327. 7 Şubat 1909; DH. MKT. 2783/5. 10 RA 1327. 1 Nisan 1909.*

295 Örneğin 1910'lu yıllarda yazdığı *Türk Kadınlığının Tereddidi Yahud Karlaşmak* adlı eserinde Salahaddin Asım "Toplumsal kadınsızlık bir millet için iki katlı müthiş bir zarar ve ziyandır, hayatı ve medeni bir tehlikedir. Çünkü buna duçar olan millet, öncelikle ekonomisinden, yani hayat ve kuvvetinden kaybediyor, üretici öğelerini eksiltiyor, çalışan kollarını kırıyor, eğitsel ve yönetsel zihniyetleri zekaları söndürüyor..." diyerek kadının ekonomik ve toplumsal hayatın arka planında kalmasını eleştirmişti. (Salahaddin Asım, *Osmanlıda Kadınlığın Durumu*, yayına haz. Metin Martı, Arba Yayınları, İstanbul, 1989, s. 175.)

tı değiştirmek; kadınları erkek, erkekleri kadın yapmaya kalkışmak gibidir” diyerek duruşunu belirtmişti. Galip Bahtiyar ise, Osmanlı toplumunda kadınların esaret altında yaşadığını ileri sürenlere karşı, “Bu iki hayattan hangisi esarettir? Sermayedarların işçisi olmak mı, evinin sahibi olmak mı?” diyerek tepki göstermişti.²⁹⁶

Kadınların erkeklerle aynı ortamda çalışması açısından dinî hassasiyetlerin toplum ve aydınların bir kısmı dışında devlet tarafından da paylaşıldığı görülmektedir. 1874’te Cebel-i Lübnan’da ipek fabrikalarında kadın ve erkeklerin bir arada çalıştığı görülünce, yerel devlet yetkilileri edebe aykırılık gerekçesiyle duruma müdahale etmişti. Fabrika sahiplerinin uyarılması sonrası kadın ve erkeklerin birbirlerini görmeyecek şekilde ayrı yerlerde çalışmalarına yönelik fiziki düzenleme yapılmış, ayrıca erkeklerin olduğu fabrika bölümlerine kadınların ve kadınların olduğu bölümlere de erkeklerin girememeleri sağlanmıştı.²⁹⁷

Devlet yöneticilerinin dinî hassasiyetleri, kadınların çalışması dışında, Müslüman kadınların Hıristiyanlara ait evlerde veya atölyelerde çalışması halinde iyice artmaktaydı. 1898’de Isparta’da Hıristiyanlara ait evler ve dükkanlarda Müslüman kadınların halı dokuma işleri ve hizmetçilik yaptığı haber alınınca, İslama uygun olmadığı gerekçesiyle merkezî devlet yerel yönetimden bu durumu engellenmesini istemişti.²⁹⁸ Ancak devlet, bu olaya sadece yasaklayıcı ve müdahale edici tarzda yaklaşmamış, çözüm alternatifleri de sunmuştu. Çünkü önceki dönemlerde Müslüman kadınlar Hıristiyanların yanında çalışmazken, maddi sıkıntılarla birlikte buna mecbur kaldıkları ortaya çıkmıştı. Bu nedenle de, Müslüman kadınların kendi evlerinde dokuma tezgâhları olması ve halı, seccade, kilim vb. tekstil mallarını kendilerinin üretebilmesini sağlamak amacıyla Müslümanlara ait dokuma tezgâhlarının artırılmasına karar verilmişti. Yerel yönetime de Müslüman kadınları eğitmesi sorumluluğu yüklenmişti.²⁹⁹

Bu kararın ne derece etkili olduğu ise 10 yıl sonraki bir devlet kaydından anlaşılabilir. Çünkü 1908’de Isparta’da yapılan bir teftiş, 1898 yılındaki durumun aynen devam ettiğini göstermişti. 10 yıl önce Müslümanlara ait dokuma tezgâhının artırılması ile ilgili alınan karar, malî külfet vb. nedenlerle uygulanamamış ve sonuçsuz kalmıştı. Dinî nedenlere atıfla aynı uygunsuzluk ve engellenmesi gerekliliği tekrarlanarak, bu sefer Müslüman ahalinin üretim birimleri açmalarının teşvik edilmesi, Ziraat Bankası’ndan

296 Şefika Kurnaz, *II. Meşrutiyet Döneminde Türk Kadını*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1996, s. 65-69.

297 *Şark*, No: 128, 2 Mayıs 1290, 14 Mayıs 1874, s. 2.

298 *DH. MKT.* 2107/141. 3 CA 1316. 19 Eylül 1898.

299 *DH. MKT.* 2179/9. 6 ZA 1316. 18 Mart 1899.

bu iş için kredi kullandırılmasının kolaylaştırılması gibi tedbirlere yönelmişti. Ancak 10 yıllık süreç, piyasa şartları ve çalışma gerekliliğinin, devlet müdahalesinin önüne geçtiğini göstermişti.³⁰⁰

Dinî inanç ve genel ahlaka aykırılık ölçütü, kadınların çalışma hayatına katılımı açısından Osmanlı'da önemli bir kriterdi. Ancak bu kriterin sadece İslam unsurlarına mahsus olduğunu ifade etmek de yanlış olacaktır. Çünkü aynı hassasiyet, ülkenin çeşitli bölgelerinde Hıristiyan kadınlar için de geçerli olabilmişti. İpek sanayiinin gelişmiş olduğu Lübnan'da fabrika ve atölye sahipleri işgücü açığı çekince, bunu kapatmak için köylere ve dağlara giderek kız ve kadınların istihdam edilebilmeleri için aileleri ikna etmeye çalışmıştı. Dağda ve köyde yaşayanların birçoğu bu duruma tepki göstererek kızlarını çalışmaya göndermek konusunda olumsuz yaklaşmıştı. Ancak bu durumun nedeni sadece çalışma ortamlarının sıkıcı, karanlık, havasız veya sevimsiz olması değil, daha çok kültürel ve dinî değerler olmuştu. Aileler kızların ve kadınların yabancı erkeklerin yanında veya aynı ortamda tüm gün çalışacak olmalarına tepkiliydi. Hatta 19. yüzyıl Arapçasında bu ipek filatür fabrikalarına halk arasında genelev anlamına gelen *karakana* ismi takılmıştı. Fabrika sahiplerinin halkı çalışmaya ikna için 1869'da başpiskoposlara başvurduğu ve din adamlarının ancak bazı önlemler alındıktan sonra kadınların çalışmasına izin verilebileceğini belirtmeleriyle sanayide işçi açısından bir rahatlama yaşanması söz konusu olmuştu. 1845'te yabancılar tarafından Bursa'da da bir ipek fabrikası açılınca işverenler yine işçi bulma sıkıntısı yaşamış, sorunun çözümü de aynı şekilde Bursa piskoposunun fabrikayı takdis etmesinden sonra mümkün olmuştu.³⁰¹

Sonuç olarak, gelişmemiş ekonomik yapı, geleneksel ve muhafazakâr toplum yapısı ve gerek İslam gerekse Hıristiyanlık temelli dinî hassasiyetler, Osmanlı'da kadınların çalışma hayatına katılımı açısından engel teşkil etmişti. 1908'de II. Meşrutiyetin ilan edilmesi ve beraberinde gelecek dönem ise, kadınların çalışma hayatına katılımı açısından da bir kırılma noktası olmuştu. Bu dönemle birlikte kadınları engellemekten ziyade çalışma hayatına katmayı hedefleyen görüşlerin de güç kazandığı görülecekti.

19. yüzyıl ve sonrası Osmanlı çalışma hayatında kadınlar

19. yüzyılda fabrikaların açılmaya başlanmasıyla birlikte, ilk olarak erkeklerden oluşan işgücünde, özellikle tekstil ve tütün sektöründe yaşanan gelişmeye paralel olarak kadın işçiler de artmaya başlamıştı. Bursa ve Selanik gibi, fabrika ve atölye sayısının ülkenin genel durumuna oranla fazla olduğu böl-

300 DH. MKT. Lef. 4. 1238/18. 23 Şubat 1323. 7 Mart 1908.

301 Aktar, a.g.e., s. 160, s. 168-169.

gelerde, kadınlar sanayi hayatında daha fazla yer almıştı. 1864 tarihli İngiliz Viskonsülü Maling'in Bursa'da çalışma hayatına ilişkin raporuna göre, Bursa'da ipek fabrikaları ve atölyelerinde istihdam edilen 9.000 civarında işçinin pek az istisnaya neredeyse hepsi kadın ve çocuk işçilerdi. Rapora göre fabrika işçilerinin % 84'ü yetişkin kadınlar, % 12'si kızlar ve % 4'ü de erkeklerden oluşmaktaydı. Çalışan kadınların % 95'i Rum ve Ermeniler olup, Maling, devlet makamlarının Türk kadınlarının fabrikalarda çalışmalarını mümkün olduğunca engellemeye çalıştığını belirtmişti.³⁰² Özellikle dinî hassasiyetlerin devletin Müslüman kadınların sanayi hayatında erkeklerle birlikte çalışmasına olumsuz bakmasının en önemli nedeni olduğunu belirtmiştik. Ancak devletin bu hassasiyetine rağmen, Müslüman kadınların da, gayrimüslim kadınlara nazaran çok daha düşük oranlarda da olsa fabrikalarda çalıştığı görülmekteydi. Bursa ipek fabrikasında 1856 yılında gayrimüslim kadınlar dışında Müslüman kadınların da çalışması bu durumun bir örneğiydi.³⁰³

Batı Anadolu'da ise dokuma başta olmak üzere tekstil sektörü ağırlıklı bir sanayi yapısı oluşmuş ve kadınlar da çalışma hayatında yoğun bir şekilde görünmüştü. Buna göre 1890'larda Denizli Tavas'taki 185 dokuma tezgâhında çalışan işçilerin 143'ü kadınlardı. Aynı dönemlerde Uşak'taki 1.000'e yakın halı tezgâhında 3.000'in üzerinde kadın ve kız istihdam edilmişti.³⁰⁴ Dokumacılık açısından Kastamonu bölgesi de kadınların oldukça yoğun çalıştığı bir bölge olmuştu.³⁰⁵ Tokat'ın iktisadî yapısında kadınların dokuduğu kilim ve diğer tekstil malzemelerinin önemli bir yere sahip olması nedeniyle, 1888 yılında yerel yönetim, üretilen kilimlerin daha nitelikli bir hale getirilebilmesi için kadınlara çalışma esnasında meslekî eğitim vermek üzere bölge dışından 4 kilim ustası dahi getirmişti.³⁰⁶ 1880'lerin hemen başında Lübnan'da çalışma çağındaki genç kızların 4'te 1'inin, yani 12.000 kız işçinin mevsimlik olarak tekstil sektöründe ücret karşılığı çalışması, ülkenin bu bölgesinde de kadın işçilerin tekstil üretiminde önemli bir emek kaynağı olarak kullanıldıklarını göstermekteydi.³⁰⁷

Sanayi ve ticaretin yoğunlaştığı ve önemli bir fabrika şehri olan Selanik de, kadınların işçi olarak çalışma hayatına katılımları açısından ön plana çı-

302 Türkan, "İngiliz Konsolosluk Raporlarına Göre Ondokuzuncu Yüzyılın İkinci Yarısında Bursa", *a.g.e.*, s. 388-391. Bursa'da 1840'lardan itibaren ipek filatür fabrikalarında kadınların istihdamı ve çalışma koşullarının gelişimi için bkz. Quataert, *Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü*, s. 227-238.

303 Çakıcı, *a.g.e.*, s. 64.

304 Martal, *a.g.e.*, s. 173.

305 *DH. MKT. PRK. 2826/120. 28 Ra 1327. 19 Nisan 1909.*

306 *DH. MKT. 1517/101. 18 Haziran 1304. 30 Haziran 1888.*

307 Joel Beinin, *Workers and Peasants in the Modern Middle East*, Cambridge University Press, Cambridge, 2001, s. 64.

kan bir diğer bölgeydi. Kadın ve kız işçiler özellikle tütün sanayiinde yoğun şekilde yer almış, tütün fabrikaları ve atölyelerinde sayıları erkeklerden daha fazla olmuştu. Ancak kurumsallaşmış ve güçlü bir işçilik söz konusu değildi. Kadınların en yoğun çalıştığı sanayi olan tütün işçiliği mevsimlik bir iş olmuş ve yılın belli dönemlerinde fabrikalarda tütün işçiliği yapan kadın ve kızlar, geri kalan dönemlerinde ise hizmetçi ve çamaşırcı olarak Yahudi, Müslüman ve Yunan ailelerin yanında çalışmış, bunu yapamayanlar ise köylerinde ailelerinin tarımsal işleriyle meşgul olmuşlardı.³⁰⁸

Selanik'te işçi olarak çalışma hayatına katılan kadınların büyük çoğunluğu Yahudilerdi. Genç Yahudi kızların çalışkan ve uysal, itaatkâr işçiler olarak ünü, tütün şirketlerinin üretim maliyetlerini kısma ve kârları artırma arzuları ile birleşince,³⁰⁹ kadınların emeğine dayanan bir üretim bandının kurulması da daha tercih edilen ve uygulanan bir yöntem olmuştu.³¹⁰ Kadınlar açısından bakıldığında ise, çalışmanın altında yatan başlıca neden, açlık ve yoksulluk dışında, evlilik için gerekli olan drahoma ve çeyiz masrafı için para biriktirmektir.³¹¹

Şüphesiz açlık ve yoksulluk veya aile gelirinin yetersizliği nedeniyle Selanik'te işçi olarak ücret karşılığı çalışan kadın ve kızlar da olmuştu. Ancak kadın işçilerin önemli bir kısmı için açlık ve yoksulluk, işçi olmanın bir gerekliliği olmamıştı. Bu durum, kadın işçiliğinin Avrupa ve Osmanlı'daki gelişimi açısından da farklılıklar doğurmaktaydı. Avrupa'da kadınların işgücüne katılmaları boş zaman ve çalışma karşılığı elde edilecek ücret arasındaki bir fayda maliyet tercihinden ziyade bir zorunluluktan kaynaklanmıştı.

Avrupa işçi sınıfının oluştuğu dönemlerde sanayi şehirlerinde ailelerin sadece evin erkeğinin elde ettiği ücret geliriyle geçinmesinin imkânsız oluşu, kadınların da çalışma hayatına katılmalarını bir mecburiyet haline getirmişti. 1852 yılında İngiliz bir ayakkabı tamiri işçisinin, tek başına çalışan bir erkeğin yaşayamayacağı ve ailenin diğer bireylerinin de çalışmasının zorunlu olduğunu belirtmesi bu gelir ihtiyacının bir sonucuydu.³¹² Avrupa tecrübesinde, kadın ve çocukların çalışması, erkeklerin çalışma sonucu elde et-

308 Hadar, *a.g.e.*, s. 140.

309 Balsoy, *a.g.e.*, s. 55.

310 Hadar, *a.g.e.*, s. 140-141.

311 Quataert, "Selanik'teki İşçiler, 1850-1912", *a.g.e.*, s. 114-115. 1893'te Selanik'te tekstil sektöründe ücretler erkekler için haftalık 9-12 Shilling arasındayken, 14-18 yaş arasındaki erkek çocuklar 3-6 Shilling arası, 12-18 yaş arasındaki kadınlar içinse 1 Shilling 9 Pennie ile 5 Shilling 8 Pennie şeklinde değişmekteydi. Bu kızların çalışması, yukarıda da ifade edildiği gibi ailelerine bir katkıdan ziyade, evlilik için gerekli paranın biriktirilmesi temelliydi. O dönemde evlilik için gerekli ihtiyaçları karşılamaksa, kız işçilerin 181-251 Shilling arasında bir maddi birikim yapmalarını gerektirmekteydi. (İlıcak, *a.g.e.*, s. 122.)

312 John Foster, *Class Struggle and the Industrial Revolution*, Methuen&Co Ltd., Londra, 1974, s. 87-88.

tikleri gelirin çok düşük kalmasının bir sonucu olmuştur. 1839'da yayınlandığı manifestoda Newcastle Kadın Politik Birliği de (Female Political Union) kadınlar ve küçük çocukların, erkeklerin çok düşük ücret almalarından dolayı çalışmak zorunda kaldıklarını belirtmiş ve tepki göstermişti.³¹³ Elbette buradan Osmanlı'da erkek işçilerin ücretleri yüksek olduğu için kadınların çalışmasına gerek kalmamıştır şeklinde bir yorum da çıkarılmamalıdır. Ancak Osmanlı tecrübesi, gerek sanayileşmenin tam olarak yerleşmemesi, gerek işçilerin kırsaldan tam olarak kopmaması, yani mülksüzleşmemesi ve sadece ücrete bağımlı hale gelmemesi gibi nedenlerle farklı bir gelişim göstermişti. Avrupa'ya göre bu durumun işçi sınıfının genel anlamda oluşumu dışında, kadının sanayi hayatına işçi olarak katılımını da etkilediği ve azalttığı bir gerçektir.

Kadınların çalışma şartları açısından bakıldığında ise, bölgeden bölgeye ve üretim alanına göre ücretler gibi çalışma saatlerinin de farklılaştığı görülmektedir. Örneğin Kavala ve Drama'da kadın işçilerin de katıldığı tütün işçilerinin geneli tarafından gerçekleştirilen 1908'deki bir grev sonrası, çalışma saatleri yaz mevsimi için 9.30, kış mevsimi içinse 4 ay 7.30 ve 4 ay da 7 saat olarak belirlenmişti.³¹⁴ 1910'da Bursa'daki 60 kadar ipek fabrikasında çalışan kadınlar tarafından yapılan grev ise, günlük 14 saat çalışmaya karşı gösterilen tepkinin bir sonucuydu.³¹⁵ Fransa Mersin Konsololuğu'na ait bir raporda ise, Adana'da dokuma fabrikalarında kadın işçilerin günde 14-15 saat çalıştığı ifade edilmektedir.³¹⁶ Tüm bu çalışma süreleri, günlük çalışma süresinin imparatorluğun farklı bölgelerinde farklı şekilde uygulandığını, günde 7-9 saat gibi normal çalışma yapanlar olduğu gibi, 14 ve üstü çalışarak oldukça ağır şartlar altında işçilik yapan kadınların olduğunu da göstermektedir. Fabrika hayatındaki kadın işçiler, erkeklere göre arka planda kalmış olsalar da, işçi örgütlenmesi ve grevler gibi işçi hareketlerinde de yer almışlardır. Bu konuları ise çalışmanın sonraki bölümlerinde ele alacağız.

Ücretler açısından değerlendirildiğinde ise, kadın işçilerin erkek işçilere göre, % 100'e ulaşacak şekilde daha az ücret aldığı görülmektedir. 1913-15 sayımları pamuk ipliği imalatı ve pamuklu dokuma sanayii gibi kadın işçilerin yoğun çalıştığı sektörlerde, erkek işçilerin 10-13, kadın işçilerinse 4-6 kuruş arasında günlük ücret aldığını ortaya koymuştur. Sabun imalatında ise erkek işçilerin 12-15 kuruş arasında değişen günlük ücretleri, kadın işçi-

313 John Lawrence Hammond ve Barbara B. Hammond, *The Town Labourer 1760- 1832 The New Civilisation*, Victor Gollancz LTD, Londra, 1937, s. 44-45.

314 DH. MKT. 2622/8. 2 Eylül 1324. 15 Eylül 1908.

315 BEO. 3630/272209. 17 Ş 1327. 3 Eylül 1909.

316 Mehmet Şehmus Güzel, "1908 Kadınları", *Tarih ve Toplum*, S. 7, Temmuz 1984, s. 9.

ler için 2-6 kuruş arasında değişmekteydi.³¹⁷ Sanayideki bu ücret farklılığının bir benzeri tarım sektörü için de geçerliydi. 1914 yılında tarım sektöründe Izmit'te erkekler için 12 kuruş, kadınlar için 5-7 kuruş; Aydın'da erkekler için 10-14 kuruş, kadınlar için 4-6 kuruş; Urfa'da erkekler için 4-10 kuruş, kadınlar için 2-3 kuruş; Akka'da erkekler için 10 kuruş, kadınlar için 4 kuruş; Bursa'da erkekler için 7-8 kuruş, kadınlar için 4-5 kuruş; Suriye'de erkekler için 5-10 kuruş, kadınlar için 3-5 kuruş olacak şekilde günlük ücret verilmekteydi. Bu veriler, tarım sektöründe de erkek ve kadınlar arasındaki ücret farklılığının % 100 ve daha fazla olduğunu göstermekteydi.³¹⁸

Osmanlı'da kadınlar sadece tarım sektöründe, sanayide atölye veya fabrikalarda işçi olarak değil, aynı zamanda kamu sektöründe veya bankalarda memure olarak da çalışmışlardı. Bu tarz daha nitelikli işlerde kadınların görülmesi, işçiliğe göre daha geç tarihlerde olmuş, sayıca da daha sınırlı kalmıştı.

Osmanlı'da Müslüman kadınlar çalışma hayatına devlet memuru olarak ilk kez öğretmenlikle girmişti. 1870'te açılan Darulmuallimat'tan mezun olanlar 1873'te öğretmen olarak istihdam edilmeye başlanmıştı.³¹⁹ Kadın öğretmen yetiştirmeyi hedefleyen bu okulun ilk dönemlerinde öğretmen kadrosu erkek ağırlıklıydı. Ancak zamanla öğretmen kadrosunda kadınlar ağırlık kazanmaya başlamıştı. 1882-83 eğitim öğretim döneminde 7 kadın, 1897-1898'de ise müdür dahil 6 erkek öğretmene karşılık 18 kadın öğretmenlik yapmaktaydı. Ancak Osmanlı'nın geneli açısından düşünüldüğünde, kadın öğretmen sorununun son dönemlerde dahi çözülebildiğini söylemek imkânsızdır. Nitekim 1875'te Isparta'da açılan bir kız rüştiyesine, kadın öğretmen bulunamadığı için çok yaşlı bir erkek öğretmen atanmış, ancak onun ölümü sonrası, okul bir kadın öğretmen bulununcaya, yani 1907 yılına kadar kapalı kalmıştı. Kadın öğretmen sayısı her ne kadar yetersiz kalacak olsa da, Darulmuallimat ilk mezununu verdiği 1873 yılından 1911'e kadar geçen 38 yıllık dönemde 731 kadın öğretmene diploma vermişti.³²⁰

Kadınların güvenlik gücü olarak kamu sektöründe istihdam edilmeleriyse daha erken dönemlere rastlamaktadır. Ancak ilk dönemler için bu alan-

317 Yazgan, a.g.e., s. 25.

318 DH. MB. HPS. M., 14/51. 18 Ş 1332. 12 Temmuz 1914. Kadınların erkeklere oranla bariz şekilde daha düşük ücret alması, 1913'te Uşak'ta olduğu gibi bazı olumsuz sonuçlar doğurabilmekteydi. 1913'te Uşak ve Gödes'te halı imalathanelerinde çalışan genç kızların düşük ücretleri, bunların bazı ahlaksızlıklara bulaşmalarına ve bölgede cinsel temasla geçen birtakım hastalıkların artmasına neden olmuştu. Bunun üzerine Ticaret ve Nafia Nezareti, söz konusu olumsuzlukların giderilebilmesi amacıyla ücretlerin artırılabilmesi için girişimlere başlamıştı. ("Yevmiye İçin", *Tanin*, No: 1667, 7 Temmuz 1329, 20 Temmuz 1913, s. 3.)

319 A. Afet İnan, *Tarih Boyunca Türk Kadınının Hak ve Görevleri*, 4. Bsk., Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1982, s. 96.

320 Yahya Akyüz, "Öğretmenlik Mesleği ve Osmanlı'da Kadın Öğretmen Yetiştirilmesi", *Tarih ve Toplum*, C. 33, S. 195, Mart 2000, s. 34-37.

daki istihdam, memurluktan ziyade kamu işçiliği niteliği arz etmişti. 1839-1876 Bursa Şer'iyye Sicilleri üzerine yapılan bir araştırmada, sürgün cezası alan kadın suçluların sürgün yerine götürülmeleri sırasında kendilerine refakat edecek kadın çavuşların görevlendirilmiş olduğu görülmekteydi. Söz konusu dönemde 11 kadın kamu görevlisi istihdam edilmişti. Daha sonraki dönemlerde, 1908 yılında, Trabzon Gümrüğü'nde kadınların üstlerinin aranmamasından kaynaklanan kaçakçılığın önlenmesi amacıyla ilk defa bir "kadın kolcu" kamu görevlisi olarak atanmıştı.³²¹ İstihbarat memurluğu gibi daha nitelikli bir memuriyet görevine kadınların atanması ise 1912 yılından itibaren geçerli olabiliyordu.³²² Kamu sektöründe kadınların güvenlik gücü olarak çalıştığı bir diğer alan askerlikti. 1917 yılında İstanbul'da kurulan Kadın İşçi Taburu, her ne kadar 1919 yılında dağılacak olsa da, 1918 itibarıyla 100 civarında kadının ücretli olarak orduda geri hizmette çalıştığı bir istihdam alanı olmuştu. Kadın askerlerin günlük çalışma süresi 8 saat olarak belirlenmişti.³²³

Kadınların diğer devlet dairelerine memur olarak girmeleri ise 1914 sonrası mümkün olabiliyordu. Bu da, kadınların çalışma hayatında rekabet sonucu ön plana çıkmalarından ziyade, savaşlar nedeniyle erkek işgücünün emek talebini karşılamada yetersiz kalacak kadar azalmasından kaynaklanmıştı. Genel seferberlik ilan edilmesiyle erkek nüfusun, dolayısıyla işgücünün önemli miktarda azalması, kadınların bu boşluğu kapatması için kullanılmaları fikrini doğurmuştu. Böylece, kadın cemiyetlerinin yoğun çalışmalarını ve hükümet desteğiyle savaşa giden erkeklerin yerine memuriyette kadınların istihdam edilmelerine başlanmıştı.³²⁴ Postane, merkezî ve yerel kamu birimleri ve hastaneler gibi kamusal kuruluşlar kadınlara kapılarını açmış ve kamuda kadın sayısı artmaya başlamıştı.³²⁵ 1917 yılında Maliye Nezaretinde 12,³²⁶ 1918'de İstanbul Postanesinde ise 85'i Müslüman olmak üzere 90 kadın çalışmaya başlamıştı.³²⁷

İşgücü piyasasında kadın istihdamının, savaş gibi çalışma hayatı dışında bir durumla artmış olması, savaşın bitmesi ve olağanüstü dönemin ortadan kalk-

321 Tiğınçe Oktar, *Osmanlı Toplumunda Kadının Çalışma Yaşamı Osmanlı Kadınları Çalıştırma Cemiyeti-i İslamiyesi*, Bilim Teknik Yayınevi, Eskişehir, 1998, s. 58-59.

322 *DH. ID.* 65/16. 13 Şubat 1327. 26 Şubat 1912.

323 "Birinci Kadın İşçi Taburu", *Vakit*, No: 113, 11 Şubat 1334, 11 Şubat 1918, s. 1; Oktar, a.g.e., s. 98-99.

324 Aynur Demirdirek, *Osmanlı Kadınlarının Hayat Hakkı Arayışının Bir Hikâyesi*, İmge Kitabevi, İstanbul, 1993, s. 112-113.

325 Nermin Abadan-Unat, "Toplumsal Değişme ve Türk Kadını", *Türk Toplumunda Kadın*, 2. Bsk., der. Nermin Abadan-Unat, Ekin Yayınları, İstanbul, 1982, s. 11.

326 Nimet Günaydın, "İlk Kadın Memurlar", *Hayat Tarih Mecmuası*, Y. 3, C. 1, S. 4, Mayıs 1967, s. 66.

327 Oktar, a.g.e., s. 64-65.

masıyla tersi bir sürecin yaşanmasına neden olmuştu. Kadınların memur veya işçi olarak istihdam edilmeleri, savaş bitince erkeklerin geri dönmesiyle birlikte azalmaya başlamıştı. Hatta istihdam edilmiş kadınlar da görevlerinden çıkarılmaya başlanmıştı. Savaşın bitmesi sonrası Sansür Heyeti'nde istihdam edilmekte olan kadınların işlerinden çıkarılması ile ilgili devlet kaydında da, "sansür heyetinde seferberlik münasebetiyle vaktiyle hizmete kabul edilen ve bu defa vazifeleri son bulan memureler..." denilerek, kamuda kadın istihdamının savaşlarla olan birebir bağlantısı ortaya konmuştu.³²⁸

1908 sonrası Müslüman kadınların çalışma hayatına katılımı ve kadın cemiyetleri

1908'de II. Meşrutiyet'in ilan edilmesiyle birlikte ilk olarak fikirsel anlamda (basın yayın), daha sonra ise uygulamaya dökülecek şekilde kadınların çalışma hayatına katılımını artıracak gelişmeler yaşanmıştı. Bu gelişmelerden birisi sosyal ve ekonomik hayatla birlikte, çalışma hayatına da kadınların katılımını artırmayı hedefleyen birçok kadın basın yayın organının ortaya çıkmasıydı. Kadınlara yönelik dergilerin Osmanlı yayın hayatında yer edinmesi 1908 öncesinde de söz konusuydu... Ancak bu gazete ve dergiler ekonomik ya da sosyal hayata kadınların katılımı açısından değil de, daha çok aile ve kadının görevleri doğrultusunda yayın yapmaktaydı. 1908 sonrasında kurulan dergi ve gazetelerse, yayın içeriklerine kadınların hayatın her alanında daha fazla rol almaları gerektiği hususunda yön vermekteydi. Bu dergi ve gazeteler kadın cemiyetleriyle paralel hareket ederek, bir kadın hareketinin doğuşunu hazırlamışlardı. Bu yönde toplumda kadının çalışma hayatına katılmasını eleştiren hâkim görüşe karşı *Kadınlar Dünyası* dergisinde yayınlanan Ulviye Mevlan imzalı, Ocak 1915 tarihli bir yazı dikkat çekicidir:

"... Kadınların hayatlarını kazanmalarına mani olanların bir bahaneleri de, kadınların cehalet ve beceriksizliğidir. Fe Sübhanehü! Acaba ticaret ile temin-i maişet eden erkekler ticaret mektebinden mi neşet etmiştiler, yoksa tahsil-i âli mi görmüşlerdir? Yüzde sekseninin okuma yazma bilmediği meydana. Ticaret âleminde kadınların iktidarı erkeklerin iktidarından hiç de dün olmadığı birkaç tecrübe ile pekâlâ anlaşıldı. İşte doğrusu; yerde oturup mendil satmaya yahut çocuklarıyla dilenmeye layık görülen kadının maatteessüf temiz bir dükkânda ticaret etmeye layık görülmemesidir."³²⁹

Osmanlı'da kadınların sosyal ve ekonomik hayata katılımı ve örgütlenecek daha organize hareket edebilmelerini sağlayan ana etkense 1908 sonrası

328 *DH. I. UM.* 16-2/1-02. 4 M 1338. 29 Eylül 1919.

329 Oktar, *a.g.e.*, s. 55.

kurulan kadın cemiyetleri olmuştu. Ancak burada şunu da belirtmemiz gerekir ki, Osmanlı'da kadına çalışma hayatında yer veren cemiyetlerin 1908'le birlikte ortaya çıkmaya başladığını ileri sürmek yanlış olacaktır. 1908 sonrası kadınlar ve çalışma hayatı açısından görülen gelişme, Müslüman Türk kadınlara yönelikti. Bundan önceki dönemlerdeyse, benzer faaliyetler imparatorluğun diğer unsurları tarafından zaten gerçekleştirilmekteydi. 1894 yılında depremde zarar gören dikimhanesinden dolayı Rum Kadınları lane-i Fūkara Cemiyeti'nin devletten yardım talebinde bulunması, kadın cemiyetlerinin yine kadınları üretim hayatına çekme adına dikimhane vb. üretim birimlerini 1890'lı yıllarda da kurmuş olduklarını göstermekteydi.³³⁰ Ülkenin Rum vatandaşlarından gelen bu talep, gayrimüslim unsurlara mensup kadınların çalışma hayatına katılımı ve bir gelir kaynağı temin edebilmeleri için yapılan sivil nitelikli girişimlerin tarihinin Müslüman Türk unsura göre daha eski olduğunu ortaya koymaktadır. 1908 yılının kadınların çalışma hayatına katılımı açısından bir kırılma dönemi olarak kabul edilmesi ise, ancak Müslüman kadınlar açısından geçerli olacaktır.

Müslüman kadınlara yönelik cemiyetler ilk zamanlarda yardım dernekleri olarak kurulmuş; savaşın açtığı yaraların sarılması, yiyecek ve giyecek yardımı yapılması gibi konularla ön plana çıkmışlardı. Bu derneklerden bazıları biçki yurtları, terzi evleri gibi meslekî kurumlar açarak kadınlara meslekî eğitim vermiş ve istihdam edilebilirliklerinin artırılmasını da hedeflemişti.³³¹ Bikes Ailelere Yardımcı Hanımlar Cemiyeti, Suriye Nisvan-ı Umûri Hayriye Müessesesi, Topkapı Fukaraperver Cemiyet-i Hayriyesi gibi kuruluşlar bu tarz cemiyetlerin örneklerindendi. Meşrutiyet sonrası temel hedefi kadınların çalışma hayatına katılması ve bir gelir kaynağı temin etmesi olan cemiyetlerin ilklerinden biriye, 1909 yılının hemen başında İstanbul'da kurulan Osmanlı Kadınlar Terakkiperver Cemiyeti'ydi. Din ayrımı gözetmeksizin sadece kadınlara değil, erkeklere de iş bulmayı hedefleyen cemiyet, çalışma gücü olan fakirleri istihdam etmek üzere bir işyeri açmayı programının birinci maddesi olarak belirlemişti. Bunun yanında fakir kadınlara meslek ve sanat kazandırmak için bir Darüssınâi (sanayi evi) kurmak, üye olan kadınların talim ve terbiyelerine yönelik faaliyetlerde bulunmak cemiyetin diğer amaçlarındandı.³³² Ülkedeki fakir kızlardan terziler yetiştirilmesi ve meslek edinmelerinin sağlanması için de çaba gösteren Mamulât-ı Dahiliye Istihlâk-i Millî Kadınlar Cemiyet-i Hayriyesi (1912)³³³ ve

330 BEO. 469/35157. 24 Ağustos 1310. 5 Eylül 1894.

331 Çakır, "1908'in Açtığı Yolda Kadınların Hak ve Özgürlük Mücadelesi", *a.g.e.*, s. 49-50.

332 "Osmanlı Kadınlar Terakkiperver Cemiyeti - Cemiyetin Programı", *Servet-i Fünun*, No: 213, 13 KS 1324, 26 Ocak 1909, s. 3.

333 *İkdam*, No: 6156, 30 Mart 1330, 12 Nisan 1914, s. 1.

Osmanlı Müdafaa-i Hukuk-ı Nisvan Cemiyeti (1913),³³⁴ 1923 yılına kadar 1.380 kadının terzi olarak yetişmesini sağlayan Türk Kadınları Bıçkı Yurdu Derneği (1913),³³⁵ Müslüman kadınların emek gücünün bir merkezde toplanmasını amaçlayarak sanat evleri, okulları ve şirketleri açan Osmanlı ve Türk Hanımları Esirgeme Derneği (1913)³³⁶ gibi cemiyetler bahsettiğimiz hedefe yönelik olarak faaliyette bulunan organizasyonlardı.

Savaşlarla birlikte artan dul kadın ve yetim çocukların ülkenin genelinde bir sosyal problem haline gelmesiyle, taşrada da kadınları meslek ve gelir sahibi yaparak bu sorunu çözmeyi hedefleyen cemiyetler kurulmaya başlamıştı. Bunlardan biri de 1915'te Çankırı'da dul kadınların ve yetim çocukların korunması ve gelir kaynağı elde edebilmesi için bölgenin ileri gelenleri tarafından hayır amaçlı açılan bir Darussına'ydı. İstihdam edilen kadın ve çocukların ilk üretimi, ordudaki askerlerin ihtiyacını karşılamaya yönelik 60.000 çift çorap olunca, bu faaliyet devlet tarafından da takdirle karşılanmıştı.³³⁷

Osmanlı'da Müslüman-Türk kadınlarının istihdamını ve ekonomik gelişimlerini hedefleyerek kurulan en etkili ve güçlü cemiyet ise, 1916 yılında kurulan Kadınları Çalıştırma Cemiyet-i İslamiyesi'dir.³³⁸ Cemiyet Birinci Dünya Savaşı'nın doğurduğu ağır şartlar altında kurulmuştu. Erkek nüfusun büyük kısmının savaşa gitmesi nedeniyle oluşan işgücü açığının kapatılması, cephedeki erkeklerin geride bıraktığı ailelerinin gelir ihtiyaçlarının karşılanabilmesi cemiyetin ana hedeflerindendi. İlk 4 ay içinde 14.000 kadının iş için başvurması, cemiyetin önemli bir ihtiyaca yönelik faaliyette bulunduğunu göstermekteydi.³³⁹ Tamamı erkeklerden oluşan 7 kişilik bir kurucu heyetle 1916 yılında faaliyete başlayan cemiyet, amacını kadınların iş bulup namuslu bir şekilde geçimlerini sağlamalarının temini olarak belirtmişti.³⁴⁰

Cemiyetin darussınaîler açması ve kadınlara yönelik çalışma planları belirlemek için kamu kurumları ve özel kuruluşlarla irtibata geçmesi, kamuoyunda da memnuniyetle karşılanmıştı. Cemiyetin faaliyetleri *Tanin*'de, "şimdiye kadar fikirlerde kalan düşüncelerin, bu gibi faaliyetlerle gerçek

334 Serpil Çakır, "Bir Osmanlı Kadın Örgütü: Osmanlı Müdafaa-i Hukuk-ı Nisvan Cemiyeti", *Tarih ve Toplum*, S. 66, Haziran 1989, s. 17-19.

335 Kurnaz, a.g.e., s. 214-218.

336 *Osmanlı ve Türk Hanımları Esirgeme Derneğinin Nizamnamesi*, Nefaset Matbaası, İstanbul, t.y., s. 2-3.

337 *DH. UVM. 130/39. 23 CA 1333. 8 Nisan 1915.*

338 Kadınları Çalıştırma Cemiyet-i İslamiyesi'nin kuruluşu, faaliyetleri, zamanla gerilemesi ve diğer yönleri ile ilgili detaylı bir çalışma için bkz. Yavuz Selim Karakışla, *Women, War and Work in the Ottoman Empire: Society for the Employment of Ottoman Muslim Women (1916-1923)*, Ottoman Bank Archive and Research Centre, İstanbul, 2005.

339 Ahmed Emin, "Kadınları Çalıştırmak Teşebbüsü", *Vakit*, No: 111, 9 Şubat 1334, 9 Şubat 1918, s. 1.

340 Cemiyetin nizamnamesinin tam metni için bkz. *DH. KMS. 42/10. 17 M 1335. 13 Kasım 1916.*

hayatta da yer bulması” şeklinde tanımlanmıştı.³⁴¹ *Vakit*'te Ahmed Emin cemiyetin faaliyetlerini ileride çok büyük inkişafların habercisi olarak nitelendirirken,³⁴² *Servet-i Fünun* ise ülke nüfusunun yarısını oluşturmasına rağmen atıl bir ekonomik kaynak olan kadın işgücünün değerlendirilmesi çabasından duyduğu memnuniyeti ifade etmişti.³⁴³

Atina'dan pamuk, Almanya'dan makine, Avusturya'dan kadın eşyası üretimi için gerekli malzemeleri getirerek kendi tezgâhlarında işleten cemiyet, kurulduktan 1 yıl sonra ya kendisi bizzat istihdam ederek, ya da kamu kurumları ve özel kuruluşlara yerleşmelerine aracı olarak 24.254 kadını iş sahibi yapmıştı. Cemiyetin eve iş vererek ve şubelerinde bizzat istihdam ettiği kadın sayısı, Çapa, Fatih ve Üsküdar'da açtığı 3 şubede ilk yılda 1.254'ü bulunmuştu.³⁴⁴ Cemiyetin bu faaliyetleri kadınlara sadece çalışma imkânı değil, aynı zamanda yaşayacak bir yer ve barınma imkânı da sunmaktaydı. 1918 yılında biri 15 ve diğeri 18 yaşında 2 kimsesiz ve evsiz kızın, hem çalışmaları hem de yaşayabilecekleri bir yer bulunması için padişah tarafından cemiyete yönlendirilmeleri de, cemiyetin bu imkânları sunmada başarılı olduğunu ve devletin en üst makamlarının da ilgisini çektiğini göstermekteydi.³⁴⁵

Devletle cemiyet arasındaki ilişki bu örnekteki gibi bireysel yardımlarla sınırlı kalmamış, özellikle 1917 yılında kurulan Kadın Amele Taburları ile birlikte kurumsallaşmaya başlamıştı. Harbiye Nazırı Enver Paşa'nın emri ile 1917 yılında İstanbul ve çevresinde “Kadın Birinci Amele Taburu” kurulmuştu. Cephe gerisinde hizmet verecek bu taburlara seçilecek kadınları belirlemek ise, bir görev olarak İstanbul'da Kadınları Çalıştırma Cemiyet-i İslamiyesi'ne, taşralarda ise Mahalli İdare Meclislerine verilmişti. Günde 8 saat çalışmaları öngörülen kadın askerler, maaşlı memurlar ve ücret veya yevmiyeli işçiler olmak üzere 2 şekilde istihdam edilmekteydi.³⁴⁶

Cemiyet, kadınların çalışma hayatına katılmalarına aracı olmak dışında, üye sayısının artması ile birlikte farklı faaliyetlerde de bulunmuştu. Kadın işçilerin çalışma hayatında korunabilmesi için *işçi talimatnamesi* hazırlanması amaçlanmış, bunun yanında kaza veya diğer bir sebepten dolayı çalışmaya-

341 *Tanin* gazetesinde Kâzım Şinasi tarafından Osmanlı'da ilgili dönemde kadınların çalışma hayatına katılımı ve bu konuda Cemiyetin olumlu faaliyetleriyle ilgili bir değerlendirme için bkz. Kâzım Şinasi, “Kadınlarımızı Hürmet”, *Tanin*, No: 3078, 15 N 1335, 5 Temmuz 1917, s. 3.

342 Ahmed Emin, *a.g.e.*, s. 1.

343 “Devletlü İsmetlü Naciye Sultan Hazretlerinin Zîr-i Himayelerinde Kadınları Çalıştırma Cemiyet-i İslamiyesi”, *Servet-i Fünun*, No: 711, 30 Temmuz 1332, 12 Ağustos 1916, s. 1.

344 Tülin Sümer, “Türkiye'de İlk Defa Kurulan Kadınları Çalıştırma Cemiyeti”, *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, S. 10, Temmuz 1968, s. 59-61.

345 *DH. I. UM.* 19-03/1-11. 21 M 1337. 27 Ekim 1918.

346 Yavuz Selim Karakışla, “Enver Paşa'nın Kurduğunu Kadın Birinci İşçi Taburu: Osmanlı Ordusunda Kadın Askerler”, *Toplumsal Tarih*, C. 11, S. 66, Haziran 1999, s. 16; “Birinci Kadın İşçi Taburu”, *a.g.e.*, s. 1.

çak hale gelebilecek işçiler için yardımlaşma ve tasarruf sandıkları kurulması kararlaştırılmıştı.³⁴⁷ Bir diğer önemli faaliyeti ise savaş nedeniyle ortaya çıkan nüfus açığının kapatılabilmesine yönelik olarak devletin nüfus politikalarına yardım için, kendi üye ve çalışanları arasında evliliği teşvik etmesiydi. Erkek üyelerden 25, kadınlardan 20 yaşına kadar evlenmeyenlere ücret kesme ve dernekten ihraç cezaları belirlenmiş, evlenecek olanlara da ücret zammı, çeyiz yardımı, çocuk olması halinde maddi yardım gibi imkânlar sunulmuştu.³⁴⁸ Evliliklerin artması, evlenenler arasında da mühendisler, hükümet memurları gibi meslekten kişilerin yer almasıyla bu durum basında da takdir görmüştü. *Vakit* gazetesi, “Gösterdiği bu hayırperverâne faaliyetten dolayı Kadınları Çalıştırma Cemiyeti İslamiyesi’ni takdir etmemek mümkün değildir. Fabrika hayatı memleketimizde aile hayatını yıkacak yerde, bu faaliyet sayesinde bilakis sağlam bir esas üzerine pek çok mesut aileler teşekkül edecektir” diyerek evlilik uygulamasını övmüştü.³⁴⁹

Cemiyetin başarılı çalışmaları sadece ulusal kamuoyunda değil, uluslararası alanda da fark edilmiş ve övgü almıştı. Bir Viyana gazetesinde kadın işçi taburları, Rusya’daki benzer kötü örnekleriyle karşılaştırılarak övülmekteydi.³⁵⁰ Bunun dışında, İsveç’in ünlü edebiyatçılarından Ellen von Platen, yaptığı İstanbul ziyareti sonrası cemiyetin çalışmalarını takip etmiş, kadın çalışanlarla da bizzat görüştüğünden sonra, İsveç’in çeşitli kulüplerinde ve son olarak da Stockholm’deki Amerikan Kadınlar Kulübü’nde verdiği konferanslarında cemiyetin çalışmaları ve Osmanlı kadınlarının son dönemdeki durumuyla ilgili övgü dolu konuşmalar yapmıştı.³⁵¹

1923 tarihli İstanbul’da bulunan cemiyetlerin kayıt edildiği bir defterden, yaşadığı maddi sıkıntılara rağmen³⁵² Kadınları Çalıştırma Cemiyeti İslamiyesi’nin imparatorluğun son yılında da faaliyette olduğu anlaşılmaktadır. Cemiyetin 7 kişilik idare heyetinin tamamının halen erkeklerden oluşması ise,³⁵³ yönetici kadrosundaki erkek egemenliğinin devam ettiğinin göstergesiydi.

347 Ahmed Emin, *a.g.e.*, s. 1.

348 Oktar, *a.g.e.*, s. 115-116; Zafer Toprak, “Osmanlı Kadınları Çalıştırma Cemiyeti - Kadın Askerler ve Milli Aile”, *Tarih ve Toplum*, S. 51, Mart 1988, s. 37-38; Yavuz Selim Karakışla, “Kadınları Çalıştırma Cemiyeti’nin Kadın İşçileri Evlendirme Kampanyası”, *Tarih ve Toplum*, C. 37, S. 219, Mart 2002, s. 29-30.

349 “Kadınları Çalıştırma Cemiyet-i İslamiyesi Vasıtasıyla Akd Edilen İlk İzdivaç”, *Vakit*, No: 146, 16 Mart 1334, 16 Mart 1918, s. 1.

350 “Türk Kadını; Bir Viyana Gazetesinin Makalesi”, *Vakit*, No: 133, 3 Mart 1334, 3 Mart 1918, s. 1.

351 *HR. SYS.* 2431/55. 14 Şubat 1917.

352 Cemiyetin Terkos Su Kumpanyası’na ödeyemediği 7.353 kuruşluk su kullanım borcu da bu kalemlerden biriydi. (*DH. EUM. LVZ.* 47/8. 4 Ş 1337. 5 Mayıs 1919.)

353 *DH. EUM.* 6. ŞB. 53/78. KS 1338. Ocak 1923.

OSMANLI'DA İŞÇİ ÖRGÜTLENMESİ

İşçi örgütlenmesi ve tarihsel gelişimi

Osmanlı'da sendikal anlamda işçi örgütlenmesi; sanayileşememe, işgücünün niceliksel ve niteliksel açıdan yetersizliği, devletin olumsuz yaklaşımı vb. nedenlerle 1908 gibi geç bir tarihe kadar bireysel örnekler dışında var olamamıştır. Sanayileşmede yaşanan gecikmeyle birlikte, başkasının üretim araçlarını kullanarak ücret karşılığı çalışan işçi sayısının son dönemlere kadar nicel açıdan belli bir yeterliliğe kavuşamaması, işçi örgütlenmesinin de zayıf kalmasına yol açmıştır. İşçi sınıfının sayısal açıdan bu yetersizlik dışında niteliksel açıdan yaşadığı sorunlar da örgütlenme üzerinde geciktirici etki gösteren bir diğer unsurdur. Ancak Osmanlı'da işçi örgütlenmesinin bu kadar gecikmesini sadece işçi kaynaklı sorunlara bağlamak yanlış olacaktır. Hatta bu gecikmede işçilerin etkisinin diğer etkenler karşısında daha az olduğu bile ifade edilebilir.

Özellikle 1908'e kadar geçecek sürede işçi örgütlenmesini geciktiren en önemli neden, devletin genelde örgütlenmeye, özeldense işçi ve diğer çalışanların örgütlenmesine karşı olumsuz tavrıydı. Bunun nedenleri ve gelişimiyle ilgili somut örnekler üzerinden aşağıda ayrıntılı bir tartışma yapacağız. Ancak işçi örgütlenmesi açısından Osmanlı'da 1908 yılının bir milat olması dahi kendi başına devletin geciktirici etkisini göstermektedir. 1908 yılında ilan edilen meşrutiyetle birlikte ülkede bir özgürlük havası hâkim olmuştu. Dönemin en önemli sloganları arasında yer alan *hürriyet*, yani özgürlükse, aslında kısa sürecek bir boşluk döneminden başka bir şey değildi. Bu tarihten sonra kısa süre içinde neredeyse her meslek grubu grev silahına baş-

vurmuş, aynı zamanda örgütlenme faaliyetlerine girişmişti. 1908 öncesinde gerçek bir sendika niteliği arz eden işçi örgütü sayısının bir elin parmaklarından dahi az olduğu göz önüne alındığında, 1908 sonrası çok sayıda işçi örgütü kurulmasını siyasî ortamın müsaitliği dışında bir gelişmeyle açıklamak zordur.

Bu bölümde ilk olarak Osmanlı'da 1908 öncesi çalışanların örgütlenmesini ele alacağız. İşçi örgütlenmesinin zayıf kaldığı ve sınırlı sayıda cemiyetleşme hareketlerine rastlanılan 1908 öncesi dönemde bu durumun nedenlerine inerken, literatürde bu alana yönelik bazı genel kabulleri tartışmaya açacağız. Daha sonra 1908 sonrası işçi örgütlenmesini, kurulan sendika ve cemiyetlerle faaliyetleri üzerinden ele alıp, son olarak sosyalist nitelikli örgütlenmeleri inceleyeceğiz.

1908 öncesi işçi örgütlenmesi

Osmanlı'da 20. yüzyıl başlarına kadar klasik anlamda sendika olarak nitelendirilecek, faaliyetlerini işçileri organize edip işçi hareketlerini koordine etme, ücretlerin artırılması ve çalışma saatlerinin azaltılması gibi çalışma şartlarını iyileştirme hedefine yönlendirmiş cemiyetlerin varlığı kanıtlanamamıştır. Dönem itibariyle işçi örgütleri, ya da işçilere yönelik örgütler genellikle ticarî faaliyette bulunma, yardımlaşma, hayırseverlik vb. amaçlar için kurulmuş hayır kuruluşlarıydı. Bu örgütleri, nitelikleri ve faaliyet alanlarına göre sınıflandırarak aşağıda inceleyeceğiz.

Amelperver Cemiyeti ve işçilere yönelik hayırseverlik cemiyetleri

Uzun süre Osmanlı'da ilk işçi örgütü olarak değerlendirilen Amelperver Cemiyeti'yle ilgili kuruluşundan faaliyetlerine kadar literatürde önemli bir tartışma mevcuttur. İlk olarak bazı kaynaklara göre cemiyet 1871'de kurulmuştu.¹ Ancak cemiyetin kuruluş tarihi 1871 değil, 1866'ydı.² Cemiyetin ismi de, Osmanlıca Türkçesinden günümüz Türkçesine yapılan aktarmanın bir azizliği sonucu yanlış okunmuştu. Buna göre birçok kaynakta *Amele-*

1 Sülker, *Türkiye Sendikacılık Tarihi*, s. 23; Erişçi, *a.g.e.*, s. 4; Sülker, *Dünyada ve Türkiye'de İşçi Sınıfının Doğuşu*, s. 69; Sedat Ağıralı, *Türk Sendikacılığı; Günümüze Kadar Belgelerle*, Son Telgraf Matbaası, İstanbul, 1967, s. 20; Haluk Faruk Erginsoy, *Türk İşçi Hareketi Üzerine Bir Deneme*, Oleyis Yayınları, Yayın No: 1, İstanbul, 1968, s. 20-21; Fişek, *a.g.e.*, s. 44; Anıl Çeçen, *Türkiye'de Sendikacılık*, Özgür İnsan Yayınları, Ankara, 1973, s. 3; Aclan Sayılğan, *Türkiye'de Sol Hareketler*, yay. haz. Erol Cihangir, Doğu Kütüphanesi, İstanbul, 2009, s. 1; Cahit Talas, *Toplumsal Ekonomi Çalışma Ekonomisi*, İmge Kitabevi, Ankara, 1997, s. 241; Şişmanov, *a.g.e.*, s. 31; Aysen Tokol, *Türk Endüstri İlişkileri Sistemi*, Ezgi Yayınevi, Bursa, 1977, s. 11; Gülmez, "Tan-zimat'tan Sonra İşçi Örgütlenmesi ve Çalışma Koşulları (1839-1919)", *a.g.e.*, s. 794.

2 Erkan Serçe, "Mitostan Gerçeği: Amelperver Cemiyeti", *Toplumsal Tarih*, S. 14, Şubat 1995.

perver Cemiyeti şeklinde tanımlanan cemiyetin asıl ismini, *Ruzname-i Ceride-i Havadis* gazetesinde yayınlanan nizamnamesini inceleyen Serçe, *Amelperver Cemiyeti* olarak düzeltmektedir.³ Dönemin süreli yayınlarından yararlanılan Sencer, cemiyetin Fransızca *emek dostu* anlamındaki *Ami du Travail*'le muhtemelen aynı olduğunu belirterek, bir işçi cemiyeti olmadığına da ilk kez değinmişti.⁴

Söz konusu cemiyetle ilgili asıl tartışma ise, bu kuruluşun bir işçi örgütü olup olmadığıdır. Bazı kaynaklar cemiyet için ilk işçi örgütü tanımlamasını yaparken,⁵ diğer bazı kaynaklarda ise işçi cemiyetinden çok bir hayır cemiyeti olduğu ifade edilmektedir.⁶ Şişmanov ise, “komünist manifestonun yayınlanmasının, Birinci Enternasyonalin ve başta Fransa olmak üzere diğer Avrupa ülkelerindeki işçi hareketlerinin bu örgütün kurulmasında etkin rolleri olmuştur”⁷ demektedir ki, kanımızca bu yorum tamamen yanlıştır.

Daha sonra yapılan çalışmalarla, cemiyetin bir işçi cemiyeti olmadığı, işsiz ve fakirlere hayır amaçlı yardım yapan, esnafa kredi veren bir örgüt olduğu ortaya çıkmıştı. Görüşmelerde ve tutulacak defterlerde dil olarak Rumcanın belirtilmesi, cemiyetin Rum hayırsever vatandaşlar tarafından kurulmuş olduğunu göstermekteydi.⁸ 10 Kasım 1866 tarihli nüshasında *Takvim-i Ticaret* gazetesi, cemiyetin kuruluşunu ticaret, sanat ve ilimin gelişmesine yönelik faaliyette bulunan Avrupa'daki benzerleriyle kıyaslayarak haber vermişti. Gazete, nizamnamesini incelediği *Amelperver Cemiyeti*'nin bazı hayırsever kişiler tarafından kurulduğunu, amacınınsa cinsiyet ve milliyet ayrımı yapmaksızın kendilerine başvuran işsizlere iş vermek-bulmak ya da bir iş kurabilmeleri için gerekli sermayeyi kredi olarak vermekten ibaret olduğunu belirtmişti. Gerekli malzemeleri olmadığı için üretim yapamayan esnafa alet ve makine temini; işsizlere iş bulunması ve fakir ailelerin çocuklarına belirli bir mesleğe yönelik eğitim verilmesi cemiyetin faaliyetleri olarak gösterilmişti. Cemiyetin esnaf ve iş kuracaklara vereceği sermaye kredi şeklinde olup, kredi alacaklar kefil gösterecek, vadesi dolduğunda da geri ödeme yapacaktı.⁹

3 A.e., s. 6; Cemiyet nizamnamesinin tam metnine *Takvim-i Ticaret* gazetesinden de ulaşılabilir. *Takvim-i Ticaret*, No: 46, 8 Şaban 1283, 16 Aralık 1866, s. 1-2. (Nizamnamenin tamamı ardarda gelen 3 nüshada verilmiş olup, ikinci ve üçüncü kısım 47 ve 48. sayılarda mevcuttur.)

4 Sencer, a.g.e., s. 155-156.

5 Sülker, *Dünyada ve Türkiye'de İşçi Sınıfının Doğuşu*, s. 69; Sayılğan, a.g.e., s. 1; Şişmanov, a.g.e., s. 31.

6 Tokol, a.g.e., s. 11; Gülmez, “Tanzimat'tan Sonra İşçi Örgütlenmesi ve Çalışma Koşulları (1839-1919)”, a.g.e., s. 794.

7 Şişmanov, a.g.e., s. 31.

8 Serçe, “Amelperver Cemiyeti”, a.g.e., s. 41.

9 *Takvim-i Ticaret*, No: 41, 2 Receb 1283, 10 Kasım 1866, s. 1.

1874'te *Şark* gazetesindeki bir haber, Amelperver'in kısa süreli bir cemiyet olmadığını da göstermektedir. 1874 yılında genel meclis toplantısının haber verildiği yazıda cemiyet tanımlanırken, "fakir ve muhtaç kişilere yardım etmek amacıyla ülkesini ve milletini seven kişiler tarafından kurulmuş olan Amelperver Cemiyeti" denerek, cemiyetin hayır amaçlı bir örgüt olduğu ön plana çıkarılmıştı.¹⁰ Asıl amacı fakir işçilere din ve milliyet farkı gözetmeksizin iş bulmak ve gerekli iş araçlarını sağlamak olan cemiyetin, 1867-68 yılında bir Rum ayakkabıcıya, bir Ermeni kayıkçıya, bir Müslüman kutu yapımıcısına, bir Katolik marangoza kredi biçiminde yardım sağladığı da gazetelerde belirtilmişti.¹¹ Bu da cemiyetin bir işçi örgütü veya işçi sendikası olmadığını göstermektedir.

1900'lere kadar geçecek sürede, Amelperver dışında gerek Osmanlı vatandaşları, gerekse yabancılar tarafından kurulan benzer cemiyetlere de rastlanmaktadır. Bunlardan Osmanlı vatandaşları tarafından kurulan bir diğer örnek, 1893'te İstanbul'daki ayakkabıcı esnaflarının ayakkabı işçilerinden işsiz kalanlara özellikle kış aylarında yardım etmek amacıyla kurduğu *Uhuvvet* isimli cemiyetti.¹²

1882 tarihli bir devlet kaydından ise, İstanbul Beyoğlu'nda *İtalyan Amelesi Cemiyeti* isimli bir kuruluşun varlığı anlaşılmaktadır. Cemiyetin, başta sahip olduğu bir bina için ödemesi gereken belediye vergisi olmak üzere,¹³ çeşitli yerel vergilerden muaf tutulması amacıyla başvuruda bulunduğu, olumsuz verilen cevapta ise hayırlı hizmetlerinin kesinleşmesi halinde kendileri için bazı iyileştirmeler yapılabileceği belirtilmişti.¹⁴ Hayırlı faaliyetlerden ve çeşitli parasal teşviklerden söz edilmesi, bu cemiyetin de bir yardımlaşma veya hayırsever örgütü şeklinde olduğu fikrini doğurmaktadır. Dolayısıyla, işveren ve diğer taraflara karşı işçi haklarını savunan ve işçilerin faydasını temsil eden bir sendika ya da işçi cemiyeti olarak nitelendirmek yanlış olacaktır.

10 *Şark*, No: 141, 17 Mayıs 1290, 29 Mayıs 1874, s. 1.

11 Serçe, "Mitostan Gerçeği: Amelperver Cemiyeti", a.g.e., s. 6.

12 *DH. MKT.* 165/9. 29 R 1311. 9 Kasım 1893.

13 *I. DH.* 1295-2/102008. 1 Şubat 1297. 13 Şubat 1882.

14 *I. DH.* 846/67907. 7 Şubat 1297. 19 Şubat 1882. 1892 yılına ait bir kayıta ise *Societa Italiana di Beneficenza* adlı bir cemiyetin Padişah II. Abdülhamid'e cemiyetlerine yaptığı 50 lira değerindeki bağış için teşekkür ettiği görülmektedir. (*Y. PRK. EŞA.* 16/19. 2 M 1310. 27 Temmuz 1892.) *İtalyan Hayırseverlik (Yardımsaverlik) Cemiyeti* olarak Türkçeleştirebileceğimiz bu cemiyetin Padişah tarafından dikkate alınması ve para yardımı yapılması nedeniyle ya yukarıdaki cemiyetin aynı, ya da benzer faaliyetlerde bulunan bir diğer yardımsaverlik kuruluşu olduğu kanımsındayız. 1918'de, İtalyan Elçiliği'nde memur olan Mösyö Leon tarafından İstanbul Beyoğlu'nda İtalyan Amele Cemiyeti Kulübü kurulması için başvuru yapıldığı görülmektedir. Bu da, söz konusu cemiyetin faaliyetlerine bir dönem ara verdiğini, 1920'lere doğru ise tekrar canlandırılmaya çalışıldığını göstermektedir. (*DH. EUM.* 5. ŞB. 66/51.9 ZA 1336. 16 Ağustos 1918.) 1889 yılı itibarıyla İstanbul'da faaliyette bulunduğunu tespit edebildiğimiz *Dersaadet Almanya Amelesi Cemiyeti* de bu tarz bir cemiyet örneğiydi. (*DH. MKT.* 1655/19. 13 M 1307. 9 Eylül 1889.)

1887'de Çanakkale'de yaşanan bir gelişme, bu tarz örgütlenme hareketlerinin İstanbul dışındaki zayıflığını göstermesi açısından iyi bir örnektir. Nitekim ilgili yılda Çanakkale'de Alman ve Amerikan elçilikleri çalışanları bir cemiyet kurmak için izin istediğinde, böyle bir istekle ilk defa karşılaşmalarını ifade eden yerel yönetim nasıl karar vereceğinde tereddüt etmiş ve bunu da merkezi yönetimle paylaşmıştı. Dahiliye Nezareti ve oradan da Sadaret'e ulaşan başvuruda, bölgelerinde bugüne kadar böyle bir istekle karşılaşmadıklarını, ülkenin diğer bölgelerinde bu gibi durumlarda ne gibi uygulamalar yapıldığı ve kuruluş isteğine nasıl cevap vermeleri gerektiği sorulmaktaydı.¹⁵

Ticari, sosyal vb. amaçlı örgütlenme ve işçiler

1894'te İstanbul'da Alman, İngiliz ve İtalyanlar tarafından, bu ülkelerin elçilikleri öncülüğünde Osmanlı'da ticaret yapan ve diğer vatandaşlarını örgütlemek amacıyla kurulmuş kulüp ve cemiyetler faaliyet halindeydi.¹⁶ Aynı yıl Fransızlar tarafından da Beyoğlu'nda Düyün-ı Umumiye Müdürü'nün başkanlığını yaptığı, üyeleri arasında Fransa Elçisi ve Konsolosluk Direktörü'nün de olduğu bir kulübün varlığından haber alınmış, bu da devletin endişesine neden olmuştu.¹⁷ Yabancılar tarafından bu şekilde kurulan kulüplerin gelecekte büyük tehlikeler doğurabileceği belirtilerek, bu cemiyetlere yönelik kuruluşları, tüzükleri ve işleyişlerini denetim altına alacak bir yasanın olmadığına dikkat çekilmişti. Bu boşluğu kapatmak için de, Şura-yı Devlet'te cemiyet ve kulüplerle ilgili bir kanun hazırlığı yapılmasına karar verilmişti.¹⁸ Ancak yasa yapılmadan önce de, padişahın emriyle izinsiz kurulan kulüplerin kapatılmasına başlanmıştı. Bu tarz kulüplerin resmî izin almadan kurulmasına göz yumulmasının ciddi ve şiddetli bir mesuliyeti doğuracağı ve cezaya neden olacağı da önlem almakla sorumlu ilgili devlet birimlerine iletilmişti.¹⁹

Devletin bu tarz kulüp ve cemiyetlere karşı sert yaklaşımının altında, zararlı fikirlerin yayılmasına neden olabilecekleri endişesi vardı. Nitekim Şura-yı Devlet azası Mehmed Ferid Bey'in İstanbul'da yabancıların açtığı kulüpler²⁰ ve Yanya'da devlet memurlarının da üye olduğu bir kulüple ilgili şikâ-

15 DH. MKT. 1446/30. 23 Z 1304. 12 Eylül 1887.

16 İ. HUS. 22/1311N-039. 22 N 1311. 29 Mart 1894.

17 Y. A. HUS. 292/95. 15 Mart 1310. 27 Mart 1894; İ. HUS. 22/1311N-057. 25 N 1311. 1 Nisan 1894.

18 Y. A. HUS. 295/96. 29 L 1311. 5 Mayıs 1894; İ. HUS. 23/1311L-19. 13 L 1311. 19 Nisan 1894.

19 İ. HUS. 23/1311L-02. 3 L 1311. 9 Nisan 1894; BEO. 382/28595. 3 L 1311. 9 Nisan 1894.

20 Gerek arşiv belgelerinde, gerekse gazete ve diğer süreli yayınlarda bu kulüplerden bahsedilirken, sadece işçi, çalışan veya diğer kesimler tarafından kurulmuş cemiyetler değil, dinî açıdan

yeti de bu düşünceyi göstermekteydi. Ferid Bey, geçmişte Fransa'daki büyük ihtilal ve hâlihazırda Sırbistan'da yaşanan kargaşanın nedeninin de bu tarz gizli kurulmuş kulüp ve cemiyetler olduğunu ileri sürerek, kapatılmaları yönünde ihbarda bulunmuştu. Özellikle Yanya'da şikâyet edilen cemiyet incelendiğinde, kulübün bizzat Vali'nin nezaretinde ve valinin oğlu bir yüzbaşının başkanlığında kurulduğu, askerî ve mülkî birçok memurun da üye olduğu görülmektedir.²¹ Şubat 1895'te üye sayısı 200'e ulaşan bu cemiyetle ilgili Dahiliye Nezareti'nden bölge valiliğine gönderilen yazıda, memurların padişahın rızası ve genel kanun ve düzene aykırı bu tarzda örgütlenmelere gitmesinin yasak olduğu ve cemiyetin yasaklanarak sonucunun bildirilmesi belirtilmişti.²²

Rumeli Demiryolu Şirketi'nin Yedikule ve Sirkeci istasyonlarında çalışan yabancı işçiler de resmî izin almadan, bağlı oldukları ülkelerin elçiliklerine de haber vermeden iki ayrı cemiyet kurmuştu. Bu cemiyetler, şirket memurlarının tasarruflarını değerlendirme ve malî durumlarını düzeltme amaçlıydı. Yedikule tren istasyonundaki işçilerin kurduğu *Karındaşlık* (kardeşlik) adlı örgütün 103,²³ Sirkeci İstasyonunda kurulan cemiyetinse 50 üyesi vardı.²⁴ Tüm çalışanların maaşlarından aylık belli miktar kesinti yapılarak tahvil alınıp satılmakta ve faizle borç verilmekteydi. Zabtiye Nezareti, resmî devlet dairelerinde de çok sayıda bu tarz kuruluş olduğunu belirtmişti.²⁵

sakıncalı görülen pavyon, gazino vb. eğlence ve konser yerleriyle, seminer ve konferans yapılan salon tarzı yerler de bu kulüpler arasında sayılmaktaydı. Günümüzde de kulüp kelimesinin bu tarz yerler için kullanılması, bu unsurların cemiyet olarak değerlendirilmesi açısından bir yanlış algılamaya yol açabilir. Ancak 1890'lar ve 1900'ler sonrası Osmanlı'da kulüp kavramı, sadece bu tarz mekânlar için değil, aynı zamanda cemiyetleri de içerecek şekilde değerlendirilmekteydi. Yukarıda çalışanlar ve diğer kişiler tarafından kurulan cemiyetler için kullanılan kulüp kavramının, çalışanlar, kadınlar, memurlar ve diğer kişiler tarafından 1908 sonrasında kurulan cemiyetler için de kullanılması, kulüp kavramının dönem itibarıyla daha kapsayıcı bir anlama sahip olduğunu göstermektedir. *Tanin* gazetesi de, 1908 meşrutiyetin ilanı sonrası kurulan çok sayıda cemiyetle ilgili yapılan değerlendirmelerde kulüp ve cemiyet unsurlarını, bireylerin bir araya geldiği toplulukları tanımlamak için birlikte kullanmıştı. (İsmail Hakkı, "Kulüpler Cemiyetler", *Tanin*, No: 37, 24 Ağustos 1324, 6 Eylül 1908, s. 2-3.) Kitabın 4. bölümünde Cemiyetler Kanunu'nda görüleceği üzere, işçi örgüleri de dahil olmak üzere cemiyetler için hazırlanan bu yasanın son maddesinde *kulüpler için de bu kanun geçerlidir* denilerek iki unsurun birlikte ele alındığı gösterilmektedir. (*DH. HMs. 6-2/12-39. 1 Haziran 1335. 1 Haziran 1919; DH. ŞFR. 94/257. 22 RA 1337. 26 Aralık 1918.*)

21 Y. EE. 15/202. 20 Z 1311. 24 Haziran 1894.

22 DH. MKT. 345/27. 21 Ş 1312. 17 Şubat 1895.

23 DH. MKT. 217/14. 22 Ş 1311. 28 Şubat 1894; Y. A. HUS. 72/27. Lef. 3. 22 Z 1311. 26 Haziran 1894.

24 Ermeni ve Rum işçiler tarafından kurulan bu cemiyet ilk olarak 1887'de kurulmuştu. Şirket şeklinde faaliyet gösteren cemiyet, her üyeden haftalık 2 kuruş aralık bir bakkal açmıştı. 1887 yılında cemiyetin mühür ve defterlerine el konularak faaliyetleri engellenmişti. (Y. PRK. ZB. 3/102. 8 R 1305. 24 Kasım 1887.) 1894'te işçilerin bu faaliyete halen devam etmesi, resmî yasakların sonuç getirmediğini göstermekteydi.

25 Y. A. HUS. 72/27. Lef. 3. 7 Z 1311. 11 Haziran 1894.

Konuyla ilgili Şura-yı Devlet Hukuk Müşavirliği'nde görevli Gabriel Efendi, Avrupa ülkelerinde bir toplantı yeri, cemiyet veya kulüp kurulması anında devletten izin alınmasının şart olduğunu ve bunların faaliyetlerinin yerel yönetimlerce de takip edilerek, herhangi bir siyasî ya da mezhepsel amaçlarının fark edilmesi halinde kapatıldıklarını ifade etmişti.²⁶ Yasal boşluğu kapatabilmek için de aynı yıl Şura-yı Devlet tarafından bir kanun hazırlığı yapılmış ve Padişah'ın onayına sunulmuştu. Kanun hazırlığı yapılırken, Fransız Ceza Kanunu'ndan da izinsiz kurulan, yasak yayın yapan, kanunlara uymayan cemiyet ve toplantılarla ilgili maddeler tespit edilerek çevrilmişti.²⁷

Kulüb ve Sair İçtima' Mahallerine Mahsus Nizam Layihası ismiyle hazırlanan düzenlemede, resmi izin alınmadan her ne isim ve amaçla olursa olsun kulüp veya benzeri toplanma yerleri açılması yasaklanmıştı (md. 1). Kulüp veya benzeri toplanma yerleri açılmak istenmesi halinde, cemiyetin hangi isimle, nerede, ne amaçla kurulacağı ve kurucuların isim ve tabiiyetleriyle cemiyetin nasıl idare edileceği, cemiyet tüzüğü de eklenerek kurucular tarafından devlet makamlarına bildirilecekti (md. 2). Devlet ve millet çıkarlarıyla genel adaba aykırı siyasî mütalaada bulunulması ve buna yönelik yayın yapılması yasaklanırken (md. 4); bu tarz cemiyetlere devlete bildirmeden ev veya mülkünü kiralaayanlar hakkında da cezaî muamele yapılacağına yer verilmişti (md. 6). Bu düzenleme yayınlanmadan önce kurulmuş tüm kulüp ve cemiyetlere de 3 ay içinde tüzükleri ve üyelerinin isimlerini Dahiliye Nezaretine bildirme zorunluluğu getirilmişti (md. 7).²⁸

Tüm yasaklamalara rağmen gerek kulüplerin varlığı, gerekse devletin bunlara yönelik tahkikat ve tedbirleri 1900'lü yıllarda da devam etmişti. Bu dönemle birlikte kulüplere yönelik devletin hassasiyetindeki nitelik de değişmişti. Çünkü kulüpler daha çok gayrimüslim unsurların gizli faaliyetlerini yürüttüğü, siyasî nitelikleri daha ağır basan toplanma yerleri haline gelmişti. Beyoğlu'ndaki 4 kulüpte olduğu gibi, yurtdışından gelen ve devlet tarafından yasaklanan bazı haber ve bültenler gizli şekilde halka yayınlanmaktaydı.²⁹ Bu da devletin bu tarz kurumlara yönelik hassasiyetini iyice artırmaktaydı.

Ancak bu hassasiyet bazı durumlarda tamamen zararsız cemiyetlerin de olası bir tehlike ihtimaline karşı kapatılmasına neden olabiliyordu. 1893 yılında İstanbul Beyoğlu'nda, Reji İdaresi Direktörü'nün de üyeleri arasında olduğu ve kılıç talimi yapmak üzere kurulmuş bir cemiyet, kurulmasında hiç-

26 Y. A. HUS. 72/27. Lef. 4. 19 Z 1311. 23 Haziran 1894.

27 Y. A. HUS. 294/56. 15 L 1311. 21 Nisan 1894.

28 Y. A. RES. 70/43. Lef. 3. 19 Z 1311. 23 Haziran 1894.

29 BEO. 1559/116885. 11 C 1318. 6 Ekim 1900.

bir fayda görülmediği, gelecekte fesat bir cemiyete dönüşebilme tehlikesi olduğu ve yabancı ülkelerde de bu tarz kulüpler kurulmasına izin verilmediği gerekçeleriyle kapatılmıştı.³⁰ Bu tarihten yaklaşık 20 yıl sonra 1911'de ise, Osmanlı topraklarında işçiler tarafından kurulmuş benzerine çok az rastlayabileceğimiz bir heyet aynı kaderi paylaşmıştı. Balya Madenlerinde çalışan 40 işçi tarafından oluşturulan ve Cuma ve Pazar günleri halkla memurlara küçük konserler veren bir müzik takımı, devletin hassasiyetinden dolayı kapanmak zorunda kalmıştı. İşçilerin bu müzik grubunun kapatılması, somut delillerden ziyade evhamlar nedeniyle olmuştu. Çünkü kapatma kararı yazısında, başka hiçbir fabrika veya maden ocağında olmamasına rağmen Balya'da neden bu kadar çok sayıda işçinin bir araya gelerek böyle bir topluluk oluşturduğu sorgulanmış, zaten kış ayları da geldiği için dışarıda müzik icra etmelerine imkân olmayacağı belirtilerek, şirkete yapılacak tebliğle işçilerin müzik grubunun dağıtılması emredilmişti.³¹

Normal şartlar altında düşünüldüğünde, yabancı veya yerli işçilerin müzik ya da kılıç talimi gibi sportif ve sosyal faaliyetler için bir araya gelmesi tepki çekmemesi gereken, hatta özendirilebilecek faaliyetlerdir. Demiryolu işçilerinin tahvil alım satımı yapmak, muhtaç durumda olanlara borç vermek için bir araya gelmeleri de, ücret geliriyle yetinemeyen kişiler için alternatif bir gelir kaynağı oluşturulması çabaları çerçevesinde yine normal bir durumdur. Ancak nüfusu oluşturan farklı unsurların bağımsızlık çabalarında olduğu, bunun için de gizli komite ve örgütlerin kurulduğu söz konusu dönemde, devlet, milletin bütünlüğüne, aynı zamanda kendi iktidar ve varlığına bir tehdit olarak değerlendirdiği gelişmeleri hiç doğmadan yasaklama yönünde kararlar almıştı. Bu faaliyetleri yasaklamak için alınan kararlar da, masum olarak nitelendirilebilecek birleşme ve örgütlenmeleri de etkilemiş ve yukarıda saydığımız tüm faaliyetlerin devlet gözünde illegal olarak değerlendirilmesine yol açmıştı. Bu da işçiler ya da diğer çalışanların ticarî ve sosyal amaçlı örgütlenmelerinin de en ufak bir şüphe halinde yasaklanmasına neden olmuştu.

Siyasî nitelikli örgütlenme; Amele-i Osmani Cemiyeti

Amelperver Cemiyeti'nin (1866) yukarıda da bahsettiğimiz gibi bir işçi örgütü olmadığı ve hayır kurumu kimliğinin netleşmesiyle birlikte, 1895 yılında İstanbul'da gizli şekilde kurulan ve hemen bir yıl sonra 1896'da hükümet tarafından kapatılan *Amele-i Osmani Cemiyeti* çok sayıda çalışmada Osman-

30 *I. HUS.* 11/1310L-047. 12 L 1310. 29 Nisan 1893; *I. HUS.* 13/1310Z-32. 15 Z 1310. 30 Haziran 1893.

31 *DH. MKT.* 2543/22. 27 C 1319. 11 Ekim 1911.

lı'daki ilk sendika olarak kabul edilmektedir.³² Cemiyetin varlığına ilk olarak 1950'lerde yapılan çalışmalarda değinilmiştir. Erişçi (1951)³³ ve Sülker (1955), 1895'te Tophane'deki fabrikalarda çalışanların da üye olduğu Osmanlı Amele Cemiyeti'nin kurulduğunu belirtmişti. Cemiyet Paris'teki fikir hareketlerini takip etmiş, özgürlüğü savunup işçilerin sorunlarını dile getirmiş ve halkı mutlakiyet idaresine karşı aydınlatmak amacıyla gizli faaliyetler yürütmüştü. Daha sonra kurucuları yakalanarak tutuklanmış, işken- ce görmüş ve sürgüne gönderilmişti.³⁴ Sencer ise (1969), bu cemiyetin varlığını 1921 yılında *Aydınlık* dergisinde yer alan İşçi Dernekleri Kongresi başlıklı yazıdaki Agah isimli bir Türkiye İşçi Derneği üyesinin konuşmasına dayandırmaktadır. Konuşmada, İstanbul'da 4.000 civarında işçi istihdam edilen Tophane fabrikalarından 8 işçinin kurucu heyet seçilmesiyle gizli bir örgüt kurulduğu belirtilmişti. Bir sene sonra açığa çıkarılınca kapatılan cemiyetin kurucuları dağıtılmıştı.³⁵

Derneğin Makriköy (Bakırköy) Şubesi Başkanı Agah Bey, 1895'te kapatılan cemiyetin üyelerinin daha sonra 1901-1902'de yeniden teşkilatlanarak işçi kesiminin sorunları üzerine toplantılar yaptığını, bu toplantılarda Avrupa ülkelerindeki sosyalist hareketlerle, İran'daki işçi-çiftçi ihtillalarına dair de okumalar yapıldığını, ancak devletin baskısı nedeniyle bu girişimin de son bulduğunu iddia etmişti. Dernek yöneticileri yakalanarak tekrar sürgüne gönderilmiş, bu nedenle dernek dağılmış, aralarında daha sonra Osmanlı sosyalist hareketinde adı geçecek olan Osman Abdullah ve Edhem Nejad'ın da bulunduğu kaçabilen yöneticiler Avrupa'ya gitmişti. Agah Bey, Ağustos 1908'de Osmanlı Terakki-i Sanayi Cemiyeti adıyla tekrar kurulan cemiyetin kısa süre sonra yine kapatıldığını, 1910 yılında ise Osmanlı Sanatkâran Cemiyeti olarak tekrar faaliyete başladığını, bu son cemiyetin de mütareke döneminde Türkiye İşçi Derneği'ne dönüştüğünü belirterek, 1894'te başlayan bu örgütlenme hareketlerinin aynı zamanda Türkiye İşçi Derneği'nin de kökleri ve geçmişi olduğunu belirtmişti.³⁶ Agah Efendi'nin bu konuşması dışında, ilgili dönem için hakkında herhangi farklı bir kayıt tespit edilemeyen bu cemiyet için Toprak (1993), Avrupa'daki Jön Türklerle temasları, gizli bir şekilde

32 Talas, a.g.e., s. 241; Kemal Sülker, *Türkiye'de Sendikacılık*, Sendika Kültürü Serisi No: 1, İstanbul, 1955, s. 11; Güzel, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e İşçi Hareketi ve Grevler", a.g.e., s. 810; Gülmez, "Tanzimat'tan Sonra İşçi Örgütlenmesi ve Çalışma Koşulları (1839-1919)", a.g.e., s. 794; Fişek, a.g.e., s. 44; Şişmanov, a.g.e., s. 32, Tokol, a.g.e., s. 12; Makal, a.g.e., s. 244; Karakışla, a.g.e., s. 198.

33 Erişçi, a.g.e., s. 8.

34 Sülker, a.g.e., s. 11.

35 Sencer, a.g.e., s. 157-158.

36 "İşçi Dernekleri Kongresi", *Aydınlık*, Sayı: 3, 1 Eylül 1921, s. 85-87; Sencer, a.g.e., s. 158; Karakışla, "Osmanlı Sanayi İşçisi Sınıfının Doğuşu 1839-1923", a.g.e., s. 39; Toprak, a.g.e., s. 242.

kurulması ve Abdülhamid'e karşı tavır alması nedeniyle yarı sendikal, yarı siyasal bir dernek tanımlaması yapmaktadır.³⁷ *Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi*'nin cemiyetle ilgili maddesinde de bu bilgilere yer verildikten sonra, "henüz belgelendirilememiş olarak ileri sürülmektedir" denmektedir.³⁸

Amele-i Osmani Cemiyeti adlı bu örgüt, Toprak her ne kadar yarı siyasî ve yarı sendikal olarak nitelendirse de kanımızca siyasal karakteri daha ağır basan bir örgüttü. Avrupa'da Jön Türklerle temas etmesi, Abdülhamid rejimini yıkmaya çalışması, halkı aydınlatma amacıyla olması gibi eylem ve hedefleri örgütün bu karakterine işaret eden yönleridir. Dolayısıyla bu örgütü Osmanlı'da kurulmuş ilk işçi sendikası olarak belirtmek noktasında şüphelerimiz olduğunu belirtmemiz gerekir. Cemiyet için işçilerce kurulmuş, ya da üyeleri arasında işçilerin olduğu siyasî nitelikte bir cemiyet tanımlaması yapmak tarafımızca daha uygun görünmektedir.

Ayrıca örgütün bu niteliğinden ziyade varlığı konusunda şüphelerimiz olduğunu da belirtelim. Osmanlı arşivi, dönemin gazetelerinden *İkdam*'ın ilgili yıllardaki nüshaları ve Jön Türk hareketiyle ilgili temel eserlerde³⁹ ayrıntılı taramalarımıza rağmen böyle bir örgütün varlığına dair hiçbir kayda rastlayamadık. Örgütün varlığına dair 1921 yılında *Aydınlık* dergisinde yer alan bir konuşma dışında, Türkiye İşçi Derneği dışındaki sosyalist kesimlerin yayın organları veya diğer kaynaklarda da herhangi bir belge ya da habere rastlanılamaması, cemiyetin, en azından sendikal nitelikte sol görüşlü bir işçi cemiyetinin varlığı konusundaki şüphelerimizi de iyice artırmaktadır.

Her ne kadar bu isimde veya nitelikte bir cemiyete yönelik bilgi tespit edemediysek de, aynı dönem için bu cemiyetin devlet baskısıyla yaşadığı sürece benzer birçok somut örnek süreli yayınlar ve arşiv kayıtlarında mevcuttur. Benzer oluşumların yasaklandığına dair yurtdışında çıkan gazete haberleri de devlet tarafından takip edilmişti ve bunlar da arşivde ulaşılabilir durumdadır. Örneğin bir Avusturya gazetesi İstanbul muhabirinden aldığı haberde 1894'te Hukuk ve Tıp Mektepleri öğrencilerinin de üye olduğu gizli bir ce-

37 Zafer Toprak, "Amele-i Osmani Cemiyeti", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C. 1, TC Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, İstanbul, 1993, s. 242.

38 "Amele-i Osmani Cemiyeti", *Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi*, C. 1, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, İstanbul, 1996, s. 41.

39 Bu temel eserlerin hepsinde 1895 ve izleyen yıllarda yurtdışına kaçan Jön Türk bağlantılı kişiler ve birtakım cemiyetlerden bahsedilmektedir. Tamamında 1895'te devlet tarafından açığa çıkarılan gizli Jön Türk yapılanması sonrası tutuklamalar yapıldığı, sürgün cezaları verildiği, bazı kişilerin yurtdışına kaçarak kurtulduğu belirtilmektedir. Ancak Amele-i Osmani Cemiyeti, ya da işçiler tarafından kurulmuş bu tarz bir cemiyete değinilmemektedir. (Şerif Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908*, 15. Bsk., İletişim Yayınları, İstanbul, 2008; Şükrü Hanioglu, *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük (1889-1902)*, C. 1, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s. 186-187, s. 193-202; Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi - Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri (1876-1908)*, C. 4, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, 13. Dizi, Ankara, t.y., s. 512, s. 515.)

miyetin ortaya çıkarıldığını, cemiyetin bazı üyelerinin yakalandığını bazılarınsa kaçtığını bildirmişti. Gazete, bu cemiyetin ya bazı hayalperest gençlerin bir girişimi olduğu, ya da Mustafa Fazlı Paşa, Şair Kemal, Ziya ve Suavi Beylerin dahil olduğu Jön Türkler hareketinin bir uzantısı olduğu şeklinde yorum yapmıştı.⁴⁰ Paris'te yayınlanan *Tan* gazetesi ise, İstanbul'da ortaya çıkarılan bu gizli cemiyetin üyesi 3 kişinin İsviçre'ye kaçtığını, 22'sininse yakalandığını bildirmişti.⁴¹

Yakın bir dönemde, 1897'de Şam'da da memur ve işçilerin üye olduğu aynı nitelikte bir cemiyet ortaya çıkarılmıştı. Reji'nin bölge müdürü (Esat Bey) ve bazı çalışanları dışında mülki ve askerî memurların, doktor, polis, avukat, elçilik memuru gibi kişilerin de üye olduğu cemiyetin gizli toplantılar yaptığı ve Avrupa'dan kaçak yollarla ülkeye sokulan gazete ve diğer yayınları değerlendirdikleri bildirilmekteydi. Ancak üyeleri arasında çok sayıda işçinin de olduğu bu cemiyet için de bir işçi örgütünden ziyade siyasi nitelikte bir cemiyet tanımlaması yapılabilir.⁴² Yine aynı dönemi inceleyen eserler ve arşivde birçok devlet kaydında Jön Türklerle ilişkide oldukları gerekçesiyle, aynen Amele-i Osmani Cemiyeti'nin kurucuları için iddia edildiği gibi ağır cezalara çarptırılan kişilerle ilgili bilgiler mevcuttur. Örneğin 1896'da İstanbul'daki Jön Türk cemiyetinin başkanı olduğu gerekçesiyle Rıza Bey için idam kararı verilirken, cemiyete üye oldukları gerekçesiyle de bir çarhçı ve kâtip için beşer yıl kürek ve memurluktan atılma; cemiyete üye olmayan, ama evinde cemiyete ait *Meşveret* gazetesi bulunduran bir yüzbaşı içinse uzak bölgelerden birindeki bir Osmanlı gemisinde iki sene hapis cezası verilmişti.⁴³ Benzer cemiyetlerin faaliyetleri, ortaya çıkarılışları, üyeleri ve verilen cezaların *Aydınlık Mecmuası*'nda Amele-i Osmani Cemiyeti'yle ilgili bahsedilen süreçle birebir aynı olduğu görülmektedir. Bu da, varlığına dair birincil kaynaklardan bilgi tespit edemediğimiz cemiyetin Jön Türk bağlantılı siyasi bir cemiyet olduğu ve sendikal niteliğe sahip olmadığı şüphemizi artırmaktadır. Bu nedenle *Osmanlı'da kurulmuş ilk sendika Amele-i Osmani Cemiyeti'dir* şeklinde net bir yargıda bulunmayacağız. Bunun yerine bu cemiyet için üyeleri arasında işçilerin de olduğu siyasi nitelikli bir cemiyet tanımlaması yapmanın daha uygun olacağı kanısındayız.⁴⁴

40 Y. PRK. TKM. 33/6. 17 RA 1312. 18 Eylül 1894.

41 Y. PRK. TKM. 33/2. 13 RA 1312. 14 Eylül 1894.

42 Y. PRK. BŞK. 52/13. 13 Z 1314. 15 Mayıs 1897; Y. MTV. 175/231. 4 ZA 1315. 27 Mart 1898.

43 Y. MTV. 143/103. 29 M 1314. 10 Temmuz 1896; Y. MTV. 147/15. 5 CA 1314. 12 Ekim 1896.

44 İlk işçi sendikası tartışmaları sadece ülkemiz emek tarihi için değil, İngiltere gibi işçi sınıfının ilk oluştuğu ülkeler için dahi geçerli olabilmektedir. Örneğin uzun süre İngiltere'de ilk işçi sendikası olarak kabul edilen 1792 tarihli Londra Yazışma Derneği için Thompson, "Londra Yazışma Derneği'nin, Britanya'da kurulmuş ilk siyasal işçi sınıfı örgütü olduğu olduğu sık sık ileri sürülmüştür. Bilgiçlik taslamak bir tarafa... bu yargı açıklamaya muhtaçtır. Bir kere, çalışan insan-

Sendikal nitelikte işçi örgütleri

Osmanlı'da 1908 öncesinde siyasî bir nitelik taşımayan, tamamen ücret artışı ve iş saatlerinin kısaltılması gibi çalışma şartlarına yönelik işçi odaklı hedefler belirleyerek faaliyette bulunan cemiyet örnekleri de vardı. Bu örneklerden birine varlığı şüpheli olmakla birlikte 1879 gibi erken bir tarihte rastlıyoruz. Mayıs 1879 tarihli bir arşiv kaydında İstanbul Mahmutpaşa'da ayakkabıcı kalfalarının 20 kuruş ücretle çalışmayı kabul etmeyip, bu ücretle çalışmak isteyenleri de zorla engellemeye yönelik bir cemiyet kurduğu belirtilmektedir. Cemiyetle ilgili ihbar sonrası bölgeye gönderilen memurlar, yaptıkları tahkikatta bu tarz bir cemiyet kurulduğuna dair *izlenim edindiklerini* belirtmişti. Ancak Dahiliye Nezareti, yine de ihtiyatî tedbirlerin elden bırakılmaması, durumun Merkez Kumandanlığı'na da bildirilmesi ve olası bu tarz örgütlenmelere karşı dikkatli olunması gerekliliğini bildirmişti.⁴⁵

Bu cemiyetin varlığı da, yapılan tahkikat sonrası elde edilen izlenim nedeniyle tartışmalıdır. Cemiyetle ilgili başka bir bilgi veya kayda rastlayamadık. Ancak var olması halinde önemli bir gelişme olacağını da belirtmemiz gerekir. Çünkü bugüne kadar Osmanlı emek tarihine yönelik çalışmalarda loncalarda kalfalarla ustaları, yani geleneksel sistemdeki işçi ve işveren tarafları arasında çalışma şartlarına yönelik mücadelelerde, hele bu mücadelelerin işçi hareketleri ve işçi örgütlenmesine dönüşmesi açısından büyük bir boşluk vardır. Vatter'in da belirttiği gibi bu alandaki literatür, sendika çatısı altında çalışan ücretli sanayi işçileri ile sınıfa dayalı örgütler üzerinde yoğunlaşmış, fabrika ortamı dışındaki küçük, dağınık atölye ve evlerde çalışan zanaatkarların mücadele ve örgütlenmelerine pek eğilmemiştir. Vatter bu dışlamayı yaygın olan görüşe, yani "büyük çaptaki fabrikalar ile diğer modern kapitalist işletmeler, işçi sınıfının mücadele ve örgütlenmeye girişi için ön şarttır" görüşüne bağlamaktadır. İlginç şekilde İstanbul'daki ayakkabıcı kalfalarıyla aynı yıl, yani 1879'da Şam'da ücretli tekstil kalfalarının yaptığı bir mücadele ve grev üzerinden de bu genel kaniya somut bir örnekle karşı çıkmaktadır.⁴⁶ Yapılan tahkikattan edinilen izlenimin böyle bir kalfa cemiyeti olmadığı şeklinde olduğunu tekrar hatırlatmakla birlikte, bu cemiyetin varlığı halinde, Şam'daki tekstil kalfaları yanında, aynı rahatsızlık ve mücadele-

ların içinde yer aldığı yazışma dernekleri Amerikan Savaşı'ndan itibaren zaman zaman Londra'da ortaya çıkmıştır. Öte yandan, Londra Yazışma Derneği'ni bir "işçi sınıfı" derneğinden çok "popüler radikal" bir dernek olarak düşünmek daha doğru olabilir." diyerek literatürdeki genel kabule karşı çıkmıştı. (Edward P. Thompson, *İngiliz İşçi Sınıfının Oluşumu*, 2. Bsk., çev. Uygur Kocabaşoğlu, Birikim Yayınları, İstanbul, 2006, s. 52-53.)

45 DH. MKT. 1326/8. 14 CA 1296. 6 Mayıs 1879.

46 Vatter, *a.g.e.*, s. 55-95.

nin İstanbul'da da ayakkabıcı kalfaları tarafından yaşandığı ortaya çıkacaktır. Bu da genel görüşe alternatif olarak bir diğer örnek olacak ve kalfa usta ilişkisinin, en azından son dönem için, aile veya dostluk ilişkisi içinde geçtiği, bu alanda işçi mücadeleleri veya örgütlenmesi yaşanmadığı görüşüne aykırı bir örnek olacaktır.

Literatüre yönelik tartışma dışında, bu olay üzerinden erken dönem için işçi örgütlenmesi ve mücadelesi karşısında devletin olumsuz tepkisi ve nedenlerine de değinmek gerekir. Avrupa'da benzerleri tarafından devlet iktidarları ve siyasi hayatı bir hayli sarsıcı eylemlere girişmiş bu tarz yapılanmaları Osmanlı'da devlet meşru görmemişti. Osmanlı özelinde devletin bu tarz yapılanmalara olumsuz yaklaşmasının bir nedeni, genel asayişe verilen önem ve bu durumu bozabilecek ya da zarar verebilecek her türlü gelişmeye soğuk bakılmasıydı. İşçi hareketleri ve örgütlenmesinin önemli özelliklerinden birisi, işçiler arasında yayılma hızının yüksek oluşudur. Söz konusu ayakkabıcı kalfalarının ustalarına karşı bir mücadeleye girişip başarılı olmaları halinde, bu durumun diğer çalışan gruplarını da cezbedeceği açıktır. Bunun hemen her sektörden örneğini de çalışmanın ilerleyen bölümlerinde 1908 grevleri kısmında net bir şekilde göreceğiz. Dolayısıyla işçi gruplarının genelinde örgütlenme ve eylem yapma fikrinin doğması ve yerleşmesi, devlet yöneticilerine göre genel sosyal ve ekonomik düzen açısından da yeni problemler anlamına gelecek ve asayışı bozucu etki gösterecekti. Ayakkabıcı kalfaları cemiyeti gibi bir cemiyetin kurulmamış olduğunu yaptığı tahkikatla anlayan Dahiliye Nezareti'nin bu gibi gelişmelerin gerçekleşmemesi için yine de tedbirler alınması ve aynı zamanda güvenlik güçleriyle de irtibatlı olunması düşüncesi de, bu bakış açısının bir sonucuydu.

1879 sonrasında sendikal nitelikte bir işçi örgütüne rastlanılması ise ancak 1900'lerle birlikte olacaktır. 1901 yılında Selanik Kavala'da tütün işçileri tarafından kurulan *Tütün Amelesi Saadet Cemiyeti*, sendikal nitelikte faaliyetlerde bulunan ilk işçi cemiyetlerinden olmuştu. 1916 yılına kadar faaliyette devam eden cemiyet, özellikle 1905 yılında 10.000 işçinin katıldığı tütün işçilerinin grevine öncülük ederek dikkat çekmişti. Meşrutiyetin ilanını takip eden dönemde de grev kararı alan örgütün söz konusu dönemde Müslüman, Hıristiyan ve Yahudi işçilerden oluşan 4.100 kayıtlı üyesi vardı. Bu grevi de başarıyla yöneten cemiyet, işçilerin günlük ücretlerinin 2-3 kuruş artırılması ve çalışma saatlerinin 12 saatten 9,5 saate indirilmesini sağlamıştı. 1912 yılına geldiğinde ise cemiyet 10.000 işçiye hitap eden önemli bir işçi örgütü haline gelmişti.⁴⁷

1906'da ise Üsküp'teki reji tütün işçileri bir cemiyet kurmak için başvuruda bulunmuş, ama devlet yönetimi, bölgenin hassasiyeti nedeniyle kurulu-

47 Vardağlı, a.g.e., s. 39-43.

şa izin verilmemesini yerel yönetime bildirmişti.⁴⁸ Devletin bu kararına rağmen işçilerin örgütlenme yoluna gidip gitmediğine dair bir bilgiye ulaşamadığımızı belirtelim.

1908 öncesi sendikal nitelikte işçi örgütlerine yönelik bir diğer örneğe 1903'te Cebel-i Lübnan'da rastlıyoruz.⁴⁹ Cebel-i Lübnan'a bağlı Deyrülkammer Kazası'nda bazı işçiler birleşerek 1903 yılı Temmuz'unda bir cemiyet kurmuş ve gizlice toplantılar yapmaya başlamıştı. Yapılan soruşturma sonucunda bu cemiyetin kuruluş amacının işçileri ayaklandırarak iş vaktinin, yani çalışma sürelerinin azaltılmasıyla ücretlerin artırılması için işverenlerin zorlanması olduğu anlaşılmıştı. Cemiyetle ilgili yazılan raporda, cemiyetin kuruluş amacının üyelerin aralarında toplayacağı paralarla fakirlere yardım edilmesi olarak gösterildiği, ancak asıl amaç ve faaliyetlerinin farklı olduğu iddia edilmişti. Cebel-i Lübnan Mutasarrıflığı bu cemiyetin faaliyetlerine devam etmesinin diğer yerlerde de benzer toplanmalar yaşanmasına ve uygun durumlarda ortaya çıkmasına neden olabileceğini ileri sürmüştü. Bu nedenle söz konusu cemiyetin bir toplantısı sırasında polis baskınıyla işçiler gözaltına alınmıştı. Yakalananlardan elebaşı olarak nitelendirilenler adliyeye sevk edilirken işçilerin bu girişimi sonlandırılmıştı.⁵⁰ İşçileri ayaklandırmayı hedefleyen cemiyetin üyelerinin tamamının işçi olması, bu cemiyetin tamamen işçi odaklı bir cemiyet olduğunu göstermekteydi.⁵¹

Ekim 1907'de demiryolları işçileri de bir sendika kurmuştu. Şark Demiryolları Şirketi Filibe istasyonundaki işçilerin kurduğu bu sendika, kurulduktan sonra Kumkapı, Yedikule, Baba-yı atık (Babaeski), Çatalca, Çorlu, Uzunköprü, Dedeoğaç, Cısır-i Mustafa Paşa ve Pavliköy istasyonlarına telgraf çekerek toplu bir grev yapılması, şirketin tüm çalışanlarının bir araya gelerek şirket idaresinin uygulamalarına karşı koyulması çağrısında bulunmuştu.⁵² II. Meşrutiyetin ilanı sonrası işletmenin farklı hatlarındaki çalışanlar da sendika ve cemiyetler altında örgütlenmeye başlamıştı. 6 Eylül

48 *DH. MKT. 1083/8. 4 CA 1324. 26 Haziran 1906.*

49 Çalışmanın üçüncü bölümünde 1890 yılında İstanbul'da Ermeni hamur işçileri tarafından yapılan bir greve değineceğiz. Grevle ilgili gözaltına alınan işçilerden birisi, eğer greve katılmazsa cemiyetlerinin kendisini 3 lira para cezasıyla tehdit ettiğini belirtmişti. (*Y. PRK. ŞH. 3/42. 21 S 1308. 6 Ekim 1890; Y. PRK. ŞH. 3/48. 23 RA 1308. 6 Kasım 1890.*) Cemiyetin kimliği tam olarak arşiv kaydında da belirtilmemekle birlikte, grevin sadece Ermeni fırın işçileri tarafından yapılması nedeniyle işçi cemiyeti yanında siyasi nitelikte bir cemiyet olma ihtimali de yüksektir. Bu nedenle erken dönem sendikal örgütlenmelerinden biri olup olmadığı tartışmalıdır. Ancak her ne kadar cemiyetin niteliğini bilemesek de, bu grev bir cemiyet öncülüğünde işçilerin yaptığı ilk iş bırakma eylemi olacaktır.

50 *DH. MKT. 745/49. 5 CA 1321. 30 Temmuz 1903; Bu cemiyetin varlığına, yine arşiv kaynaklarını kullanarak literatürde ilk olarak Kırpık değinmiştir. Bkz. Kırpık, a.g.e., s. 200-201.*

51 *Y. PRK. UM. 65/75. 21 R 1321. 17 Temmuz 1903.*

52 *DH. MKT. 1208/74. 27 N 1325. 3 Kasım 1907.*

1908 günü işletmenin İstanbul'daki çalışanlarından 400 kadar işçi bir cemiyet kurmuş, merkez olarak kabul ettikleri Filibe'deki bu sendikayla birleşme kararı almışlardı.⁵³

Daha önce 1908 sonrasında çok sayıda işçi cemiyeti kurulurken 1908 öncesinde neden kurulmadığını sormuş ve bunun en önemli nedenini de *siyasî müsaitlik* olarak belirtmiştik. 6 Eylül'de İstanbul'da kurulan bu sendikanın durumu da görüşümüzü desteklemektedir. Bu sendikanın kurulması için ilk girişimler 1907 yılında, yani meşrutiyetin ilanından önce olmuştu. Filibe'de kurulan ve bir de grev yaparak bazı iyileştirmeler elde eden Şark Demiryollarının bölgedeki ilk sendikal birleşmesinden etkilenen işçiler gizli bir örgütlenme hareketine başlamıştı. Polis Komiserliği olayla ilgili raporunda, aslında bir sendika kurulmasının işçiler ve şirket arasında hayat şartlarının iyileştirilmesine yönelik bir mücadele olacağı ve devlet için dikkate değer bir tehlike yaratmayacağını bildirmişti. Devletin asıl endişesi ise, bu örgütlenmenin ayrılıkçı Bulgar girişimlerine alet olma ihtimaliydi. Çünkü Filibe'deki sendikayla irtibatlı olan Bulgar Komitesi, her türlü haberleşme ve bilgilerin sendikalı memurlar tarafından kendilerine de bildirilmesine çalışmaktaydı. Devlet, hattın Osmanlı topraklarındaki Bulgar ve Ermeni işçilerin bu bilgileri sendikalar vasıtasıyla komitelere iletmesinden endişe etmişti. Endişesini azaltan bir unsur ise, hattaki Rum işçilerin varlığıydı. Bulgar veya Ermenilerin bu tarz hareketlere girişmesi halinde *Rum işçilerin bunları devlete zaten bildireceği* yine polis raporunda bildirilmişti.⁵⁴ Bu da işgücündeki etnik bölünmenin nasıl siyasî mülahazalara konu olabildiği ve işçi mücadele ve hareketlerine yansıdığını göstermesi açısından ilginç bir örnektir.

Devlet bu gizli sendikal birleşmeyi siyasî endişeler ve güvenlik mülahazasıyla engellemeye çalışmış, şirket de Ermeni ve Bulgar işçileri Müslüman ve Rum işçilerle değiştirmeye başlamıştı. Meşrutiyetin ilanına yaklaşık 15 gün kala şirketten konuyla ilgili gelen bir yazıda, hattın Rumeli kısmında sendika kurulmasına önayak olan 2'si Ermeni 6 işçinin işten çıkarıldığı, sendikaya üye olan diğer işçilerin de şiddetli şekilde azarlandıkları bildirilmişti. Şirket, Bulgar ve Ermeni memurların yine de rahat durmayacaklarını ileri sürerek, bunları zamanla işten çıkarmaya devam edeceklerini belirtmişti.⁵⁵ Meşrutiyetin ilanından 15 gün önce sendika kurdukları gerekçesiyle işten çıkarılan işçiler, meşrutiyetin ilan edilmesinden yaklaşık bir buçuk ay sonra, yani 6 Eylül'de ise grev yaparak devlet ve işveren gözünde işçi temsilcisi ola-

53 *Servet-i Fünun*, No: 67, 26 Ağustos 1324, 8 Eylül 1908, s. 4.

54 A. MTZ. (04). 168/52. Lef. 5. 3 Haziran 1324. 16 Haziran 1908; Y. MTV. 311/153. 12 Haziran 1324. 25 Haziran 1908.

55 A. MTZ. (04). 168/52. Lef. 5, a.g.e; Y. MTV. 312/54. 23 Haziran 1324. 6 Temmuz 1908.

rak kabul edilecek bir sendika kurmuşlardı. Bu kadar kısa sürede devletin işçi örgütlenmesine bakışında yaşanan bu değişim, siyasi ortamın Osmanlı işçi örgütlenmesi açısından önemini de göstermektedir.

Meşrutiyet öncesi kurulduğunu tespit edebildiğimiz sendikal nitelikteki son işçi cemiyeti, Ocak 1908'de bir grev çağrısından varlığını öğrendiğimiz İstanbul'daki fırın işçilerinin *Hamurkâr Cemiyeti*'dir. Fırın sahiplerinin işçilere düşük ücret verdiği gerekçesiyle Hamurkâr Cemiyeti üyesi olduklarını belirten bazı işçiler fırınları gezerek işçileri grev yapmaya teşvik etmişti. Devletin ekmek üretiminde kabul ettiği tek resmi cemiyet fırıncı esnafının da örgütlendiği Hıbbazan Cemiyeti olduğu için, işçilerin bu cemiyeti daha önce bahsettiğimiz sendikal nitelikteki diğer cemiyetler gibi devletten gizli ve illegal kurulmuş bir cemiyetti.⁵⁶

Sonuç olarak 1908 öncesi dönemde işçi örgütlenmesinin oldukça zayıf kaldığını ve sınırlı sayıda örnekten öteye gidemediğini görmekteyiz. 1900'lere kadar geçecek sürede işçiler, yabancı işçiler öncülüğünde 1890'ların ortasında ücret dışında ek bir gelir elde edebilmek için ticarî amaçlı cemiyetler kurmaktaydı. Devletin şirket tarzındaki bu cemiyet ve kulüplere olumsuz bakışı, ömürlerinin de çok uzun sürmemesine neden olmuştu. Sendika ve sendikal mahiyete sahip işçi cemiyetlerinin de özellikle 1900'lerle birlikte bir kıpırdama yaşasa da yine çok sınırlı sayıda kaldıklarını görüyoruz. 1879'da varlığı şüpheli bir cemiyet, 1894'te yine varlığı şüpheli ve varsa bile siyasi nitelikli bir cemiyet söz konusuydu. 1901'de tütün işçileri, 1903'te Cebel-i Lübnan'da çalışma alanlarını bilmediğimiz bir işçi grubu, 1907'de demiryolları işçileri ve 1908'in hemen başında fırın işçilerinin cemiyetleri ise, 1908 öncesi sendikal hareketin gerçek örnekleri olarak faaliyette bulunmuş örgütlerdi. Devletin bu dönemde kontrolü dışındaki sivil cemiyetlerin geneline karşı olduğu gibi işçi cemiyetlerine bakışı da, dönemin hassas yapısı, ülke ve devletin bütünlüğüne karşı tehdit algılamaları, Avrupa'da işçi hareketinin geçmişinde yaşanan acı tecrübelerden endişe edilmesi vb. sebeplerle olumsuz olmuştu. Bu cemiyetlerden birini bir polis baskınından öğrenmemiz, diğerlerininse devletten gizli olarak kurulmuş olmaları da bu duruma işaret etmektedir.

1908 ve sonrasında işçi örgütlenmesi

Osmanlı tarihinde işçi hareketleri ve örgütlenmesi açısından en önemli kırılma noktası, Temmuz 1908'de meşrutiyetin tekrar ilan edilmesi olmuştu. 1870'den 1908'e kadar geçen 38 yıllık sürede toplam 92 grev hareketi yapılmışken, 1908'de meşrutiyetin ilanı sonrası geçen 5 aylık sürede 143

56 DH.MKT. 2712/3. 25 Z 1325. 29 Ocak 1908.

grev yapılması,⁵⁷ bu tarihin işçi hareketleri açısından bir milat olma özelliğini yansıtmaktadır. Aynı şekilde işçi örgütlenmesi de özellikle bu grevlerde oluşan dayanışma bilinciyle birlikte, siyasal ve sosyal ortamın da müsait hale gelmesiyle önemli bir gelişme göstermişti. İşçiler sendika, cemiyet, dernek, kulüp vb. isimler altında çalışma şartlarını iyileştirme ve haklarını koruma adına hemen her alanda örgütlenmeye başlamıştı. Bu bölümde işçi örgütlenmesini 1908-1922 arasında 1908, 1913 ve 1919 gibi önemli kırılma tarihlerini temel alarak yapacağımız dönemlendirmelerle inceleyeceğiz.

1908-1913 döneminde işçi örgütlenmesi

Ağustos 1908'de *İttihad ve Terakki* gazetesinde sendika, *bir sanayide işleyen işçilerin menfaatlerini korumak amacıyla teşkil ettikleri heyetler* olarak tanımlanmıştı. Bu tanım doğrultusunda işçi örgütleri olan sendikaların geçmişi ilk asırlara kadar götürülerek, Roma döneminde sanayi erbabının birleşmeleri dahi sendika olarak nitelendirilmişti. Sanayi devrimi sonrası işçilerin yaşadığı sosyal sefalet nedeniyle birleşme ve örgütlenmeye yönelik teşebbüslere giriştikleri, ancak bu teşebbüslerin devletler tarafından sürekli engellendiği, 1830-50'ler arasında yaşanan işçi ayaklanmaları sonrasında serbest bırakıldığı ifade edilmişti. Osmanlı'da örgütlenme ve cemiyetlerin çok hızlı bir şekilde yaygınlaştığı meşrutiyetin ilanının hemen sonrasındaki dönemde, *İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin* yayın organı bu gazetede de sendika kurulmasına geçmişte işverenler karşı çıkmakta ve tepki göstermekteyse de, bu örgütlerin hem işçiler hem de işverenler için yararlı olduğu belirtilerek övgüyle bahsedilmişti.⁵⁸

Meşrutiyetin ilanından hemen sonraki dönem için devlet ve kamuoyunda işçi sendikaları da dahil olmak üzere cemiyetleşmeye bu şekilde olumlu bir bakış vardı. Yeni yönetim iktidarına destek sağlamak amacıyla diğer toplumsal kesimler için olduğu gibi işçilerin cemiyetler kurmasına da hoşgörülü yaklaşmıştı. İşçiler de bu süreci iyi değerlendirerek hızlı bir örgütlenme hareketine girişmişti. Yukarıda da bahsettiğimiz gibi Şark Demiryolları Şirketi'nin İstanbul'daki işçilerinin sendika kurma faaliyetleri asayişe aykırı gizli bir örgüt kurma çabası olarak görülerek 6 Temmuz'da sendika kurmakla suçlanan bazı işçilerin işten çıkarılmasına neden olurken,⁵⁹ aynı işçiler 2 ay sonra 6 Eylül'de herhangi bir engelle karşılaşmadan örgütlenmişti.⁶⁰

Ancak cemiyet ve sendika kurulmasına müsaade eden serbest ortamın

57 Bkz. Ek A.

58 "Amele Sendikaları", *İttihad ve Terakki*, No: 11, 17 Ağustos 1324, 30 Ağustos 1908, s. 4.

59 Y. MTV. 312/54, a.g.e.

60 *Servet-i Fünun*, No: 67, 26 Ağustos 1324, 8 Eylül 1908, s. 4.

özellikle işçi sendikaları için çok da uzun sürmediği görülecekti. Birçoğu örgütsüz ve herhangi bir cemiyet ya da sendika öncülüğünde yapılmamasına rağmen, Temmuz 23'ten Ekim ayının 8'ine kadar geçecek sürede 118 grev yapılması,⁶¹ devletin işçi hareketlerine olduğu kadar işçi örgütlenmesine bakışının da olumsuzlaşmasına neden olmuştu. 8 Ekim'de çıkarılan Geçi Ta'til-i Eşgal Kanunu'yla birlikte, kamuya yönelik hizmet sunan demiryolu, limanlar, tramvay ve aydınlatma gibi alanlarda devlet grev yapılmasını ilk olarak bir uzlaşma sürecine bağlarken, sayılan bu alanlarda sendika kurulmasını yasaklamış, mevcut işçi sendikalarını da kapatmıştı. Devletin değişen bakış açısının en iyi örneğini yine Şark Demiryolları işçilerinin sendikasıyla verebiliriz. Temmuz başı kurucuları tutuklanan, Eylül başında örgütlenmelerine müsaade edilen işçilerin bu sendikası, yasanın yürürlüğe girmesiyle birlikte Ekim ayında kapatılmıştı.⁶²

Ekim ayında çıkan bu yasa sonrası 1913'e kadar geçecek sürede sendika kapatılmasıyla ilgili Şark işçilerinin bu sendikası dışında herhangi bir örneğe rastlayamayız. Çünkü işçiler, kanunun kapsamındaki kamuya yönelik hizmet sunan işletmeler de dahil olmak üzere, örgütlenmelerini direkt *sendika* şeklinde değil de, sendikal niteliğe sahip olan ama adı sendika olmayan cemiyetler altında yapmıştı. Kapatılan sendika sayısı sınırlı olsa da, buradaki önemli nokta, devletin işçi hareketlerine olduğu gibi işçi örgütlenmesine bakışının da yaklaşık 2 aylık bir müsamahadan sonra olumsuz dönmeleridir. Ancak iktidar ve şirketlerin bu olumsuz bakışına rağmen, 1908-1913 arasında hemen her üretim alanında işçiler çok sayıda cemiyet kurarak örgütleneceklerdi.

Demiryolu ulaşımında işçi örgütlenmesi

Şark Demiryolları İşçileri: Demiryolu işçileri tarafından kurulan ve resmî adını tespit edemediğimiz, ancak adında sendika ibaresi de taşıdığı devlet belgelerinde geçen ilk cemiyet, Şark Demiryolları işçilerinin sendikasıydı. Yukarıda da değindiğimiz gibi hattın diğer kısımlarında Bulgar sosyalist işçilerce kurulan ve bir grev yapıp çeşitli haklar da elde eden işçilerden etkilenerek kurulan bu sendika, meşrutiyet sonrası resmileşmiş, ama kısa süre sonra kapatılmıştı. Faaliyette bulunduğu sürede cemiyet, ilki Ağustos ayı sonlarında, diğeryse 18 Eylül'de başlayacak iki büyük grevi Bulgar sosyalistlerle birlikte organize etmişti. Grev esnasında Fransızca talep listesi hazırlanarak şirkete ve devleti temsil ettiği gerekçesiyle İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne iletilmişti.⁶³

61 Bkz. Ek A.

62 DH. MKT. 2630/47. 17 N 1326. 10 Ekim 1908.

63 "Şark Demiryolları Terk-i Eşgal", *Tanin*, No: 50, 6 Eylül 1324, 19 Eylül 1908, s. 7; Grevde Bulgar sosyalistlerin rolüyle ilgili olarak bkz. DH. MKT. PRK. 2790/45. 3 Ş 1326. 31 Ağustos 1908;

Ta'til-i Eşgal Kanunu sonrası işçi sendikasının kapatılması, işçileri farklı isimlerle örgütlenmeye itmişti. Selanik-Manastır hattındaki işçilerin kurduğu *Teavün Cemiyeti* de (1911) bunlardan biriydi. İşçilerin bu cemiyeti, kendi üyeleri dışında Türkistan'daki deprem mağdurlarına da yardım toplayarak önemli bir sosyal sorumluluk faaliyetine de imza atmış ve yerel kalmamaya çalışmıştı.⁶⁴ Şark Demiryolları işçilerinin ilginç bir örgütlenmesi ise 1911'de kurulan *Çalışkan Kardeşler Cemiyeti*'ydi. Cemiyetin kurucuları, şirket tarafından işten çıkarılmış demirci Arif Şems ve makinist Genoftu. Yani Çalışkan Kardeşler Cemiyeti işsizler tarafından kurulmuştu. İstanbul'daki bu cemiyet demiryolu işçileri arasında grev, örgütlenme vb. faaliyetlerde bulunduğu gerekçesiyle İstanbul Polis Müdürlüğü tarafından Emniyet Genel Müdürlüğü'ne şikâyet edilmişti.⁶⁵ Bazı işçilerin cemiyete üye olmaya başlamasıyla birlikte şirketin tepkisi sert olmuş ve 6 işçi işten çıkarılmıştı. Cemiyetin resmî nizamnamesinde amaçları üyelerinin meslekî gelişimini sağlamak ve muhtaç durumdakilere yardım etmek olarak gösterilmişti.⁶⁶ Grev ilanı ve demiryollarında bir sendika kurulması ihtimali hükümet tarafından da olumsuz karşılanınca, 27 Nisan 1911'de Ta'til-i Eşgal Kanunu gereğince ilmühaberi geri alınan cemiyet kapatılmış ve yaklaşık 50 günlük bir faaliyet sonrası dağılmıştı.⁶⁷

Anadolu Demiryolları İşçileri: Osmanlı işçi örgütlenmesinde en fazla öne çıkan işçi örgütü, Anadolu Demiryolları işçilerinin 1908'de Haydarpaşa merkezli kurdukları *Anadolu Osmanlı Demiryolları Memurin ve Müstahdemin Cemiyet-i Uhuvvetkarânesi*'ydi. Cemiyet, Anadolu demiryolları şirketinin beyaz yakalı işçilerine hitap edecek şekilde kurulmuştu. İşçilerin maddi ve manevi şartlarının iyileştirilebilmesi için karşılıklı dayanışma esasının değerlendirilmesi, üyelere maddi yardım yapılması, meslekî bilgi ve ahlaklarının geliştirilmesi cemiyetin temel amaçları olarak gösterilmiş, bu amaçlara ulaşmak için de şirkete karşı grev dahil her türlü yönetime başvurulacağı cemiyet nizamnamesinde belirtilmişti. Resmî dilini Türkçe ve Fransızca olarak belirten cemiyet, aylık maaşlarının % 1'i karşılığında tüm şirket memurlarının (beyaz yakalı işçiler) üye olabileceğini belirtmişti. Toplantılarda dinî ve siyasi içerikli konular konuşulmasını yasaklayarak, işçiler arasındaki farklı etnik

ZB. 621/88. 16 A 1324. 29 Ağustos 1908; ZB. 621/98. 17 A 1324. 30 Ağustos 1908; ZB. 157/107. 15 Ağustos 1324. 28 Ağustos 1908; DH. MKT. PRK. 2790/133. 4 Ş 1326. 1 Eylül 1908; ZB. 25/7. 19 A 1324. 1 Eylül 1908.

64 "Teavün Cemiyeti", *Tanin*, No: 895, 16 Şubat 1326, 1 Mart 1911, s. 3.

65 Ali Birinci, "II. Meşrutiyet'te İşsizlerin Kurduğu 'Çalışkan Kardeşler Cemiyeti'", *Tarih ve Toplum*, S. 64, Nisan 1989, s. 205-206.

66 "Çalışkan Kardeşler Cemiyeti", *Tanin*, No: 947, 9 Nisan 1327, 22 Nisan 1911, s. 4; DH. EUM. KADL. 15/25. 25 R 1329. 25 Nisan 1911.

67 Birinci, *a.g.e.*, s. 205-206.

ve dinsel kimliklerin bir ayrışmaya yol açmasını engellemeyi hedeflemişti.⁶⁸

Eylül ayında İstanbul, Ankara, Hüdavendigâr, Kütahya, Konya ve Eskişehir'in tamamında yapılan ve ulaşım ticarî eşya nakliyatını kilitleyen bir grev organize eden cemiyet, grevden önce şirket ve devlet yetkililerine 33 maddelik bir talep listesi vermişti. Şirketin taleplere olumsuz yaklaşması sonrası ilk olarak İstanbul'da başlayan greve, cemiyetin emriyle diğer hat ve istasyonlardaki çalışanlar da katılmıştı.⁶⁹ Talep listesinin ilk maddesi ise, işçi örgütünün şirket tarafından tanınması isteğiydi. Grevin başarılı şekilde yürütülmesi, işçi taleplerinin kabul edilmesiyle kendisini göstermişse de, daha sonra şirket verilen sözlerden vazgeçecek ve yerine getirmeyecekti.⁷⁰

Şirketle grevi sonlandırmak üzere yapılan müzakerelerde taraflar çeşitli maddeler üzerinde fedakârlıklar yaparak bir anlaşma metni hazırlamıştı. Ücret artışı ve çeşitli haklar kazanılan anlaşmada, mavi yakalı işçiler % 15 oranında ücret zammı elde ederken, beyaz yakalı işçiler içinse ücret zammı daha yüksek olmuştu.⁷¹ Bu durumun Osmanlı işçi örgütlenmesinin genel bir niteliği olduğunu da belirtmek gerekir. Çünkü işçi cemiyetleri genellikle şirketlerde memur olarak nitelendirilen beyaz yakalı işçilerin üye olduğu, mavi yakalı işçilerin pek rağbet etmediği örgütlerdi. Cemiyetlerin de bu düz işçilere yönelik bir açılım veya örgütlenme hedefinde olduğu da söylenemez. 1908 grevleri boyunca ücret artışı açısından beyaz yakalı işçilerin mavi yakalı işçilere göre, yani memur ve müstahdemlerin ameleye göre daha fazla ücret artışı elde etmiş olmasında⁷² şüphesiz bu örgütlenme şeklinin de etkisi vardı. 1919'da Haliç Vapur Şirketi işçilerinin şirketle grev sonrası yaptıkları müzakerelerde mavi yakalı işçilerin ücretlerinin artırılması isteğinden kolayca vazgeçmeleri, vasıflı ve vasıfsız işçi ayrımının işçiler arasında da önemli bir kıstas olduğunu göstermekteydi.⁷³

68 ŞD. MLK. 1230/20. Lef. 4. 1324/1908.

69 T. TNF. VRK. 61/103. Lef:2, 17 N 1326. 13 Ekim 1908.

70 Gavriel Arhangelos, *Anadolu Osmanlı Demiryolu ve Bağdad Demiryolu Şirket-i Osmaniyesi İdaresinin İç Yüzü*, Mahmut Bey Matbaası, Dersaadet, 1327/1911, s. 165; Zafer Toprak, "Anadolu Osmanlı Demiryolu Grevi", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C. 1, TC Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, İstanbul, 1993, s. 254-255.

71 A.e., s. 166-169, 192-194.

72 Karakışla, "Osmanlı İmparatorluğu'nda 1908 Grevleri", a.g.e., s. 192.

73 HR. HMŞ. İŞO. 216/42. 11 N 1339, 19 Mayıs 1921. Vasif seviyesine göre çalışanların işçi örgütlenmesi içinde farklılaşması, sadece Osmanlı işçilerinin örgütlenmesine mahsus bir durum değildi. İngiltere ve Fransa'da da işçi sınıfının oluşumu esnasında benzer dışlama ve farklılaşmalara rastlanmıştı. Örneğin İngiltere'de 1839 sonrası gelişen Chartist harekete sendikali işçiler ilgi göstermemişti. Bir işçi bu durumu şu şekilde gözlemlemişti: *Chartism'de birleşenler, ancak en düşük ücret alan işçilerdir. Haftada 30 sehim kazanan işçiler, 15 sehim alanlarla ilgilenmiyorlar ve bu sonuçları da 5-6 sehim kazananlara aldırıyorlardı. Tıpkı bir burjuva dünyasında olduğu gibi, çalışanlar arasında da bir aristokrasi mevcuttur.*

Aynı şekilde sosyalist hareketin ülkelerde gelişimine bakıldığında da işçi sınıfının kendi

Cemiyet ücret artışı vb. talepler dışında, yardımlaşma sandıkları kurmak, hasta ve sakat işçilere yardım etmek, vefat eden işçilerin ailelerine destek olmak, işçi çocuklarının eğitimlerine yardımcı olmak, ucuza ekmek almak için demiryolu işçilerine mahsus fırınlar kurmak gibi hedeflere de programında yer vermişti.⁷⁴

1910 yılı itibariyle cemiyetin yöneticilerine bakıldığında, Osmanlı çalış-ma hayatı ve işgücü örgütlenmesinde yabancı işçilerin etkinliği de açıkça gö-rülmektedir. İdare meclisi 20 kişiden oluşan cemiyetin başkanı Osmanlı vatandaşı, ikinci başkanıysa Yunan vatandaşıydı. Kalan 18 üyeden tabiiyetle-ri belirtilmeyen 3 kişi dışında, 1 üye Fransız, 2 üye İtalyan, 4 üye Yunan ve 8 üye ise Osmanlı vatandaşıydı. 8 Osmanlı vatandaşının 5'i gayrimüslim, 3'ü ise Müslüman'dı. Ticaret ve Nafia Nezareti cemiyetin idare heyetinde bu ka-dar çok yabancı olmasının Osmanlı demiryollarının en önemli hatları için bir tehlike oluşturabileceği endişesini taşısa da, Dahiliye Nezareti cemiyetin şirket ve işçiler arasındaki konularla ilgilendiğini, çok sayıda yabancı olma-sının demiryollarının yabancılaşması anlamına da gelmeyeceğini belirterek bu endişeye katılmamıştı.⁷⁵

Cemiyet 1910 yılında çeşitli taleplerle tekrar şirketin karşısına çıkmış ve uzlaşma sürecinin başlatılması için devlete başvurmuştu. Talep listesi yine vasıfsız işçileri dikkate almazken, vasıflı işçiler içinse bir hayli nitelikli istek-ler içermişti. Cemiyetin kuruluşunun 3. senesinde hazırladığı liste, örgüt-lü hareket eden işçilerin işverenden taleplerinin oldukça geliştiğini ve nite-lik kazandığını göstermekteydi. Terfilerin nasıl olacağını net olarak bilin-mesi için *Şema (Schema)* tabir olunan bir cetvel hazırlanması; memur ve iş-çilerle ilgili önemli kararların şirketin atadığı tek bir müdür tarafından de-ğil de oluşturulacak özel bir komisyonca alınması; maaşlı muvazzaf memur-ların (*agents comissionnes*) görevi kötüye kullanma, tembellik, liyakatsizlik, hırsızlık yapma gibi suçları sabit olmadıkça azledilememeleri; Pazar günü çalışmayan memurların senede 15 gün, Pazar günü çalışanlarınsa senede 30 gün izin hakkı olması, önceki seneden kullanılmamış izinlerin 3 sene içinde sonraki yılın izni ile birlikte kullanılabilmesi; işçilere yönelik cezaların şir-ketin keyfi tutumuna bırakılmaması için önceden yazılı hale getirilmesi; ça-lışanların ticaret yapamamasına yönelik yasağın kaldırılması; hastalık anın-

indeki çeşitlenmesine, yani işçi sınıfı içinde farklı sınıfların varlığına yönelik deliller görüle-bilmektedir. Örneğin Fransa'da; sosyalist fikirlerin propagandasının özellikle durumları eski rejimden beri hiç değişmemiş olan Parisli işçiler, küçük sanayi işçileri ve sanat işçileri arasında rağbet görmesi ilgi çekicidir. *Büyük sanayi işçileri, ya da ücretleri daha yüksek olan işçiler bu yeni doktrine karşı daha soğuk kalmışlar* ve daha az ilgi göstermişlerdi. (Henri Sée, *Modern Kapitaliz-min Doğuşu*, çev. Turgut Erim, İstanbul, Yöneliş Yayınevi, 2001, s. 177-178.)

74 Arhangelos, *a.g.e.*, s. 240-242.

75 *DH. MUI. 76-2/4. 10 C 1328. 20 Mayıs 1910.*

da izin ve sevk kararlarının şirket çalışanı doktorlar tarafından değil de kurulacak özel bir komisyonca verilmesi; istasyonlarda sağlık tedbirlerinin artırılması; ücretlendirmenin çalışanların uzmanlık alanlarına göre yapılması; bir grev esnasında, grev komisyonunda yer alan çalışanların kendi rızası olmadıkça başka bir bölgeye tayin ettirilememesi işçi taleplerinin öne çıkanlarıydı. Meslek hastalıkları, iş kazaları ve hastalık hallerine yönelik olarak da işçiler çeşitli isteklerde bulunmuştu.⁷⁶

Cemiyetin zamanla grevleri yönetme ve işçi haklarını savunmada güç kazanması şirketi de endişelendirmişti. Şirket cemiyetin aslında bir sendika olduğu ve Ta'til-i Eşgal Kanunu gereğince kapatılması yönünde devlete birçok kez başvurmuştu. Hatta hukukçulardan bir komisyon oluşturarak bir rapor hazırlatmış ve cemiyetin bir uhuvvet, yani kardeşlik cemiyeti değil, sendika olduğunu ileri sürmüştü. Nizamnamesinden veya faaliyetlerinden de görüldüğü gibi aslında cemiyet gerçekten de bir sendikaydı. Ancak Şura-yı Devlet yürürlükteki kanunların böyle bir niyet okumaya izin vermediğini, cemiyetin kuruluşunun Cemiyetler Kanunu'na bağlı olduğu ve oradaki tüm prosedürlerin de yerine getirildiğini belirterek kapatma taleplerini reddetmişti. 1913 yılında ise, sadece sendikalar değil, sendikal mahiyete sahip cemiyetlerin de yasak olduğu belirtilmiş ve yorum farkına gidilmişti.⁷⁷ 1912 sonrası 1919'a kadar geçecek sürede bu cemiyetle ilgili herhangi bir faaliyetine ulaşmamamız, ya savaşlar nedeniyle bir durgunluk sürecine girdiğini, ya da bu yeni hukukî yorum sonrası askıya alındığını göstermektedir. Faaliyetine devam etse bile, yabancı işçilerin savaşlar ve gayrimüslim unsurlarla yaşanan anlaşmazlıklar sonrası ülke dışına çıkarılması, ülkede yaşanan malî sıkıntı, çalışanların büyük kısmının seferberlik nedeniyle askere alınması gibi gelişmeler nedeniyle en azından 1919'a kadar işçi örgütlenmesi ve mücadelelerinin geneli gibi bu örgütün de kâğıt üzerinde devam ettiğini ifade edebiliriz.

Hicaz Demiryolları İşçileri: Hicaz Demiryolları'nın Hayfa'da çalışan işçileri 1913 yılında teavün cemiyeti adı altında örgütlenmişti. Cemiyet, nizamnamesinde amacını ülkenin sanayiye olan ihtiyacı çerçevesinde demiryolu ulaşımının geliştirilmesi ve Hicaz hattının gelirinin artırılması için konferanslar vermek, işçileri eğitmek olarak belirtmişti. Ancak devlete ait bu işletmede cemiyet kurulmasına gelecekte olası bir grev yapılabileceği ihtimaline karşı şüpheyle yaklaşmıştı. Hattın gelirlerinin artırılması zaten işletme idaresinin en temel görevi olarak gösterilmiş ve işçilerin bu amaçla bir cemiyet kurması kanundaki sendika yasağından kaçmak olarak değerlendirilmişti. 1910'da

76 ŞD. MLK. 1230/20. Lef. 8/1-8/2. 18 Şubat 1325. 3 Mart 1910.

77 ŞD. MLK. 3067/92. 26 Nisan 1326. 9 Mayıs 1910; ŞD. MLK. 1230/20. Lef 2. 24 Nisan 1910; DH. MUI. 76-2/4. 10 C 1328. 19 Haziran 1910; ŞD. MLK. 1230/52. Lef. 4. 19 Haziran 1326. 2 Temmuz 1910.

Anadolu Demiryolları işçilerinin cemiyeti için tam tersi karar veren Şura-yı Devlet, bu sefer cemiyetin sendikal nitelikte olduğuna hüküm getirmiş, demiryollarında sendika kurulması yasak olduğu için de cemiyetin kapatılması yönünde görüş bildirmişti.⁷⁸ Adında sendika ibaresi olmayan, ancak bir sendikadan farksız hareket eden işçi cemiyetlerinden ilk kapatılanı da bu teavün cemiyeti olmuştur.

Aydın Vilayeti'nde İzmir Kasaba demiryolları işçileri de *Aydın Şimendiferler Amelesi Cemiyeti* adı altında örgütlenmişti. Ta'til-i Eşgal Kanunu nedeniyle sendika kuramayacak olan bu işçiler de cemiyet ismiyle örgütlenmişti. Temmuz 1909'da İzmir'den 6.000 işçi adına gönderilen ve işverenlerin baskısı altında ezildiklerini, grev ve toplantı hakkına yönelik iyileştirmeler istediklerini bildiren bir işçi dilekçesinde bu cemiyetin de katılımcı olarak adı geçmekteydi. Dahiliye Nezareti'nden yazılan cevapta işçilerin bu haklar için sık sık dilekçe gönderdiği, halbuki haklarının zaten devlet tarafından korunduğu ve *ikide bir* iş bırakmalarının zorluklar çıkardığı belirtilmişti.⁷⁹

1921'de sosyalist *Yeni Dünya* gazetesinin işçi örgütlenmesiyle ilgili bir haberinde, o dönem halen faaliyette olan ve 3.000 üyeye ulaşan İstanbul'daki Tramvay İşçileri Cemiyeti'nin de Birinci Dünya Savaşı'ndan önce kurulduğu belirtilmektedir.⁸⁰ Tam olarak hangi tarihte kurulduğunu tespit edemediğimiz bu cemiyet de kanunen sendika kurulması yasak bir alanda cemiyet adı altında sendikal faaliyetlerine devam etmişti.

Gıda sektöründe işçi örgütlenmesi

Osmanlı'da gıda sektöründe özellikle tütün işçileri hem örgütlenme hem de grev vb. hareketler açısından bir hayli etkindi. Selanik ve İstanbul tütün işçileri bu örgütlenmede öncülük yapan işçi gruplarıydı. Selanik Sosyalist İşçi Federasyonu'nun 1909-1910 raporunda Selanik bölgesinde sendikalı işçilerin yarısından fazlasının, yani 2.500-3.000 civarında sendika üyesinin tütün işçisi olduğu belirtilmişti. Selanik merkezde reji tütün fabrikası işçilerinden 500 kişinin de sendika üyesi olduğu belirtilmekteydi.⁸¹ Bu da Selanik'te 1909-1910 yılı itibarıyla her 10 sendikalıdan yaklaşık 7'sinin çeşitli ticarethaneler ve Reji fabrikasında çalışan tütün işçileri olduğu anlamına gelmekteydi.

Kavala, Drama ve İskeçe Tütün İşçileri Cemiyetleri: Selanik bölgesinde

78 ŞD. 2822/40. 23 B 1331. 28 Haziran 1913; DH. ID. 132/13. 27 Haziran 1329. 10 Temmuz 1913.

79 DH. MKT. 2874/61. 24 C 1327. 13 Temmuz 1909.

80 Mete Tunçay, "İstanbul'da İşçi Harekâtı", *Tarih ve Toplum*, S. 64, Nisan 1989, s. 38-39.

81 Orhan Türkoğan, "19. Yüzyıl Osmanlı Toplumunda İşçi Sınıfının Doğuşu", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Yıl: 2, C. 2, S. 11, Nisan 1981, s. 10.

hem Kavala, hem Drama, hem de İskeçe’de işçiler sendika niteliğinde cemiyetlerde örgütlenmişti. Bunlardan *Tütün Amelesi Saadet Cemiyeti*’nin Kavala’da 1901 yılında kurulduğunu ve Osmanlı işçi örgütlenmesinin ilklerinden biri olduğunu daha önce belirtmiştik. Bu cemiyet 1908 öncesi olduğu kadar sonrasında da etkili bir rol oynamıştı. Cemiyetler Kanunu çıktıktan sonra resmî kuruluş için hazırladığı nizamnamesinde amacını, üyelerinin bilgi ve mesailerinin birleştirilmesiyle tütün ticareti ve tütün üretiminin genişletilmesi ve Amerika’ya göç etmek isteyen tütün işçilerinin bu istekten vazgeçirilmesi olarak belirtmişti. 32 kişilik yönetim kurulunun 15’inin Müslüman, 15’inin Hıristiyan ve 2’sinin de Yahudi olması kararlaştırılmış, böylece bölge nüfusu ve işgücünün etnik ve dinsel ayrımını dikkate alan bir politika izlenmişti. Üyelik için her işçi ayda 6 kuruş ödemekle yükümlü tutulmuştu.⁸² 8 yıllık faaliyet geçmişi sonrası Kasım 1909’da resmî ilmühaberini de alan cemiyet bu durumu gazetelerle de duyururken, 8.000’den fazla Kavala tütün işçisi arasında dayanışma sağlamayı hedeflediğini bildirmişti.⁸³

Sosyalist niteliği de olan bu cemiyete aslında Selanik Valiliği resmî kuruluş izni vermek istememişti. Bölgedeki sendikaların Selanik ekonomisine zarar verdiğini ve ticaretin yıldıza azaldığını iddia eden Valilik, Drama’daki tütün cemiyetiyle birlikte Kavala’daki bu cemiyetin de kapatılabilmesi için Başkent’ten izin istemişti. Ancak 1910 yılına da sarkan kurumlar arası tartışma sonrası en son Şura-yı Devlet bu talebi olumsuz karşılayarak cemiyetin engellenmesinin kanunlara uygun olmayacağını bildirmişti.⁸⁴

Kavala’daki tütün işçilerinin bu cemiyeti 1908 sonrası ilk dönemlerde örgüt üyeliği için cinsiyet ayrımını önemli bir kriter olarak değerlendirmişti. Çünkü 1908 sonrası ilk dönemlerde kadınların üye olabilmesine izin verilmemişti.⁸⁵ 1913 yılına gelindiğinde ise kadın işçilerin bu üyelik sorununu aştığı, grevlere aktif katılmaları dışında, grev komitelerinde de yer aldıkları görülmekteydi.⁸⁶

Kavala’daki cemiyetle birlikte aynı dönemde Drama’daki *Tütün Amelesi Saadet Cemiyeti* de nizamnamesini hazırlayarak ilmühaber almak için Selanik Valiliğine sunmuş, aynı tereddütler ve tartışmalara rağmen bu cemiyetin resmî olarak tanınması için de Şura-yı Devlet’in olumlu görüşü sonrası izin çıkmıştı.⁸⁷ Nizamnameleri incelendiğinde her iki cemiyetin de neredeyse birebir aynı nizamnameler hazırladığı görülmektedir. Bu da birlikte hareket

82 DH. ID. 132/4. Lef. 5. 5 TE 1325. 18 Ekim 1909.

83 “Kavala Tütün Amelesi Saadet Cemiyeti”, *Tanin*, No: 426, 27 TE 1325, 9 Kasım 1909, s. 4.

84 ŞD. MLK. 1230/52. Lef. 3. 20 Haziran 1326. 3 Temmuz 1910.

85 Vardar, *a.g.e.*, s. 41-42.

86 Hadar, *a.g.e.*, s. 147.

87 BEO. 3792/284383. 7 Ş 1328. 14 Ağustos 1910.

ettiklerini göstermekteydi. Amaçlarından üyelerin vereceği aidata kadar aynı olan nizamnamelerde tek farklılık, yönetim kurulunun Drama'daki cemiyet için 32 değil de 15 kişi olarak belirlenmiş olmasıydı.⁸⁸

Bölgede tütün işçilerini örgütleyen bir diğer sendika niteliğinde cemiyet, İskeçe'de tütün işçilerinin kurduğu ve 1911 itibariyle 1.500 üyeye ulaşan *Iskeçe Tütün Amelesi İrtibat ve Terakki Cemiyeti*'ydi. Cemiyetin 1911'de organize ettiği grevde tütün tüccarları cemiyetin sendika olduğu gerekçesiyle kapatılmasını istemişse de, Kavala ve Drama'daki gibi İskeçe'de de devlet tütün işçileri örgütü lehine karar vermişti.⁸⁹ Selanik Reji fabrikası işçilerinin kurduğu cemiyet de aynı dönemde bir grev başlatmıştı.⁹⁰ Bu da bölgedeki iki işçi cemiyetinin birlikte hareket ederek aynı anda grev ilan ettiklerini göstermekteydi. İskeçe ve Selanik merkez dışında İstanbul Cibali'de de tütün işçilerinin cemiyetleri öncülüğünde aynı dönemde grev ilan etmesi,⁹¹ işçi taleplerinin de neredeyse aynı olması, tütün işçileri ve cemiyetlerinin Osmanlı işçi örgütlenmesi içinde dayanışma açısından farkını göstermekteydi. Grevcilerin istekleri, 14 yaşından küçük işçi çalıştırılmaması, 14-18 yaş arasındaki işçilerin çalışma saatlerinin sınırlandırılması, geçinme indeksine göre ücret artışı, erkek işçiler yerine kadın işçi istihdam edilmemesi vb. taleplerdi. İşçi örgütlenmesi açısından en fazla dikkat çeken talep ise, sendika üyesi olmayan işçi istihdamının yasaklanmasıydı.⁹² Bu da işçi cemiyetinin bir nevi *kapalı işyeri şartının*⁹³ kabul edilmesini istediği anlamına gelmekteydi. 1908'de ücret artışı odaklı grevlerden, 1911'de yukarıdaki gibi oldukça ayrıntılı talepler içeren grevlere geçilmesi şüphesiz işçi cemiyetlerinin giderek güçlendiği ve gelişme gösterdiği anlamına gelmekteydi.

1912 yılında İskeçe'deki tütün işçilerinin bu cemiyetine rakip bir örgütlenme daha meydana çıkmıştı. Bu cemiyetin ismi de hemen hemen aynı olup, tek farklılık Osmanlı ibaresinin eklenmesiydi. *Iskeçe Tütün Amelesi Osmanlı İrtibat ve Terakki Cemiyeti* isimli bu örgüt 4.000 üyeye ulaşarak önemli sayıda işçiyi örgütlemişti. Cemiyetin kurucusu Dava Vekili Şahabed-

88 DH. ID. 132/4. a.g.e.

89 DH. ID. 107/24. 14 CA 1329. 13 Mayıs 1911.

90 Hadar, a.g.e., s. 144-145.

91 "Reji Amelesinin Ta'til-i Eşgali", *Sa'y ve Amel*, No: 8, 23 Mart 1327, 5 Nisan 1911, s. 16; DH. EUM. KADL. 14/22. 17 R 1327. 17 Nisan 1911.

92 Hadar, a.g.e., s. 144-145; "Reji Amelesinin Grevi", *Tanin*, No: 932, 25 Mart 1327, 7 Nisan 1911, s. 2.

93 Kapalı işyeri şartı, sendika üyeliğinin bir istihdam koşulu haline gelmesini amaçlayan zorunlu sendikacılık şeklindeki sendika güvenliği türlerinden biridir. Bir işyerinde kapalı işyeri şartının işverence kabul edilmesi halinde, yalnızca o sendikaya üye olan işçiler istihdam edilmektedir. ABD'de 1947'de resmî olarak kaldırılan bu uygulama İngiltere'de ise 1990 yılına kadar yürürlükte kalmış ve 1990'da yasaklanmıştı. (Banu Uçkan, *Endüstri İlişkileri*, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir, 2004, s. 102-103.)

din Bey'in bu cemiyeti kurma amacı bölgedeki Müslüman tütün işçilerini örgütleyebilmektir. Tütün mağazalarını daha çok Hıristiyan işçiler istihdam etmekle ve Müslüman işçileri dışlamakla suçlayan Şahabeddin Bey, kurduğu bu cemiyetle bölgedeki işçilerin dinî farklılıklarının öne çıkarıldığı bir örgütlenme sürecine girilmesine neden olmuştu. Ancak dinî farklılıkları ön plana çıkaran cemiyetler kurulması Cemiyetler Kanunu'na aykırı olduğu için, yerel yönetim Müslüman ve Hıristiyan şeklinde ayırım yapılması nedeniyle her iki işçi örgütünü de kapatmıştı. Her iki cemiyetin birden kapatılmasına neden olan son kıvılcım ise, İskeçe'de yakın dönemde işçilerin işverenlerle yaşadığı anlaşmazlık sonrası tütün mağazalarına saldırarak camları kırmaları ve mağazalara zarar vermeleri olmuştu. Ancak bu kapatma kararına yapılan itirazda, olaylar nedeniyle tutuklanan işçilerden hiçbirinin cemiyetlere üye olmadığı belirtilmiş, yerel yönetim işçi örgütlenmesi düşmanı olmakla suçlanmıştı. Bunların yerine işçilerin tasarruflarını değerlendirebilmeleri ve bir araya gelebilmeleri için *Iktisad* adıyla yeni bir cemiyet kurulmasını sağlayan yerel yönetim, siyasî ve dinî amaçlar gütmeyecek bu yeni cemiyetin tamamen iktisadî hedeflere gideceğini ve böylece işçilerin *ikide bir grev yapmasına da neden olmayacağını* ileri sürmüştü.⁹⁴

Cibali ve İstanbul Reji Fabrikaları İşçileri: Cibali Reji Fabrikası işçileri, meşrutiyetin ilanından hemen sonra örgütlenme faaliyetlerine başlamış ve yıl sonunda *Sigara Amelesi Ittihad Cemiyeti*'nin nizamnamesini hazırlamıştı. Cemiyet, amacını üye olan işçilerin maddi ve manevi çıkarlarını korumak olarak belirtmişti. Üyelerin aylık 5 kuruş aidat vermesi kararlaştırılmıştı. Bu ilk örgütlenme girişiminde cemiyet, fabrika yönetimiyle çatışmayı öne çıkaracak tarzda bir nizamname hazırlamıştı. Buna göre istemeden hata yapan işçilerin fabrika yönetimine karşı korunacağı ve verilecek cezaların hafifletilmeye çalışılacağı (md. 10), yönetimin emir ve tekliflerinin cemiyetin esas çıkarlarına aykırı olmaması halinde kabul edileceği (md. 11), üyelerin çıkarlarını Reji yönetimi ve hükümete karşı koruyacağı (md. 30) gibi maddelere nizamnamede yer verilmişti. Bu durum fabrika yönetiminin tepkisini çektiği gibi, Dahiliye Nezareti de şirkete destek vermişti.⁹⁵

Cemiyetin kurucularına bakıldığında, 12 kurucunun tamamının Rum ve Musevi olduğu görülmektedir. Yönetim kurulundaki 14 kişinin tamamı da Rum ve Musevi'ydi. Cemiyetin Rum ve Museviler tarafından kurulduğu nizamnamede de belirtilmişti (md. 39). Ayrıca işçilerden biri öldüğü halde, üye iken verdiği paraların eşi ya da çocuklarına verileceği, ancak mirasçısı yoksa bu paranın yarısının cemiyete kalacağı, kalan yarısının ise eşit olarak Balat Musevi Hastanesi ile Rum hastanelerine verileceği belirtilmiş-

94 DH. ID. 132/7. 7 N 1330. 20 Ağustos 1912.

95 DH. MKT. 2681/20. 20 ZA 1326. 14 Aralık 1908.

ti (md. 15). Reji Merkezi, daha önce ücretlerini artırdıklarında işçilerin tekrar sorun çıkarmayacağını ümit ettiklerini, fakat buna rağmen işçilerin böyle bir örgüt kurduğunu belirterek tepki göstermişti. Cemiyete üye olmak isteyen işçilerin işten ayrılmakta serbest oldukları belirtilerek, rejide çalışmak isteyen bir işçinin önce bu cemiyetle irtibatını kesmesi gerektiğini bildirmişti. Cemiyetin de 5 gün içinde lağvedilmemesi halinde kurucularını işten çıkarmakla tehdit etmişti. Dahiliye Nezareti de nizamnamenin yukarıda belirtilen fabrika yönetimi ve devlete karşı 3 maddesiyle, işçilerin cemiyet yöneticilerinin emir ve kararlarına kayıtsız şartsız itaat etmeye mecbur olduğu, aksi davranan işçilerle cemiyet üyesi herkesin ilişkisini keseceğini belirten 11. maddesi nedeniyle bu örgütlenmeyi uygun görmemişti. Güvenlik güçlerine çağrıda bulunularak önlem alınması istenmişti.⁹⁶ 1910'a kadar geçecek sürede yapılan grevler de dahil olmak üzere cemiyetle ilgili hiçbir bilgiye rastlanılamaması, cemiyetin faaliyette bulunmasına izin verilmediğini, ya da işçilerin işten çıkarma tehdidi sonrası kendiliğinden bu girişimi askıya aldığı göstermektedir.

Rejinin Cibali fabrikası işçilerinin ikinci örgütlenme girişimiye, dava vekili Polidis öncülüğünde 1910 yılında *Amele Ittihad Cemiyeti* adıyla olmuştu.⁹⁷ Aynı dönemde İstanbul Reji Fabrikası işçileriye *Duhan Rejisi İstanbul Fabrikası Amele Teavün Cemiyeti* adıyla cemiyet kurmak için başvuru yapmışlardı.⁹⁸ Selanik'teki benzerleri için yaşanan izin verip vermeme tartışması bu 2 cemiyet için de yaşanmış, Temmuz ayında resmî başvurusunu yapan cemiyetlere kuruluş izni Şura-yı Devlet'in her iki cemiyetin de kamuya yönelik işlerde hizmet sunan fabrikalarda olmadıkları için kurulabileceği izni vermesiyle 1911 yılında tamamlanmıştı.⁹⁹ İstanbul Reji fabrikası işçilerinin kurduğu cemiyet nedeniyle *Sa'y ve Amel* gazetesinde işçiler tebrik edilirken, Meşrutiyetin ilanı sonrasında Avrupa taklidi olarak kurulan ve 1911 itibarıyla de tamamına yakını atıl hale gelmiş işçi örgütlerinden biri gibi olmaması da temenni edilmişti.¹⁰⁰ Gazete bu temennisiyle, Osmanlı işçi örgütlenmesinde 1908 sonrası kurulan ilk cemiyetlerin kısa ömürlü olmasına dikkat çekmişti.

Rejinin İstanbul Fabrikası Amele Teavün Cemiyeti'nin nizamnamesi incelendiğinde; İstanbul merkezli ve resmî dili Türkçe olan cemiyetin (md. 1), kuruluş amacı, Osmanlı'nın çeşitli unsurlarından olan reji işçisi üyelerinin

96 A.e.

97 *DH. EUM. THR.* 43/53. 14 B 1328. 21 Temmuz 1910.

98 *ŞD.* 2380/38. 20 M 1329. 21 Ocak 1911.

99 *DH. ID.* 126/19. 2 C 1329. 31 Mayıs 1911.

100 "Duhan Rejisi İstanbul Fabrikası Amele Teavün Cemiyeti", *Sa'y ve Amel*, No: 5, 10 Şubat 1326, 23 Şubat 1911, s. 16.

maddi ve manevi gelişmelerinin temini, üyeler arasında dayanışmanın yaygınlaşması ve hastalıkla ölüm gibi durumlarda zaruri ihtiyaçlarının karşılanması olarak belirtilmişti (md. 3). İşçilerden toplanacak paralarla bir teavün sandığı oluşturularak; hastalığı kesinleşmiş işçilere hastalığının 8. günü, yani ikinci haftasından itibaren hastalık süresi ne kadar olursa olsun günlük 7 kuruş ve vefatı halinde ailesine defin ve kefen masrafı olarak 200 kuruş verilmesi kararlaştırılmıştı (md. 12, 13, 14, 16). Cemiyet konferanslar ve çeşitli bilgilendirme toplantıları yaparak işçiler arasında dayanışmayı artırmayı da hedeflemekteydi. Ayrıca işçilerin gıda malzemeleri gibi temel ihtiyaçlarının toptan alınması ve ileride kurulacak bir şirketle gelirlerin artırılması, böylece işçilere maddi avantaj sağlanması cemiyetin diğer hedeflerinden idi (md. 37).¹⁰¹

Cibali Reji Fabrikası işçileri 1912 yılında da bir cemiyet kurmuştu. *Muavenet-i Mütakabele Cemiyeti* isimli bu örgütün Amele İttihad Cemiyeti'nin yerine mi yoksa ikinci bir cemiyet olarak mı kurulduğuna dair bilgiye ulaşamadık. Ancak adından işçiler arasında yardımlaşmanın sağlanmasını hedeflediği anlaşılan cemiyetle ilgili şirket yönetimi sendika olduğu ve işçileri çeşitli eylemlere teşvik ettiği yönünde şikâyet etmişti. Şirket yönetimi, iş saatleri ve ücretlerle ilgili müdahalede bulunduğu, bu nedenle de şirket işlerine karıştığı gerekçesiyle cemiyete tepki göstermekteydi.¹⁰² Sonraki yıllara ait faaliyetlerine dair bir bilgi tespit edemediğimiz bu örgütün savaşlarla birlikte son bulduğu kanısındayız.

Istanbul Ekmek (Fırın) İşçileri: İstanbul fırınlarında çalışan hamurcu, pişirici vb. ekmek işçileri, meşrutiyetin ilanından sonra yaklaşık 2 ay içinde 3 grev yapmıştı. Fırın sahipleriyle özellikle iş güvencesi açısından sorun yaşayan işçiler *Ekmekçi Amele Cemiyeti* adı altında örgütlenmişlerdi. Fırın sahipleri önceki grev sonrasında 400 işçiyi işten çıkarınca, bu işçiler İstanbul Şehremaneti'yle görüşerek kurdukları sendikanın fırın işçilerinin temsilcisi olarak tanınmasını ve İstanbul'daki tüm fırınların işçi ihtiyacının bu sendikanın üyeleri arasından karşılanmasını talep etmişlerdi. İşçiler bu isteğiyle *kapalı işyeri şartının uygulanmasını amaçlamıştı*.¹⁰³ Cemiyet nizamnamesinde işçilerin haklarının korunması, fırın sahiplerinin keyfî şekilde işçileri işten çıkarmasının engellenmesi, işçilerin namuslu bir şekilde çalışabilmelerinin sağlanması gibi hedefler belirlenmişti. Bunun yanında çıraklıktan yardımcılığa, yardımcılıktan pişiriciliğe ve hamurkârcılığa geçiş için çalışılması gereken sürelerle de yer vermişti. Ekmek işinin geleneksel esnaf üretim sis-

101 ŞD. HU. 3077/43. 23 CA 1329. 22 Mayıs 1911.

102 DH. ID. 107/51. Lef. 13. 25 Temmuz 1328. 7 Ağustos 1912.

103 Karakışla, "Osmanlı İmparatorluğu'nda 1908 Grevleri", a.g.e., s. 190-191; *Servet-i Fünun*, No: 82-30, 2 Ağustos 1324, 15 Eylül 1908, s. 4.

temi içinde yapılması, fırın işçilerinin bu cemiyetinin de klasik bir sendikadan farklı olmasına neden olmuştu. Ekmekçilik mesleğinin gelişimi, esnaf- lar arasındaki sorunların çözümünde yardımcı olunması gibi hükümlere de nizamnamesinde yer veren cemiyet, bu yönüyle fırın sahiplerinin cemiyeti olan Hıbbazan Cemiyeti tarafından da bir rakip olarak algılanmış ve tepki çekmişti.¹⁰⁴

Cemiyetin klasik bir sendikadan bir diğer farkı, işçilerin cemiyete isteğe göre dahil olmaması, tüm ekmek işçilerinin kayıt olmasının zorunlu tutulmasıydı. Cemiyetle fırın sahiplerinin örgütü olan Hıbbazan Cemiyeti arasındaki sorunlar 1910-11 yıllarında da devam etmiş, ekmek üretimine zarar verildiği gerekçesiyle de Şehremaneti işçi cemiyetinin kapatılmasını istemişti. Ancak Şura-yı Devlet bu isteğe, birleşme hakkının herkes için olduğu gibi ekmek işçileri için de geçerli olduğu, bu nedenle dayanışma ve yardımlaşma amacıyla kurulan cemiyetin kanunlara aykırı olmadığı gerekçesiyle ret cevabı vermişti.¹⁰⁵ Dönem içinde birçok işçi hareketini de organize eden cemiyetin 1917'de tekrar kurulacak olması,¹⁰⁶ muhtemelen savaş döneminde birçok işçi örgütüyle aynı şekilde askıda kaldığı anlamına gelmektedir.

1911'de yine gıda sektöründe kuruluş için başvuru yapan bir diğer cemiyet *Umum Değirmen İşçileri Cemiyeti* adıyla değirmen işçilerinin örgütüydü. Cemiyetin amaçları, çalışma saatlerinin azaltılması, çalışma şartlarının iyileştirilmesi ve işçi ve işveren arasındaki anlaşmazlıklarda işçilerin haklarını korumaktı. Ancak fırınların temizliği, ekmek üretimi için gerekli malzemelerin temini ve ekmek fiyatlarının belirlenmesinin İstanbul Belediye Kanunu gereğince Şehremaneti'nin vazifesi olduğu, değirmen sahipleri ve işçileri arasında çıkacak anlaşmazlıkları gidermek de bu nedenle Şehremaneti'nin görevi olduğu için değirmen işçilerinin örgütlenme talebine izin verilmemişti.¹⁰⁷ Gıda alanında faaliyette bulunan bir diğer işçi örgütü, Selanik'te 100 üyeye sahip Kanaviçe ve Süt İşçileri Cemiyeti'ydi.¹⁰⁸

Denizcilik, rıhtım, dok ve antrepo işçileri örgütlenmesi

1908 yazında liman işçileri, hamallar ve mavnacılar yaklaşık 4 aylık sürede Edirne'den Selanik'e, Beyrut'tan İstanbul'a ve İzmir'den Samsun'a kadar hemen her liman bölgesinde iş bırakma eylemleri yaparak 16 greve imza at-

104 ŞD. MLK. 848/25. .Lef. 7. 30 TE 1324. 12 Kasım 1908.

105 DH. UMVM. 88/72. 2 M 1329. 3 Ocak 1911; DH. UMVM. 88/71. 2 CA 1328. 12 Mayıs 1910.

106 Tunçay, "İstanbul'da İşçi Harekâtı", a.g.e., s. 39.

107 DH. İD. 126/18. 7 CA 1329. 6 Mayıs 1911.

108 Türkdogan, a.g.e., s. 10.

mıştı.¹⁰⁹ 1908 yazı ve 1909 yılındaki grevler bir işçi cemiyeti tarafından organize edilmemiş, daha çok işçilerin örgütsüz ve plansız anlık eylemleri sonrası gerçekleştirilmişti. Tüm bu grevlere rağmen gerek iş güvencesi, gerekse ücretler ve diğer çalışma şartları açısından istenen faydaların sağlanamaması, hamalların 1910 yılından itibaren cemiyetler altında örgütlenmeye başlamalarına yol açmıştı.

Hamal ve liman işçilerinin örgütlenme girişimlerinin ilki Selanik'te gerçekleşmişti. 1911'de *Osmanlı İştirah Hamalları Cemiyeti*'ni kuran hamallar, Selanik Valiliği'nin itirazlarına rağmen Şura-yı Devlet'in kararıyla örgütlenmelerini resmî hale getirmişti.¹¹⁰ Aslında sendika 250 üyesiyle 1910 yılında da faaliyeteydi.¹¹¹ Ama resmî bir nizamnameyle örgütlenmeleri 1911 yılında mümkün olmuştu. Tütün işçilerinin Nisan 1911'deki grevinin başarılı olabilmesi için grevcilere desteklerini sunan hamalların bu cemiyeti, Selanik'teki işçi cemiyetleri dayanışmasının da bir parçası olmuştu.¹¹² Sendika çatısı altında hareket etmenin ilk faydasını ise Ocak 1912'deki grevlerinde taşıma ücretlerinin ton başına 28 kuruştan 30 kuruşa artırılmasıyla görmüşlerdi. Selanik Valiliği ve limanın imtiyazını elinde bulunduran şirket, hamalların grev ve örgütlenme hareketlerine sürekli tepki göstermişti. Selanik Valiliği'ne göre bölgede hangi alanda bir sendika kurulsa fiyatlar kısa süre sonra bir misli artıyordu. Hamalların örgütleri öncülüğünde yaptıkları iş bırakma eylemleri nedeniyle de liman ticaretinin Selanik'ten Yunan Adaları'na kaydığını ileri sürerek işçi örgütlerine olumsuz bakışını yansıtmaktaydı.¹¹³

Beyrut hamal ve taşıma işçileri de 1911 yılında sendikal bir örgütlenmeye gitmişti. Trablus Şam limanında çalışan hamal ve mavnacılar kurdukları sendika öncülüğünde limana gelen gemilere yük boşaltma ve yükleme esnasında yerel yönetimin belirlediği ücretten daha fazla ücret istedikleri gerekçesiyle bölgedeki Fransız Elçiliği'nin tepkisini çekmişti.¹¹⁴ İzmir Limanı hamalları Eylül 1913'te yaptıkları grevi olumlu sonuçlandırmıştı. Grev sonrası işçi tarafıyla yükleme acentelerinin üzerinde anlaşma sağladığı ilk maddeyse, bundan sonra liman işçilerinin serbestçe dışarıdan alınamaması ve doğrudan işçilerinin cemiyetlerinden temin edilecek olmasıydı.¹¹⁵ Bu madde ha-

109 Bkz. Ek A.

110 DH. ID. 132/4. Lef. 22/1. 12 TE 1327. 25 Ekim 1911.

111 Türkdogan, a.g.e., s. 10.

112 "Reji Amelesinin Grevi", *Tanin*, a.g.e., s. 2.

113 ŞD. 2072/39. 16 M 1330. 6 Ocak 1912.

114 DH. ID. 74/27. 16 Mayıs 1911.

115 Engin Berber, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Domino Etkisi Yapan Bir Eylem: İzmir Liman İşçileri", *European Journal of Turkish Studies*, 11/2010, (Çevrimiçi) <http://ejts.revues.org/index4303.html>, 16.06.2011, s. 14.

malların önceden örgütlendiklerini gösterdiği gibi, *kapalı işyeri şartı* isteklerini işveren tarafına da kabul ettirdiklerini göstermekteydi.

Tekstil sektöründe işçi örgütlenmesi

1908'de meşrutiyetin ilanı sonrası İzmir'de kurulan *İzmir Elbise Amelesi Cemiyeti*, tekstil sektöründe tespit edebildiğimiz ilk işçi örgütüdür. Cemiyet, işçilerle işverenler arasındaki ücret anlaşmazlıklarında taraf olmak dışında, kız ve erkek tüm terzi işçilerinin haklarını koruma ve faydalarını gözetme gibi genel bir amaç belirlemişti. Ücret açısından mağdur edilen işçilerin başvurması halinde takipçi olacağını belirten cemiyet, bireysel sorunlara da ilgi göstermekteydi. Cemiyetin nizamnamesinde işçilerin bir işten çıkıp diğer bir işe girmesi, bir işyeri açmak isteyen işçiye bununla ilgili şahadetname vereceğini belirtmesi gibi hükümler, cemiyeti klasik anlamda bir sendika olmak yanında, terzilik mesleğinin etkin bir şekilde yürütmesi için düzenleyici bir meslek örgütü kimliğine de büründürmekteydi.¹¹⁶

Tekstil sektöründe çalışan işçilerden ilk örgütlenen gruplardan bir diğeri, Selanik'teki debbağhanelerde çalışan deri işçileri olmuştur. 6 ay gibi kısa bir süre sonra deri imalathaneleri sahiplerinin sendikayla ilgili şikâyetinde bulunması işçi örgütünün etkinliğini de göstermekteydi. Şubat 1909'da işverenler, sendika öncülüğünde işçilerin, ücretlerinin % 25 artırılması, çalışma saatlerinin azaltılması gibi isteklerle sürekli kendilerine tehditkâr mektuplar gönderdiklerini ileri sürmüştü, sendikanın karşı çıkması nedeniyle yeni işçi istihdam edemediklerini, işçi isteklerini de kabul etmek zorunda kaldıklarını ileri sürmüşlerdi.¹¹⁷ İşverenlerin bu ifadesi, deri işçilerinin de *kapalı işyeri şartı* istediklerini, bunu da resmîyette olmasa da fiilîyatta başarmış olduklarını göstermekteydi.

Selanik'te *Kunduracı Kalfaları Cemiyeti* (1908) adıyla ayakkabı işçileri de örgütlenirken,¹¹⁸ terzi işçileri¹¹⁹ ve 500 üyeli ipek fabrikaları işçilerinin sendikası da diğer işçi örgütleriydi.¹²⁰ Selanik dışında İstanbul'da da terzi işçileri *Terzi Amelesi İttihad Cemiyeti* adıyla örgütlenmişti. Cemiyetin başkanı ve tüm yönetim kurulunun Yunan olması, bazı işçileri tehdit ve baskıyla Yunanistan'a göndererek yerlerine Pire ve Atina'dan yeni işçiler getirdiğinin ihbar edilmesi, bu cemiyetin siyasî amaçlar taşıdığı şüphesini de uyandırmıştı.¹²¹

116 DH. EUM. 5. ŞB. 79/28. Lef. 5. 1326. 1910.

117 DH. MKT. 2734/22. 20 Kanunusani 1324, 2 Şubat 1909.

118 "Şuunat", *Yeni Asır*, No: 1345, 29 Ağustos 1324, 11 Eylül 1908, s. 2.

119 "Reji Amelesinin Grevi", *Tanin*, a.g.e., s. 2.

120 Türkdogan, a.g.e., s. 10.

121 DH. SYS. 53/13. 15 Mayıs 1327. 28 Mayıs 1911.

1910 yılı itibariyle İstanbul'da faaliyette bulunan bir diğer sendika, 120 üyesi bulunan *Kadın Giyim İşçileri Sendikası*'ydi. 1910 yılında 1 Mayıs kutlamalarıyla ilgili bilgi veren Parvus, kutlamaların çekirdek kadrosunu da bu sendikanın oluşturduğunu belirtmişti.¹²²

İstanbul'daki şemsiye işçileriye, 1910 yılında *Şemsiye İşçileri Sendikası* adı altında örgütlenmişti.¹²³ Sendika her ne kadar Aralık ayı itibariyle resmî kuruluşunu tamamlamak için devletten ilmühaber almamışsa da, Kasım ayında şemsiye işçilerinin yaptığı bir grevi organize etmişti. Bu da daha önceden faaliyetlerine başlamış olduğunu göstermekteydi. İşçilerin 10 gün süren grevi sonrası tarafların anlaşmasıyla grev sonlandırılmıştı. Ancak işverenlerin grevi bitiren işçilerin tekrar işe başlamaları için ilginç bir talebi vardı. Bu da işçilerden sendikadan çıktıklarına dair bir kâğıt imzalamalarının istenmesiydi. Olayı haber veren *Sosyalist* gazetesi işçilerin bu kâğıdı imzaladığını, ancak sendikayla ilişkilerini de gizliden devam ettirdiklerini belirtmişti. Orosdi Back Firması tarafından da işçilerin sendikalarına para yardımı yapmasını engellemek için benzer bir söz alınması,¹²⁴ Osmanlı'da işverenlerin işçilerin sendikalaşmasını engellemek için böyle bir yöntemi değerlendirdiklerini de göstermekteydi.

Basın yayın ve matbaacılıkta işçi örgütlenmesi

Meşrutiyetin ilanı sonrasında Osmanlı'da ilk örgütlenme girişimi basın çalışanları tarafından başlatılmıştı. 23 Temmuz'da meşrutiyet yönetimine geçilmesinden bir hafta sonra, gazetelerde basın çalışanlarının haklarını toplu şekilde savunmak ve örgütlenmek için cemiyet kurma kararı aldıkları bildirilmekteydi. Aynı dönemde basın sektöründe biri mürettepler (dizgiciler), diğeryise muharrir (yazar) ve muhabirler tarafından iki ayrı cemiyet kurma çalışması başlatılmıştı. Dizgiciler tarafından kuruluş çalışmaları başlatılan *Mürettibîn-i Osmaniye Cemiyeti*, İstanbul'daki dizgicilerin görev ve haklarının korunması ve iyileştirilmesi, matbaa sahipleriyle aralarındaki ilişkide de adaletin teminini amaç olarak belirlemişti.¹²⁵ Mürettepler cemiyeti, Osmanlı işçi örgütlerinin devamlılığı ve faaliyette bulunma süresi açısından iyi bir örnektir. Cemiyet 1908'de ilk kez kurulduktan sonra, savaş vb. olağanüstü şartlar, yönetimde yaşanan sıkıntılar gibi nedenlerle sık aralıklarla kapana-

122 Margit Schreiner, "Parvus'un 1910, 1 Mayıs Bayramı Üzerine Mektubu", *Tarih ve Toplum*, S. 101, Mayıs 1992, s. 21.

123 *DH. İD.* 107/13. 25 TS 1326. 8 Aralık 1910.

124 "Sermayedarlığın Bir İstibdadı", *Sosyalist*, No: 2, 16 Teşrinisani 1326, 29 Kasım 1910, s. 4.

125 *DH. MKT.* 2637/73. 26 N 1326. 22 Ekim 1908; "Mürettibîn-i Osmaniye Cemiyeti", *Servet-i Fünun*, No: 5, 18 Temmuz 1324, 31 Temmuz 1908, s. 4.

rak kısa süre sonra tekrar kurulmaktaydı. 1919 yılında cemiyetin 4. defa kurulmasına yönelik çalışmalar olduğu basında yer aldığına, *daha önceden 3 kere kurulup kapanan* cemiyet tanımlaması yapılmaktaydı.¹²⁶

Meşrutiyetin ilanının hemen ardından kurulan ikinci bir basın çalışanları örgütü *Matbuat-ı Osmaniye Cemiyeti*'ydi. Osmanlı basın yayın organlarında çalışan yazar ve muhabirleri örgütlemeyi hedefleyen cemiyet, 8 Müslüman ve 3 gayrimüslim olmak üzere 11 kişilik bir kurucu heyete sahipti. İşverenlere karşı olduğu kadar devlete karşı da basında serbestlik ve üyelerinin haklarını korumayı hedefleyen cemiyet, Avrupa basın yayın organlarıyla da iletişime geçmeyi amaçlamıştı.¹²⁷

1908'in Kasım ayında *Tanin*'de yer alan bir haber, matbaalarda çalışan makinecilerin de bir cemiyet kurduklarını göstermektedir. *Matbuat-ı Osmaniye Makinecileri Cemiyeti* adlı örgüt, iş kazasına uğrayarak yaralanan bir matbaa işçisine işveren tarafından tedavi masrafı için herhangi bir maddi yardım yapılmadığını belirterek, matbaa sahibinin ismini de gazetede ilan ederek tepki göstermişti. Cemiyet aynı zamanda ilgili işçinin tedavi masrafları ve bakımı için nakit para yardımı da yapmıştı. Böylece işçiler için olası bir iş kazası sonrası yardım kuruluşu olarak ortaya çıkan cemiyet, olumsuz hareketleri nedeniyle eleştirdiği işverenleri de basın yoluyla kamuoyuna duyurmuş ve destek sağlamaya çalışmıştı.¹²⁸ İzmir Matbaaları Amele Cemiyeti (1909),¹²⁹ Kudüs'te Matbaa İşçileri Cemiyeti (1908),¹³⁰ Selanik'te Bulgar Matbaa İşçileri Cemiyeti ve Yahudi Matbaa İşçileri Cemiyeti, yine Selanik'te Sigara Kağıdı matbaalarında çalışan işçilerin cemiyetleri¹³¹ ülkede matbaa işçilerini örgütleyen diğer kuruluşlardı.

Diğer alanlarda işçi örgütlenmesi

Demiryolu ulaşımı ve gıda gibi işçi örgütlenmesinin yoğun olduğu alanlar dışında, diğer çeşitli sektörlerde de işçiler cemiyetler kurmuş ve toplu hareket etmeye çalışmıştı. Bunlardan biri Selanik maden işçilerinin 1908'de *Taşoz'da kurduğu İslam ve Rum Osmanlı Amele Derneği*'ydi. Kasım 1908'de ce-

126 "Mürettibler Cemiyeti", *İdrak*, No: 11, 9 Mayıs 1335, 9 Mayıs 1919, s. 2.

127 "Matbuat-ı Osmaniye Cemiyeti", *Servet-i Fünun*, No: 5, 18 Temmuz 1324, 31 Temmuz 1908, s. 4; Hüseyin Cahid, "Cemiyet-i Matbuat-ı Osmaniye", *Tanin*, No: 43, 30 Ağustos 1324, 12 Eylül 1908, s. 1; *DH. MKT. 2640/42. 30 N 1326. 22 Ekim 1908*; "Cemiyet-i Matbuat-ı Osmaniye", *Servet-i Fünun*, No: 81, 2 Eylül 1324, 15 Eylül 1908, s. 2; "Cemiyet-i Matbuat-ı Osmaniye", *Tanin*, No: 46, 2 Eylül 1324, 15 Eylül 1908, s. 4.

128 "Matbuat-ı Osmaniye Makinecileri Cemiyetinden", *Tanin*, No: 120, 17 TS 1324, 30 Kasım 1908, s. 3.

129 *DH. MKT. 2874/61. a.g.e.*

130 Sencer, *a.g.e.*, s. 204.

131 Türkdogan, *a.g.e.*, s. 10.

miyet maden işçilerinin yaptığı grevi organize ederken, grev işçilerin madenleri yakmasına varacak kadar olaylı geçmişti.¹³² Şiddet eğilimi yüksek grevler genellikle işçilerin bir örgütten bağımsız ve kendiliğinden hareket ettikleri iş bırakma eylemlerinde daha yaygın olsa da, maden işçilerinin cemiyetleri öncülüğündeki bu eylemlerinde işçilerin örgütlü hareket etmesi, saldırgan tavrın devamına engel olamamıştı.

İzmir'de yukarıda değindiğimiz Aydın Şimendifer Amelesi Cemiyeti ve İzmir Matbaaları Amele Cemiyeti dışında, Marangoz Ameleleri İttihadı, İzmir Tüccar Hademeleri Şubesi, Anadolu Beynelmîlel Müstahdem İttihadı, İzmir Demirci Amele İttihadı ve İzmir Musevi Ticarethaneleri Müstahdem Cemiyeti gibi örgütler de işçileri bir araya getiren diğer kuruluşlardı. 1911 yılında olduğu gibi, tüm bu örgütler bir araya gelerek 6.000 işçi adına hareket etmiş ve devletten çeşitli taleplerde de bulunmuşlardı. Fabrika sahipleri ve tüccarların insaf ve merhametine kaldıklarını belirten cemiyetler, haklarını koruyabilmeleri için toplanma ve grev yapabilme özgürlüğü sunan kanunlar yapılmasını istemişlerdi. Cevap yazısında Dahiliye Nezareti'nin işçilerin sık sık imza toplanmasından ve sürekli grev yapmalarından şikâyet edilmesi, bu ortak eylemin bir defaya mahsus olmadığını göstermekteydi.¹³³

1908'de eczacı kalfaları da Osmanlı'da örneği az görülen bir sebepten dolayı örgütlenme girişiminde (tehdidinde) bulunmuşlardı. Ağustos 1908'de İstanbul'daki eczane sahipleri bir toplantı yapmış ve maddi manevi durumlarının düzeltilmesi, haklarının korunması için bir cemiyet kuracaklarını açıklamışlardı. Bu açıklamadan 4 gün sonra *Eczacı Kalfaları Namına Arşimet* imzasıyla *Servet-i Fünun* gazetesine gönderilen bir yazıda ise, eczanelerde tüm işlerin kalfalar tarafından yapıldığı ileri sürülerek, eczacıların kalfaların durumlarından hiç bahsetmeyerek tamamen kendileri için bir cemiyet kurmak istemeleri eleştirilmişti. Eczacıların bu teşebbüsüne karşı kendilerinin dikkate alınmaması halinde, kalfaların da haklarını korumak için bir cemiyet kuracakları tehditvari bir şekilde belirtilmişti.¹³⁴ Esnaf sisteminde faaliyet gösteren eczacılıkta, eczacı ve kalfalar arasında karşılıklı ayrı cemiyetler kurulması girişimi, işçi ve işveren taraflarının da netleşmesi anlamına gelmekteydi. Tarafların bu şekilde netleşmesi ise çalışma şartlarının düzeltilmesi ya da işçi sınıfı bilincinin etkisiyle işçi kesiminin isteklerinden değil, yani bir cemiyet kuran ecza sahiplerinin bu örgütlenmede işçileri dışlamasından kaynaklanmıştı.

1908 sonrası örgütlenme dalgasına İstanbul garsonları da katılmıştı. Mart 1909'daki Pera Palace Oteli'ni hedef alan eylemleriyle ses getiren garson ce-

132 TFR. I. SL. 197/19688. 15 L 1326. 10 Kasım 1908.

133 DH. MKT. 2874/61, a.g.e.

134 "Servet-i Fünun Gazetesine", *Servet-i Fünun*, No: 38-8, 10 Ağustos 1324, 23 Ağustos 1908, s. 4.

miyeti, otelin o dönem kalabalık bir misafir grubu geleceği için 20 yeni garson istihdam etme fikrine müdahil olmuştu. Sendika dışarıdan yeni işçi alınmasına karşı çıkmış, alınacak garsonların kendi üyesi olan çalışanlardan seçilmesini talep etmişti. Ancak çalışma ve çalıştırma özgürlüğü gerekçesiyle otel yönetimi teklifi kabul etmeyerek dışarıdan işçi istihdam etmişti. İşveren gözünde *kapalı işyeri şartını* elde edemeyen garson cemiyetiyse, eylemleri sonrası bunu fiiliyatta başarmıştı. Sendika yetkilileri ve bazı işçiler yeni işçileri darp ederek çalışmalarına izin vermemiş, müdahale için gelen polisle de çatışmış ve yeni işçilerin istihdamını engellemişlerdi.¹³⁵

1911'de Trabzon'da kurulan *Rum Müstahdemin-i Tüccar Heyeti* ise meslek temelli olmaktan ziyade, farklı alanlarda faaliyet gösteren ticarethanelerdeki işçileri bir araya getirmeyi hedeflemişti. Cemiyetin isminde Rum ibaresinin geçmesi, Cemiyetler Kanunu'na aykırı olup olmayacağı yönünde bir tereddüt oluşturmuş, ancak devlet tarafından bu unvanın kanuna aykırı olmadığı cevabı verilmişti. 2 yıl sonra 1913 yılında cemiyetin ismindeki Rum ibaresinin kaldırıldığı ve *Trabzon Müstahdemin-i Tüccar Heyeti*'ne çevrildiği görülmüştü.¹³⁶ Bu isim değişikliğinin cemiyetin hedef kitlesini genişletmesinden mi, yoksa dış etkenler (devlet baskısı vb.) nedeniyle mi yapıldığına dair bir bilgiye ulaşamadık.

Trabzon'daki bu cemiyet gibi belli bir işyeri veya mesleğe mahsus olmayan, hedef kitlesini daha geniş tutan benzer örgütlenmeler ülkenin diğer bölgelerinde de kurulmuştu. Selanik'teki *Selanik Memurin ve Müstahdemin Sendikası* (1908),¹³⁷ aynı şehirdeki *Tüccar Kâtip ve Müstahdemin Sendikası* (1908)¹³⁸ ve İzmir'de kurulduğunu belirttiğimiz *İzmir Tüccar Hademeleri Şubesi, Anadolu Beynelmilel Müstahdem İttihadı* ve *İzmir Musevi Ticarethaneleri Müstahdemin Cemiyeti*¹³⁹ gibi örgütler de bu tarz işçi örgütlerinin örneklerindendi.

135 "Garsonlar Sendikası, Garsonlar Terk-i Esgali", *Tanin*, No: 230, 9 Mart 1325, 22 Mart 1909, s. 3.

136 *DH. ID. 126/46. 10 CA 1331. 17 Nisan 1913.*

137 *İttihad ve Terakki*, No: 40, 26 TE 1324, 8 Kasım 1908, s. 3.

138 *İttihad ve Terakki*, No: 47, 4 TS 1324, 17 Kasım 1908, s. 4.

139 *DH. MKT. 2874/61, a.g.e.* Dikkat edilirse burada sayılan işçi örgütleri hedef kitlesi açısından aynı nitelikte olmalarına rağmen bazıları için sendika, bazıları içinse cemiyet terimi kullanılmıştır. Aslında bu örgütlerin tamamı sendikal nitelikte faaliyet gösteren cemiyetlerdi. Cemiyet olarak kurulmuş olmalarına rağmen sendika oldukları ve işçi odaklı faaliyette bulduklarını devlet, işveren ya da kamuoyu bilmekteydi. Yukarıda işverenler tarafından çok sayıda cemiyet için sendika olduğu gerekçesiyle kapatılmasının talep edildiğine değinmiştik. Burada saydığımız örgütler için sendika-cemiyet şeklinde farklı nitelendirme yapılması ise bilgi kaynağının niteliğine dayanmaktadır. Bu örgütler cemiyet olarak kuruldukları için devlete yaptıkları başvurularda resmî isimlerini kullanmış, ya da devlet de kendi kayıtlarında bunlara orijinal isimleriyle, yani cemiyet olarak değinmişti. Ancak bu cemiyetlerin aslında sendika olduğunun farkında olan basın, bu örgütlerle ilgili haberlerinde resmî isimden ziyade genelde sendika tabirine yer verilmekteydi.

1908 yılında Düyün-ı Umumiye işçileri de bir örgütlenmeye gitmiş, ancak bunu sendikadan çok gizli bir yapılanma şeklinde yapmışlardı. Düyün-ı Umumiye'nin çeşitli kanunsuz işlerini ortaya çıkarmayı hedefleyen cemiyet, gizli bir örgütlenmeye başvurmuştu. Düyün-ı Umumiye İdaresi'nin cemiyetin kurucularıyla ilgili bilgi verecek kişilere 500 lira para ödülü koyduğu basında haber verilmekteydi.¹⁴⁰ *Düyün-ı Umumiye Memurin-i Osmaniye Cemiyet-i İttihadiyesi* adını kullanan cemiyet, altı gün sonra *Servet-i Fünun*'a gönderdiği bir yazıda amacını kurumun bugüne kadarki yolsuzluk ve israflarını, işçilere yönelik işkence ve baskısını sona erdirmek olarak belirtmişti.¹⁴¹

1908-1913 dönemi için işçiler dışında devlete bağlı olarak çalışan kamu görevlilerinin de sosyal ve siyasi ortamdan etkilenerek sendikal örgütler altında birleşmeye yönelik girişimleri olmuştu. Ancak devletin aynı zamanda işvereni de olduğu bu çalışanlara karşı örgütlenme noktasında pek müsamaha göstermediği görülmekteydi. Örneğin 1909'da Selanik tahsilat memurları özlük haklarının güçlendirilmesi için (kadrolu memur olma hakkı) örgütlenerek bir cemiyet kurunca, devlet hemen cemiyetin kapatılması kararı vermiş ve cemiyetin başkanı Tahsilat Müdürü Mesut Efendi'yi de görevinden almıştı.¹⁴² Tahsildarların bu cemiyeti kurmasıyla birlikte Osmanlı işgücünün etnik yapısındaki farklılığın etkisi de görülmüş ve bölgedeki Yahudi tahsildarlar da bir cemiyet kurarak ayrı bir örgütlenmeye gitmişti. Yahudi tahsildarların bu cemiyetinin sadece 4 üyesi vardı, ancak sayıları az olmasına rağmen taraflar tek bir örgüt altında birleşmemişti. Bu cemiyet de yine devlet tarafından kurulur kurulmaz kapatılmıştı. Kapatma gerekçesi ise, sivil işçilerin cemiyet kurması için dahi henüz düzenleyici bir yasa yokken (Cemiyetler Kanunu daha çıkarılmamıştı), devlet memurlarının bu şekilde cemiyetler kurarak örgütlenmelerinin uygun (caiz) olmayacağıydı. Devlet bundan sonra da benzer teşebbüslerde bulunanların görevlerinden alınacağını duyurarak kamu görevlilerinin örgütlenmesine karşı tedbir almış ve çalışanlarına gözdağı vermişti.¹⁴³ Devlet memurlarının sendika kuramayacağı nedeniyle örgütlenmeleri engellenen bir diğer çalışan grubu İstanbul'daki imamlar olmuştu. 1910'da *Eimme-i Mahallat Tevhid ve Teavün Cemiyeti* adı altında örgütlenerek devlete ilmühaber almak için başvuran imamlara da örgütlenme izni verilmemişti.¹⁴⁴

Selanik'te 1910'da *Osmanlı Bulgar İttihad-ı Muallimin Cemiyeti* adı altında örgütlenmek isteyen öğretmenler de, Maarif Nezareti ve devletin çeşitli ka-

140 "Bir Cemiyet-i Hafiyeye", *Servet-i Fünun*, No: 193, 18 KE 1324, 31 Aralık 1908, s. 2.

141 "Servet-i Fünun Gazetesi İdarehanesine", *Servet-i Fünun*, No: 196, 24 KE 1324, 6 Ocak 1909, s. 3.

142 BEO. 3554/266536. 29 R 1327. 20 Mayıs 1909.

143 TFR. I. A. 40/3926. 3 CA 1327. 23 Mayıs 1909.

144 DH. EUM. THR. 54/56. 12 ZA 1328. 15 Kasım 1910; DH. ID. 126/51. 24 Z 1328. 27 Aralık 1910.

nunlarında öğretmenlerle ilgili zaten var olan düzenlemeleri hedef belirlediği ve bunun devlet işlerine karışma anlamına geleceği için resmî izin alamamış ve ilmühaber talebi reddedilmişti.¹⁴⁵ Öğretmenlere yönelik bir diğer cemiyet, *Terakki-i Maarif ve Ittihad-ı Muallimin Cemiyeti* adı altında Bursa'da Müslüman öğretmenler tarafından kurulmak istenmişti. Yine aynı sebeplerden devlet, öğretmenlere yönelik bu tarz *sendikaların* kurulmasına gerek olmadığını ve ilgili hakların Maarif Nezareti'nin görevi olduğunu ifade ederek resmî kuruluş izni vermemiştir.¹⁴⁶

Tarım sektöründe sendikal nitelikli örgütlenmeye yönelik herhangi bir bilgiye ise ulaşamadık. Tarım sektöründeki kurumsal zayıflıkla birlikte ücretli işçilik ve işçi işveren ilişkisinin de çok gelişmemiş olduğu düşünülürse, bu sektörde sendikalar veya diğer işçi cemiyetlerinin yokluğu da normal görünmektedir. Tarım alanındaki örgütlenmelerde işçilerden ziyade çiftçiler ön plana çıkarken, birleşme amacı da bir çatışmaya taraf olmak değil, toplu hareket ederek üyeler arasında dayanışma sağlanması, devletin dikkatini çekebilmek gibi hedeflerdi. Kasım 1908'de Selanik'te kurulan *Ziraat Kulübü*,¹⁴⁷ Edirne'de kurulan *Osmanlı Ziraat Kulübü*¹⁴⁸ ve Adana'da kurulan *Adana Ziraat Kulübü*¹⁴⁹ gibi örgütlerin tamamı çiftçi haklarının korunması, tarımsal üretimin geliştirilmesi ve çiftçilere yönelik okuma yazma kursları gibi etkinlikleri hedefleyerek faaliyete geçmişti. *Dersaadet Çiftçiler Derneği* de 1910'da kurulduğunda siyasetle herhangi bir ilişkisi olmayacağını ifade ederken, amaçlarını çiftçileri korumaya yönelik yasal düzenlemeler yapılması ve çiftçi dostu milletvekili seçilmesini sağlayabilmek olarak belirtmişti.¹⁵⁰

1908-1913 dönemi işçi örgütlenmesinin genel değerlendirmesi

1908 sonrası Osmanlı'da işçi örgütlenmesi, yaz aylarında yaşanan yoğun bir grev dalgasıyla birlikte ortaya çıkmıştı. İşçilerin örgütlenmesinin yasal altyapısını düzenleyen herhangi bir hukukî düzenleme olmaması, aynı zamanda ilk cemiyetlerin bir tüzük veya kurumsal süreç izlenmeden kurulması gibi gelişmeler, özellikle meşrutiyetin ilk aylarında yapılan grevlerde sendika ve işçi cemiyetlerinin rolünü netleştiremememize neden olmaktadır. Demiryolları ulaşımı ve tütün işçileri için bu süreç biraz daha nettir. Çün-

145 BEO. 3897/292204. 24 CA 1329. 23 Mayıs 1911.

146 DH. MUI. 113/54. 25 B 1328. 2 Ağustos 1910.

147 "Ziraat Kulübü", *İttihad ve Terakki*, No: 40, 26 TE 1324, 8 Kasım 1908, s. 2-3; Mehmed Cavid, "Ziraat Odaları", *İttihad ve Terakki*, No: 43, 30 TE 1324, 12 Kasım 1908, s. 4.

148 *İttihad ve Terakki*, No: 55, 13 TS 1324, 26 Kasım 1908, s. 3.

149 "Adana'da Müntezir Rehber-i İttidal Gazetesinden", *İttihad ve Terakki*, No: 74, 7 KE 1324, 20 Aralık 1908, s. 2.

150 Engin Berber, "Bursa Çiftçiler Derneği (1916)", *Tarih ve Toplum*, S. 133, Ocak 1995, s. 21-22.

kü tütün üretiminde özellikle Selanik'te meşrutiyet öncesi kurulmuş ve faaliyetlerine devam eden işçi örgütleri mevcutken, demiryolu ulaşımında ise meşrutiyetin ilanı sonrası hızlı bir şekilde örgütlenme hareketleri yaşanmış ve kurulan cemiyetler öncülüğünde grevler de yapılmıştı. Ancak bu tespiti demiryolu ve tütün üretimi dışında kalan alanlar için aynı netlikte ifade etmek zordur. Dönemin süreli yayınları ve arşiv kaynakları, bu alanlarda tarihsel gelişim açısından ilk olarak işçi hareketlerine yer verirken, daha geç tarihlerde işçi örgütlerine yönelik bilgi sunmaktadır.¹⁵¹ Dolayısıyla işçi örgütlenmesinin grevler sonrası işçiler arasında oluşan bir dayanışma ve bilinçlenme sonrası gerçekleştiğini ifade edebiliriz.

Ekim ayında çıkarılan Geçici Ta'til-i Eşgal Kanunu'nun 8. maddesinde demiryolları, tramvay, limanlar ve aydınlatma gibi alanlarda sendika kurulmasının yasak olduğu, 11. maddede ise bu alanlarda daha önce kurulmuş olan sendikaların feshedilmiş olduğuna yer verilmesi¹⁵² işçi örgütlerinin ilk ortaya çıkışlarıyla ilgili de yanlış yönlendirici bir yoruma neden olabilir. Çünkü sadece kanun metni üzerinden yapılacak bir değerlendirme, Ekim ayından önce de sendikaların yoğun şekilde var olduğunu düşündürebilir. Ancak bu kanundan önce var olup da kapatıldığını tespit ettiğimiz tek sendikanın yukarıda değindiğimiz gibi Şark Demiryolları işçilerinin sendikası olması, yine örneklerine yukarıda değindiğimiz gibi bu kanun nedeniyle işçi cemiyetlerinin kapatılmasına yönelik tartışmaların neredeyse tamamının 1910 yılı içinde yapılacak olması, işçi örgütlenmesinin ilk dönem işçi hareketlerine göre daha geç gerçekleştiklerini göstermektedir.

1908 yılında ilk dönemde yaşanan bu gelişme sonrası, 1909'la birlikte alt yapısı daha sağlam örgütlenmelerin başladığını görmekteyiz. 1909'da Cemiyetler Kanunu'nun da çıkmasıyla birlikte 1910'ların başları yoğun bir örgütlenmeye konu olmuştu. Bu örgütler arasında özellikle Selanik'teki örgütlerde sosyalist görüşün önemli bir etkisi olmuştu. (Aşağıda sosyalist harekette bu örgütlere ayrıntılı değineceğiz). Ülkenin diğer bölgelerindeki örgütler içinse temel amaç ekonomik çıkarları ve herhangi bir ideolojik faaliyetin pratiğe dökülecek şekilde sahiplenildiği sınırlı istisnalar dışında görülememiştir. Üçüncü bölümde de göreceğimiz üzere 1908 yılı ve 1909-1912 döneminde yapılacak grevlerin hemen tamamına yakınının ücret artışı, öden-

151 Bu bilgiler cemiyet kurulması gibi net ifadeler değildir. Böyle olması halinde somut tarihler üzerinden işçi örgütlenmesi ve işçi hareketlerinin gelişimi takip edilebilirdi. Ancak devlet kaynakları veya gazetelerde bir işçi cemiyetine ilk kez yer verildiğinde, genellikle bu örgütlerin kuruluşu üzerine değil de, işçi cemiyetinin bir grev organize etmesi, şirket yönetimiyle yaşanan anlaşmazlık ya da işçilerin gizli bir cemiyet kurmuş olduklarının haber alındığı şeklinde bilgi verilmektedir. Dolayısıyla bu bilgilerden sadece bu cemiyetlerin daha önce kurulmuş olduklarını anlıyoruz, ancak kuruluşla ilgili net bir tarih veremiyoruz.

152 *DÜSTUR*, Tertip 2, C. 1, Matbaa-i Osmani, Dersaadet, 1911, s. 88-90.

memiş ücretlerin alınabilmesi, iş saatlerinin kısaltılması gibi nedenlere dayanması da işçi örgütlerinin bu iktisadî temelli hedeflerini göstermekteydi.

Osmanlı işçi örgütlenmesinde en önemli zayıflıklardan biriye kurulan örgütlerin ömürlerinin kısa olmasıydı. 1911'de İstanbul Reji fabrikası işçilerinin kurduğu cemiyet nedeniyle *Sa'y ve Amel* gazetesinde, meşrutiyetin ilanı sonrasında kurulan ve 1911 itibariyle de tamamına yakını atıl hale gelmiş işçi örgütlerinden biri gibi olmamasının temenni edilmesi de ilk cemiyetlerin kısa ömürlü olmasından duyulan yakınmanın bir sonucuydu.¹⁵³ 1901 yılında kurulan ve 1916 yılına kadar faaliyette bulunan Selanik'teki tütün işçilerinin sendikası¹⁵⁴ gibi örneklerse bu duruma istisna teşkil eden örgütlerdi. İşçi örgütlerinin kısa ömürlü olmasının çeşitli nedenleri vardı. Özellikle erken dönem için grevlere bağlı olarak kurulan bu örgütler, grevlerin sona ermesiyle birlikte dağılmaktaydı. Bu örgütlerin maddi güçlerinin oldukça zayıf olması da bir diğer kısa ömürlü olma nedeniydi. Dönem itibariyle zaten ücretlerin de düşük olduğu dikkate alındığında, üyelerden alınacak aidatlarla bir işçi örgütünün ayakta kalabilmesi, grev yönlendirmesi, grevci işçilerin çalışmadıkları sürede maddi ihtiyaçlarını karşılaması da doğal olarak zordu. 1908'de Amerikan Konsolosu'nun İzmir'deki işçi hareketleriyle ilgili değerlendirmesi de bu maddi yetersizliği yansıtmaktaydı. "İşçiler ellerine geçen parayı hemen yiyeceğe çevirmek zorundalar. Bu nedenle grevde uzun süre dayanmaları imkânsız. Avrupa ve Amerika'daki benzeri durumlarda olduğu gibi arkalarında kendilerine grev süresince destek olacak bir kaynak yok."¹⁵⁵

Örgütlenme seviyesi açısından bakıldığında ise, 1908-1913 döneminde işçilerin genellikle işyeri ve meslek temelli örgütlenmelere başvurduğunu görüyoruz. Örgütlenmenin işçilerin geneline yayıldığı bu ilk dönem için temel örgütlenme düzeyinin bu şekilde olması ve üst çatı şeklinde örgütlenmelerin daha az tercih edilmesi doğaldır. Ancak özellikle 1909 sonrasında Selanik başta olmak üzere İstanbul gibi bölgelerde çeşitli meslek ve işyerlerinden işçiler ve cemiyetlerini bir araya getiren sosyalist örgütler de kurulmuştu. İşçi örgütlerinin geneli içinse, örgütlenme düzeyi bir işyeri veya meslekte çalışanlara mahsus kalmış, farklı mesleklerden işçi cemiyetlerinin birleşmesi söz konusu olmazken, aynı meslekte olan fakat farklı fabrika ve şirketlerde çalışan birçok işçi cemiyeti de bağımsız hareket etmeyi tercih etmişti.

İşçi örgütlerinin üye yapılarına bakıldığında, daha düşük ücretle çalışan ve iş güvencesi olmayan mavi yakalı işçilerden ziyade, hem kurucuları, hem de üyeleri genellikle vasıflı olarak tabir edilen beyaz yakalı işçiler olduğu için işçi örgütleri de bu çalışanların hakları ve çıkarlarını iyileştirmeyi asıl amaç

153 "Duhan Rejisi İstanbul Fabrikası Amele Teavün Cemiyeti", *a.g.e.*, s. 16.

154 Vardağlı, *a.g.e.*, s. 39.

155 Karakışla, "Osmanlı İmparatorluğu'nda 1908 Grevleri", *a.g.e.*, s. 199.

olarak belirlemişti. Yukarıda Anadolu Demiryolları Şirketi¹⁵⁶ ile Haliç Vapur Şirketi'ndeki örgütlenmelerde¹⁵⁷ bu durumun örneğini görmüştük. Cinsiyet açısından Kavalalıdaki tütün işçileri örgütünde olduğu gibi ilk dönemde kadınların üye olmasına izin verilmeyebilirken,¹⁵⁸ Cibalı tütün işçilerinin örgütünde ise böyle bir sınırlandırılmaya gidilmemiş ve üyelik için cinsiyet bir kıstas olarak belirlenmemişti.¹⁵⁹ Bu da dönem için işçi örgütlerine üye olma açısından kadın işçilere yönelik ülke genelinde bir ayrımcılık politikası izlenmediğini göstermektedir. İşçi örgütlerinin üye yapısı açısından bir diğer önemli unsur, üyelerin etnik ve dinî kimlikleriydi. Etnik kimliği bir kriter olarak belirleyen örgütler olduğu gibi,¹⁶⁰ kurucuları ve üyeleri çok farklı din ve ırklardan olan, üyeleri arasında da farklı milletlerden işçilerin olduğu birçok örgüt vardı.¹⁶¹

İşçi örgütleri karşısında işverenlerin yaklaşımının ise olumsuz olduğu görülmektedir. İşçi cemiyetleriyle ilgili devlete yapılan şikâyetler, kapatma talepleri, cemiyet üyesi ve kurucusu işçilerin işten çıkarılması ya da çıkarmayla tehdit edilmesi, grevler sonrası işçilere çeşitli haklar tanınırken bedel olarak sendikadan çıktıklarına dair imza alınması gibi yukarıda değindiğimiz uygulamaların tamamı bu olumsuz bakış açısının somutlaştığı hallerdi.

1908-1913 arasında işçi örgütlenmesi açısından yaşanan bu hızlı dönemden sonra, 1913-1918 dönemi ise oldukça sessiz bir dönem olmuştu. 1916 yılında Anadolu Vilayetlerinde faaliyette bulunan cemiyetlerin geneline yönelik hazırlanan bir defterde toplam 208 cemiyetin mevcut olduğu ortaya çıkmıştı. Bunlardan işçilerle ilgili olan biri Mezifon'da öğretmenlerin *Müderresin Cemiyeti*, biri İzmir'deki banka çalışanlarının *Banka Memurini Cemiyeti* ve diğer ikisi de Sosyalist Fırka'nın Bandırma ve Eskişehir'deki şubeleri olmak üzere sadece 4 cemiyetin bulunması da bu durgunluğu en iyi şekilde yansıtmaktadır.¹⁶²

Bu dönemde, genelde Rumeli bölgesinin, özelde ise Selanik'in 1913 yılında elden çıkması, Osmanlı işçi örgütlenmesinin nicel olduğu kadar nitel açıdan da en güçlü kesiminin kaybı anlamına gelmekteydi. 1912 yılında Birin-

156 Arhangelos, a.g.e., s. 166-169, s. 192-194.

157 HR. HMŞ. İŞO., 216/42, a.g.e.

158 Vardar, a.g.e., s. 41-42.

159 ŞD. HU. 3077/43. a.g.e.

160 Yukarıda değindiğimiz İskeçe tütün işçilerinden Hıristiyan ve Müslüman işçilere yönelik olarak kurulan iki ayrı cemiyet, Cibalı tütün işçilerinden Rum ve Musevi işçiler merkezli kurulan cemiyet, Yunan işçileri örgütleyen İstanbul'daki terzi işçilerinin cemiyeti ve Selanik'te biri Yahudi diğeri de diğer milletlerden tahsildarları örgütleyen 2 ayrı cemiyet bu tarz örgütlere örnek olarak belirtilmiştir.

161 Anadolu Demiryolları Şirketi işçilerinin örgütü, Kavalalı tütün işçilerinin örgütü, basın çalışanlarını örgütleyen Matbuat-ı Osmaniye Cemiyeti bu tarz örgütlenmelere örnekti.

162 DH. EUM. AYŞ. 64/40. 1332. 1916.

ci Balkan ve Trablusgarp savaşları, 1913'te İkinci Balkan Savaşı ve 1914'te başlayıp 1918'e kadar sürecek Birinci Dünya Savaşı ise ilan edilen genel seferberlik nedeniyle sadece işgücünün bir kısmının üretim hayatından çekilerek silahlı hale alınması değil, aynı zamanda işçi örgütlerinin üye kitlesinin de daralması anlamına gelmişti. Savaşlarla birlikte ülkenin bozulan mali yapısı ise, zaten maddi açıdan güçlük çeken işçi örgütlerinin bu sıkıntıyı daha yoğun yaşamasına neden olmuştu. 1919 sonrası işçi örgütlenmesinde göreceğimiz üzere, 1913 öncesi için yukarıda değindiğimiz birçok işçi örgütünün tekrar kurulduklarına dair basında bilgi verilecekti. Bu da Osmanlı işçi örgütlenmesinin 1913-1918 arasında yaşadığı dönemin bir nevi askıda kalma ve faaliyetlere ara verme dönemi olduğu anlamına gelecekti.

1919-1922 dönemi işçi örgütlenmesi

1913-1918 arası dönemde, savaş ve mali sıkıntı gibi nedenlerle işçi örgütlenmesinde bir sessizlik ve durgunluk yaşanmıştı. Bu durgunluk grevlerin sayısal gelişimi takip edildiğinde de açıkça görülebilmektedir. 1908 yazındaki 143 grevden sonra, 1909-1912 döneminde 73 grev yapılmışken, 1913-1918 döneminde ise sadece 10 greve rastlanmıştır. Savaşın bitmesiyle birlikte grevlerde olduğu gibi işçi örgütlenmesinde de tekrar bir hızlanma başlamıştı. 1919-1922 arasındaki 4 yıllık sürede, önceki 6 yıllık süreye göre 3 kattan daha fazla sayıda (34) greve rastlanması da bu canlılığı göstermektedir.¹⁶³

İşçi mücadeleleri açısından olduğu kadar, işçi örgütlenmesi açısından da bu yeni dönemde yukarıda da bahsedildiği üzere olumsuz anlamda bir farklılık vardı. Bu da 1913'te Selanik ve diğer Rumeli bölgelerinin elden çıkmasıydı. Yukarıda 1908-1913 arasındaki işçi örgütlenmesini incelerken hemen her sektörde Selanik'te işçilerin örgütlendiğini ve cemiyetler kurduğunu belirtmiştik. Aşağıda da görüleceği üzere işçilerin sınıf bilincine sahip olması açısından en olumlu gelişmeler de bu bölgede gerçekleşmişti. Ancak bölgenin kaybedilmesi, çalışma hayatı açısından da önemli bir zenginliğin kaybedilmesi anlamına gelmekteydi.

Yaşanan toprak kayıplarıyla birlikte son dönem işçi örgütlenmelerinin geneli İstanbul'la sınırlı kalmıştı. İşçi sayısının görece olarak fazla olduğu Bursa, İzmir ve diğer bölgelerde de örgütlenmeye yönelik örnekler vardı, ancak İstanbul'la karşılaştırıldığında bunlar gerek niceliksel, gerekse niteliksel açıdan oldukça sınırlı kalmıştı. İstanbul başta olmak üzere bu dönemin işçi örgütlenmesinde öne çıkan bir diğer gelişme, sosyalist nitelikli cemiyetlerin sayıca artması ve üye sayılarında yaşanan gelişmeydi. 1919 sonrası sosyalist hareketler ve örgütlenmede bu gelişime özel olarak değineceğimiz için bu-

163 Bkz. Ek A.

rada işçi örgütlerini üye ve oluşum yapısıyla ele alıp, dönemin genel bir değerlendirmesini yapacağız.

İşçi örgütleri

1919 ve sonrası kurulan işçi örgütlerinin nizamname ve resmî belgeleri incelendiğinde, bunların genellikle 1913 öncesinde kurulan ancak savaş, malî sıkıntı, kötü yönetim vb. sebeplerle kapanmak ya da faaliyetlerini askıya almak zorunda kalan örgütler olduğunu görmekteyiz. Örneğin İstanbul'da 1922 tarihli *İnşaat Amelesi Beynelmilel Sanayi İttihadı Beynelmilel Bina İşçileri İttihadı* adlı sendikanın tüzüğü ile, 1912 tarihli *Dersaadet Ticaret ve Sanayi Müstahdemin Cemiyeti*'nin tüzükleri incelendiğinde, 2 tüzüğün temel ilkeler bölümünün birkaç kelime değişikliği dışında birbirinin aynısı olduğu görülmektedir.¹⁶⁴ Dönem itibarıyla savaş öncesi veya sonrasında kurulup çeşitli sektörlerde faaliyette bulunan sendikal örgütlenmeler şu şekildeydi:

Ulaşım: Şark Demiryolları işçileri 1920'de *Şark Şimendiferleri Memurin ve Amele Cemiyeti* adıyla tekrar bir cemiyet kurarken, 4 kurucusunun tamamı gayrimüslim işçilerdi.¹⁶⁵ İzmir'de ise demiryolu işçileri *İzmir Demiryolları İslam Memurları Teavün Cemiyeti* adı altında örgütlenmişti. İstanbul'da da bir şube açmak için başvuran cemiyetle¹⁶⁶ ilgili haberinde *Alemdar* gazetesi, "... temennimiz, bizde genellikle olduğu gibi bu cemiyetin de bir süre sonra ortadan kaybolmamasıdır" diyerek, Osmanlı işçi örgütlenmesinin önemli za-yıflıklarından birine değinmişti.¹⁶⁷ İşçilerin cemiyet adında İslam ibaresine yer vermeleri, örgütlenmede etnik bölünmeyi gösterdiği gibi, somut nedenler sonrası bilinçli bir tercih olmuştu. Osmanlı'nın savaştan yenik çıkması üzerine itilaf devletleri çalışma hayatına da müdahale etmişti. İzmir-Kasaba ve İzmir-Aydın demiryollarında savaş sırasında gayrimüslim işçiler işten çıkarılarak yerine Müslüman işçiler istihdam edilmiş, savaş sonrasında da itilaf devletleri Türk işçileri tekrar işten çıkarırken yerlerine gayrimüslim işçi istihdamını başlatmıştı. Bu süreçte işsiz kalan Türk kâtip, şoför, tesviyeci, demirci, makinist, marangoz ve boyacı işçiler öncülüğünde 1919'da işten çıkarmalara tepki olarak bu cemiyet kurulmuştu.¹⁶⁸

1920'de *Otomobil Şoför ve İşçileri Cemiyeti*'nin resmî kuruluşu için izin is-

164 Orhan Silier, "Toplumsal Araştırmalar Grubu ve 1912 Yılına Ait 2 Sendika Tüzüğü", *Tarih ve Toplum*, S. 79, Temmuz 1990, s. 27.

165 *DH. EUM*. 6. ŞB. 2/76. KS 1338. Ocak 1923.

166 *DH. HMŞ*. 4-1/4052. 12 N 1337. 11 Haziran 1919; "İzmir Şimendiferciler Cemiyeti", *Alemdar*, No: 262-1572, 13 Eylül 1335, 13 Eylül 1919, s. 2.

167 "Şimendifercilerin İçtimaı", *Alemdar*, No: 276-1575, 27 Eylül 1335, 27 Eylül 1919, s. 2.

168 Zeki Arıkan, "İzmir-Kasaba-Aydın Demiryolu İşçilerinin Bir Muhtırası", *Tarih ve Toplum*, S. 49, Ocak 1988, s. 53.

tendiğinde ise, esnaf-işçi ayrımının artık devlet gözünde de en azından örgütlenme açısından netleştiği görülmektedir. Başvuruya cevap olarak devlet makamları, şoförlerin esnaf, otomobil işçilerinin ise işçi olarak kabul edildiği için, ilk grubun Esnaf Talimatnamesi, ikinci grubunsa Cemiyetler Kanunu'na göre örgütlenebileceği cevabı vermiş ve başvuruyu reddetmişti.¹⁶⁹

İstanbul Tramvay işçileri de bu dönemde örgütlü hareket eden bir diğer işçi grubuydu. 3.000 civarında işçinin üye olduğu cemiyet önemli bir büyüklüğe ulaşmıştı.¹⁷⁰ Tramvay işçilerinin 1921 yılındaki grevinde talep listesinin hazırlanmasından grevin yürütülmesine kadar her şeyi İştirakçi Hilmi liderliğindeki Türkiye Sosyalist Fırkası'nın yapması,¹⁷¹ tramvay işçilerinin bu cemiyetinin sosyalist örgütlenmeyle irtibatlı olduğunu göstermekteydi.

Gıda: Gıda alanında tütün işçileri yine örgütlenmede en aktif işçi grubuydu. 7 gayrimüslim işçi önderliğinde *Tütün Reji Memurin Kulübü*, reji çalışanlarının maddi manevi şartlarının geliştirilebilmesi ve işçiler arasında dayanışma ve yardımlaşmayı hedefleyerek 1919 yılında kuruluş il mühaberini almıştı.¹⁷² Aynı dönemde yine İstanbul'da tütün işçileri, 8 gayrimüslim işçi önderliğinde *Reji Amele İttihad Cemiyeti* adıyla bir örgüt daha kurmuştu.¹⁷³ İşçilerin 2 farklı cemiyet altında örgütlenmesinin nedenine dair bir bilgiye ulaşamadık. Cibali Reji Fabrikası'nda kurulan bu ikinci cemiyet, 1920 yılında organize ettiği bir grevde tüm işçilere kıdemlerine göre değişecek şekilde 40-50 lira arasında tazminat ödenmesi, ücretlere % 70 zam yapılması gibi oldukça önemli haklar elde etmişti.¹⁷⁴

1917 yılında kurulduktan sonra 8.000 üyeye ulaşan *Ekmekçi Amelesi Cemiyeti* ise, 12.000 lira gibi önemli bir mali birikime sahip olmuş, ancak kötü idare edilmesi sonrası parasal varlıklarını da kaybederek 1920 yazında kapanmak zorunda kalmıştı.¹⁷⁵ Resmî kuruluş iznini ancak 1919'da alabilen bu cemiyetin üyeleri daha çok Rum işçilerden oluşmaktaydı.¹⁷⁶ *İttihad-ı Ef-kâr Şekerci Ameleleri Cemiyeti* de dönem içinde gıda alanında kurulan bir diğer işçi örgütüydü.¹⁷⁷

169 *DH. HMŞ.* 4-1/4-144. 4 S 1339. 18 Ekim 1920; *DH. HMŞ.* 4-1/4-147. 1 TS 1336. 2 Kasım 1920.

170 Tunçay, "İstanbul'da İşçi Harekâtı", *a.g.e.*, s. 38-39.

171 "Tramvay ve Tünel Amelesinin Mutalibâtı", *Alemdar*, No: 28, 24 Nisan 1337, 24 Nisan 1921, s. 2.

172 *DH. HMŞ.* 4-1/4072. 23 L 1337. 22 Temmuz 1919; *DH. EUM. AYŞ.* 72/49. 12 CA 1341. 31 Aralık 1922.

173 *DH. EUM. AYŞ.* 72/49, *a.g.e.*; *DH. HMŞ.* 4-1/4-061. 8 L 1337. 7 Temmuz 1919.

174 "Reji Amelesi Grevi", *Hilal-i Ahmer*, No: 18, 19 Haziran 1336, 19 Haziran 1920, s. 2.

175 Tunçay, "İstanbul'da İşçi Harekâtı", *a.g.e.*, s. 38-39; *DH. HMŞ.* 6-1/11-35. 8 KE 1335. 8 Aralık 1919.

176 *DH. HMŞ.* 4-1/4-037. 10 Mayıs 1335. 10 Mayıs 1919; *DH. EUM. ECN.* 28/54. 3 CA 1338. 24 Ocak 1920.

177 *DH. HMŞ.* 4-1/4-087. 11 M 1338. 6 Ekim 1919.

1911 yılındaki kuruluş denemesi Belediye'nin görevlerine giren bir alanda cemiyet kurulmasının uygun olmayacağı engeline takılan *Umum Değirmen İşçileri Cemiyeti*, 1919 yılında tekrar kurularak ilmühaber için başvuru yapmıştı. Gayrimüslim işçiler öncülüğünde kurulmak istenen cemiyete, 1911 yılındaki karara atıf yapılarak yine resmî izin verilmemişti.¹⁷⁸ Ancak bu seferki ret kararında başka dayanak noktaları da vardı. Nizamnamesinde cemiyetin hedef kitlesinin *değirmenler ve tüm gıda fabrikalarında çalışan işçiler* olarak genelleştirilmesi, ayrıca *sendikaya kayıt olmayan veya daha sonra olmak istemeyen işçilerin istihdam edilmesi uygun değildir* şeklinde hükümler öngörülerek sendika üyeliğinin çalışma özgürlüğünün önünde bir engel olarak konması gibi nedenlerle bu ikinci kuruluş girişimi de reddedilmişti.¹⁷⁹

Tekstil: 1908 sonrasında da grevlerle dikkat çeken Kazlıçeşme deмбаğhanelerinde çalışan deri işçileri, Temmuz 1919'da ilmühaber alarak *Dersaadet Deмбаğhaneleri İntibah Amele Cemiyeti*'ni kurmuştu. Kurucuları arasında hem gayrimüslim hem de Müslüman üyeler bulunan cemiyet, daha sonra kendisini feshederek Türkiye Sosyalist Fırkası'na dönüşmüştü.¹⁸⁰ Feshane fabrikası işçileri de tekstil alanında örgütlenen bir diğer işçi grubuydu.¹⁸¹ İstanbul'daki yazmacı işçileri ise sendikal nitelikten uzak, hem esnafların hem de işçilerin üye olduğu *Üsküdar Umum Yazmacılar Esnafı Cemiyeti* çatısı altında örgütlenmişti. 1921 yılında bu cemiyetin organize ettiği bir greve esnaf ve işçi 3.000'den fazla kişi katılmıştı.¹⁸²

Madencilik: Balıkesir'deki Balya madenlerinde çalışan işçiler, 1921 yılında haklarının korunması ve maddi-manevi şartlarının iyileştirilebilmesi amacıyla *Balya Madenleri Aya Varvara Amele Cemiyeti*'ni kurmuştu.¹⁸³ 1919'da İstanbul'da banka çalışanlarının yaptıkları bir grev esnasında grevcilere destek amacıyla Ereğli Maden Şirketi işçileri örgütünün de bir ziyaret gerçekleştirdiği basında yer almıştı.¹⁸⁴ Hakkında farklı bir bilgiye ulaşamadığımız bu ziyaret, Ereğli maden işçilerinin de sendikal bir örgütlenmeye sahip olduğunu göstermektedir.

Basın Yayın ve Matbaacılık: 1920 yılı itibariyle basın sektöründe gazete çalışanlarının örgütlendiği 2 cemiyet vardı. Bunlardan birisi Türkçe gazetelerde çalışanların kurduğu *Mürettibin Cemiyeti*, diğeri ise Fransızca ve Rumca yayın yapan gazetelerde çalışan işçilerin örgütüydü. Söz konusu yıl ikinci

178 DH. HMŞ. 4/1-28. 11 RA 1338. 4 Aralık 1919.

179 DH. HMŞ. 4-1/4-119. 2 C 1338. 22 Şubat 1920.

180 DH. EUM. AYŞ. 72/49, a.g.e.

181 Tunçay, "İstanbul'da İşçi Harekâtı", a.g.e., s. 38-39.

182 DH. I. UM. 19-19/1-29. Lef. 1. 19 KS 1338. 19 Ocak 1922.

183 DH. HMŞ. 4-1/4-167. 6 TS 1337. 6 Kasım 1921.

184 "Banka Memurları İttihadı", *İdrak*, No: 20, 5 Temmuz 1325, 5 Temmuz 1919, s. 2.

grubun yaptığı greve destek ziyaretinde bulunan *Mürettibin Cemiyeti*, işçi örgütleri arasında bir dayanışma örneği sunmuştu.¹⁸⁵ İşçiler grevde bazı haklar elde etmişse de, aralarındaki dayanışmanın azalması ve cemiyetlerinin güç kaybetmesiyle 1 yıl sonra bu haklarını tekrar kaybedecekti.¹⁸⁶ Türkçe gazetelerde çalışanların kurduğu *Mürettibin Cemiyeti*'nin, 1908 sonrası ilk kez kurulup savaş vb. diğer nedenlerle kapanıp tekrar açılmalar sonrası 1919'da 4. defa açıldığına daha önce değinmiştik.¹⁸⁷

1919 yılında yine gazetelerde çalışan fotoğrafçı, muhabir, dizgici, yazar vb. çalışanları örgütlemek üzere *Türk Gazeteciler Cemiyeti* adıyla bir başka cemiyet daha kurulmuştu.¹⁸⁸ Cemiyet nizamnamesinde kuruluş amacını, üyelerinin hukukunu korumak, muhtaç durumda olanlara maddi manevi yardım etmek, ülkede gazetecilik mesleğinin yükselmesine çalışmak olarak belirlemişti. 7 kurucusunun tamamı Müslüman olan cemiyet,¹⁸⁹ bu yönüyle etnik ayrıma önem verdiğini göstermişti. İstanbul'daki matbaalarda çalışan işçilerse, *Umum Matbaalar İşletme Amele Cemiyeti* çatısı altında bir araya gelmiş, cemiyetin organize etmesiyle Kasım 1921'de bir de grev yapmışlardı.¹⁹⁰

Rıhtım, Dok, Antrepo ve Denizcilik: Daha önce 1912 yılında *Osmanlı Kapudan ve Makinistler ve Müntesibin-i Bahriye Cemiyeti* adıyla kurulan ve savaş döneminde faaliyetlerini askıya alan kaptanlar ve gemi işçilerinin cemiyeti, 1920'de 8 Müslüman kurucu öncülüğünde *Osmanlı Müntesibin-i Bahriye İntihab ve Tavzif Cemiyeti* adıyla tekrar faaliyete başlamıştı. Aynı yıl yine denizcilik alanında kurulan bir diğer işçi örgütü ise, tamamı gayrimüslim 11 işçinin kurduğu *Vapur Kâtipleri Tevaün Cemiyeti*'ydi.¹⁹¹ 1919'da yine tamamı gayrimüslim 9 işçi öncülüğünde kurulan ve işçilerin meslekî gelişimleriyle dayanışmalarını amaçlayan *Deniz Amele İşçileri Cemiyeti* ise devlet tarafından 1922'de kapatılmıştı.¹⁹²

Limanlarda taşımacılık işleriyle uğraşan hamalları örgütleyebilmek içinse son dönemde çok sayıda cemiyet kurulmuştu. Bunlardan 1919'da resmi ilmühaber başvurusunda bulunan *Deniz Amele Cemiyeti*, nizamnamesinde üye olmayan işçilerden para cezası alınacağı hükmüne yer verdiği için

185 "Patronlar Grevi" - "Türk Mürettibleri Grevciler Nezdinde", *Alemdar*, No: 2787-487, 19 Nisan 1336, 19 Nisan 1920, s. 3.

186 "Mürettibler Grevi Münasebetiyle", *Aydınlık*, No: 6, 1 KE 1921, 1 Aralık 1921, s. 172.

187 "Mürettibler Cemiyeti", *İdrak*, a.g.e.; 1919'da tekrar kuruluşuna dair bkz. "Mürettibin-i Osmaniye Cemiyeti", *Serbesti*, No: 492, 11 Mayıs 1919, s. 2.

188 "Türk Gazeteciler Cemiyeti", *Alemdar*, No: 276-1575, 27 Eylül 1335, 27 Eylül 1919, s. 2.

189 "Türk Gazeteciler Cemiyeti Nizamnamesi", *Alemdar*, No: 322-2632, 12 TS 1335, 12 Kasım 1919, s. 4; *DH. EUM. AYŞ. 72/49, a.g.e.*

190 *DH. EUM. EYŞ. 57/63. 14 TS 1337. 14 Kasım 1921.*

191 *DH. EUM. 6. ŞB. 2/76, a.g.e.*

192 *DH. EUM. AYŞ. 59/63. 28 C 1340. 26 Şubat 1922; DH. EUM. AYŞ. 72/49, a.g.e.*

çalışma ve toplanma özgürlüğüne aykırılıktan dolayı reddedilmişti.¹⁹³ Limanlardaki hamalların çalışma saatlerini düzenlemeyi ve iş kazasına uğrayan hamalların ailelerine yardım etmeyi hedefleyerek 1920'de kurulan *Mesai ve Yardımlaşma Osmanlı Cemiyeti* de bu alandaki bir diğer işçi örgütüydü.¹⁹⁴ Aynı yıl limanlarda kömür taşıyan hamalları örgütlemek üzere *Dersaadet Maden Kömürcü İşçileri Cemiyeti* de ilmühaber başvurusu yapmıştı.¹⁹⁵ Bu cemiyet de birçok diğer örneği gibi 1909'da aynı isimle kurulmuş, ancak sonra dağılmıştı. Cemiyet yöneticileri 1912 sonrası dağılarak 1920'ye kadar faaliyetten uzak kalmalarını şu şekilde açıklamaktaydı: "...Balkan Savaşı başlayınca işçilerin büyük kısmı silah altına alındığı için cemiyet dağılmıştı. Büyük Savaş nedeniyle de şimdiye kadar faaliyete geçmesi mümkün olamamıştı."¹⁹⁶ Bu açıklama, 1908-1922 arası Osmanlı'da kurulmuş birçok işçi örgütünün de ortak problemini yansıtmaktaydı.

Hizmetler: İstanbul'daki bankalarda çalışan memurlar, tamamı gayrimüslim olan 9 çalışan öncülüğünde 1919'da *Banka Me'murin ve Müstahdemini Kulübü* adı altında bir cemiyet kurarak örgütlenmiş ve aynı yıl bir de grev yapmıştı. İşçilerin grevdeki taleplerinden biri de, bankaların cemiyetlerini tanıması ve üye olmayan hiçbir işçiyi istihdam etmemesiydi.¹⁹⁷ Ancak bankaların geneli adına açıklama yapan Osmanlı Bankası yönetimi, bu isteğe olumsuz cevap vererek kapalı işyeri şartının gerçekleşmesine olumsuz yaklaşmıştı.¹⁹⁸ Grevde 3. güne girilmesiyle birlikte ilk olarak Osmanlı Bankası'nda çalışanların maddi sıkıntı nedeniyle eyleme son verip tekrar çalışmaya başlaması, daha sonra da kendi bankasıyla anlaşılan diğer grevcilerin eylemlerini sonlandırmaya başlaması,¹⁹⁹ cemiyetin maddi açıdan zayıflığı yanında, işçileri bir grev eyleminde kararlılıklarını koruyacak şekilde davranmaya da yönlendiremediğini göstermişti. İzmir'deki bankalarda çalışanlar da 1919 yılında *Banka Memurları Cemiyeti* altında örgütlenmişti.²⁰⁰

Posta ve Telgraf işletmelerinde çalışanlar 1920'de *Posta ve Telgraf Memurin ve Müstahdemini Cemiyeti* çatısı altında örgütlenirken,²⁰¹ Kampana Der-

193 DH. HMŞ. 4-1/4-058. 22 N 1337. 21 Haziran 1919.

194 DH. HMŞ. 4-1/4-135. 26 L 1338. 13 Temmuz 1920.

195 DH. HMŞ. 4-1/4-132. 21 Haziran 1336. 22 Haziran 1920; DH. HMŞ. 4-1/4-126. 28 Ş 1338. 17 Mayıs 1920; "Kömür Amelesi Cemiyeti", *Alemdar*, No: 2833-533, 6 Haziran 1336, 6 Haziran 1920, s. 3.

196 DH. UMVM. 88/24. 15 Mayıs 1336. 15 Mayıs 1920.

197 DH. EUM. AYŞ. 72/49, a.g.e.; DH. HMŞ. 4-1/4-062. 8 L 1337. 7 Temmuz 1919; "Bankalar Müstahdeminin İctimai", *Alemdar*, No: 187-1497, 28 Haziran 1335, 28 Haziran 1919, s. 2.

198 "Banka Grevi Mühim Bir Safhaya Girdi", *Alemdar*, No: 199-1509, 12 Temmuz 1335, 12 Temmuz 1919, s. 2.

199 "Banka Memurlarının Grevi", *İdrak*, No: 27, 16 Temmuz 1335, 16 Temmuz 1919, s. 2.

200 DH. EUM. AYŞ. 18/26. 13 ZA 1337. 10 Ağustos 1919.

201 DH. HMŞ. 4-1/4-039. 11 Ş 1338. 30 Nisan 1920.

saadet Telefon Şirketi çalışanları ise ayrı bir dayanışma cemiyeti (*Kampana Dersaadet Telefon Şirketi Memurini Teavün Cemiyeti*) altında örgütlenmeyi tercih etmişti. Bu son cemiyetin kurucuları 1'i kadın olmak üzere 5 gayrimüslim ve 2 Müslüman çalışandı.²⁰² İstanbul'daki çeşitli kahve, otel, lokanta vb. yerlerde çalışan garsonlar da 1908'de kurularak 1920'de tekrar aktif hale gelen *Garsonlar Cemiyeti* altında,²⁰³ İstanbul'daki okullarda çalışan öğretmenlerse etnik temelli bir örgütlenme sonucu, 1921 itibarıyla Türk öğretmenler için ayrı, Rum ilkokul ve orta okul öğretmenleri içinse ayrı birer sendika altında örgütlenmişlerdi.²⁰⁴

Diğer İşçi Örgütleri: İstanbul'daki inşaat işçileri *İstanbul Umum İnşaat ve Tarik İrgad ve Rençber Amelesi* adı altında haklarını korumak, iktisadî şartlarını iyileştirmek ve meslekî gelişimlerini sağlamak amacıyla örgütlenirken,²⁰⁵ *Makine İşçileri Cemiyeti*, *Duvarcılar Amele Cemiyeti* ve *Doğramacılar Cemiyeti* de dönemin diğer işçi örgütlerinden bazılarıydı.²⁰⁶ Ülkedeki Ermeni ve Yahudi nüfustaki azalma sonrası azınlıklar içinde sayıca ön plana çıkan Rum işgücü de işçi örgütlenmesinde oldukça aktifti. Sadece İstanbul'da 1922 yılında Rumlara ait 112 cemiyet mevcut olup, devlet bunlardan özellikle dikkat edilmesi gereken cemiyetleri sayarken *Rum Mürettibin Cemiyeti*, *Rum Kasap Amelesi Cemiyeti* ve *Rum Fırıncı Amelesi Cemiyetlerine* de yer vermişti.²⁰⁷ Yine Rumlar tarafından etnik ayrımı dikkate alarak kurulan bir diğer cemiyet, *Dersaadet Mimar ve Murahhasları Cemiyeti* adıyla kurulmuştu.²⁰⁸

1921 yılında kurulan *Ameleyi Sıyanet Cemiyeti* ise 7 Müslüman ve 4 gayrimüslim öncülüğünde işçilerin hukukî ve sosyal haklarını yürürlükteki kanunlara uygun şekilde korumak hedefiyle faaliyette bulunan bir diğer işçi örgütüydü. Daha çok tramvay şirketi işçilerini hedef kitlesi olarak belirleyen bu cemiyet için sosyalist basında, işveren tarafından sosyalist örgütlenmeye karşı tedbir olarak kurulmuş bir işçi örgütü yakıştırmaları yapılmıştı. Tramvay Şirketi Anket Kalem Müdürü'nün bazı işçileri bu cemiyete girmemeleri halinde işten çıkarmakla tehdit etmesi, basındaki bu yakıştırmayı haklı çıkarmaktaydı.²⁰⁹

202 DH. EUM. 6. ŞB. 2/76. a.g.e.

203 Tunçay, "İstanbul'da İşçi Harekâtı", a.g.e., s. 38-39.

204 Floyd Henson Black, "Okullar", *İstanbul 1920 (Constantinople Today, A Study in Oriental Social Life)*, ed. Clarence Richard Johnson, çev. Sönmez Taner, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1995, s. 338.

205 HR. İM. 17/83. 18 Mart 1923.

206 Tunçay, "İstanbul'da İşçi Harekâtı", a.g.e., s. 38-39.

207 DH. I. UM. 20-29/14-85. 9 CA 1340. 8 Ocak 1922.

208 DH. HMŞ. 4-1/4-185. 11 R 1340. 12 Aralık 1921.

209 DH. EUM. 6. ŞB. 53/78. KS 1338. Ocak 1923; "Yine Tramvay Şirketi ve Amelesine Dair", *Alemdar*, No: 43, 9 Mayıs 1337, 9 Mayıs 1921, s. 3; "Tramvay Şirketinin Marifetlerinden Bir Numune Daha", *Alemdar*, No: 44, 12 Mayıs 1337, 12 Mayıs 1921, s. 3.

1919'da çeşitli ticarî işletmelerde çalışan işçileri örgütlemek adına kurulan *Müessesât-ı Ticariye Memurları Tesanüd Cemiyeti* ile,²¹⁰ tamamı gayrimüslim 10 kişi tarafından resmî kuruluşu Şubat 1922'de tamamlanan ve üyelerinin sosyal çıkarlarını koruyarak maddi durumlarını iyileştirmeyi amaçlayan *Müstahdemin-i Ticaret Cemiyeti* de dönem itibariyle faaliyette bulunan diğer işçi örgütlerindendi.²¹¹

1919-1922 dönemi işçi örgütlenmesinin genel değerlendirmesi

1908 sonrası temeli atılan ve 1913'le birlikte savaşlar, malî sıkıntı, kötü yönetim vb. nedenlerle kesintiye uğrayan işçi örgütlenmesinin yeni katılımlarla birlikte çeşitlenerek tekrar canlanması 1919 sonrası dönemin temel niteliklerinden biriydi. Bu canlanmada öne çıkan etnik gruplar ise Türk ve Rum unsurlardı. Yahudi, Bulgar ve Ermeni nüfustaki azalma sonrası cemiyet kurulmasında Türkler daha fazla ön plana çıkmıştı. Ancak Türk unsurun örgütlenmede aktif hale gelmesini sadece işgücünün en yoğun kesimi haline gelmesine bağlamak da yanlış olacaktır. Daha sonra göreceğimiz üzere sosyalist temelli örgütlenmenin de Türk işgücü içinde yaygınlaşmaya başlaması, bilinçli bir örgütlenme hareketinin de varlığına işaret etmekteydi.

Bu dönem için işçi örgütlerinde Müslüman ve gayrimüslim temelli etnik bir bölünme de yoğun şekilde görünmekteydi. İzmir'de demiryolları işçilerinin ve İstanbul'da gazetecilerin sadece Müslüman işçilere yönelik kurduğu cemiyetler, denizcilikte ve eğitimde Türk ve Rum unsurların ayrı cemiyetler altında örgütlenmesi gibi yukarıda değindiğimiz örnekler bu etnik bölünmenin sonuçlarıydı. 1919'da İstanbul'da kurulan *Katolik İşçiler Cemiyeti* de yine birleşmede dinî farklılıkları temel alan bir örnekti. Paris'teki Katolik İşçiler Çevreleri Birliği üyesi olan bu sendika, İstanbul'daki Latin Levanten ve Rum Katolik üyelerine dinî, ahlakî, sosyal ve iktisadî açılardan yardım sağlamayı amaçlarken, diğer unsurlara sadece *koruyucu üye* kategorisinde yer vermiş, genel kurullarda oy kullanma yetkisi tanımamıştı.²¹² İşsizlere iş bulmak amacıyla kurulan *Türk Çalıştırma Derneği*, *Rus Çalıştırma Derneği*²¹³ ve *Ahiazra Musevi Sanayi Cemiyeti* gibi cemiyetler de yine etnik ayrımı ön plana çıkaran diğer örgütlerdendi. Gayrimüslim basın işçilerinin yaptığı greve Türk işçilerin aynı işkolunda kurdukları örgütlerinin destek ziyaretinde bulunması gibi örneklerse, grev gibi işçi mücadelesinde hayati öneme sa-

210 DH. HMŞ. 4-1/4-071. 21 L 1337. 29 Temmuz 1919.

211 DH. EUM. 6. ŞB. 53/78. a.g.e.

212 Mete Tunçay, "İstanbul Katolik İşçiler Cemiyeti", *Tarih ve Toplum*, S. 91, Temmuz 1991, s. 35.

213 DH. EUM. AYŞ. 72/49, a.g.e.

hip bir eylemde farklılıkların bir kenara bırakılabildiği ve dayanışma sağlanabildiğini göstermekteydi.²¹⁴

Umum Değirmen İşçileri Cemiyeti ve Deniz Amelesi Cemiyeti örneklerinde olduğu gibi bazı işçi örgütlerinin sendika üyesi olmayı bir işkolu ya da işyerinde istihdam için önkoşul olarak kabul ettirme istekleri ise devlet tarafından çalışma özgürlüğüne engel olarak kabul edilip geçit verilmemişti. Banka memurları cemiyetinin de işverenler tarafından resmî olarak tanınma ve üyesi olmayan işçilerin istihdam edilmemesi taleplerinin geri çevrildiğine değinmiştik. Tüm bu örnekler işçi örgütlerinin sendika güvenliğini sağlamaya yönelik çabaları olmuşsa da, sadece teşebbüs olarak kalmış ve sonuç vermemişti. Dördüncü bölümde yasal düzenlemelerde de göreceğimiz üzere, dönem itibariyle iş ve istihdam güvencesini koruyan, yani işçileri grev veya örgütlenme gibi nedenlerle işten çıkarmayı engelleyen bir yasal düzenlemenin olmaması, işçilerin bu tarz taleplerle bu hakkı kendilerinin elde etmeye çalışmasına neden olmaktaydı.

1919 sonrası işçi örgütlenmesinde, gerek üye işçi sayısı, gerekse örgütlenme karakteri açısından öne çıkan sosyalist işçi örgütleri ve siyasî cemiyetler de önemli hale gelmişti. Önümüzdeki bölümde, bu sosyalist birleşmelere sosyalist hareket içinde ayrıntılı olarak değineceğiz.

Sosyalist hareket ve işçi örgütlenmesi

Osmanlı'nın sosyalizm üzerine eğilmesi ilk olarak 1848 isyanlarıyla birlikte Avrupa'da yaşanan gelişmelerin devlet adamları tarafından takip edilmesiyle olmuştu. Bu dönemde hareketin niteliğinin ihtilalci ve devletlerin geleceğine yönelik tehdit edici olması, bu ilk tanışmanın da bir hayli olumsuz olmasına neden olmuştu. Sosyalizmle ilgili tartışmaların devlet adamlarına mahsus kalmayıp basın üzerinden de tartışılmaya ve dolayısıyla halka açılmaya başlaması ise 1870'lerle birlikte gerçekleşmişti. Sosyalizm olumlu yaklaşan, en azından anlamaya çalışan yurtdışı kaynaklı gazeteler dışında, yurtiçindeki basında ise sosyalizm karşıtı haberlerin öne çıktığı görülmüştü.

Basında sosyalizm haberleri ve tartışmasına geçmeden önce şunu da belirtmek gerekir ki, her ne kadar istisnai denecek kadar zayıf kalsa da, Osmanlı topraklarına sosyalizmin girişi basındaki tartışmalarla ve 1870'lerle birlikte başlamamıştı. Bu doğrultuda arşiv kayıtlarında var olan bir belge, sosyalist hareketin, 1854 gibi erken bir tarihte dahi Osmanlı'da varlığını göstermektedir. Eflak ile ilgili bu kayıta, mahiyeti tam tespit edilemeyen bir istihdam alanından bahsedilerek, burada Eflak halkınca sevilen ve politik fi-

214 "Patronlar Grevi" - "Türk Mürettepleri Grevciler Nezdinde", a.g.e., s. 3.

kirleri düzgün olanlara öncelik tanınması; Eflak'taki emval sahibini²¹⁵ ürkütcek ve Avusturya ve Prusya devletlerinin zihinlerini tahrik etmekten başka bir işe yaramayacak sosyalistlerin de oyalanmaları şeklinde Padişah tarafından emir verilmişti.²¹⁶ Belgede bu sosyalistlerin kimler olduğu ya da ne gibi faaliyetlerde bulduklarına yer verilmemişse de, Osmanlı topraklarında sosyalist varlığına değinilmiş, aynı zamanda Avusturya ve Prusya üzerinden hareketin takip edildiği gösterilmiştir.

Sosyalizmin Osmanlı düşünce hayatına girişi ve basın

1870 sonrası basın üzerinden sosyalizm tartışmaları

Osmanlı basınında sosyalizm tartışmaları 1870'li yıllara kadar geri gitmektedir. 1870'lerin başında Avrupa'da sosyalist hareketlerle ilgili gelişmelerin ulusal basında takip edilmesi, 1872'de Namık Kemal'in *İbret* gazetesinde Reşat ve Nuri Beylerle komünü savunan yazılar yazması gibi gelişmeler, Osmanlı çalışma hayatı veya işçi sınıfının gündeminde olmasa bile, sosyalizmin en azından fikir hayatına girmeye başladığını göstermişti. Ahmed Mithat Efendi de *Dağarcık* dergisinde 30 milyondan fazla takipçisiyle Avrupa'yı titrettiğini belirttiği Enternasyonalle ilgili bir yazı yazmıştı.²¹⁷

İbret gazetesinde yazan Namık Kemal ve Reşat Beyler, sosyalizmle ilgili olumlu ifadeler belirten ilk gazetecilerdi. 1870'lerde Paris'te bulunan Reşat Bey, komün hareketini yakından izlemiş, ilgililerle görüşüp bilgi edinmişti. Reşat Bey *İbret* gazetesindeki bir yazısında, mal ve kadın ortaklığı ana ilkelereinden biri olan komünizmi kabul etmeyerek, Paris hareketinin bununla ilgili olmadığını ifade etmişti. Ahmed Mithat Efendi de, yayınlanan bu yazı nedeniyle *İbret* gazetesine tebrik ve teşekkürlerini ileterek komün hareketine olumlu bakışını açıklamıştı. Beyoğlu'nda yayınlanan Fransızca *Phare de Bosphore* gazetesi ise *İbret*'çileri komünizmi savunmakla suçlamış ve böylece Osmanlı'da basın organları üzerinden bir komün-komünizm tartışması yürütülmüştü.²¹⁸

1870'lerde başlayan sosyalizmle bu tanışma, sadece olumlu ve övgü dolu yazılarla olmamıştı. Şubat 1870'te *Basiret* gazetesinde, sosyalizm taraftarları için, dünyada zenginlerle fakirler arasındaki tanrının daimi, değiştirilmez

215 Emval sahibi terimiyle mal mülk sahibi olan bölgenin ileri gelenleri, sermaye sahipleri işaret edilmektedir.

216 A. MKT. NZD. 112/7. 11 C 1270. 11 Mart 1854.

217 Naciye Babalık, "Türkiye Komünist Partisinin Sönümlenmesi - Sözlü Tarih Araştırması", Cilt 3, *Yayınlanmamış Doktora Tezi*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2003, s. 8.

218 Nuray E. Keskin, "Türkiye'de Kamu Yönetimi Disiplininin 'Köken' Sorunu", *Amme İdaresi Dergisi*, C. 39, S. 2, Haziran 2006, s. 14-15.

takdiriyle var olmuş farkı kaldırmak ve dünya malları ve eşyalarını herkese eşit bölüştürmenin yolunu arayan birtakım akılsızlar tanımlaması yapılmıştı. Fesat düşünceli olarak nitelendirilen bu kişilerin fikirlerinden etkilenen işçilerin Avrupa'da yaptıkları grevlerle hem kendilerine zarar verdiği, hem de işlerin durması nedeniyle müşteriler (halk) ve işverenleri zarara uğrattıkları ileri sürülmüştü. Londra arabacıları, Viyana gazetecileri, Paris terzileri, gündelik ücretli işçiler ve omnibüs sürücüleriyle diğer çalışanlar tarafından gerçekleştirilen grevler gazete tarafından bu fikre dayanak olarak gösterilmişti.²¹⁹ Aynı gazetenin 26 Mayıs 1870 tarihli nüshasında ise, Enternasyonal Cemiyeti, tüm dünya işçilerinin maddi ve manevi şartlarını düzeltme gibi göz boyayıcı, sahte bir amaca sahip bir örgüt olarak tanımlanmıştı.²²⁰ Avrupa'da hemen her ülkede işçilerin grev yaptığını, grevdeki işçilerin birbirlerinden çok uzaklarda olmasına rağmen aynı dili kullanarak tek vücut şeklinde hareket ettiğini belirten gazete, bunun sebebi olarak da Enternasyonal göstermişti.²²¹ Haziran 1871'de *Hakayik-ül Vekâyi*'de Komün olaylarından Enternasyonal sorumlu tutulmuş, Karl Marx için de, "dünyanın birinci şehri unvanını kazanmış Paris'i yakıp yıkarak harap etmiş eşkiyaların komutanı... hâlâ Londra'daki Enternasyonal cemiyetinin reisi bulunan pehlivan" ni-telemesi yapılmıştı.²²²

Devletin resmî gazetesi *Takvim-i Vekâyi* 1871'de, İngiltere'de işçiler arasında Enternasyonal kaynaklı birtakım karışıklıklar yaşandığını, sosyalist temelli bu eylemlerin Almanya'da da görülmeye başlandığı ve duvarcılar, tütün işçileri gibi çalışanların iş bırakarak olay çıkardıkları bildirilmişti. Önceleri bu gibi olaylarda devletlerin umursamaz bir tavır içinde olduğu, iş bırakanların yerine dışarıdan yeni işçiler getirdiği ifade edilirken, grev ve grevci sayısındaki artış nedeniyle bu tedbire ek olarak devletlerin askerleri fabrikalarda çalıştırmak zorunda kaldığı belirtilmişti. Grevcilerin herhangi bir para sıkıntısı

219 *Basiret*, No: 27, 27 ZA 1286, 28 Şubat 1870, s. 3.

220 *Basiret*, No: 86, 16 Mayıs 1286, 26 Mayıs 1870, s. 8.

221 *Basiret*, No: 121, 4 Temmuz 1286, 16 Temmuz 1870, s. 6.

222 Ahmet Cerrahoğlu, *Türkiye'de Sosyalizm'in Tarihine Katkı*, May Yayınları, İstanbul, 1975, s. 97. 1871 Osmanlı okuyucusunun Karl Marx'la ilk tanıştığı yıl olması açısından da önemlidir. Çalışma hayatı veya işçi hareketleri ile birebir bağlantısı olmayan, 1871 tarihli Fransa Almanya ilişkilerini inceleyen siyasi nitelikli bir yazı, Karl Marx'ın yazılarının ilk çevirisi olarak Osmanlı basınında yer edinmişti. Yazı, *Daily News* gazetesinde 1871 yılında Almanya'da Fransa savaşı ve barış görüşmeleri hakkında eleştirel görüş bildiren kişilerin hapsedilmesi, gazetelerin yasaklanması veya ülkeye girişinin engellenmesi, barış görüşmeleri için toplanarak gösteri yapan işçilerin güvenlik güçleri tarafından engellenmesini eleştiren bir yazıydı. Bu yazı 21 Şubat 1871 tarihinde (30 Zilkade 1287) *Hakayik-ül Vekâyi* gazetesinde tercüme edilerek Karl Marx imzasıyla yayınlanmış ve ilk Marx çevirisi olmuştu. ("Daily News Gazetesinde Munderic Bir Mektubun Sureti Mütercimesidir", *Hakayik-ül Vekâyi*, No: 170, 30 Zilkade 1287, 21 Şubat 1871, s. 1-2. Yazının tam metin tercümesi Cerrahoğlu tarafından verilmiştir. Bkz. Cerrahoğlu, a.g.e., s. 36-39.)

sı yaşamadıkları, çünkü Enternasyonal'den para yardımı aldıkları belirtilerek, sosyalist hareketin gelişiminin devlet yönetimlerinin de gözünü korkuttuğu öne sürülmüştü.²²³ Daha önce toplanması yasaklanmış olmasına rağmen faaliyetlerine gizlice devam eden Enternasyonal'in, yeni bir yapılanma sonrası *komün* adıyla bir *fesat heyetine* dönüştüğü,²²⁴ Ocak 1872'de, Macaristan'da Sosyalist Enternasyonale üye oldukları gerekçesiyle bazı işçilerin meclis tarafından işlerinden çıkarıldığı,²²⁵ 1873'te Enternasyonal taraftarlarının Madrid'de askerle çatışmaları ve 60'evi ateşe vermeleri gibi olaylar da aynı gazete tarafından iletilmişti.²²⁶ 1874'te *Şark* gazetesinde ise, Katolik papazlarla birlikte sosyalizm taraftarlarının Bismark'ın en büyük iki düşmanı olduğu ve Alman Devleti'nin her ikisine karşı da savaş açtığı ifade edilmişti.²²⁷

1878'de Şemsettin Sami ise *Tercüman-ı Şark*'ta farklı bir yaklaşımla, iştirak-i emval (malların ortak kullanımı) tabirinin sosyalizm kelimesinin tercümesi gibi kullanılmasını *siyahı beyaz* diye tercüme etmek şeklinde görerek eleştirmişti. Dünya için bir kurtuluş yolu olarak belirttiği sosyalizmin, menfur bir eskiçağ anlayışı olan mal ve kadınların ortak kullanımıyla aynı değerlendirilmesini haksızlık ve zulüm olarak görmekteydi.²²⁸ Liberal Osmanlı bürokratu Ohannes Paşa ise, 1879 tarihli *Mebadi-i İlm-i Servet-i Milel* adlı eserinde, sosyalizm ve komünizmin insan tabiatına aykırı ve imkân dışı şeyler olduğunu, Avrupa ülkelerinde sosyalistlerin faaliyetlerinin toplumlar açısından oldukça zararlı sonuçlar doğurduğunu ileri sürmüştü.²²⁹ Osmanlı liberallerinin öncülerinden Ohannes Paşa'nın bu kitabının, geleceğin devlet adamlarını yetiştiren Mekteb-i Mülkiye'de dördüncü sınıf öğrencilerine ders kitabı olarak okutulması,²³⁰ sonraki yönetici nesillerinin de sosyalizmle ilgili bu bilgilerle donanması anlamına gelmekte ve sadece bir yayın olmaktan çok öteye gitmekteydi.

Basın dışında sosyalizmle ilgili bazı yayınlar ülkeye kaçak yollarla girmektedir. Bunun öncülüğünü de, ülkede sosyalizmi ilk benimseyen gayrimüslim unsurlar yapmıştır. Örneğin *Komünist Manifesto*'nun Osmanlı topraklarına girişi, Ermenice tercümesi sonrası 1894'te olmuştu.²³¹ 1890'lı yıllarda Er-

223 *Takvim-i Vekâyi*, No: 1420, 3 Ş 1288, 18 Ekim 1871, s. 2.

224 *Takvim-i Vekâyi*, No: 1422, 7 Ş 1288, 22 Ekim 1871, s. 3.

225 *Takvim-i Vekâyi*, No: 1444, 26 L 1288, 8 Ocak 1872, s. 4.

226 *Takvim-i Vekâyi*, No: 1593, 21 CA 1290, 17 Temmuz 1873, s. 3.

227 *Şark*, No: 50, 2 Z 1290, 21 Ocak 1874, s. 2.

228 Uygur Kocabaşoğlu ve Metin Berge, *Bolşevik İhtilali ve Osmanlılar*, Kebikeç Yayınları, Ankara, 1994, s. 23. [ikinci baskı, İletişim Yayınları, 2006]

229 Sakızlı Ohannes, *Mebadi-i İlm-i Servet-i Milel*, Mihran Matbaası, Dersaadet, 1297/1879, s. 423-424.

230 Keskin, a.g.e., s. 5.

231 Babalık, a.g.e., s. 9.

meniler tarafından kurulan ve devlet tarafından illegal kabul edilen sosyalist nitelikli Hınçakyan Cemiyeti, gizli yollarla Ermenice olarak ülkeye sosyalizmle ilgili birçok yayın sokmuştu.²³² 1893'te, Ferdinand Lassalle, Robert Owen, Saint Simon, Charles Fourier gibi sosyalistlerden, Karl Marx ve Friedrich Engels'in fikirlerinden bahseden birçok yayın basılmış ve dağıtılmıştı. Atina'da Ermeniyan Serbesti Matbaası'nda 1893'te Hınçakyan Cemiyeti'nce basılan bir eser de, sosyalizmle ilgili tarihî gelişimini de kapsayacak şekilde oldukça ayrıntılı ve dikkat çekici bir çalışmaydı. 1830 ve 1840'lı yıllarda Avrupa ülkelerinde sosyalist hareketin parlak bir dönem yaşaması, İngiltere, Fransa ve Almanya'da işçi sınıfının çeşitli ihtilallere yönelmesi, Chartist hareketin doğuşu, materyalizm, sermayedar ve proletarya sınıfları, komünizm, 1840'larda Avrupa'daki gizli komünist cemiyetler, Marx ve Engels öncülüğünde sosyalist fikirlerin yayılması, Ferdinand Lassalle'in hayatı, eserleri, onun öncülüğünde 1868 sonrasında sosyalizmin tekrar canlanması vb. konular, bu sosyalist Ermeni yayınlarında ele alınan konulardan bazılarıydı.²³³

II. Meşrutiyet sonrası basında sosyalizm tartışmaları

Mahmut Nedim Paşa'nın ikinci sadrazamlığı sırasında, 11 Mayıs 1876'da yayınlanan bir kararnameyle Osmanlı'da sansür başlamıştı. Uygulamayla İstanbul ve diğer bölgelerde çeşitli dillerde yayınlanan gazetelerin basılmadan önce kontrol edilmesi süreci başlatılmıştı.²³⁴ 1908 sonrası sosyal ve ekonomik hayatın tümünü kapsayan kısa süreli özgürlük ortamı ise, sosyalist hareketin örgütlenmesi ve bu örgütlerin basın yayın hayatında da dergiler ve gazetelerle fikirlerini yaymaya çalışmasına yasal açıdan müsait bir ortam sağlamıştı. Basına yönelik sansür doğrultusunda kullanılması yasak olan kelimeler arasından çıkarılan 59 kelimedenden ikisi de, *sosyalizm* ve *anarşi* kelimeleriydi.²³⁵ Böylece 1876-1908 döneminde gazete ve dergilerde kullanılması yasaklanmış anarşizm ve sosyalizm gibi kelimelerin, sadece kavram olarak değil, içerik ve savundukları fikirler açısından da taraftar bulma, halk arasında yaygınlaşma gibi hedeflerle basında geniş bir şekilde yer alması söz konusu olmuştu.

232 Sosyalist Ermeni örgütlerin gazete ve risalelerden oluşan yayınlarına ait bir liste için bkz. Anahide Ter Minassian, "1876-1923 Döneminde Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalist Hareketin Doğuşunda ve Gelişmesinde Ermeni Topluluğunun Rolü", der. Mete Tunçay-Erik Jan Zürcher, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalizm ve Milliyetçilik (1876-1923)*, 5. Bsk., İletişim Yayınları, İstanbul, 2010, s. 163-237.

233 Y. PRK. UM. 30/14. 15 Z 1311. 19 Haziran 1894.

234 Cevdet Kudret, "Birkaç Örnek İle Mütareke Dönemi Sansürü", *Tarih ve Toplum*, S. 53, Mayıs 1988, s. 42.

235 Uygur Kocabaşoğlu, "Basın Özgürlüğünün Engellenmesi - Sansür Tarihi", *Tarih ve Toplum*, S. 37, Aralık 1986, s. 43.

Meşrutiyetin ilanı sonrasında sosyalist cemiyetlerin sayısındaki artış, beraberinde *Irgad, İştirak, Medeniyet, Sosyalist, İnsaniyet, Beşeriyet, Kurtuluş* vb. birçok sosyalizm taraftarı gazetesinin yayına başlamasına da imkân tanımıştı. Bu faaliyetlerde, sosyalizmin bilimsel olarak açıklanabilmesi ve gelişiminin anlatılması, işçi sınıfının durumu ve haklarının korunması, Osmanlı'da sosyalizmin yayılması gibi hedefler temel alınmıştı. Ancak aşağıda sosyalist örgütlerle birlikte ele alacağımız bu gazetelerin karşısında, bir de sosyalizm ve sosyalistlere tepki gösteren taraf vardı. Böylece 1908 sonrası basında sosyalist açıdan 2 taraflı bir tartışma ortamı doğmuştu. Sosyalizmi eleştiren, Osmanlı'da sosyalizme taban olabilecek bir işçi sınıfı olmadığını ileri süren, sosyalist görüşü hayal ve boş olarak nitelendiren yazılar, artık yurtiçinde de karşıt görüşüyle karşılaşılıyor ve tepki çekebiliyordu.

Liberal görüşlü bir yayın organı olan *Ulum-ı İktisadiye ve İçtimaiye Mecmuası*'nda Ali Kâmi, sosyalist *İştirak* gazetesinin yayınlanmaya başlamasına atıfta bulunarak, sosyalizmin Osmanlı'da yayılmaya başladığını ifade etmekte ve eleştirilerini artık somut bir hedefe yöneltmekteydi. Kâmi, sosyalizmin fakirleri zenginlere ve zayıfları güçlülere karşı korumak amacıyla ortaya çıktığını belirterek, normal olarak bu idealin temel alınması halinde herkesin sosyalist olacağını ifade etmişti. Ancak bu hedefe ulaşmak için sosyalizmin kullandığı araçları ve uygulamaları eleştirerek, "sosyalistim" diyen kişilerin bu uygulamalardan haberdar olsa hepsinin bu fikirden vazgececeğini ileri sürmüştü. Osmanlı sosyalistlerini de sosyalizmi bilmemekle suçlamıştı. Kâmi sosyalizmin temel fikir ve hedeflerine değindikten sonra, bunların kağıt üzerinde kolay, ancak gerçek hayatta imkânsız şeyler olduklarını öne sürmüştü.²³⁶ Sosyalist Taşnak Cemiyeti'nin programıyla ilgili bir değerlendirmesinde Hüseyin Cahid ise, sosyalizmin Osmanlı'ya ait bir fikir olamayacağını ve dışarıdan bir fikir ithalinin ötesine geçemeyeceğini şu şekilde ifade etmişti: "Sosyalizm bu memleketin, Osmanlı toprağının mahsulü değildir. Bizdeki hayat şartları ve iktisadî koşullar henüz sosyalizm mesleğini burada kendi kendine doğuracak halde kabul edilemez. Bizde sosyalizm fikri varsa, Avrupa'dan girmiştir ve kitap okuyarak istihsal edilmiştir. Binaenaleyh biz Türkiye'deki sosyalizmin köklerini kalpte, histe değil, fikirde zannederiz."²³⁷

Şura-yı Ümmet'de Alaattin Cemil İslamiyet'in sosyalizme izin vermediğini ileri sürerken, *İştirak*'te Ahmed Nebil, Cemil'i sosyalizmin felsefesini bilmemekle suçlamış ve bilakis İslamî şeriatın sosyalizmi emrettiğini id-

236 Ali Kâmi, "Sosyalizm Hakkında Tenkidat", *Ulum-ı İktisadiye ve İçtimaiye Mecmuası*, 1326-1910, S. 17, s. 707-720.

237 Hüseyin Cahid, "Taşnaksütyun Fırkasının Programı", *Tanin*, No: 94, 22 Teşrinievvel 1324, 4 Kasım 1908, s. 1.

dia etmişti.²³⁸ Yine İştirak'te Hüseyin Hilmi de sosyalizmin halk arasında kabul görmesini sağlayabilmek için İslamiyet'le bu görüş arasında bir uzlaşma ortamı aramış, ayet ve hadislerle teyit ve tasdik olunan sosyalizmin zekâtla da pratiğe döküldüğünü ileri sürmüştü.²³⁹

Basında sosyalizmi eleştiren ve savunanlar dışında bir üçüncü grup, sosyalizm taraftarı veya karşıtı olmadığını, bu düşünceye karşı tarafsız olduklarını ileri sürenler olmuştu. Fransız ve Türk basınında birçok yazısı yayınlanmış olan Celal Nuri Bey de bunlardan biriydi. Sosyalizmin lehinde veya aleyhinde olmadığını belirten Celal Nuri, sosyalizmin Avrupa ve hatta Amerika'da 5-10 sene sonra ulus egemenliğini ele alacak biricik kuvvet olduğunu iddia etmişti. "Sosyalizm akımına yabancı kalamayız! Sosyalizmi incelemek zorundayız! Sosyalizme gereken önem verilmelidir!.. hükümet sosyalizmle uğraşmazlık edemez... Sosyalizm de nedir? diyemez. Sosyalizmi önemsiz bir surette telakki edemez ve etmemelidir" demektedir.²⁴⁰ Bu durum sosyalizmin 19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyıl başında gösterdiği hızlı gelişmenin Türk aydınlarını da etkilediğini ve dikkatlerden kaçmadığını göstermektedir.²⁴¹

238 İrfan Karakoç, "Türkiye'de Sosyalist Düşüncenin Az Bilinen Bir İsmi Ahmed Nebil", *Tarih ve Toplum*, C. 32, S. 191, Kasım 1999, s. 4-5.

239 Mete Tunçay, *Türkiye'de Sol Akımlar 1908-1925*, C. 1, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009, s. 49-50.

240 Cerrahoğlu, a.g.e., s. 22-28.

241 İl Meşrutiyet sonrası basın organlarında sosyalizmle ilgili gerek teorisi, gerekse çeşitli ülkelerde ortaya çıkış ve uygulanmasına yönelik çok sayıda yazı çıkmıştı. Çalışmanın sınırları nedeniyle doğal olarak bunların tamamına burada yer veremeyeceğiz. Ancak Osmanlı basınında 1908 sonrası sosyalizmle ilgili çeşitli yazılar için aşağıdaki eser ve kaynaklara başvurulabilir.

Sosyalizmle ilgili tarafsız ve teorik ağırlıklı yazılardan örnekler:

y.y., "Lasalle, Marks ve Erfurt Kongresi 1", *Resimli Kitap*, C. 3, No: 15, Kanunuevvel 1325, Aralık 1909-Ocak 1910, s. 237-242; Avrupa ülkelerinde sosyalizmin durumu, Almanya, Fransa ve ABD gibi ülkelerde yayılması, İngiltere'de sendikaların sosyalizme bakışı ve Hristiyanlık ile sosyalizm arasındaki ilişkileri tahlil eden bir yazı için bkz. Bedii Nuri, "Sosyalizmin İntişarı", *Tanin*, No: 263, 14 Mayıs 1325, 27 Mayıs 1909, s. 4; Mebuslar da dahil olmak üzere sosyalizm ve sosyalistlik üzerine düşünce belirten birçok kişinin sosyalizmi tam manasıyla anlamadığını ileri süren Bedii Nuri'nin yine *Tanin*'deki tanımlayıcı bir tahlili için bkz. Bedii Nuri, "Sosyalistlik Nedir?", *Tanin*, No: 618, 9 Mayıs 1326, 22 Mayıs 1910, s. 3.

Sosyalizmle ilgili olumlu yazılardan örnekler:

Avrupa ülkelerinde, özellikle de Almanya'da sosyalizmin tarihî gelişim aşaması ve sosyalizmin 20. asrın başlarında enternasyonal odaklı yaşadığı dönüşümle birlikte daha ılımlı hale gelmesiyle ilgili olarak bkz. Mehmed Rauf, "Sosyalizmin Şekli-i Hazırı: Enternasyonalizm", *Resimli Kitap*, C. 3, No: 14, Teşrinisani 1325 - Kasım Aralık 1909, s. 117-126. Sosyalist gazetelerin de bu konuda doğal olarak çok sayıda olumlu yazısı vardır. Bunlara ileride değineceğiz.

Sosyalizmi eleştiren yazılar:

Osmanlı'da kurulacak işçi sendikalarının sosyalizmden uzak durmaları gerektiğiyle ilgili bir görüş için bkz. "Amele Sendikaları - 2", *İttihad ve Terakki*, No: 17, 31 Ağustos 1324, 13 Eylül 1908, s. 4.

Sosyalizm ve komünizmin, iktisadî ve sosyal hayatta devleti merkeze alması ve merkezi planlama ile kolektif mülkiyete yer vermesini, liberal teorik görüşle karşılaştırarak eleştiren bir yazı için bkz.: "Hükümet - Teşebbüsât-ı Hususiyeye", *İttihad ve Terakki*, No: 24, 16 Eylül 1324, 29 Eylül 1908, s. 4.

Osmanlı aydınlarının sosyalizm ve beraberinde K. Marx'a olan bu ilgileri, olayın karşı tarafında, yani Karl Marx'ta da yaşamının son dönemlerinde var olmuştur. Marx'ın biyografisini yazan Isiah Berlin, Marx'ın imparatorluğun tarihine ilişkin araştırma yapmak için, daha önce İstanbul Elçiliği de yapmış Urquhart'ın iknası sonrası Osmanlıca öğrenmek istediğini belirtmektedir. Urquhart, Marx'ın bir Türk zekâsına sahip olduğunu ve Türk gibi yazdığını ileri sürmüştü.²⁴² Marx bu isteğini gerçekleştirememiş ve Osmanlıca öğrenememişti, ancak Osmanlı tarihinin Doğu sorunu boyutu hakkında yazılar yazmış ve Osmanlı üzerine incelemelerde bulunmuştu.²⁴³

1876'da Osmanlı'nın Bulgarlara karşı uygulamaları ve İngiltere ve Rusya'nın Doğu Sorunu hakkındaki durumuyla ilgili tartışmalar sonrası Marx Osmanlı yanlısı bir tavır almıştı. Engels'e yazdığı mektubunda, Türk köylüsünün ahlakî değerlerini övmüş ve "Muhammed'in çocuklarının bütün Hıristiyan sahtekârlara ve ikiyüzlü gaddarlık tacirlerine karşı aldıkları sağlam şerefli tutumu" yüceltmişti.²⁴⁴ Osmanlı-Rus savaşıyla ilgili Karl Liebknecht'e yazdığı 4 Şubat 1878 tarihli bir diğer mektubunda savaşı Türklerin kazanmasını istediğini belirtmişti. Marx, "Biz iki nedenden dolayı kesinlikle Türklerin tarafını tutuyoruz: İlk neden, çünkü biz Türk köylülerini inceledik ve onları kesinlikle Avrupa'daki köylülüğün en yetenekli ve en ahlaklı temsilcilerinden biri olarak tanıdık; ikinci neden, çünkü Rusların yenilgisi, öğeleri bol bol mevcut sosyal devrimi çok hızlandırabilir ve böylece bütün Avrupa'da bir dönüm noktası olabilirdi" diyerek, Osmanlı üzerine araştırmalarından bahsetmiş ve Osmanlı'nın Rusya'ya karşı savaştan galip çıkmasının Avrupa'daki sosyalist devrim için de hızlandırıcı bir etken olacağını ileri sürmüştü.²⁴⁵

Tanin gazetesinde İsmail Hakkı tarafından Fransa örneğinden hareketle sosyalizmin Avrupa'da yol açtığı birtakım olumsuzluklara değinildikten sonra, Osmanlı'da yerleşmesinin neden imkânsız olduğuna dair görüşler öne sürülmüştü. Hakkı'nın gerek ülkenin tarım ağırlıklı yapısı ve sanayinin gelişmemişliği, gerekse Doğu toplumlarının Avrupa ülkelerinden farklı olarak toprak ve sermaye birikimine izin vermeyen hukuksal düzenlemeleri üzerinden Osmanlı'da sosyalizmin yer edinmeyeceği yönündeki yorumu için bkz. İsmail Hakkı, "Meclis-i Mebusan-da Sosyalizm", *Tanin*, No: 592, 13 Nisan 1326, 26 Nisan 1910, s. 1.

- 242 Issawi, *a.g.e.*, s. 52; Marx 1853 yılında *New York Daily Tribune*'de yayınlanmak üzere "Osmanlı İmparatorluğu ve Türkler" adıyla bir makale yazmıştı. Daha sonra makaleyle ilgili Engels'e yazdığı bir mektubunda, Urquhart'ın kendisine, bu makaleyi *bir Türk gibi yazmışsın* dediğini belirtcekti. İlgili makalenin tam metni için bkz. *A.g.e.*, s. 53.
- 243 Feroz Ahmad, "Osmanlı Devleti'nde 1908 Devrimi ve 1912-13 Balkan Savaşları Üstüne Lev Troçki'nin Yazdıkları", *Tarih ve Toplum*, C. 3, S. 17, Mayıs 1985, s. 300.
- 244 Jr. Ralph Colp, "William Gladstone, Karl Marx, Charles Darwin, Kliment Timiriazev ve 1876-78 "Doğu Sorunu Üzerine Notlar", çev. Bilge Keşmir, *Tarih ve Toplum*, C. 4, S. 20, Ağustos 1985, s. 81-82.
- 245 Vedat Nedim, "Türkiye Proletaryası ve Enternasyonal", *Kurtuluş Dergisi - Almanca Özel Sayısı*, Ekim 1919, çev. Cemil Koçak, "Kurtuluş - Kurtuluş'un Almanca Özel Sayısı - Türkiye Sosyalist İşçi ve Çiftçi Fırkası'nın (Yayın) Organı", *Tarih ve Toplum*, S. 65, Mayıs 1989, s. 55.

Sosyalizmin esas olarak Osmanlı'da taban bulması ve fikir olarak sesli bir şekilde dile getirilmesi 1908 sonrası olacaktır. Ancak bu durum 1908 öncesinde Osmanlı'da sosyalizmin sadece basın üzerinden, ya da düşünce temelinde varolduğu anlamına da gelmemelidir. Nitekim 1893 yılında Mavzer fabrikasında silahların üzerine vurulan damgalarla ilgili yapılan araştırmada, sahte damgaların 2 sosyalist işçi tarafından basıldığına ortaya çıkması,²⁴⁶ 1895 yılında Varna'da 60 kadar Bulgar sosyalistin, sosyalizmi simgeleyecek şekilde ellerinde kırmızı bezler, göğüslerinde kırmızı kurdelalar ve *sosyalizmin kurucusu Bavyera'lı Karl Marx'ın fotoğraflarıyla* şehirde bando eşliğinde toplu bir yürüyüş yapmaları²⁴⁷ sosyalist hareketin sadece fikir bazında kalmadığını ve zayıf da olsa Osmanlı işçileri tarafından da ilgi gördüğünü göstermekteydi.

1908 Meşrutiyet'in ilanı ve sosyalist örgütlenme

Özellikle 1908 yılı sonrasında işçiler arasında başlayan hareketlenme, İstanbul, Beyrut, İzmir, Zonguldak, Selanik, Kavala, Drama, Bursa vb. İmparatorlukta sanayinin yoğunlaştığı ve daha gelişmiş olduğu şehirlerde işçi örgütlenmelerinin hızlanmasına imkân tanımıştı. Bu dönemde sosyalist hareketler ve örgütlenmenin güçlü olduğu bölgelerse Selanik başta olmak üzere Rumeli bölgesi ve başkent İstanbul olmuştu. 1908 öncesi istisnalar dışında ancak fikirsel bazda tartışılan sosyalizm, 1908 sonrasında örgütsel bir temele dayanmaya başlamıştı.

1908 yılı sonrasında, özellikle ilk dönemler için sosyalizmin ve sosyalist hareketlerin öncülüğünü gayrimüslim vatandaşlar yapmıştı. Selanik bölgesi başta olmak üzere işçiler ve halka da yayılacak şekilde sosyalizm, Yahudiler, Bulgarlar ve Rumlar temelinde geniş bir taban bulmuştu. Anadolu'da ise sosyalist nitelikli Ermeni Hınçak ve Taşnak cemiyetlerinin 1890'lardan itibaren devam eden faaliyetleri hızlanarak sürmekteydi. Ancak bu son iki cemiyetin şiddet kullanma ve suç unsurlu faaliyetlerinin artmasıyla, sosyalist niteliklerinin en azından işçi kesiminin haklarının savunulması açısından geri planda kaldığını ifade edebiliriz. Bu erken dönem için Hüseyin Hilmi öncülüğünde Türk sosyalizmi de teşkilatlanma faaliyetlerine başlamış, ancak taban bulması açısından 1919 ve sonrasını beklemek gerekmişti.

246 Y. MTV. 87/145. 19 CA 1311. 28 Kasım 1893.

247 Y. A. HUS. 327/126. 20 ZA 1312. 15 Mayıs 1895. Belgede Karl Marx'ın ismi Şarl Marks olarak yazılmıştı. Ancak *Bavyeralı ve sosyalizmin kurucusu* tanımlamalarından bunun Karl Marx olduğu anlaşılmaktadır.

Sosyalist Ermeni cemiyetleri

Ermeni sosyalist hareketi kuruluş ve örgütlenmesini ilk olarak yurtdışında gerçekleştirmişti. Fransa'da 1892 yılında yapılan bir toplantıda olduğu gibi, Fransız sosyalistler de bu örgütlenmeye destek vermişti.²⁴⁸ 1890'larda başlayan Taşnak ve Hınçak Ermeni Cemiyetlerinin sosyalist faaliyetleri, genel itibarıyla Osmanlı halkının tümünü değil de, Ermeni vatandaşları hedef kitlesi olarak belirlemişti. 1897'de Edirneli Frangel'in sosyalist Ermenilere Rusçuk'ta, dökülen kanların karşılıksız kalmayacağı, vatanlarının elbet selamet kazanacağı ve Osmanlı topraklarına sızıp eylemde bulunma gibi hükümler içeren bir konuşma yapması, sosyalist Ermeni hareketinin illegal yanına da işaret etmekteydi.²⁴⁹ Hınçak ve Taşnak Cemiyetlerinin Ermeni merkezli duruşu, 1908 sonrası Rum ve Türklerin daha yoğun olduğu Toplumsal Araştırma Grubu gibi ülkedeki diğer sosyalist örgütler tarafından da bu cemiyetlerin fazla milliyetçi olmakla suçlanmasına ve soğuk bakılmasına neden olmuştu.²⁵⁰

1908 yılı itibarıyla merkezi Boston'da olmak üzere, Anadolu dışında New York, Paris, Londra, Cenevre, Bulgaristan ve Kıbrıs'ta da birer şubesi olan Taşnak,²⁵¹ 1908 öncesi silahlı faaliyetleri daha ağır basan bir örgüttü. Meşrutiyetin ilanı sonrası İttihat ve Terakki Cemiyeti ile irtibata geçen örgüt silah bırakma ve dağdan inme kararı almıştı. Cemiyetin yaşasın meşrutiyet, yaşasın Türkiye'nin bütün akvâmı, yaşasın İttihat ve Terakki Cemiyeti, yaşasın kahraman ordu şeklinde bitirdiği telgrafi İttihat Terakki tarafından da olumlu karşılanınca, cemiyetin devletle barıştığı yeni bir dönem başlamıştı.²⁵²

Taşnak Cemiyeti 1908 sonrası bu yeni dönemde yayınladığı nizamnamesinin başlangıç kısmında sosyalist niteliğini ön plana çıkarmıştı. Programda temel amaç şu şekilde belirtilmekteydi: *Sosyalist hükümleri icrayı temel edinenek emeği esas alır ve emek tarafından üretilmiş ürünlerin, üretim sahibine, yani emeğe münhasır olduğu bir iktisadi hayatın kurulması halinde bütün sosyal sorunların da ortadan kaldırılabilceğine inanmaktadır.* Cemiyetin oldukça geniş içerikli programının çalışma hayatıyla ilgili diğer kısımlarında; bir meşâgil nezareti (çalışma bakanlığı) kurularak emeğin korunması, bu doğrultuda çalışma saatlerinin sınırlandırılması, sağlığa uygun olmayan ortam-

248 Y. PRK. EŞA. 21/1. 3 B 1312. 31 Aralık 1894.

249 Frangel'in kendisi de bir sosyalistti ve daha önce karıştığı bir bombalama olayı nedeniyle Osmanlı topraklarından çıkarılmıştı. (A. MTZ. (04). 47/78. 16 Ağustos 1313. 28 Ağustos 1897.)

250 Silier, a.g.e., s. 27.

251 ZB. 47/11. 3 Nisan 1324. 16 Nisan 1908.

252 "Taşnaksiyon Ermeni Fırkası", *İttifak*, No: 27, 30 Ağustos 1324, 12 Eylül 1908, s. 2; 1909 yılında Muş'ta olduğu gibi Taşnak ve Hınçak cemiyetlerinin bölgedeki Ermenilere silahlı eğitim verdiklerinin ortaya çıkması, silahsız ve şiddet içermeyen faaliyetlerde bulunacakları vaatlerini de tartışılır hale getirmişti. (DH. MKT. 2737/46. 20 M 1327. 11 Şubat 1909.)

larda çalışma ve üretimin yasaklanması, kadınların hamilelik döneminde 6 hafta izinli sayılması, 15 yaşına kadar çocukların çalışmasının yasaklanması, 15-18 yaş arasındaki çocukların günlük çalışma süresinin 6 saatle sınırlandırılması, ücret kesme cezası uygulamasının yasaklanması, haftada bir gün izin mecburi olması, işçilerin hastalık, ihtiyarlık, kazalar ve işsizlik gibi durumlara karşı devlet ve işverenler tarafından korunmasının temini gibi maddeler vardı.²⁵³

Devlet ve Taşnak Cemiyeti arasındaki barış dönemi çok uzun ömürlü olmamış, milletin bütünlüğünü tehlikeye soktuğu gerekçesiyle cemiyet, 1909 yılında çıkarılan Cemiyetler Kanunu sonrası lağvedilmişti.²⁵⁴ Ancak cemiyet dağılmamış, faaliyetlerine devlet gözünde illegal bir örgüt olarak devam etmişti. Bu tarihten sonra Ermeni bağımsızlığına yönelik olarak silahlı ve şiddet içeren faaliyetlerine daha fazla yoğunluk veren cemiyet, sosyalist niteliğini, en azından işçiler açısından sosyalist fikirlerini geri planda bırakmış, ama tamamen terk etmeyerek devam ettirmişti. 1910 yılında olduğu gibi, Pazar ayinleri sonrasında cemiyet üyesi sosyalistlerin kiliselerde ve çıkışta halka sosyalist temelli konuşmalar yapması ve fikirlerini yaymaya çalışmaları da bu durumun bir göstergesiydi.²⁵⁵

Sosyalist temelli bir diğer Ermeni örgütü olarak Hınçak Cemiyeti, 1896 yılındaki programının girişinde, Osmanlı'da sınıfların, özellikle de çalışan sınıfların her dönem baskı altında olduklarını, bu baskının o dönemki temsilcisinin padişah olduğunu ileri sürmüştü. Cemiyet, insanlık ve sınıfların kuruluşunun ise ancak sosyalizmle mümkün olacağını, sosyalizmle herkesin eşit olacağı ve haklarının temin edileceği bir sistem kurulacağını belirtmişti.²⁵⁶ Ancak faaliyetleri açısından değerlendirildiğinde, Hınçak'ın da Osmanlı'nın tümü veya işçi sınıfının bütününe kucaklayan sosyalist bir cemiyetten çok, siyasî niteliği de ağır basan ve silah kullanımına da yönelen bir örgüt olduğu görülmektedir. Çeşitli cinayetlere de adı karışan cemiyet, devlet kayıtlarında "fesad cemiyet", "suikast cemiyeti" şeklinde nitelendirilmiş, başkanı ve birçok üyesi Osmanlı topraklarına giremeyerek yabancı ülkelerde yaşamak zorunda kalmıştı.²⁵⁷ 1908 öncesinin bu *suikast cemiyeti*, 1909'dan son-

253 Osman Galib, "Daşnaksütyun Ermeni Heyet-i Müttefikası Meclis-i Mebusan İçin Programı", *Servet-i Fünun*, No: 108, 18 Eylül 1324, 1 Ekim 1908, s. 1-2. Aşağıda Hınçak Cemiyeti'nin nizamnamesinde de Taşnak'tan daha ayrıntılı bir sosyalist prensipler bütünü görülecektir. Bu da, her ne kadar siyaset ve şiddetle iç içe bir yapı arz etse de, söz konusu iki Ermeni cemiyetinin çalışma hayatı ve emeğe ilişkin görüşleri ve hedeflerinin, devrindeki tüm diğer işçi yanlısı örgütlerin ilerisinde olduğunu göstermektedir.

254 DH. MKT. 2852/86. 3 C 1327. 22 Haziran 1909.

255 DH. MUI. 103-1/6. 2 C 1328. 11 Haziran 1910.

256 HR. SYS. 2791/46. 15 Nisan 1896.

257 HR. SYS. 2778/23. 26 Mayıs 1892.

ra ise yeni ismiyle *Memalik-i Osmaniye Sosyal Demokrat Hınçakyan Cemiyeti* olarak devletçe tanınmıştı. Nizamnamesinde işçi sınıfı ve sosyalist harekete daha fazla yer veren cemiyet, çeşitli vilayetlerde de şubeler açarak örgütlenmeye başlamıştı.²⁵⁸

Cemiyetin yeni dönemdeki nizamnamesinde sosyalist izler oldukça fazlaydı. İçerdiği ayrıntılı hükümlerle nizamname, dönemi için özellikle işçi sınıfı açısından oldukça çağdaş hedefler belirlemişti. Bu hedeflere propaganda yapılması, sendika ve kooperatifler kurulmasıyla ulaşmayı hedeflediğini belirterek, parlamenter ve demokratik sistem dışına çıkmayacağını da belirtmişti. Çalışma hayatıyla ilgili nizamnamede öne çıkan hususlar aşağıdaki gibiydi.²⁵⁹

– İşçi günde 8 saatten fazla çalıştırılmamalı, haftada bir defa kesintisiz 42 saatlik dinlenme süresi olmalı (hafta tatili) ve belirli zamanlar dışında fevkalade çalışma yapılmamalıdır.

– Tüm iktisadî işlerde gece çalışması yasaklanmalıdır. Ancak işin tekniği itibariyle gece çalışması zorunluysa, ya da işçi teşkilatı bakımından gece çalışması proletaryanın faydasına görülürse o halde gece çalışması yapılabilir. Her halükârda gece çalışması 5 saatten fazla olmamalı ve karşılığında bir günlük ücret verilmelidir.

– 14 yaş altı çocukların çalışması yasaklanmalı, 14-18 yaş arasındakiler kız veya erkek günde sadece 6 saat çalışmalıdır. Kadınlar fiziksel güçlerini aşan işlerde çalıştırılmamalı, hamilelik durumunda ücreti aynen devam etmek üzere doğumdan evvel 4 hafta ve doğumdan sonra 6 hafta izin verilmelidir. Kadın istihdam edilen fabrika ve diğer müesseselerde süt çağında bulunan küçük çocuklar için kreşler yapılmalı, süt veren kadınlar her 3 saatte bir yarım saat izinli olmalıdır.

– Hükümet sermayedarlardan alacağı özel bir vergiyle bir fon kurarak ihtiyar, hasta veya kısmen ya da tamamen malul olan işçilerin geçimi için si-gorta sistemi oluşturmalıdır.

– Ücretli tüm özel sektör işleriyle devlet dairelerinde yeterli sayıda işçi başı kadroları oluşturulmalı, ev içi hizmetlerde istihdam edilenler de bu yöntemle bir bakanlığa bağlanmalıdır. Kadın istihdam edilen işyerlerinde de kadın işçi başları tayin edilmelidir.

– İşçi ücretinin mal ile ödenmesi yasaklanarak, kayıtsız şartsız nakit para ile ödeme usulü getirilmeli, ücret ödemesi için çalışma saatleri içinde olacak şekilde haftanın belirli bir günü tayin edilmelidir. Yerel idare meclisleri tarafından belirli kişiler atanarak, bunların işçi temsilcileriyle birlikte çalışması ve işçilere tahsis edilmiş barınma ve çalışma mekânlarının sağlığa uy-

258 DH. SYS. 53/3. Lef. 4/4-4/5. 1325. 1909; DH. SYS. Lef. 1. 31 TE 1326. 13 Kasım 1910.

259 DH. SYS. 53/3. Lef. 4/7, 4/16. 1325. 1909.

gunluğunu, ücretin adalet ve hakkaniyete uygun olarak belirlenip ödendiğini denetleyerek işçileri işveren baskısı karşısında korumaları sağlanmalıdır. İşçi ücretine minimum bir sınır (asgari ücret) belirlenmelidir. İşverenlerin işçi ücretlerinden ceza da dahil olmak üzere kesinti yapmasına izin verilmemelidir.

– Fabrika ve diğer üretim birimlerinde işveren güdümünde olmayan sağlık birimleri kurulmalı, hastalık veya kaza halinde işçilerin tedavileri şirketlerce bedava sağlanmalıdır.

– Emegi korumaya yönelik hükümleri ihlal eden işverenler için ceza ve sorumluluklar belirlenmeli, işçi ve işverenlerin eşit olacağı bir seçimle tüm işyerleri için işçilere yönelik mahkemeler (jüri) kurulmalıdır. Tüm işçilere iş bulunabilmesi için üretim alanlarının her biriminde emek borsaları kurulmalıdır.

Cemiyet bu hedefleri doğrultusunda ülkenin taşra kısımlarında şubeler açmayı hedeflemişti. Bu şubelerin ortak noktası sosyalizm olarak belirtilmişti. Hınçak Cemiyeti, en ücra köşelerde dahi görülebilen bu yapılanmasını,²⁶⁰ dönem dönem işçileri eyleme geçirme, greve teşvik etme, bilinçlendirme gibi faaliyetler için de değerlendirmişti. 1910'da İnegöl'de bir fabrika işçilerinin, Hınçak üyesi bir kişi tarafından greve teşvik edilmesi ve işçilerin gizli toplantılar yapması da bu faaliyetlerden biriydi.²⁶¹ Ancak bu cemiyet de çalışma hayatından çok siyasi hayatta faaliyette bulunmayı tercih etmiş ve sosyalist görüşlerini işçi sınıfının refahı için pek değerlendirmemişti.

Rumeli bölgesinde sosyalist örgütlenme

Selanik Sosyalist İşçi Federasyonu

Selanik işçileri, imparatorluğun diğer bölgelerindeki sanayi işçilerine nazaran hem örgütlenme, hem de işçi hareketleri açısından daha faaldi. Sosyalist nitelikteki işçi örgütleri ve sendikaların bölgede oldukça etkili olması, yerel yönetim ve işverenlerin de sıkça tepkisini çekmişti. 1910'da olduğu gibi işverenler mahkemeye başvurarak tütün sendikalarının kapatılmasını isterken,²⁶² çalışmanın dördüncü bölümünde Ta'til-i Eşgal Kanunu sendi-

260 DH. SYS. 53/3. Lef. 3-4/17. 7 TE 1326. 20 Ekim 1910; 1921 yılında İç Anadolu'da kurulmuş 34 cemiyetten biri, *Yozgat Sancağında Boğazlıyan Kazası Dahilinde Akdağ Nahiyesine Tabi Menteşe Kariyesinde Teşkil Edilen Sosyalist Demokrat Fırka Hınçakyan Şubesi*ydi. En ücra köşelerden birinde bu tarz sosyalist bir örgütlenmenin varlığı cemiyetin geniş bir örgüt ağına sahip olduğunu göstermektedir. Ancak Menteşe Köyündeki bu şube örneğinde de tüm üyelerinin Ermeni olması, teşkilatlanmasının işçi sınıfı ya da halkın genelinden ziyade Ermeni vatandaşlara yönelik olduğunu göstermekteydi. (DH. EUM. 6. ŞB. 53/79. 29 CA 1339. 8 Şubat 1921.)

261 DH. MUİ. 128/38. 22 N 1328. 27 Eylül 1910.

262 Hadar, a.g.e., s. 143.

ka yasağı açısından incelenirken görüleceği gibi, yerel yönetim de sosyalist sendikaların kapatılmaları için yaklaşık 3 yıl sürecek bir tartışma başlatmıştı.

Selanik'te özellikle 1908 yılından sonra her alanda sendika ve işçi örgütleri kurulmaya başlamıştı. Sendika sayısının artması ve örgütlenme konusundaki bilincin de yerleşmeye başlaması, Selanik'te zaten yaygın olan sosyalist fikirlerin işçi örgütlenmesinde de karşılık bulmasına yol açmıştı.²⁶³ Özellikle demiryolu ve liman yatırımları sonrasında ticaret ve sanayi açısından Selanik'in Osmanlı ekonomisi açısından önemi bir hayli artmıştı. Şehrin demiryolları ile İstanbul'a bağlanması ve fabrika temelli üretimin de artmasıyla birlikte ekonomik niteliği iyice önem kazanmıştı. Bu durum Selanik'i işçiler açısından da bir çekim merkezi haline getirmişti. 1878 yılında 50.000 olan nüfusun 1910'ların başında 150.000'e ulaşması ve sanayide yaşanan gelişmeyle birlikte iş imkânlarının da genişlemesi sonrası Selanik,²⁶⁴ ülkede sanayi açısından iyice ön plana çıkmıştı. İmparatorlukta grevler gibi işçi eylemleriyle sendikalar, sosyalist hareket bazı gelişmelerin ilk olarak Selanik şehrinde başlamış olması da, yaşanan bu ekonomik gelişmelerin bir sonucu olmuştu.²⁶⁵ Selanik'te sosyalist hareketin en önemli temsilcisi ise Selanik Sosyalist İşçiler Federasyonu olmuştu.

Daha sonra ismini Sosyalist İşçi Federasyonu olarak değiştirecek ve Selanik işçi hareketini yönlendirecek olan Selanik İşçiler Birliği adında bir örgüt, 1909 yılında çok farklı etnik kökenlerden gelen, ancak ortak noktaları sosyalizm olan işçiler tarafından kurulmuştu. Ağustos 1908'den itibaren Bulgar sosyalistler öncülüğünde Selanik'te başlayan işçileri örgütleme çalışmaları ve yaşanan ayrılıklar sonrası, İşçiler Birliği bağımsız bir örgüt olarak Yahudiler öncülüğünde kurulmuştu.²⁶⁶ Temmuz 1909'da şehrin tüm işçi örgütlerini kapsayacak bir çatı örgütüne dönüşme kararı alınmış ve 1910 yılında başta Tütün İşçileri Sendikası olmak üzere 14 işçi örgütü ve 5.000'den fazla üyesi olan bir federasyon haline gelmişti.²⁶⁷ Bu federasyon 1909 yılında, *Journal del Lavorador* (Laborador, *Amele* gazetesi) adında Ladino, Türkçe, Bulgarca ve Yunanca olarak 4 dilde yayınlanan ve işçiler üzerinde oldukça etkili bir gazete de çıkarmıştı.²⁶⁸

263 İ. Arda Odabaşı, "Selanik Sosyalist İşçi Federasyonu'nun Beynelmlele Amele Eglencesi, Rasim Haşmet Bey ve Amele Gazetesi", *Toplumsal Tarih*, S. 201, Eylül 2010, s. 69.

264 Selanik'te sanayinin 19. yüzyıl ve 20. yüzyıl başında yaşadığı gelişme, kat ettiği mesafe ve sanayi işçiliğinin durumu için bkz. Quataert, "Selanik'teki İşçiler, 1850-1912", *a.g.e.*, s. 97-122.

265 Marc Baer, "Globalization, Cosmopolitanism, and the Dönme in Ottoman Salonica and Turkish Istanbul", *Journal of World History*, Cilt 18, No. 2, 2007, s. 150-151.

266 Bulgar sosyalistlerle daha sonra yaşanan birleşme girişimleri de sonuçsuz kalmıştı. (Ilıcak, *a.g.e.*, s. 124-125.)

267 Vardaglı, *a.g.e.*, s. 34-35.

268 Hadar, *a.g.e.*, s. 139. Federasyon'un kurucuları Avraam Ben-Aroyah, Alberto Arditi, Samuel Amon, Angel Tomov, Dimitri Michalis, Salih Ben Abdi, Mehmet Nâzimi, İstiryoy Nikopoulo, Dimitar Vlahof ve Jacques Ventura isimli işçiler olmuştu.

Osmanlı işçileri arasında henüz sendika fikrinin yeni yeşermeye başladığı bir dönemde, bir üst yapı ve Osmanlı'daki ilk sosyalist parti²⁶⁹ olarak Sosyalist Federasyon, farklı etnik kimliklerden işçilerin sendikalarını bir araya getirmeyi hedeflemişti. Ismindeki federasyon ibaresi de, bu hedefi gerçekleştirmeye yönelik konulmuş ve değiştirilmemişti. Osmanlı'da nüfusun farklı unsurlarının çalışma hayatını da şekillendirmesi sonrası ortaya çıkan farklı etnik ve dinsel kimliklerle bölünmüş bir işgücü,²⁷⁰ bu işgücünün tamamını hedef kitlesi olarak belirleyen bu sosyalist örgütün de tabanda etnik ve dinsel ayrışmayı dikkate alan, ancak üst yapıda tüm bu unsurların sosyalist idealle birleşmesini öngören bir federasyon kurma yolunu seçmesine neden olmuştu. 1909-1910 dönemini kapsayan ve Uluslararası Sosyalist Büro'ya gönderilen Federasyon'un yıllık raporunda bu durum şu şekilde belirtilmişti: "Osmanlı nüfusu, aynı toprak parçası üzerinde yaşayan ve her biri kendi diline, kültürüne, geleneklerine ve özelliklerine sahip çok sayıda etnik topluluktan oluşmaktadır. Bu etnik ve linguistik nedenlerden dolayı, biz her etnik yapının kendi dilinden ya da kültüründen vazgeçmeden katılabileceği bir örgütün oluşmasına karar verdik. Dahası, her etnik yapı kendi kültürünü ve özel niteliklerini tam bir serbestlikle geliştirme imkânı bulurken, aynı zamanda aynı ideal için çalışacaklar: Sosyalist ideal!" Bu hedefe yönelik olarak Bulgar ve Yahudi 2 ayrı bölüm üzerine kurulan federasyon, Yunan ve Türk işçilere de katılım daveti göndererek 4 farklı bölüm oluşturmayı hedeflemişti. Ancak son ikisinin bu daveti reddetmesi, Bulgar sosyalistlerin de daha sonra ayrılmasıyla bu hedefi gerçekleştirememişti.²⁷¹ Bu ayrılıklar sonrası Federasyon, 1909 Kasımıyla birlikte başkan ve başkan yardımcılarının tümünün Yahudilerden oluştuğu bir Yahudi örgütü haline bürünmüştü.²⁷²

Avraam Benaroya adlı sefarad bir Yahudi öncülüğünde kurulan bu örgüt,²⁷³ 19 Haziran 1909'da, devlet kayıtlarında "Memalik-i Osmaniye-de böyle bir içtima birinci defa olmak üzere vukua geliyor" şeklinde geçen

269 Bruce Masters, "Salonika", *Encyclopedia of The Ottoman Empire*, ed. By Gabor Agoston ve Bruce Masters, Infobase Publishing, New York, 2009, s. 503.

270 1908 grevlerinde de göreceğimiz Olympos Buz ve Bira Fabrikası ele alınırsa; 1912 yılında çalıştırdığı 80 işçisinden Yunanlı olanlar makinelerde, Bulgarlar maltçı, biracı ve meyhaneci olarak, Yahudilerse şişelemede çalışmaktaydı. Aynı şekilde Reji Tütün İşletmesi'nin işçileri de Yahudi, Yunan, Bulgar, Türk ve az sayıda diğer milletlerden çalışanlardan oluşmuştu. (Quataert, "Fabrika Bacalarından Tüten Dumanlar", *a.g.e.*, s. 200-202.)

271 Anastasia Ileana Moroni, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalizm ve Ulusal Sorun", çev. Erdem Evren, *Tarih ve Toplum*, C. 40, S. 239, Kasım 2003, s. 30.

272 Paul Dumont, "Osmanlı Sosyalizminin Doğuşu", *Selânik 1850-1918: "Yahudilerin Kenti" ve Balkanlar'ın Uyanışı*, haz. Gilles Veinstein, çev. Cüneyt Akalın, 2. Bsk., İletişim Yayınları, İstanbul, 2001, s. 211-212.

273 Spyros Marketos, "Avraam Benaroya and the Impossible Reform", *JUSTICE - Special Issue: Remember Salonika*, Tel Aviv, Spring 1999, s. 38.

6.000 kişinin katıldığı büyük bir miting düzenlemişti. Mitingin ana amacı çıkarılması düşünülen Ta'til-i Eşgal Yasası'na karşı protestolar yapılması ve devletin bu geçici düzenlemenin yasalaştırılmasından vazgeçmesinin sağlanmasıydı.²⁷⁴ Mitingde işçilerin birleşmelerinin sağlanması, işverenlerin baskıcı rejimlerine karşı çıkılması, çalışanların maddi manevi gelişmelerinin sağlanması için çeşitli dillerde konuşmalar yapılmış ve Meclis-i Mebusan'a da başvuru yapılması kararlaştırılmıştı.²⁷⁵ Sigara kâğıdı fabrikalarının işçileri, sabun işçileri, mağaza çalışanları ve komiler, dizgiciler, marangozlar, kunduracılar, hamallar, tütün işçileri, Şark Demiryolları Kumpanyası çalışanları, tramvay şirketi çalışanları, havagazı şirketi çalışanları, terziler, yani Selanik işçilerinin hemen tüm kesimlerinden çalışanlar mitingde yer almıştı. Miting bu kadar kalabalık ve heyecanlı geçmesi sonrası Benaroya ve yardımcısı Hasson, Brüksel'deki II. Enternasyonal Bürosu'na Enternasyonal'in Osmanlı seksiyonu olmak için başvurmuştu.²⁷⁶ Sosyalist Enternasyonal Başkanlık Kurulu da, ileride kurulacak Osmanlı şubesinin bir alt bölümü olarak 7 Kasım 1909'da federasyonu üyeliğe kabul etmişti.²⁷⁷

Progre de Salonik gazetesine göre bu miting, ortak çıkarların farklı milletleri (Rum, Yahudi, Bulgar, Türk) nasıl bir araya getirebildiğini göstermişti. Farklı milletlerden işçilerin tam bir dayanışma sergilemesi haline gelen mitingde konuşmacılar, işçilere hayat şartlarının düzeltilmesi için kanunî düzenlemelerin öneminden bahsetmiş, aynı zamanda maddi manevi çıkarlarının korunması için sendika kurulması ve grevler yapılmasının lüzumunu ifade etmişti. İşçilerin bu tür eylemleri ve örgütlenmelerinin ülkenin ekonomik hayatını da olumlu etkileyeceği ve sermaye ile emek arasında bir denge kuracağı öne sürülmüştü. Mitinge katılan işçi örgütleri ortak açıklama yaparak çeşitli hususları dile getirmişti. Osmanlı işçilerinin içinde bulunduğu sefaletin ancak sendikalar vasıtasıyla iyileştirilebileceği; işçilerin yaşam standartlarını yükseltmeye çalışan sendikaların bu yolla halkın önemli bir kesiminin de sesini duyuracağı; sendikaların varlığının ülkenin iktisadî gelişimine engel olmayıp, bilakis bu gelişimi destekleyeceği ve Avrupa'daki gibi sendikalar sayesinde toplumsal sınıfların daha uygun şartlarla hayatlarını devam ettirebileceği; sendika hakkını yasaklayıcı tüm düzenlemelerin Kanun-ı Esasi'ye aykırı olacağı; hükümetin sendikaları kanunen tanıması ve Meclis-i Mebusan'a Kanun-ı Esasi ve insanlığa yakışır kanunlar göndermesi gerektiği; Osmanlı nüfusunu oluşturan farklı etnik kimliklerden topluluklar arasında

274 DH. MKT. 2855/6. 5 C 1327. 24 Haziran 1909; DH. MKT. 2880/29. 1 B 1327. 19 Temmuz 1909.

275 DH. MKT. 2850/85. 1 C 1327. 20 Haziran 1909; T. TNF. MKT. 147/49. 3 C 1327. 22 Haziran 1909.

276 Dumont, "Osmanlı Sosyalizminin Doğuşu", a.g.e., s. 209.

277 Odabaşı, a.g.e., s. 70.

barış sağlanmasının sendikalar sayesinde mümkün olacağı miting sonrasında alınan ortak kararlardır.²⁷⁸ Bu kararların devlet makamları ve basın organlarına gönderilerek kamuoyu oluşturulmaya çalışılması kararlaştırılmıştı.

Federasyon'un bir sonraki kitlesel eylemi, 28 Ağustos 1909'da düzenlediği uluslararası işçi eğlencesi olmuştu. 6.000'den fazla kişinin katıldığı etkinlikte konuşmacılar arasında kadın işçiler de vardı. Sendikalar ve sosyalizme yönelik konuşmalarda, sosyalistliğin anarşistlikten farklı bir yol olduğu ve işçilerin kesinlikle tehdit ve şiddete başvurmada, ancak kanunların izin verdiği yasal çerçevede sosyalist görüşe tabi olunmasının başarıyı getireceği ifade edilmişti. Etkinlikte yapılan konuşmalar, Federasyon'un ılımlı bir sosyalist görüşe sahip olduğu ve Osmanlı'da çeşitli etnik/dinî unsurlara mensup işçiler arasında sınıf dayanışmasını sağlamayı hedeflediğini göstermekteydi.²⁷⁹

Bu yönüyle cemiyet, işçilerin sadece ücret artışı veya çalışma şartları değil de, topluma ve toplumun farklı etnik ve dinî sınıflarına yönelik mesajlarıyla Osmanlı'daki diğer işçi cemiyetlerinden farklılaşmış ve sosyalist kimliği doğrultusundaki faaliyetlerini ön plana çıkarmıştı. Federasyon bu faaliyetleriyle, Marx'ın öngördüğü ideal sendikalara da uygun eylemler yapmaktaydı. Marx, sendikaları her şeyden önce işçilere sınıfsal bir ilköğrenim veren örgütler, yoğunlaşmış sosyal güç olarak işçilerin örgütlenme merkezleri ve sosyalizm okulları olarak tanımlamıştı. Sosyalist örgütlenme merkezleri olarak sendikaları, dar görüşlü ve egoist olmamaya, faaliyetlerini ezilen halkın genelinin kurtuluşuna yöneltmeleri gerektiğini belirtmişti.²⁸⁰ Federasyon'un bu tasvirleri tamamlamaya yönelik faaliyetleri açıkça görülmektedir.

Federasyon, işçi sınıfını aşır toplumun tümüne yönelik sosyalist hedeflerine yalnızca işçilerin çalışma koşulları, ücretler ve kadın işçilerin katılımı konularıyla ilgilenecek ulaşamayacağını anlamıştı. Hıristiyan, Müslüman ve özellikle de Yahudi işçiler arasında dinî değerlerin ağır basması, aile gibi değerlere yönelik kültürel ve dinî bağlılığın da güçlü olması, sadece işçi değil de bir bütün olarak ailenin sendika saflarına çekilmesine, mücadelelerde ailelerin desteğinin, yani toplumun genelinin desteğinin sağlanmasına çalışılmasına neden olmuştu. Bu doğrultuda aileler bir bütün olarak 1 Mayıs kutlamalarına, sendikanın düzenlediği gezi, eğlence ve pikniklere katılmaktaydı. Grev yapan işçilerin aileleri için bağışlar ve yemek paketleri dağıtılmakta, spor takımları kurularak diğer sendikaların takımlarıyla müsabakalar düzenlenmekteydi. Bunun yanında halk kütüphaneleri açılmış, akşam sınıflarını tertip edilerek genç kızlar tarafından okuma yazma dersleri verilmişti. Bu

278 DH. MKT. 2855/6. 5 C 1327. 24 Haziran 1909; BEO. 3584/268795. 9 C 1327. 28 Haziran 1909.

279 Odabaşı, *a.g.e.*, s. 72-73.

280 A. Lozovsky, *Karl Marx ve İşçi Sendikaları*, çev. Nuri Çolakoglu, May Yayınları, İstanbul, 1975, s. 19-23.

gibi faaliyetler üye işçiler arasında dayanışmayı ve bir sınıf olabilme bilincini artırmıştı.²⁸¹

1 Mayıs 1911'de ise, Sosyalist Bulgar grubu ile bağlantı halinde, Selanik tarihinin o güne kadarki en kitlesel gösterisi düzenlenmişti. Gösteriyle ilgili Sosyalist Enternasyonal Genel Sekreteri Camille Huysmans'a 14'ten fazla sendikanın federasyonun çağrısına cevap verdiği yazılarak şunlar ifade edilmişti.²⁸²

“...Sendikalı olmayan pek çok işçi de hareket içinde yer aldı. Ağır işçilerin –arabacılar, mavnacılar, iskele hamalları ve liman işçileri– işi tatil etmeleri üzerine, kentimizde her türlü hareket durduruldu, bu ise patronların çoğunu mağazalarını kapatmaya ve yalnızca seyirci gibi olsa da şenliğimize katılmaya zorladı. Sabah, kentimizin büyük bir kahvesinde bir toplantı yaptık... öğleden sonra büyük bir gösteri oldu. Yedi sekiz yaşındaki bin kadar işçi, başta bando olmak üzere, sendikalı işçilerden ve pek çok sendikasız işçiden oluşan uçsuz bucaksız bir kortejin en önünde yürüyorlardı. Nüfusumuzu oluşturan çeşitli milliyetler temsil edilmişti, bu ise büyük bir etki yarattı. Kortej kentimizin belli başlı sokaklarından geçti, en işlek yerlerde durdu... yoldaşımız milletvekili Vlahov, Özgürlük Meydanı'nda 20.000 kişilik bir kalabalık önünde parlak bir konuşma yaptı.”

Bu herkese açık ve yasal izne tabi toplantı ve mitingler yanında, örgütün yasal denetim dışında kalan çok sayıda gizli toplantıları da olmuştu. İşçiler dışında eski mebusların, avukatların, gazetecilerin, diğer sosyalist görüşlü kişilerle İttihat ve Terakki muhaliflerinin katıldığı bu toplantılardan birisi de Şubat 1912'de yapılmıştı. Güvenlik güçlerinin bastığı toplantıda katılımcı 100 kişi dağıtılırken Benaroya da tutuklanmıştı. Benaroya'nın göz altına alınmasından sonra, Bulgar İntihabat Merkez Komisyonu, Rum İntihabat Komisyonu, Hürriyet ve İtilaf Şubesi Reisliği ve eski mebuslardan Vlahov bir dilekçe yazarak Benaroya'nın serbest bırakılmasını talep etmişti.²⁸³

Federasyonun bir diğer özelliği yurtiçi ve yurtdışındaki sosyalist hareketle bağlantı kurma çalışmalarıydı. Bu doğrultuda üyelik için Enternasyonal'e başvuru yapması yanında, İspanyol, Romen, Avusturyalı ve Bulgar sosyalist örgütleriyle de ilişki kurmuştu. Balkan sosyalist hareketlerinde ismi öne çıkmış Kristian Rakovski konferans vermesi için Selanik'e getirilmişti. Diğer ülkelerdeki sosyalist örgütler yanında, Ermeni Taşnak ve Hınçak, sosyalist-

281 Hadar, a.g.e., s. 152-153.

282 Paul Dumont, “Yahudi, Sosyalist ve Osmanlı Bir Örgüt: Selanik İşçi Federasyonu”, der. Mete Tunçay-Erik Jan Zürcher, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalizm ve Milliyetçilik (1876-1923)*, 5. Bsk., İletişim Yayınları, İstanbul, 2010, s. 101.

283 *DH. SYS. 65/7. 17 CA 1330. 4 Mayıs 1912.*

siyonist Poale Sion gibi Osmanlı'nın diğer sosyalist örgütleriyle de bağlantı içinde olmuş ve içe kapalı, sadece yerel olarak faaliyette bulunan bir örgüt olmamıştı.²⁸⁴ Osmanlı sosyalist örgütlerinin beraber hareket edebilmesi için Ocak 1911'de olduğu gibi sosyalist örgütlerden temsilcilerin katılımıyla Selanik'te toplantılar da yapmıştı.²⁸⁵ 1913 yılında Selanik Osmanlı hâkimiyetinden çıktıktan sonra da faaliyetlerine devam eden örgüt, ileride göreceğimiz gibi 1911'le birlikte yoğun bir devlet baskısına maruz kalacaktı.

Rumeli bölgesinde diğer sosyalist örgütler

Selanik Sosyalist İşçi Federasyonu her ne kadar Selanik sınırlarında sosyalist hareketler, hatta işçi hareketleri ve örgütlenmesi açısından en güçlü örgütse de, bölgenin tek sosyalist örgütü de değildi. Sosyalist federasyona göre daha sınırlı bir etki alanına sahip olmakla birlikte, sık sık bu federasyona tepki göstererek karşı çıkan Glavinof başkanlığındaki Bulgar Sosyalist Merkezi, diğer sosyalist örgütler arasında en fazla öne çıkan olmuştu. Bunun dışında Selanik'te ticarî işletmelerde çalışan Bulgar işçilerin kurduğu Selanik Osmanlı Sosyal Demokrat Amele Fırkası,²⁸⁶ Yenice Kazası'nda fabrika işçilerini sosyalizme yönlendirebilmek adına toplantılar yapan Ermeni Sosyalist Hınçakyan Cemiyeti vb. örgütler de Selanik'teki diğer sosyalist örgütlerdi.²⁸⁷

Bölgede Selanik Vilayeti dışındaki alanlarda ise Bulgar sosyalistler ön plandaydı. Manastır Eyaleti Köprülü Kazası'nda 1909'da Bulgarlar tarafından *Amele Kulübü* adı altında kurulan sosyalist bir fırkanın 200 civarında Bulgar üyesi vardı.²⁸⁸ Kaymakam, sosyalistlerin Üsküp, Selanik ve diğer bazı kazalarda daha bu tarzda cemiyetler oluşturduğunu belirtmişti. Kulüp, kendisine ait toplantı yerlerinde Müslümanları da bünyesine dahil edebilmek için içki içilmesini yasaklamış ve sadece çay içilmesine izin vermişti.²⁸⁹

284 E. Atilla Aytekin, "The Ottoman-Turkish Labour Movement and International Solidarity: A Hundred Years Ago, A Hundred Years Later", 2002, (Çevrimiçi) http://www.arbark.se/pdf_wrd/Aytekin_int.pdf, 08.12.2011, s. 7.

285 "Selanik'te Sosyalistler", *Tanin*, No: 848, 31 KE 1326, 13 Ocak 1911, s. 2.

286 Selanik Osmanlı Sosyal Demokrat Amele Fırkası 1910 yılında resmi ilmühaber almak için yerel yönetime nizamnamesini vermişti. Valilik bölgede sosyalizmin yayılmaya başlamasından endişe ederek ilmühaber vermek istememiş ve konuyu Dahiliye Nezareti'yle görüşmüştü. Fırka'nın nizamnamesinin 3. maddesinde, "cemiyetin Selanik'te ve çevre kasabalarda mevcut işçileri sendika halinde tertip edeceği" belirtilmiş olduğundan, bölgede kamu yararına yönelik hizmet sunan işletmelerin işçilerini de sendikalaşmaya yönlendirebileceği gerekçesiyle Ta'til-i Eşgal Kanunu'na aykırı bulunmuş ve ilmühaber verilmemişti. (DH. ID. 126/7. 28 ZA 1328. 1 Aralık 1910.)

287 Vardağlı, a.g.e., s. 35-36.

288 TFR. I. KV. 215/21444. 3 M 1327. 25 Ocak 1909.

289 DH. MKT. PRK. 2817/53. 12 M 1327. 3 Şubat 1909.

Bulgar kökenli sosyalist hareket de, Ermeniler gibi 1890'larla birlikte sosyalizmin yayılması için çalışmalarına başlamıştı. Bulgar sosyalistler daha 1894'te sosyalist fikirleri yaymak için Filibe'de *Borya* (çarpışma) isimli bir gazete çıkarmaya başlamıştı.²⁹⁰ Osmanlı'da, işçi bayramı olarak kabul edilen 1 Mayıs gününde kutlamalar yapılmasına yönelik ilk faaliyetler de Bulgar sosyalistlerce gerçekleştirilmişti. 1895 yılının 1 Mayıs günü sosyalistler ellerinde bayraklar ve önlerinde bir bandoyla Sofya sokaklarında 1 Mayıs'ı kutlamıştı.²⁹¹

Bulgar sosyalistler sadece Bulgaristan sınırlarında sosyalist faaliyetlerde bulunmamış, İstanbul'dan Edirne'ye ve Rumeli Vilayetleri'nden İzmir'e kadar birçok yere yayılarak sosyalizm ve anarşizmin yayılması için çaba göstermişti. Hatta bunun için Avrupa'daki sosyalist merkezlere çağrıda bulunarak, sosyalizmi yayma çabaları için kendilerine yardım edilmesini talep etmişlerdi. Devlet yönetimi, sosyalistlerin bu faaliyetlerinin Bulgar hükümeti tarafından da desteklendiğini ve Osmanlı'ya zarar vermek için kullanıldığını düşünerek, tehlike altında gördüğü vilayetler ve bölgelerin mahalli yönetimlerine tedbirlerini sıkılaştırmaları ve sosyalistler konusunda dikkatli olmalarını emretmişti.²⁹² 1904'te Üsküp'te 20 kadar Bulgar gencin sosyalizm ve anarşizm fikrini yaymak için tren ve demiryolu bölgelerinde gezdikleri ve işçiler arasında faaliyetlerde buldukları anlaşılınca, bunların tespit edilerek uzaklaştırılmalarına çalışılmıştı. Bunun için de kıyafet değiştirecek gizli bir polislin işçiler arasına girmesi ve gizli yapılanmayı deşifre etmesi hedeflenmişti.²⁹³ Özellikle Rumeli bölgesinde Şark Demiryolları'nı hedef alan birçok grev ve işçi eyleminde devlet hep Bulgar sosyalistlerin teşvik ve tahrikleri üstünde durmuştu. "Erbab-ı fesad" olarak nitelendirilen bu gibi kişilerin tespit edilmesi ve ülkeye sokulmaması için gümrüklerde ve limanlarda daha sıkı inceleme yapılması ilgili makamlara bildirilmişti.²⁹⁴

Bulgar sosyalistlerinin işçileri örgütlemeye ve grevlere teşvik etmesi 1908 yılındaki grevlerde açıkça görülmektedir. Rumeli demiryolları yönetimi, Bulgaristan'dan Edirne'ye gelerek şirket işçilerini greve teşvik ve işletme aleyhinde tahrik eden Rump, Davidyan ve Hoşliyan adlı sosyalistlerin ülke dışına çıkarılması için şikâyet ederken,²⁹⁵ bir başka Bulgar sosyalist Edirne'de işçileri greve teşvik ettiği suçlamasıyla Bulgaristan'a geri gönde-

290 A. MTZ. (04). 25/4. 10 N 1311. 17 Mart 1894.

291 A. MTZ. (04). 27/85. 6 Za 1312. 1 Mayıs 1895.

292 Y. A. HUS. 511/75. 26 RA 1325. 9 Mayıs 1907.

293 TFR. I. UM. 5/436. 27 RA 1322. 11 Haziran 1904.

294 DH. EO. 528/83. 18 CA 1326. 18 Haziran 1908.

295 DH. MKT. PRK. 2790/45. 3 Ş 1326. 31 Ağustos 1908; ZB. 621/88. 16 A 1324. 29 Ağustos 1908; ZB. 621/98. 17 A 1324. 30 Ağustos 1908.

rılmıştı.²⁹⁶ İstanbul'da işçileri greve teşvik ettiği için Bulgaristan'a geri gönderilen Davıyan'ın kısa süre sonra Edirne'de de aynı gerekçeyle gözaltına alınması,²⁹⁷ tüm bu engelleme çabalarına rağmen Bulgar sosyalistlerin oldukça aktif olduğunu göstermekteydi.

1908 sonrası İstanbul'da sosyalist hareket

Toplumsal Araştırmalar Grubu ve işçi kulüpleri

Osmanlı'da II. Meşrutiyet'i izleyen yıllarda, işçi kesimi ve sanayinin görece yoğun olduğu İstanbul ve Selanik gibi bölgelerde bazı sosyalist kulüpler ve Sosyal Bilimler Araştırma Grupları kurulmuştu. Bunlardan biri de 1909 yılında İstanbul Galata'da da gizli olarak faaliyete başlamıştı. İstanbul'da işçi sınıfını eğitmek, sosyalist fikri yaymak, kapitalizme karşı mücadele etmek ve işçileri örgütleyebilmek gibi amaçlarla kurulan kulüp, *Dersaadet Tettebbuat-ı İctimaiye Cemiyeti* (*Group d'Etudes Sociales*) adıyla kurulmuştu. Grup sendikal anlamda da yoğun çalışarak 1909'da ilk olarak terzi ve şemsiye imalatı işçilerini kapsayan 2 sendika kurduktan sonra; değirmen, liman, marangozhane, pastane, halı imalathanesi, mücellitler, dizgiciler, müstahdemler, kadın işçiler ve berberlere yönelik 10 sendika daha örgütlemişti.²⁹⁸ Rum, Ermeni, Yahudi ve Türklerin devam ettiği bu ve benzeri kulüpler, 1910'da Cemiyetler Kanunu engeline takılarak kapatılmıştı. Aralık 1910'da basında Galata'daki sosyalist kulübün devlet tarafından bir hafta içinde kapatılacağı haber verilmişti.²⁹⁹ 200 üyeye sahip İstanbul'daki kulüp gibi, Selanik'teki sosyalist kulüp de emniyet ve asayiş açısından tehlikeli olduğu gerekçesiyle kapatılmıştı.³⁰⁰

1912 yılında yasal uygulamalarda yaşanan gevşeme sonrası bu kulüpler yeniden açılmaya başlamıştı. *Galata Sosyalist Kulübü* de 18 Şubat 1912'de resmî izin alarak yeniden faaliyete geçmişti. Kulübün kuruluş ismi *Dersaadet Tettebbuat-ı İctimaiye Cemiyeti* olarak aynen korunmuştu. Kuruluş amacı; eğitim, mütalaa ve yazı sayesinde sosyal ve iktisadî bilimleri, özellikle de bu bilimler içinde en önemlisi olan işçi hayatı ve işçi nazariyelerini (teori-görüşlerini) bilen kişiler yetiştirerek işçilerin haklarını korumaya çalışmak olarak belirtilmişti.³⁰¹ 1913 yılında Mahmud Şevket Paşa'ya yapılan suikasttan

296 *DH. MKT. PRK.* 2801/28. 14 N 1326. 10 Ekim 1908.

297 *DH. MKT.* 1285/81. 30 B 1326. 28 Ağustos 1908; *DH. MKT. PRK.* 2790/72. 3 Ş 1326. 31 Ağustos 1908; *ZB.* 325/121. 17 A 1324. 30 Ağustos 1908.

298 Silier, *a.g.e.*, s. 24.

299 "Sosyalist Kulübünün Seddi", *Muahede*, No: 10, 22 Teşrinisani 1326, 5 Aralık 1910, s. 3.

300 "Sosyalist Kulüpleri", *Azad*, No: 3, 21 TS 1326, 4 Aralık 1910, s. 2.

301 *DH. EUM. AYŞ.* 72/49. Lef. 3, 12 CA 1341. 31 Aralık 1922.

sonra bu tür kulüp ve cemiyetler üzerindeki baskının artmasıyla birlikte, Galata Sosyalist Kulübü de faaliyetlerine son vererek dağılmıştı.³⁰²

Osmanlı Sosyalist Fırkası ve Hüseyin Hilmi

Osmanlı'da bir siyasî hareket olarak Türkler tarafından kurulan ilk sosyalist parti, Hüseyin Hilmi'nin Osmanlı Sosyalist Fırkası'ydı. Merkezi İstanbul Nuruosmaniye'de olmak üzere kurulması planlanan bu fırka için ilk izin başvurusu nizamnamesindeki eksiklikler nedeniyle reddedilmişti. Daha sonra nizamnamedeki eksikliklerin tamamlanması üzerine İstanbul Valiliği tarafından Eylül 1910'da Cemiyetler Kanunu'na uygun olduğu belirtilmişti.³⁰³ Osmanlı Sosyalist Fırkası, meclise vekil gönderecek kadar güçlü bir parti olamamıştı. Bunun yerine bazı seçilmiş vekillerle temas halinde olmuş ve çalışmalar yürütmüştü. Parti uluslararası alanda ise daha etkin olmuştu. Fransa başta olmak üzere Avrupa ülkelerindeki sosyalist hareketlerle işbirliği yapmış, Sosyalist Enternasyonal'e de üye olmuştu. 1913 yılında Mahmut Şevket Paşa suikastinin ardından partinin faaliyetleri sosyalist hareketin geneli gibi durgunlaşarak yok olma sürecine girmişti.³⁰⁴

Hüseyin Hilmi başkanlığındaki Osmanlı Sosyalist Fırkası, 26 Şubat 1910'dan itibaren, daha sonraları Hüseyin Hilmi'nin de İştirakçi Hilmi olarak adlandırılmasına yol açacak *İştirak* adıyla bir gazete yayınlamaya başlamıştı. Yabancı ülkelerdeki sol eylemler ve Osmanlı'da işçilerin durumu ve sorunlarıyla ilgili yayın yapan gazete, sosyalist fikirlerin halk arasında yayılması amacıyla aralıklarla sürdürdüğü yayın hayatını 9 Ekim 1912'de kesin olarak sonlandırmıştı.³⁰⁵ *İştirak*, 1912'de kesin olarak kapatılmasından önce de çeşitli haberleri nedeniyle yayın hayatına ara vermek zorunda bırakılmıştı. Kapalı olduğu dönemlerde, gazeteye ikame olarak *İnsaniyet*, *Medeniyet* ve *Sosyalist* adlarını taşıyan gazeteler yayınlanmıştı.³⁰⁶ *İştirak* tekrar yayın hayatına başladığı 27 Temmuz 1912 tarihli nüshasında, *Mecmua-i Fenniye ve İctimâiye* adlı 32 sayfa olarak yayınlanacak aylık bir dergi yayınlamayı planladıklarını, dergide Karl Marx'ın *Kapital*'ini de parça parça Türkçeye çevireceklerini belirtmişti.³⁰⁷ Ancak bu derginin varlığı

302 "Galata Sosyalist Kulübü", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C. 3, TC Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, İstanbul, 1994, s. 368.

303 *DH. SYS. 53/2. 17 N 1328. 22 Eylül 1910.*

304 Yusuf Tekin, "Türkiye'de İlk Sosyalist Hareket "İştirak Çevresi"nin Sosyalizm Anlayışı Üzerine Bir Değerlendirme", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, S. 57/4, 2002, s. 175.

305 TC Milli Eğitim Bakanlığı, *Gazetecilik - Türk Basınının Doğuşu ve Gelişimi*, MEB Yayını, Ankara, 2008, s. 25.

306 Tekin, *a.g.e.*, s. 173-174.

307 *İştirak*, No: 1, 13 Şaban 1330, 27 Temmuz 1912, s. 3.

ğına dair herhangi bir kayıt mevcut olmayıp, muhtemelen yakın gelecekte sürgün ve kapatma cezaları sonrası bu teşebbüs de düşünceden öteye geçememişti.

İştirak gazetesinin kapatılması sonrası yedek yayın organlarından biri olarak *İnsaniyet*, 20 Ağustos 1910'da yayınlanmaya başlamıştı. Gazete ilk sayısında mesleğini, insanlığın kahır çeken, alınının teriyle, kolunun gücüyle, elinin emeğiyle yaşamaya çalışan işçileri korumak, ezilen haklarını, gasp edilen hukuklarını müdafaa etmek olarak açıklamıştı. Cinsiyet ve mezhep fark etmeksizin imparatorlukta kadın erkek Türk, Rum, Arap, Ermeni, Arnavut, Çerkes, Yahudi, Laz, Fransız, Amerikalı, İngiliz, Çinli, Avustralyalı, Hintli, Brezilyalı vb. tüm halkları bir tutacağını ve ayırım yapmayacağını ifade eden gazetenin sloganı da bu hedefe uygun olarak belirlenmişti: *Milletim Nev-i Beşer, Vatanım Ruy-i Zemin*.³⁰⁸

Gazete sosyalizme karşı yapılan “hayal ve rüya peşinde koşmaktan ibaret düşünce” suçlamalarına da tepki göstererek; sosyalizmin bu kişilerin düşündüğü gibi tek bir kısımdan ibaret olmadığını ve genel sosyalistlik, işçi sosyalistliği, Katolik sosyalistliği, Protestan sosyalistliği, demokrat sosyalistliği, kürsü sosyalistliği, devlet sosyalistliği, hayalci (ütöpik) sosyalistlik ve hümanist sosyalistlik gibi birçok çeşidi olduğu şeklinde cevap vermiş ve yaptığı bu derinleştirme ile Osmanlı'da sosyalizm fikrini bilimsel anlamda da detaylandırmaya çalışmıştı. Kendisinin de hümanist sosyalizmin takipçisi olacağını ifade eden gazete, bu yolda yapmaya gayret edeceği faaliyetleri; sermayedarlar ile işçiler arasında, daha genel bir tabirle sermaye ile emek arasında güçlü bir bağ kurarak sermayenin serbestliğinin mümkün merteye önünü almak ve işçiye bağımlı hale getirmek, *bırakınız yapsınlar, bırakınız geçsinler* kuralına tâbi hareket etmemek, şahsî sermayeler yerine anonim sermayeler ihdas edebilmek, meşru yollar kullanılarak zayıfların zenginler tarafından memnun edilmesi ve korunmasını sağlamak, tüm tekellerin kaldırılmasına gayret etmek, işçilerin maddi olduğu kadar manevi terbiye ve gelişimlerine de çalışmak, işçilerin her türlü problemlerini dinleyerek onlara yol göstermek şeklinde sıralamıştı.³⁰⁹

İştirak'in tekrar kapatılması sonrası *Osmanlı Sosyalist Fırkası'nın Naşir-i Efkârıdır* ibaresi ve yinen *İnsaniyet* ve ikinci yayın dönemindeki *İştirak* gibi *Milletim Nev-i Beşer, Vatanım Ruy-i Zemin* sloganı ile 19 Aralık 1910'da ikame bir gazete olarak *Medeniyet* gazetesi yayın hayatına başlamıştı.³¹⁰ Bir di-

308 “Meslek”, *İnsaniyet*, No: 1, 13 Ş 1328, 20 Ağustos 1910, s. 1-2.

309 İbn-i Tahir İsmail Faik, “Sosyalizm Efkârı I” (I. Sayının Devamı), *İnsaniyet*, No: 2, 12 Ağustos 1326, 25 Ağustos 1910, s. 14-15.

310 “İttihad ve İşçiler Meyamında Taksim-i E'mâl Kaidesi”, *Medeniyet*, No: 1, 6 KE 1326, 19 Aralık 1910, s. 2.

ger yedek gazete olarak *Sosyalist* de, 1910 yılında yayın hayatına başlamıştı. Ancak yayınlarının devlet tarafından olumsuz karşılanması sonrası 28 Kasım 1910'da süresiz olarak kapatılmıştı.³¹¹ 1908 sonrası dönemde Matbuat Nizamnamesi hükümlerine aykırılıktan dolayı kapatılma, sosyalist fikri savunan gazetelerin bir nevi kaderi haline gelmişti. *İştirak* ve *Sosyalist* dışında, aynı çizgideki *İnsaniyet* de Aralık 1910'da uygun görülmeyen yayınları nedeniyle kapatılmıştı.³¹²

Osmanlı Sosyalist Fırkası dışında Türk sosyalistler tarafından 1912'de Osmanlı İşçi ve Çiftçi Fırkası adı altında başka bir sosyalist cemiyet daha kurulmak istenmiş, ancak devlet engeline takılmıştı. İstanbul Valiliği'nin de cemiyetin kurulmasında tereddüt etmesine neden olan şüphelerinin kaynağı ise, programındaki sosyalist nitelikli hedeflerdi. Cemiyetin sosyalist nitelikli bu hedefleri, Cemiyetler Kanunu'nun 3. maddesinde belirtilen, "kanunî hükümlere ve genel adaba aykırı, devletin ve milletin bütünlüğünü ve genel asayiş ve yürürlükteki hükümetin işleyişini ihlal edici ve Osmanlı'nın farklı milletlerden unsurlarını siyasi olarak ayırma amacına dayanan cemiyetler kurulması uygun değildir" hükmü çerçevesinde devlet tarafından kabul edilmemişti.³¹³

1908 sonrası Osmanlı sosyalizmi genel olarak değerlendirilirse, Ermeni, Bulgar, Rum ve Yahudilere ait sosyalist örgütlerin Türk unsura göre çok daha aktif olduğu görülmektedir. Bu aktiflik grev gibi işçi hareketlerinde olduğu gibi, kurulan işçi cemiyetleri ve sendikalar açısından da geçerliydi. Osmanlı Sosyalist Fırkası, Osmanlı İşçi ve Çiftçi Fırkası gibi sınırlı örnekler dışında Türk sosyalizminin pek öne çıkmadığı görülmüştü. 1913'e kadar geçecek sürede ülkede Türk unsur dışında gayrimüslim unsurların yoğun olması, sosyalizm fikrinin de *yerleşmesi* için elverişli bir ortam teşkil etmişti. Ancak bu durumun sosyalizmin *yayılmaması* açısından olumsuz bir etki yarattığını ifade edebiliriz. Çünkü her ne kadar etnik veya dinî farklılıklarına rağmen işçiler ve halkın tümüne açık olduğu belirtilse de, özellikle gayrimüslim unsurlar öncülüğündeki sosyalist parti ve örgütler bu hedefi gerçekleştirememişti. Bir örgütün kurucuları ve yöneticilerin kimliği, o örgütün tabanına da yansımış, sosyalist örgütlenmede de etnik ve dinî farklılıklar, yani mil-

311 "Hüküm", *Muahedat*, No: 12, 24 Teşrinisani 1326, 7 Aralık 1910, s. 4.

312 "Ta'til", *Muahede*, No: 14, 26 Teşrinisani 1326, 9 Aralık 1910, s. 2-3. Kapatma kararı sonrası Müdür İsmail Faik Bey, yazı heyetinden Mehmed Asaf Bey ve Hüseyin Hilmi'nin yakalanarak Divan-ı Harb-i Örfî'ye teslim edilmesi Emniyet Müdürlüğü'ne bildirilmişti. (*DH. EUM. KADL. 21/76. 5 KE 1326. 18 Aralık 1910.*) Bu emirden 2 gün sonra, Hüseyin Hilmi Bey Divan-ı Harbi Örfî'ye teslim edilmişti. (*DH. EUM. VRK. 6/73. 17 Z 1328. 20 Aralık 1910.*) Yazarlardan Mehmed Asaf Bey, yargılanmasından sonra sürgün ile cezalandırılmış ve İstanbul dışına çıkarılmıştı. (*DH. EUM. KADL. 14/41. 19 R 1329. 19 Nisan 1911; I. HB. 84/1329R-061. 12 R 1329. 12 Nisan 1911.*)

313 ŞD. 2382/14. 10 S 1331. 19 Ocak 1913.

liyetçilik bir ölçüt haline gelmişti.³¹⁴ Farklı unsurlar arasındaki milliyetçi çekişmeler işçileri de birlik ve dayanışmadan yoksun bırakırken, işçi hareketlerini de büyük zaafa uğratmıştı.³¹⁵

1913-1918 arasında geçecek dönemse, grevler ve işçi örgütlenmesinin geneli için olduğu gibi, sosyalist hareketin de büyük bir durgunluk içine gireceği bir dönem olmuştu. Ülkede sosyalist hareketin tekrar dikkat çekecek hale gelmesi, ancak savaş sonrasında, yani 1919’la birlikte olacaktı. Ancak bu yeni dönemin geçmişe göre oldukça farklı bir karakteri olacaktı. Bu da, Rumeli bölgesinin kaybedilmesi, Ermeni ve Bulgar nüfustaki azalmalar sonrası ülkede sosyalist harekette doğal olarak Türk unsurun öne çıkması olacaktı.

1919 sonrası sosyalist hareket

Mustafa Suphi önderliğinde Bakü’de yayınlanan *Yeni Dünya* gazetesinin 17 Şubat 1921 tarihli nüshasında, “Asıl işçi ve sosyalizm harekâtı 1919’da başlar. Türkiye’nin ve bilhassa İstanbul’un bu tarihte içtimâi, iktisadî ve siyâsi vaziyetine ufak bir nazar atfedilirse, bu harekâtın büyük vüsatla intişarının ne kadar tabîi ve zarurî olduğu layıkıyla taayyün eder” denmişti. Bu canlılığın altında yatan en önemli nedenlerden birisi olarak, Birinci Dünya Savaşı sonrası ülke ekonomisinin içine düştüğü olumsuz durum gösterilmiştir. Osmanlı’nın savaşın galibi ülkelerin müdahaleleriyle yaşadığı çöküntünün, Türkiye’de işçi ve sosyalizm cereyanlarının kuvvetlenmesine ve yaygınlaşmasına yol açtığı, 1919’la birlikte Osmanlı’da işçiler arasında sınıf bilincinin geliştiği vurgulanarak, teşkilatlanmamış işçi sayısının her ne kadar yüksek olsa da, 40.000 civarında örgütlenmiş işçinin olduğu ileri sürülmüştü.³¹⁶ 1922 yılında İstanbul’da yayın hayatına başlayan sosyalist nitelikli Mürettibin-i Osmaniye Cemiyeti’nin yayın organı *Bugün*’de de Birinci Dünya Savaşı’ndan sonra sosyalist hareketin sistemli bir şekilde başlamış olduğu ifa-

314 Alexander Lyon Macfie, *The End of the Ottoman Empire 1908-1923*, Addison Wesley Longman Ltd., New York, 1998, s. 37. Osmanlı’da sosyalizmin farklı etnik ve dinden unsurlar temelinde yaşadığı gelişmenin ülkede sosyalist hareketin yine bu farklı unsurlara göre şekillenmesi ve sosyalizmle milliyetçiliğin iç içe geçtiği bir yapı kazanması *Osmanlı İmparatorluğu’nda Sosyalizm ve Milliyetçilik (1876-1923)* adlı derlemede oldukça ayrıntılı olarak ortaya konmuştur. Yahudiler, Rumlar, Bulgarlar, Ermeniler ve Makedonyalılar öncülüğünde sosyalist hareketin yaşadığı gelişim ve etnik-dini bölünme için bkz. der. Mete Tunçay-Erik Jan Zürcher, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Sosyalizm ve Milliyetçilik (1876-1923)*, 5. Bsk., İletişim Yayınları, İstanbul, 2010. Tunçay’ın çalışmayla ilgili genel değerlendirmesindeki bir ifadesi, 1919 öncesi Osmanlı sosyalizminin de iyi bir özetidir: “Osmanlı İmparatorluğu’nun son yıllarında sosyalizm ve komünizm çeşitli grupların çatışan milliyetçilikleri için birer araç olarak kullanılmıştır.” (Mete Tunçay, “Sonuç Yerine”, der. Mete Tunçay-Erik Jan Zürcher, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Sosyalizm ve Milliyetçilik (1876-1923)*, 5. Bsk., İletişim Yayınları, İstanbul, 2010, s. 256.)

315 Quataert, “Selânik’teki İşçiler 1850-1912”, a.g.e., s. 119.

316 Tunçay, “İstanbul’da İşçi Harekâtı”, a.g.e., s. 38.

de edilmişti. Savaş öncesi sosyalist faaliyetlerin bireysel bazda ve bir iki zayıf cemiyet öncülüğünde cereyan ettiği, savaş sonrası dönemde ise İştirakçi Hilmi'nin Türkiye Komünist Fırkası önderliğinde sosyalist teşkilatlanma ve işçi örgütlenmesinin hız ve güç kazandığı ileri sürülmüştü.³¹⁷

Bu iki grubun 1919 yılı öncesinde, 1890'lardan başlayarak gayrimüslim unsurlar öncülüğünde yeşermekte olan Osmanlı sosyalist hareketlerinden elbette haberi vardı. Ancak bu sosyalist faaliyetlerin yine gayrimüslim unsurlara mahsus kalması ve 1919'a kadar geçen sürede örgütlü Türk sosyalist hareketinin çok kısıtlı ve sınırlı olması, bu gidişatı değiştiren 1919 yılını da Türk sosyalistlerin gözünde bir milat haline getirmektedir. Nitekim aşağıda da görüleceği üzere bu tarihten sonra Türkler öncülüğünde kurulan sosyalist örgüt sayısı artmış, bundan ziyade sosyalist hareket Türk işçisi ve halkı arasında da taban bulmaya başlamıştı.

1919 sonrası kurulan sosyalist cemiyetlerin bir özelliği, işçi sendikasıyla ziyade siyasî partiler olarak kurulmalarıydı. Ancak bu fırkaların çalışma hayatındaki faaliyetleriyle siyasî faaliyetlerine göre daha fazla ön plana çıktığını belirtmemiz gerekir. Söz konusu kuruluşlar vapur şirketi, elektrik şirketi, tramvay ve tünel şirketi gibi işletmelerin işçilerini örgütleyerek, işçilerin işverenlerle arasındaki anlaşmazlıklardan talep listelerinin belirlenmesine, taraflar arasındaki müzakerelerin yürütülmesinden grev kararı alınmasına kadar birçok alanda aktif görev almışlardı. Siyasî fırkalar dışında gazete işçilerini örgütleyen Mürettibin-i Osmaniye Cemiyeti ve benzer sosyalist örgütler de vardı.³¹⁸ Ancak bu cemiyet de dahil olmak üzere dönemin sosyalist işçi örgütlenmesi ve işçi hareketleri sosyalist fırkalar tarafından yürütülmekteydi. Bu fırkaların sendikal nitelikleriyle ilgili olarak dönemin sosyalist yayınlarından *Aydınlık*'ta Sadrettin Celal de durumu şu şekilde belirtmişti.³¹⁹

“Türkiye Sosyalist Fırkası, İşçi Sosyalist Fırkası ve Türkiye Sosyalist Fırkası'ndan ayrıldıktan sonra kurulan Türkiye Müstakil Sosyalist Fırkası. Bütün bu teşkilatlar, fırka ismini taşımakla beraber, gerçekte az çok sendika mahiyetindedirler...”

Bu sosyalist örgütlenmeleri saymaya geçmeden önce şunu da belirtmek gerekir ki, son dönemdeki Osmanlı Türk sosyalist örgütlerinin temel hedefi, Avrupa'daki benzerleri gibi devlet yönetimine sahip olacak şekilde bir siyasî örgütlenme kurmak ya da toplumun tamamını sosyalist fikir kapsamında dönüştürmek değildi. Aslında kurulan her sosyalist cemiyetin programın-

317 “Hep Bir Araya”, *Bugün*, No: 1, 18 Temmuz 1338, 18 Temmuz 1322, s. 2.

318 *Bugün*, No: 2, 6 Eylül 1338, 6 Eylül 1922.

319 Sadrettin Celal, “(Dernek-Sendika) Nedir ve Nasıl Teşkil Edilir?”, *Aydınlık*, No: 8, 20 Ağustos 1922, s. 203-204.

da buna yönelik hedefler görmekteyiz. Ancak çok yeni kurulmuş olmaları ve taban açısından yaşadıkları sıkıntılar, Osmanlı'daki Türk sosyalist örgütlerini böyle bir hedeften uzak tutmuştu. Avrupa'daki benzer sosyalist örgütlerse, daha kurumsal ve köklü hale gelmiş olmanın bir sonucu olarak, yalnız kendi haklarını aramakla yetinmeyerek, görüşlerini tüm halka yayabilmek amacıyla devlet yönetiminde söz sahibi olmayı da hedeflemekteydi. Osmanlı'da ise farklı olarak, sosyalist örgütlerin temel hedef kitlesinin işçiler olduğu, bizzat bu sosyalist örgütlerin yayın organlarında ifade edilmekteydi.³²⁰

Dr. Hasan Rıza ve Sosyal Demokrat Fırkası

Hasan Rıza öncülüğünde 1919 yılında kurulan Sosyal Demokrat Fırkası,³²¹ tüm işçi, amele ve çiftçilerin çalışma şartlarını sosyal demokrat esaslara uyumlu hale getirmeyi vaat etmiş, ziraî, sınaî, iktisadî sendikalar kurarak bunları birleştirme, bütün işçi haklarının sermaye sahiplerine karşı korunması için yardım cemiyetleri oluşturulması gibi hedefler belirlemişti. Ancak dönemin sosyal, siyasî ve ekonomik sıkıntıları sadece bu hedeflere ulaşmayı imkânsızlaştırmakla kalmamış, Fırka'nın da dağılmasına neden olmuştu.³²² 1921 yılından itibaren idare heyeti seçiminde yolsuzluklar yapıldığı iddiasıyla fırkanın bazı üyeleri ve cemiyetin faaliyetlerine karşı şirketlerin şikâyetleri üzerine fırka güç kaybetmeye başlamıştı. Şikâyetler sonrası yapılan tahkikatla, fırkanın ilk kuruluş aşamasında Cemiyetler Kanunu'na uygun olarak nizamnamesini beyan etmediği ve sadece programını belirten bir kâğıt verdiği ortaya çıkınca, fırkanın bundan önceki faaliyetlerinin de yok hükmünde sayılması gerektiği belirtilmişti.³²³ 1922'de önce işçilerin, sonra da diğer temsilcilerinin ayrılmasıyla birlikte parti de yok olma sürecine girmişti.³²⁴

Türkiye İşçi ve Çiftçi Sosyalist Fırkası ve *Kurtuluş* mecmuası

Türkiye İşçi ve Çiftçi Sosyalist Fırkası (TİÇSF) Dr. Şefik Hüsnü öncülüğünde işçi ve çiftçi sınıfının siyasî ve iktisadî hak ve çıkarlarını korumak amacıyla 1919 yılında kurulmuştu.³²⁵ Fırkanın bazı üyeleri, daha sonra Milli Mücadele döneminde aktif mücadeleye katılmış, diğer üyelerse sosyaliz-

320 "Türkiye'de Amele Meselesi", *Alemdar*, No: 32, 28 Nisan 1227, 28 Nisan 1921, s. 1.

321 *DH. HMŞ.* 4-1/4-77. 17 Ağustos 1335. 18 Ağustos 1919.

322 Derya Kömürçü, "Türkiye'de Merkez Sol Siyasetin Tarihsel Kaynakları ve 'Ortanın Solu'", *IÜ İFMC İktisat Dergisi*, S. 502, Mart-Nisan 2009, s. 43.

323 *DH. HMŞ.* 4-1/4-163. 6 C 1339. 15 Şubat 1921.

324 Tunçay, *Türkiye'de Sol Akımlar (1908-1925)*, s. 83.

325 *DH. EUM. AYŞ.* 72/49. a.g.e.

min ancak proletarya ile yayılabileceğine inanarak, işçi sınıfının büyük kesimini barındıran İstanbul'da kalmayı tercih etmiş ve Anadolu'ya geçmemişlerdi.³²⁶ Parti 24 Ekim 1919'da İstanbul'da 2.000 işçinin katıldığı ve seçimler öncesinde işçi haklarının korunması ve seçimleri etkileyebilmeyi amaçlayan bir miting düzenlenmesine öncülük etmişti. Gösteriye birçok işçi cemiyeti ve sendikası katılmıştı. İşçi temsilcilerinin konuşmalar yaptığı mitingi Şefik Hüsnü, Osmanlı'da işçi ve amelelerin bir araya gelerek toplu bir şekilde haklarını korumak adına kararlar aldığı ilk gösteri olarak nitelendirmişti.³²⁷

Fırka *Kurtuluş Mecmuası* adıyla bir de yayın organı çıkarmıştı. *Sosyalizm-den Bahseder İlim ve Sanat Mecmuası* tanımlamasıyla çıkan dergide, Osmanlı'da Birinci Dünya Savaşı yıllarında kendisini millî iktisat uygulamalarıyla gösteren kapitalizmin, ülkenin ekonomik yapısına Avrupa ülkelerine oranla daha büyük zarar verdiği iddia edilmişti. Sosyalizmin Osmanlı'da yayılması için edebiyatçı ve fikir adamlarıyla aydınların bu sisteme sahip çıkmaları ve yayın sayısının artmasının zorunlu olduğu belirtilerek, gençlerin ve çalışanların bu yönde eğitilmesi gerektiği ifade edilmişti.³²⁸

Osmanlı'da sanayi gelişmediği için işçi sınıfının da yetersiz olduğu, bu nedenle ülkede sosyalizmin yayılma imkânı olmadığı eleştirilerine karşı dergide proletarya kavramına ilişkin geniş bir değerlendirme yapılmıştı. Ekonomik yapının tarımsal ağırlıklı bir karakter taşımasının sosyalizmin yayılmasına bir engel teşkil etmeyeceği, işsizler, çiftçiler, köylülerle her türlü çalışanın sosyalizm için yeterli bir altyapı oluşturduğu ileri sürülmüştü.³²⁹ Hüsnü, proletarya ve işçi sınıfının zayıflığından dolayı Osmanlı'da sosyalist fikirlerin yer edinmeyeceği iddialarını dile getirenleri sosyalizm hakkında yeterli bilgiye sahip olmamak ve sığ düşünmekle suçlamıştı. Bu doğrultuda bu kişilerin sosyalizmi sadece fabrikalarda veya diğer üretim birimlerinde toplu şekilde çalışan işçilere yönelikmiş gibi değerlendirdiklerini ileri sürmüş, buna karşın sosyalizmin toplumun tamamına yönelik bir sistem olduğu, sadece sanayi işçisinin refahını düşünen bir sistem olmadığını ifade etmişti. Osmanlı açısından proletarya sınıfını sadece sanayi işçileri olarak değil, mal ve mülk sahibi olmayan halkın bütünü olarak belirtmişti.³³⁰

326 Mete Tunçay, "Aydınlık", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C. 1, TC Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, İstanbul, 1993, s. 482.

327 "İntihab İçin Amele İçtimâi", *Kurtuluş Mecmuası*, S. 3, 20 TS 1919, 20 Kasım 1919, s. 65.

328 "Kurtuluş Yolu", *Kurtuluş Mecmuası*, S. 1, İstanbul, 20 Eylül 1919, s. 1-4.

329 Ethem Nejad, "Proletarya Kimlerdir", *Kurtuluş Mecmuası*, S. 1, İstanbul, 20 Eylül 1919, s. 4-10; Morris Hillquit, "Sosyalizm Nazariye ve Tatbikati", çev. Mehmed Vehbi, *Kurtuluş Mecmuası*, S. 1, İstanbul, 20 Eylül 1919, s. 14-16.

330 Doktor Şefik Hüsnü, "Bugünkü Proletarya ve Sınıf Şuuru", *Kurtuluş Mecmuası*, S. 3, 20 TS 1919, 20 Kasım 1919, s. 45-47.

İştirakçi Hilmi ve Türkiye Sosyalist Fırkası

Türk sosyalist hareketinin lider isimlerinden Hüseyin Hilmi, gerek ideolojik, gerekse siyasî duruşu nedeniyle birçok kez gözüaltına alınma, tutukluluk ve sürgün gibi cezalarla karşılaşmıştı. 1913 sonrası uzun bir sürgün dönemi yaşayan Hilmi, bundan önce de benzeri cezalara çarptırılmıştı. 1909 yılında meşrutiyet idaresi aleyhinde yaptığı bir konuşma sonrası tutuklanmış,³³¹ 1910 yılında bir kaymakam hakkında yazdığı yazı nedeniyle 1 ay, yine aynı dönemlerde Rus Çarı hakkında yazdığı bir yazı nedeniyle de 1 ay hapis yatmıştı. Rus Çarı hakkında yazdığı yazı sonrası ceza alması nedeniyle, Avrupa sosyalistleri tarafından da Hilmi Bey lehine birçok makale yayınlanmıştı.³³²

1917'de, *İştirak Gazetesi Sahibi Hüseyin Hilmi* unvanıyla Dahiliye Nezaretî'ne çektiği bir telgraftan, Mart 1917 itibariyle Hilmi'nin Ankara Nallıhan'da sürgünde olduğu anlaşılmaktadır. Kendisine her gün verilmekte olan 8 kuruşluk yevmiyeden şikâyet eden Hilmi, "8 guruş yevmiye ile idame-i hayat itmek mümkün değildir. Hadd-i layığına iblağını rica ederim" diyerek sürgündeki yaşam şartlarından hoşnut olmadığını ifade etmişti.³³³ Mart 1918'de, Hüseyin Hilmi siyasî sürgünlerle birlikte Ankara Vilayeti'ne bağlı bir diğer bölge olan Kırşehir'de tutulmaktaydı.³³⁴ 30 Ekim 1918 tarihli Dahiliye Nezaretî'nden Ankara Valiliği'ne yollanan bir yazıyla, resmî yazıdaki ismiyle, *İştirakçi Hüseyin Hilmi*'nin sürgün cezası kaldırılmıştı.³³⁵

Hilmi sürgün cezası bitir bitmez 1919'da Türkiye Sosyalist Fırkası'nı (TSF) kurmuştu. Partinin programında sosyalizmin amacı, eşitsizlik ve adaletsizliğe dayandığı ileri sürülen o günkü toplumun ana kurumlarının değiştirilmesi ve üretim araçlarının devletleştirilmesiyle uluslararası sosyalist ve işçi örgütleriyle işbirliği yapılması olarak belirtilmişti.³³⁶ Hilmi, partinin yayın organı olarak 1919 yılında, daha önce kapatılmış *İştirak* gazetesi yerine *İdrak* isminde bir gazete çıkarmaya başlamıştı.³³⁷ Ancak *İdrak* gazetesi de Hilmi'nin diğer yayın organlarıyla aynı kaderi paylaşmış, 22 Temmuz 1919 tarihli nüshaları-

331 "Mürteci Hilmi", *Tamim*, No: 381, 10 Eylül 1325, 23 Eylül 1909, s. 4.

332 "Havâdis-i Dahiliye - Heyet-i Tahkikiyede", *Yeni Ses*, No: 1, 28 Eylül 1326, 11 Ekim 1910, s. 3.

333 *DH. EUM. 1. ŞB. 5/12. 21 Mart 1333. 21 Mart 1917.*

334 *DH. EUM. 1. ŞB. 10/19. 27 CA 1336. 10 Mart 1918.*

335 *DH. ŞFR. 93/8. 30 TE 1334. 30 Ekim 1918.*

336 Üretim araçlarının kamusallaştırılması, halkın egemenliğini tesis etmek gibi genel hedefler dışında, çalışma saatlerinin günlük 8 saate indirilmesi, çiftçi ve işçiler üzerindeki vergi yükünün azaltılması, işçileri korumaya yönelik kurumlar oluşturulması, haftada bir gün tatil, 14 yaşından aşağı erkek çocukları ile 12 yaşından aşağı kız çocuklarının çalıştırılmaması, kadın ve çocuklar için gece çalışmasının yasaklanması gibi işçi sınıfına yönelik özel hedefler içeren furka programının tam metni için bkz. "Türkiye Sosyalist Fırkasının Programıdır", *İdrak*, No: 1, 28 Nisan 1335, 28 Nisan 1919, s. 1-2.

337 *MV. 215/15. 4 B 1337. 5 Nisan 1919.*

nın tamamı toplatılırken, gazeteye süresiz kapama cezası verilmişti.³³⁸ Hilmi Bey de kısa süre sonra emniyet tarafından gözaltına alınmıştı.³³⁹

1920 yılında Debbaghane, Tersane ve Tramvay grevlerinin yürütülmesinde başarısıyla öne çıkan parti, bu grev sonrası Hüseyin Hilmi'nin de ün kazanmasıyla her gün yüzlerce yeni üye kazanmaya başlamıştı. Partinin kazandığı prestij sonrası Hilmi, 1921 yılı 1 Mayıs törenlerinde parti başkanı olarak Sadrazam tarafından kabul edilmişti.³⁴⁰ Moskova'da yayınlanan Rus sosyalistlerine ait *Izvestya* adlı gazetenin 19 Mayıs 1920 tarihli nüshasında Türkiye'deki siyasî partilerden bahsedilirken, Hüseyin Hilmi liderliğindeki bu örgüte de değinilmiş ve yaptığı işlerle diğer sosyalist örgütlere göre daha fazla öne çıkan bu fırkanın halkın güvenini de kazanmış olduğu ifade edilmişti.³⁴¹ Şirket-i Hayriye'nin işçi çıkarmadan önce Hilmi'nin Sosyalist Fırkası'nın onayını almak zorunda olması, Hilmi ve partisinin sendikal anlamda da önemli bir etkinliğe kavuştuğunu göstermekteydi.³⁴² Dersaadet Tramvay Şirketi yönetimi de, 1921 yılında işçilerle yaşadığı anlaşmazlıktan dolayı Hilmi Bey'i işçileri yönlendirdiği gerekçesiyle şikâyet etmişti. Greve katılımı artırmak ve işçileri teşvik etmek için Hilmi Bey'in kendi arabasıyla tramvayların işlediği yollardan geçmesi ve tramvayların çalışmasına engel olmaya çalışması, vatmanları iş bırakmaya teşvik etmesi, onun aksiyoner karakterinden kaynaklanmakta ve işçi eylemlerine bizzat katılma şeklinde kendini göstermekteydi.³⁴³ 1921 yılının hemen başında, Haliç Vapur Şirketi işçileri de fırkaya dahil olmuş ve ilk etapta 500 işçi üyelik işlemlerini tamamlamıştı.³⁴⁴ Nisan 1921 itibarıyla fırka ile birlikte çalışan 17.000 civarında işçinin olduğunun belirtilmesi, fırkanın işçi altyapısı açısından da önemli bir güce ulaştığını göstermekteydi.³⁴⁵

1921 yılında İstanbul'un işgal altında olduğu dönemde Hüseyin Hilmi'nin işçi grevlerini yönetmedeki başarısı işçi hareketlerinde kendisini öne çıkar-

338 "İdrak", *Alemdar*, No: 120-1520, 23 Temmuz 1335, 23 Temmuz 1919, s. 2.

339 "Hüseyin Hilmi Beyin Tevkifi", *Alemdar*, No: 141-1541, 13 Ağustos 1335, 13 Ağustos 1919, s. 2.

340 Tekin, *a.g.e.*, s. 175-176.

341 "Türkiye'de Solun Tarihinden: Türkiye'de Siyasi Fırkalar", *Tarih ve Toplum*, C. 6, S. 32, Ağustos 1986, s. 79.

342 "Şirket-i Hayriye ile Amelesi", *Alemdar*, No: 30, 26 Nisan 1337, 26 Nisan 1921, s. 2.

343 *DH. EUM. AYŞ.* 57/13. 21 S 1340. 24 Ekim 1921.

344 "Haliç Amelesi", *Alemdar*, No: 3023-723, 21 KS 1337, 21 Ocak 1921, s. 2.

345 "Türkiye'de Amele Meselesi", *Alemdar*, No: 32, 28 Nisan 1337, 28 Nisan 1921, s. 1. Aynı gazetenin yaklaşık 10 gün sonra İstanbul'da fırka öncülüğünde yapılan 1 Mayıs etkinliklerini anlatan bir haberinde ise Sosyalist Fırka'ya mensup işçi sayısı 7.000-8.000 olarak belirtilmişti. ("Amele Tezahürat-ı Samimânesi İntibaatından: Tramvay Amelesi Kâğıthanede", *Alemdar*, No: 42, 8 Mayıs 1337, 8 Mayıs 1921, s. 3.) Aynı gazetede fırka tarafından temsil edilen işçi sayısı hakkında 10 gün gibi kısa sürede bu kadar farklı rakamlara yer verilmesi, fırkaya üye işçi sayısı ile ilgili net bir yargıda bulunmayı zorlaştırmaktadır.

mıştı. Tramvay işçilerinin yaptığı grevden İstanbul'un bir hayli olumsuz etkilenmesi sonrası, işçilerle masaya oturmayı kabul eden İtalya, Fransa ve İngiltere işgal güçleri komiserleri, muhatap olarak direkt Hüseyin Hilmi'yi almış ve şartlarını ona sunmuşlardı. "...atideki kararı Hüseyin Hilmi Beye iblağ etmekle kesb-i şeref eylerler..." şeklinde başlayarak, "...cevabın mümkün olduğu kadar kısa bir müddet zarfında kendilerine bildirilmesini Hilmi Beyden rica etmekle kesb-i şeref eylerler..." şeklinde bitirilen ve 3 ülkenin işgal komiserleri imzalı mektup, grevi yürüten Hüseyin Hilmi Bey'in Osmanlı işçi hareketi içindeki prestijinin bir hayli yüksek olduğu bir dönemi yansıtmaktaydı.³⁴⁶

Bu başarı sonrası memurlar da fırkaya üye olmaya başlamış ve bu da devletin tepkisini çekmişti. Seyr-i Sefain İdaresi'nin bazı işçileriyle birlikte memurların da söz konusu şubeye kayıt olmaya başlamasıyla,³⁴⁷ Meclis-i Vükelâ, Seyr-i Sefain İdaresi'nin bir devlet kurumu olduğunu, çalışan memurlarının da devlet memuru olarak kabul edildiğini belirtmişti. Bu nedenle şirket memurlarının da bu fırkaya üye olma ve grev yapma haklarının bulunmadığı belirtilmişti.³⁴⁸

1922 yılı ise gerek fırkaya, gerekse Hüseyin Hilmi Bey'e bakışın olumsuz anlamda değiştiği bir yıl olmuştu. İşçilerin sosyalist fırkaya yönelimindeki artış ve fırkanın işçilerin tek temsilcisiymiş gibi hareket etmesi şirketlerin de tepki ve şikâyetleriyle birleşince, hükümet de fırkayı kanuna aykırı davranmakla suçlamıştı.³⁴⁹ 1922 yılında Hüseyin Hilmi önderliğinde tramvay işçilerinin yaptığı grevin işçiler adına olumsuz sonuçlanması, Hilmi ile birlikte Türkiye Sosyalist Fırkası'na da işçilerin olumlu bakışını zayıflatmıştı. Diğer sosyalist çevreler de grevin başarısızlığında Hilmi'yi suçlamış, kendi başına hareket etmesinin, her şeyi kendi başına yapmak istemesinin sadece tramvay işçilerinin grevine değil, Türk işçi hareketine de önemli bir darbe vurduğunu ileri sürmüşlerdi. Suçlamalar, Hilmi Bey'in Türk işçi ve sosyalist hareketi içinde çok önemli bir yeri olmasına rağmen, tramvay işçile-

346 DH. EUM. VRK. 23/121. 28 CA 1340. 27 Ocak 1922.

347 MV. 221/267. 24 Z 1339. 29 Ağustos 1921.

348 MV. 224/48. 18 Z 1340. 12 Ağustos 1922. Aynı yıl Seyr-i Sefain İdaresi bazı çalışanlarını işten çıkarmış ve bunlara yalnızca 1-2 maaşlık tazminat vermişti. Memur olarak kabul edilmeleri halinde daha yüksek tazminat almaları gerekmekteydi. İşçilerin ve basının bu uygulamaya tepkisi üzerine İdare'den yapılan açıklamada, şirketin ticari bir müesseseye olduğu, bu nedenle de tazminat vermeyeceği deklare edilmişti. Bu durum, sosyalist bir cemiyete üye olmak isteyen memurlarının bu isteklerine "devlet memurlarının sosyalist cemiyetlere üye olmalarının yasak olduğu" cevabını vererek reddeden şirketin, aynı memurları işten çıkarırken, bir devlet müessesesi değil de ticari bir müesseseye olduğunu ileri sürmesine ve doğal bir çelişkinin ortaya çıkmasına neden olmuş, çeşitli çevrelerce de eleştirilmişti. ("Müessesesi-i Ticariye mi, Devlet Müessesesi mi?", *Bugün*, No: 2, 6 Eylül 1338, 6 Eylül 1922, s. 4.)

349 T.NF. MKT. 158/129. 28 B 1340. 27 Mart 1922.

rine düşüncesiz, hazırlıksız ve gerekli güce ulaşmadan iş bıraktırması nedeniyle *grev* kelimesinin gerçek mahiyetini bilmediği şeklinde sert olmuştu. Bu başarısızlık, Türkiye Sosyalist Fırkası etrafında toplanan işçilerin de dağılmasına ve en güçlü işçi kitlesine sahip bu örgütün gücünü yitirmesine neden olmuştu.³⁵⁰

Aydınlık'ta, fırka üyesi işçilerin % 90'ının son başarısızlıktan sonra fırkadan ayrıldığı ve bir kısmının yeni kurulan Türkiye Müstakil Sosyalist Fırkası'na üye olduğu bildirilmekteydi. İşçilerin bir kısmının da Amele Sıyanet Cemiyeti ve Türkiye İşçi ve Çiftçi Sosyalist Fırkası'na yöneldiği belirtilerek, ulaşım sektöründeki işçilerin gücünün bölünmesinden duyulan rahatsızlık dile getirilmişti.³⁵¹

Bu dönemde yavaş yavaş gözden düşmeye başlayan partinin imajı ve faaliyetleri de zayıflamaya başlamıştı.³⁵² Hüseyin Hilmi ise popüleritesi her ne kadar düşmekte olsa da, aktif olarak işçi hareketi içinde kalmış, şirketlere karşı mücadelesini devam ettirmişti. Bir arşiv kaydında, Haziran ayında Hüseyin Hilmi Bey ile birlikte Sosyalist Fırka'nın bazı yöneticilerinin Dersaadet Elektrik Şirketi'nin Beyazıt'taki elektrik kablolarını tahrip ettiği belirtilmekteydi.³⁵³ Parti, Ağustos 1922'den sonra iyice güç kaybederek sadece tabeladan ibaret bir cemiyet haline gelirken, Hilmi de aynı yıl şüpheli bir ölüm sonucu hayatını kaybetmişti.³⁵⁴

Diğer sosyalist fırkalar

Türkiye Halk İştirakiyyun Fırkası: 1920 yılında Ankara'da kurulan Türkiye Halk İştirakiyyun Fırkası (THIF) *Emek* gazetesi ve *Yeni Hayat* dergisi gibi yayın organlarıyla, işçiler ve halk arasında sosyalist fikirleri aşılama çalışmıştı. Fırka çeşitli dillerden sosyalizmle ilgili eserleri çevirerek okuyucularına sunarken, aynı zamanda konferanslar düzenlemiş, başta Bolşevik ihtilali sonrası Rusya ile ilgili olmak üzere diğer dış ülkelerdeki sosyalist gelişme-

350 "Kuvvetli Olmak Lazım", *Bugün*, No: 2, 6 Eylül 1338, 6 Eylül 1922, s. 2.

351 "Şehrimizde Amele Hareketleri", *Aydınlık*, No: 7, 20 Temmuz 1922, s. 199.

352 Faaliyetleri azalmaya başlasa da, 1922 yılında 1 Mayıs kutlamalarına da Türkiye Sosyalist Fırkası öncülük etmiş ve Kâğıthane'de düzenlenen mitingde işçilerle birlikte mesai saatleri, hafta tatili ve çalışma şartlarına ilişkin çeşitli kararlar belirleyerek Ticaret Nezareti'ne iletmışti. (T. NF. MKT. 158/136. 10 L 1340. 6 Haziran 1922.)

353 DH. KMS. 61-2/63. 10 L 1340. 6 Haziran 1922. Osmanlı ve Türk sosyalizminin en önemli simalarından biri olarak tarihe geçen İştirakçi Hilmi'yi, *Menfalar Menfiler* adlı hatıralarında Refii Cevad şu şekilde tanımlamıştı: *Hüseyin Hilmi nev-i şahsına münhasır bir zattır. Elliden fazla tevkif edilmiş, yirmiden fazla hapse girmiştir. Atak, sert ve fikrince sosyalisttir. Malumatı biraz kaht (kıt) olmakla beraber amelt (aktivist) bir sosyalisttir...* (Refii Cevad, "Menfalar Menfiler-Numara 82", *Alemdar*, No: 291-2601, 12 TE 1335, 12 Ekim 1919, s. 2.)

354 "Cinayet-Sosyalist Hilmi Bey Katledildi", *Renin*, No: 35, 17 TS 1338, 17 Kasım 1922, s. 3.

ler ve işçi hareketlerini aktarmıştı.³⁵⁵ THIF sosyalist hareket içinde Türkiye Sosyalist Fırkası ve diğer fırkalara göre daha zayıf kalmıştı.

İşçi Sosyalist Fırkası: 1921'de yaşanan anlaşmazlık sonrası Türkiye Sosyalist Fırkası'ndan bir kopuş yaşanmıştı. 28 Ekim günü Boğaziçi'nden Köprü'ye son seferini yapan vapurda, Hilmi Bey'le İşçi Sosyalist Fırkası mensubu bazı kişiler arasında çıkan anlaşmazlık sonrası İşçi Sosyalist Fırkası taraftarları Hüseyin Hilmi Bey'i darp etmişti. Türkiye Sosyalist Fırkası mensubu olan ve bu duruma tepki gösteren Şirket-i Hayriye Vapur Şirketi'nin çalışanları, olay nedeniyle bir sonraki gün sabah gelen yolculara bilet kesmemiş ve çalışmamışlardı. İşçilerin bu olay nedeniyle bir grev yapma hazırlığında olduğu haber alınmış, ancak daha sonra Hilmi Bey'i darp eden kişilerin yakalanmasıyla sosyalist işçilerin bu eylemi de sona erdirilmişti.³⁵⁶ Terzi Patronu Namık Hasan Bey ve Seyr-i Sefain İşletmesi'nden Hüseyin Sezai Beyler öncülüğünde TSF'den ayrılanlarca kurulan İşçi Sosyalist Fırkası'nın nizamnamesinde, adındaki sosyalizm ibaresi dışında hiçbir maddede sosyalizme ilişkin bir cümleye yer verilmemiştir. Üyelerinin genelini Seyr-i Sefain İşletmesi çalışanlarının oluşturduğu ve işçi örgütlenmesi ya da sosyalist hareket içinde önem kazanamayan fırka 3-4 ay içinde kapanmıştı.³⁵⁷

Müstakil Sosyalist Fırkası: Sosyalist cemiyetlerden bir diğeri, Müstakil Sosyalist Fırkası adı altında 1922 yılında İstanbul Beyazıt'ta kurulmuştu. Osmanlı'nın son dönemine denk gelen bu fırka, Cemiyetler Kanunu'na uygun bir şekilde devletten resmî izin alarak kurulmuştu. Devletin sosyalist harekete bakışı ve kapatılma tehlikesinin farkında olduğu için de, cemiyetin kuruluş amacı bildirilirken "yürürlükte bulunan kanunlara uygun bir şekilde hareket etmek" ibaresine yer vermişti. Mehmed Nuri Bey, Cemil Bey, Mehmed Rüşdi Bey ve Ressam Misak Maraşlıyan Efendi öncülüğünde kurulan bu cemiyet, amacını üyelerinin emek ve çalışmaya yönelik haklarının yürürlükteki kanunlara uygun bir şekilde korunması olarak belirtmişti.³⁵⁸

Yukarıda saydıklarımız dışında İstanbul'da Rumların egemenliğindeki Beynelmîlel İşçiler İttihadı, Türk işçileri örgütleyen Türkiye İşçi Derneği³⁵⁹ ve Ermenilerin Taşnak Cemiyetleri de 1919 sonrası dönemde diğer sosyalist

355 Ali Ergin Güran, *Türkiye Halk İştirakîyyün Fırkası Yayın Organları I: Emek 1; Yeni Hayat 1, 2, 3, Katkı Yayınları*, İstanbul, 1975, s. 3; Fırkanın nizamnamesi için bkz. Tefrik Çavdar, *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi*, 2. Bsk., İmge Kitabevi, İstanbul, 1999, s. 229-230.

356 DH. EUM. AYŞ. 26/75. 26 S 1340. 29 Ekim 1921.

357 "İşçi Sosyalist Fırkası 1921", *Tarih ve Toplum*, S. 75, Mart 1990, s. 6-8.

358 DH. EUM. 6. ŞB. 53/78. Lef 6. KS 1338. Ocak 1923.

359 Cemiyet resmi kuruluş ilmhaberini 1919'da almıştı. (DH. HMŞ. 4-1/4-092. 28 M 1338. 23 Ekim 1919; DH. HMŞ. 4-1/4-180. 24 TE 1337. 24 Ekim 1921.)

örgütlerdi.³⁶⁰ Beynelmillel İşçiler İttihadı ve Türkiye İşçi Derneği tam anlamıyla sendikal nitelikte faaliyette bulunan örgütlerdi. Hatta dönemin *Aydınlık* dergisinde Osmanlı'da gerçek sendika olarak sadece bu iki örgüt gösterilmişti. Türkiye İşçi Derneği devlete ait üretim birimlerindeki kamu işçilerini örgütlerken; Amerikan sosyalistlerinden Dünya Sanayi İşçileri (Industrial World Workers) Örgütü'nün yapılanmasını örnek alan Beynelmillel İşçiler İttihadı ise denizcilik işçileri, bina ve inşaat işçileri ile marangoz sendikalarının üst örgütü konumundaydı. Dergide iki örgütün de işçi hareketi içinde önemli bir varlık gösteremediği belirtilmekteydi.³⁶¹

1919'da 12 Müslüman'dan oluşan bir yönetim kuruluyla kurulan ve işçi ve sanatkârlar arasında dayanışma sağlayarak haklarını korumayı amaçlayan *Osmanlı Mesai Fırkası* bir diğer sosyalist örgüt olup, kısa süre sonra feshedilmiş ve faaliyetleri sonlanmıştı.³⁶² Bu dönem işçilere yönelik çok sayıda siyasî fırka ve cemiyet kurulduğu bir dönemdi. 1920'de yine işçiler ve serbest meslek sahiplerinin örgütlenmesi ve haklarının korunmasını sağlamak üzere *Amele Fırkası* kurulmuş, ancak başarılı olamayınca bu fırka da sessiz bir şekilde dağılmıştı.³⁶³

1920'de *Enternasyonal İşçiler İttihad Cemiyeti* adıyla tüm işçileri birleşik bir cemiyet altında örgütleyerek işverenlere karşı işçi sınıfının hak ve çıkarlarını koruma, cinsiyet, millet ve mezhep ayrımı yapmadan tüm işçileri bir araya getirebilme hedefiyle genel bir işçi örgütü daha kurulmuştu. Cemiyetin siyasî nitelik taşıması ve amaçları itibarıyla ülke içinde kalmayıp ülke dışında da faaliyette bulunacağını anlaşıldığı, Dahiliye Nezareti'nin resmî kuruluş izni vermede tereddüt etmesine neden olmuştu.³⁶⁴ Cemiyete daha sonra ilmühaber verilip verilmediğini tespit edemedik, ancak faaliyette bulunan cemiyetler listesinde adına rastlayamamız, devlet engeline takılmış olma ihtimalini kuvvetlendirmektedir.

Yurtdışındaki sosyalist teşkilatlanma; Mustafa Suphi ve Türk komünist teşkilatları

1918 yılında Moskova'da Müslüman Türk sosyalistler tarafından bir cemiyet kurulduğunu haber alan devlet, hareketin ülke içine sızması için tüm vilayet ve mutasarrıflıkları uyararak dikkatli olunması ve gerekli tedbirlerin

360 Mete Tunçay, "İstanbul İşçi Teşkilatları Heyet-i Müttehidesi", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, 2. Bsk., C. 4, TC Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, İstanbul, 2003, s. 225.

361 Celal, a.g.e., s. 204.

362 *DH. EUM. 6. ŞB. 53/78. a.g.e.*; Fırkanın nizamnamesinin tam metni için bkz. Tunçay, *Türkiye'de Sol Akımlar 1908-1925*, s. 238-242.

363 Zafer Toprak, "Amele Fırkası", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C. 1, TC Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, İstanbul, 1993, s. 241.

364 *DH. HMF. 4-1/4-133. 22 Haziran 1336. 23 Haziran 1920.*

alınmasını bildirmişti. Moskova'da Türk sosyalistler tarafından gerçekleştirilen bu hareketin amacı, Türk işçi sınıfının uluslararası işçi hareketlerine katılımının sağlanması ve işçi sınıfının Türk sermayedarıyla olan çatışmasının güçlendirilerek Rusya'daki ihtilal benzeri bir ihtilalin alt yapısının hazırlanması olarak yabancı gazetelerde yer almıştı. Bu durumu haber alan devlet yönetimi, Rusya'da yapılan ihtilali hazırlayan bu gibi sosyalist fikirlerin ülkede yayılmasının kesinlikle önüne geçilmesi gerektiğini belirterek, ciddi takip yapılmasını ilgililere bildirmişti.³⁶⁵

Sürgün edildikten sonra geldiği Moskova'da Mustafa Suphi, Rusya Komünist Fırkası ve Moskova'da yaşayan Türklerle beraber çalışarak 1918 yılında *Türk Sol Sosyalistleri*'nin Birinci Kongresi'ni açmış ve daha sonra bu kongrede *Türk Komünist Teşkilatları*'nı oluşturmuştu.³⁶⁶ Kongrede sosyalist hareketin Türkler arasında yaygınlaştırılmasına çalışılması ve Müslüman sosyalist gruplar teşkil edilerek bunların Anadolu, Kafkasya, Türkistan, Arabistan ve Mısır'da sosyalist hareketi başlatmaları hedef olarak belirlenmişti.³⁶⁷ Kongrede alınan kararlar sonrasında Moskova dışında Kazan, Samara, Saratuf, Rezan ve Esterhan şehirlerinde de Türk Komünist Teşkilatları oluşturulmuş ve 1919 yılında bu teşkilatlar tarafından *Üçüncü Enternasyonal*'in Birinci Kongresi'ne delege gönderilmişti. Suphi, 1921'de Anadolu Millet Meclisi Hükümeti'nin daveti üzerine Kars üzerinden Türkiye'ye giriş yapmışsa da, yolculuğunun Trabzon kısmında 14 arkadaşıyla birlikte şüpheli bir ölümle hayatını kaybetmişti.³⁶⁸

Yurtdışındaki Türklerin sosyalist teşkilatlanması sadece Rusya ve Mustafa Suphi ile sınırlı değildi. 1921 yılında *Alemdar* gazetesinde yer alan bir haber Amerika'daki Türk işçilerin de sosyalist nitelikte bir işçi örgütü kurduğunu göstermektedir. New York'taki Türk işçiler kurdukları cemiyetin programını İstanbul'daki İştirakçi Hilmi'nin Türkiye Sosyalist Fırkası'na da yollamışlardı. *Alemdar* gazetesi, cemiyetin Amerika'daki sosyalist partilerden de yardım aldığını bildirmekteydi.³⁶⁹

365 DH. ŞFR. 90/204. 17 ZA 1336. 24 Ağustos 1918.

366 Info Türk Ajansı, *Mustafa Suphi ve Yoldaşları, 28-29 Ocak 1921'i Unutma*, 3. Bsk., Güncel Yayınlar, İstanbul, 1977, s. 15-18.

367 HR. SYS. 2457/23. 3 Ağustos 1918. Rus sosyalistleri ve Bolşevik rejimi ile ilişkileri bulunan bir diğer grup 1918-1919 yıllarında kurulmuş olan Karakol Cemiyeti'dir. Bu cemiyetin öncülerinden Baha Said Bey de Moskova'da bulunmuş ve adı Türk Komünist Fırkası'nın kuruluşunda da geçmiştir. Ancak Tevetoglu, Baha Said Bey ve Karakol Cemiyeti üyelerini, Mustafa Suphi ve arkadaşlarından ayrı tutarak, bu kişilerin komünizmin tamamen karşısında olduklarını ve sadece Türk milli kurtuluş hareketine destek ve silah, cephane gibi malzeme sağlamak amacıyla Bolşeviklerle ilişki kurduğunu ileri sürmektedir. (Fethi Tevetoglu, *Milli Mücadele Yıllarındaki Kuruluşlar*, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara, 1988, s. 35-36.)

368 Info Türk Ajansı, a.g.e., s. 18-21; "Zavallı Mustafa Suphi", *Alemdar*, No: 33, 29 Nisan 1337, 29 Nisan 1921, s. 2.

369 "New York'da Türk Amelesi", *Alemdar*, No: 3088-888, 28 Şubat 1337, 28 Şubat 1921, s. 2.

Devletin sosyalizm ve sosyalist hareketlere yaklaşımı

Yukarıda Osmanlı'da sosyalist hareketin ilk olarak fikir hayatında, daha sonra da işçiler ve halk arasında taban bulmasıyla çalışma hayatında yer edinmesine detaylı olarak değindik. Birçok işçi örgütü gibi sosyalist fırka ve cemiyetler için de en önemli olumsuzluklardan birinin kısa ömürlülük, yani kurulduktan sonra kısa süre içinde faaliyetlerine son vermek zorunda kalınması olduğu hemen dikkat çekmektedir. Bu durumun, savaşlar, toplumun muhafazakâr yapısı, ülkenin genel ekonomik ve siyasî durumunun istikrarsızlığı, işçiler arasında örgütlenme ve taban bulma açısından yaşanan sıkıntılar gibi çok çeşitli nedenleri vardır. Ancak Osmanlı'da sosyalist hareket için tüm bu engeller dışında, en az bunlar kadar ve hatta bunlardan da etkili sayılabilecek bir engel daha vardı. Bu da, devletin sosyalizm ve sosyalist hareketlere karşı olumsuz bakışıydı. Bu bölümde, 1848 olaylarından itibaren devletin sosyalizm ve sosyalistlere karşı bakış açısının gelişimini ele alıp, yine somut örnekler üzerinden bu bakış açısının sosyalist harekete etkilerini inceleyeceğiz.

Elçilikler aracılığıyla ve yurtdışı süreli yayınların takibiyle Avrupa ülkelerindeki her türlü gelişmeyi izlemeye çalışan Osmanlı, bu ülkelerde gerçekleşen sosyalist faaliyetleri de yakından takip etmişti. Sosyalizm ve işçi hareketleriyle ilgili başkente gelen raporlarda genellikle sosyalistler eleştirilirken, Avrupa devletlerinin bu hareketlere karşı başvurduğu sert tedbirler de normal karşılanmaktaydı. Avrupa tecrübesinden elde edilen izlenim, Osmanlı'da sosyalizmin devletin varlığına tehdit oluşturacağı düşüncesini güçlendirmiş, sosyalistlere karşı alınan tedbirlerin de daha sert olmasına neden olmuştu.

Devletin sosyalizme karşı bu olumsuz yaklaşımının başlangıcı 1848 Paris ayaklanmalarıyla ilgili yapılan görüşmelerden de açıkça görülebilmektedir. 1848 yılında Fransa'da yaşanan işçi devrimiyle ilgili devletçe alınacak tedbirlere ilişkin Meclis-i Vükelâ'da yapılan müzakereler sonucu bir tezkire hazırlanmıştı. Tezkire incelendiğinde, Osmanlı devlet adamlarının işçi sınıfı ya da sosyalist düşüncenin niteliklerinden ziyade, Avrupa'da ortaya çıkan anayasalı cumhuriyetlerin tanınması, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'ndaki ulusalcı ve ayrılıkçı ayaklanmaların hemen yanındaki Osmanlı toprakları, yani Balkanlar üzerinde yapabileceği etkilerle ilgilenildiği anlaşılmaktaydı. Ancak Avrupa'daki ihtilallerin kitleselliğinden kaynaklanan bir endişe de mevcuttu. Bu nedenle hazırlanan raporun sonunda, "reayanın (halkın) durumuna dikkat edilip, her nerede en küçük bir hareketlenme kıvılcımı görünse, etrafa dağılmadan ve yaygınlaşmadan bastırılması için hemen gerekli tedbirler alınacak şekilde teyakkuzda olunma-

sının ilgili tüm memurlara kesin uyarılarla bildirilmesi...” şeklinde bir karar alınmıştı.³⁷⁰

1871 sonrasında da Avrupa'daki elçiliklerden Enternasyonal ve sosyalist hareketlerle ilgili sürekli bilgi gelmekteydi. Paris Elçiliği fesat cemiyeti olarak nitelendirdiği Enternasyonal'in Fransa'da her ne kadar yenilgiye uğramış olsa da yeni üyeler kazanarak, şubeler açarak tekrar güç kazandığını ve uzak olmasına rağmen Rusya'da da yayılmaya başladığını, bu zararlı cemiyetin Osmanlı'da da yayılma tehlikesi olduğunu bildirmişti.³⁷¹ Paris Elçiliği'nin 6 Eylül 1871 tarihli bir başka yazısı ise, Padişahın da Enternasyonal cemiyetinin faaliyetlerini takip ettiğini göstermekteydi. Çünkü yazının başında, “enternasyonal cemiyetinin fesatlıklarına dair gönderdiğim yazılara cevaben gelen 2 Eylül 1871 tarihli Padişah emrine uygun olarak Dışişleri ve İçişleri Bakanlarıyla görüştüm” denmekteydi. Cevapta, çeşitli ülkelerin enternasyonal karşı faaliyetleri anlatılarak, Almanya ve Avusturya arasında enternasyonal karşıtı bir ittifak yapıldığı, İtalya'nın asayişini korumak için enternasyonal şubeleri nerede ortaya çıkarsa kapattığı, Floransa, Roma ve Napoli'deki komiteleri dağıtıp bazı zararlı belgeler ele geçirdiği ve çok sayıda sosyalisti gözaltına aldığı bildirilmişti.³⁷²

1870-71 Paris komün hareketi Avrupa monarşilerinde protesto edilirken, Osmanlı Sadrazamı Âli Paşa da bir emirname yayınlamıştı. Emirnamede *Birinci Enternasyonal*'den söz edilerek Paris hareketleri de buna bağlanmış, toplumlara vahşet ve hayvaniyete dönüştürerek, adeta rezil hareketleri kural haline getirmeye çalışıldığı ileri sürülmüştü. Sadrazam, Paris Komünçülerinin mal ve kadınların ortak kabul edilmesi fikrinde olduklarını ve bu nedenle bu tarz fikirlerin Osmanlı'ya sızmasının önlenmesi için kesin tedbirler alınması gerekliliğini ifade etmişti.³⁷³

1881'de Washington Elçiliği, sosyalistlerin Avrupa'nın çeşitli yerlerinde önemli kişilere suikastlar yapacaklarını,³⁷⁴ 1893'te Viyana Elçiliği Almanya ve Rusya'nın son zamanlarda iyice artan sosyalist ve anarşist hareketlere karşı birlikte hareket etmek için yakınlaşmaya başladıklarını bildirmişti.³⁷⁵ 1898'de Peşte Baş Şehbenderliği'nden Macaristan'da sosyalizmin durumu ve yayılmasıyla ilgili İstanbul'a gönderilen bir kayıtta, ülkede 1894'ten itibaren

370 Ali Fuad, *Rical-i Mühimme-i Siyasiye*, İstanbul, 1928, s. 45-51'den aktaran Kocabaşoğlu ve Berge, a.g.e., s. 14-15.

371 HR. TO. 88/28. 13 Haziran 1871.

372 HR. TO. 103/106. 6 Eylül 1871; Dönemin Padişahı Abdülaziz'di. (Donald Quataert, *Osmanlı İmparatorluğu 1700-1922*, 6. Bsk., İletişim Yayınları, İstanbul, 2009, s. 15.)

373 Necdet Kurdakul, “Ölümünün 100. Yılında Unutulan Yönleriyle Namık Kemal”, *Tarih ve Toplum*, S. 60, Aralık 1988, s. 13-14.

374 HR. SYS. 48/14. 12 Nisan 1881.

375 HR. SYS. 164/55.23 Mart 1893.

yayılmaya başlayan hareketin son dönemde sosyalistlerin teşvikleriyle tarım erbabı arasında da kabul görmeye başladığı bildirilmişti. Bu hareketin önüne geçmek isteyen Macar devletinin sosyalistleri tutukladığı, gazetelerini de kapattığı belirtilmişti.³⁷⁶ Aynı nedenlerle 1899'da Romanya'nın 14 sosyalisti ülke dışına sürgün ettiği bildirilirken, olası bir Osmanlı'ya sızma girişimine karşı bu 14 kişinin aile ve fiziksel özellikleriyle ilgili detaylı bilgi gönderilmişti.³⁷⁷

Daha erken bir tarihte, 1879'da İtalya'dan gönderilen bir raporda, İtalyan devletinin sosyalistleri ülke dışına çıkarma kararı aldığı ve bunların Osmanlı'ya sızma ihtimallerinin olduğu belirtilmişti. Merkezi devlet de bunun üzerine İtalya'dan gelecek her türlü gemi ve yolcular hakkında Pasaport Nizamnamesi'ndeki hükümlerin daha dikkatli uygulanmasını sınır noktalarına bildirmişti.³⁷⁸ 1891'de 1 Mayıs gösterilerinde sosyalistlerin olay çıkarmasıyla 3 kişinin ölmesi, 8 gösterici ve 28 askerin yaralanması haberi de yine İtalya'dan elçilik yoluyla bildirilmişti.³⁷⁹ 1895'te 55 sosyalist işçi örgütünün kapatılmasını ise Roma Elçiliği haklı bir karar olarak değerlendirmişti.³⁸⁰

1888'de *Times*'daki bir haberle ilgili Viyana Elçiliği'nden gelen raporda, 1877'de kapatılmış olan enternasyonalin tekrar canlanmaya başladığı bildirilmişti. Gazetenin Paris muhabiri, enternasyonalin Rumeli bölgesini yayılması hedeflenen bölgeler arasına soktuğunu, İstanbul'da ise cemiyetin 2. derecede bir komitesi olduğunu ileri sürmüştü. Habere göre Enternasyonal tüm dünyayı 15 bölgeye bölmüştü. Bölgelerden biri de Rumeli kapsamında Yunanistan, Romanya ve Osmanlı olarak belirlenmişti. Elçilik de güvenlik güçlerinin son derece dikkatli olması temennisiyle haberi başkente iletmışti.³⁸¹ 1910'larda da sosyalizm ve sosyalist faaliyetlerle ilgili elçilik raporları gelmeye devam etmişti. Bunlardan biri olan 1918 tarihli Norveç Elçiliği raporunda, Norveç'te sosyalist parti tarafından yapılan kongre hakkında bilgi verildikten sonra son olarak, Norveç halkının genelde balıkçılık ve çiftçilikle uğraşan muhafazakâr ve vatanını seven insanlar olduğu, ülkede geçim meselesi açısından sıkıntının son noktaya gelmediği müddetçe halkın bu sosyalist partiye itibar etmeyeceği ileri sürülmüştü.³⁸² Elçi bu yorumuyla, sosyalizmi vatanını sevmeyen ve geçim sıkıntısını en ağır şekilde yaşayan insanların sahiplendiği bir sistem olarak görmekteydi.

376 HR. SYS. 166/4. 26 Şubat 1898.

377 ZB. 18/48. 29 Mart 1315. 10 Nisan 1899.

378 ŞD. MLK. 4/8. 26 RA 1296. 20 Mart 1879.

379 Y. A. HUS. 246/36. 24 N 1308. 3 Mayıs 1891.

380 Y. A. HUS. 312/90. 13 S 1312. 16 Ağustos 1894.

381 HR. TO. 112/48. 9 Ekim 1888.

382 HR. SYS. 2452/13. 29 Nisan 1918.

Osmanlı'da sosyalistlerin devlet açısından bu kadar tehlikeli olarak değerlendirilmelerinin çeşitli nedenleri vardı. Yukarıda da ülke örnekleri üzerinden görüldüğü gibi hareketin Avrupa'da gösterdiği ihtilalci karakter nedeniyle devletin varlığına karşı tehlike oluşturması, bunlar arasında en önemlisiydi. Osmanlı'da ilk olarak gayrimüslim unsurlar öncülüğünde kabul gören sosyalizmle ilgili bazı gelişmeler de devletin bu fikrini güçlendirmişti. Örneğin Selanik'te 1909'da, Petriç Kazası'nda sosyalistlerin özellikle Bulgarlar olmak üzere yerli halkı vergi vermeme konusunda teşvik ettikleri ve bağımsızlık fikirlerini yaymaya çalıştıkları bildirilmişti.³⁸³ Ermeni, Makedon ve Bulgar sosyalistlerin benzer faaliyetlerine ise daha önce değinmiştik.

Bir diğer neden de, Avrupa'da sosyalist faaliyetler sonrası dinsizliğin artmakta olduğu görüşüydü. Sosyalist ve komünist hareketlerin yayılmasıyla dinsizlik arttığı gibi, halkın dinden uzaklaşmasıyla birlikte bu hareketlerin daha da fazla geliştiği fikri devlet adamları tarafından paylaşılmaktaydı. 1905 yılına ait bir kayıtta, Bulgaristan'da son dönemde çok sayıda grev yapılmasının, "ülkede sosyalizm, anarşizm ve dinsizlik fikirlerinin yayılmasından kaynaklandığının" ileri sürülmesi bu bakış açısının bir sonucuydu.³⁸⁴

Dinin önemli bir konuma oturtulduğu Osmanlı'da devletin dinsizliğin yayılmasına aracı olacağını düşündüğü sosyalist hareketlere karşı bu olumsuz bakışını, çeşitli dinlerden din adamları da paylaşmaktaydı. 1910'da Kudüs'ten devlete yazdığı bir dilekçesinde Rusya Musevi Cemaati'nin eski Hahamı Persman, Suriye Vilayeti ve Kudüs'te sosyalist faaliyetlerin yaygınlaşmakta olduğunu ifade ederek tedbir alınmasını talep etmişti. Tevrat'tan alıntılarla başladığı dilekçesinde Haham, 9 yıldır Kudüs'te bulunduğunu ve son 2 yıldır (1908 sonrası dönem) sosyalist ve anarşist sayısının iyice arttığını belirtmişti. Bu artışın gelecekte birçok fenalıklara neden olacağını kesin olduğunu belirterek, buna engel olunması için Rusçaya aşına bir memur atanması halinde her türlü yardımda bulunacağını ve birlikte hareket edeceğini ifade etmişti.³⁸⁵

Sosyalizm devlet tarafından en baştan bir olumsuzluk olarak görülünce, ilk tedbir olarak ülkeye hiç girmemesi ele alınmıştı. Yabancı ülkelerden gelecek sosyalistlere karşı limanlarda ve gümrüklerde tedbirler alınması ve ülkeye girişlerinin önlenmeye çalışılması da bu tedbirin uygulamada somutlaşmış halidir. Fikirselsel açıdansa daha önce de değindiğimiz gibi 1876'dan 1908'e kadar geçecek uzun bir süre "sosyalizm", "sosyalist" gibi kelimeler basında sansüre tabi tutulmuştu. Yerli basının bu kavramlara yer vermesi yasaklandığı gibi, bu kavramlarla ilgili yabancı basın ve yayınlara karşı da am-

383 *DH. MKT.2732/95*. 16 M 1327. 7 Şubat 1909.

384 *Y.A.HUS*. 483/146. 30 ZA 1322. 5 Şubat 1905.

385 *HR. TO*. 540/3. 22 Mart 1910.

bargo uygulanmıştı. 1892'de Paris'te sosyalistler tarafından yapılan bir bombalı eyleme ilişkin resim ve bilgi içeren *Petit Parisien* gazetesinin ilgili nüshalarının ülkeye girişinin yasaklanması,³⁸⁶ ya da *Galiète* gibi sosyalist gazetelerin ülkeye girişine tamamen yasak konması³⁸⁷ bu ambargo nedeniyledi.

Sınırlarda alınan bu tedbirler dışında ülke içinde de sosyalizm ve sosyalistlere karşı devlet çeşitli tedbirler almaktaydı. Yabancıların yoğun olduğu şirketler ve yaşadıkları bölgelerde sürekli tahkikat yapılarak sosyalist ve anarşistlerin tespit edilmesi ve ülke dışına çıkarılmasına çalışılmaktaydı. 1900 yılında İstanbul Beyoğlu'nda olduğu gibi, otel, pansiyon ve diğer apartmanlarda yaşayan yabancılar arasında sosyalist veya anarşist olup olmadığının ortaya çıkarılması için, devlet 4 başkomiserden oluşan özel bir ekip bile kurmuştu.³⁸⁸ 1906'da Varna'da yapılan Sosyalist Kongresi reisine hitaben "Sosyalist fikri için müdafaa edenleri tebrik ederiz" şeklinde İzmir'den Varna'ya Kristof Mihaylov imzası ile bir telgraf çekildiğinin haber alınmasıyla, telgrafın sahibi sosyalist Mihaylof için de şirketteki işinden çıkarılma süreci başlamıştı.³⁸⁹ Böylece 1908 öncesi dönem, sosyalist hareketin ülkede yer almaması için devletin oldukça sert ve sıkı tedbirlere başvurduğu bir dönem olmuştu.

1908'le birlikteyse toplumun tüm kesimleriyle olduğu gibi, sosyalizmle olmasa da sosyalistlerle de bir barış sağlanmıştı. Sosyalist nitelikli cemiyetlerin 1909'dan itibaren devlet tarafından resmî olarak tanınması da bu barışın bir sonucuydu. Ancak bu dönem genel durumu yansıtmamakta olup sadece geçici bir dönemdi. 1910 yılında, İstanbul'da tramvay hatlarının inşaatında güvenlik amaçlı olarak bekletilen bekçilerin ellerindeki kırmızı bayrakların, sosyalistlerin ihtilal bayraklarına benzediği gerekçesiyle değiştirilmesi, sosyalistlerle yaşanan dönemsel barışa rağmen düşünce olarak sosyalizm karşılığının hiç değişmediğini göstermekteydi.³⁹⁰ 1911 yılıyla birlikteyse sosyalistler için tutuklamalar ve sürgünler tekrar başlamıştı. Selanik Sosyalist İşçi Federasyonu'nun Sosyalist Enternasyonal'le mektuplaşmalarında çeşitli tarihlere ilişkin verdiği bilgiler bu dönemi iyi yansıtmaktadır.³⁹¹

3 Haziran 1911: Serbest bırakılan Benaroya yeniden tutuklandı³⁹² ve yar-

386 DH. MKT. 2025/84. 8 CA 1310. 28 Kasım 1892.

387 DH. MKT. 1762/95. 4 S 1308. 19 Eylül 1890.

388 I. HUS. 85/1318B-41. 22 TE 1316. 4 Kasım 1900.

389 ZB. 317/135. 8 A 1322. 21 Ağustos 1906; ZB. 19/88. 1 A 1322. 23 C 1324. 14 Ağustos 1906; ZB. 319/128. 10 KE 1322. 23 Aralık 1906; DH. MKT. TLG. 2606/2. 16 C 1324. 7 Ağustos 1906.

390 DH. EUM. THR. 98/86. 26 L 1328. 31 Ekim 1910; "İşaret Tebdili", *Türkiye*, No: 2, 15 TE 1326, 28 Ekim 1910, s. 3.

391 Dumont, "Osmanlı Sosyalizminin Doğuşu", a.g.e., s. 214-215.

392 Benaroya'nın tutuklanması, Tanin'de *sosyalist amele şirketinin reisi, tütün amelesi sendikası reisi, Solidarita gazetesi naşirinin tutuklanması için emir verilmiştir. İşçi hakkında alınan bu anlaşılabilir karar efkârı incitmiştir* şeklinde yersiz bir karar olarak değerlendirilmişti. ("Selanik'te Bir Tevkif", *Tanin*, No: 994, 26 Mayıs 1327, 8 Haziran 1911, s. 3.)

gılanmadan Sırbistan'a sürüldü; diğer 4 militana da aynı ceza uygulandı. 10 Temmuz 1911: Selanik'te yoldaşlara karşı alınmış önlemlerin kaldırılması için devlet çapında yapılan girişimler hiçbir sonuç vermedi. 18 Kasım 1911: İstanbul'daki Müslüman sosyalist yöneticiler tutuklandı ve sürgüne yollandı. 22 Şubat 1912: Yasama seçimlerine katılmak üzere Sırbistan'dan dönen Benaroya anında tutuklandı. 31 Mart 1912: Federasyon sempatanları yoğun bir tutuklama kampanyasına konu oldular.³⁹³

1912 ve sonrasında savaş nedeniyle zaten kendiliğinden durgunluğa giren sosyalist harekete karşı 1919 sonrasında ise yine bir serbestlik tanındığını yukarıda kurulan çok sayıda sosyalist cemiyetten görmekteyiz. Bu dönemde devletten de resmî kuruluş izni alarak çok sayıda sosyalist örgüt faaliyete başlamıştı. Genelde siyasi firkalar şeklinde kurulan bu örgütler, siyasal nitelikli hareketten ziyade sendikalar gibi çalışma hayatında faaliyet göstermeye yönelmişti. Sayıca yaşanan artışla birlikte çeşitlenen bu cemiyetler, bir yandan işçileri örgütlerken, diğer yandan grev vb. birçok eylemde de aktif rol oynamış ve yukarıda da görüldüğü gibi işverenlerin karşısına işçi temsilcisi olarak çıkmışlardı. Devlet bu örgütlere önceki dönemlere göre daha fazla serbestlik tanıırken, kendi çalışanlarının, yani memurların bu tarz örgütlenmelerde yer almamalarına da özen göstermişti. Osmanlı son dönem sosyalist örgütlenmesi çerçevesinde kurulan bu örgütler, yeni kurulacak Cumhuriyet döneminde de sosyalist hareketin ilk nüveleri olmuş ve Türk sosyalist hareketini devam ettirmişti.

393 31 Mart 1912'de Selanik'te birçok sosyalistin tutuklanması *Times* gazetesine de konu olmuş ve Avrupa sosyalist cemiyetlerinin büyük tepkisini çekmişti. ("Selanik'te Tevkif Olunan Sosyalistler", *Tanin*, No: 1291, 23 Mart 1328, 5 Nisan 1912, s. 4.)

OSMANLI'DA İŞÇİ HAREKETLERİ

Çalışma hayatında grev, lokavt, oturma eylemi, iş yavaşlatma ve benzeri eylemlerin tamamı, üretime konu olan taraflarca çalışma huzurunun sağlanmasına yönelik gerçekleştirilen hareketlerdir. Ücretlerin düşüklüğü, geç ödenmesi ya da hiç ödenmemesi, çalışma şartlarının ağırlığı, çalışma saatlerinin uzunluğu, işveren tarafından kötü muameleye maruz kalındığı vb. şikâyetler, bir işverene bağımlı olarak çalışmanın söz konusu olduğu tarihin her döneminde işçiler tarafından dile getirilmiştir. Bu şikâyetler sonucu gerçekleştirilen grev, iş bırakma, iş yavaşlatma vb. eylemler de, işçilerin çalışma yaşamının kendilerine sunduğu şartlardan mutlu olmadıklarını, yani huzursuzluklarını ortaya koymaktadır. Aynı şekilde işverenlerin çalışanlarının performanslarından memnun olmaması, kârlarının düşüklüğü veya maliyetlerinin yüksekliğinden yakınmaları gibi şikâyetleri de çalışma hayatında işveren tarafının huzursuzluklarını yansıtmaktadır. Bu huzursuzluklar da, lokavt, işçi çıkarma, disiplin kurallarını ağırlaştırma gibi kararlarla çalışma ve üretim hayatında kendini göstermektedir. Dolayısıyla işçi veya işverenlerin temelde grev ve lokavt olmak üzere çalışma hayatını sekteye uğratacak çeşitli eylemlerde bulunmalarının en önemli nedeni, çalışma hayatının kendilerine yönelik sonuçlarından duydukları mutsuzlukların bir sonucudur.

İşçi veya işverenler için çalışma huzurundan yoksun olma, çeşitli dönemlerde grev, lokavt vb. eylemlerin artması şeklinde kendini dışa vurmaktadır. Ancak bu dışa vurum şüphesiz işçi ve işverenlerin tamamen hür iradelerine de bağlı değildir. Bazen hukukî, bazen siyasî, bazense ekonomik nedenler gibi birçok faktör bu kararların alınmasında önemli pay sahibi olabilmek-

tedir. Dolayısıyla iş hayatında çalışma huzurunu elde etmeye veya refahı arttırmaya yönelik taraflarca yapılacak her türlü eylem iktisadî olsun veya olmasın birçok faktörün etkisi altında şekillenmektedir. Mesela kamuoyunun hiç istemediği ve hiçbir şekilde hoş görmeyeceği bir zamanda, işçi örgütleri ya da işçilerin grev kararı alması oldukça zorlaşacaktır. Aynı şekilde benzer dönemlerde, örneğin yabancı bir ülke ile savaş halindeyken, işverenler olası bir lokavt ilanı esnasında kamuoyunun şiddetli tepkisini göz önüne almadan hareket edemeyeceklerdir. Dolayısıyla yapılacak her türlü eylemin arkasında güçlü bir kamuoyunun varlığı bu eylemlerin başarısını birebir etkileyecek bir unsur olacaktır.¹

Osmanlı açısından bu durum göz önüne alındığında, ülke için savaşlar, bağımsızlık faaliyetleri vb. nedenlerle en tartışmalı dönemlerden biri olan 19. yüzyılın ikinci yarısının, aynı zamanda sanayileşme çabaları ile birlikte madencilik, ulaşım, tekstil, tütün vb. sanayi dallarında ücretli çalışma, yani işçiliğin yayılmaya başladığı bir döneme denk gelmesi işçilerin de ikinci planda kalmasına neden olmuştu. Ülkenin tekrar ayağa kalkabilmesi için üretimi yapanlardan ziyade, yapılan üretim daha önemli hale gelmişti. Çalışma ve üretim hayatına yönelik yasal düzenlemelerde de bu durum kendini göstermekteydi. Toplanma, örgütlü hareket etme vb. gelişmelere şüpheli yaklaşılması, işçi hareketlerinin de bir sendika ya da işçi örgütü öncülüğünde organize bir şekilde yürütülmesini engellemişti. Bu da doğal olarak işçi hareketlerinin hem sayısal hem de içerik itibarıyla yetersiz kalmasını beraberinde getirmişti. 1908'de II. Meşrutiyet'in ilan edilmesi ve beraberinde gelen kısa süreli özgürlük ortamı ise, işçi hareketleri açısından bir kırılma noktasıydı. Bu tarihten hemen sonra yaklaşık 5 aylık bir sürede yapılan grev sayısının, daha önceki 600 yılın toplamında yapılan grev sayısından fazla olması da bu durumun bir göstergesiydi. Bu dönemde, ülkede ücretli çalışma ve işçiliğin olduğu hemen her bölgeden bir grev haberi gelmişti. Cemiyet, kulüp, sendika, dernek vb. isimlerle işçilerin örgütlü hareket etmesinin yerleşmeye başlamasıyla birlikte de, işçi hareketleri de Osmanlı (ve daha sonra Türkiye) çalışma hayatının bir gerçeği haline gelecekti.

Osmanlı'da işçi hareketlerini ele alacağımız bu bölümde, işçi hareketlerini grev dışı işçi eylemleri ve grevler şeklinde ikiye ayıracağız. 1870'lerden itibaren dönem dönem ele alacağımız grevlerde de, 1908 öncesi ve sonrası şeklinde zaman açısından temel bir ayrım kıstası ile hareket edeceğiz.

1 Turan Yazgan, "Millî Duyguların İktisattaki ve Çalışma Hayatındaki Yeri ve Önemi", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, S. 35, Nisan 1985, s. 69.

Grev dışındaki işçi hareketleri

Yeni teknolojilere karşı direnç ve makine kırıcılığı

İngiltere’de ilgili döneme ait parlamento kayıtlarında, “hükümetimizin ve kurumumuzun alaşağı edilmesi (devrilmesi) için haince bir teori” olarak değerlendirilen² ve Luddist hareketle zirveye çıkan üretimde kullanılan yeni tekniklere karşı çalışanlar tarafından tepki gösterilmesi eylemleri,³ sanayi hayatının gelişmesi ve yeni teknolojilerin kullanılmaya başlanmasıyla birlikte Osmanlı’da da ortaya çıkmıştı. Makine kırıcılığı olarak nitelendirilen işçi eylemleri, sadece makinelerin kendilerini işsiz bırakacağından korkan işçiler tarafından gerçekleştirilmiş eylemler olarak değerlendirilmemelidir. Bu eylemlerin esası, işçilerin işsiz kalma dışında, çalıştıkları döneme ve şartlara olan tepkilerini de barındırmaktadır. Hareketin kapsamına sadece makinelerin değil de, binalar, işçi elbiseleri, işyeri çevresindeki ağaçlar, kısacası işyeri ve işverene ait her türlü alet ve edevatın girmesi de bu durumun bir sonucudur.⁴

Çalışanların, işlerini ellerinden alacağı korkusuyla fabrika ve makineleşmeye karşı gösterdikleri tepkiler, bunlara karşı bir saldırı şeklinde somutlaşarak Osmanlı’da da kendini göstermişti. 1851’de Samakov’da bir dokuma atölyesinde kadın işçiler mekanik tarağa karşı kürek, balta ve sopalı bir saldırı yapmıştı.⁵ Benzer şekilde, 1860’larda İzmir’de bir İngiliz tüccarın çırçır fabrikası daha üretime geçmeden işçiler tarafından işlerinden olacakları korkusu ile yakılmıştı.⁶ Her ne kadar ülkeler arasında farklı dönemlerde ortaya çıkmış olsa da, bu hareketlerin genel nedeni ve ortak noktası, emek ve sermaye faktörlerinin üretim sürecinde birbirinin ikamesi olma özelliğinden kaynaklanmaktaydı. Teknoloji ve üretim alanında yaşanan gelişmeler, genellikle bu ikamenin makine lehinde ve emek aleyhinde bir süreç izlemesine neden olmuştu. Dönemsel olarak farklılaşsa da, sanayileşen birçok ülkede görülen makine ve fabrikalara karşı işçi şiddeti de, bu durumun olası bir sonucu olarak iş ve gelir kaybı korkusundan kaynaklanmaktaydı.

Geleneksel üretim faaliyetinde bulunan çalışanların tepkileri nedeniyle, örneğin Halep’te Ermeni bir tüccarın petrolle işleyen un değirmeni engelleme-

- 2 A. Temple Patterson, “Luddism, Hampden Clubs, and Trade Unions in Leicestershire, 1816-17”, *The English Historical Review*, LXIII, 1948, s. 170.
- 3 Kjell Erik Lommerud, Frode Meland ve Odd Rune Straume, *Globalisation and Union Opposition to Technological Change*, Discussion Paper Social Policy II 2003-18, Berlin, 2003, s. 1.
- 4 Eric J. Hobsbawm, *Labouring Men-Studies in the History of Labour*, Anchor Books, New York, 1967, s. 9.
- 5 Sencer, a.g.e., s. 90.
- 6 Mehmet Murat Baskıcı, *1800-1914 Yıllarında Anadolu’da İktisadi Değişim*, Turhan Kitabevi, Ankara, 2005, s. 209-210.

lerle karşılaşmış ve ancak güvenlik güçlerinin denetimi altında faaliyetlerine devam edebilmişti. 1880 yılında Uşak'ta ise, elle iplik eğirenler işlerini korumak için, yeni gelen eğirme makinesinin kullanılacağı iplik fabrikasının kurulmasını engellemiştir.⁷ 1905'te İstanbul'da Reji Fabrikası yurtdışından 3 adet yeni makine getirince işçiler arasında bu makinelerin kendilerini işsiz bırakacağına dair bir korku oluşmuş ve birtakım uygunsuzluklar yaşanmıştır. Hem işçilerin işsiz kalacakları korkusundan kurtulmaları, hem de makinelere zarar vermemelerinin temini, ancak devlet görevlilerinin işçilerle görüşüp ikna etmeleri sonrası olmuştur. 1906 yılında bu sefer fabrikanın Amerika'dan sipariş verdiği 2 büyük makinenin İstanbul'a gelmesi sonrası, makineler çalışmaya başlamadan işçilere tavsiyelerde bulunulması ve önceden tedbir alınması gerekli görülmüştür.⁸ Nitekim Cibali Reji Fabrikası'nda 1906'da Rum ve Musevi işçiler tarafından yapılan grevle ilgili tahkikatta, iş bırakma eyleminin nedenlerinden birisinin de, fabrika yönetiminin getireceği yeni makineler nedeniyle işçilerin işsiz kalmaktan korkması olduğu ortaya çıkmıştır.⁹

Uşak'taysa aynı endişe nedeniyle 1908 yılında üç iplik fabrikası ve içindeki makineler yıkılmış ve yağmalanmıştır. Çoğunluğunu kadın ve çocukların oluşturduğu isyancı kalabalık, yerel yetkililere taleplerini ilettikten sonra dağılmışlar, ancak benzer isyanlar daha sonraki tarihlerde de devam etmiştir.¹⁰ Erkek, kadın ve çocuklarla birlikte halkın neredeyse tamamının katıldığı bu olaylar, fabrikaların halı üretiminde kullandığı yöntemlere tepki olarak gelişmişti. Fabrikalarda üretilen halılarda iplik ve diğer malzemelerin daha ucuz ve bayağı olarak kullanılması, evlerinde el işi halı dokuyan halkın halılarının daha pahalı ve tercih edilmez hale gelmesine, bunun yanında Avrupa'da isim yapmış Uşak halılarının da değer kaybetmesine neden olmuştur. Fabrikaların maliyet azaltmak amacıyla böyle bir yöntemle başvurması hemen her evde tezgâhlarında halı dokuyan Uşak halkının tepkisine neden olmuş ve bu tepki büyüyerek fabrika ve makinelere zarar verilmesi şeklinde kendini göstermiştir. "600 yıllık el işi Uşak halısı" algısının fabrikalar nedeniyle yok olduğunu ileri süren halk, fabrikaların yeni üretim yöntemlerine oldukça sert tepki göstermiştir.¹¹ Müslüman ve gayrimüslimlerden oluşan birkaç bin kişi ilk olarak mahalli yönetime başvurarak fabrikaların kapatılmasını istemiş, talepleri doğal olarak kabul görmeyince de fabrikalara saldırmıştır.¹² Olaylarda ön pla-

7 Baskıcı, *a.g.e.*, s. 210.

8 BEO. 2808/210530. 22 S 1324. 17 Nisan 1906; BEO. 2813/210937. 30 S 1324. 25 Nisan 1906.

9 BEO. 2799/209903. 13 S 1324. 6 Nisan 1906.

10 Quataert, "Machine Breaking and the Changing Carpet Industry of Western Anatolia, 1860-1908", *a.g.e.*, s. 473.

11 DH. MKT. PRK. 2824/110. 7 RA 1327. 29 Mart 1909.

12 BEO. 3269/245156. Lef. 4. 29 Şubat 1323. 13 Mart 1908.

na çıkan 8-10 kişi tutuklanmışsa da, bu durum halkın tepkisinin daha da büyümesine neden olmuştu. Uşaklı halıcılar ve aileleri, karakolları basarak tutuklu arkadaşlarını kaçırmışlardı. Olayların gittikçe büyümesi, halıcılığın durumu ve halkın şikâyetleriyle ilgili uzmanlardan oluşan bir komisyonun inceleme yapmak için Uşak'a gönderilmesine neden olmuş, aynı zamanda Hûdâvendigâr Vilayeti valisi de bizzat Uşak'a giderek olaylara müdahale ve halka nasihat etmek zorunda kalmıştı.¹³

Makine kırıcılığı gibi eylemlerde olduğu kadar şiddet seviyesi yüksek olmasa da, küçük çaplı yerel üreticilerin fabrikalar kurulmasına ve makineleşmeye karşı olan tepkileri, Osmanlı'da bazı alanlarda sanayinin gelişimini yavaşlatıcı bir unsur olmuştu. Örneğin İzmir'de içki fabrikası kurmak için 1861'de başlayan girişimler, küçük işletmeciler ve meyhanecilerin tepkisi üzerine oldukça gecikmeli gerçekleştirilebilmişti. Makineleşme ve beraberinde ortaya çıkacak büyük çaplı üretimin çıkarlarını sona erdireceğini düşünen küçük işletmeciler, 1893'te de ispirto üretim ve satışına yönelik bir fabrika kurma ve imtiyaz alma girişimine tepki gösterince söz konusu girişim de sonuçsuz kalmıştı.¹⁴

Ancak işçilerin bu tepkilerinin her zaman işçiler lehine sonuçlandığını ifade etmek de yanlış olacaktır. İşçi direnişinin, değişimin önüne geçmektense, sadece geciktirici bir etki gösterdiği görülmektedir. Bu durumun iyi bir örneği Cibali reji fabrikası işçileridir. Cibali fabrikası işçileri 1893 yılında fabrikaya getirilen yeni bir havan makinesinin işlerini engellediği gerekçesiyle grev yapmıştı. Bu grev üzerine makinenin kullanımı durdurulmuştu.¹⁵ 1910 yılına gelindiğindeyse, daha önce 600 işçinin çalıştığı fabrikada, şirket yönetiminin kullanmaya başladığı yeni havan makineleri sonrası işçi sayısı 150-200 civarına düşmüş, tütün kıyımı ve balyalama işinin % 80'inin makinelerce yapılması ve ancak % 20'sinin işçiler tarafından elle yapılması nedeniyle ücretler de azalmıştı.¹⁶

Osmanlı'da yeni teknolojilere karşı gelirlerini azaltacağı ve kendilerini işsiz bırakacağı düşüncesiyle tepki gösterilmesinin en kapsamlı örneğini limanlarda çalışan hamallar göstermiştir. Son dönemlerde limanlardaki ekonomik faaliyetlerde yabancı sermaye ve beraberinde şirketleşmenin artması, çalışanların menfaatlerini de olumsuz etkilemeye başlamıştı. Şirketlerin limanlarda teknoloji ve makineler öncülüğünde gerçekleştirmek istediği çeşitli girişimler limanlardaki hamal, mavnacı¹⁷ ve salapuryacı gibi çalışan-

13 DH. MKT. PRK. 2825/22. 10 RA 1327. 1 Nisan 1909.

14 Martal, *a.g.e.*, s. 146.

15 Y.A.HUS., 273/60, 10 L 1310, 27 Nisan 1893.

16 "Reji Amelesi", *Azad*, No: 3, 21 TS 1326, 4 Aralık 1910, s. 2.

17 Mavna: Gemilerden limana ve limandan gemilere mal ve eşya nakleden küçük gemi, sandallar.

ların tepkilerine neden olmuştur. Bu tepkilerin imparatorluğun birbirinden çok uzak bölgelerinde, yani uygulamanın hayata geçirilmek istendiği Selanik, İstanbul, Sakız, Zonguldak, İzmir, Beyrut vb. yerlerde çalışanların geneli tarafından ve birbirinden habersiz olarak gerçekleştirilmesi, yeni teknolojilere karşı çalışanların şikâyetlerinin ortak ve dillerinin de tepki şeklinde bir olduğunu göstermekteydi.

Hamallarla rıhtım ve liman şirketleri arasında bu sorun 1800'lerin sonlarında başlamış ve 1910'lu yıllara kadar sarkmıştı. 1899 yılında yabancı elçilikleri de kullanarak devleti sıkıştıran İstanbul Rıhtım Şirketi'nin taleplerinden sorun tam olarak anlaşılıyordu. Rıhtım şirketi, çok eskiden beri hamallar tarafından yapılmakta olan vapur-liman-rıhtım-depo arasındaki taşımacılık işlerinin ya şirketlerine ait kendi arabalarıyla yapılmasını, ya da hamallar yapmaya devam edecekse bile ton başına ücretlerinin % 10'unun kesilerek şirkete aktarılmasını talep etmişti.¹⁸ Her iki durum da hamal, mavnacı, kayıkçı vb. liman-rıhtım çalışanları açısından eski döneme göre bir gelir kaybı anlamına gelmekteydi. Çünkü birinci şık kabul edilirse bu çalışanlar işlerini şirkete devredecek, şirkette işçi olarak işe başlayanlar ücretli çalışan haline gelirken diğer bir kısmı ve şirket tarafından istenmeyenlerse işsiz kalacaktı. İkinci şikkın kabulü ise, çalışanların ücretlerinin % 10'undan şirket adına vazgeçmeleri anlamına gelmekteydi. Bu iki şiktan birini seçme zorunluluğu ise, çalışanların tamamen kendi iradeleri dışında, devlet ve özel sektör işletmeleri (yabancı sermayeli) arasında yapılmış sözleşmelerden kaynaklanmaktaydı. Ancak sorunların 1910'lara kadar sarkması, liman çalışanlarının bu kararlar karşısında kolay teslim olmadığını göstermektedir.

1909 yılında, İstanbul'da hamal, mavnacı ve kayıkçılarla rıhtım şirketi arasında aynı nedenlerden dolayı önemli sorunlar yaşanmıştı. Sorunun nedeni, şirketin devletle imzaladığı sözleşmeye de uygun olarak gerçekleştirdiği yeni bir uygulamaydı. Buna göre önceki dönemde vapurlar, limanların uygun olmaması nedeniyle kıyıya tam olarak yanaşamamaktaydı. Bu nedenle kıyıda belli bir mesafe açıktaki dururlar, kıyı ile vapurlar arasındaki mesafede her türlü mal ve insan taşımacılığını da mavnacı, sandalacı ve hamallar gerçekleştirirdi. Ancak daha sonra şirketin limana dubalar yerleştirmesi sonucu vapurların kıyıya tam olarak yanaşmaları mümkün olmuş, bu da söz konusu çalışanların gelir kaynaklarının kesilmesine neden olmuştu. Şirket bu uygulamasıyla, kendisi için fazla maliyet unsuru olan hamal, mavnacı ve sandalcıları aradan çıkarmış ve böylece masraflarını kısarak kazancını artırmayı hedeflemişti.¹⁹

18 BEO. 1324/99253. 4 S 1317. 13 Haziran 1899.

19 ZB. 329/5. 2 KE 1324. 15 Aralık 1908.

Yakın bir dönemde, şirketlerin limanda yük taşıma amaçlı vinç kullanmaya başlamasıyla, aynen mavnacı ve kayıkçılar gibi hamalların da gelir kapısının tehlikeye girmesi söz konusu olmuştu.²⁰ Hamalların durumu devlete şikâyet etmesi ve grev vb. eylemlerle ticari hayatı sekteye uğratmaları sonrası, devlet, şirket ve hamallar arasında toplantılar yapılmış ve bir çözüm yolu belirlenmişti. Hamalların taşıyamayacağı ağırlıktaki yüklerin vinçle taşınması şeklinde bir orta yol bulunmuştu. Ancak şirket bir süre sonra bu karara uymayarak nakliye işlerinde makineleri daha fazla kullanmaya başlamıştı. Bu da hamalların tekrar mağdur olması ve tepki göstermelerine neden olmuştu.²¹

İşçiler bu tepkisini limanlarda çalışmayı ve ekonomik işleyişi durdurmaya varacak şekilde bir greve dönüştürmüştü. Şehremaneti tarafından yapılan tahkikatta grev sebebinin işçilerin şirketin kullanmaya başladığı vinç ve diğer makineler nedeniyle işlerinin ellerinden alınacağına yönelik korku olduğu ortaya çıkmıştı.²² Galata, Yağkapanı, Unkapanı ve Hatap Kapısı iskelelerinde çalışan hamalların eylemleriyle ilgili basına gönderdiği bildiri de bunu yansıtmaktaydı. Hamallar, şirketlerin kendi mavna ve makinelerini kullanmaları nedeniyle iş kaybına uğradıklarını ileri sürmüştü. Avusturya'ya karşı yapılan boykotta işsiz kalma tehlikesine karşın çalışmayan ve boykotun başarısında en büyük pay sahibi olduklarını ifade eden hamallar, bu fedakârlıkları ve hükümetin de kendilerine verdiği söze rağmen şirket yanlısı tavır takınılmasını basın yoluyla şikâyet etmişti. Meşrutiyetten önce, yani Abdülhamid döneminde ilk zamanlar taşımacılığın kendi tekellerinde olduğunu, ancak daha sonra yabancı şirketlerin kendilerini devre dışı bıraktığını ileri süren çalışanlar, meşrutiyet sonrasında da hükümetler tarafından kendilerine verilen sözlerin tutulmadığını ve yabancı şirketlerin iskelelerde taşımacılığın önemli kısmını ele geçirdiğini belirtmişti. Çalışanların bu tepkisi karşısında yabancı şirketler de boş durmamıştı. Grev yapılacağını haber alır almaz aralarında bir komisyon kuran şirketler, durumla ilgili elçiliklerini de devreye sokarak Ticaret ve Nafia Nezareti ile görüşmüştü. Bu da, mavnacıların bu eylemlerinde, karşılarında taraf olarak yabancı şirketler, bu şirketlerin bağlı olduğu ülkelerin elçilikleri ve bu elçiliklerin sıkıştırmasıyla zor durumda kalan devleti bulmalarına neden olmuştu.²³

20 *DH. MKT. 2754/99. 9 S 1327. 2 Mart 1909.*

21 *ZB. 328/95. 18 TS 1324. 1 Aralık 1908.* Şirketle hamallar arasında devlet aracılığında Ağustos 1908'de de benzer bir anlaşma yapılmış ve şirket gemileri limana yanaştırmamayı kabul etmişti. Ancak kısa süre sonra hamallar, geceleri şirketin gizli gizli limana gemi yanaştırdığı iddiasıyla tekrar devlet yönetimine şikâyette bulunmuşlardı. (*DH. MKT. PRK. 2782/36. 11 B 1326, 9 Ağustos 1908.*)

22 *DH. MKT. 2733/39. 16 M 1327. 7 Şubat 1909.*

23 "Mavnacıların Grevi", *Tanin*, No: 212, 19 Şubat 1324, 4 Mart 1909, s. 3.

Hamallar şartların ağırlığına rağmen şirketin limanlarda yeni uygulamalarına karşı fiili saldırıları da içerecek şekilde şiddetli bir direniş gerçekleştirmişti. Hamal ve kayıkçılar vapurların limana yanaşmasını, kıyıda mal yükleyip boşaltmasını ve yolcu indirip bindirmesini engellemişlerdi. Olaylarda öne çıkan 42 hamal şirket tarafından işten çıkarılmış ve rıhtıma uğramamak üzere mesleklerinden men edilerek devlet tarafından da cezalandırılmıştı. Ancak hamallar, daha önceden ödedikleri *gedik* paraları nedeniyle bu mesleğin kendi hakları olduğunu belirtip, gedik paralarının kendilerine geri verilmemesi halinde çalışmaya devam edeceklerini, şirketin de günlük 25 kuruş ücret vermemesi halinde eylemlerini sürdüreceklerini belirtmişti. Rıhtımdaki 1.000'den fazla hamalın da bu 42 meslektaşına destek verecekleri ve eylemlerini sürdürecekleri şeklinde haber alınması, çalışanların kararlı duruşları karşısında devlet ve şirketi de zor durumda bırakmıştı.²⁴

Cezalandırmalarla bir noktaya varılamayacağını anlaşılmayla, devlet uzlaşma yöntemine başvurmuştu. Zabtiye Nazırı, Rüsumat Emni ve Nafia Müdürü de dahil olmak üzere devlet yetkilileri rıhtımda çalışan 42 hamalla görüşerek nasihatlerde bulunmuş ve bu engellemelerinden vazgeçmelerini istemişti. Devlet yetkilileri şirketle yaptıkları görüşmeler sonrası 42 hamaldan 30'unu şirketin istihdam etmeyi kabul ettiğini, kalan 12'sinin de Gümrük İdaresi tarafından istihdam edileceğini belirtmişse de, hamallar söz konusu teklifleri kesinlikle reddederek görüşmelerden ayrılmışlardı.²⁵ Devletin bu durum karşısında başvurduğu tedbirse, güvenlik güçlerinin sayısının artırılmasıyla şirketin sözleşmeden kaynaklanan haklarının korunmasının temini olmuştu. İstanbul limanlarında çalışanlar, 1890'lardaki uygulamaları engelleyebilmiş, 1908'le birlikte işlerinin bir kısmını şirketin vinç ve yeni makinelerine devretmek zorunda kalmıştı. Ancak makineleşmenin devam etmesi bu kaybın da artması anlamına gelmekteydi. Bu kayba karşı işçi direniş şiddetli olunca, Mayıs 1909'da 14 hamal, olayları teşvik ettikleri gerekçesiyle 5 yıl süreyle Trablusgarp ve Bingazi'ye sürgün cezasına çarptırılmıştı. 14 kişinin 4'ü, yukarıda bahsettiğimiz 42 hamal arasındandı. Aylar geçmesine rağmen soruna temelli bir çözüm bulunamazken, hamal ve diğer liman çalışanlarının eylemleri de devam etmekteydi. Eylemlerde artan direnç sonrası Rüsumat Emaneti hamalları, *suç işlemeyi görev edinmiş kişiler* olarak nitelendirmişti.²⁶

Bu tepki sadece İstanbul'daki çalışanlara mahsus kalmamıştı. İstanbul hamalları, mavnacıları ve sandalcıları için geçerli olan bu durum, benzer

24 ZB. 330/167. 16 S 1327. 9 Mart 1909.

25 DH. İD. 38-1/48. 25 L 1329. 19 Ekim 1911.

26 ZB. 371/120. 19 C 1327. 8 Temmuz 1909.

şekilde ülkenin diğer kıyı bölgelerinde de yaşanmıştı. İş ve istihdam güvenceleri tehlikeye girdiği için aynı dönemde Beyrut'ta da şirketin uygulamalarına karşı hamal, mavnacı ve kayıkçılar sert tepki göstererek liman ve rıhtımların çalışmasını kilitlemişti.²⁷ Aynı şekilde Selanik limanında da şirketin İstanbul'da olduğu gibi limana dubalar yerleştirerek yük ve yolcu vapurlarının kıyıya tam yanaşmasını sağlama projesi, hamal, mavnacılar ve kayıkçıların şiddetli tepkisi ile karşılaşmıştı. Bu bölgede sendikalaşma ve sosyalist örgütlerin daha güçlü olması ve liman çalışanlarına yoğun destek verilmesi nedeniyle, şirketler için çok daha zorlu bir süreç yaşanmıştı.²⁸ Aynı uygulamaya maruz kalan Sakız Limanı'ndaki mavnacı ve hamallar, rıhtım şirketinin kendilerinden yüksek oranla vergi talep ettiğini belirterek, şirketin vergi ve ücret tarifelerine karşı düzenlenen mitingde ön sıralarda yer almış ve tepki göstermişti.²⁹ Zonguldak'ta da limandaki taşımacılık işlemlerinin şirketin kendi personeline ve makinelere devredilmesi sürecinde uzun bir süredir bu işi kendileri yaptıkları için çalışanlar direnç göstermişti.³⁰

İzmir'deyse Eylül 1913'te başlayan liman işçileri, hamallar ve mavnacıların grevi bölge ekonomisini kısa bir süre durma noktasına getirmiş, limanda yük dolu birçok gemi grev nedeniyle atıl beklemişti. İşçilere sorunlarının çözüleceği garantisi verilerek iş bırakma eylemi sonlandırılmış, bundan sonra işçi örgütü ve işveren tarafı arasında devlet yetkilileri aracılığında uzun bir müzakere süreci başlamıştı. 1914 yılı Mart ayında sonlandırılabilen görüşmeler sonucu imzalanan sözleşmeye baktığımızda, anlaşma maddelerinden biri de, şirketin devlete kaydını yaptırmış 620 işçi dışında başka işçi istihdam etmemesiydi. Bu 620 kişinin sayıca yetersiz kalması halinde de yeni işçi tedariki ancak hükümet izniyle mümkün olabilecekti.³¹ Bu madde aslında işçiler açısından bir geriye dönüş özlemidir. Çünkü gediklerin kaldırılmasından önce, limanda hamal ve diğer işçiler için çalışabilmenin koşulu, o meslek örgütüne kayıtlı olmaktı. Aksi takdirde ne işçilerin serbestçe limanda çalışabilmesi, ne de işletmelerin serbestçe istediği işçiyi istihdam edebilmesi mümkündü. Kaldırılan gediklerle birlikte bu işçi tekelinin de sona ermesi, işçilerin şirketler karşısında güç kaybetmesine ve beraberinde iş ve gelir kaybı gibi tehlikelerle karşı karşıya kalmalarına neden olmuştu. İşte bu da, İzmir'de olduğu gibi, grev sonrası işçilerin en önemli

27 *DH. MKT.* 2648/3. 9 TE 1324. 22 Ekim 1908; *DH. MKT. PRK.* 2788/93. 29 B 1326. 27 Ağustos 1908.

28 *DH. ID.* 112-1/13. 21 Ş 1328. 6 Mart 1913.

29 *T. TNF. MKT.* 146/39. 13 RA 1327. 4 Nisan 1909.

30 *DH. ID.* 151/2. 25 L 1330. 7 Ekim 1912.

31 "İzmir Limanı Amelesi", *Tanin*, No: 1914, 18 Mart 1330, 31 Mart 1914, s. 3.

taleplerinden birinin eski dönemdeki gibi tekel olacak şekilde iş güvencesi sağlamak olmasına yol açmıştı. Eski dönemde işin sahibi olan hamallar, yeni dönemde şirketlerin de devreye girmesiyle birlikte sadece işi yapan kişiler, yani işçiler haline dönüşmekteydi. *İşçileşmeye* yönelik bu dönüşüm de kolay bir geçiş süreciyle olmamış, şiddetli bir direniş nedeniyle zamana yayılarak gerçekleştirilebilmişti.

Hamallar ve diğer liman-rıhtım çalışanları tarafından şirketlerin uygulamalarına karşı gösterilen tepkinin bir benzerini, 1903 yılında Ereğli'deki yerel esnaf da göstermişti. Bölgede Ereğli Maden Şirketi 2.000'den fazla işçi ve memur istihdam etmekteydi. İşçi ve memurların aileleriyle birlikte önemli bir nüfus oluşturmaları, et, ekmek ve diğer çeşitli gıda malları arz eden küçük esnafın da geçim kaynağını oluşturmaktaydı. Ancak 1903 yılı ile birlikte, maden şirketi işçilerin gıda ihtiyaçlarını dikkate alarak kendine bir kazanç kapısı bulmuş, bu doğrultuda et ve ekmek ihtiyacını ihaleyle bir Fransız şirketine vermişti. Ancak bu ihale sonrası bölgede tek geçim ve kazanç kaynaklarının ellerinden çıkması tehlikesiyle karşı karşıya kalan küçük esnaflar, gerek ihalenin yapılışı, gerekse kendileri ve ailelerinin karşılaşacakları zorluklar nedeniyle devletten yardım istemişti.³² Şirketleşmenin bu yerel esnaf için karşılığı, ilk dönemlerde artan işçi sayısı ve nüfusla birlikte bir kazanç kapısı oluşturmuştu. Ancak zaman, şirketleşmenin sadece olumlu yönleri değil, küçük esnafı tehdit edici olumsuz yönlerini de gösterince, çalışanların geleneksel tepkisi Ereğli'de de kendini göstermişti.

Görüldüğü gibi üretim hayatında yeni teknolojilere, şirketleşmeye, gelir ve iş kaybı tehlikesine yönelik bu şiddet hareketleri sadece belli bir dönemle sınırlı kalmamış, 19. yüzyılın geneli ve 20. yüzyıl başlarında farklı bölgelerde görülmüştü. Ancak çalışma hayatının bu zayıf kesimlerinin direnişi, makineleşme ya da ticarî hayatta yeni düzenlemelerin uygulamaya geçişini durduramamış, sadece geciktirici bir etki gösterebilmişti. Bu geciktirici özelliği yanında, Osmanlı'da makine veya teknolojiye karşı çalışan direncinin bireysel örnekler dışında Avrupa'daki kadar şiddetli geçmediğini de ifade edebiliriz.³³ İngiltere'de 1810'da makine kırıcıların idam edilmesine yönelik bir cezai düzenleme yapılması, ya da Fransızlarla savaşmak için İspanya'ya gön-

32 DH. MKT. 657/53. 18 KS 1318. 31 Ocak 1903.

33 Marx, 1600'lü yıllarda Almanya, İngiltere, Hollanda ve Avrupa'nın diğer bölgelerinde halkın tepkisine neden olacağı gerekçesiyle yeni icat edilen ve devlet yetkilileri tarafından yakılan, kullanılması yasaklanan makinelerle ilgili birçok örnek vermektedir. 1630'larda Londra'da kurulan bir yel bıçkı değirmeninin halk tarafından yıkılması, 1758'de Everet tarafından icat edilen su gücüyle çalışan ilk yün kırma makinesinin işsiz kalmaktan korkan 100.000 işçi tarafından ateşe verilmesi, Arkwright'in yün tarama makinesinin yasaklanması için 50.000 kişinin Parlamento'ya dilekçe vermesi gibi örnekler, Avrupa'da oldukça erken dönemlerde başlayan bu hareketlerin önemli bir işçi ve halk desteğine sahip olduğunu da göstermekteydi. (Karl Marx, *Kapital*, C. 1, 8. Bsk., çev. Alaattin Bilgi, Sol Yayınları, Ankara, 2007, s. 409-410.)

derilen asker sayısından daha fazlasının makine kırıcılarla mücadele etmek için görevlendirilmesi, Avrupa ülkeleri için bu eylemlerin çok daha şiddetli olduğunu göstermekteydi.³⁴ Ancak sanayileşme ve şirketleşmenin başarısızlığı ile paralel olarak, bu gelişmelere yönelik çalışan direnci ve tepkisinin de Osmanlı çalışma ve üretim hayatında Avrupa'da olduğu kadar yaşanmadığını söyleyebiliriz.

Boykotlar

1908 sonrası İttihat ve Terakki döneminde boykot silahı önemli bir şekilde kullanılmıştı. Bu doğrultuda ilk olarak bağımsızlığını ilan eden Bulgaristan³⁵ ve Bosna-Hersek'i işgal eden Avusturya-Macaristan'a; Trablusgarp'ın işgalinin ardından İtalya'ya karşı kullanılan boykot silahı, Yunanistan'ın Ege Adalarını işgal etmesinden sonra da Yunan ve Rumları hedef almıştı.³⁶ Boykotlarla ülkelerin ekonomik açıdan zorda bırakılarak askeri ve siyasi bir takım isteklerin kabul ettirilmesi hedeflenmişti. Yabancılar karşı işçiler tarafından boykotun uygulandığı alan olarak liman ve rıhtımlar ön plana çıkmıştı. Boykotu yönlendiren çalışanlarsa, kayıkçı, mavnacı ve hamallardı. Kayıkçı ve hamalların yabancıların mallarını taşımayı reddetmesi, taşıyacakları zaman da yüksek ücret talep etmeleri, Almanya, Fransa, Rusya, İngiltere ve Avusturya gibi birçok ülke elçiliğinin hamal ve kayıkçıları devlete şikâyet etmelerine yol açacak şekilde etkili olmuştu.³⁷

1908-1909 Avusturya boykotu

Boykotlar arasında Ekim 1908'de başlayıp 1909 Şubat sonuna kadar yaklaşık 5 ay süren Avusturya boykotu, bu ülke menşeli mal ve ürünlerin alınıp satılmaması ve hamallar tarafından limanlarda taşınmaması şeklinde gelişen oldukça ses getirici bir eylem olmuştu.³⁸ Boykot ilk olarak Selanikli tüccarların Avusturya fabrikalarına telgraf çekerek daha önce sipariş ettikleri malları almayacaklarını bildirmeleriyle 7 Ekim'de İstanbul'da başlamış-

34 Yaşar Bülbül ve Rahmi Deniz Özbay, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Teknolojiye Karşı Direncin İktisat Tarihi", *İş, Güç Endüstri İlişkileri ve İnsan Kaynakları Dergisi*, C. 9, S. 4, Eylül 2007, s. 25-26.

35 A. MTZ. 04. 173/38. 3 KE 1324. 16 Aralık 1908; A. MTZ. 04. 173/60. 19 KE 1324. 1 Ocak 1909; "Boykotaj", *Volkan*, No: 1, 28 TS 1324, 11 Aralık 1908, s. 4.

36 Emin Elmacı, "İttihat Terakki ve Milli İktisat Düşüncesinin Uygulamaya Geçirilmesi", *İttihat Terakki ve Jön Türkler*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2009, s. 51-52.

37 *DH. İD.* 134/5. Lef. 40, 10 ZA 1329. 2 Kasım 1911.

38 "Nemse Vapurları", *Servet-i Fünun*, No: 126, 3 Teşrinievvel 1324, 16 Ekim 1908, s. 3.

tı.³⁹ Bu boykotta özellikle hamallar gibi işçi kesimleri her ne kadar en önemli unsurlardan biri olsa da,⁴⁰ eylem kısa sürede işçileri aşarak halkın geneline kapsayan ulusal bir hareket haline gelmişti. Halkın kahvelerde çay ve kahveleri yanında Avusturya şekeri olduğu için reddetmesi, İzmir Boykotaj Cemiyeti'nin de bu davranışı överek Avusturya şekeri kullanan hiçbir kahvede çay içilmemesini halka duyurması, boykotun ne kadar yayılmış olduğunu da göstermekteydi.⁴¹

Ulusal kamuoyu ve basında olduğu kadar, uluslararası alanda da önemli bir konu haline gelen boykot sürecinde, başta liman ve gümrüklerde çalışan hamallar olmak üzere işçiler tarafından yapılan eylemler çeşitli sivil toplum kuruluşları ve halk tarafından maddi ve manevi destek görmüştü. Gazeteler tarafından liman işçileri ve hamalların yaptığı bu iktisadî savaşı⁴² övgü ve takdirle karşılayan yayınlar yapılması, liman işçilerinin görüşmek üzere İttihat ve Terakki tarafından kabul edilmesi, desteğin sadece halk tarafından değil, devlet yönetimi ve basın organlarıncada verildiğini göstermişti.⁴³

1908 yılında başlayan boykot, İmparatorluğun hemen her bölgesindeki işçiler tarafından kabul görmüş ve destek bulmuştu. İstanbul'daki tüm hamal, mavnacı ve vapurlara kömür taşıyan işçiler Yağkapanı'nda toplanarak Avusturya gemileri için çalışmamayı kararlaştırmıştı.⁴⁴ "Avusturya mallarına ellelerini sürmek istemediklerini"⁴⁵ belirten liman çalışanları, aylar geçtikten sonra aynı yönde bir bildiri yayınlarak boykottaki kararlılıklarını göstermişti.⁴⁶

39 Mehmet Emin İlhan, "İzmir'de Avusturya Boykotajı", *Tarih ve Toplum*, C. 27, S. 161, Mayıs 1997, s. 19-24.

40 Boykotun başlaması ve yürütülmesinden sonuçlanmasına kadar geçen süre ve boykotun uzun süre etkili olmasında işçi ve hamalların etkisi için bkz. Çetinkaya, *1908 Osmanlı Boykotu-Bir Toplumsal Hareketin Analizi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004.

41 "Boykotaj Cemiyeti", *İttihat ve Terakki*, No: 48, 5 TS 1324, 18 Kasım 1908, s. 4.

42 Avusturya mallarına karşı uygulanan boykot, basında *harb-i iktisadî*, yani iktisadî savaş olarak nitelendirilmekteydi. (Abidin Daver, "Harb-i İktisadî", *Servet-i Fünun*, No: 122, 30 Eylül 1324, 13 Ekim 1908, s. 1-2.)

43 Mehmet Emin Elmacı, "1908 Avusturya Boykotunda Liman İşçileri", *Kebikeç-İnsan Bilimleri İçin Kaynak Araştırmaları Dergisi*, İşçi Hareketleri Dosyası, Y. 2, S. 5, 1997, s. 157.

44 *İttihat ve Terakki*, No: 32, 5 TE 1324, 18 Ekim 1908, s. 4.

45 ZB. 328/64. 11 TS 1324. 24 Kasım 1908. Boykotun uzaması ve Avusturya şirketlerinin ekonomik açıdan iyice zorda kalması sonrası, Avusturya basınında da boykot eylemine yönelik haberlerde büyük bir artış yaşanmıştı. İstanbul'a gelerek Aralık ayında limanlarda hamallarla da görüşen Avusturya gazetesi *Freie Press*, hamalların Avusturya gemileri ile çalışmama kararlılığını gördükten sonra, boykotun suçlusu olarak hamal başı olan bir Kürt hamalı göstermişti. Gazetenin *cahil bir Kürt* olarak nitelendirdiği hamal başı, boykottaki kararlılıklarını gazeteye şu sözlerle belirtmişti: *Kâmil Paşa (Sadrazam) hepimizi Galata Köprüsünde astırsa, yine mallarımıza el sürmeyiz, efendilerinize böyle söyleyiniz.* ("Boykotaj ve Freie Pressin Me'yusiyeti", *İttihat ve Terakki*, No: 67, 29 TS 1324, 12 Aralık 1908, s. 3.)

46 ZB. 627/45. 7 Mayıs 1325. 20 Mayıs 1909.

Bu karar Selanik'teki meslektaşları tarafından da aynı şekilde kabul görmüştü. Selanik'teki hamal ve kayıkçılar, Avusturya menşeli gemilerin mal ve yük işlerinde çalışmazken, bu işlemin başkaları veya gemilerin kendi tayfası tarafından yapılmasına da izin vermemişti.⁴⁷

. Yanya Vilayeti'nde de gümrük ve liman çalışanları Avusturya menşeli gemilerin mallarını taşımayı reddederken,⁴⁸ Trablus'ta ise limana gelen bir İtalyan gemisinin boşaltmak istediği yük arasında Avusturya malları olduğunu gören kayıkçılar malları indirmeyi reddetmişti.⁴⁹ Yine Trablus'ta, kayıkçılar limana gelen Avusturya gemilerindeki yolcuları indirmeyi ve iskeleye taşımayı reddettiği için yolcular karaya çıkamazken, Beyrut'ta ise kayıkçıların aynı şekilde boykota katılması nedeniyle vapur acenteleri kendi temin ettikleri kayıkları kullanarak yolcu indirebilmekteydi. Avusturya mallarına karşı boykot aynı kararlılıkla Yafa,⁵⁰ Üsküp⁵¹ ve İzmir'de de basın da katkı ve teşvikleriyle, halkın geneli tarafından uygulanmaktaydı.⁵²

Ekim 1908'de başlayan Avusturya boykotu, Şubat 1909'a kadar devam etmişti. Boykotaj Sendikası temsilcileri ve Mebus Dr. Rıza Tevfik Bey'in İstanbul ve Galata Gümrüklerine giderek hamallara boykotun sonlandırıldığını bildirmeleriyle birlikte, *Tanin* gazetesinin ifadesiyle "Osmanlıların ilk defa ve büyük bir başarıyla yürüttükleri bu iktisadî savaş" resmî olarak bitirilmişti. Bu başarıda en önemli payı, hamal, mavnacı ve kayıkçı gibi liman çalışanlarına aitti. Tevfik Bey de boykotun sonlandırılmasıyla ilgili halka yaptığı konuşmasında, "eyleme vatanperver şekilde katılan hamal, mavnacı ve kayıkçıları özellikle alkışladığını" belirterek çalışanların hakkını teslim etmişti.⁵³

1909-1911 Yunanistan boykotu

Girit'in işgali sonrası 1909'da başlayan ve bir ara yavaşlayacak olsa da 1911 yılına kadar devam eden Yunanistan boykotu, çeşitli işçi kesimlerinin de yoğun katılımıyla gerçekleştirilmişti. Avusturya İmparatorluğu'na karşı yapılan boykotta en ön sırada yer alan hamal, mavnacı ve salapuryacı gibi çalışanlar, Yunanistan'ın Girit'i ilhak etmesinden kaynaklanan öfke ve be-

47 DH. MKT. PRK. 2802/73. 19 N 1326. 15 Ekim 1908.

48 DH. MKT. PRK. 2808/93. 4 ZA 1326. 28 Kasım 1908.

49 DH. EO. 542/97. 11 ZA 1326. 5 Aralık 1908.

50 "Suriye'de Boykotaj", *İttihad ve Terakki*, No: 42, 29 TE 1324, 11 Kasım 1908, s. 2-3.

51 DH. MKT. 2650/94. 13 L 1326. 8 Kasım 1908.

52 Şule Sevinç Kişi, "Avusturya ve Bulgaristan'a Karşı İzmir'de 1908 Boykotu", *Tarih ve Toplum*, C. 26, S. 152, s. 5.

53 "Boykotaj Kalktı", *Servet-i Fünun*, No: 239, 13 Şubat 1324, 26 Şubat 1909 s. 4; "Boykotajın Refi", *Servet-i Fünun*, No: 240, 14 Şubat 1324, 27 Şubat 1909, s. 2; "Boykotaj Kalkmıştır", *Tanin*, No: 207, 14 Şubat 1324, 27 Şubat 1909, s. 1.

raberindeki iktisadî savaşıta da önemli roller üstlenmişti. Bu çalışanlar, yapılacak boykottan Osmanlı tüccar ve vatandaşlarının olumsuz etkilenmemesi için de tedbir olarak, boykotu başlatmadan 8 gün önce bir duyuru yapmıştı. Duyuruda, 8 gün içinde Yunan bandıralı vapur ve gemilere karşı şiddetli bir boykot başlatacakları bildirilerek, bunlarla iş yapan, ticarî bağlantısı olan tüm tüccarların şimdiden tedbir alması istenmişti.⁵⁴

Yunanistan boykotu da kısa sürede ülkenin diğer kısımlarına yayılmıştı. Karesi'de sahibinin Yunanistan tebaasından olması nedeniyle tarım işçileri bir çiftlikte çalışmayı reddederek işten çıkmıştı. Çiftlik sahibi işçi bulamadığını belirterek devlet makamlarına şikâyetle bulunmuştu.⁵⁵ Rize'deyse limanlara gelen mal ve yükleri iskeleye çıkararak kayıkçılar boykota başlamalarını şu şekilde bildirmekteydi: "Vatanımızın bir parçası olan Girit'e Yunanlıların ellerini uzatmaları, ellerimizden tırnağımızı çekmeleri gibi bize acı veriyor. Hepimiz her türlü fedakârlığa hazırız. Bugünden itibaren Yunan vapurlarına şiddetle boykota başladık. Tüm Rize Kayıkçıları Namına Kethüda Şevki."⁵⁶ Bir süre ara verildikten sonra 1910 Mayıs sonlarına doğru tekrar şiddetli bir şekilde başlayan eylemler ülkenin her tarafına yayılmıştı. Trabzon, Giresun, Samsun, Selanik, Hayfa, Bandırma, Mudanya ve ülkenin hemen her limanında Yunan vapur ve gemilerine karşı hamal, mavnacı ve kayıkçılar boykot yapıyordu.⁵⁷

Boykot eylemi plansız bir şekilde de işlememiş, İzmir başta olmak üzere Trabzon, Mersin, Balıkesir Balya ve daha birçok bölgede kurulan *Boykotaj Cemiyetleri* eylemlerin öncüsü olmuştu. İzmir Boykotaj Cemiyeti, Ağustos 1909'da Reji İdaresi'ne çağrıda bulunarak, istihdam ettiği tüm Yunan işçileri işten çıkarılmasını, aksi takdirde Yunan tüccarları ve şirketleri ile birlikte Rejinin mallarına karşı da boykot uygulayacaklarını bildirmişti. Reji ise zaten 8-9 kadar Yunanlı memur çalıştırdıklarını ve bunların da düşük maaşlı olduğunu, işten çıkarılmalarının hakkaniyet dışı olacağını belirterek devlete şikâyetle bulunmuştu.⁵⁸

İstanbul'da boykot eylemlerini, *Dersaadet Boykotaj Heyeti - Dersaadet Harb-i İktisadî Heyeti* yönlendirmekteydi. Bu heyetler basından yararlan-

54 "Yunanistan'a Boykotaj", *Tanin*, No: 335, 26 Temmuz 1325, 8 Ağustos 1909, s. 1.

55 *DH. MUI. 117/56. 29 B 1328. 6 Ağustos 1910.* Yunanlıların daha yoğun olduğu ve Yunan tüccarların önemli ticarî faaliyetlerde bulunduğu İzmir'de boykotun başlaması, gelişim süreci ve ekonomik, sosyal ve uluslararası alandaki yansımaları ile ilgili olarak bkz. Evangelia Ahladi, "İzmir'de İttihatçılar ve Rumlar Yunan-Rum Boykotu (1908-1911)", *Kebikeç-İnsan Bilimleri İçin Kaynak Araştırmaları Dergisi, II. Meşrutiyet ve İttihat Terakki Dosyası*, S. 26, 2008, s. 175-200.

56 "Matbaamıza Varid Olan Telgraflar", *Tanin*, No: 338, 29 Temmuz 1325, 11 Ağustos 1909, s. 2.

57 "Yunanistan'a Boykotaj - Hamiyetli Mavnacı ve Kayıkçılar", *Tanin*, No: 635, 26 Mayıs 1326, 8 Haziran 1910, s. 2; "Boykotaj", *Tanin*, No: 641, 1 Haziran 1326, 14 Haziran 1910, s. 2; "Boykotaj", *Tanin*, No: 642, 2 Haziran 1326, 15 Haziran 1910, s. 2.

58 *DH. MUI. 2-2/5. 17 Ş 1327. 3 Eylül 1909; DH. SYS. 22/1-07. 8 Z 1328. 11 Aralık 1910.*

rak ve toplantılar yoluyla halk arasında boykotun yayılmasını temine çalışırken, hamal başlarına çektikleri telgraflarla da boykotu organize etmişti. Mersin Boykotaj Cemiyeti de Osmanlı Bankası'na bir yazı göndererek, Mersin Şubesi'ndeki Yunanlıları işten çıkarmasını, aksi takdirde bankadaki hesaplarını kapatarak farklı bankalarla çalışmaya başlayacaklarını bildirmişti.⁵⁹ Balıkesir Balya'daki boykotaj cemiyetiye, Balya Karaaydın Madenleri Şirketi'nden Yunanlıları işten çıkarmasını talep etmişti. Durumu devlete şikâyet eden şirket yönetimi, böyle bir işten çıkarma hareketine girişmesi durumunda madenlerde üretimin de tamamen duracağı ve 2.000'den fazla Osmanlı vatandaşının işsiz kalacağını, devlet hazinesinin de bu durumdan büyük zarar göreceğini ileri sürerek Cemiyetin isteklerine karşı yardım istemişti.⁶⁰

Boykot eylemlerinin Reji ve Osmanlı Bankası gibi kamusal ortaklıkların da bulunduğu müesseselere kayması devletin de bu tepkiden zarar görme ihtimalini ortaya çıkarmıştı. Rejinin ortaklarından birinin aynı zamanda devlet olması nedeniyle, İzmir'deki Cemiyete nasihatlerde bulunulması yerel yönetime bildirilmişti.⁶¹ Mersin Boykotaj Cemiyeti'nin eylemi üzerine gönderilen yazı ise, devletin boykot eylemlerine gizli de olsa sahip çıktığını göstermekteydi. Osmanlı Bankası ile ilgili durumun bildirilmesi üzerine yerel yönetim Dahiliye Nezareti tarafından verilen cevapta, Girit meselesi hakkındaki siyasî görüşmelerin Osmanlı açısından iyi gittiği belirtilerek, bu doğrultuda heyecanlı boykotçuların biraz sakin olması gerektiği bildirilmişti.⁶²

1910 yılı ortalarında, özellikle İstanbul, Edirne ve Hüdavendigâr vilayetlerinde Yunanlılara karşı boykot kararlı bir şekilde devam ediyordu. Ancak Girit meselesinde Osmanlı lehine gelişmeler yaşandığını belirten devlet yönetimi, boykota artık son verilmesini bildirmişti. Girit meselesindeki bu olumlu gidişat yanında, boykot eyleminin büyümesiyle birlikte Yunan olduğu sanılarak imparatorluğun kendi vatandaşı birçok Rum tüccara karşı da eylem yapılmaktaydı. Lokanta, bakkal, ayakkabıcı ve tekstil dükkânı gibi Rumlara ait satış yerlerinin önünde toplananlar dükkânlara müşteri girmesini engellerken, işyeri sahiplerinin mecburen dükkânlarını kapatmalarına neden olmuştu.⁶³ Boykot uygulamasından Rum vatandaşlar dışında, Yunan olduğu zannıyla bazı Osmanlı vatandaşı Türkler bile zarar görmeye başlamıştı. Nitekim Adana'da Türk Dram Kumpanyası direktörü İsmail Behçet Bey tarafından çekilen telgrafta, Yunan zannedildikleri için boykotla karşı karşıya kaldıkları bildirilmiş-

59 DH. MUI. 108-1/46. 16 Haziran 1326. 29 Haziran 1910.

60 DH. MUI. 108-1/48. 15 Haziran 1326. 28 Haziran 1910.

61 DH. MKT. 2910/96. 8 Ş 1327. 25 Ağustos 1909.

62 DH. MUI. 108-1/46, a.g.e.

63 DH. EUM. THR. 49/40. Lef. 13-17-18-19. 27 Haziran 1326. 10 Temmuz 1910.

ti.⁶⁴ Yafa ve Kudüs'e Yunan gemileriyle getirildiği için hamal ve kayıkçıların mallarını taşımadıkları bir Alman ve bir Osmanlı tacirinin boykottan kurtulabilmesi içinse devlet makamlarının devreye girmesi gerekmişti.⁶⁵ İzmir'deyse yine Yunanlı olduğu sanılarak bir lokantanın bira fıçları denize atılmış, ancak sahibinin İngiltere vatandaşı olduğu ortaya çıkınca, İngiliz Elçiliği'nin de olan tarafı haline geldiği ve tepki gösterdiği bir süreç yaşanmıştı.⁶⁶

Boykot resmî olarak 1911 yılında bitirilmişse de, halk ve işçilerin eylemi sonraki yıllara da yaydıkları görülmekteydi. 1912 yılının başlarında İzmir, Çanakkale ve Ayvalık gibi çeşitli bölgelerde boykot devam ediyordu. Ayvalık'ta, Yunan tebaasından olan Trikopi'nin çiftliğinde zeytin ve diğer mahsul-lerin toplanması zamanı geldiğinde boykot nedeniyle işçiler çalışmayı reddetmiş, çalışmayı kabul eden işçilerse engellenmişti.⁶⁷ Boykotun başlamasının ardından yaklaşık 3 sene geçmiş olduğu düşünülürse, eylemlerin halk ve işçilerin gözünde söz konusu ülkelere karşı doğal bir davranış şekli haline dönüşmekte olduğu anlaşılmaktadır.

1911 İtalya boykotu

İtalya'nın 1911 yılında Trablusgarp'ı işgal etmesi sonrası başlayan bu boykotta, devletin de boykotçu grubun başını çekmesi nedeniyle çalışma hayatı açısından daha farklı sonuçlar doğmuştu. İtalyan şirketlerine yapılan ekonomik hareketin yanında, demiryollarında, Düyün-ı Umumiye'de ve daha birçok kurumda istihdam edilen İtalyan işçiler işlerinden çıkarılmıştı.⁶⁸ Devlet adamları tarafından basına yapılan açıklamalarda, olası bir işgal halinde işçi veya halk tüm İtalyanların yurtdışına çıkarılacağı ve İtalya'ya iktisadî bir saldırı yapılacağı belirtilmişti.⁶⁹ Açıklamalar 1908 Avusturya ve 1909 Yunanistan boykotlarından sonra, bu ekonomik silahın halk için olduğu kadar devlet adamları açısından da öneminin kavrandığını gösteriyordu.

Trablusgarp'ta İtalya işgaliyle birlikte, ülke içinde İtalyan mallarına karşı iktisadî savaş da hızlı bir şekilde başlamıştı. Bu boykotta da İtalyan gemileriyle gelen ticarî mal, eşyalar ve yolcular mavnacı ve kayıkçılar tarafından indirilmezken, hamallar İtalyan gemilerine mal taşımamış ve gemilerin yükleriyle birlikte geri dönmesine neden olmuştu. Boykot sadece İtalyan gemileri-

64 DH. MUI. 109/46. 1 B 1328. 9 Temmuz 1910.

65 DH. MUI. 109/48. 3 B 1328. 11 Temmuz 1910; DH. MUI. 111/8. 29 C 1328. 8 Temmuz 1910.

66 DH. EUM. THR. 84/20. Lef. 28-29-30. 14 Mayıs 1326. 27 Mayıs 1910.

67 DH. SYS. 22/2-5. 19 M 1330. 9 Ocak 1912.

68 Kemal Yakut, "II. Meşrutiyet Döneminde İtalyan Boykotu", *Tarih ve Toplum*, C. 36, S. 211, Temmuz 2001, s. 23-24.

69 "İtalyanlara Karşı Boykot", *Sabah*, No: 7899, 23 N 1329, 16 Eylül 1911, s. 1-2.

ne değil, İtalyan malları taşıyan diğer ülkelerin gemilerine karşı da uygulanıyordu.⁷⁰ Liman çalışanları sadece İtalya'ya karşı boykot uygulamakla kalmıyor, ordunun ihtiyacını karşılamak için askerî sevkiyatlarda da ücretsiz olarak tüm mesailerini harcıyordu. Bu hareketleri de kamuoyunda büyük takdirle karşılanmıştı.⁷¹ 1912'de imzalanan Uşi Antlaşması ile birlikte Osmanlı'nın Afrika'daki bu son toprak parçasını da kaybetmesiyle İtalya boykotu da sessiz bir şekilde sonlanmıştı.

Ücret ve çalışma süresi nedeniyle grev dışı işçi eylemleri

Aşağıda grevlerde de göreceğimiz üzere, Osmanlı'da işçi veya memur çalışanların gerçekleştirdikleri eylemlerin genelinde bir ücret sorunu söz konusuydu. Bu sorun bazen ücretlerin ödenmemesinden kaynaklanırken, bazense düşüklüğünden ya da gecikmesinden kaynaklanmıştı. Ancak ücret temelli tüm işçi hareketleri bir grevle sonuçlandırılmayabilmişti. Buna göre ödenmeyen ücretler bazen şiddetli işçi eylemlerine sahne olmuş, iş bırakma veya greve dönüşmeyen bu eylemler anlık ve plansız bir şekilde gerçekleştirilmişti. Bu hareketler için bir dönemlendirme yapılabilmesi de söz konusu değildir. Çünkü ücretli çalışma nasıl tarihin her döneminde söz konusu olmuşsa, bu ücretin gecikmesi veya ödenmemesi nedeniyle çalışanların eylemleri de aynı şekilde her dönemde görülebilmisti. Ancak özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısıyla birlikte ücretli çalışmanın artması, malî yapının da bozulmasıyla birlikte bu tarz eylemlerde artış yaşanmıştı.

1860'ta, Musul Vilayeti'nde telgraf hatları boyunca istihdam edilen işçilerin 18 gündür ödenmeyen ücretleri nedeniyle telgraf hatlarına zarar vermesi,⁷² 1861'de Elbisehane-i Askerî işçilerinden 300-400 civarında işçinin aynı nedenle Seraskerlik İdaresi'ne gelerek tepki göstermeleri ücret alamadan kaynaklanan eylemlerdi. Kendileriyle görüşmek için gelen devlet yetkililerini de tehdit ve darp eden Elbisehane işçilerinin eyleminin sonlandırılması ancak asker müdahalesiyle mümkün olabiliyordu. Bu eyleme önyak oldukları gerekçesiyle işçilerden 10-15'i de gözaltına alınmış, askerî kanunlara göre yargılanmak üzere mahkemeye sevk edilmişlerdi.⁷³

Ücret nedeniyle işçi eylemleri 1900'ler sonrasında da görülmüştü. 1908'de vapur çalışanları, zaten düşük olan ücretlerinin 3 aydır verilmemesi nedeniyle Bahriye Nezaretine şikâyet dilekçesi yazmıştı. Dilekçeye imza atan

70 "İtalya Emtiası", *Tanin*, No: 1111, 23 Eylül 1327, 6 Ekim 1911, s. 1; "Boykotaj", *Tanin*, No: 1111, 23 Eylül 1327, 6 Ekim 1911, s. 2.

71 "Hamalların Himmeti", *Tanin*, No: 1124, 6 TE 1327, 19 Ekim 1911, s. 5.

72 *HR. MKT. 356/7. 29 R 1277. 14 Kasım 1860.*

73 *i. DH. 496/33745. 23 R 1278. 28 Eylül 1861.*

bir işçinin asker tarafından sebep gösterilmeden tutuklanması sonrası işçiler toplanarak Saraya yürümek istemiş, ancak asker müdahalesiyle engellenmişlerdi.⁷⁴ 1909'da, Kavala'daki tütün işçileri ücretlerinin indirileceği haberi üzerine fabrika ve tütün mağazalarının camlarını kırıp binalara zarar vermişti. Bir grev hareketine dönüşmeyen bu eylem sonrası, şirketlerin zararının tazmini için işçi ücretlerinden kesinti yapılmıştı.⁷⁵ 1912'de Iznik gölü ameliyatında çalışan işçilerle müteahhitler arasında ücretlerin azlığı, tatil günlerinde ücret verilip verilmeyeceği ve işçilerin gemilerle nakledilmesi konusunda anlaşmazlıklar çıkınca, Kürtler başta olmak üzere işçiler müteahhitlere ve kamu binalarına saldırmıştı. Bu durum Avrupa Basını'nda da yer bulunca, yaşanan prestij kaybı nedeniyle devlet bir hayli rahatsız olmuştu.⁷⁶

Yine 1912'de ücret anlaşmazlığı nedeniyle, Samsun-Sivas demiryolu hattının yapımında çalışan 3.000'den fazla işçi hattın yapımının ihale edildiği müteahhitleri tehdit etmiş, Fransız bir müteahhidi ise darp etme teşebbüsünde bulunmuştu. İşçilerin saldırısı ancak askerî tedbirlerle engellenebilmişti.⁷⁷ Aynı yıl Anadolu Bağdat Demiryollarının Adana'da Toros Tüneli yapımında çalışan 2.000 civarındaki işçi ücretlerinin düşük olduğu ve çalışanlar arasında adaletsiz ücret dağıtıldığı gibi gerekçelerle hattaki Alman mühendislere saldırmış, mühendisler evlerinden asker kontrolünde çıkabilmişti. Yakın bir dönemde yine ücret anlaşmazlığı nedeniyle aynı hattın Halep civarında çalışan bir Alman mühendisin öldürülmüş olması, Almanya Elçiliğinin Osmanlı yöneticilerine tepki göstermesine neden olmuştu. Elçilik, şirket memurlarının maruz kaldıkları tüm zorluklar içinde en önemlisini işçi ücretleri hakkında yaşanan anlaşmazlıklar olarak gösterip durumu teyit ederken, *ücret ödeme günlerinde işçilerin silah taşımalarının yasaklanmasını* talep ederek işçilerin ücret konusunda oldukça hassas olduklarını da göstermekteydi.⁷⁸

Osmanlı'da grevler ve tarihî gelişimi

Osmanlı'da çalışma şartlarından memnun olmadıkları için işçilerin iş bırakma eylemlerine, yani grevlere başvurmaları, sadece fabrikaların açılmaya başladığı 1830'lar sonrasında değil, ücretli çalışma ilişkilerinin olduğu hemen her dönemde söz konusu olmuştur. Ancak özellikle Temmuz 1908'de meşrutiyetin tekrar ilanı ile birlikte grevler ve iş bırakma eylemlerinde adeta bir patlama yaşanmış ve aşağıda görüleceği üzere 5 ay gibi bir sürede he-

74 Y. PRK. HR. 36/4. 14 M 1326. 17 Şubat 1908.

75 DH. MKT. 965/17. 11 RA 11327. 2 Nisan 1909.

76 DH. H. 29-1/35. 26 B 1330. 11 Temmuz 1912.

77 DH. ID. 107/56. 23 Eylül 1328. 6 Ekim 1912.

78 DH. ID. 112-1/16. 2 Z 1330. 12 Kasım 1912.

men her alanda grevler yapılmıştı. 1908 yılını bir dönüm noktası olarak kabul ederek, çalışmanın bu bölümünde grevleri 1908 yılı öncesi ve sonrası şeklinde bir temel ayrımla ele alacağız. İlk olarak 1908 öncesinde, 1870'lere kadar olan dönemde tespit edilebilen grevlere yer verdikten sonra, 1870'ler sonrası gerçekleştirilen iş bırakma eylemlerine onar yıllık sürelerle değineceğiz. Bir grev dalgası şeklinde geçen 1908 Temmuz-Aralık döneminde grevleri yapıldıkları sektörler göre tasnif edip, 1909-1923 döneminiyse, grev sayısındaki azalma nedeniyle sektörel bazda değil, zaman temelli bir tasniflendirme ile yine 1908 öncesi gibi dönem dönem ele alacağız.

Grevlere geçmeden önce, Osmanlı'da grev kavramının nasıl tanımlandığını belirtmek faydalı olacaktır. Ta'til-i Eşgal, Terk-i Eşgal, Ta'til-i Vazife, Terk-i Hizmet vb. birçok ibare ile tanımlanan grev, bu ibarelerden de anlaşılacağı üzere işlerin ve çalışmanın tatil edilmesi, yani geçici bir süre bırakılmasıydı.⁷⁹ Dahiliye Nezareti tarafından grev, "ta'til-i eşgal bir veya birkaç çeşit işçilerin hizmet ettikleri müessesese müdürlerine (yönetimine) karşı hoşnut olmadıkları hayat şartlarının yeniden düzenlenmesi ve iyileştirilmesi maksadıyla müracaat ettikleri bir tedbir" olarak tanımlanmıştı. Aynı belgede grevin toplu bir eylem olması ve devletin grev karşısında takınması gereken tavrına da değinilmişti. Grevler işçilerin *genel iradesiyle* gerçekleşir denilerek, grev eyleminin bir toplu eylem olmasına değinilmiş, ayrıca bir veya birkaç işçi çeşidinin (farklı mesleklerden) toplu veya tekil olarak iş bırakması denilerek, greve katılıma göre de eylemin kapsamı belirtilmekteydi.⁸⁰

Ta'til-i Eşgal Kanunu layihası mazbatasında ise grev, *bir işletmede, bir meslekte çalışan işçilerin* (müstahdemin ve amele ibaresiyle tanımda hem beyaz yakalı hem de mavi yakalı işçiler kastedilmektedir) *tamamı veya büyük bir*

79 Özellikle arşiv belgeleri ve dönemin süreli yayınları üzerinde çalışmak isteyen araştırmacıların bu noktada dikkat etmesi gerekir. Çünkü Ta'til-i Eşgal kelimesi, işlerin atıl bırakılması, yani iş bırakılması anlamına gelmekle birlikte, sadece işçiler açısından yapılan grevler nedeniyle değil de, her türlü sebepten işlerin atıl kalmasını ifade etmektedir. İşveren kaynaklı, bir doğal afet kaynaklı, ya da olağanüstü bir durum (savaş, eşkıya saldırısı vb.) nedeniyle de işler atıl kalabilmekte, yani ta'til-i eşgal söz konusu olabilmekteydi. 1910 yılında hammaddeleri tükendiği için fabrikaları kapatan ve 1.000 kadar işçinin işsiz kalmasına neden olan Selanik iplik fabrikalarının bu davranışı da basında, *Selanik'te Ta'til-i Eşgal* başlığıyla haber verilebilmişti. Ancak bu durum işçi kaynaklı bir iş bırakma eylemi, yani grev değil, tam tersine işverenin bir kararı sonrası alınmıştı. ("Selanik'te Ta'til-i Eşgal", *Tanin*, No: 741, 10 Eylül 1326, 23 Eylül 1910, s. 4.) Aynı şekilde 1909'da Adana'da farklı din ve ırktan vatandaşlar arasında çıkan olaylar nedeniyle şehirde ticarî işleyişin durması ve fabrikaların işleyememesi, devlet kayıtlarında *fabrikalar birkaç gün ta'til-i eşgal etmişler...* şeklinde verilmekteydi. (*DH. MKT. 2841-49. 23 CA 1327. 12 Haziran 1909.*) Dolayısıyla ta'til-i eşgal vb. yukarıdaki kavramların, özellikle erken dönemler için olmak üzere grev de dahil olmak üzere her ne sebepten olursa olsun işlerin durmasını ifade ettiğine ve grevden daha kapsamlı bir kavram olduğuna dikkat etmek gerekir. 1909 sonrasında grev kelimesi de yaygınlaşırken, ta'til-i eşgal kavramının istisnalarla birlikte grevi tanımlamada daha yoğun kullanıldığı görülmektedir.

80 *DH. I. UM. 11-2/2-53. Lef. 3. 7 C 1340. 5 Şubat 1922.*

kısmı tarafından *defaten* (bir defada, birlikte) *hizmet ve işin terk edilmesi* şeklinde tanımlanmıştır. Bu eylemin hedefleri olarak, ücret artışı, çalışma saatlerinin kısaltılması veya diğer amaçların meşru bir yolla gerçekleştirilebilmesi gösterilmişti.⁸¹

Devlet belgelerinde genellikle *ta'til-i eşgal*, *terk-i eşgal*, *terk-i hizmet* gibi kelimelerle tanımlanan iş bırakma eylemleri, gazetelerde ise bu iki kavram dışında, en az onlar kadar sıklıkta *grev* kelimesi ile de haber yapılmaktaydı. 1908 sonrası diğer yabancı kelimelerle birlikte *grev* kelimesinin de çokça geçmeye başlaması, *Servet-i Fünun* gazetesine bir okuyucunun eleştiri yazısı göndermesine neden olmuştu. *Bir Türk Kadını* imzasıyla ve *matbuattan bir rica* başlığıyla yayınlanan yazıda, Türkçe *terk-i eşgal* kelimesi yerine basında sürekli *grev* kelimesi kullanılması eleştirilirken, Türkçeye sahip çıkılması çağrısında bulunulmuştu.⁸²

1908 öncesi Osmanlı'da grevler

1870 öncesi grevler

Osmanlı'da ücret karşılığı çalışan işçilerin çalışma hayatında yaşadıkları rahatsızlık ve diğer sorunlar nedeniyle iş bırakmaları ve *grev* yapmaları sadece 19. yüzyıla birlikte olmamış, ücretli çalışmanın söz konusu olduğu her dönemde geçerli olmuştu. Erken dönemler için tespit edilebilen ilk iş bırakma eylemlerinden biri 1473 yılında seramik işçileri tarafından yapılan *grev*di. Bu tarihte yabancı çini ustaları karşılaştıkları güçlüklerden şikâyet etmiş, paralarını alamadıkları sürece çalışmayacaklarını belirtmişti.⁸³ 1587 yılında ise, İstanbul'da Mehmet Paşa tarafından yaptırılan cami inşaatında çalışan duvarcı, marangoz ve taşçı ustaları 12 akçe olan günlük ücretlerinin yetmediği şikâyetiyle 4'er akçe zam istemiş ve bu nedenle işi durdurmuşlardı.⁸⁴

1600'lü yıllarda Edirne ve Enez Kadılarına yazılan bir fermanın neccar işçileri tarafından yapılan bir *grev* açıkça görülmektedir. Buna göre neccarlar için daha önceden bir ferman ile işçinin vasıf seviyesine göre 18, 20 ve 24'er akçe ücret belirlendiği, ancak işçilerin daha fazla ücret talep ettikleri ve bu nedenle de işi bıraktıkları belirtilmişti. Bu işçilerin tekrar işlerinin başına getirilmeleri ve fermanla belirlenmiş ücretten çalıştırılmaları emredilmişti.⁸⁵ 1620'de Venedikli tüccarlara karşı İzmir limanındaki hamallar da ücretleri-

81 "Ta'til-i Eşgal Layihesi Kanunnamesi hakkında Encümenince Kaleme Alınan Mazbata", *Meclis-i Mebusan-ı Osmanî Birinci Devre 1324-1325 İçtimai*, Matbaa-i Amire, ŞD. TNZ. 545/13 içinde.

82 "Matbuattan Bir Rica", *Servet-i Fünun*, No: 97, 11 Eylül 1324, 24 Eylül 1908, s. 4.

83 Mehmet Şehmus Güzel, "İlk Grev", *Tarih ve Toplum*, S. 119, Kasım 1993, s. 41.

84 Koç, a.g.e., s. 42.

85 Yazgan, a.g.e., s. 30.

nin 3 kat artırılması talebiyle grev yapmıştı. Hamallar, kendileri çalışmadığı gibi, Venedikli tüccarların daha ucuza çalışmayı kabul eden hamalları istihdam etmesini de engellemiştir.⁸⁶

19. yüzyılda 1870 öncesinde de grevlere rastlanılmaktadır. Bu eylemlerin geneli de ücret temelli iş bırakma hareketleriydi. Elbisehane-i Askeri işçileri ödenmeyen ücretlerini alabilmek için Mayıs-Eylül 1826 arasında beş ay süreliğine iş bırakmıştı.⁸⁷ 1827 yılında Kal'ay-ı Tis'a (Dokuzuncu Kale) olarak bilinen kalenin inşaatı sırasında işçiler ücretlerine zam istemiş, aksi takdirde işlerini bırakacaklarını ve çalışmayacaklarını bildirmişti. Ancak devletin işçilerin bu hareketlerine cevabı da sert olmuş ve işini bırakanların tutuklanıp sürgün edileceği, bunların firarına yardım edecek kayıkçıların da sürgünle cezalandırılacağı tebliğ edilmişti.⁸⁸ 1861 yılında 6 aydır ödenmeyen ücretlerinden dolayı Tersane-i Âmire işçilerinin bir kısmı işi terk ederken, kalan işçiler de çalışmayarak ücretlerini talep etmişlerdi.⁸⁹ 1862 yılında Elbisehane-i Âmire işçileri,⁹⁰ Mart 1863'te ise Zonguldak kömür madenlerindeki işçiler de çalışma şartlarına tepkilerini grev eylemleriyle somutlaştırmıştı.⁹¹

Bu erken dönemlerde gerçekleştirilen grevlerin temel özelliği, çalışma şartlarından sadece ücretlerin işçiler tarafından problem olarak algılanmasıydı. İş bırakma eylemlerinin genelinin altında ücretlerin düşüklüğüne ya da geç ödenmesine tepki gösterilmesi yatmaktaydı. Bunun dışında çalışma saatlerinin veya diğer çalışma şartlarının iş bırakmaya neden olacak herhangi bir işçi eylemine neden olduğu konusunda kayıtlarda bilgiye rastlanılmamıştır. Erken dönemler için ekonomik gelişmişliğe paralel olarak yapılan işlerin çok ağır olmaması ya da çok sayıda işçi çalıştıran fabrika, atölye vb. üretim birimlerinin sayıca azlığı, işçi eylemlerinin gerek nicel gerekse nitel açıdan zayıf kalmasının da en önemli nedeniydi.

1870-1908 yılları arasında Osmanlı'da grevler

1870-1880 dönemi

1870'ler devletin artan mali sıkıntısıyla birlikte grev sayısında artış görülen bir dönemdir. Aşağıda da görüleceği üzere bu dönemde yapılan grevlerin tamamına yakın kısmının devlete ait fabrikalarda gerçekleştiril-

86 Berber, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Domino Etkisi Yapan Bir Eylem: İzmir Liman İşçileri", *a.g.e.*, s. 5.

87 Koç, *a.g.e.*, s. 42-43.

88 HAT. 305/18029. 29 Z 1242. 24 Temmuz 1827.

89 A. MKT. NZD. 354/32. 19 ZA 1277. 29 Mayıs 1861.

90 Çelik, *a.g.e.*, s. 113-114.

91 Karakışla, "Osmanlı Sanayi İşçisi Sınıfının Doğuşu 1839-1923", *a.g.e.*, s. 30.

mesi de bu durumun bir işaretidir. Bu dönemde tespit edilen ilk grevler 1872'nin hemen başlarında idi. Ocak 1872'de İstanbul'da Hasköy Tersanesi işçileri,⁹² Şubat ayında ise Beyoğlu Telgrafhanesi çalışanları grev yapmıştı.⁹³ Grevlerin sebebi, işçilerin aylardır alamadıkları ücretleriydi. İsteklerini bildirmek üzere Padişah ile görüşmek isteyen işçiler bunda başarılı olamamış ve Sadrazamla görüşmüşlerdi. İçinde buldukları zor durum hakkında gazetelere de haber gönderip kamuoyu desteğini sağlamayı hedeflemişlerdi.⁹⁴ Güvenlik güçlerinin baskısına rağmen işçilerin çalışmama yönündeki kararlılıkları olumlu sonuç vermiş ve ödenmemiş ücretlerini almışlardı.⁹⁵

Mart ayında bir diğer grevi Rumeli Demiryolu'nun İstanbul Yarımburgaz-Ömerli kısmı inşaatında çalışan işçiler gerçekleştirmişti. İşçiler kendilerine ödenen ücretin inşaatın genelinde çalışan işçilere ödenen ücrete oranla daha az olduğunu öğrendiklerinde çalışmayı bırakmıştı. İş bırakmalarının yanında, bitirilmiş rayların ortasına bir çadır kurarak inşaat alanına malzeme taşıyan trenlerin geliş gidişlerini de engellemişlerdi. Grev yapan bu işçiler arasında silahlı işçiler bulunması nedeniyle şirket yetkilileri greve müdahale edememişti. Güvenlik güçleri ise, imtiyaz sözleşmesi gereğince şirketin hukukuna tecavüz olur düşüncesiyle greve ve grevci işçilere herhangi bir müdahalede bulunmamıştı. Bu ortamda devam eden grevde işçiler 20 gün boyunca çalışmamıştı. Aynı dönemde Haydarpaşa-İzmit demiryolu hattının yapımında çalışan işçiler de grev yapmıştı. Ancak burada demiryolu yapımı bizzat devlet tarafından yürütüldüğü için grevci işçilere güvenlik güçleri müdahale ederek grevi durdurmuştu.⁹⁶ Temmuz ayındaysa Beykoz Deri ve Kundura Fabrikası işçileri grev yapmıştı.⁹⁷

1870'li yıllarda grev yapma açısından en fazla öne çıkan çalışan grubu tersane işçileri olmuştu. Ocak 1873'te 11 aydır alamadıkları ücretleri nedeniyle iş bırakan 500-600 kadar tersane işçisi Bab-ı Ali'ye gelerek aileleriyle birlikte Bahriye zabitelerinin erzağını yağmalamışlar, çıkan çatışmada yaralananlar olmuştu.⁹⁸ 1875'teyse 6 aylık alacaklarını talep eden 1.200 tersane işçisi greve başlamış, 1 hafta sonra 6 haftalık ücretlerinin ödenmesiyle grevi sonlandırmışlardı. Aynı yıl yabancı mühendislerle yaşadıkları problemler nedeniyle Taksim'deki Müslüman inşaat işçileri, kâhyaların da teşvi-

92 Güzel, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e İşçi Hareketi ve Grevler", *a.g.e.*, s. 805.

93 Türkoğlu, *a.g.e.*, s. 16.

94 Etingü, *a.g.e.*, s. 75-76.

95 Ağralı, *a.g.e.*, s. 22.

96 Vahdettin Engin, *Rumeli Demiryolları*, Eren Yayıncılık, İstanbul, 1993, s. 77.

97 Güzel, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e İşçi Hareketi ve Grevler", *a.g.e.*, s. 805.

98 Sencer, *a.g.e.*, s. 135-136.

kiyle Sirkeci hamalları, 1876'da Araba Şirketi'nde çalışan ve şirket ortaklarından Hristaki Efendi ile sorun yaşayan arabacılar ve alamadıkları ücretleri nedeniyle Haydarpaşa demiryolu işçileri de grev yapmıştı.⁹⁹ Darphane işçileri¹⁰⁰ ve Fişekhane işçileri de aynı yıl alamadıkları ücretleri nedeniyle greve başlayan işçilerdendi.¹⁰¹

1875'te İngiltere Elçiliği, Tersane-i Âmire top fabrikasında çalışan İngiliz işçilerin ücretlerini alamamaları nedeniyle şikâyetle bulduklarını belirterek ücretlerinin ödenmesini talep etmişti. Durumun böyle farklı ülkeleri ilgilendiren bir konu haline gelmemesi için devlet yönetimi de işçi alacaklarının hemen kapatılması üzerinde duruyordu.¹⁰² Ancak Şubat 1876'da Hasköy tersanesindeki İngiliz makinist ve işçilerin grev yapması, yabancı işçilerin ücret alacaklarının ödenemediğini göstermektedir.¹⁰³ Mart ayının 29'unda ise, yine alamadıkları ücretleri nedeniyle 800 civarında tersane işçisi Babı Ali'ye yürümüş, Bahriye Nazırı Yaveri'nin kendileriyle görüşmesi ve en kısa sürede ücretlerinin ödeneceği sözünü vermesinden sonra aynı gün eylemlerini sonlandırarak işbaşı yapmışlardı.¹⁰⁴ 2.000 kadar tersane işçisinin Mayıs ayında aynı şikâyetlerini tekrarlamaları, devletin ücret ödeme sözlerini gerçekleştiremediğini göstermektedir.¹⁰⁵ Bahriye Nazırının işbaşı yapacak işçilere 1 aylık ücretlerinin hemen verileceğini, yapmayanlara ise tüm ücret alacaklarının ödenerek işten çıkarılacaklarını belirtmesiyle işçilerin bir kısmı işlerine dönmüş, diğerleri ise bu teklifi kabul etmemişti. Bunun üzerine tüm ücretlerini alıp işten ayrılmayı kabul edenler ve 1 maaşı alıp işe devam etmek isteyen işçiler arasında kavga çıkmış, olaylar ancak güvenlik güçlerinin müdahalesiyle engellenebilmişti.¹⁰⁶ Mart ayında iş bırakma eylemi yapan İzmir terzi işçileri ve Ağustos ayında iş bırakan 50 civarındaki Feshane işçisi de 1876'nın diğer grevcileri olmuştu.¹⁰⁷

1878 yılında çalışma şartlarının düzeltilmesi ve ücretlerinin artırılması talebiyle önce duvarcılar, sonra da terzi işçileri ve ayakkabıcılar iş bırakmıştı.¹⁰⁸ 1879 yılındaysa yaşanan ekonomik kriz ve kâğıt paranın değerinin hız-

99 "Grevler", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C. 3, TC Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, İstanbul, 1994, s. 424.

100 *Sabah*, No: 36, 18 RA 1293, 1 Nisan 1876, s. 2.

101 *Sabah*, No: 40, 21 RA 1293, 4 Nisan 1876, s. 2.

102 *HR. TO.* 250/7. 19 Nisan 1875.

103 Gülmez, "Tanzimat'tan Sonra İşçi Örgütlenmesi ve Çalışma Koşulları (1839-1919)", a.g.e., s. 793.

104 *Sabah*, No: 35, 16 RA 1293, 30 Mart 1876, s. 1.

105 "Grevler", a.g.e., s. 424.

106 *Sabah*, No: 76, 29 R 1293, 11 Mayıs 1876, s. 1; *Sabah*, No: 80, 4 CA 1293, 15 Mayıs 1876, s. 2.

107 Güzel, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e İşçi Hareketi ve Grevler", a.g.e., s. 805.

108 Sencer, a.g.e., s. 142.

la düşmesi reel satın alma gücünü zayıflatmış, bunun sonucunda grevler de artmıştı. Şubat ayında ücretlerinin kaimeyle değil de sikkeyle ödenmesini talep eden Şirket-i Hayriye vapur kaptanları ve işçileri, isteklerine itibar edilmeyince grev başlatmıştı.¹⁰⁹ 10 Mart'ta iş saatlerinin azaltılması ve ücretlerinin artırılması talebiyle 500 civarında inşaat işçisi, Temmuz ayında Selanik'teki muhasebe bürosu çalışanları,¹¹⁰ aynı ay ücretlerinin değeri sürekli düşen kağıt para kaimeyle değil de mecdiyeye ödenmesi talebiyle tersane işçileri iş bırakarak grev yapmışlardı.¹¹¹

1879'da bir diğer grev hareketi Şam'da 3.000 tekstil kalfası tarafından gerçekleştirilmiş ve 4 hafta sürmüştü. Ücretlerinin 16 kuruştan 13 kuruşa indirilmesine karşı grev başlatan kalfalar, greve katılmayanların eylemlerine zarar vermesini engellemek için tezgâhlara sarılı iplikleri kesmiş, grevlerinin etkisine tehdit olarak gördükleri işçileri çalışmamaları konusunda uyarılmışlardı. Kalfaların bu grevi, ücretlerinde bir indirim yapılmamasının sağlanmasıyla başarılı sonuçlanmıştı.¹¹² Yunan Konsolosluk raporlarına göre 1879 yılında Selanik Kavala'da da tütün işçileri bir grev yapmıştı. Konsolosluk raporu grevin 15 gündür devam ettiğini ve ücretlerinde artış talep eden kadın ve erkek 3.000 tütün işçisinin iş bırakması nedeniyle şehirde huzur kalmadığını belirtmişti.¹¹³ Yine ücretlerinin kaime değil de altın parayla ödenmesi talebiyle Haliç gemilerinde çalışan işçiler¹¹⁴ ve 15 aydır eksik ödenen ücretlerini talep eden Tersane-i Âmire işçileri 1880 yılında greve başvurmuştu. İşçilerin tekrar işbaşı yapmaları ancak 2 aylık ücretlerinin ödenmesinden sonra mümkün olabilmişti.¹¹⁵ Haydarpaşa demiryolu işçileri¹¹⁶ ve Idare-i Mahsusa işçileri de 1880 yılının diğer grevci işçileriydi.¹¹⁷

109 *Vakit*, No: 1230, 2 RA 1296, 24 Şubat 1879. Şirket-i Hayriye işçilerinin ücretlerini kaime yerine sikkeyle alma talepleri Mayıs ayında gerçekleştirilmiş, ancak bu sefer de maaşları yarıya indirilmişti. Bunun üzerine ilk olarak 20 Mayıs günü ateşçiler "biz yarım maaşa çalışmayız" diyerek greve başlamış, ertesi gün grev tüm vapur çalışanlarına yayılmıştı. (Ali Akyıldız, *Para Pul Oldu- Osmanlı'da Kağıt Para, Maliye ve Toplum*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003, s. 285-286.)

110 Güzel, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e İşçi Hareketi ve Grevler", *a.g.e.*, s. 805; Necdet Sakaoglu, "Abdülhamid II", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C. 1, TC Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, İstanbul, 1993, s. 39.

111 "Grevler", *a.g.e.*, s. 424.

112 Vatter, *a.g.e.*, s. 63-64.

113 Vardağlı, *a.g.e.*, s. 38-39.

114 Karakışla, "Osmanlı Sanayi İşçisi Sınıfının Doğuşu 1839-1923", *a.g.e.*, s. 31.

115 *Y. PRK. ASK.* 4/11. 17 C 1297. 27 Mayıs 1880.

116 *Y. PRK. AZJ.* 3/77. 15 B 1297. 23 Haziran 1880.

117 Güzel, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e İşçi Hareketi ve Grevler", *a.g.e.*, s. 805.

1881-1890 dönemi

1880'li yıllar, 1870-80 arasına göre daha az grev yapılan bir dönem olmuştur. 1882'deki Tatavla ayakkabı işçilerinden sonra,¹¹⁸ İdare-i Mahsusa çalışanları 1884 yılı Mart ayında bir grev yapmıştı. Şirketin İstanbul Gazapkapı fabrikasında çalışan vapur tamir işçileri, 5 aydır alamadıkları ücretleri nedeniyle iş bırakmıştı. Bunun üzerine bütçenin farklı bir kaleminden kaynak aktarımı sonrası işçi ücretlerinin bir kısmı ödenerek grev sona erdirilebilmişti.¹¹⁹ 1885'te Odunkapı'daki bıçkı işçileri de ücretlerinin artırılması talebiyle iş bırakmıştı. 1886'da Beyoğlu mağazalarında çalışan işçiler, çalışma koşullarının düzeltilmesi ve Pazar günlerinin tatil yapılması talebiyle iş bırakırken,¹²⁰ 1888'de ise, Tersane-i Âmir'e'de çalışan İngilizler ücret ödemelerinde yaşanan gecikme nedeniyle (20 ila 30 gün arası bir gecikme) iş bırakmış ve sadece yabancı işçiler tarafından yapılan bir grev gerçekleşmişti.¹²¹

1890 yılında İstanbul Hasköy'deki fırınlarda çalışan Ermeni hamurcu ve yardımcıları grev başlatmış, devlet görevlilerinin nasihatleri sonrası işçilerin bir kısmı eylemlerini sonlandırmıştı. Grev esnasında halkın ekmek ihtiyacının karşılanmasında sıkıntı yaşanmaması için tedbir olarak Beyoğlu ve Galata fırınlarındaki Rum hamurcular geçici olarak Hasköy bölgesine yönlendirilmişti. Ermeni işçiler iki taleple grev başlatmıştı: Ücretlerinin artırılması ve haklarını korumak için ayrı bir kethüdalık kurulması. Ancak daha sonra yapılan tahkikatla gözüaltına alınan grevci bir işçi, gösteriye katılmazsa cemiyetleri tarafından 3 lira para cezasına çarptırılacağını ifade etmişti. 1908 öncesi bir örgüt tarafından yürütülen ilk grev olan bu eylemde, niteliği belli olmayan bir cemiyet olası bir grev kırılcılığını para cezasıyla engellemeye çalışmıştı.¹²² Ermeni işçilerin ekmek üretimi açısından sorunsuz atlatılan bu grevleri 1 ay sonra tekrarlanmış, bazı Ermeni hamurcular iş bıraksa da, alınan tedbirlerle ekmek üretimi devam ettirilmişti. Eylem sonrası o dönem çalışmayan 48 kişi gözüaltına alınmış ve memleketlerine sürgün edilerek İstanbul'dan uzaklaştırılmıştı.¹²³

1890 yılının bir diğer grevi İzmir Foça'da tuz memlehelelerinde yapılmıştı. Tuz taşıma ücretlerinin artırılmasını talep eden işçiler Haziran ayında iş bırakmış, nakliyatın durmaması için Düyûn-ı Umumiye kendi temin ettiği kayık ve mavnalarla taşıma yapmaya başlamıştı. Grevci işçilerin uzun süredir bu işle meşgul olması, ücret artışı taleplerinin de çok yüksek olmaması, ilk ola-

118 A.e.

119 Y. MTV. 14/23.1 C 1301. 29 Mart 1884.

120 "Grevler", a.g.e., s. 424.

121 Y. PRK. TKM. 12/13. 17 N 1305. 28 Mayıs 1888.

122 Y. PRK. ŞH. 3/42. 21 S 1308. 6 Ekim 1890.

123 Y. PRK. ŞH. 3/48. 23 RA 1308. 6 Kasım 1890.

rak yerel yönetim, daha sonra da bakanlıklar düzeyinde haklılıklarının vurgulanmasına neden olmuş ve işçi ücretlerinin artırılması için Düyün-ı Umu-miye İdaresi'ne çağrıda bulunulmuştu.¹²⁴

1891-1900 dönemi

Ücretlerin artırılması veya ödemesi geciken ücretlerin talep edilmesinden kaynaklanan grevler 1890'larda da devam etmiş ve ücret konusu grevlerin merkezinde yer almaya devam etmişti. 1891'de alamadıkları ücretlerini talep ederek iş bırakan İdare-i Mahsusa'nın Gazapkapı fabrikası işçileri, paralarının 15 gün içinde ödeneceği sözü verilmesi sonrası sorunsuz bir şekilde dağılmıştı.¹²⁵

Mayıs 1891'de İstanbul harmanları tuğla işçilerinin ücret artışı talepli grevleri, güvenlik güçlerinin aynı gün müdahalesiyle sona ermiş, işçileri greve teşvik edenler tutuklanmıştı. Tutuklanan işçiler bu hareketlerinden dolayı pişman olduklarını açıklayınca, tekrar bu gibi bir eyleme kalkıştıklarında daha şiddetli bir şekilde cezalandırılacakları tehdidi ve yapılan nasihatler sonrası serbest bırakılmıştı. Bu grevde devlet, işçilerin eyleminin arkasında yatan gerçek sebeplere de inerek, gücünü sadece işçiler aleyhine kullanan bir pozisyonda kalmamıştı. İşçilerin ücretleriyle ilgili yapılan tahkikat sonucu, ücretlerin gerçekten düşük olduğuna onay verilmiş ve harman sahiplerinden zam yapması istenmişti. Ancak işçilerin yaptıkları grev nedeniyle ücretlerinin artırıldığı düşüncesine kapılmamaları ve bu nedenle gelecekte tekrar bu gibi eylemleri tekrarlamamaları için de, harman sahiplerine hemen ücretlere zam yapmamaları tembihlenmişti. Buna göre 1-2 gün beklemeleri ve daha sonra ücretleri kendiliğinden artırmaları belirtilmişti.¹²⁶ Devlet yönetiminin bu grevdeki yaklaşımı, ilk olarak işçilere grevle bir şey elde edemeyeceklerinin gösterilmeye çalışılması şeklindeydi. Tutuklamalar da bu gibi eylemlere yaklaşımın sert olacağını göstermişti. Ancak daha sonra işçilere devletin babacan yüzü gösterilerek, ilk olarak tutuklananlar serbest bırakılmış, sonra da ücretleri artırılmıştı. Ancak bu artış da, işçilere yine grevlerinin sonucu değil, devletin merhameti olarak yansıtılmıştı. Olası bir grev başarısının diğer işçileri de bu gibi eylemlere teşvik edebileceği endişesi devleti bu şekilde davranmaya itmişti. Sadece bu grev dahi, 1908 öncesi grevlerin başlaması, yürütülmesi ve sonuçlanması adına bir özet şeklindeydi.

Temmuz 1891'de İskeçe'deki tütün işçileri bir grev yapmıştı. Grev, rejii idaresinin 1891 yılında işlerinin kötü gitmesi nedeniyle ücretleri düşürmek

124 BEO. 1324/99263. 5 S 1317. 15 Haziran 1899.

125 Y. PRK. ZB. 7/96. 16 Ş 1308. 27 Mart 1891.

126 Y. PRK. ZB. 8/38. 17 L 1308. 26 Mayıs 1891.

istemesinden kaynaklanmıştı. Greve çıkan işçiler, sahibi Avusturyalı olan civardaki diğer bir tütün mağazasının çalışanlarını da iş bırakmaya ikna etmiş ve ikinci bir şirkette de grev başlamıştı. Grevci işçilere güvenlik güçleri müdahale ederek iş bırakma eyleminin elebaşları olduğu gerekçesiyle bazı işçileri gözaltına almış, toplanan işçileri de dağıtmıştı.¹²⁷ 1892'de son iki yıldan içeride alamadığı ücretleri kalan Tersane-i Âmire işçileri,¹²⁸ 5 aydır ücret alamadıkları gerekçesiyle, yani yine aynı nedenle 1896 yılında da bir grev yapmıştı.¹²⁹

1893 yılında ilk olarak Nisan ayında Cibali Reji Fabrikası'nda çalışan 52 işçi iş bırakmış ve greve başlamıştı. İşçilerin bu eylemi, diğer grevlerin genelinde olduğu gibi ücret alamama veya ücretlerin azlığından kaynaklanmıştı. İşçiler, fabrikadaki havan makinesinin genişliği nedeniyle tütünleri elle bastırmakta çok zorlandıklarını belirtmiş ve makine kaynaklı çalışma koşullarının ağırlığı sebebiyle greve başlamışlardı. Ancak fabrika yönetiminin işçi taleplerini kabul etmesi ve eskiden olduğu gibi tahta kullanımına müsaade etmesiyle grev de nitelik değiştirmiş ve işçiler bu sefer de ücretlerinin azlığını ileri sürerek greve devam etmişti.¹³⁰ Bunun üzerine devlet ve fabrika yönetimi arasında yapılan yazışmalar sonrası, hemen fabrikaya gelerek işbaşı yapacak olanların affedileceği, işbaşı yapmayanlarınsa ibret olması amacıyla tekrar istihdam edilmeyecekleri tebliğ edilmişti. Ayrıca bu greve önyak olan 5 kişinin de işten çıkarılması ve böylece işçilere, gelecekte yapmaları muhtemel grevler öncesinde daha büyük bir gözdağı verilmesi kararlaştırılmıştı. Devlet, çalışanlardan birine işçileri greve teşvik etme ve genel asayiş bozma suçundan Bursa'ya sürgün cezası vererek kararlılığını da göstermişti. Sürgün cezasına çarptırılan işçi, üç sene İstanbul dışında tutulmuş, 1896'da annesinin talebi ve Padişah'ın affı ile geri dönebilmişti.¹³¹

Cibali Reji Fabrikası işçilerinin grev yapacaklarının şirket tarafından ihbar edilmesiyle birlikte devlet yönetimi güvenlik önlemlerinin güçlü, caydırıcı ve etkili olacak şekilde artırılmasını talep etmişti. Buna gerekçe olarak da "... bu gibi haller bilâhare Avrupa'da olduğu gibi birtakım amele münasebet-sizliklerinin zuhuruna sebebiyet verebileceğinden, o misillü hâlât vukûna zinhar meydan verilmemek için bu babda lazım gelen tedâbir-i ciddiye ve müessirenin serîan ittihazı..." denilmişti.¹³² Devletin işçiler tarafından ya-

127 *DH. MKT.* 1850/55. 8 Z 1308. 15 Temmuz 1891; *DH. MKT.* 1873/89. 29 S 1309. 4 Ekim 1891.

128 *BEO.* 40/2936. 3 M 1310. 28 Temmuz 1892; *BEO.* 41/3074. 7 M 1310. 1 Ağustos 1892.

129 *BEO.* 757/56713. 13 L 1313. 28 Mart 1896.

130 *İ. HUS.* 11/1310.L.7, 9 L 1310, 26 Nisan 1893; *Y. A. HUS.* 273/60. 10 L 1310. 27 Nisan 1893.

131 *İ. DH.* 1333/1313.ZA-18. 12 ZA 1313. 25 Nisan 1896; *BEO.* 189/14113. 10 L 1310. 27 Nisan 1893.

132 *İ. HUS.* 11/1310L/037. 9 L 1310. 26 Nisan 1893; *DH. MKT.* 22/24. 10 L 1310. 27 Nisan 1893.

pılacak greve karşı bu yaklaşımı, Avrupa işçi hareketlerinin takip edildiğini, aynı gelişmelerin Osmanlı'da da yaşanmaması için tedbirlerin sıkılaştırıldığını göstermekteydi. Ancak bu tedbirler işçilerin isteklerine, yani sorunun kaynağına eğilmek yerine, güvenlik tedbirlerinin artırılarak olası ayaklanmaların bastırılması şeklinde gerçekleştirilmekteydi.

1893 yılında Karaağaç civarındaki tuğla harmanlarında çalışan 300'e yakın çamurcu işçisi, 1.000 tuğlalık çamuru çıkarmak için aldıkları 17 kuruş ücretin 20 kuruşa yükseltilmesini talep ederek iş bırakmıştı.¹³³ Yapılan tahkikatta işçilerin greve çıkmasının bir denkçi ve 4 ustanın teşvikleri sonucu olduğu anlaşılmıştı. Bunun üzerine bu 5 kişinin güvenlik güçlerince ifadesi alınmıştı. Konunun Sadarete iletilmesi sonrası, Sadrazam grevin bu kişilerin teşvikleri sonucu yapıldığının kesinleşmesi halinde görevlerinden hemen alınmalarını, ayrıca grevci işçilerin elebaşlarından birkaç kişinin de işinden çıkarılmalarını bildirmişti. Grevin teşvikçilerinden birinin de Bahriye Kolağası Yahya Efendi olduğu ileri sürülmüştü. Yapılan tahkikatta Yahya Efendi'nin grevde herhangi bir etkisinin olmadığı anlaşılmış, ancak yine de, Bahriye Nezareti Yahya Efendi'yi görevinden alıp yerine bir başkasını atamıştı.¹³⁴

Görüldüğü gibi 1890'lardaki grevlerin genelinde grevcilere karşı tutuklamalar, işten çıkarmalar ve sürgünler gibi cezalara başvurulmuştu. Ancak bunlar bir suçun cezalandırılmasından çok, devletin tedbir amaçlı yaptığı uygulamalardı. Böyle sert tedbirler alınması, işçilerin taleplerinden vazgeçmeleri ve gelecekte yapılması muhtemel grevlerin önüne geçilmesini amaçlamıştı. Hatta daha sonra yapılan araştırmada grevle bir ilgisi bulunmadığı ortaya çıkmasına rağmen, yukarıda değindiğimiz kolağasının görevinden yine de alınması, grevcilere karşı devletin gözdağı vermek istemesinin bir sonucuydu. Ancak aşağıda da görüleceği üzere, devletin bu tedbirlerine rağmen işçi hareketleri devam edecekti.

Ekim 1893'te Edirne Dedeağaç'ta 400 kadar hamal bir araya gelerek iş bırakmış ve çalışmak isteyen diğer işçileri de engellemişlerdi. Grevci hamallar, bir tüccarın bazı hamallarla anlaşarak daha ucuza mal taşıtmasına tepki göstererek iş bırakmıştı. Memurların araya girip hamalları yatıştırması sonrası grev aynı gün sonlandırılmıştı.¹³⁵ Grevle ilgili talimatında Dahiliye Nezareti, olayın diğer işçileri de kötü etkileyerek yayılmaması için grevcilere karşı *zerre kadar müsamaha edilmesinin asla caiz olmayacağını* güvenlik güçlerine bildirmişti.¹³⁶

133 BEO. 207/15515. 9 ZA 1310. 25 Mayıs 1893.

134 Y. A. HUS. 274/97. 9 ZA 1310. 25 Mayıs 1893; BEO. 214/16032. 20 ZA 1310. 5 Haziran 1893; BEO. 235/17563. 26 Z 1310. 11 Temmuz 1893.

135 BEO. 292/21840. 1 R 1311. 12 Ekim 1893; Y. A. HUS. 282/9. 2 R 1311. 13 Ekim 1893.

136 I. HUS. 17/1311R-005. 1 R 1311. 12 Ekim 1893.

1895 yılındaysa, uzun süredir alamadıkları ücretlerini talep eden Ereğli Madeni işçileri¹³⁷ dışında, ücret veya çalışma şartlarından duyulan bir rahatsızlıktan değil de, farklı milletlerden işçiler arasındaki dayanışma sonucu İstanbul Çubuklu'daki İspirmeçet Fabrikası işçileri iş bırakmıştı. Fabrikanın Fransız baş kalfası tarafından işçi başlıardan Tomas ve Simon isimli iki Ermeni'nin işinden çıkarılmasına tepki gösteren 10 Müslüman, 4 Rum ve 50 Ermeni'den oluşan 64 işçi grev başlatmış ve arkadaşlarının tekrar işe alınmasını talep etmişti. İşçilerin 13 Ocak'ta başlattıkları grev, devlet memurlarının işçilere nasihatleri ve fabrika yönetimiyle de görüşerek iki işçinin işe geri alınması için anlaşması sonrası 14 Ocak'ta sonlandırılmıştı.¹³⁸

Yine 1895 yılında İstanbul'daki tamirhanede çalışan sanayi işçileri alamadıkları 12 haftalık ücretleri nedeniyle iş bırakarak grev yapmıştı. Grev üzerine işçilerin 1 haftalıkları ödenmiş, günlük ücretle çalışan yaldızlı mobilya işçileriye kendilerine ödeme yapılmadığı gerekçesiyle grevi devam ettirmişti.¹³⁹ Nisan ayındaysa Tersane-i Âmire'nin burgucu ve gemiler kısmında çalışan 50-60 civarında işçi, alamadıkları ücretleri nedeniyle grev başlatmıştı.¹⁴⁰ Selanik Kavala'da tütün işçilerinin 1896 yılındaki ücret artışı temelli grevleriye şiddetli geçmişti. Hıristiyan, Müslüman ve Yahudi işçiler şehir merkezinde bir protesto yürüyüşü yapmış, iş yerlerinin camlarını kırmıştı. Kavala Kaymakamı'nın arabuluculuk yapması sonucu ücretlerin birkaç kuruş artırılması ile bu grev de son bulmuştu.¹⁴¹

1898 yılında ise Aydın Vilayeti'nde tuz memlehalarında çalışan kayıkçılar grev silahına başvurmuştu. Tuz nakliyatında çalışan kayıkçı işçiler ücretlerinin çok düşük olmasına rağmen sürekli kesintilere maruz kaldığını belirterek ücretlerinin artırılmasını talep etmişti. Memleha idareleri kendi çabalarıyla bir vapur ve mavna tedarik ederek nakliyatı devam ettirmek istemiş, ancak buna tepki gösteren grevci kayıkçılar çalışan hamal ve mavnalara bir gece saldırısı düzenlemişti. Grevcilerin bu saldırısında hamallardan biri açılan ateş sonucu ağır yaralanırken, grevcilerin dinamit atmasıyla bir mavna da hasar görmüş, ayrıca iki jandarma ve bir memur da atılan taşlarla yaralanmıştı. Grevcilerin bu eylemi, taşı, silahlı, dinamitli topyekûn bir çıkartma haline dönüşmüştü. Güvenlik güçlerinin silahla karşılık vermesi üzerine grevci kayıkçılar sindirilmiş ve bazı hamallar tutuklanmıştı.¹⁴² Bu dönem için tespit edebildiğimiz son grev 1900 yılında inşaat işçilerince gerçekleşti-

137 BEO. 719/53920. 6 B 1313. 23 Aralık 1895.

138 Y. PRK. ZB. 14/103. 17 B 1312. 14 Ocak 1895.

139 Y. PRK. AZJ. 31/93. 29 Z 1312. 23 Haziran 1895.

140 Y. PRK. ASK. 103/113. 25 L 1312. 21 Nisan 1895.

141 Vardağlı, a.g.e., s. 38-39.

142 Y. A. HUS. 383/26. 6 ZA 1315. 29 Mart 1898.

rilmıştı. İstanbul Haydarpaşa'da Mekteb-i Tıbbiye binasının inşaatında çalışan işçilerin alamadıkları ücretleri nedeniyle başlattıkları grevi, ücretlerinin en kısa zamanda ödeneceği garantisini verince sona erdirilebilmişti.¹⁴³

1901-1908 Temmuz dönemi

Bu dönemde grevler önceki dönemlere nazaran hızlı bir artış göstermişti. İmtiyaz sözleşmeleri sonrası yabancı sermayeli fabrikaların ve de kamu yönetimindeki devlet fabrikalarının artması ile birlikte Tersane, İdare-i Mahsusa ve tütün fabrikaları gibi üretim birimlerinde çalışan işçi sayısı da fazlaşmış ve bu durum ücretli işçilerin sayısal olarak gelişmesine imkân tanımıştı. 1908 sonrası birçok grevde göreceğimiz gibi, bir fabrikada çalışan işçilerin diğer fabrikalarda yapılan grevlerin genelde ücretlerin artırılmasını sağlamasını fark etmeleri, grevlerin artmasına neden olan bir diğer özellikti.

Bu dönemle ilgili tespit edebildiğimiz ilk grev Haziran 1901'de gerçekleşmişti. İstanbul Baruthane-i Amire Fabrikası'nda çalışan 8 işçinin imzasıyla fabrika müdürlüğüne işçilerin çeşitli taleplerini bildiren bir dilekçe verilmişti. Talepleri reddeden fabrika yönetimi, diğer çalışanları greve teşvik ettiği gerekçesiyle Şükrü bin Ethem adlı işçiyi işten çıkarmıştı. Söz konusu işçi jandarma tarafından da gözaltına alınmak istenmiş, ancak diğer işçiler arkadaşlarını vermek istemeyince taraflar arasında kargaşa yaşanmıştı. Olayların büyümesi üzerine güvenlik güçlerinin sayısı artırılmış, işçiler dağıtılırken talep listesinde imzası bulunan 8 işçi tutuklanmıştı.¹⁴⁴

1902 yılının 1 Mayıs günü, İdare-i Mahsusa'nın Kasımpaşa'da gemilerde çalışan 100'den fazla işçisi yine alamadıkları ücretleri nedeniyle greve başlarken,¹⁴⁵ aynı nedenle tersane işçileri de 1903'te iş bırakmıştı.¹⁴⁶ 1903 yılında bir diğer grev Paşabahçe Şişe Fabrikası'nda yapılmıştı. Fabrika dökümhanelerinden birinde kullanılan madenin kalitesiz olması nedeniyle işçilerin ürettikleri mallar bozuk çıkmış ve fabrika yönetimi bu malların yeniden üretilmesine karar vermişti. İşçiler bu malların bozuk olmasının kendi suçları olmadığını belirterek bozuk mallar için de ücret istemişti. Fabrika yönetiminin işçilerin bu ücret talebini kabul etmesine rağmen, aynı madenin kullanılmaya devam etmesine tepki gösteren işçiler greve başlamıştı. Fabrika yönetimi işçilerin bu haklı talebini de kabul edince ilgili ocakta tamirata başlanmıştı.¹⁴⁷

143 Y. MTV. 199/11. 7 L 1317. 8 Şubat 1900.

144 Y. PRK. MYD. 24/19. 6 RA 1319. 23 Haziran 1901.

145 Y. PRK. ZB. 32/44. 18 Nisan 1318. 1 Mayıs 1902.

146 Güzel, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e İşçi Hareketi ve Grevler", *a.g.e.*, s. 805.

147 Y. A. HUS. 450/7. 11 RA 1321. 7 Haziran 1903.

1904 yılında ilk olarak Nisan ayında 2 aylık ücretlerini alamayan Tersane-i Âmire işçileri işbaşı yapmayı reddetmiş ve Kasımpaşa'daki kahvelerde toplanarak greve başlamıştı. Bu durum fabrikada üretime sekte vurunca, ücret ödenebilmesi için kaynak aranmasına başlanmıştı.¹⁴⁸ 1904 yılı tütün işçileri açısından da ücret anlaşmazlıkları nedeniyle grev silahının sık kullanıldığı bir yıl olmuştu. Selanik İskeçe'de, işçi sayısının fazlalığı ve o sene tütün mahsulatının iyi olmaması nedeniyle yapılacak işlerin az olduğunu iddia eden tüccarlar işçi ücretlerini % 50 kesmek istemişti. Bunun üzerine 1.000'den fazla işçi tütün mağazalarına saldırmıştı. İskeçe Kaymakamının taraflar arasında arabuluculuk faaliyeti sonrası işçi ücretlerinin geçmiş yıllardaki miktarıyla, yani kesinti yapılmadan ödenmesi için tüccarlar ikna edilmiş ve işçilerin eylemi de sona ermişti.¹⁴⁹ Manastır'daki fırın işçileri, yine Manastır'daki ayakkabı işçileri ve Selanik'teki ayakkabıcı işçileri enflasyon karşısında eriyen ücretlerine tepki olarak 1904 yılında grev yapan diğer işçiler olmuştu.¹⁵⁰

Kasım 1904'teyse, Cibali Reji Fabrikası'nda bir İtalyan ve 12 Osmanlı vatanı işçinin (11 Yahudi ve 1 Ermeni) teşvikiyle işçiler bir grev teşebbüsünde bulunmuştu. Ancak grev yapılacağı haber alınır alınmaz bölgeye güvenlik güçleri gönderilmiş ve işçi eylemi sonlandırılmıştı. Sadaret'ten bu grev teşebbüsüne karşı müdahale emri yazısında, "Memâlik-i Şahane'de terk-i eşgal olunması gibi muamele asla mesbûk olmadığı halde reji amelesi canibinden bu yolda bir hareket suî misal teşkil ederek pek muzır neticeler tevliid edebileceğinden böyle bir suî misale meydan verilmemek için iktizası..." denilerek, grevin diğer bölgelere yayılmasından korkulmuştu. Grev bittikten sonra, gelecekteki olası eylemlere karşı tedbir için bölgeye bir karakol yapılması kararlaştırılmış, elebaşı oldukları gerekçesiyle bazı işçiler tutuklanarak diğer işçilere de gözdağı verilmek istenmişti.¹⁵¹

1904 yılında yapılan bir diğer iş bırakma eylemi, Bitlis'te karakol ve kışla inşaatında çalışan ve alamadıkları ücretleri nedeniyle tepki göstererek ödeme yapılıncaya kadar çalışmayacaklarını belirten duvarcılar öncülüğündeki inşaat işçileri tarafından gerçekleştirilmişti. Gerek kışla ve karakolların bölgenin güvenliği için stratejik bir öneme sahip olması, gerekse yaklaşan kış

148 Y. MTV. 259/57. 8 S 1322. 24 Nisan 1904.

149 TFR. I. ED. 7/611. 2 RA 1322. 17 Mayıs 1904.

150 Quataert, "Selanik'teki İşçiler, 1850-1912", *a.g.e.*, s. 117.

151 BEO. 2458/184295. 24 N 1322. 2 Aralık 1904; DH. MKT. 912/53. 8 L 1322. 16 Aralık 1904. Devletin grevin yayılmasından endişe ettiği işçi grubu Selanik tütün işçileriydi. Bu nedenle güvenlik güçlerinin şimdiden Selanik reji işçileriyle ilgili soruşturma yapması ve işçiler arasında grev gibi eylemlerin teşvikçisi olanların açığa çıkarılması kararlaştırılmıştı. (I. HUS. 123/1322N-069. 13 N 1322. 21 Kasım 1904; BEO. 2457/184231. 22 N 1322. 30 Kasım 1904.)

mevsimi nedeniyle inşaat işi yapılabilecek sürenin daralması işçilerin elini güçlendiren gelişmeler olmuş ve talepleri yerine getirilmişti.¹⁵²

1905 yılında Balya Karaaydın maden işçileri iş bırakarak grev yapmış, grev güvenlik güçlerinin müdahalesi ile sonlandırılmıştı. İşçileri greve teşvik ettiği gerekçesiyle 4 işçi memleketlerine gönderilmişti.¹⁵³ 1904'te İskeçe'de tütün işçilerinin yaptığı grev, aynı nedenden dolayı Mart 1905'te Kavala'da tütün mağazalarında çalışan işçilerce tekrarlanmıştı. Tütün piyasasında durgunluk nedeniyle tüccarlar tarafından ücretlerinde yapılmak istenen kesintiye tepki olarak işçilerin başlattığı grev, şiddet dozu hayli yüksek bir eylem olmuştu.¹⁵⁴ Osmanlı'da bir sendika öncülüğünde yapıldığını tespit edebildiğimiz ilk işçi eylemi olan bu grevi, Kavala'nın en önemli işçi örgütü olarak nitelendirebileceğimiz Tütün İşçileri Saadet Cemiyeti organize etmişti.¹⁵⁵ Grevci işçilere devletin *serseri* olarak nitelendirdiği işsiz güçsüzlerin de katılması sonrası tütün mağazalarına saldırılmış ve büyük maddi zarar verilmişti. İşçiler Amerika Tütün Şirketi fabrikaları ile idare merkezine saldırmış ve 1.000'i aşkın cam kırmıştı. Alatini mağazasını da gazla yakmaya teşebbüs etmişlerse de güvenlik güçlerinin müdahalesiyle engellenmişlerdi.¹⁵⁶

Olayların yatışması sonrası işçi ve işveren temsilcilerinin memurlar aracılığında yaptığı müzakereler olumlu sonuçlanmış, işçi ücretlerinden herhangi bir kesinti olmayacağı, camları kırılan 200'den fazla mağazanın tamir masrafları için de işçilerin genelinin 1 günlük yevmiyesinden vazgeçecekleri doğrultusunda anlaşılmıştı. 4.000'den fazla hane ve 20.000'i aşkın nüfusa sahip, dışarıdan gelen işçilerle birlikte 10.000 civarında tütün işçisini barındıran Kavala'da bir daha bu gibi uygunsuzlukların görülmemesi için, grev önyak olduğu belirtilen 8 kişi gözaltına alınarak Kavala'dan uzaklaştırılmaları kararlaştırılmıştı.¹⁵⁷ Kavala'daki tütün işçileri dışında, Selanik'te tekstil işçileri¹⁵⁸ Vidin, İskeçe ve İstanbul'daki 800 civarında tütün işçisi de 1905 yılında grev yapan diğer işçi grupları olmuştu.¹⁵⁹

1906 yılında Karaağaç ve Bahriye'deki harmanlardan tuğla nakleden mavnacıların daha fazla ücret talebiyle iş bırakması dışında,¹⁶⁰ Cibali Reji Fabrikası işçileri de Mart ayında bir grev yapmıştı. İlk etapta 2.000 işçi-

152 A. MKT. MHM. 621/22. 10 B 1322. 20 Eylül 1904.

153 BEO. 2510/188197. 16 Z 1322. 21 Şubat 1905.

154 Y. MTV. 272/107. 19 M 1323. 26 Mart 1905.

155 Vardağlı, a.g.e., s. 39.

156 TFR. I. SL. 67/6659. 26 M 1323. 2 Nisan 1905; BEO. 2577/193271. 13 RA 1323. 18 Mayıs 1905.

157 Y. PRK. ASK. 227/86. 17 M 1323. 24 Mart 1905; TFR. I. SL. 68/6732. 3 S 1323. 9 Nisan 1905.

158 Quataert, "Selanik'teki İşçiler, 1850-1912", a.g.e., s. 117.

159 Güzel, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e İşçi Hareketi ve Grevler", a.g.e., s. 805.

160 ZB. 385/67. 1 Nisan 1322. 14 Nisan 1906.

nin greve çıktığı belirtilmişse de, yapılan tahkikatta erkek ve kadın işçiler olmak üzere grevci sayısının 250 olduğu belirtilmişti.¹⁶¹ Reji yönetiminin 1906'da Paskalya tatili için geçmişten farklı olarak işçilere ücret ödemeyeceğini bildirmesi, işçilerin de grev yapmasına neden olmuştu.¹⁶² Grevin oluşumu ve gelişimi ile grevci işçiler incelendiğinde, Osmanlı işgücünün farklı milliyetlerden oluşan etnik yapısının bu iş bırakma eyleminde de kendisini gösterdiği görülmektedir. Greve fabrikanın tütün imalatı bölümünde çalışan Müslüman işçilerden hiç kimse katılmamış ve çalışmaya devam etmişlerdi. Grevci işçiler fabrikanın paketleme bölümünde çalışan Rum ve Musevi işçilerdi.¹⁶³ Bu Rum ve Musevi işçilerin teşvikiyle, sigara ve paket bölümünde çalışan 10-12 yaşındaki 500 kadar kız çocuğu işçi de greve katılmıştı. Greve katılan işçiler, haftalık ücretlerinin artırılmasını ve önceki yıl olduğu gibi bu yıl da paskalya tatilinde ücretli izin yapmak istediklerini, gözaltına alınan arkadaşlarının da tahliye edilmesini talep etmişti.¹⁶⁴ Grevle ilgili devlet raporunda, fabrika yönetiminin sigara imalatı bölümüne bir yıldan beri yeni makineler alma ve makine sayısını artırma düşüncesinde olduğu, bu nedenle işçi sayısının düşürülecek olmasının da grevde etkili olduğu belirtilmişti.¹⁶⁵ Bu yönleriyle Cibali reji işçilerinin bu grevi, sadece gayrimüslim işçiler tarafından yapılan, dinî bayramlarda ücretli tatilin devamını hedefleyen ve emek-makine ikamesini engellemeye yönelik komple bir işçi eylemi haline gelmişti.

Grev bittikten sonra, işçileri greve teşvik etikleri nedeniyle bazı işçilere çeşitli cezalar verilmişti. Grevi teşvik suçu gerekçesiyle, Sigaracı Nesim, Vasili Yanni ve Vangel Sarendi isimli işçilerin sürgün edilmeleri kararlaştırılmıştı. Bu kişilerden Sigaracı Nesim İtalya vatandaşı olduğu için İtalyan Elçiliği'ne teslim edilmiş ve ülkesine gönderilmişti.¹⁶⁶ Grevci işçilerden bazıları dayanışma örneği göstermiş, taşraya sürgün edilen iki arkadaşının İstanbul'a geri getirilebilmeleri için gizli bir toplantı yapmıştı. Ancak güvenlik güçleri bu toplantıyı ve katılımcılarını açığa çıkarmış, toplantıya katılanlar da gözaltına alınmıştı.¹⁶⁷

161 BEO. 2794/209514. 6 S 1324. 1 Nisan 1906; Y. A. HUS. 501/44. 6 S 1324. 1 Nisan 1906.

162 I. HUS. 140/13245-01. 4 S 1324. 30 Mart 1906.

163 BEO. 2815/211073. 2 RA 1324. 26 Nisan 1906.

164 DH. MKT. 912/53. 6 S 1324. 1 Nisan 1906.

165 BEO. 2799/209903. 13 S 1324. 6 Nisan 1906.

166 I. HUS. 140/1324.S-12. 6 S 1324. 1 Nisan 1906; BEO. 2794/209894. 12 S 1324. 7 Nisan 1906; BEO. 2803/210221. 18 S 1324. 13 Nisan 1906. Ailelerinin içinde bulunduğu zor durum ve Rum Patrikliği'nin de islah olduklarına dair güvence vermesi üzerine Ekim 1906'da Yani ve Sarendi'nin Kayseri'deki sürgün cezaları affedilmiş ve İstanbul'a dönmelerine müsaade edilmişti. (BEO. 2912/218338. 30 B 1324. 19 Eylül 1906.)

167 BEO. 2826/211881. 18 Ra 1324. 12 Mayıs 1906; BEO. 2838/212815. 5 R 1324. 29 Mayıs 1906.

Ağustos 1906'da, İdare-i Mahsusa vapurlarında çalışan işçiler de içeride kalan 1 milyon kuruş civarındaki alacakları nedeniyle iş bırakmıştı. Şirketin malî durumundaki bozukluk nedeniyle ücretler yine ödenemeyince çare olarak güvenlik önlemleri artırılmıştı. 1906'da Bahriye Nezareti'ne bağlı fabrikalarda grev sesleri yükselmeye başlayınca, devlet işçi ücretlerinin daha düzenli ödenebilmesi için çözüm ararken, bir yandan da olası bir greve önyak olma ihtimaline sahip işçileri tespit ederek uzaklaştırmayı hedeflemişti.¹⁶⁸ Tersane-i Âmire'de işçileri greve sevk ettikleri kesinleşen 9 işçi kayıtları silinerek memleketlerine gönderilmiş, şüpheli görülen 23 işçiyse sadece işten çıkarılmıştı. İşçilerin sürekli iş bırakma eylemlerine başvurması devlet yönetiminin kalıcı bir çözüm bulma çabalarını artırmış, ancak bu çabalar işçilerin şartlarının düzeltilmesi ya da ücretlerinin daha düzenli ödenmesine değil de, kadrolu işçi istihdamından kaçınarak geçici işçilerle işin yürütülmesi, işçi yerine asker istihdamının artırılması,¹⁶⁹ grev yapma ihtimali olan işçilerin uzaklaştırılmaları gibi tedbirlere yönelmişti. Selanik'teki Allatini tuğla fabrikası işçileri,¹⁷⁰ Üsküp'teki kaftancı (40) ve kundura işçileri (70), Veles'teki ayakkabı işçileri (150) ve terziler, Selanik marangozları, İstanbul'da mürettepler ve Selanik'te demir işçileri 1906 yılının diğer grevcileriydi.¹⁷¹

1906 yılında yapılan grevlerden sonra, ne devlet tarafından işçileri grev yapmaya teşvik eden kişilerin tespit edilerek işten çıkarılmaları veya memleketlerine gönderilmeleri, ne de ücretlerin düzenli ödenebilmesi için alınan tedbirler istenen sonuçları vermişti. İşçilerin rahatsızlıkları devam ederken, bu rahatsızlık da yapılan grevlerle kendini göstermekteydi. 1906 yılında İdare-i Mahsusa ve Tersane-i Âmire'de yapılan grevlerin üstünden 1 yıl geçtikten sonra, 1907 Mayıs'ında iki kurumun işçilerinin de ödenmeyen ücretleri nedeniyle tekrar grev yapması bu durumun bir göstergesidir. Hem İdare-i Mahsusa, hem de Tersane-i Âmire işçilerinin grev yapma sebebi, ödenmeyen ücretleri olmuştu.¹⁷² Grevci işçiler devlet memurlarını dinlemeyip çalışmama konusunda ısrar edince, bu işçilerin ücretleri ödendikten sonra, ileride grev yapmayı düşünecek işçilere karşı gözdağı verilmesi için işten çıkarılmaları ve memleketlerine geri gönderilmesi kararlaştırılmıştı.¹⁷³ İdare-i Mahsusa'da olduğu gibi, Tersane-i Âmire'de de işçileri greve teşvik ettikleri gerekçesiyle iki işçi işten çıkarılarak memleketlerine geri

168 BEO. 2817/211268. 2 RA 1324. 26 Nisan 1906; ZB. 387/47. 31 Temmuz 1322. 13 Ağustos 1906; ZB. 379/134. 31 T 1322. 13 Ağustos 1906; BEO. 2915/218563. 5 Ş 1324. 24 Eylül 1906.

169 Y. MTV. 285/57. 9 S 1324. 4 Nisan 1906.

170 Quataert, "Selanik'teki İşçiler, 1850-1912", a.g.e., s. 117.

171 Güzel, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e İşçi Hareketi ve Grevler", a.g.e., s. 805.

172 BEO. 3053/228930. 29 RA 1325. 12 Mayıs 1907; BEO. 3341/250539. 20 Ca 1326. 20 Haziran 1908; BEO. 3363/252152. 28 C 1326. 28 Temmuz 1908.

173 ZB. 390/8. 4 Ağustos 1323. 17 Ağustos 1907.

gönderilmekle cezalandırılmıştı.¹⁷⁴ Yine Tersane-i Âmire işçilerinden olup, Haziran 1907'de Sivas ve Kastamonu'ya sürgün edilen 6 kişinin suçu da, diğer işçileri gösteri yapmaya teşvik, çalışmayı engelleme ve çalışma düzenini bozma olarak gösterilmişti.¹⁷⁵

Tersane-i Âmire işçilerinin Mayıs 1907'deki grevinde, grevin öncüsü olduğu iddiası ile 9 işçi güvenlik güçlerince tutuklanınca, bunu haber alan diğer işçiler gösteri yapmış ve arkadaşları serbest bırakılmadıkça işe başlamayacaklarını bildirmişlerdi. Gösteriden 1 gün sonra içeride kalan ücretlerinin ödenmesi sonrası işçiler tekrar çalışmaya başlamış ve grev sonlandırılmıştı.¹⁷⁶ İşçileri organize eden ve planlı davranmalarını sağlayacak bir işçi örgütü olmadığı için, işçi dayanışması da ancak bir gün sürmüştü. 9 işçiden 4'ü memleketlerine gönderilirken, 5'i ise 50-60 yaşlarında olmaları, 30-40 sene-dir İstanbul'da yaşamaları, meslek ve sanatlarıyla ilgili memleketlerinde iş bulamayıp çoluk çocuklarıyla büyük sıkıntı içine girecekleri gibi sebeplerle affedilmişti. Ama işten çıkarılmaları konusunda bir yumuşama olmamış, hatta Beyoğlu ve Kasımpaşa bölgelerine girmeyeceklerine dair de kefalet ve teminata bağlanmışlardı.¹⁷⁷

Verilen tüm cezalara karşın Tersane-i Âmire işçilerinin çalışmayla geçen süreleri çok kısa olmuş, 2 ay geçmeden Temmuz ayının 19'unda 300 ila 500 arasındaki Tersane işçisi tekrar grev başlatmıştı.¹⁷⁸ Mart 1908'de ise, hem Tersane-i Âmire'de, hem de Şirket-i Hayriye Hasköy Fabrikası'nda 2 ayrı grev gerçekleştirilmişti. Tersane-i Âmire'de iş bırakan işçiler durumlarını anlatmak için Saray'a yürümek isteyince, *külliyen menfi* bir hareket olan bu durumun engellenmesi için güvenlik önlemleri artırılmıştı.¹⁷⁹ Idare-i Mahsusa çalışanları, Meşrutiyetin ilanının hemen öncesinde Haziran ayında da ödenmeyen ücretlerini talep ederek bir grev gerçekleştirmişti. Devletin kamu çalışanları olan bu grevcilere tepkileri sert olmuş ve içeride kalan alacakları ödenen bu çalışanlar, *hizmeti terk etmeye ve topluca hareket etmeye cür'et etmeleri* nedeniyle işlerinden çıkarılmıştı.¹⁸⁰

Balya Karaaydın kurşun madenlerinde de 1907 yılında bir grev yapılmıştı. Grev üzerine maden şirketi, greve önyak olduğunu belirttiği 6 kişiyi işten çıkarmış ve tutuklanarak memleketlerine geri gönderilmelerini talep etmişti. Yerel yönetim bu istek karşısında, bu kişilerin hürriyetine müdahale an-

174 ZB. 391/31. 23 Temmuz 1323. 5 Ağustos 1907.

175 ZB. 439/29. 14 H 1323. 27 Haziran 1907.

176 ZB. 16/15. 7 H 1323. 20 Haziran 1907.

177 Y. PRK. ASK. 248/46. 27 CA 1325. 8 Temmuz 1907.

178 Y. PRK. EŞA. 50/87. 6 Temmuz 1323. 19 Temmuz 1907.

179 I. HUS. 164/1326S-12. 5 S 1326. 9 Mart 1908; I. HUS. 164/1326S-26. 12 S 1326. 16 Mart 1908

180 MV. 119/71. 25 CA 1326. 25 Haziran 1908.

lamına geleceği için memleketlerine gönderilip gönderilmemeleri konusunda kararsız kalmış ve durumu üst makamlara iletmişti. Dahiliye Nezaretinin cevabı grevlere karşı devletin yaklaşımını da yansıtmaktaydı. Cevapta, çalışanları greve teşvik eden işçilerin *herhangi bir sorun çıkmadan, usulüne uygun şekilde* memleketlerine gönderilmeleri buyrulmuştu.¹⁸¹ Muhtemelen verilen bu karar, yerel yönetimin de tereddütlerinin gösterdiği gibi pek fazla hukuksal temele dayanmayan bir karar olmakla birlikte, gerek imtiyaz sözleşmeleriyle tazminat açma yetkisine sahip şirketlerin memnun edilmesi, gerekse daha sonradan grev yapacak işçilere gözdağı olması için yine de uygulanmıştı. Ancak yerel yönetimin durumla ilgili merkezi devlete başvurmak zorunda hissetmesi, kamuya ait birimlerde grevcilere karşı sıkça uygulanan işçileri memleketlerine gönderme cezasının özel sektör için nadir başvurulan bir cezai tedbir olduğunu göstermekteydi.

Haziran 1907'deyse, Lloyd Kumpanyası vapurlarında işçilik yapan Avusturyalılar ücretlerinin artırılması talebiyle grev yapmıştı. Şirketin ücret artışı isteyen işçilere cevabı, yerlerine yerli işçi istihdam edilmesi olmuştu.¹⁸² Yine Haziran ayında İstanbul'da bir diğer grev eylemini, Dersaadet Rihtım Dok ve Antrepo Şirket-i Osmaniye'sine karşı hamallar gerçekleştirmişti. Hamallar daha fazla ücret talebiyle çalışmayı bırakmış, şirketin yerlerine çalıştırmak istediği hamalları da engellemişlerdi. Hamalların ücret artışı gibi doğal bir talepleri ve 11 işçi öncülüğünde başlattıkları eylemleri, Şirket memuru Mösyo Kafvas'ı ölümlü tehdit etmeleri gibi olaylar sonrası bir suç eylemine dönüşünce devletin de tepkisini çekmişti. Nitekim eylemin bu yeni şekli hamalların ücret artışı taleplerinin kabulü bir yana, olaylara öncü olduğu tespit edilen 5 kişinin işinden çıkarılmasına neden olarak işçiler için oldukça olumsuz bir şekilde sonuçlanmıştı.¹⁸³ Aralık ayında ise alamadıkları ücretleri nedeniyle İstanbul Büyükdere'deki tuğla fabrikası işçileri greve başvurmuştu.¹⁸⁴

Genel bir değerlendirmeye 1870-1908 dönemi grevleri

Osmanlı'da 1870'lerden itibaren gerçekleşen grev sayıları açısından kullanılan temel kaynak Güzel'in 1985 tarihli çalışmasıdır.¹⁸⁵ İşçi hareketleriyle ilgili sonraki tarihlerde yapılan çalışmalarda da genelde buradaki veriler baz alınmaktadır.¹⁸⁶ 1872-1906 arasında 23 grev tespit eden Sencer'in

181 BEO. 3040/227945. 11 Ra 1325. 24 Nisan 1907.

182 ZB. 73/17. 23 H 1323. 5 Temmuz 1907.

183 ZB. 46/23. 18 Haziran 1323. 1 Temmuz 1907.

184 ZB. 391/91. 27 TS 1323. 10 Aralık 1907.

185 Güzel, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e İşçi Hareketi ve Grevler", a.g.e., s. 803-828.

186 Karakışla, "Osmanlı İmparatorluğu'nda 1908 Grevleri", a.g.e., s. 187-209; Kırpık, a.g.e.

1969 tarihli çalışmasından¹⁸⁷ sonra Güzel; Sencer, Fişek,¹⁸⁸ Sülker¹⁸⁹ ve Güzel'in (1975) eserleriyle 1872 ve 1876 yıllarına ait süreli yayınları değerlendirerek, 1872 ile 1907 arasında geçen 36 yıllık sürede 50 grev tespit etmiş ve bilinen grev sayısını artırmıştı.¹⁹⁰ Kırpık ise 1876-(Mart) 1908 olarak sınırlandırdığı 33 yıllık dönem için, arşiv kaynaklarını da inceleyerek 66 adet greve dair bilgiye ulaşmıştı.¹⁹¹ Konuyla ilgili çalışanlar genellikle döneme ait süreli yayın ve arşiv kaynakları gibi birincil kaynaklardan yapılacak çalışmaların Osmanlı'da daha fazla işçi hareketi tespit edilebilmesine imkân tanıyacağını belirtmektedir. Gerçekten de hem bu dönem için, hem 1908, hem de 1909'dan 1922'ye kadarki dönem için yaptığımız araştırmalarda grev sayısının bilinenden çok daha fazla olduğunu tespit ettik. Örneğin Ek A'daki tabloda görüleceği üzere 1872 yılından başlayarak 1908'de meşrutiyetin ilanına kadar geçen sürede yapılan 92 greve ulaştık. Bu sayı Osmanlı'da işçilerin eylemsel açıdan daha aktif olduğunu göstermektedir.

Bu dönemde grevlerin 31'i 1872-1880 yılları arasında yapılmıştı. 1881-90 arasında görel olarak azalarak 8'e inen grev sayısı, 1891-1900 döneminde 15 ve 1901-1908 Haziran arasındaki dönemde ise 35 olarak gerçekleşmişti. Ek A'da da görüleceği üzere, bu dönemde yapılan 92 grevden sadece 23 tanesine katılan işçi sayısı tespit edilebilmiştir. 23 greve katılan işçi sayısı 23.389 olarak gerçekleşmiş, 68 grevin katılımcı sayısı açınsındansa bir bilgiye ulaşılamamıştır. Tespit edilen grevci sayısının yarıdan fazlası Selanik Vilayeti'nde bütün işçilerinin grevlerindendi. Bu da, 1908'le birlikte sosyalist hareketin iyice güçleneceği bölgede işçi hareketleri ve örgütlenmesi için belirli bir altyapının sürekli var olduğunu göstermektedir.

Grev sayısı ile ilgili Osmanlı emek tarihi literatürüne ilişkin değinmemiz gereken bir diğer önemli nokta, II. Abdülhamid döneminde işçi hareketleridir. Güzel, II. Abdülhamid'in gittikçe artan baskıcı yönetimi nedeniyle 1878 sonrası grevlerin azaldığını ileri sürmüş, 1886 ile 1902 yılları arasında yapılmış bir grev tespit edememişti.¹⁹² Karakışla¹⁹³ ve Gülmez¹⁹⁴ de bu dönem için bir grev hareketinden bahsetmemektedir. Sencer de, baskıcı yönetim-

187 Sencer, *a.g.e.*, s. 147-148.

188 Fişek, *Türkiye'de Kapitalizmin Gelişmesi ve İşçi Sınıfı*.

189 Sülker, *100 Soru'da Türkiye'de İşçi Hareketleri*, 1973.

190 Güzel, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e İşçi Hareketi ve Grevler", *a.g.e.*, s. 805.

191 Kırpık, *a.g.e.*, s. 250-253.

192 Yazar, bu eksiklik için *...belki de kaynaklarımızın yetersizliğinden...* diyerek, aslında grev tespit edilememesinin nedenine de değinmişti. Güzel, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e İşçi Hareketi ve Grevler", *a.g.e.*, s. 804-805.

193 Karakışla, "Osmanlı Sanayi İşçisi Sınıfının Doğuşu 1839-1923", *a.g.e.*, s. 46.

194 Gülmez, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e İşçi Hareketi ve Grevler", *a.g.e.*, s. 794.

le birlikte gazetelerdeki sansür uygulamasının işçi grevlerinin haber olarak verilmemesine neden olmuş olabileceğini, 1887 ile birlikte işçi hareketlerinin zayıflamış veya yer altına inmiş olmasının da muhtemel olduğunu belirtmektedir.¹⁹⁵ Kırpık, dönemle ilgili 8 yeni grev ekleyerek eylem sayısını 10 olarak belirtmişti.¹⁹⁶ Ancak yukarıdaki görüşlere karşın çalışmamızda 1886-1902 dönemi için 22 grev yapılmış olduğunu tespit ettik. Dolayısıyla II. Abdülhamid döneminin en azından işçi hareketleri açısından tekrar gözden geçirilmesi faydalı olacaktır. Devletin baskıcı yönetimi artsa bile, iş uyuşmazlıklarının devam ettiği, işçilerin çalışma şartlarından rahatsız olduğu durumlarda grev silahını kullanmakta pek fazla engel tanımadıkları görülmektedir. 22 grevin 16'sının devletin başkentinde, yani İstanbul'da olması, bu 16 grevin de 10'unun kamu işçileri, yani devlete bağlı çalışanlarca gerçekleştirilmiş olması da bu durumu göstermektedir.¹⁹⁷ Aynı yazarlarca 1907 yılından 1908 Temmuz'a kadar geçen sürede de bir grev belirtilmemiştir. Ancak bu dönemde tespit ettiğimiz 10 grev, ilgili dönemde de işçi hareketlerinin devam ettiğini göstermektedir.

TABLO 1
İşkolu ve Sektörlere Göre Grevlerin Dağılımı (1872-1908 Haziran)

<i>İşkolu</i>	<i>Grev sayısı</i>	<i>%</i>
Denizcilik	28	30
Gıda	15	16
Tekstil	14	15
İnşaat	10	11
Diğer	9	10
Rihtim, dok ve antrepo	5	6
Demiryolu	4	5
Madencilik	3	3
Hizmetler	3	3
Basın yayın ve matbaacılık	1	1
Toplam	92	100
- Kamu sektörü	40	43
- Özel sektör	52	57

Kaynak: Ek A'dan yararlanılarak düzenlenmiştir.

195 Sencer, a.g.e., 146-147.

196 Kırpık, a.g.e., s. 251-252.

197 Güzel, Abdülhamid'in deniz kuvvetlerinden çekilmesi yüzünden Osmanlı donanmasını Halic'te cürümeğe terk etmesiyle ilintili olarak tersanelerin işleri de aynı yıllarda duracak ölçüde azalmıştır. Nitekim bu işkolundaki hareketlilik, 1902 ve 1903'teki birer grev dışında 1880'den itibaren durulmuştur demektir. (Güzel, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e İşçi Hareketi ve Grevler", a.g.e., s. 807.) Ancak Ek A'da tablodan da görüleceği üzere, tersane işçileri 1902 ve 1903 dışında, 1888, 1892, 1895, 1896, 1903, 1904, 1907 (2 defa) ve 1908 (Mart) yıllarında da grev yapmıştı.

Tablo 1'den görüleceği üzere grevlerin çoğunluğu kamuda değil, özel sektöre ait üretim birimlerinde gerçekleşmiştir. % 30'la grevlerin neredeyse üçte biri denizcilik alanında yapılmış; gıda, tekstil ve inşaat alanları da daha fazla grev yapılan işkolları olarak öne çıkmıştı. Çalışmanın yasal düzenlemelerle ilgili dördüncü bölümünde, çalışma şartlarının madencilik sektöründe görece olarak daha ağır olduğu görülecektir. Buna rağmen bu alanda ilgili dönemde sadece 3 greve rastlanması, işçilerin grev silahını kullanmaya pek rağbet etmediklerini göstermektedir. İlgili dönemde en çok iş bırakma eylemi gerçekleştirilen yer 64 grevle İstanbul olmuştu. Selanik Vilayeti de işçi hareketlerinin görece olarak daha yoğun yaşandığı bir bölge olarak ön plana çıkmıştı.

TABLO 2
Bölgelere Göre Grevlerin Dağılımı (1872-1908 Haziran)

<i>Kent</i>	<i>Grev sayısı</i>	<i>%</i>
Istanbul	64	70
Selanik	12	13
İzmir	3	3
Manastır	2	2
Balıkesir	2	2
Üsküp	2	2
Velez	2	2
Diğer (Bitlis, Edirne, Şam, Vidin, Zonguldak)	5	6
Toplam	92	100

Kaynak: Ek A'dan yararlanılarak düzenlenmiştir.

Grevlerin geneline bakıldığında, kamu veya özel sektörde işçilerin iş bırakmalarının en temel nedeni ücret meselesiydi. Kamuda işçiler genellikle ödenmeyen ücretleri yüzünden, özel sektörde ise ödenmeyen ücret dışında ücretlerin düşüklüğünden şikâyet ederek iş bırakma eylemlerine başvurmuşlardı. Ücret alacağı dışında, 1875'te yabancı mühendislerle yaşadıkları sorunlar yüzünden Taksim'deki Müslüman işçilerin; 1878'de çalışma şartlarının iyileştirilmesi için İstanbul'da duvarcılarının; paranın değer kaybetmesi nedeniyle reel alım güçlerinin düşmesine gösterdikleri tepki sonrası çeşitli yıllarda denizcilik ve gemi yapımı işçilerinin; ücretlerinde yapılmak istenen kesintiye karşı 1879'da Şam tekstil işçileri ile 1891, 1904 ve 1905'te İskeçe, Drama ve Kavala'da tütün işçilerinin; Pazar gününün tatil olması için 1890'da Beyoğlu mağazalarındaki işçilerin; üretimde kullanılan yeni makinelere tepki olarak 1893'te Cibali tütün işçilerinin grevleri ise diğer nedenlerden kaynaklanan iş bırakma eylemlerinin bir kısmıydı.

Greve çıkan işçilerin davranışları incelendiğinde, grevler genellikle ani bir kararla başlatılmamış, ilk olarak devlete başvuruda bulunularak yardım talep edilmişti. Osmanlı'da devletin paternalist anlayışının işçiler tarafından da kabul gördüğünü gösteren bu durum, devletin nasihatleri ya da arabuluculuk çabalarının sonuçsuz kalması halinde iş bırakma eyleminin gerçekleşmesiyle devam etmekteydi. Grevlerin hemen tamamında grevciler, greve katılmayan işçilere ya da işveren tarafından kendi yerlerine işe alınan işçilere karşı tepki göstermişlerdi. Bu grev kırıcılara karşı grevcilerin tepkisi genellikle de tehdit ve saldırı şeklinde kendini göstermişti. İşçilerin grev esnasında fabrika binaları, alet edevat vb. işverene ait fiziksel varlıklara saldırmasına da birçok grevde rastlanılmıştır.

Eylemlerde şiddet dozunun bu kadar yüksek olmasının en önemli nedenlerinden biri, işçilerin örgütlü ya da organize değil de, anlık hareket etmesiydi. Bunun doğal sebebi de bir işçi örgütünün olmamasıydı. Dönem itibariyle bir işçi cemiyeti tarafından organize edildiğini tespit ettiğimiz grevler, yukarıda ayrıntılarını verdiğimiz 1905'te Kavala'da tütün işçilerinin Tütün Ameli Saadet Cemiyeti tarafından yürütülen eylemi ile Ocak 1908'de İstanbul'da ekmek işçilerinin Hamurkâr Cemiyeti adlı örgütçe yürütülen eylemleriydi. 1890'da İstanbul'daki Ermeni ekmek işçilerinin grevyise, greve katılmayanlara 3 lira para cezası verileceğini belirten bir cemiyet tarafından organize edilmişti. (Cemiyetin işçi, esnaf ya da siyasî bir cemiyet mi olduğu tespit edilememiştir.) İşçilerin sendika vb. bir örgüte sahip olmaması, grevlerin süresinde de kendini göstermişti. Nitekim 1872'de 20 gün süren Rumeli Demiryolları işçileri grevi, 1875'te 1 hafta süren tersane işçileri grevi ve 1879'da 4 hafta süren Şam tekstil işçilerinin eylemleri dışında grevlerin tamamına yakını çok kısa süreli olmuştu. İşçileri örgütlü tutacak, ya da grev süresince maddi ihtiyaçlarını karşılayacak bir örgütten yoksunluk, grevlerin genellikle ya birkaç saat, ya da bir gün sürmesine neden olmuştu.

Grevler karşısında devletin yaklaşımına baktığımızda, bir grev esnasında ilk olarak devletin *babacan* tavrını ön plana çıkardığı ve işçilere nasihat ederek, taraflar arasında arabuluculuk yaparak işçi eylemlerini sonlandırmaya çalıştığı görülmektedir. Bu durum birçok grev için yeterli olmuştu. Ancak sonuçsuz kaldığı durumlarda ise devletin sert yüzü hızlı bir şekilde devreye girmişti. Bunun bir sebebi, devletin işçi eylemlerine bir asayiş problemi olarak yaklaşmasıydı. Diğer bir nedeniyse, birçok grevde örneğini gördüğümüz üzere devletin, Avrupa ülkelerinde olduğu gibi işçi hareketlerinin yayılmasından endişe etmesiydi.¹⁹⁸ 1908'de Ahmed Muhtar, demiryolları veya rejî

198 Bu korku nedeniyle devlet, grev kelimesini basında sansüre tabi kavramlardan biri ilan etmişti. 1906'da Paris'te matbaa ve maden işçilerinin grevlerini haber yaptığı için *Ahenk* ve *İzmir* gazetelerinin devlet tarafından uyarılması, bu gelişmelerden haberi olması halinde yerli işçilerin de

gibi önemli ekonomik birimlerde bir grev yapılacağı haber alındığı zaman, devlet yetkililerinin *hemen sanki büyük bir ihtilal olacakmış gibi endişelendiğini* belirtirken,¹⁹⁹ devletin bu endişesine işaret etmişti.

Bu nedenle grevlerde, grevcilerin asker müdahalesiyle dağıtılması, diğer işçilere gözdağı olması için bazı grevcilerin işten çıkarılması, tutuklanarak hapse atılması veya sürgün cezasıyla uzaklaştırılmasına yönelik çok fazla somut örnek gördük. Bu örnekler de devletin söz konusu endişesinden kaynaklanmıştı. Devlet arabuluculuk faaliyetlerinin olumlu sonuç verdiği bazı grevlerde bile, işçilerin grevin olumlu etkisini görmemeleri için işverenleri hemen ücret zammı yapmalarını ve bir süre bekledikten sonra zam yapmalarını konusunda tembihlemişti. 1908 sonrası daha sık örneğini göreceğimiz, ama 1908 öncesinde de çokça yaşandığı gibi, devlet grevlerde sürekli bir teşvik ve tahrikçi peşinde olmuştu. Bu durum, normalde işçilerin kendi haline bırakılsa grev yapmayacağı, ama bazı yabancı işçilerle işyeri dışından kesimlerin (özellikle 1900'ler sonrasında bu kesimler sosyalistlerdi) işçileri bu tür eylemlerle teşvik ve tahrik ettiği yönündeydi.

İşveren ve arabuluculuk dışında çalışma hayatına bakan yönüyle devletin üçüncü bir vasfı da yasa koyucu rolüdür. 1872-1908 dönemine baktığımızda, grev, lokavt, toplu sözleşme vb. unsurları düzenleyen herhangi bir yasal düzenleme mevcut değildi. Bunun yanında çalışma saatlerini düzenleyen, ücret alacağını koruyan vb. bireysel çalışma ilişkilerine yönelik de ülke genelini kapsayan bir düzenleme söz konusu değildi. Dolayısıyla devletin yasa koyucu niteliğinin dönem için oldukça zayıf kaldığını görmekteyiz. (Dördüncü bölümde bu konuya ayrıntılı değineceğiz.)

İşletme ve işverenlerin grev karşısındaki yaklaşımı da pek olumlu değildi. Grev eylemi özünde bir uyuşmazlığı yansıttığı için doğası gereği kamu ya da özel sektörde işveren bu uyuşmazlıkla karşılaşmamayı yeğleyecektir. Ancak bu uyuşmazlıklar ortaya çıktığında kamuda işverenin, yani devletin kalıcı değil de, ücretlerin bir kısmının verilmesi, greve önyak olanların işten çıkarılarak uzaklaştırılması gibi geçici tedbirlere daha fazla yer verdiğini gördük. Özel sektördeyse işletmeler özellikle işçileri koruyucu yasal düzenlemelerin eksikliğini kendileri için oldukça iyi değerlendirmişti. Grev olması halinde grevciler yerine yeni işçi alınması, grevcilerin işten çıkarılması gibi kararlar da bu durumun sonucuydu.

Grevlerin sonuçlarına bakıldığında ise, birçok grev asker ve güvenlik güçlerinin grevcileri dağıtması, bazı işçilerin tutuklanması ve işten atılmasıyla kendiliğinden sonuçlanmıştı. Ücret alacağı sebebiyle yapılan grevlerdeyse ge-

grev yapmak isteyebileceğine dair endişeden kaynaklanmıştı. (DH. MKT. 1074/57. 5 RA 1324. 29 Nisan 1906.)

199 Ahmed Muhtar, "Ta'til-i Eşgale Dair", *Tanin*, No: 65, 21 Eylül 1324, 4 Ekim 1908, s. 6.

nellikle ücretlerin bir kısmı verilerek işçiler geçici olarak rahatlatılmış ve tekrar işleri başına döndürülmüştü. Ama genellikle aynı işçilerin kısa süre sonra tekrar grev yapmalarına dair yukarıda bahsettiğimiz çok sayıda örnek, işçilerin sorunlarının çözülmesinden ziyade bu durumun bir oyalama niteliği kazandığını göstermekteydi. Özel sektör içinse işçilerin grevlerden daha kazançlı çıktığını görmekteyiz. Nitekim ücret kesintisine tepki olarak yapılan tüm grevler bu kesintinin iptaliyle sonuçlanmıştı. Ücret artışı talepli grevlerinde de işçiler belli oranda amaçlarına ulaşmıştı. Ancak en az bu olumlu biten grevler kadar grev de işçiler için ya olumsuz sonuçlanmış, ya da kısmî rahatlama sağlamıştı. Arşiv belgeleri ve dönemin süreli yayınlarında grevlerin büyük çoğunluğu için nasıl son bulduğuna dair bilgi olmaması, grevlerin sonuçlarına yönelik kapsamlı yorum yapılmasını zorlaştırmaktadır. Ancak 1908 yılının sadece 3 ayında, incelediğimiz bu 37 yıllık dönemden daha fazla sayıda grev yapılmış olması, Osmanlı'da işçilerin genelinin maddi manevi çalışma şartlarından pek memnun olmadığını gösterdiği gibi, bu 37 yıllık süreçte grevlerden elde edilen kazanımların da işçiler için yetersiz kaldığını gösterecektir.

II. Meşrutiyet'in ilanı ve 1908 grevleri

1908 yılında meşrutiyetin tekrar ilanı ülkede görece bir özgürlük ortamının da doğmasına yol açmıştı. Bu ortamı en iyi değerlendiren kesimlerden biri de, hem örgütlenme hem de grev hareketleriyle ön plana çıkan işçiler olmuştu. Meşrutiyet sonrası yaşanan grev dalgası *İkdam*'da "2 ay evveline gelinceye kadar sahaif-i matbuâta geçirilemediği için "grev" kelimesinin ne demek olduğunu pek çoklarımız bilmediği gibi, grev dediğimiz halet, yani terk-i eşgal dahi mecburen gayr-i vâki idi. Şimdi ise bütün gazetelerin birkaç sütununu grevler işgal ediyor... Sanki bir göreneğe tabiiyet ediliyormuş gibi her şirket müstahdemini peyderpey ta'til-i eşgale kıyam etti" şeklinde ifade edilmişti.²⁰⁰ *Servet-i Fünun*'da ise, "kanun-ı esasinin ilanının belki de çok beklenmeyen fakat pek doğal olan sonuçlarından biri de süratle birbirini takip eden grevlerdir" denmekteydi.²⁰¹

Osmanlı, devlet ve kamuoyu açısından bakıldığında grevlere hazırlıksız yakalanmıştı. II. Meşrutiyet ilan edildiğinde ve bu hareket *hürriyet* ibaresiyle tanımlandığında, işçiler tarafından bu kadar fazla sayıda eylem yapılacağı tahmin edilememişti. 1908 Temmuz'undan başlayarak Ekim'e kadar hızlı bir şekilde, daha sonra ise yasal düzenlemelerin yürürlüğe girmesiyle azalarak devam eden bu yoğun grev dalgası, Osmanlı işçileri için iş bırakma eylemi-

200 "Grevler ve Netayici", *İkdam*, Numara: 5141, 16 Eylül 1908, s. 1.

201 "Rumeli Şimendiferleri Memurini", *Servet-i Fünun*, No: 81, 2 Eylül 1324, 15 Eylül 1908, s. 2.

nin olağan hale geldiği yeni bir dönemin başlangıcı olurken, halk, devlet ve kamuoyu için de işçi hareketleriyle tanışıldığı bir dönem olmuştur. 1908'in son 5 ayında yaşanan grevleri nedenleri, gelişim ve sonuçları üzerinden aşağıda sektör sektör ele alacağız.

Madencilik sektöründe grevler

Madencilik sektörü, meşrutiyetin yeniden ilanı sonrası yapılan grevlerde öne çıkan çalışma alanlarından biriydi. Kastamonu Valiliği'nin Zonguldak'taki maden işçilerinin çalışma şartlarının ağırlığıyla ilgili Mart 1908'de yazdığı bir raporunda, işçilerin madenlerin içlerinde çok uzun saatler havasız olarak çalıştıkları, arada temiz hava alabilmeleri için her ocağın başına barakalar yapılması gerektiği belirtilmişti. Bunun yanında kazaya uğrayarak sakat kalan işçilerin ailelerinin çok zor durumda kaldıkları ifade edilerek, bu gibi işçilerin ailelerine, işçilerin 5-6 günlük ücret miktarında bir maaş bağlanması talep edilmişti.²⁰² İşçilerin temiz havadan ve işçi ailelerinin ücret geliri dışında herhangi bir gelir kaynağından yoksun ve mahrum olduğu bu sektörde, yasal ve psikolojik ortamın işçi hareketleri için elverişli hale gelmesiyle birlikte Balya, Selanik, Zonguldak, Ergani gibi maden ocağının olduğu hemen her bölgede ardı ardına grevler yapılmaya başlanmıştır.

Hüdavendigâr Vilayeti'nde bulunan Balya madenleri, 1908'de II. Meşrutiyet'in ilanı sonrası işçiler tarafından zaman zaman şiddet eylemlerine de başvurulacak şekilde grevlere ev sahipliği yapmıştı. İlk olarak Eylül 1908'de grevler başlamış ve greve çıkan işçiler, çalışmak isteyenlere de engel olmuştu. İşçiler madenlere ait fiziki varlıkları tahrip ederken, greve katılmayan işçilere saldırıp, işletmenin idare merkezi, odaları ve maden tulumlarına da zarar vermişti.²⁰³ Madende imtiyaz sahibi şirket, yerel yönetimin grev yapan işçileri koruduğu ve herhangi bir önlem almadığı, bu nedenle artan olayların üretimi neredeyse tamamen durdurma noktasına geldiğini belirterek üst makamlara şikâyetle bulunmaktaydı. Bunun üzerine asayiş ve üretimi koruma gerekçesiyle takviye olarak çevre bölgelerden de asker getirilmişti.²⁰⁴

27 Eylül'de başlayan ve ilk olarak 800 işçinin katıldığı grev, bu işçilerin teşvik ve zorlamalarıyla diğer işçilerin de katılması sonrası etkisini iyice artırmıştı. Grevçiler greve çıkarken yönetime bir talep listesi vermiş, ücretlerinin % 80-85 oranlarında artırılmasını istemişti. Şirket de böyle yüksek oran-

202 BEO. 3274/245514. 18 S 1326. 22 Mart 1908.

203 BEO. 3404/255264. 28 Ş 1326. 25 Eylül 1908; *Servet-i Fünun*, No: 105, 16 Eylül 1324, 29 Eylül 1908, s. 4; *DH. EO.* 542/102. 11 ZA 1326. 5 Aralık 1908; *BEO.* 3406/255432. 2 N 1326. 28 Eylül 1908.

204 *DH. MKT.* 2628/41. 15 N 1326. 11 Ekim 1908; *DH. MKT.* 2798/29. 2 N 1326. 28 Eylül 1908.

lı bir ücret artışını kabul etmemiştir.²⁰⁵ Rum, Ermeni, Kürt ve Türk gibi farklı etnik kimliklerden işçilerin bir arada başlattığı ve yürüttüğü grevde, işçiler hizmet süresine bakılmaksızın, ya da usta, amele şeklinde vafsa dayalı bir ayırım da yapılmadan, tüm işçilere seyyanen zam yapılmasını talep etmişti. Maden işçileri, 11-25 kuruş arasında değişen günlük ücretlerinin, en düşük günlük ücret 25 kuruş olacak şekilde yeniden düzenlenmesini istemiştir.²⁰⁶ Devlet tarafından grevi araştırmakla görevlendirilen Erdek Kaymakamı Memduh Bey, grevin aslında ilk başladığında kolayca sonuçlandırılabilir küçük çaplı bir eylem olduğunu, ancak başlarda gerekli özen gösterilmediği için, dışarıdan ve içeriden teşvik ve tahrikler sonucunda büyüdüğünü ileri sürmüştü. Greve katılan işçi sayısı ve grevcilerin şiddet eylemlerinin zamanla arttığını, şirketin dışarıdan işçi getirerek grevcilerin yerine istihdam etme isteğinin de işçiler tarafından tehditlerle engellendiğini ifade etmişti.²⁰⁷

İşçiler, grev sürecinde şiddet eylemlerine başvurmuşlarsa da, şirket ve devlet yönetimi ile olan müzakerelerini de sürdürmüşlerdi. Şirket yönetimi ile görüşecek olan bir heyet seçen işçiler, aralarında para toplayarak çeşitli makamlara talep ve sorunlarını anlatan telgraflar çekmişti.²⁰⁸ İttihat ve Terakki ile de bağlantıya geçmişler ve çektikleri bir telgrafa olumlu cevap verilmesiyle, cemiyetin bir yetkilisi işçilerle görüşmek üzere bölgeye gelmişti. Kaymakam Memduh Bey grevle ilgili raporunda, 300 işçinin iş bırakmayarak hâlâ çalışmaya devam etmesine rağmen, grev nedeniyle şirketin günlük 500-600 lira zarar ettiğini belirtmekteydi.²⁰⁹ Balya madenlerinde yapılan bu grev, işçilerin ücretlerinin artırılmasına yönelik taleplerinin kısmen kabul edilmesiyle sonuçlanmıştı. Devlet yetkilileri, İttihat ve Terakki azaları, şirket yetkilileri ve işçi temsilcileri arasında yapılan görüşmeler sonrası 6 Ekim'de işçi ücretlerine yönelik yeni tarifeler ilan edilmiş ve Kürt, Ermeni ve Rum işçiler, gece çalışmaları da dahil olmak üzere işlerine başlamıştı. Ancak madenci işçilerden bazıları, verilen zamma razı olmayarak tekrar greve çıkmak istemiştir. *Matkapçı* işçiler, kendilerine verilen zammın az olduğunu; zammın

205 *DH. MKT.* 2617/41. 2 N 1326. 28 Eylül 1908; *DH. MKT. PRK.* 2799/39. 4 N 1326. 30 Eylül 1908. Madenlerde çalışan dökmeçiler ise diğer işçilere göre greve daha geç başlamıştı. Ayrıca bu işçilerin ücret artışı talebinin % 40 olması, grevin tüm işçiler tarafından aynı taleplerle ve birlikte yürütülmediğini, bunun yerine meslek ayrımına dayalı bir işçi gruplaşması olduğunu göstermekteydi. ("Ta'til-i Eşgal", *Tanin*, No: 61, 17 Eylül 1324, 30 Eylül 1908, s. 8.)

206 "Balya'da Ta'til-i Eşgal", *Tanin*, No: 60, 16 Eylül 1324. 29 Eylül 1908, s. 7; *DH. MKT. PRK.* 2800/116.11 N 1326. 7 Ekim 1908.

207 *DH. MKT. PRK.* 2799/39, a.g.e.

208 A.e.

209 *DH. MKT. PRK.* 2799/127. 7 N 1326. 3 Ekim 1908; Madenlerde toplam 2.000 işçi istihdam edilmekteydi. 300 kişinin greve katılmayıp çalışmaya devam ettiği düşünülürse, 800 işçinin başlattığı grev 1.700 kişilik bir iş bırakma eylemine dönüşmüştü. *DH. MKT. PRK.* 2800/34. 9 N 1326. 5 Ekim 1326.

usta ve yeni başlayan işçi ayrımı yapılmadan, işçilerin geçmiş hizmet süreleri göz önüne alınmadan ve seyyanen olacak şekilde yeniden düzenlenmesi talebinde bulunmuşlardı. Yetkililer, kabul edilen bu zamma razı olmayanların iş bırakmakta serbest olduklarını belirtince, şartları kabul edilmeyen daha az sayıda işçi tarafından yeni bir grev başlatılmıştı.²¹⁰

2.000 işçinin çalıştığı Balya Karaaydın madenlerinde, grevlerle geçen Eylül ve Ekim aylarından sonra şirket, madenlerin korunmasını sağlayan güvenlik güçlerinin sayısının artırılmasını istemişti. Ancak, Kaza bütçesinin bu ek jandarma istihdamı için yeterli olmadığı cevabı verilmişti. Grevden dolayı oldukça zarara uğrayan şirket, işçilerin daha sıkı kontrol edilebilmesi ve grevlerin bu yolla engellenebilmesi amacıyla, senelik maaş tutarları 32.000 kuruş tutacak 15 kişilik ek jandarma takviyesinin maaşlarını kendisi ödemeyi teklif etmiş, bu teklif devlet tarafından da olumlu karşılınca güvenlik güçlerinin sayısı artırılmıştı. Şirketin böyle bir masrafın altına girmesi dahi işçiler tarafından yapılan grevlerin işletmeler açısından ne kadar tedirgin edici olduğunu ortaya koymaktadır. Nitekim Ekim ayının son günlerinde, işçiler arasında yeni bir grev hazırlığının yapıldığının haber alınması, şirketin bu korkusunun yersiz olmadığını da göstermekteydi.²¹¹

Balya madenleri ile aynı bölgede, Karesi'ye bağlı Sultançayır mevkiindeki borasit madenleri işçileri de Kasım ayında bir grev yapmışlardı. Grevin başlamasıyla birlikte işçiler ve şirket arasında devlet memurlarının arabuluculuk girişimlerinin başarılı sonuçlanmasıyla grev sonlandırılırken, işçiler de Nezarete teşekkürlerini iletmiş ve bu uzlaşma faaliyetinden memnun kalmışlardı.²¹² Talepler ve anlaşma metniyle ilgili bir bilgi tespit edemediğimiz bu grevde işçilerin eylemlerini teşekkürle bitirmesi, grevin olumlu sonuçlandığını göstermektedir.

Eylül 1908'de madencilik sektöründe bir diğer grev, Zonguldak'taki Fransız Ereğli Şirket-i Osmaniyesi işçileri tarafından gerçekleştirilmişti. Şirket grevden dolayı Ereğli Kaymakamı'nı suçlamış ve görevini iyi yapmadığını, hatta bölgeye geldiği günün hemen sonrasında grev başladığı için işçileri eyleme teşvik ettiğini iddia etmişti. Kaymakam ise, Ereğli bölgesinde madenlerde çalışanların genelinin Anadolu ve Kürdistan'dan gelen "terk-i eşgal'e akli ermeyen saflardan" ibaret olduğunu belirterek, grevin asıl teşvik ve tahrikçilerinin şirkette çalışan yabancı işçiler olduğunu ileri sürmüştü. Kaymakam'a göre, Fransa ve İngiltere gibi Avrupa ülkelerindeki işçi eylemlerini ta-

210 *DH. EO. 536/51. 10 N 1326. 6 Ekim 1908; DH. MKT. 2632/10. 21 N 1326. 17 Ekim 1908.*

211 *DH. MKT. PRK. 2810/29. 8 ZA 1326. 2 Aralık 1908; DH. MKT. PRK. 2651/59. 14 L 1326. 9 Kasım 1908; DH. MKT. 2659/24. 21 L 1326. 16 Kasım 1908; DH. EO. 537/34. 6 L 1326. 1 Kasım 1908.*

212 *Tanin*, No: 110, 7 Teşrinisani 1324, 20 Kasım 1908, s. 4.

kip eden yabancı işçiler, kendi menfaatleri doğrultusunda yerli işçileri de Avrupa'daki gibi grev yapmaya teşvik etmişti.²¹³

Ereğli Maden Şirketi'ni hedef alarak başlayan bu iş bırakma eylemi, daha sonra bölgedeki madenlerin hemen hemen tamamına yayılarak bir *genel grev* halini almıştı. 24 Eylül günü şirkete ait madenleri taşıyan ve İstanbul'daki Haydarpaşa Tren Şirketi'nin işçileri olan Müslüman makinist, Rum ateşçi ve memurların başlattığı eyleme aynı gün çevredeki maden ocaklarında çalışan 1.200 civarındaki Kürt maden işçisi de katılmıştı. Grevci sayısı yabancı işçilerin de katılımıyla artmış, beraberinde başlayan şiddet eylemlerinde de bir İtalyan mühendis başından yaralanmıştı. Grevci maden işçilerinin istekleri; ücret ve maaşlara % 40 oranında zam yapılması, iş bulamayan ve işsiz olan bölgedeki maden işçilerinin istihdam edilmesi, senede 1 ay ücretli izin, fenerler, hastane vs. masrafları için ücretlerinden kesilen miktarın artık kesilmemesi şeklindeydi. Devlet yetkililerinin nasihatlerine rağmen işçiler kararlı davranarak grevlerine devam etmişti. Bu kararlılık, civar bölgelerdeki 2.000 maden işçisinin daha greve katılmalarına yönelik teşviklere dönüşmüş ve iş bırakan işçi sayısı oldukça önemli bir sayıya ulaşmıştı. Dahiliye Nezareti grevci işçilerin büyük bir kalabalık haline gelmesi sonrası, herhangi bir olumsuzluğa sebep olacak işçilerin tereddütsüz tutuklanmasını emretmişti.²¹⁴

Ereğli Maden Şirketi, grevin mahalli yönetimin ihmalkârlığı nedeniyle genişlediğini ve şirket dışından 20 civarında kişi tarafından teşvik edildiğini belirterek bunların tutuklanmasını talep etmişti. Grev nedeniyle şirket olarak çeşitli fedakârlıklar yaptıklarını ve buna rağmen olaylar sonlandırılmazsa, şirketin çalışmayı durdurarak lokavt ilan etmek zorunda kalacağı belirtilmişti. Böylece şirket, lokavt silahını kullanarak tazminat hakkıyla devlet yönetimini sıkıştırmayı ve tedbirlerin artırılmasını amaçlamıştı.²¹⁵ Güvenlik güçlerinin müdahalesi sonrası grev nedeniyle 22 işçi tutuklanırken, Ekim ayının 3'ünde, işçi temsilcileri, şirket yetkilileri, mahalli yönetimin ile gelenleri ve İttihad ve Terakki'nin 7 azasının katılımıyla yapılan toplantılar sonrası grev sonlandırılmıştı.²¹⁶

Maden şirketi, grev esnasında olduğu gibi, grev sona erdikten sonra da devlet yönetiminden sürekli isteklerde bulunarak gelecekte olası iş bırakma eylemlerine karşı tedbirler alınmasını talep etmekteydi. Bu doğrultuda greve önyak oldukları nedeniyle tutuklanan işçilerden bazılarının uzun bir süre için Ereğli Havzası dışına çıkarılmaları ve dönmelerinin engellenmesini iste-

213 DH. MKT. 2615/65. 29 Ş 1326. 26 Eylül 1908.

214 DH. MKT. 2616/37. 30 Ş 1326. 27 Eylül 1908.

215 BEO. 3407/255491. 3 N 1326. 29 Eylül 1908.

216 DH. MKT. 2625/60. 12 N 1326. 8 Ekim 1908; DH. MKT. 2616/37. 30 Ş 1326. 26 Eylül 1908; DH. MKT. 2617/57. 2 N 1326. 28 Eylül 1908.

miş; mahkeme tarafından kefalete bağlanarak serbest bırakılan 3 işçinin tahliyesinin bölgede sağlanan sükûnet için çok zararlı olduğunu ileri sürmüş; grev nedeniyle bölgeye gönderilen askerlerin grev sonrası geri çekilmesi nedeniyle askerlerin kalmasını istemişti.²¹⁷

Grev sonlandıktan sonra grevin teşvikçileriyle ilgili yapılan tahkikat sonucu elebaşı olarak Fazlı, Süleyman, Ömer, Ahmed ve Kuço isimli işçiler tespit edilmişti.²¹⁸ Bu da kaymakamın, normal şartlarda grev yapmayacak işçilerin tamamen yabancı işçiler tarafından teşvik ve tahrik edilmeleri sebebiyle iş bıraktıkları görüşünü çürütmekte ve yerli işçilerin de çalışma şartlarının düzeltilmesi amacıyla grev kozunu kullanma noktasında bilinç kazandığını göstermekteydi.

Zonguldak bölgesinde maden işçilerinin çalışma şartlarındaki ağırlık işçilerin grev silahına başvurmadaki istekliliğiyle birleşince, kısa aralıklarla yeni grevler yapılmıştı. Nitekim Ekim ayının hemen başlarında bölgede adını tespit edemediğimiz bir firmanın işçileri tarafından grev yapılırken,²¹⁹ Kasım ayında da madenci işçiler tarafından şiddetli bir grev yapılmıştı. Maden şirketi işçileri greve teşvik ettikleri ve olayların sorumlusu olarak gösterdiği 10-15 civarında işçinin ismini yetkililere bildirmiş ve sürgün edilmelerini talep etmişti. İşçiler adliyeye sevk edilip yargılandıktan sonra, şiddet eylemlerini yönlendirdiği belirlenenler tutuklanarak Sinop Hapishanesi'ne gönderilmişlerdi.²²⁰ 1908 yazı için Zonguldak'taki grevlerin genelinde görüldüğü üzere, maden şirketleri bir problem olarak gördükleri grevci işçileri işten çıkarmada ve sürgüne gönderilmeleri için devlete baskı yapmakta ısrarcı davranmıştı. Gerek şirketlere karşı çaresizliği, gerekse genel asayiş ve kömür üretimine verdiği önem dolayısıyla devlet de bu talepleri olumlu karşılamış, işçi-işveren arasındaki tercihini ikinciden yana kullanmıştı.

Selanik Vilayeti Taşoz'da da maden işçileri Kasım 1908'de bir grev yapmıştı. Almanyalı Mösyö Spoydel'e ait madenlerde çalışan işçiler ücretlerinin artırılması, kendilerine kötü davrandıklarını iddia ettikleri bazı ustalarla, maddede çalışan tüm yabancı işçilerin (neredeyse tamamı Yunandı) işten çıkarılmasını talep etmişti. Maden işçilerinin örgütlendiği *İslam ve Rum Osmanlı Amele Derneği* öncülüğündeki işçilerin bu talebine karşı işverense, grevcileri işten çıkararak cevap vermişti. Bunun üzerine işçiler greve katılmayan işçiler üzerinde baskı kurarak madenlerde üretimi durdurmuş, çeşitli ocaklara saldırarak maddi zarar vermişti.²²¹ İşçi saldırılarında şiddet dozunun artmasıyla

217 BEO. 3416/256168. 23 N 1326. 19 Ekim 1908.

218 DH. MKT. 2637/23. 26 N 1326. 22 Ekim 1908.

219 DH. MKT. 2622/69. 8 N 1326. 4 Ekim 1908.

220 ZB. 312/16. 10 TS 1324. 23 Kasım 1908; ZB. 312/18. 15 TS 1324. 28 Kasım 1908.

221 TFR. I. SL. 197/19688. 15 L 1326. 10 Kasım 1908; DH. MKT. 2644/29. 7 L 1326. 2 Kasım 1908.

Sotiros Madeni'ne ait ocaklar ateşe verilmiş, bu nedenle güvenlik güçleri de 19 işçiyi gözaltına almıştı. İşçilerin şiddeti ve kararlılığı karşısında geri adım atan maden şirketi, grevcilerin taleplerini kabul ederken Yunanlı işçileri de işten çıkarma kararı almıştı.²²² Ülkenin bir diğer bölgesinde, Ergani'de bakır madenin 700 işçisi de Eylül sonunda iş bırakan bir diğer işçi grubuydu.²²³

Gıda sektöründe grevler

Osmanlı'da gıda sektörü, özellikle tütün sanayiinin ülke çapında yaygınlığı nedeniyle önemli sayıda işçinin istihdam edildiği bir alandı. Tütün imtiyazına sahip Reji Şirketi'nin İstanbul, Samsun, Selanik gibi bölgelerde istihdam ettiği işçiler dışında, özel sektöre ait çok sayıda tütün atölyesi ve mağazası da faaliyettedir. Tütün işçileri dışında halk için en temel ihtiyaçlardan biri olan ekmek üretiminde çalışan işçiler, tuz fabrikası, makarna fabrikası, bira ve boza fabrikası, un fabrikaları ve diğer üretim birimlerindeki gıda işçileri de, 1908'in grev furyasında yerlerini almış ve çeşitli taleplerle iş bırakmıştı.

Tütün işçileri

İstanbul Tütün İşçileri: İstanbul reji işçileri, Ağustos ayında % 100 ücret zammı talebiyle meşrutiyet sonrası rejideki ilk grevi başlatmıştı. Ancak işçilerin bu grevi, gerek basından gerekse İttihat ve Terakki Cemiyeti'nden yapılan sükûnet çağrıları ve asayiş sağlama çabalarının yoğunlaştığı bir dönemde denk geldiği için kamuoyunun bir kısmından da tepki çekmişti. Daha 1-2 ay önce hayat pahalılığının artması nedeniyle zaten reji şirketi tarafından işçilere % 30 oranında ücret zammı verildiğini belirten *Servet-i Fünun*, işçilerin bu eylemini zamansız göyerek, hürriyetin ilanından yararlanma çabası şeklinde eleştirmişti.²²⁴ Grev başlayınca şirket işçilere % 50 oranında zam teklif etmişti. Ancak bu miktarı yetersiz gören işçiler artış taleplerindeki ısrarlarına devam edince Reji bazı fabrikalarını kapatmıştı. Bu karar sonrası işçiler geri adım atmış ve taraflar arasında yapılan anlaşmayla fabrikalar tekrar çalışmaya başlamıştı. Ancak Rejinin daha sonra sözünde durmayıp ücretleri artırmaması nedeniyle işçiler Eylül ayının sonlarına doğru tekrar grev başlatacağı.²²⁵

Samsun Tütün İşçileri: Samsun'daki reji tütün fabrikası işçileri 1 Ekim'de

222 "Şuûn", *Zaman*, No: 1, 6 Kasım 1908, s. 3; *DH. MKT.* 2644/61. 13 L 1326. 8 Kasım 1908.

223 Güzel, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e İşçi Hareketi ve Grevler", *a.g.e.*, s. 814.

224 "Reji Amelesi", *Tanin*, No: 13, 31 Temmuz 1324, 13 Ağustos 1908, s. 3; "Reji Fabrikasında", *Servet-i Fünun*, No: 19, 31 Temmuz 1324, 13 Ağustos 1908, s. 4.

225 ZB. 325/16. 30 T 1324. 12 Ağustos 1908; "Reji Amelesi", *Servet-i Fünun*, No: 38-8, 10 Ağustos 1324, 23 Ağustos 1908, s. 4; "Terk-i Eşgal", *Tanin*, No: 57, 13 Eylül 1324, 26 Eylül 1908, s. 8.

% 30 ücret artışı talebiyle greve başlamıştı. Eylül ayında tütün ticarethaneleri ve atölyelerinde çalışan işçilerin yaptığı grev, tütün tüccarlarının % 25 ücret zammıyla sonuçlanınca, bundan etkilenen reji çalışanları da % 30 zam istemiş, ancak talepleri geri çevrilmişti. Tamamı Rum olan 800 işçinin başlattığı grevde reji binası taşlanmış ve camları kırılmıştı. Güvenlik güçleri ve işçiler arasında çıkan çatışmada 7 işçi yaralanırken, reji deposunu yağmalamaya çalışan işçilere güvenlik güçleri silahla müdahale etmişti. Grevci işçilerin ücret artışı taleplerini iletmesi amacıyla seçtiği 4 işçiyi de Reji müdürü *kolculara*²²⁶ tutuklatınca, işçiler topluca bu olaya müdahale etmişti. Müdürün emri ile kolcular silahla karşılık verince 8 işçi yaralanmıştı.²²⁷

Tepkileri iyice şiddetlenen işçiler, reji nazırının evine de saldırınca, Nazır devlet güçleri tarafından Samsun'dan çıkarılmış ve başka bir yere götürülmüştü. Samsun tütün işçilerinin bu grevi, halkın da gösterilere katılması, hatta bir Ermeni kilisesinin yakılmasına teşebbüs edilmesi ve kentteki Amerikan ticarethanelerine silahlı saldırı yapılması üzerine oldukça tehlikeli bir hal almıştı. Ücret artışı talebiyle başlayan bir grevin, araya konsolosların da girmesine neden olan ve uluslararası bir nitelik kazanan bir halk ayaklanmasına dönüşmesi, devlet yönetiminin civar bölgelerde ne kadar asker varsa Samsun'a gönderecek şekilde teyakkuza geçmesine neden olmuştu. Reji memurlarına saldıran işçi ve halk iki memuru yaralamıştı. İşçiler öncülüğünde başlayan bu ayaklanmanın önüne geçilebilmesi için Trabzon Valiliği bölgedeki Reji Nazırının acilen değiştirilmesi gerektiğini bildirmekteydi.²²⁸ Reji Nazırı Alman Mösyo Marolis'in saldırıya uğraması nedeniyle Alman Elçiliği, Marolis'in yeterince korunmadığını ileri sürerek, grevde ihmali olduğu gerekçesiyle mutasarrıfın da görevinden uzaklaştırılmasını talep etmişti. Grev ve ayaklanmanın sonlanması, şirketin işçilere % 30 ücret zammı yapması ile mümkün olmuştu.²²⁹ İşçilerin greve başlarken de % 30 ücret zammı istediklerini göz önüne alırsak, şirketin ilk başta gösterdiği olumsuz yaklaşımın tüm bu olayların yaşanmasına neden olduğu ortaya çıkmaktadır.

Selanik Tütün İşçileri: Meşrutiyetin ilanının hemen ardından hızlı bir grev dalgası ile karşılaşılın Selanik'te, *Journal de Salonique* gazetesi 13 Eylül 1908

226 Tütün kaçakçılığını önlemek ve asayışı sağlamak için Reji Şirketi'ne bağlı çalışan güvenlik güçleri.

227 *DH. MKT.* 2627/45. 14 N 1326. 10 Ekim 1908; *DH. MKT.* 2635/81. 25 N 1326. 21 Ekim 1908; *DH. MKT.* 2623/66. 10 N 1326. 6 Ekim 1908; "Telgraflarımız-Samsun", *Zaman*, No: 19, 24 Kasım 1908, s. 2; *DH. MKT.* 2635/98. 25 N 1326. 21 Ekim 1908; *DH. MKT.* 2648/63. 10 L 1326. 5 Kasım 1908.

228 *DH. MKT.* 2625/31. 11 N 1326. 7 Ekim 1908; *DH. MKT.* 2640/86. 30 N 1326. 26 Ekim 1908; *DH. MKT.* 2640/85. 30 N 1326. 26 Ekim 1908; *DH. MKT.* 2634/96. 23 N 1326. 19 Ekim 1908; *DH. MKT.* 2641/40. 3 L 1326. 29 Ekim 1908.

229 "Grevler", *Tanin*, No: 74, 30 Eylül 1324, 13 Ekim 1908, s. 8; *DH. MKT. PRK.* 2809/27. 4 ZA 1326. 28 Kasım 1908; *DH. MKT.* 2732/11. 27 Z 1326. 20 Ocak 1909; *DH. MKT.* 2648/63. 10 L 1326. 5 Kasım 1908.

tarihinde “Bütün Cephelerde Grev” başlığı ile çıkmıştı.²³⁰ *Yeni Asır* gazetesi ise, Selanik’te aynı günlerde un fabrikası, fırınlar, trenler, tramvaylar, sabun fabrikası, tütün mağazaları, restoran ve oteller, reji fabrikası ve diğer üretim birimlerinde işçilerin grev yapması nedeniyle *hürriyet yalnız ittifak eden işçiler için değildir!* diyerek bölgede durma noktasına gelen ticarî ve ekonomik işleyiş nedeniyle grevcileri eleştirmişti.²³¹ Aynı gazetenin bir gün sonraki nüshasında ise, kiremit ve tuğla fabrikası işçilerinin de greve başlaması sonrası; *böyle giderse ilkokul çocuklarının da okula gitmemek için grev yapmaya başlamaları uzak değildir!* denmekteydi.²³² Ağustos ayında başlayan ve Eylül ayında tüm hızıyla devam eden bu ilk grev dalgasında, tütün ve liman işçilerinin ön plana çıktığı grevlere daha sonra telgrafçılar, basım işçileri, marangozlar, terziler, fırıncılar, ayakkabıcılar, tramvay çalışanları, Allatini Fabrikası tuğla ve kiremit işçileri, Olympos Bira Fabrikası’nın 120 işçisi, sabun fabrikası işçileri, pastane çalışanları, Orosdi-Back mağazası komileri, Benforado atölyesi tenekecileri de olmak üzere neredeyse Selanik’teki tüm meslek gruplarından işçiler katılmıştı.²³³

Bölgede ilk grev Tütün İşçileri Sendikası öncülüğünde tütün işçileri tarafından yapılmıştı. Greve kadın işçiler de yoğun bir biçimde destek vermişti. Grevde ücretlerin % 50 artırılması ve iş günününün 10 saate indirilmesi talep edilmekteydi. 18 (19?) Ağustos’ta başlayan ve 500 kadın, 100 erkek olmak üzere toplam 600 işçinin katıldığı eylemi önleyebilmek için, şirket işçilere ilk olarak % 20 ücret zammı önermişti. İşçilerin bu miktarı yetersiz görmesi üzerine şirketin bölgedeki yönetimi zam oranını % 33’e çıkarmak istemişse de, genel merkezinden bu oran için onay alamamıştı.²³⁴

Fabrika işçilerinin tamamının greve çıkması şirketi zor durumda bırakarak taleplerinin kabulü yönünde sıkıştırılması hedefine dayanmaktaydı. Ancak Selanik reji şirketi, işçilerin grev başlatması üzerine Samsun ve İstanbul fabrikalarından yüklü miktarda tütün getirterek müşteri isteklerinin karşılanamaması gibi bir tehlikeyi ortadan kaldırmıştı. Bunun yanında şirket son dönemde Avrupa’dan makineler getirerek işçi sayısını azaltmak da istiyordu. Yapılan grevi de, işçileri çıkararak işçi-makine ikamesini sağlamaya yönelik bir fırsat olarak kullanma şansı doğmuştu. Bu durum basında, greve çıkan işçilerin, özellikle de grev yapılmasını teşvik ve organize eden işçi önderlerinin sorumsuz davranma ve yeterli güce kavuşmadan eyleme geçmekle suçlanmasına neden olmuştu.²³⁵

230 Vardaglı, a.g.e., s. 34.

231 “Selanik-Grevler”, *Yeni Asır*, No: 1344, 27 Ağustos 1324, 9 Eylül 1908, s. 2.

232 “Selanik-Grevler”, *Yeni Asır*, No: 1345, 28 Ağustos 1324, 10 Eylül 1908, s. 2.

233 Dumont, “Osmanlı Sosyalizminin Doğuşu”, a.g.e., s. 206.

234 “Grev Mukaddematı”, *Yeni Asır*, No: 1225, 7 Ağustos 1324, 20 Ağustos 1908, s. 2; *Hürriyet*, No: 8, 9 Ağustos 1324, 22 Ağustos 1908, s. 3.

235 “Grevler”, *Yeni Asır*, No: 1226, 13 Ağustos 1324, 26 Ağustos 1908, s. 2.

İskeçe, Drama ve Kavala Tütün İşçileri: İskeçe ve Drama'daki tütün işçilerinin grevleriyle birlikte,²³⁶ bir diğer önemli tütün üretim merkezi olan Kavala'da da tütün işçileri 10 Eylül'de büyük bir grev başlatmıştı. 1908 öncesi ve sonrasındaki tüm grevler arasında, en olumlu biten iş bırakma eylemi olarak nitelendirilebileceğimiz bu grev, anlaşmazlığı çözmek adına bölgeye gelen Drama Mutasarrıfı Necib Bey'in de olağanüstü çabası ile sonlandırılmış, mutasarrıf işçi-işveren gerginliklerinin önlenmesinde örnek bir devlet adamı portresi çizmişti.²³⁷

Grevin başladığı ilk gün, greve katılan işçiler eyleme katılmayan ve çalışmaya devam etmek isteyen işçilerin çalışmasını da engellemiş,²³⁸ tütün mağazaları ve atölyelerine saldırmıştı. Mutasarrıf, grevin ilk günlerinde tütün tüccarları ve mağaza sahipleriyle görüşmüş, 13 Eylül günü de her tütün ticarethanesinden ikişer işçiyi kabul ederek taleplerini dinlemişti. Tüccarlar, işçilerin kışın 18 ve yazın 24 kuruş ücret isteklerini kabul etmişti. İşçilerin kış aylarında 7, yaz aylarında ise 9 saat çalışma isteklerine karşı tüccarlar yazın 10 ve kışın 8 saat günlük çalışma süresi teklif etmişti. Mutasarrıf başkente ulaşan telgrafında, gün boyu yaptığı arabuluculuk faaliyetleri sonucu mesai saatleri ile ilgili anlaşmazlığın o gün için halledilemediğini, ancak işçi tarafının biraz artırması ve işveren tarafının biraz azaltmasıyla bu sorunu halledebileceği umudunda olduğunu belirtmişti. İşçi ve işverenler arasında en önemli anlaşmazlık maddesi, işçilerin bir tütün mağazasından çıkıp diğer bir mağazada işe başladıklarında aynı ücretle istihdam edilme talepleriydi. İşverenler bu isteği kabul etmişse de, işçiler durumlarını garantiye almak için yazılı bir senet istemişler, gece saatlerine kadar süren görüşmelerde bu husus üzerinde de anlaşılammış ve taraflar sabah buluşmak üzere ayrılmışlardı.²³⁹

Mutasarrıf, ayrılmadan önce işçilerle tekrar görüşüğünü ve devletin onların durumlarını, sorunlarını ve isteklerini dikkate aldığını, bunları çözmek için de mesai harcadıklarını ifade ederek, her şeyi devletle paylaşmalarını ve çalışmak isteyen işçilere ve mağazalara müdahalede bulunmamalarını nasihat etmişti. İşçiler de bu yönde söz vermişler, ancak zor durumda olduklarını belirterek birikmiş ücret alacaklarının verilmesini talep etmişlerdi. Tüccarlarla konuyu görüşen Necib Bey, işçilerin bu isteklerini de halletmiş ve sonraki gün tüm ücretlerinin ödeneceğini belirterek işçileri göndermişti. İçeride müzakereler sürerken diğer işçiler ve halk da hükümet binası-

236 "Telgraflar-Kavala", *Yeni Asır*, No: 1345, 29 Ağustos 1324, 11 Eylül 1908, s. 1.

237 *TFR. I. SL. 196/19560. 26 N 1326. 22 Ekim 1908.*

238 Grevci işçilerin sayısı *Tanın'* de 2.000, (*Tanın*, No: 50, 6 Eylül 1324, 19 Eylül 1908, s. 8) direkt bölgeden yayın yapan Selanik merkezli *Yeni Asır* gazetesindeyse 15.000 olarak belirtilmektedir. ("Telgraflar-Kavala", *Yeni Asır*, No: 1345, a.g.e.)

239 *TFR. I. SL. 196/19560. Lef. 8 ve 8a. 26 N 1326. 22 Ekim 1908.*

nın dışında sonucu bekliyordu. Görüşmelerin gidişatının öğrenilmesiyle işçi gruplarının bölgeden sevinç gösterileriyle ayrıldığı yine Mutasarrıf tarafından bildirilmişti. Mutasarrıf ertesi gün ilk olarak mağazaların çalışmasının engellendiğine dair konsoloslukların şikâyetini dinlemiş, bununla ilgili işçilere tebliğde bulunmuştu. Ancak “avamın akli gözündedir” sözünü de dikkate almak gerektiğini, bu nedenle devleti zayıf göstermemek için Kavala’ya asker gönderilmesini ve güvenlik önlemlerinin artırılmasını talep etmişti. Taşoz’dan gönderilen askerlerle de bu isteği olumlu karşılanmıştı.²⁴⁰

15 Eylül günü taraflar arasında son görüşmeler yapılmış ve grev sonlandırılmıştı. İlk olarak işçilere tüccarların hiçbir şekilde kabul etmeyeceği maddeler anlatılmış, daha sonra tüccarlar davet edilerek onlarla da görüşülmüş ve iki tarafın anlaşmaları sağlanmıştı. Buna göre mesai saatlerinin yazın 9.30 saat, kışın ise 4 ay 7.30 saat ve 3 ay da 7 saat olarak uygulanması; ücretlerin ise yaz aylarında 24, kış aylarında hem 7.30 saat, hem de 7 saat çalışılan günlerde 18 kuruş olması kararlaştırılmıştı. İşçiler ücretlerini haftalık almak istediklerini belirtmiş, işverenlerse hesap kolaylığı açısından önceki dönemde olduğu gibi 15 günde bir ücret ödemede ısrar etmişti. Mutasarrıfın taraflar arasında orta yolu bulmasıyla, ücretlerin 15 günde bir ödenmesi, ancak ihtiyacı olan işçilere haftadan haftaya avans verilmesi şeklinde düzenleme yapılmıştı. Taraflar arasında sorunların bu şekilde halledilmesi sonrası Mutasarrıf, bütün tüccarları ve işçi vekilleri hükümet konağının balkonuna çıkmış, işçi temsilcileri binlerce işçiye anlaşma sonuçlarını bildirmişti. Bunun üzerine bekleyen işçiler “yaşasın tüccarlar” şeklinde bağırıp sevinçlerini göstermiş, Commercial Kumpanyası Müdürü Mösyö Mizrahi de “biz birbirimize muhtacız amele de yaşasın” diyerek işçilere seslenmişti. Sabah gerçekleşen bu sevinç gösterileri sonrası, aynı gün bölgedeki bütün mağazalarında üretim tekrar başlamış ve grev sonlandırılmıştı.²⁴¹

Gıda sektöründe diğer grevler

Ekmekçi ve Fırın İşçileri: 1908 grevlerinin bir özelliği, işçilerin başta ücret artışı olmak üzere çeşitli haklar elde edip çalışmaya başladıktan sonra, çalışma şartlarından rahatsız oldukları, ya da ücretlerini yetersiz gördükleri bir durumda kısa süre sonra tekrar grev yapmalarıydı. Fırın işçileri bu durumun iyi bir örneğidir. İstanbul’daki ekmek işçilerinin bir kısmı, daha önceden ücretlerine zam yapıldığı halde, Ağustos 1908’de tekrar grev başlatmıştı. Grevci işçilerden bazıları, ekmek üretiminin tamamen durması ve eylemlerinin daha fazla etkili olabilmesi amacıyla, Yeniçarşı ve Beyoğlu bölgelerindeki fı-

240 A.e.

241 DH. MKT. 2622/8. 2 Eylül 1324. 15 Eylül 1908.

rınları gezerek buradaki ekmekleri toplayınca, güvenlik güçleri fırınların civarında nöbet tutmak zorunda kalmıştı.²⁴²

Daha önce 1907 Eylül'ünde de grev yaptığımızı belirttiğimiz İstanbul fırınlarında çalışan işçilerden 7.000 kişi, 15 Ağustos 1908'de İttihat ve Terakki yetkililerine bir dilekçe vererek ücretlerinin artırılmasını istemişti. Daha sonra sorunsuz bir şekilde dağılan fırın işçilerinden 150 kişi, 22 Ağustos'ta grev tehdidiyle tekrar toplanmış ve devlet yetkililerinin arabuluculuğunda fırın sahiplerini temsil eden Hıbbazân cemiyeti ile müzakerelerde bulunmuşlardı. Görüşmeler, günde ortalama 57'er kiloluk un çuvallarından 10 tanesini işleyerek ekmek yapabilen hamur ve pişirici işçilerinin günlük ücretlerinin 11 kuruştan 20 kuruşa, kalfaların ücretlerinin 7 kuruştan 12 kuruşa ve çırakların ücretlerinin de 4 kuruştan 8 kuruşa çıkarılması şeklinde işçi taleplerinin olumlu cevaplanmasıyla sonuçlanmıştı. Ancak bazı fırın sahiplerinin bu kararı reddetmesi üzerine yapılan ikinci bir toplantı sonucu hamur ve pişirici işçilerinin günlük ücretleri 15, kalfaların ücretleri ise 10 kuruşa indirilmişti.²⁴³ 26 Ağustos itibarıyla fırınların genelinde bazı istisnalar dışında ekmek üretimine tekrar başlanmış ve grev sona erdirilmişti.²⁴⁴ Bu grevle birlikte işçilerin grev öncesi ve sonrası haftalık ücretleri Tablo 3'teki gibi oluşmuştu.

TABLO 3
1908 Ağustos Grevi Sonrası Fırın İşçilerinin Ücretleri (Kuruş)

Meslek	Grev öncesi ücret	Grev sonrası ücret	Artış	% Artış
Hamurkâr	75	105	30	40
Hamurkâr yardımcısı	50	70	20	40
Çırak	25	35	10	40
Tezgâhtar	75	100	25	33
Pişirici	75	105	30	40

Kaynak: "Ekmek Fiyatı", Servet-i Fünun, No: 43, 14 Ağustos 1324, 27 Ağustos 1908, s. 4.

242 ZB. 56/78. 14 Ağustos 1324. 27 Ağustos 1908; ZB. 621/63. 13 Ağustos 1908. 26 Ağustos 1908.

243 Karakışla, "Osmanlı İmparatorluğu'nda 1908 Grevleri", a.g.e., s. 190. Fırın işçilerinin 7.000 kişi gibi kalabalık bir grup halinde gösteri yapması ve taleplerde bulunması yanında, daha küçük çaplı işçi grupları tarafından da çeşitli eylemlerde bulunulmuştu. 19 Ağustos'ta fırın işçilerinden Simon, Lambo, Yorgi, Dimitri, Petro ve Yorgi isimlerinde 6 kişi, işlerini bırakarak Balat civarındaki fırınları gezmeye başlamış ve işçileri grev yapmaya teşvik etmişlerdi. Daha sonra polis tarafından göz altına alınan bu işçiler, ücretlerinin düşük olduğunu ve artırılmasını istediklerini belirterek greve başladıklarını ifade etmişlerdi. (ZB. 67/42. 6 A 1324. 19 Ağustos 1908.) Fırın işçilerinin bir diğer grevi, 23 Ağustos günü Beyoğlu Yenişehir Caddesi'nde Osmanlı tebasından Mina'nın fırınında olmuştu. Hamurcular ve yardımcılarının ücretlerinin düşüklüğünü sebep göstererek iş bırakmıştı. Fırın sahibinin Şehremaneti'ne şikâyeti üzerine, grevin diğer fırınlara yayılmaması ve ekmek üretiminde sıkıntı yaşanmaması için işçilere nasihat edilerek grev sonlandırılmıştı. (ZB. 74/42. 10 A 1324. 23 Ağustos 1908.)

244 ZB. 67/48. 13 A 1324. 26 Ağustos 1908.

İşçiler yaptıkları grev sonrası % 30 ila % 40 arasında değişen oranlarda ücret zammı elde etmişlerdi. Ancak bazı işçiler bu zam miktarını yetersiz bularak tekrar iş bırakmıştı. Üsküdar civarındaki fırınlarda çalışan bazı işçilerin diğer fırınları da gezerek grevlerine katılımı artırma çabaları, güvenlik güçlerinin bu işçileri gözaltına alması sonrası geçici olarak sonlandırılabilmişti.²⁴⁵

İşçilerin bir kısmı yapılan ücret zammını yetersiz bulup tekrar greve çıkararak, fırın sahipleri ise ücret artışı ve beraberinde gelen maliyet artışı sebep göstererek Şehremaneti ile görüşmüş ve ekmek fiyatını artırmak istemişti. Bu talepleri kabul edilmeyince ekmek gramajını düşürmeyi teklif etmiş, ancak iki taraf yine anlaşmamıştı. Ertesi gün fırınlarını açmayan bazı fırın sahipleri ekmek çıkarmamıştı. Bu tepkiye devletin cevabının fırın sahiplerini tutuklayacak şekilde sert olması, bunların pek de istemedikleri koşullarda anlaşmayı kabul etmelerine neden olmuştu. Buna rağmen yine de bazı fırın sahipleri karara uymamakta direnmiş ve ekmek gramajları ile oynamakta bir sakınca görmemişlerdi. Fırın sahipleri, işçiler için iş güvencesini sağlayan yasal düzenlemelerin eksikliğinden de yararlanarak, zam isteyen işçilerinin hemen tamamını işten çıkarıp yerlerine taşradan gelen ve daha düşük ücretle çalışmayı kabul eden işçi almışlardı. İşten çıkarılan 400 fırın işçisi Şehremaneti'ne başvurup yardım istemişti. İşçiler Şehremaneti'nden, bu son zam isteme sürecinde kurmuş oldukları *Ekmekçi ve Amele Cemiyeti* isimli sendikanın bütün fırın işçilerinin temsilcisi olarak tanınmasını ve İstanbul'daki fırınların işçi ihtiyacının bu sendikanın üyeleri arasından karşılanmasını talep etmişlerdi. Talepleri fırın sahipleri tarafından reddedilince de, 16 Eylül günü üçüncü bir grev ilan edilmişti.²⁴⁶

İstanbul halkı için zaruri gıda maddelerinin başında gelen ekmeğin üretilmemesi ve fırınlarda yaşanan sıkıntı, devletin olduğu kadar grevlerden muzdarip olan halkın ve kamuoyunun da tepki göstermesine neden olmuştu. Bu nedenle alınan bir kararla, ekmek çıkmaması halinde Belediye'ye fırınlara el koyarak kendi üretim yapma ve halka un satma izni verilmişti. Ayrıca, grev nedeniyle ekmek üretiminde sıkıntı yaşayan fırın sahiplerine güvenlik güçlerinin de yardım etmesi emredilerek, güvenlik güçleri grev kırıcı olarak değerlendirilmek istenmişti.²⁴⁷ Devlet yöneticilerinin fırın sahipleriyle işçiler arasındaki her türlü arabuluculuk ve uzlaştırma faaliyetlerine rağmen, taraflar kısa süre sonra sözlerinden geri dönmekteydi. Bu durum ilk grevin yapıldığı 15 Ağustos'tan sonra 50. günde, yani 4 Ekim'de işçilerin bir kısmının tekrar bir grev başlatmasıyla kendini göstermişti. Daha önce yapı-

245 ZB. 621/70. 14 Ağustos 1324. 27 Ağustos 1908; *Servet-i Fünun*, No: 49, 17 Ağustos 1324, 30 Ağustos 1908, s. 4.

246 Karakışla, "Osmanlı İmparatorluğu'nda 1908 Grevleri", a.g.e., s. 190-191; *Servet-i Fünun*, No: 82-30, 2 Ağustos 1324, 15 Eylül 1908, s. 4.

247 ZB. 56/78. 14 Ağustos 1324. 27 Ağustos 1908; ZB. 383/90. 13 Ağustos 1324. 26 Ağustos 1908; ZB. 325/99. 13 Ağustos 1324. 26 Ağustos 1908.

lan grevlerinden ücret zammıyla çıkmalarına rağmen, bazı işçilerin daha fazla ücret zammı talep etmeleri ve bunu elde etmek için de iş bırakmaları devletin de tutumunu sertleştirmiş ve nasihat-tavsiye yönteminden ziyade, grevcilerin elebaşlarının hemen tutuklanmasına karar verilmişti.²⁴⁸

Selanik'te de fırın işçileri 6 Eylül'de ücret artışı talebiyle grev başlatmış, Selanik Belediye Başkanı'nın çabaları sonucu eylem aynı gün sonlandırılmıştı. Grev sonrası birinci sınıf işçilere 18, hamurculara 16, yardımcılara 12 ve çocuk işçilere 6'şar kuruş günlük ücret verilecek şekilde yeni düzenleme yapılmıştı. Bunun dışında işçilerin bir diğer isteği olan fırınlarda ikamet ettikleri yerlerin sağlık şartlarının iyileştirilmesi talebi de kabul edilmişti.²⁴⁹

Tuz İşçileri: 1908 Kasım'ında ücretlerinin artırılması talebiyle Aydın Vilayeti'nde Foça memlehası çalışanları da greve çıkmış,²⁵⁰ ücretleri % 32 oranında artırılınca üretim tekrar başlamıştı. Ancak ücret artışının sadece gemilerden ambarlara tuz nakleden işçilere uygulanması nedeniyle, kendilerinin daha ağır şartlarda çalıştığını ileri süren gemiciler de ücretlerinin artırılmasını isteyerek iş bırakmıştı.²⁵¹ Taleplerindeki kararlılıkları, ton başına ücretin 3 kuruş artırılmasıyla sonuçlanmış ve böylece bu ikinci grev de olumlu sonuçlanmıştı.²⁵²

Diğer Grevler: Ülkede gıda alanında faaliyet gösteren üretim birimlerinde çalışan diğer işçiler de 1908'deki grev furyasında yerlerini almıştı. 1908 Ağustos'unda Selanik'teki Bira ve Boza Fabrikası işçileri, ücretlerinin artırılması talebiyle greve çıkarken, işçilerin bazı taşkınlıklar yapacağını haber alındığı Polis Müdürlüğü'nce önceden bildirilmekteydi. Grevciler kendilerine katılmayan ve çalışmak isteyen işçileri tehdit edip, fabrikaya mal almaya gelen kahve ve birahane sahiplerini de silah zoruyla geri gönderince fabrika sahibinin tepkisini çekmişti. Şirket, grevle ilgili devlete bu hareketleri şikâyet ederken, işçilerin ücret artış talebi için grev yapmaya hakları olduğunu teyit etmiş, ancak çalışmak isteyen işçiler ve fabrika müşterilerine karşı saldırılarını ise eleştirmişti. Bira ve Boza Fabrikası işçilerinin bu grevi, eylemin beşinci gününde % 30 ücret artışıyla sonuçlanmıştı.²⁵³ Ancak Olympos bira ve buz fabrikası işçilerinin yaklaşık bir ay sonra, 24-25 Eylül'de tekrar grev başlatmaları,²⁵⁴ anlaşma maddelerinin işverence ihlal edildiği ya da işçilerin yeni taleplerle tekrar grev yaptığını göstermektedir.

248 ZB. 600/116. 21 Eylül 1324. 4 Ekim 1908.

249 "Selanik-Grevler", *Yeni Asır*, No: 1343, 25 Ağustos 1324, 7 Eylül 1908, s. 2.

250 BEO. 3419/256401. 29 N 1326. 25 Ekim 1908.

251 BEO. 3425/256871. 10 L 1326. 5 Kasım 1908.

252 DH. MKT. 2684/3. 21 ZA 1326. 15 Aralık 1908.

253 TFR. I. SL. 195/19410. 12 Ağustos 1324. 25 Ağustos 1908; TFR. I. SL. 194/19391. 24 B 1326. 21 Ağustos 1908; TFR. I. M. 22/2117. 24 B 1326. 22 Ağustos 1908.

254 Güzel, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e İşçi Hareketi ve Grevler", *a.g.e.*, s. 812.

Selanik'te bir diğer grev, yine ücret artışı talebiyle şekerçi kalfaları tarafından yapılırken,²⁵⁵ Eylül ayının başında Alatini un fabrikasının 100 civarında işçisi de grev başlatmıştı. İşçilerin bu eylemine tepki olarak işveren 2 haftalık bir lokavt yapmış, ancak iş bırakma eylemindeki kararlılıkları, işçilerin ücretlerinin 10-11 kuruştan 15 kuruşa çıkarılmasını sağlamıştı.²⁵⁶ Aynı dönemde İstanbul Unkapanı'ndaki un fabrikası işçileri geçmişten kalan alamadıkları ücretleri nedeniyle,²⁵⁷ makarna fabrikalarında çalışan işçiler de ücretlerinin artırılması talebiyle iş bırakmıştı.²⁵⁸

Gıda alanında bir diğer grev, Üsküdar ve Kadıköy Su Şirketi çalışanları tarafından 1908 Ağustos'unda gerçekleştirilmişti. Şirket önünde toplanan işçiler memurları tehdit edip idare merkezine girmelerini engellemişlerdi. 18 Ağustos'ta başlayan grev halkın su ihtiyacını karşılayan stratejik bir şirkette yapıldığı için hemen işçilere nasihatlerde bulunması için yerel yetkililer şirkete gitmişti. Yapılacak nasihatlere rağmen işçilerin işe başlamaması ve çalışanları da engellemesi halinde, bu eyleme önyak olanlardan bir kaçının tutuklanması emredilerek, işçilere gözdağı verilmesi ve işe başlamalarının temini hedeflenmişti. Grevin başladığı gün yapılan nasihatlerin etkili olmasıyla işçiler aynı gün tekrar işe başlamıştı.²⁵⁹ 6 Eylül günü Selanik sabun fabrikası işçileri,²⁶⁰ Ağustos ayının 10'unda İzmir'deki incir kutusu imalathanesi işçileri, Eylül ayı sonunda Manastır'daki fırın işçileri ve yine aynı dönemde Midilli'deki sabunhane ve zeytinyağı imalathaneleri işçileri de²⁶¹ yaptıkları grevlerle gıda alanındaki diğer iş bırakma eylemlerini gerçekleştirmişlerdi.

Demiryolları ve tramvay işçileri grevleri

1 Ekim 1922'de, demiryolu işçileri için bir yardımlaşma sandığı kurulması için yayınlanan bir bildiri, demiryolu işçilerinin 1908 yılı ve sonrasında Osmanlı işçi hareketindeki önemine değinilmişti. İşçilere dağıtılan bildiri, "Arkadaşlar! Türkiye işçi ordusunun tarihi birinci sahifesinde seni kaydediyor. Neden mi.? Hürriyetin ilanında en evvel amele cemiyetini kuran sen ve arkadaşlarındı. Sen müstebid, zalim idarenin elinden birçok haklarını

255 *DH. MKT.* 1291/69. 25 Ağustos 1324. 7 Eylül 1908.

256 Quataert, "Selanik'teki İşçiler, 1850-1912", *a.g.e.*, s. 118; *T. TNF. VRK.* 61/103. Lef:2, 17 N 1326. 13 Ekim 1908; *Yeni Asır*, No: 1229, 13 Ağustos 1324, 26 Ağustos 1908, s. 2.

257 *BEO.* 3400/254931. 23 Ş 1326. 20 Eylül 1908; *BEO.* 3405/255338. 1 N 1326. 27 Eylül 1908.

258 *DH. MKT.* 1297/13. 21 Ş 1326. 18 Eylül 1908.

259 *ZB.* 621/14. 5 A 1324. 18 Ağustos 1908; *ZB.* 621/17. 5 A 1324. 18 Ağustos 1908.

260 "Selanik-Grevler", *Yeni Asır*, No: 1343, 25 Ağustos 1324, 7 Eylül 1908, s. 2; *T. TNF. VRK.* 61/103. Lef: 2, 17 N 1326. 13 Ekim 1908.

261 Güzel, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e İşçi Hareketi ve Grevler", *a.g.e.*, s. 815.

kurtarmağa uğraşırken hiçbir amele teşkilatı, işçi birliği, varlığı yoktu. Bunu meydana sen koydun! En evvel patronuna sen isyan ettin!... Türkiye’de do-ğup ölen bütün işçi cemiyetleri hep senden örnek aldı...” şeklinde övgü dolu ifadeler kullanılmıştı.²⁶² İşçi örgütlenmesi ve eylemlerinde ilk sırada yer alan demiryolu işçileri, 1908’de demiryolu hattı geçen her bölgede grev yaparak birçok kez işveren ve devletle karşı karşıya gelmişti.

Aydın Demiryolları İşçileri: Aydın Demiryolları çalışanları, 31 Ağustos 1908’de ücret zammı talebiyle greve başlamış, Dinar ve Ponta istasyonlarında trenlerin hareket etmesini engelleyerek yolculara bilet satmamışlardı. İşçiler, ücretleri aylık 600 kuruştan düşük olanlara % 30 ve 600 kuruştan fazla olanlara ise % 20 oranında zam istemişti. Dahiliye Nezareti yerel yönetime gönderdiği emirde, işçilerin içinden ve dışarıdan grevi teşvik edenlerin ortaya çıkarılmasını istemiş ve eylemi teşvik ve tahriklere bağlamıştı.²⁶³ Grev işçi ve memurların tamamına % 15 ücret zammı verilmesi ve mesai saatlerinde bazı sınırlamalar yapılmasıyla sonlandırılmıştı.²⁶⁴ Ancak Aydın ve Dinar mevkilerindeki işçiler, ilgili hatta çalışan yabancı işçileri de kapsayacak şekilde kısa bir süre sonra daha önce kısaltılmış olan çalışma saatlerinin daha da kısaltılması talebiyle 8 Eylül’de tekrar greve başlamıştı.²⁶⁵ Bu ikinci grevin nasıl sonuçlandığını tespit edemediysek de, 20 gün sonra üçüncü bir grevin başlaması, işçilerin beklentilerinin karşılanmadığını göstermekteydi.

Şirket yönetiminin daha önceki grevlerde verdiği sözleri tutmaması, işçilerin tekrar grev yapmasına neden olmaktadır. Bu nedenle 28 Eylül’de, bir ay içindeki üçüncü grev başlamıştı.²⁶⁶ Trenleri raydan çıkaran işçiler maddi zarara yol açarken, telgraf tellerini de keserek haberleşmeyi durdurmuşlardı. Aynı zamanda işçiler güvenlik güçlerine karşı silah kullanmış, askerlerin de karşılık vermesi üzerine başından vurulan bir işçi hayatını kaybetmişti. Bir jandarmanın da başından yaralandığı olayda, hayatını kaybeden işçinin İtalyan olması ise olayın önemini daha da artırmıştı.²⁶⁷

262 Mete Tunçay, “Ankara Demiryolcularının 1 Ekim 1922 Tarihli Bir Bildirisi”, *Tarih ve Toplum*, S. 57, Eylül 1988, s. 7.

263 BEO. 3388/254031. 6 Ş 1326. 3 Eylül 1908; *DH. MKT. PRK.* 2791/209. 8 Ş 1326. 5 Eylül 1908.

264 *Servet-i Fünun*, No: 61, 23 Ağustos 1324, 5 Eylül 1908, s. 4; “Şuunat”, *Yeni Asır*, No: 1345, 28 Ağustos 1324, 10 Eylül 1908, s. 3; *DH. MKT.* 1285/4. 14 Ş 1326. 11 Eylül 1908; *Tanin*, No: 38, 25 Ağustos 1324, 7 Eylül 1908, s. 4.

265 Ali Akyıldız, “İzmir-Aydın Demiryolu”, *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Marmara Üniversitesi SBE Yakınçağ Tarihi ABD, İstanbul, 1987, s. 104-105; BEO. 3393/254435. 12 Ş 1326. 9 Eylül 1908.

266 Köylü, No: 16, 30 Ağustos 1324, 12 Eylül 1908, s. 4; BEO. 3405/255346. 2 N 1326. 28 Eylül 1908.

267 BEO. 3409/255617. 5 N 1326. 1 Ekim 1908; *DH. MKT. PRK.* 2799/77. 7 N 1326. 3 Ekim 1908; “Telgraflar-İzmir 1”, *Servet-i Fünun*, No: 109, 20 Eylül 1324, 3 Ekim 1908, s. 4; *DH. MKT.* 1307/5. 26 N 1326. 22 Ekim 1908; *DH. MKT.* 2627/54. 14 N 1326. 10 Ekim 1908.

Demiryolu şirketi, grev nedeniyle ticaret ve ulaşımın durduğunu ileri sürmüş, bununla tarım mevsimine denk gelmesi ve Aydın'la birlikte tüm bölgeyi etkilemesi nedeniyle greve önyak olanların cezalandırılmalarını istemişti. Şiddet dozunun artması sonrası işçi eylemi için *Tanin* gazetesi “meşru bir eylem olan grevin silahlı bir asayiş ihlaline dönüştüğü” eleştirisinde bulunmuştu. Gazete, devletin acilen gerekli tedbirleri alarak grevci Aydın demiryolu işçilerine, gerekse gelecekte benzer eylemlere başvurabilecek kişilere karşı etkili bir gözdağı verilmesi gerektiğini ileri sürmüştü.²⁶⁸ Grevcilerin artan tepkisi nedeniyle greve katılmayan ve çalışmaya devam eden işçiler de ölüm tehditleri nedeniyle istasyonlardan çıkamaya-
yak mahsur kalınca Enver Paşa işçileri yatıştırmak için bölgeye gelmek zorunda kalmıştı.²⁶⁹

Bölgedeki askerler tarafından gözaltına alınarak istasyonlarda hapsedilenler arasında işçiler dışında, sosyalist *Irgad* gazetesi yazarlarından Mösyö Foncamani de bulunmaktaydı. Bu durum grevin sosyalistler tarafından da desteklendiği ve yönlendirildiğini göstermektedir. Grevci işçilerin tepkisi nedeniyle gözaltına alınan bu kişiler istasyondan çıkarılarak hapishaneye dahi götürülemezken, işçiler diğer istekleri dışında, şirket müdürü ve diğer 8 şubenin müdürü işten çıkarılmadıkça grevi sonlandırmayacaklarını ilan etmişti. İngiliz Elçisi de olaylara müdahil olarak grevcileri sakinleştirmek istemişse de uğradığı hakaret sonrası geri çekilmişti. Bir işçinin ölümüne sebep olan asker kıtasının komutanı ise görevinden alınarak tutuklanmıştı. Ancak tüm bunlar tepkiyi dindirememiş, istasyonlardaki incirlerin bozulmasını önlemek için tren çalıştırma teşebbüsleri engellenirken, işçiler develerle taşımacılık yapılmasına dahi izin vermemişti.²⁷⁰ Bu grev nedeniyle eylemin başlamasından sonra ilk tren, ancak 9 gün sonra hareket edebilmişti. Bu da grevin sonlandırılmasından değil, askerî tedbirler altında asker nakli yapacak bir trenin çalıştırılabilmesiyle mümkün olabilmişti.²⁷¹

Greve neden olan anlaşmazlık en son şirket yönetiminin işten çıkarmak istediği 47 işçi konusuna takılmıştı. İşçiler arkadaşlarının işten çıkarılmasına karşı çıkarken, şirket de bu kararında ısrar ediyordu. Daha sonra devlet yetkilileri aracılığında süren müzakerelerle taraflar arasında anlaşma sağlanmıştı. İki hafta süren grevi sonlandıracak kararlara göre; olaylara önyak oldukları gerekçesiyle iki işçi kesin olarak işten çıkarılırken; dört işçi ikişer ve iki işçi altışar ay boyunca yarım maaş cezasına çarptırılmış; dört işçi-

268 BEO. 3405/255347. 2 N 1326. 28 Eylül 1908; “Aydın Şimendiferinde Grev”, *Tanin*, No: 64, 20 Eylül 1324, 3 Ekim 1908, s. 7.

269 “Aydın’da Ta’til-i Eşgal”, *Servet-i Fünun*, No: 113, 23 Eylül 1324, 6 Ekim 1908, s. 4.

270 A.e.

271 DH. MKT. 2633/30. 22 N 1326. 18 Ekim 1908.

ninse başka iş buluncaya kadar maaşlarının devlet tarafından ödenmesi kararlaştırılmıştı. Kalan 35 işçiye şirkette çalışmaya devam edecekti. Bu anlaşmayla birlikte taraflar arasındaki uyuşmazlık halledilmiş, trenler de işleme başlamıştı.²⁷²

Şark Demiryolları İşçileri: Selanik'ten İstanbul'a uzanan Şark Demiryolları'nda yapılan ilk grev, Ağustos ayında Selanik, Üsküp ve Manastır hatlarında çalışan 40 kadar gardifren tarafından gerçekleştirilmişti. Gardifrenler şirkete isteklerini bildirdikten sonra cevap beklemeden hemen greve çıkmaları nedeniyle devletin de tepkisini çekmişti. Grev nedeniyle trenlerin işleyişinde yaşanan aksaklık, Selanik istasyonunda nakil için bekleyen 550 askerin de mahsur kalmasına neden olmuştu. Ücret artışı temelli bir işçi eyleminin etkisinin asker nakliyatını engelleyecek dereceye gelmesi, işçilerin grevi sonlandırması için devlet yetkililerinin şirket yönetiminden daha fazla çaba göstermesine neden olmuştu. Kalabalık bir devlet heyeti istasyona gelerek, ücretlerinin artırılacağına dair şirketten söz aldıklarını belirtince gardifrenler tekrar işbaşı yapmıştı.²⁷³

23 Ağustos'ta başlayıp 26 Ağustos'ta biten grev, Şark Şimendiferleri İşletmesi'nin Selanik-Manastır kısmında çalışan işçiler tarafından yönetimle yaşanan anlaşmazlık sonucu 28 Ağustos'ta tekrar başlamıştı.²⁷⁴ İlk olarak şirketin Selanik bölgesindeki 50 işçi, hemen ardından da Selanik-Manastır hattı çalışanları grev başlatmıştı. Trenlerin işleyişindeki sıkıntı nedeniyle Selanik dışında Edirne Vilayeti'nde de nakliye ve ulaşım ile ticaret sekteye uğramıştı.²⁷⁵ Selanik işçilerinin talepleri 500 kuruşa kadar maaş alanlara % 50; 1.000 kuruşa kadar maaş alanlara % 35 ve 1.000 kuruştan fazla maaş alanlara % 15 oranında zam yapılmasıydı.²⁷⁶ Çalışma saatlerinin kısaltılması, emeklilik sandığı ve sağlık hizmetlerinin yeniden düzenlenmesi de diğer talepleriydi. 2 Eylül'de üçüncü bir işçi grubu, İltisak Hattı çalışanları da grev başlatmıştı. Bu işçilerse 600 kuruşa kadar aylık ücreti olanlara % 15 ve 600 kuruşun üstü için % 10 oranında zam talep etmişler, şirketin % 5 ücret zammı teklifini ise reddetmişlerdi.²⁷⁷

272 Ali Akyıldız, *Anka'nın Sonbaharı - Osmanlı'da İktisadi Modernleşme ve Uluslararası Sermaye, İletişim Yayınları*, İstanbul, 2005, s. 56-57; "Aydın Demiryolu Grevi", *Köylü*, No: 35, 25 Eylül 1324, 8 Ekim 1908, s. 2; "Aydın Şimendifer Kumpanyasının Grevi", *Tanin*, No: 73, 29 Eylül 1324, 12 Ekim 1908, s. 8.

273 *DH. MKT. 1215/45*. 11 Ağustos 1324. 24 Ağustos 1908; *TFR. I. SL. 195/19410*. 12 Ağustos 1324. 25 Ağustos 1908.

274 "Grev", *Yeni Asır*, No: 1333, 18 Ağustos 1324, 31 Ağustos 1908, s. 3; *TFR. I. A. 39/3852*. 16 Ağustos 1324. 29 Ağustos 1908; *DH. MKT. PRK. 2790/162*. 4 Ş 1326. 1 Eylül 1908.

275 *T. TNF. VRK. 61/103*. Lef:2, 17 N 1326. 13 Ekim 1908; *DH. MKT. PRK. 2792/195*. 10 Ş 1326. 7 Eylül 1908.

276 "Şuunât", *Yeni Asır*, No: 1334, 19 Ağustos 1324, 1 Eylül 1908, s. 2.

277 *Issawi, a.g.e.*, s. 52.

Şark Şimendiferleri İşletmesi'nin Selanik bölgesinde çalışan işçileri tarafından başlatılan bu grev, daha sonra aynı işletmenin İstanbul Yedikule'de ve hattın tamir işleriyle ilgilenen diğer birimlerinde de işçilerin greve başlaması ile etkisini iyice artırmıştı. Yedikule ve Sirkeci'deki demiryolu fabrikalarında çalışan işçilerin 25 Ağustos günü başlattıkları grevlerinde,²⁷⁸ Sirkeci fabrikası işçileri, ücret artışı teminatı verilmesi üzerine aynı gün tekrar çalışmaya başlamıştı. Yedikule fabrikasının 200 işçisi ise, fabrika yönetiminin ücret artışı taleplerini ısrarla kabul etmemesi üzerine fabrika kapısını kapatmış ve çalışmayı bırakarak çalışmak isteyen işçileri de engellemişlerdi. Fabrikanın Alman direktörünün işçilere silah çekmesi işçilerin tepkisini iyice artırmış, çalışma hürriyetine engel oldukları gerekçesiyle grevcilerden 4'ü polis tarafından gözaltına alınmıştı.²⁷⁹

1905-1906 yıllarında Selanik'te demiryolları ve tren işletmesinde faaliyette bulunan 3 işletmede çalışan işçi ve memur sayısı 2.000 civarında olup, bu sayıya trenlerde hizmetle görevli çalışanlar dahil değildir.²⁸⁰ 1908 için de çalışan sayısının yaklaşık olarak bu civarda olduğu kabul edilirse, grevi başlatan 50 kadar işçinin, Selanik demiryolu çalışanlarının yalnızca % 2.5'ine denk geldiği anlaşılmaktadır. Dolayısıyla sayısal anlamda düşünüldüğünde iş bırakan işçilerin azlığı grevi önemsiz gibi göstermektedir. Ancak önceki dönemlerde haklarını koruma veya iyileştirme adına iş bırakma eyleminde bulunmanın ne gibi faydaları olacağıyla ilgili pek fazla tecrübesi olmayan işçiler, 1908'de ise tamamen farklı davranmaktaydı. 50 işçi tarafından başlatılan bu grevde olduğu gibi, grev bir kere başladıktan ve işçiler açısından yararlı olabileceği de görüldükten sonra, greve katılım hem aynı bölgede, hem de Selanik-Edirne-İstanbul örneğinde olduğu gibi diğer hatlarda da destek bulmuş ve kapsamını genişletmişti.

Selanik'te tren işçilerinin greviyle birlikte, iş bırakan demiryolu işçilerinden etkilenen Selanik Tramvay Kumpanyası işçileri²⁸¹ ve tüm istasyonlardaki telgraf ve ambar memurları da ücret artışı talebi ile greve başlamıştı.²⁸² Grevin bu şekilde diğer alanlara da yayılmaya başlaması, devlet yetkililerinin de arabuluculuk çalışmalarını yoğunlaştırmasına neden olmuştu. 5 Eylül'de Selanik Belediye Başkanı, grevin Selanik hattı kısmının anlaşma ile neticelendiğini duyurmuş ve arabuluculuk çabalarının sonuç vermeye başladığını

278 "Grev", *Servet-i Fünun*, No: 47, 16 Ağustos 1324, 29 Ağustos 1908, s. 4; ZB. 25/6. 17 A 1324. 30 Ağustos 1908.

279 *Tanin*, No: 29, 16 Ağustos 1324, 29 Ağustos 1908, s. 4.

280 Peter Hertner, *The Balkan Railways, International Capital and Banking from the End of the 19th Century Until the Outbreak of the First World War*, Bulgarian National Bank Discussion Papers, DP/53/2006, Sofya, 2006, s. 16.

281 *DH. MKT.* 1291/69. 25 Ağustos 1324. 7 Eylül 1908.

282 "Selanik-Grevler, *Yeni Asır*, No: 1343, 25 Ağustos 1324, 7 Eylül 1908, s. 2.

ğını göstermişti. Müzakereler sonrası işçilerin maaşlarına % 15-45 arasında değişen oranlarda zam yapılmıştı.²⁸³ Ancak bu grevin bitişinden yalnızca 2 hafta sonra aynı işçiler tarafından çok daha büyük bir grev yapılacaktı. Bu da demiryolu işletmesinin sözlerinin kağıt üzerinde kaldığını ve gerçekleştirilmediğini göstermektedir. Ayrıca 5 Eylül'de biten grevin en azından devlet ve şirket için de bu tarihte sonlanmadığını da belirtmemiz gerekir. Çünkü grev sonrası şirket ve mahalli yönetim, gelecekte ortaya çıkabilecek grevlere karşı önceden tedbir amacıyla bazı işçileri fişlemişti. Grevcilerden 5'i Osmanlı ve 1'i Avusturya vatandaşı 6 işçi *tehlikeli*; 3 Osmanlı, 1 Avusturya, 1 Belçika ve 1 İngiliz menşeli olmak üzere 6 işçi de *az tehlikeli* olarak fişlenmişti.²⁸⁴

18 Eylül'de tekrar başlatılan grevde işçiler, şirketin ücret, terfi ve tayin politikalarında liyakat değil de, yönetime yakınlık ve hemşerilik gibi unsurları ön planda tutmasını eleştirip, ücretlerin artırılması, emeklilik sandığının yeniden düzenlenmesi ve çalışma şartlarının iyileştirilmesini istemekteydi.²⁸⁵ Şirketin Yedikule Fabrikası'ndaki işçileri de yine grevcileri takip ederek iş bırakmış ve eyleme katılmıştı.²⁸⁶ 18 Eylül'de başlayan grev, Üsküp, Dedeağaç, Edirne, Lüleburgaz, Metroviçe ve İstanbul hatlarını da kapsayacak şekilde gayet geniş bir alana hitap etmişti. Yine devlet memurlarının yoğun çabaları ve taraflar arasında anlaşma zemini bulunmasını sağlamaları sonrası eylem sonlandırılabilmişti.²⁸⁷

Şam Hama Demiryolları İşçileri: Eylül 1908'de Suriye'de Şam-Hama bölgelerindeki demiryolu hatları ve bu hatların uzantısı olan kısımlarda da işçiler greve başlayıp 28 Eylül itibariyle trenlerin çalışmasını durdurmuşlardı. İşçiler greve başlamadan önce şirket yönetimine taleplerini iletmiş, bunların kabulü için süre tanımışlar, ancak talepleri kabul edilmeyince iş bırakmışlardı.²⁸⁸ Grev, Beyrut ve Suriye Vilayetleri ile Cebel-i Lübnan Mutasarrıflığı'nı da kapsayacak şekilde oldukça geniş bir alanı etkilemişti. Demiryolu hattında çalışan işçilerin sadece bir kısmı greve katılmış, işçilerin tamamını kapsayan bir grev olmamıştı. Ancak grevciler, çalışmak isteyen işçilere engel olurken, şirketin telgraf idaresini basarak haberleşmeyi engellemiş, şirkete ait yakıt ve su depolarına saldırmış ve tüm hatlarda işleyişi durdur-

283 "Grevler", *Yeni Asır*, No: 1345, 29 Ağustos 1324, 11 Eylül 1908, s. 2; *DH. MKT. PRK.* 2792/195. 10 Ş 1326. 7 Eylül 1908.

284 *DH. MKT.* 2637/23. 26 N 1326. 22 Ekim 1908.

285 *DH. EO.* 535/84. 21 Ş 1326. 18 Eylül 1908; *ZB.* 622/34. 5 Eylül 1324. 18 Eylül 1908.

286 *Servet-i Fünun*, No: 88, 6 Eylül 1324, 19 Eylül 1908, s. 4.

287 "Şark Demiryolları", *Tanin*, No: 53, 9 Eylül 1324, 22 Eylül 1908, s. 6; "Şark Temuryolları Terki Eşgal", *Tanin*, No: 50, 6 Eylül 1324, 19 Eylül 1908, s. 7; *DH. EO.* 535/85. 22 Ş 1326. 19 Eylül 1908. Güzel, greve katılan tüm hatlardaki işçi sayısını 3.000 olarak belirtmektedir. (Güzel, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e İşçi Hareketi ve Grevler", *a.g.e.*, s. 814.)

288 *T. TNF. MKT.* 145/58. 2 N 1326. 28 Eylül 1908; *DH. MKT.* 2619/17. Lef. 1. 15 Eylül 1324. 28 Eylül 1908; "Ta'til-Eşgal", *Tanin*, No: 61, 17 Eylül 1324, 30 Eylül 1908, s. 8.

muştı. Grevin ve grevcilerin saldırılarının daha sonra şirketin tazminat talebine yol açabileceğini hesaba katan Ticaret ve Nafia Nezareti, Hazine'yi böyle bir sıkıntı ile karşı karşıya bırakmamak için Dahiliye Nezareti'nden güvenlik önlemlerinin artırılmasını istemişti. Grevcilerin işten atılacakları şekilde ilanlar hazırlanmasıyla işçilerin korkutulması bile teklif edilmişti.²⁸⁹ Beyrut, Şam ve Hama Demiryolları çalışanları tarafından yapılan bu grev, Beyrut ve Suriye Valilikleri'nin de çabaları sonucu grevin başladığı gün akşamı, yani 28 Eylül'de sonlandırılmıştı.²⁹⁰

Bu grevden bir gün önce, 27 Eylül'de Şam-Hama Demiryolu hattına yakın bir bölge olan Halep'te de demiryolu işçileri bir grev yapmıştı. Hicaz Demiryolları'nın Halep-Şam hattı üzerinde işçiler tüm garlarda servisleri durdurmuş ve greve başlamışlardı. Şirket yönetimi en azından posta hizmetlerinin yerine getirilebilmesini istemiş, bunun için de şirketin Avrupalı bazı üst düzey memurlarından lokomotifleri sürmeleri fedakârlığını istemişti. Ancak Avrupalı çalışanlar buna yanaşmamıştı. Yaklaşık bir hafta süren grev, işçi ücretlerinin artırılmasıyla 3 Ekim'de son bulmuştu.²⁹¹

Anadolu Osmanlı Demiryolları İşçileri: Osmanlı'da meşrutiyet sonrasında İstanbul'da kurulan ilk sendikalardan biri, Anadolu Demiryolları Şirketi işçilerinin kurduğu *Anadolu Osmanlı Demiryolları Memurin ve Müstahdemin Cemiyet-i Uhuvvetkâranesi* (AODMCU) olmuştu. İlk işçi örgütlerinden birinin bu şirkette kurulması, bunun yanında oldukça etkili grevler de yapılacak olması, şirketin işçilere sunduğu maddi manevi çalışma şartlarından duyulan rahatsızlıktan kaynaklanmaktaydı. Ücretlerin düşük olmasının yanında, aynı işi yapan yerli ve yabancı işçilere adaletsiz biçimde farklı ücretler ödenmesi, bu durumu şikâyet eden Osmanlı işçilere de kendilerinin Avrupalı işçilerden daha geri olmaları nedeniyle bu uygulamanın sorgulanamayacağı cevabı verilmesi gibi olumsuzluklar, işçiler arasında daha sonra greve dönüşecek bir huzursuzluğa da sürekli büyümüşü.²⁹²

Anadolu Osmanlı Demiryolları Şirketi Haydarpaşa İstasyonu çalışanları, meşrutiyetin ilanı sonrasında maddi şartlarının ve barınma yerlerinin dü-

289 T. TNF. MKT. 145/59. 2 N 1326. 28 Eylül 1908; DH. MKT. PRK. 2798/102. 2 N 1326. 28 Eylül 1908.

290 DH. MKT. PRK. 2799/4. 4 N 1326. 30 Eylül 1908. Daha sonra yapılan tahkikatta Hacı Raşid Ramazan, Ahmed Ramazan ve Mavnacı Mehmed isimli işçilerin grevin teşvikçileri olduğu ve dikkat edilmesi gerektiği bildirilmişti. (DH. MKT. 2637/23. 26 N 1326. 22 Ekim 1908.)

291 DH. MKT. 2622/44. 8 N 1326. 4 Ekim 1908; "Bir Demiryolu Grevi", *Tarih ve Toplum*, C. 1, S. 5, Mayıs 1984, s. 344-345.

292 Toprak, a.g.e., s. 254-255. Grevci işçiler şirketin bu ayrımcı politikası ve kendilerine verdiği cevabı şu şekilde belirtmekteydi: *Siz biftek yemeye, şampanya içmeye alışmamışsınız! İhtiyaçlarınız azdır! Ekmek peynir ile geçebilirsiniz. Binaaleyh tuvalet masrafınız yoktur. Avrupa memurları kadar maaşa müstehak değilsiniz.* ("Anadolu Şimendiferi", *Tanin*, No: 46, 2 Eylül 1324, 15 Eylül 1908, s. 3.)

ztilmesi adına şirket idaresinden birtakım taleplerde bulunmuştu.²⁹³ Bu talepleri karşısında şirket yönetiminin sessiz kalması üzerine işçiler devlet yetkilileri ile de görüşerek ücretlerinin artırılması ve çalışanların terfi durumlarının yeniden düzenlenmesi ile ilgili isteklerini bildirmişlerdi. Bunun yanında şirket genel müdürü Mösyö Heuguenen'e de tepki göstermişler ve görevini terk etmesini istemişlerdi.²⁹⁴ Devletin işçilere cevabı; Amerika ve Avrupa ülkelerinde de olduğu gibi, terfi işleri veya genel müdürün kim olacağına belirlenmesine, yani yönetim işlerine işçilerin karışamayacağı, ücretler açınsındansa işçi temsilcileri ile şirket yönetiminin görüşerek müzakere etmeleriyle bu sorunun halledilmesi gerektiği şeklindeydi. Devletin bu kararı, Haydarpaşa istasyonuna bir beyanname şeklinde asılarak işçilere duyurulmuştu.²⁹⁵ Devletin müzakere sürecinin işletilmesini ısrarla talep etmesinin arkasında, verilen imtiyazlar nedeniyle elinin kolunun bağlı olması yatmaktaydı. Kilometre garantisi ve teminat akçesi yöntemleriyle hattı işletenlerin kârının güvence altına alınmış olması, yapılacak bir grev nedeniyle kayba uğrayan tarafın işverenden ziyade devlet hazinesi olmasına neden olacağı için, devlet yönetimi işçilerin sorunlarının uzlaşmayla çözümlenmesinde ısrar etmekteydi.²⁹⁶

İşçiler greve başlamadan önce 33 maddelik bir talep listesi belirlemişlerdi. Bu liste Osmanlı'daki toplu iş sözleşmesi girişimlerinin de ilklerinden biridir. Listedeki taleplerin en ön sırasında sendikalarının işveren tarafından resmi olarak tanınması vardı. Bunun dışında şube müdürleri ve büyük memurlar dışındaki tüm memurlara en az 5 lira olacak şekilde birer maaşlık ikramiye verilmesi; geçici olarak istihdam edilen gardıfren ve işçilere yarım günlük ücret verilmesi usulünün terkedilerek tam günlük ücrete geçilmesi; kadrolu çalışanlar ve muvazzaf memurlar için sınıflar, terfi durumları ve terfiye göre alınacak maaşları belirten bir cetvel hazırlanması ve uygulamaya konması; tayin ve terfilerde kayırmacılık ve iltimastan kaçınılarak, liyakat ve iyi ahlakın dikkate alınması; Anadolu Demiryolları memurlarının diğer idare ve şirketlere kabul edilmemesiyle ilgili şirketin bu idarelerle yaptığı sözleşmelerin feshedilmesi; günlük çalışma saatlerinin sınırlandırılması ve gece işleri için çift yevmiye ödenmesi; Pazar gününün hafta tatili olarak kabul edilmesi ve yılda 4 hafta ücretli izin; çalışanların hastane masraflarının şirket tarafından ödenmesi, 5 günden fazla süren hastalık halinde günlük ücret ve-

293 Arhangelos, *a.g.e.*, s. 165; ZB. 621/59. 13 Ağustos 1324. 26 Ağustos 1908.

294 ZB. 621/84. 16 A 1324. 29 Ağustos 1908; ZB. 621/85. 16 A 1324. 29 Ağustos 1908; ZB. 325/120. 16 A 1324. 29 Ağustos 1908; "Telgraflar", *İttifak*, No: 22, 25 Ağustos 1324, 6 Eylül 1908, s. 4.

295 "Anadolu Şimendifer Kumpanyası Direktörü Mösyö Heuguenen'in Azlı", *Hürriyet*, No: 15, 16 Ağustos 1324, 29 Ağustos 1908, s. 2; ZB. 325/132. 19 Ağustos 1324. 1 Eylül 1908.

296 Toprak, "İlan-ı Hürriyet ve Anadolu Osmanlı Demiryolu Memurun ve Müstahdemini Cemiyeti Uhuvvetkârânesi", *a.g.e.*, s. 46.

rilmeye devam edilmesi ve şirket tarafından bedava tedavi hizmeti sunulması gibi istekler de listede yer almıştı.²⁹⁷

Şirket yönetiminin taleplerine cevap vermemesi üzerine 14 Eylül 1908'de işçiler genel bir greve başlamıştı.²⁹⁸ Aynı gün şirketin İstanbul'daki çalışanları dışında, Ankara hattındaki, Hüdavendigâr Vilayeti Ertuğrul bölgesindeki, Eskişehir hattındaki, Kütahya bölgesindeki ve Konya hattındaki işçiler de greve başlamıştı.²⁹⁹ Greve başlayan işçiler, trenleri kendileri çalıştırarak gelirlerine el koyma teşebbüsünde dahi bulunmuş, ancak bu teşebbüsleri devletin sert tepkisi sonrası düşüncede kalmıştı.³⁰⁰ Grevciler, şirketin telgraf merkezlerini de tamamen kendi haberleşmeleri doğrultusunda kullanmaya başlamış ve şirketin haberleşmelerini yapmamışlardı. Bunun üzerine şirketin isteğiyle telgraf merkezlerinin yönetimine devlet el koymuştu.³⁰¹

Grev esnasında işçilerin temsilcisi olarak hareket eden sendika görevlisi Adil Bey, kendilerinin de grev yapmaktan memnun olmadıklarını ve tek isteklerinin durumlarının düzeltilmesi olduğunu belirterek Sadaret'e müracaat etmişti. Grevin uzamasıyla birlikte halk ve kamuoyunun tepkisi de artmıştı. Şirket idaresi grev karşısında ilk günlerde duruşunu bozmamış, ancak 5. gün cemiyetle görüşmeyi ve kanunî çerçevede taleplerini kabul edeceğini dile getirmişti.³⁰² Şirketle yapılan imtiyaz sözleşmesinin 12. maddesi olağanüstü bir durumda demiryollarına devletin el koymasını öngörmekteydi. Bu ihtimali göz önüne alamayan işletme, alelacele toplanarak işçi örgütüne taleplerini kabul ettiğini bildirmişti.³⁰³ Bu açıklama sonrası Hüdavendigâr Ertuğrul hattından başlayarak çeşitli bölgelerde grevler sonlandırılmaya başlanmıştı. Eskişehir istasyonunda ise isteklerinin kabulü sonrası işçiler hükümet konağı önünde sevinç gösterileri yaparak eylemlerinin başarısını kutlamıştı.³⁰⁴ Ancak Ekim ayında Geçici Ta'til-i Eşgal Kanunu'nun çıkmasıyla birlikte, işletme yönetimi verdiği sözlerden vazgeçmişti.

İzmir-Kasaba Demiryolu İşçileri: Kasaba hattındaki demiryolu işçileri, bölgedeki diğer fabrikaların işçileri ve esnaftan da bazılarının katılımı ile

297 Toprak, "Anadolu Osmanlı Demiryolu Grevi", *a.g.e.*, s. 254-255; Toprak, "İlan-ı Hürriyet ve Anadolu Osmanlı Demiryolu Memurin ve Müstahdemini Cemiyeti Uhuvetkârânesi", *a.g.e.*, s. 48-49.

298 DH. EO. 535/70. 19 Ş 1326. 16 Eylül 1908; ZB. 326/37. 28 Ağustos 1324. 10 Eylül 1908; DH. EO. 535/82. 21 Ş 1326. 18 Eylül 1908; İttihad ve Terakki, No: 18, 2 Eylül 1324, 15 Eylül 1908, s. 1; "Anadolu Hatında Ta'til-i Eşgal", *Servet-i Fünun*, No: 81, 2 Eylül 1324, 15 Eylül 1908, s. 4.

299 T. TNF. VRK. 61/103. Lef: 2, 17 N 1326. 13 Ekim 1908.

300 ZB. 622/5. 1 Eylül 1324. 14 Eylül 1908; ZB. 622/9. 2 E 1324. 15 Eylül 1908.

301 ZB. 622/18. 2 Eylül 1324. 15 Eylül 1908.

302 "Ta'til-i Eşgal", *Servet-i Fünun*, No: 83, 3 Eylül 1324, 16 Eylül 1908, s. 4; Arhangelos, *a.g.e.*, s. 236-238.

303 Toprak, "Anadolu Osmanlı Demiryolu Grevi", *a.g.e.*, s. 255.

304 *Servet-i Fünun*, No: 89, 7 Eylül 1324, 20 Eylül 1908, s. 4.

1908 Eylül ayının hemen başında iş bırakmıştı. Aydın Valisi'nin şirket ve işçi temsilcilerini bir araya getirerek yaptığı uzlaştırma faaliyeti sonrası, şirketin işçilerin taleplerini kabul etmesiyle birlikte 2 Eylül itibarıyla grev sonlandırılmıştı.³⁰⁵ Ancak Kasaba Demiryolu işçileri 15 Eylül günü, yeni isteklerle tekrar greve başlamıştı. Dolayısıyla bu grev, yukarıda bahsettiğimiz durumdan farklı olarak şirketin verdiği sözleri tutmamasından ziyade, ilk grevlerinden istediklerini elde eden işçilerin yeni isteklerde bulunmasından kaynaklanmıştı. Grev sona erdikten sonra yapılan tahkikatta, grevin başlamasına neden olan 2'si Müslüman 9'u gayrimüslim 11 işçinin ismi belirlenmişti.³⁰⁶ Bu ikinci grevin nasıl sonuçlandığı ya da bu işçilerle ilgili ne gibi tasarrufla bulunulduğuna dair bir kayda ulaşamadık.

Rumeli Demiryolları'nın Edirne Ayastefanos ve Makriköy arasında çalışan işçileri de ilki Ağustos ayı sonunda, ikincisi Eylül ayında olmak üzere 2 grev yaparken;³⁰⁷ Eskişehir Demiryolu işçileri ise Eylül ayında, istasyonda 3 gün beklemek zorunda kalan halkın da yoğun tepkisine neden olan bir iş bırakma eylemi gerçekleştirmişlerdi.³⁰⁸

Tramvay İşçileri: Meşrutiyetin ikinci kez ilanı sonrası oluşan özgürlük havası ve grev dalgasından etkilenerek, diğer çalışanlar gibi ücret artışı talebiyle grev yapan bir diğer işçi grubu, 14 Ağustos günü iş bırakan İstanbul tramvay işçileri olmuştu. İşçilerin Sadaret ve İttihat ve Terakki yönetimine verdikleri talep listesinde şu istekler vardı: Ücretlerinin şirket şartnamesine uygun olarak ödenmesi, işçilere yönelik iane sandığına konulmak üzere kesilen para cezalarının silinmesi (işçiler en ufak hatalarında maruz kaldıkları para cezalarından şikâyet ederek, iane sandığının sermayesinin kendilerinden alınan cezalarla değil, direkt şirket tarafından karşılanmasını talep etmekteydi), atandığı günden itibaren günlük ücretlerini azaltan şirket direktörünün görevinden alınması, Şişli hattı müfettişinin görevinden azledilmesi. Tramvay işçilerinin bu ilk grevi, İttihat ve Terakki yönetiminin de sakinleştirme çabaları sonrası kısa süre içinde bitirilmişti.³⁰⁹ Ancak şirketin ücretleri artırma sözünü tutmaması nedeniyle, bir ay sonra 15 Eylül'de işçiler tekrar iş bırakmıştı. Şişli bölgesindeki işçiler tramvayları işgal ederek çalışmasını engellemiş, ancak güvenlik güçlerinin müdahalesiyle dağıtılmışlar-

305 BEO. 3388/254031. 6 Ş 1326. 3 Eylül 1908.

306 Köylü, No: 16, 30 Ağustos 1324, 12 Eylül 1908, s. 3; DH. MKT. 2637/23. 26 N 1326. 22 Ekim 1908.

307 ZB. 485/75. 17 A 1324. 30 Ağustos 1908; ZB. 325/115. 18 A 1324. 31 Ağustos 1908; DH. MKT. 1284/35. Lef. 33. 7 Eylül 1324. 20 Eylül 1908.

308 DH. MKT. PRK. 2795/13. 19 Ş 1326. 16 Eylül 1908; "Grevler ve Netayıcı", *İkdam*, Numara: 5141, 16 Eylül 1908, s. 1.

309 "Tramvay Arabacı ve Kondüktörler", *Tanin*, No: 14, 1 Ağustos 1324, 14 Ağustos 1908, s. 3; *Servet-i Fünun*, No: 21, 2 Ağustos 1324, 15 Ağustos 1908, s. 4.

dı.³¹⁰ Dersaadet Tramvay Şirketi'nin Şişli hattında çalışan işçilerin 20 Aralık'ta da bir grev yaptıkları göz önüne alınırsa,³¹¹ işçi ve işveren tarafları arasındaki anlaşmazlığın bir türlü çözülemediği görülmektedir.

Selanik tramvayları çalışanları da ücret artışı talebiyle Ağustos ayında grev başlatmış, şirketle işçilerin anlaşması üzerine eylem işçiler için olumlu bir şekilde sona ermişti. Ancak şirketin bu kararlara uymaması nedeniyle, Eylül ayının başında tramvay işçileri tekrar grev ilan etmişti. İşçilerle görüşen Vilyet Polis Müdürü, işçilerden çalışmaya devam etmelerini, kendisinin şirketle görüşerek iki gün içinde sorunlarını çözeceğini belirterek işçileri tekrar işbaşı yapmaya ikna etmişti.³¹² Ancak şirketle görüşmeler muhtemelen sonuçsuz kalmıştır ki, tramvay işçileri kısa süre sonra üçüncü grevlerini başlatmıştı. 50 kadar tramvay işçisinin başlattığı bu grev sonrası, şirket çalışma saatlerini % 20 oranında azaltmış, günlük 10 saatten fazla çalışacak işçilere fazla ücret vermeyi kabul etmiş, bunun yanında ücretlere de % 20 oranında zam yapmış ve grev böylece sona ermişti. Böylece taleplerini şirkete kabul ettirmek yine işçilerin grev silahını kullanmasıyla mümkün olabilmişti.³¹³ İzmir-Göztepe tramvay şirketi işçileri de ilki Ağustos ayında, ikincisiyse 5-9 Eylül arasında iki grev yapmış ve 1908 grevcileri arasındaki yerlerini almıştı.³¹⁴

Denizcilik (gemicilik) sektöründe grevler

Bahriye Nezareti'ne bağlı Tersane-i Âmire ve İdare-i Mahsusa, gerek meşrutiyetten önce, gerekse sonra, ödenmeyen ücretler nedeniyle sık sık iş bırakmanın gerçekleştirildiği işletmelerdi. İşçi eylemleri açısından öne çıkan bu iki kurumda, meşrutiyetin ilanından çok kısa bir süre sonra da çalışanlar içeride kalan ücretleri nedeniyle grev yapmıştı.³¹⁵ 3.000 lira civarında ücret alacağı olan İdare-i Mahsusa işçileri, 21 Temmuz'da odacı ve memurları darp ettikleri, İdare-i Mahsusa Meclis Reisini de rehin aldıkları olaylı grevlerinden sonra,³¹⁶ anlaşmazlığın sonlandırılmaması nedeniyle 31 Temmuz'da da iş bırakmış, ancak bu grevleri sadece birkaç saat sürmüştü.³¹⁷

İdare-i Mahsusa'da işçilerin ücret artışı talebi dışında, direkt kurumun yönetimine ilişkin bir reform talepleri de vardı. Buna yönelik olarak da işçiler

310 *Servet-i Fünun*, No: 82-30, 2 Ağustos 1324, 15 Eylül 1908, s. 4; BEO. A. VRK. 683/30. 19 Ş 1326. 16 Eylül 1908; ZB. 622/6. 2 Eylül 1324. 15 Eylül 1908.

311 Güzel, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e İşçi Hareketi ve Grevler", *a.g.e.*, s. 815.

312 *İttihad ve Terakki*, No: 28, 25 Eylül 1324, 8 Eylül 1908.

313 "Grevler", *Yeni Asır*, No: 1347, 21 Ağustos 1324, 13 Eylül 1908, s. 2.

314 Güzel, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e İşçi Hareketi ve Grevler", *a.g.e.*, s. 812-813.

315 BEO. 3361/252064. 22 C 1326. 22 Temmuz 1908.

316 BEO. 3373/252924. 14 B 1326. 12 Ağustos 1908.

317 Güzel, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e İşçi Hareketi ve Grevler", *a.g.e.*, s. 811.

bir layiha hazırlayarak Bahriye Nezareti'ne sunmuşlar, verdikleri süre içinde kabul edilmemesi halinde de grev yapacakları tehdidinde bulunmuşlardı. İşçilerin İdare-i Mahsusa'nın Bahriye Nezareti'nden ayrılması ve daha verimli çalışan müstakil bir yapıya sahip olmasını talep ettikleri görülmektedir. İdare-i Mahsusa Müdürü'nün, işçilerin beyanatu sonrası Babıali tarafından görüşmeye çağırılması ve yapısal değişiklikler yapılacağına işçilere tebliğ edilmesi ise, çalışanların kamuoyu oluşturma yetkinliği kazandığını da göstermektedir.³¹⁸

Denizcilik sektörünün İstanbul'da faaliyet gösteren bir diğer kurumu olan Şirket-i Hayriye işçileri de 1908 grev dalgasına katılmıştı. İşçiler ilki 24 Eylül'de³¹⁹ ikincisi ise Ekim ayının başında olmak üzere 2 kez grev yapmıştı. İkinci grev, tarafların müzakereleri sonucu anlaşmayla sorunsuz bitmişti.³²⁰ Şirket-i Hayriye'nin Selanik ile Katrin arasında eşya ve yolcu nakliyatı yapan vapurlarında çalışan mürettebat da Eylül ayının ortalarında % 5 ücret zammı elde ettikleri bir grev yapmıştı.³²¹ Selanik tersanesinde çalışan 800 işçi Ağustos ayında,³²² İzmir'de deniz taşımacılığı yapan Hamidiye Vapur Kumpanyası işçileri de ücret artışı talebiyle 11 Eylül'de iş bırakmışlardı. Grevciler, 500 kuruşa kadar aylık ücret alanlara % 20, 500 kuruş üstündekilere ise % 15 zam talep etmişti. Grev, müzakerelerin olumlu sonuçlanmasıyla 12 Eylül'de sonlandırılmış ve vapurlar tekrar çalışmaya başlamıştı.³²³

Rıhtım, dok ve antrepo işçileri (liman işçileri ve hamallar)

İstanbul Liman ve Rıhtımları Hamalları: Meşrutiyetin ilanı sonrası ilk olarak İstanbul'da iki ayrı rıhtımda hamallarca iki ayrı grev başlatılmıştı. 12 Ağustos 1908'de başlayan bu grevlerin ilki Galata Rıhtımı'nda,³²⁴ ikincisi ise Haydarpaşa Rıhtımı'nda çalışan hamallar tarafından gerçekleştirilmişti.³²⁵ Galata ve Haydarpaşa rıhtımlarında çalışan kömür hamalları dışında, şilep ve posta vapurlarından ticarî eşya taşıyan hamallar ve mavnacılar da iş bırakarak greve başlamıştı.³²⁶ Hamalların iş bırakma sebebi, ücretlerinin artırıl-

318 DH. MKT. 1295/19. 19 Ş 1326. 16 Eylül 1908; "İdare-i Mahsusa", *Servet-i Fünun*, No: 83, 3 Eylül 1324, 16 Eylül 1908, s. 3.

319 "Şirket-i Hayriye", *Tanin*, No: 56, 12 Eylül 1324, 25 Eylül 1908, s. 7; *Servet-i Fünun*, No: 99, 12 Eylül 1324, 25 Eylül 1908, s. 4.

320 ZB. 486/86. 22 E 1324. 5 Ekim 1908; ZB. 486/86. 22 E 1324. 5 Ekim 1908.

321 "Şuunat", *Yeni Asır*, No: 1350, 3 Eylül 1324, 16 Eylül 1908, s. 2.

322 Güzel, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e İşçi Hareketi ve Grevler", *a.g.e.*, s. 813.

323 Köylü, No: 16, 30 Ağustos 1324, 12 Eylül 1908, s. 3.

324 ZB. 325/15. 30 T 1324. 12 Ağustos 1908.

325 DH. MKT. 1279/75. 15 B 1326. 13 Ağustos 1908.

326 ZB. 485/20.30 T 1324. 12 Ağustos 1908.

ması, iş saatlerinin kısaltılması ve gece çalışmalarında daha fazla ücret ödemesi istekleriydi. Grevciler greve katılmayan hamalları da engellemeye, basında çalışma hürriyetinin sağlanması için hükümetin göreve çağrılmasına yönelik haberler çıkmıştı.³²⁷

Devletin iş bırakma haberini aldığı anda ilk tedbiri, hamalların vapur acentelerine saldırması ihtimaline karşı grev bölgelerindeki güvenlik güçlerinin sayısının artırılması olmuştu. Bölgeye giden memurların, hamalların nasihatlerini dinlemediği ve *laf anlamaz takımından* olduğu yönünde raporlar yazması sonrası, grevcilerin şiddet eylemlerine başvurması halinde askere silah kullanma izni verilmişti. Grevcilerin öncelikli hedefinin yabancı acente ve tüccarlar olması, devletin olası bir şiddet eylemi halinde elçilikler aracılığıyla grevin siyasî bir sorun haline gelmesinden de korkmasına ve bu nedenle silah kullanılması gibi sert tedbirlere izin vermesine neden olmuştu.³²⁸ Yaklaşık bir hafta sonra, kömür nakleden vapur şirketleri ile yapılan görüşmelerde gündüzleri kömürün tonunun 100 paraya, geceleri ise 3,5 kuruşa taşınması kararı alınınca hamallar bir daha iş bırakmayacaklarına yemin ederek 21 Ağustos'ta tekrar işbaşı yapmıştı. Grev bu şekilde olumlu sonuçlansa da devlet, hamalların bu iş bırakma eyleminin sorumluları ve teşvikçilerinin peşini bırakmamıştı. Bu doğrultuda ismi belirlenen 22 hamalla ilgili tahkikat başlatılmıştı.³²⁹

Diğer arkadaşlarının eyleminden etkilenerek 20 Ağustos günü İstanbul Rıhtım'ında grev başlatan ve limanda gemilerden mal indirilmesi ve yüklenmesi işlemlerini engelleyen diğer bir hamal grubuna ise devletin tepkisi daha sert olmuştu. Grevci hamallardan 10'u tutuklanırken, diğerlerine de *şiddetli!* nasihatler yapılıncaya aynı gün grevciler işbaşı yapmıştı. Aynı rıhtımdaki kayıkçıların da iş bırakacakları haber alınmış, bunun üzerine uyarılar sonrası kayıkçılar bu fikirlerinden vazgeçirilmişti.³³⁰

Ancak devletin tüm çabalarına rağmen, Eylül ayında İstanbul hamallarının grevleri daha da şiddetlenerek devam edecekti. Hamalların eylemlerine karşı devletin cevabı da sertleşince birçok hamal güvenlik güçlerinin müdahalesi sonrası tutuklanmıştı.³³¹ 10 gün kadar tutuklu kalan hamallar kefalete bağlanıp kendilerinden teminat alındıktan sonra tahliye edilmişler, ancak kısa sü-

327 *Tanin*, No: 14, 1 Ağustos 1324, 14 Ağustos 1908, s. 4; ZB. 313/62. 30 T 1324. 12 Ağustos 1908.

328 ZB. 383/83. 30 T 1324. 12 Ağustos 1908; *Servet-i Fünun*, No: 19, 31 Temmuz 1324, 13 Ağustos 1908, s. 4; *DH. MKT.* 1280/72. 15 B 1326. 13 Ağustos 1908; *İttihad ve Terakki*, No: 5, 3 Ağustos 1324, 16 Ağustos 1908, s. 2.

329 *İttifak*, No: 6, 9 Ağustos 1324, 22 Ağustos 1908, s. 4; ZB. 59/12. 7 A 1324. 20 Ağustos 1908; ZB. 485/49. 9 A 1324. 22 Ağustos 1908.

330 "Ta'til-i Eşgal", *Tanin*, No: 20, 7 Ağustos 1324, 20 Ağustos 1908, s. 4; *Servet-i Fünun*, No: 29, 7 Ağustos 1324, 20 Ağustos 1908, s. 4.

331 ZB. 326/154. 25 Eylül 1324. 8 Ekim 1908.

re içinde tekrar şirkete saldırıda bulunmaları nedeniyle işletme direktörü tarafından devlete şikâyet edilmişlerdi.³³² Bu durum, 1908 sonrası Osmanlı'da yapılan grev eylemleri ve işçi hareketlerinin de genel bir karakteri olup, işçi ve işveren arasındaki sorunların süreklilik kazanmasına işaret etmekteydi.

Yabancı mallar ve meyve gümrüğünde çalışan hamallar da diğer meslektaşlarının yolundan giderek, Ağustos ayı sonlarında parça başına taşıma ücretinin 20 paraya çıkarılması talebiyle greve başlamıştı. Grevciler karşısında şirketin cari ücretten çalışmayı kabul eden yeni hamallar işe alması, devletin de bu yeni hamalların çalışmasını engellemeye yönelik müdahalelere karşı güvenlik gücü sayısını artırması, meyve gümrüğü hamallarının eyleminin etkisini bir hayli azaltmıştı.³³³ Kadıköy ve Üsküdar Gaz Şirketi için rıhtım ile vapurlar arasında mavnayla kömür taşıyan hamallar da, 27 Ağustos günü ton başına aldıkları taşıma ücretinin artırılması talebiyle (şirket bu talep için fahiş bir ücret artışı diyerek tepki göstermekteydi) iş bırakarak grev başlatmıştı. Hamallar ton başına taşıma ücretlerinin 3'ten 6 kuruşa çıkarılmasını talep etmişti. 5 gün süren grev, hamallara durumlarının düzeltileceğine dair söz verilmesiyle sonlandırılmıştı.³³⁴

İzmir Limanı Hamalları: 1908'de yaptıkları bir işçi eyleminden en yüksek ücret artışıyla ayrılan hamallar, İzmir Limanı'nda taşımacılık yapanlardı. 11 Ağustos'ta % 100'ü aşan bir zam talebiyle başlayan grev, hamalların günlük ücretlerinin 22 kuruşa çıkarılmasıyla birlikte sonlanmıştı.³³⁵ Gredden önce günde 12 saat çalışan ve 0.88 dolar kazanan işçilerin, grevden sonra çalışma saatleri günlük 8 saate inmiş, ücretleri ise 1.22 dolara çıkmıştı. Çalışma saatlerindeki düşüş de dikkate alındığında, 3 gün süren grevde işçiler % 100 civarında bir zamla hedeflerine ulaşmıştı.³³⁶

Beyrut Limanı Hamalları: Beyrut liman ve rıhtımında çalışan hamallar, ücret artışı talebiyle ilki Ağustos ayında,³³⁷ ikincisi Ekim ayında 2 grev yapmışlardı.³³⁸ Hamalların grevinin Beyrut'taki sosyalistler ve sendikaların tahriklerinden kaynaklandığını ileri süren şirket, imtiyaz sözleşmesi hükümlerine göre hamalların devlete vergi vermemek ve şirkete vermeleri gereken hizmet bedelini ödememek için grev yaptığını ileri sürmüştü.³³⁹ Hamal ve mavnacıların bu grevleri, Beyrut Valisi'nin arabuluculuk faaliyetleri sonucu

332 ZB. 327/43. 9 TE 1324. 22 Ekim 1908.

333 ZB. 485/59. 11 A 1324. 24 Ağustos 1908; ZB. 54/20. 12 Ağustos 1324. 25 Ağustos 1908.

334 ZB. 56/76. 19 Ağustos 1324. 1 Eylül 1908.

335 Millet, No: 12, 19 B 1326, 3 Ağustos 1324, s. 2.

336 Karakışla, "Osmanlı İmparatorluğu'nda 1908 Grevleri", a.g.e., s. 192.

337 DH. MKT. PRK. 2788/93. 29 B 1326. 27 Ağustos 1908.

338 DH. MKT. PRK. 2802/91. 19 N 1326. 15 Ekim 1908.

339 DH. MKT. 2648/3. 22 TE 1324. 4 Kasım 1908.

hamalların da memnun ayrılmasıyla sonuçlanmış, belirli hakları düzeltilen işçi temsilcileri bir daha şirket ve tüccarlarla, ticaretin işleyişine zarar veremeyeceklerine dair söz vermişlerdi.³⁴⁰

Diğer Limanlar: Ağustos sonunda (29 veya 30 Ağustos) Edirne Vilayeti'ne bağlı Dedeoğaç limanındaki liman işçileri bir grev başlatmışsa da, devlet görevlilerinin nasihatleri sonrası kısa süre içinde eylem sonlandırılmış ve işçilerin durumunda küçük bir düzeltmeye gidilmişti.³⁴¹ Kasım 1908'de bir diğer grev, Edremit Akçay Iskelesi'nde gemilere maden taşıyan işçiler tarafından gerçekleştirilmişti. Grev güvenlik güçlerinin müdahalesi sonrası sona ermiş ve işçilerin amaçlarına ulaşamadığı bir eylem olmuştu.³⁴² Selanik Limanı'nda 800 kadar hamal Ağustos ayı başında, Midilli Limanı hamalları ise Ağustos ve Eylül aylarında iş bırakan diğer liman çalışanları olmuştu.³⁴³

Tekstil sektöründe grevler

1908 öncesinde çok sayıda iş bırakma eylemi gerçekleştiren tekstil işçileri, başta ücret artışı ve çalışma saatlerinin azaltılması olmak üzere çeşitli taleplerle 1908 yazında da grev silahına başvurmuşlardı. İzmir'de Şark Halı Kumpanyası işçilerinin 20 Ağustos'ta ücret artışı talebiyle başlattıkları grevde şirket, grevciler yerine yeni işçi istihdam etmek isteyince, işçiler, eşleri ve çocuklarından oluşan 300-400 kişilik bir kalabalık bu yeni işçilere saldırmıştı. Grevcilere destek olmak için gelen civardaki halkın yaraladığı bir asker 3 gün sonra ölünce, ücret artışı gibi bir istekle başlatılan grev ölümle sonuçlanan bir şiddet eylemi haline gelmiş ve sona ermişti.³⁴⁴ İstanbul'da ise ilk olarak Kazlıçeşme'deki bir iplik fabrikasında çalışan iplik işçileri grev yapmıştı. 19 (20) Ağustos günü başlatılan grevde işçilerin talepleri; ücretlerinin % 50 artırılması, aylık ödenen ücretlerinin 15 günde bir verilmesi, çalışma saatinin günlük 10 saate indirilmesi, gün içinde öğlen tatili süresinin yarım saatten 1 saate çıkarılması şeklindeydi.³⁴⁵ Yine Kazlıçeşme'de bulunan, Yunanlı Nikolaidi isimli bir işverene ait debbaghanede çalışan 600 civarında işçinin ücret artışı talebiyle 2 Eylül'de başlattıkları grev Beykoz'daki debbaghanelerden getirilen bilirkişiler aracılığında yapılan müzakerelerle sonlandırılabilmişti.³⁴⁶

340 DH. MKT. PRK. 2803/106. 29 N 1326. 25 Ekim 1908.

341 *Servet-i Fünun*, No: 52-15, 18 Ağustos 1324, 31 Ağustos 1908, s. 4.

342 DH. MKT. 2660/96. 22 L 1326. 17 Kasım 1908.

343 Güzel, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e İşçi Hareketi ve Grevler", *a.g.e.*, s. 812-814.

344 "İzmir'de Bir Vakıa", *İttifak*, No: 12, 15 Ağustos 1324, 28 Ağustos 1908, s. 4.

345 *Servet-i Fünun*, No: 31, 8 Ağustos 1324, 21 Ağustos 1908, s. 4.

346 ZB. 485/95. 21 A 1324. 3 Eylül 1908; ZB. 485/92. 20 A 1324. 2 Eylül 1908; "Terk-i Eşgal", *Tanin*, No: 34, 21 Ağustos 1324, 3 Eylül 1908, s. 4; *Tanin*, No: 35, 22 Ağustos 1324, 4 Eylül 1908, s. 4; ZB. 621/112. 21 A 1324. 3 Eylül 1908.

Deri işçilerinin kısa aralıklarla grevler yaptığı görülecekti. Bunun en önemli nedenlerinden biri de, diğer sektörlerdeki grevlerde de gördüğümüz gibi işverenlerin önceki grevlerde verdikleri sözlerde durmamasıydı. İstanbul deri işçileri için de bu olumsuzluk yaşanmıştı. 1908 Eylül'ünde yapılan grevde ücretler % 25 artırılınca eylem sonlandırılmıştı. Ancak daha sonra deri işletmelerinin sadece 5'i bu kararı uygulamış, 1909 yazında onlar da grev öncesinden dahi daha düşük ücret vermeye başlamışlardı. Ücret miktarı ve çalışma saatiyle ilgili bir yasal düzenleme olmaması, *Tanin* gazetesinin de belirttiği gibi, işçiler ve ailelerinin mağduriyetlerinin giderilmesinin işverenlerin merhametine kalmasına neden olmaktaydı.³⁴⁷

Eylül ayı sonlarında tekstil sektöründe İstanbul'da 2 grev daha yapılmıştı. 27 Eylül'de Samatya'daki yazmacı işçileri,³⁴⁸ 24 Eylül'de ise Feshane Fabrikası işçileri iş bırakarak greve çıkmıştı.³⁴⁹ Feshane işçileri, Ekim ayında Bez fabrikaları işçileriyle birlikte bir grev daha yapmıştı. Fes ve Bez fabrikaları çalışanları, daha önceden emeklilikleri için kurulmuş olan sandığa ücretlerinden kesilerek ödenen miktarın kendilerine geri verilmesini talep etmişti. Bu paranın bir kısmının ödenmesi ve bir kısmının tedarik edilememesi nedeniyle işçiler şikâyet etmeye başlamıştı. Haftalıklarının ödenmesi için bile gerekli paranın zor temin edilebildiği, bu nedenle işçilere alacaklarının daha sonra ödenebileceği cevabı verilmesi üzerine, çalışanlar grev silahını kullanarak iş bırakmıştı.³⁵⁰

Selanik'te bir ipek fabrikasının 200 işçisi 11 Eylül'de³⁵¹ ve Adana'da pamuk işçileri Eylül ayı sonunda iş bırakırken,³⁵² Hereke Fabrikası işçileri de Ekim ayında bir grev yapmıştı. Grev fabrikanın belirli bölümlerinde başlamış, 11 kişi olarak tespit edilen grevci liderlerinin diğer işçileri iş bırakmaya ikna etmesiyle sayı artmıştı. Fabrika işçilerine normalde her gün verilen ekmekten, greve çıkanların çalışmadıkları için yararlandırılmaması kararlaştırılmıştı.³⁵³ İşçilere verilen günlük ekmekle ilgili grevcilere yönelik bu uygulama, dönem itibarıyla grev yapan işçilerin çalışmaları karşılığı elde ettiği tüm maddi karışıklardan da mahrum kaldığını göstermektedir. Dolayısıyla, Osmanlı işçilerinden grev yapacak ve olası bir anlaşmazlık durumunda uzun sürecek bir grevi yürütecek olanların, psikolojik açıdan olduğu kadar maddi açıdan da eylemlerine hazırlanmış olmalarının bir zorunluluk olduğu anlaşılmaktaydı.

Hereke işçileri dışında Adapazarı'nda faaliyet gösteren 2 ipek fabrikasının

347 "Yedikule Debbaghane Amelesi", *Tanin*, No: 309, 29 Haziran 1325, 12 Temmuz 1909, s. 4.

348 *Servet-i Fünun*, No: 103, 14 Eylül 1324, 27 Eylül 1908, s. 4.

349 *Servet-i Fünun*, No: 97, 11 Eylül 1324, 24 Eylül 1908, s. 4.

350 BEO. 3410/255696. 10 N 1326. 6 Ekim 1908; BEO. 3413/255902. 16 N 1326. 12 Ekim 1908.

351 *Yeni Asır*, No: 1346, 30 Ağustos 1324, 12 Eylül 1908, s. 2.

352 Güzel, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e İşçi Hareketi ve Grevler", a.g.e., s. 815.

353 DH. MKT. 2625/34. 23 Eylül 1324. 6 Ekim 1908.

da da işçiler ücretlerinin artırılması talebiyle grev başlatmıştı. Ancak söz konusu dönemde ipek piyasasındaki durgunluğa bir de grev nedeniyle üretimin durması eklenince fabrikalar kapanmak zorunda kalmıştı. Bu nedenle *Servet-i Fünun*'da, kış aylarının yaklaştığı bir dönemde ücret artışı ile başlattıkları eylemleri sonrası işsiz ve gelirsiz kalan işçiler bu grevleri nedeniyle sorumsuz davranmakla suçlanmıştı. Gazetede işçilerin grevde zamanlama hatası yapmaları, sendika ve yardımlaşma sandıkları yokken yeterli güce sahip olmadan eyleme geçmeleri eleştirilmişti.³⁵⁴ Kasım ayında bir grev başlatan Sivas Gümüşhacı Köyü Kasabası'nda bulunan 2 halı fabrikasında çalışan toplam 50 kadar işçi ise grevden istediğini elde etmiş ve şirket yönetimiyle yapılan anlaşma sonrası ücretlerine zam yapılıncaya kadar çalışmaya başlamışlardı.³⁵⁵ Selanik'te terzi işçileri,³⁵⁶ İzmir'de 8 Ağustos'ta Carmadon Halı Fabrikası'nın 50 işçisi, 18 Ağustos'ta İstanbul'da Yedikule İplik Fabrikası işçileri de grev yaparak iş bırakan diğer tekstil çalışanlarıydı.³⁵⁷

Enerji sektöründe grevler

1908 yazında enerji sektöründe Selanik, İstanbul ve Beyrut'ta havagazı işçileri ücret artışı talebiyle greve baş vurmuşlardı. Bunlardan Selanik Havagazı Şirketi işçilerinin 29 Ağustos'ta başlayan grevi nedeniyle şehrin karanlıkta kalma tehlikesi doğunca şirket geri adım atmış ve işçi taleplerini kabul etmişti.³⁵⁸ Beyrut Havagazı Şirketi işçileri ise 2 Ekim'de % 20 oranında bir ücret zammı talebiyle greve başlamış, bu taleplerini de şirket kabul etmişti. Bunun üzerine işçiler, ustalar ve borular seramelesinin kendileri tarafından tayin edilmesi talebiyle yeni bir istekte daha bulunmuştu. Şirket bunu iç işlerine müdahale olarak görüp ret yanıtı verince de grev başlamıştı. Grevci işçiler makinelere, kazanlara ve borulara saldırıp, şirket binalarına da zarar vermişlerdi. Beyrut Valisi'nin tarafları bir araya getirmesi sonrası, işçiler diğer isteklerinden vazgeçince, şirket de ücret artışını kabul edince grev sonlanmış ve işçiler işbaşı yapmıştı.³⁵⁹ 27 Eylül'de İstanbul Yedikule Gazhanesi çalışanlarının grevi ise Selanik ve Beyrut'taki benzerlerinin aksine işçiler için olumlu sonuçlanmamış, güvenlik güçlerinin grevcileri dağıtmasıyla eylem sonlanmıştı.³⁶⁰

354 "Ta'til-i Eşgal", *Servet-i Fünun*, No: 134, 11 TE 1324, 24 Ekim 1908, s. 3.

355 *DH. MKT.* 2693/2. 2 Z 1326. 26 Aralık 1908.

356 Dumont, "Osmanlı Sosyalizminin Doğuşu", *a.g.e.*, s. 206.

357 Güzel, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e İşçi Hareketi ve Grevler", *a.g.e.*, s. 812-814.

358 "Grev", *Yeni Asır*, No: 1333, 18 Ağustos 1324, 31 Ağustos 1908, s. 3.

359 *DH. MKT.* 2623/24. 9 N 1326. 5 Ekim 1908; *DH. MKT.* 2630/68. 23 Eylül 1324. 6 Ekim 1908; *DH. MKT.* 2625/67. 12 N 1326. 8 Ekim 1908.

360 *DH. MKT.* 2616/92. 1 N 1326. 27 Eylül 1908; *ZB.* 316/117. 15 Eylül 1324. 28 Eylül 1908.

Basın yayın ve matbaa işçileri grevleri

1908 yılının son 5 ayında grev yapan işçiler kervanında basın ve yayın sektörü çalışanları da yer almıştı. İlk olarak 5 Ağustos'ta mürettepler,³⁶¹ 18 Ağustos'ta ise Beyoğlu'nda Berardo, Zeliç ve Manukyan matbaalarında çalışan işçiler ücret artışı talebiyle grev başlatmıştı.³⁶² Zabtiye Nezareti raporunda, aynı gün Galata'daki bir matbaada da işçilerin grev başlattığı, ancak yapılan nasihatlerin etkili olmasıyla işçilerin eylemlerine son verdikleri belirtilmekteydi.³⁶³ Matbaa işçileri yanında gazete mürettepleri de ücretlerinin artırılması talebi ile 17 Ağustos'ta greve başlamıştı.³⁶⁴ Grev nedeniyle *Türkiye ve Levant Herald* gazeteleri çıkarılamamıştı. İki gazete de yoğun grevlerle geçen dönemde işçilere sürekli ülkenin hassas dönemlerden geçtiği ve bu dönemlerde sükûnet ve genel asayişin korunmasının önemli olduğunu belirterek sabır tavsiye eden haberler yapmaktaydı.³⁶⁵ Bu gazetelerin söz konusu haberleri yayına hazırlayan ve gazetelerin çıkarılması için emek sarf eden kendi işçileri tarafından yapılan grevler nedeniyle yayınlarına ara vermek zorunda kalması da dikkat çekicidir.

Selanik'te 2 Eylül'de Mair de Botton sigara kağıdı imalathanesi (matbaası) çalışanı 115 işçi grev ilan etmiş, aynı gün işverenin % 25 ücret zammını kabul etmesiyle birlikte işçiler grevi sonlandırarak tekrar işbaşı yapmıştı.³⁶⁶ Eylül ayının ortasında yine Selanik'te matbaa işçileri tarafından da bir grev daha yapılırken,³⁶⁷ Aralık 1908'de ise, Kudüs'teki Yahudi matbaacıların, matbaa işçileri sendikasına üye olan işçilere iş vermek istememesi nedeniyle işçiler bir grev yapmıştı.³⁶⁸

Diğer sektörlerde grevler

Ticarethane, büro, otel ve restoran benzeri birimlerde çalışan işçiler de 1908 yazında ülkenin çeşitli bölgelerinde çalışma şartlarından duydukları rahatsızlığı dışa vurarak grev yapmış ve şartlarının iyileştirilmesini talep etmişti. Bu doğrultuda Selanik'te 8 Eylül'de iş bırakan kahve garsonlarının grevi bir gün sürmüş, eylem olumlu sonuçlanınca garsonlar tekrar işbaşı yap-

361 Güzel, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e İşçi Hareketi ve Grevler", a.g.e., s. 811.

362 ZB. 621/13. 5 A 1324. 18 Ağustos 1908.

363 ZB. 621/17. 5 A 1324. 18 Ağustos 1908.

364 "İstanbul 4 Ağustos", *Yeni Asır*, No: 1223, 5 Ağustos 1324, 18 Ağustos 1908, s. 2.

365 "Grev", *Servet-i Fünun*, No: 25, 5 Ağustos 1324, 18 Ağustos 1908, s. 4.

366 *Yeni Asır*, No: 1336, 22 Ağustos 1324, 4 Eylül 1908, s. 2.

367 Güzel, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e İşçi Hareketi ve Grevler", a.g.e., s. 814.

368 Sencer, a.g.e., s. 204.

mışlardı.³⁶⁹ Ekim ayında İstanbul'da ücretlerinin artırılması talebiyle Pera Palace Oteli işçileri iki kez grev yaparken,³⁷⁰ Kasım ayında Beyoğlu'ndaki garsonlar da güvenlik güçlerinin müdahalesi sonuçsuz kalacak bir iş bırakma eylemi gerçekleştirmişlerdi.³⁷¹

Eylül ayında, ücret artışı ve diğer grevci işçilere destek olmayı amaçlayan grevler dışında, tamamen siyasî temelli, Bulgaristan'ın bağımsızlık ilanını protesto amaçlı bir iş bırakma eylemi de gerçekleştirilmişti. Selanik'teki tüm kahvehane, gazino, otel ve lokantalarda çalışan garsonlar, 10 Eylül günü şehri ziyaret etmeye gelen Bulgarları protesto etmek amacıyla grev yapmıştı. Grevin ziyarete gölge düşürmesini önlemekse, şehirdeki Musevi ve Müslüman gençlerin gönüllü çalışmasıyla mümkün olmuştu.³⁷²

Aralık ayının son günlerinde ise İstanbul'daki bakkal çıraqları iş bırakarak Pazar günlerinin tatil ilan edilmesini talep etmişlerdi. Haftada bir gün tatil isteğiyle 27 Aralık'ta yapılan eylemde bakkal çıraqları Osmanlı bayraklarıyla yürüyüş yaparak başladıkları gösterilerinde, daha sonra açık bakkalları zorla kapatmaya çalışmışlardı. Güvenlik güçlerinin müdahalesi sonrası çıraqlar dağıtılırken, bu sefer de tepki olarak toplanan bakkallar hükümet konağı önünde gösteri yapmak istemiş, ancak güvenlik güçleri onlara da müdahale ederek izin vermemişti. Bakkal çıraqlarının *hürriyet* nedeniyle Pazar günleri tatil yapmak istemeleri; bakkal sahiplerinin ise yine *hürriyet* nedeniyle dükkanlarını istedikleri gün açabileceklerini ve serbestçe ticaret yapabileceklerini savunmaları,³⁷³ hürriyet olgusunun çalışma hayatının farklı kesimleri tarafından oldukça farklı algılandığını göstermekteydi.

Toptan ve perakende mal satışı yapan ticarethaneler de 1908 sonrası çalışanları tarafından grev yapılan kurumlar arasındaydı. Selanik'te Arrera Ticarethanesi çalışanları Eylül ayında ikincisinde sadece kadın çalışanların iş bıraktığı 2 grev yaparken,³⁷⁴ 2 Ekim'de Beyoğlu'ndaki Lorer Ticarethanesi ve³⁷⁵ Orosdi-Back firması çalışanları da iş bırakmıştı. Toptan ve perakende mal satan ve dünyanın çeşitli ülkelerinde olduğu gibi Osmanlı'da da farklı yerlerde şubeleri bulunan Orosdi-Back Firması'nın hem İstanbul hem de Se-

369 "Selanik-Grevler", *Yeni Asır*, No: 1344, 27 Ağustos 1324, 9 Eylül 1908, s. 2; "Selanik-Grevler", *Yeni Asır*, No: 1345, 28 Ağustos 1324, 10 Eylül 1908, s. 2.

370 *Servet-i Fünun*, No: 133, 10 TE 1324, 23 Ekim 1908, s. 4.

371 "Garsonların Grevleri", *Servet-i Fünun*, No: 145, 23 TE 1324, 5 Kasım 1908.

372 Karakışla, "Osmanlı İmparatorluğu'nda 1908 Grevleri", *a.g.e.*, s. 193; "Selanik-Misafirlerimiz", *Yeni Asır*, No: 1346, 30 Ağustos 1324, 12 Eylül 1908, s. 1-2; "Garsonlar", *İttihad ve Terakki*, No: 17, 31 Ağustos 1324, 13 Eylül 1908, s. 3.

373 "Bakkal Çıraqlarının Nümayişi", *Servet-i Fünun*, No: 190, 15 KE 1324, 28 Aralık 1908, s. 3.

374 "Grevler", *Yeni Asır*, No: 1345, 29 Ağustos 1324, 11 Eylül 1908, s. 2; "Şuunat", *Yeni Asır*, No: 1345, 3 Eylül 1324, 16 Eylül 1908, s. 2.

375 *Servet-i Fünun*, No: 109, 20 Eylül 1324, 3 Ekim 1908, s. 4.

lanik'teki şubelerinde çalışanlar ücretlerinin düşüklüğünü sebep göstererek grev yapmış ve ücret artışı talep etmişlerdi. Selanik'te daha önce 95 postacı ve komisinin de grev yaptığı³⁷⁶ firmanın Selanik şubesindeki eylem şirketin işçi taleplerine boyun eğmesi ve isteksiz bir biçimde ücretlerde artış yapmasıyla sonuçlanmıştı.³⁷⁷ İstanbul'da Eylül ayının sonunda Au bon Marche mağazaları işçileri, 13 Ekim'de Londra Birahanesi garsonları; 14 Ekim'de Tokatlıyan İşletmesi garsonları ve 16 Ekim'de Yani Birahanesi garsonları da iş bırakarak grev yapan diğer işçi grupları olmuştu.³⁷⁸

İnşaat sektöründe ise Eylül ayı ortasında Haydarpaşa rıhtımında istasyon binası inşaatında çalışan işçiler,³⁷⁹ İstinye'deki Linardosi Çimento Fabrikası'nın 24 işçisi³⁸⁰ ve Selanik'teki Tuğla ve Kiremit Fabrikası çalışanları grevlere başvurmuştu. Fabrika yönetiminin günlük ücreti 10 kuruş ve altı olan çalışanlara % 30 ücret artışı teklifini, ücretlerin % 50 artırılması talebiyle grevciler reddetmişti.³⁸¹ Alatin Briket ve Tuğla Fabrikası'nda yapılan bu grev ve 2.000 işçi katılmıştı. Eylül ayının sonunda Selanik'teki kireç ocağı işçileri de bir grev yaparken,³⁸² 8 Ekim'deyse İstanbul Büyükdere Tuğla Fabrikası işçilerinin bir kısmı, devletin teşvikçi olarak nitelendirdiği 6-7 işçi öncülüğünde greve başlamıştı.³⁸³ İstanbul'daki Dökmeci esnafının yanında çalışan kalfa ve çırakların ücret artışı talebiyle başlattıkları bir diğer grevse, son dönem için grevlerin sadece fabrika işçilerine mahsus olmadığını, esnaf sistemi için de işçi-işveren ilişkisinin netleşmekte olduğunu gösteren çok sayıda örnekten biri olmuştu.³⁸⁴

Genel bir değerlendirmeye 1908 grevleri

Kurthan Fişek; Hüseyin Avni Şanda ve Lütfi Erişçi'nin eserlerinden yararlanarak 1908 yazında 27 grev yapıldığını belirtirken,³⁸⁵ Hakkı Onur 1976'daki çalışmasında ilgili dönem için tespit edilen grev sayısını döne-

376 Güzel, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e İşçi Hareketi ve Grevler", *a.g.e.*, s. 811.

377 Uri M. Kupferschmidt, *European Department Stores and Middle Eastern Consumers; The Orosdi-Back Saga*, Ottoman Bank Archives and Research Centre, İstanbul, 2007, s. 32.

378 Güzel, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e İşçi Hareketi ve Grevler", *a.g.e.*, s. 814-815.

379 Mehmed Cavid, "Ta'til-i Eşgal Meselesi", *Servet-i Fünun*, No: 21, 2 Ağustos 1324, 15 Ağustos 1908, s. 1.

380 ZB. 621/24. 6 A 1324. 19 Ağustos 1908.

381 "Selanik-Grevler", *Yeni Asır*, No: 1345, 28 Ağustos 1324, 10 Eylül 1908, s. 2; "Grevler", *Yeni Asır*, No: 1345, 29 Ağustos 1324, 11 Eylül 1908, s. 2.

382 Güzel, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e İşçi Hareketi ve Grevler", *a.g.e.*, s. 812.

383 ZB. 622/106. 25 Eylül 1324. 8 Ekim 1908.

384 *DH. MKT.* 2620/79. 16 Eylül 1324. 29 Eylül 1908.

385 Fişek, *a.g.e.*, s. 47-51.

min süreli yayınlarını da kullanarak 70'e çıkarmıştı.³⁸⁶ Şehmus Güzel'se konuyla ilgili ikincil kaynakları değerlendirerek 111 grevin varlığını bildirmiş ve önemli bir eksikliği kapamıştı.³⁸⁷ Alana yönelik çalışmaların artmasıyla Cevdet Kırpık, arşiv belgelerinden çıkardığı 8 yeni grevle grev sayısını 119 olarak belirtmişti.³⁸⁸ Bu dönem için tarafımızca ulaşılabilen grev sayısı, 30 civarında ilk kez bahsedilecek grevle birlikte 143'tür (Ek A). Görüldüğü gibi 27 grevle başlayan süreç, her yeni çalışmayla birlikte artmış ve 5 kattan daha fazla bir sayıya ulaşmıştır. Her yeni çalışmayla birlikte artan grev sayısı, özellikle İbranice, Arapça, Bulgarca dillerindeki yerel süreli yayın taramalarıyla artma potansiyeline sahiptir. Bu da, dönem için grev silahını kullanan işçi gruplarını çeşitlendirecek ve işçi hareketlerinin Osmanlı'da daha da net ortaya konmasını sağlayabilecektir. Net olarak grev sayısını bilemesek de, 1908 yazı için Osmanlı ve Cumhuriyet döneminin işçi hareketleri açısından en hareketli dönemi nitelendirmesi yapmak hatalı olmayacaktır.

TABLO 4
İşkolu ve Sektörlere Göre Grevlerin Dağılımı (1908 Temmuz-Aralık)

<i>İşkolu</i>	<i>Grev sayısı</i>	<i>%</i>
Demiryolu	30	21
Gıda	28	20
Hizmetler	18	13
Rihtim, dok ve antrepo	16	11
Tekstil	15	10
Madencilik	9	7
Denizcilik	8	6
Basın	7	5
İnşaat	5	3
Diğer	5	3
Enerji	2	1
Toplam	143	100
- Kamu sektörü	16	11
- Özel sektör	127	89

Kaynak: Ek A'dan yararlanılarak düzenlenmiştir.

Demiryolu ve tramvay yatırımlarının artması ve bölge olarak çeşitlenmesiyle birlikte, önceki 37 yıllık sürede 4 greve rastlanan demiryolu ulaşımında, tablodan da görülebileceği gibi 1908'in son 5 aylık döneminde 30 iş bırakma eylemine rastlanmaktadır. Tütün işçileri başta olmak üzere gıda sektöründe de aynı sürede 28 grev yapılmıştır. Kahve, otel, birahane garsonla-

386 Hakkı Onur, "1908 İşçi Hareketleri ve Jön Türkler", *Yurt ve Dünya*, S. 2, 1976, s. 282-283.

387 Güzel, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e İşçi Hareketi ve Grevler", *a.g.e.*, s. 811-815.

388 Kırpık, *a.g.e.*, s. 264.

rı ile otel, büro, banka ve ticarethane çalışanlarının iş bırakma eylemlerinden oluşan hizmetler alanındaki 18 grev de bu alandaki işçilerin grev silahını sık kullandığını göstermektedir. Limanlarda çalışan hamal, mavnacı ve salapuryacı gibi işçilerle tekstil fabrika ve atölyelerinde çalışanlar da ülkenin iktisadî açıdan belli bir seviyeye varmış her bölgesinde kısa süre içinde birçok grev yapmıştı.

TABLO 5
Bölgelere Göre Grevlerin Dağılımı (1908 Temmuz-Aralık)

<i>Kent</i>	<i>Grev sayısı</i>	<i>%</i>
Istanbul	59	41
Selanik	37	26
Izmir	10	7
Aydın	5	4
Balıkesir	4	3
Beyrut	4	3
Zonguldak	4	3
Edirne	3	3
Adapazarı	2	1
Manastır	2	1
Girit	2	1
Samsun	2	1
Üsküp	2	1
Diğer (Adana, Ergani, Eskişehir, Halep, Kudüs, Midilli, Sivas)	7	5
Toplam	143	100

Kaynak: Ek A'dan yararlanılarak düzenlenmiştir.

1908'de de önceki dönemlerde olduğu gibi grevler açısından başı İstanbul çekmişti. Dönem içindeki 143 grevin 59'u, yani % 41'i İstanbul'daki işçiler tarafından yapılmıştı. Selanik 37 grevle tüm grevlerin % 27'sine ev sahipliği yaparken, her 4 grevden 1'i burada yapılmıştı. Grevler açısından öne çıkan diğer bölgeler, yani İzmir, Aydın, Balıkesir, Beyrut ve Zonguldak gibi yerlerin ortak noktası da, ülkenin diğer bölgelerine göre buralarda sanayinin daha fazla gelişmiş olması, dolayısıyla da daha fazla işçi istihdam edilmesiydi.

143 grevin yalnızca 32 tanesinde greve katılan işçi sayısı ile ilgili bilgiye ulaşabildik. Bu 32 greve katılan işçi sayısını 44.670 olarak tespit ettik. Ancak bu 32 grev yanında, katılımcısı tespit edilemeyen 111 grevin varlığı hesaba katılırsa, 100.000'in üstünde bir grevci sayısı ile rahatlıkla karşılaşılabilecektir. Bu da işçi sayısının görece olarak sınırlı olduğu ve sanayinin gelişmemiş olduğu Osmanlı'da, 5 aylık bir dönemde iş bırakma eylemlerine ne kadar yoğun başvurulduğunu ve 1908 yazının Osmanlı işçi hareketleri açısından na-

sıl bir kırılma dönemi olduğunu göstermektedir. (Ek A'da grevci sayıları ayrıntılı olarak verilmiştir.)

Daha önce de değindiğimiz gibi, meşrutiyetin tekrar ilanı ile birlikte hürriyet, özgürlük, adalet kavramlarının öne çıkmasını ve değişen siyasî yapının ortaya çıkardığı kısa süreli boşluk dönemini en iyi değerlendiren gruplardan biri ve belki de birincisi işçiler olmuştur. Meşrutiyetin getirdiği özgürlük havasından kaynaklanan *siyasal ortam*, düşük ücretler ve çalışma şartlarının olumsuzluğundan kaynaklanan *ekonomik ortam* ve grevlerin işçilerin hak ve çıkarlarını iyileştirme ve korumaya yönelik başarılı olabileceğine dair işçilerin zihninde oluşan ve sendikalarca da desteklenen *psikolojik ortam* 1908 yazında bir araya gelince, hemen her sektörde işçiler iş bırakarak grev yapmıştı.

1908 grevlerinin en önemli nedeni yine ücretlerdi. *Tanin*'de grevlerle ilgili yaptığı tahlilde Ahmed Muhtar, işverenlerle işçiler arasındaki anlaşmazlıkların fabrikalar, trenler ve tramvayların çalışmasını engellemesinin nedeni nedir diye sorduktan sonra, *bittabî ücret meselesidir* cevabını vererek 1908 grevlerinin temel nedenini işaret etmekteydi.³⁸⁹ Selanik'te işçi hareketinin lideri sosyalist Benaroya da, 1908 grevlerini, meşrutiyeti ve özgürlüğü kutlamak dışında, daha yüksek ücretler elde etmeyi amaçlayan ve herhangi bir ideolojik karakteri olmayan eylemler şeklinde tanımlamıştı.³⁹⁰

1872-1908 döneminde yapılan grevlerde ödenmemiş ücretlerin, ücret artışı talebi kadar önemli bir grev sebebi olduğunu görmüştük. Bozulan malî yapıya paralel olarak, 1908 yılında ödenmemiş ücretler nedeniyle yapılan grevlerin tamamı kamuya ait üretim birimlerinde olmuştur. Özel sektörde çalışan işçiler için ödenmeyen ücretler nedeniyle yapılan herhangi bir grev rastlamadık. Bu da, düşük olsa da, ücretlerin zamanında ödendiğini göstermekteydi. Kamudaki grevlerin büyük kısmı, özel sektördeki grevlerinse tamamında ücret artışının en önemli grev sebebi olduğu yukarıda ele aldığımız grevlerden görülmektedir. 1908 grevlerinde ücret artışı dışında farklı talepler de ileri sürülmeye başlanmıştı. Gerek kamuda gerekse özel sektörde birçok grevde işçiler günlük çalışma saatlerinin azaltılmasını da talep etmişti. İstanbul'daki bakkal çırakları Pazar günlerinin tatil edilmesini isterken, Anadolu Demiryolları işçilerinin talep listesinin en başında ise kurdukları sendikanın şirket tarafından resmen tanınması vardı. Ereğli madenleri işçilerinin yıllık izin talepleri, Beyrut hamalları ve Kavala tütün işçilerinin iş güvencesi talepleri, Galata hamallarının iş güvencesiyle birlikte gece mesailerine fazla ücret ödenmesi talepleri, Selanik maden işçilerinin yabancı işçilerin işten çıkarılması isteği, Selanik fırın işçilerinin daha temiz

389 Muhtar, *a.g.e.*, s. 6.

390 Ilıcak, *a.g.e.*, s. 123.

ortamda iş yapma istekleri, Şark Demiryolları işçilerinin emeklilik sandığı ve sağlık hizmetlerine yönelik talepleri, Anadolu demiryolu işçilerinin liyakate göre terfi ve tayin, hafta tatili ve yıllık izin, hastane ve tedavi masraflarının karşılanması talepleri de, 1908 grevleriyle birlikte farklılaşan ve derinleşen işçi isteklerini göstermekteydi. Selanik maden işçileri, Anadolu demiryolu işçileri, İstanbul tramvay işçileri gibi grevciler şirket yönetimine de müdahale ederek, bazı yöneticilerin görevlerinden alınması taleplerinde de bulunmuştu. Dönemin tek siyasî greviyse, Eylül ayında şehri ziyarete gelen Bulgarları protesto amacıyla Selanik kahve, otel, birahane ve lokanta garsonlarının iş bırakması olmuştu.

1908 grevlerinin önemli bir özelliği, aynı işçilerin kısa süre sonra tekrar iş bırakmasıydı. Ama bu durum genellikle işçilerin yeni taleplerle işveren karşısına çıkmalarından kaynaklanmamıştı. Çoğu grev işçilerin özellikle ücret açısından belli bir kazanım elde etmesiyle sonuçlanmıştı. Ama kısa süre sonra işçiler, işverenlerin grev sonrası verdikleri sözleri tutmadıkları gerekçesiyle tekrar greve başlıyordu. İstanbul reji işçileri, İstanbul fırın işçileri, Selanik'te bira ve buz fabrikası işçileri, Aydın demiryolları işçileri, İzmir demiryolları işçileri, Selanik tramvay işçileri, Pera Palace oteli çalışanları, Orosdi-Back ticarethanesi işçileri hep bu nedenden dolayı ikinci veya üçüncü kez grev yapmak zorunda kalmışlardı. İşletmeler için verdikleri sözleri tutmalarına yönelik zorlayıcı bir yasal düzenleme ve işçilerin grevleri dışında bir kontrol aracı olmaması, işçileri sürekli yeni grevler yapmaya zorlamıştı.

Grevlerin geneli önceki dönemlerde olduğu gibi kısa süreliydi. Başlangıç ve bitiş günlerini tam olarak tespit edebildiğimiz 36 grevin 16 tanesi 1 gün ve daha kısa, 9 tanesi 1 hafta ile 10 gün arası sürmüştü. 2 grev 15'er gün sürerken, Şark Demiryolları Şirketi'nin Dedeoğlu hattı işçileri ise 24 gün grevde kalarak tespit edebildiğimiz en uzun grevi gerçekleştirmişti. Ani ve habersiz şekilde başlayan az sayıda grev dışında, genellikle işçilerin şirket yönetimi ve devlet yetkililerine başvurduğunu ve taleplerinin reddedilmesiyle birlikte grev başlattıklarını yukarıda çok sayıda iş bırakma eylemi örneğinde gördük.

Çalışmanın işçi örgütlenmesine yönelik ikinci bölümünde ayrıntılı olarak değindiğimiz gibi, 1908 grevlerinin önceki dönemlere göre bir farkı da, sosyalist hareketin güçlenmesi dışında çok sayıda işçi cemiyetinin kurulması ve bunların öncülük ettiği grev sayısının da görece olarak artmasıydı. İşçi örgütlenmesinde yaşanan artış grev sayısını artırdığı gibi, grevlerin artması da işçileri örgütlü hareket etmeye ve cemiyetler, dernekler, sendikalar kurmaya itmisti. Ancak 1908 yılı için yine de işçi sendika ve örgütü sayısının oldukça yetersiz olduğunu ifade edebiliriz. Var olan örgütlerin de

genellikle yeni kurulanlar olması, bir grevi sağlıklı yönetecek ya da işçilere maddi manevi yardımcı olacak birikim ve tecrübeye sahip olmalarına neden olmuştur.

Grevlerde ilk olarak işçi taleplerinin kısmen kabul edildiğini gördük. Her ne kadar farklı istekler olsa da, grevlerin geneli belli bir miktarda ücret artışı yapılmasıyla işçiler tarafından sonlandırılmıştı. Çok sayıda grev ücret artışı yapılmasıyla bitirilirken, zam oranı İzmir Limanı hamalları için % 100 gibi yüksek seviyede olmuş, Şirket-i Hayriye'nin Selanik-Katrin arasındaki vapur işçileriye % 5 ücret artışını yeterli görmüştü. İzmir vapur işçileri % 15-20, Şark Demiryolları işçileri % 15-45, İstanbul fırın işçileri % 30-40 arasında, Selanik tramvay işçileri % 20 zam almıştı. Anadolu Osmanlı Demiryolları işçilerinin grevinde mavi yakalı işçiler için % 15 olarak gerçekleşen ücret zammı; beyaz yakalı işçiler içinse % 30-50 arasında gerçekleşmişti.³⁹¹ Birçok grevde ücret zammı oranı net olarak ifade edilmemişse de, grevin anlaşmayla sonuçlandırılması ve işçilerin kendi istekleriyle işe başladıkları dikkate alınırca 1908 grevlerinin ücretleri genel olarak olumlu etkilediğini söyleyebiliriz. Yukarıda zam oranını tespit edebildiğimiz grevlerden yola çıkarsak, işçilerin % 20'ler civarında bir ücret artışıyla 1908'i kapattıkları ifade edilebilir.

Şark Demiryolları'nda yapılan bir grevinse gerek grevciler, gerekse işletme ve devlet tarafından hiç tahmin edilmeyecek bir sonucu olmuştur. 1908 yılında Şark Demiryolları işçilerinin Eylül ayındaki grevi oldukça önemli siyasî bir sonuçla bitmişti. Grevle birlikte, Osmanlı'nın hattın güvenliğini sağlamadığını ileri süren Bulgaristan, iş bırakma eylemini bahane ederek Doğu Rumeli ve demiryolu hattının 310 km.lik bölümünü işgal etmişti.³⁹²

İşletmelerin grevde sık olarak başvurduğu yöntemlerden biri olarak işçi çıkarma ve grevci işçiler yerine yeni işçi istihdamı, 1872-1908 döneminde olduğu gibi 1908 grevlerinde de ön plana çıkmıştı. İşçileri koruyucu yasal bir düzenlemenin eksikliği yine bu durumun en önemli nedenlerinden biriydi. Selanik Demiryolları işçilerinin 1908 yılında yaptıkları grevi sonlandıran anlaşma metnine, "bu son grev nedeniyle hiçbir işçi işinden çıkarılmayacak ve cezalandırılmayacaktır" hükmünü koydurmaları da bu eksikliği kendileri kapatmak zorunda kalmalarının bir sonucuydu.³⁹³

İşletmelerin çalışma hayatında grev karşısında en önemli silahlarından biri olan lokavt uygulamasına ise pek başvurulmadığını görmekteyiz. 1908 grevleri için bunun bir örneği, İstanbul reji işçilerinin daha önce % 50 civarında

391 Arhangelos, *a.g.e.*, s. 166-169, s. 192-194. Beyaz yakalı işçilerin mavi yakalı işçilere göre daha fazla ücret zammı almaları, 1908'de işçiler açısından başarıyla sonuçlanan grevlerin genel sonuçlarından biriydi. (Karakışla, "Osmanlı İmparatorluğu'nda 1908 Grevleri", *a.g.e.*, s. 192.)

392 "Şark-ı Rumeli Şimendiferi Meselesi", *Servet-i Fünun*, No: 103, 14 Eylül 1324, 27 Eylül 1908, s. 3; A. MTZ. (04). 170/69. 26 Ş 1326. 23 Eylül 1908.

393 Issawi, *a.g.e.*, s. 52.

ücret zammı elde etmelerine rağmen tekrar zam talep etmeleri sonrası şirket yönetiminin fabrikayı kapatması ve lokavt ilan etmesiydi. İşçiler şirketin bu kararından sonra pişman olduklarını ve zor durumda kaldıklarını belirterek yardım isteyince, devlet yöneticileri araya girmiş ve fabrikanın açılması için reji yetkililerini ikna çabalarına başlamıştı. Daha sonra işçilerin ücret artışı taleplerinden vazgeçmeleriyle birlikte fabrikada üretim tekrar başlamıştı.³⁹⁴

Devlet açısından bakıldığında, kamu fabrikalarında yapılan grevler için ilk olarak sürgün, tutuklama ve işten çıkarma gibi cezalara sıkça başvurulduğunu gördük. Bunun yanında özel sektör grevleri içinse, devletin ilk olarak arabuluculuk faaliyetlerinde bulunduğu ve nasihatlerle işçileri tekrar çalışmaya ikna etmek istediği görülmekteydi. Birçok grevde de bu yöntem başarılı olabilmiş, ama işverenlerin sözünü tutmaması sonrası işçiler tekrar grev ilan etmişti. Dolayısıyla bu yöntem kalıcı olmaktan ziyade geçici bir çözüm olabilmişti. Arabuluculuk faaliyetlerinin başarılı olmaması halindeyse güvenlik güçlerine başvurularak grevcilerin dağıtılmasına sıkça başvurulmuştu. Özellikle şiddet dozu yüksek Kavala tütün işçileri, Samsun tütün işçileri, Aydın Demiryolları işçileri ve hamalların bazı grevlerinde devletin daha sert şekilde cevap verdiği ilgili grevlerde değinmiştik. Devletin güvenlik tedbirlerine başvurması, 1908’le birlikte sadece grev olduğunda değil, bir grev yapılacağı haber alınır alınmaz tedbir şeklinde de değerlendirilmeye başlanmıştı. Çok sayıda grev yapılmasının devleti bu şekilde teyakkuza geçirdiğini ifade edebiliriz. Güvenlik güçlerine başvurulması dışında bu dönemde de sürgün ve tutuklama gibi cezalandırmalara dair çok sayıda örnek görülmüştür.

Devletin yasa koyucu rolü açısından bakıldığında, 1908’de toplu iş uyuşmazlıklarını düzenleyen Ta’til-i Eşgal Kanunu çıkarılmıştı. Çalışma hayatında toplu iş ilişkileri bakımından 1908 yılını, devletin somut işçi hareketlerine karşı yasa koyucu rolünü ilk kez değerlendirdiği bir yıl olarak ifade edebiliriz. Bu yasayı grevler, sendikalar ve işçiler açısından ayrıntılı olarak incelemek üzere dördüncü bölüme bırakıp, 1908 yılını sonlandırarak sonraki dönemde gerçekleşen işçi grevlerini inceleyeceğiz.

1909-1918 döneminde grevler

Geçici Ta’til-i Eşgal Kanunu’nun Ekim 1908’de yürürlüğe girmesiyle birlikte, önceki aylarda yaşanan hızlı grev dalgası 1908’in son ayları ve 1909 yılında yerini görece bir sakinliğe bırakmıştı. İlgili kanunla demiryolu, limanlar, aydınlatma işleri gibi kamuya yönelik alanlarda grev yapılmadan önce uzlaşma sürecine başvurulması gerekliliği getirilmesi, yoğun grev dalgasını da durdurmuştu. 1913 yılına kadar yine de önemli sayıda grev yapılmış,

394 *DH. MKT. 1279/13. 15 B 1326. 13 Ağustos 1908; ZB. 325/16. 30 T 1324. 12 Ağustos 1908.*

1913'le birlikte 1918'e kadar sürecektir bir savaş dönemine girilmesiyse, sosyal ve ekonomik hayatı olduğu kadar çalışma hayatını da vurmuştu. Bu dönemde, işçi hareketleri ve örgütlenmesi oldukça zayıf kalmıştı.

1909 yılında grevler

İşçi hareketleri açısından oldukça yoğun bir dönemin ardından 1909 yılı görece bir sakinlikle geçmişti. Yapılan grevlere bakıldığında, 1908 yılında işverenlerle anlaşmazlık yaşayan işçilerin bu rahatsızlıklarının 1909'a da sarktığı görülmektedir. Örneğin ekmek işçileri, 1908 yazından sonra 1909'un hem Ocak,³⁹⁵ hem de Şubat ayında ücret anlaşmazlığı nedeniyle grevler yapmıştı.³⁹⁶ Son grev, işçi ücretlerinin artırılmasına dair bir sözleşme imzalanmasıyla sonuçlanmıştı. Ancak alınan kararlara bazı fırın sahiplerinin yine uymamakta ısrar etmesi, fırın işçilerinin bir kısmının da ücret zamlarından bir türlü memnun olmaması gibi nedenlerle, ekmek işçilerinin eylemleri 1909 yılında da sonlandırılmayacaktı.

Yine 1908 grevcilerinden Yedikule civarındaki debbaghane işçileri de daha gelişmiş taleplerle; ücretlerinin % 25 artırılması, çalışma saatlerinin azaltılması, işten çıkarma kararlarına kendilerinin de dahil edilmesi ve sendikalarının aldığı kararların işverenler tarafından kabul edilmesi istekleriyle Şubat ayında bir grev gerçekleştirmişti.³⁹⁷ Mart ayı başlarında İstanbul'da Şark Şimendiferleri için çalışan hamallar, şirketin yeni makineler kullanmaya başlamasıyla, işlerini güvence altına alabilmek ve olası bir işsizlik problemiyle karşı karşıya kalmamak için grev başlatmıştı.³⁹⁸ İstanbul ve Galata rıhtımında çalışan ve Rıhtım Şirketi ile ücretler yüzünden sorun yaşayan 40 civarındaki gümrük hamalı da her iki rıhtımda da grev başlatmıştı.³⁹⁹ Hamalların grevlerini sonlandırmaması ve rıhtım ve gümrüklerde ticari işleyişi de durma noktasına getirmeleri sonrası devlet grevcilere gözdağı vermiş, 23 Mart'a kadar işbaşı yapmayanların işten çıkarılacakları ve yerlerine yeni hamallar istihdam edileceğini bildirmişti. Bu tehdit sonrası Galata hamalları, uzlaşma faaliyetlerinin olumlu bitmesi üzerine eylemlerini sonlandırırken, İstanbul Rıhtımı hamalları ise süvari askerlerinin müdahalesi sonrası işbaşı yapmak zorunda kalmıştı.⁴⁰⁰ İstanbul hamallarının bu grevi asker kullanılarak bastı-

395 ZB. 601/96. 8 KS 1324. 21 Ocak 1909; ZB. 601/115. 26 KS 1324. 8 Şubat 1909.

396 DH. MKT. PRK. 2820/66. 4 S 1327. 25 Şubat 1909.

397 DH. MKT. 2734/22. 17 M 1327. 8 Şubat 1909.

398 DH. MKT. 2754/99. 9 S 1327. 2 Mart 1909.

399 "Gümrük Hamallarının Ta'til-i Eşgali", *Tanin*, No: 228, 7 Mart 1325, 20 Mart 1908, s. 3-4.

400 "Hamalların Grevi", *Tanin*, No: 230, 9 Mart 1325, 22 Mart 1909, s. 4; "Hamalların Grevi", *Serwet-i Fünun*, No: 262, 11 Mart 1325, 24 Mart 1909, s. 4.

rılmışsa da, 1909 Mayıs'ında aynı çalışanların tekrar iş bırakması bu yöntemin ancak geçici bir çözüm olduğunu göstermekteydi.⁴⁰¹

Istanbul'da Galata, Yağkapanı, Unkapanı ve Hatap Kapısı iskelelerinde ticarî eşya taşıyan mavnacılar da Rus, Avusturya ve İtalyan denizcilik şirketlerini hedef alarak 1909 Mart'ında greve çıkmıştı. Mavnacıların grevde 2 talepleri vardı. Bunlardan birincisi ücretlerinin artırılması; ikincisi ise, işlerini azaltan ve kendilerine bir rakip olarak değerlendirdikleri Rus ve İtalyan şirketlerinin kendi mavnalarını çalıştırmalarına izin verilmemesiydi. Mavnacıların şirketlerle müzakerelerinin olumlu sonuçlanmasıyla rıhtımda mal nakliyatı tekrar başlamıştı.⁴⁰²

1909 yılında Denizcilik sektöründeki kamu şirketlerinde de işçi eylemleri devam etmişti. İlk olarak, son dönemde Şirket-i Hayriye tarafından da Adalara vapur seferleri başlatılması nedeniyle gelir kaybına uğradıkları gerekçesiyle İdare-i Mahsusa işçileri iş bırakmıştı. Sadaret önünde toplanan işçilerin ısrarla dağılmaması üzerine silahlı askerler olaya müdahale etmiş ve 4 işçi gözaltına alınmıştı. Bölgeden kaçan işçilerin yine toplanmaya başlamasıyla, işçilerle devlet güçleri arasında şehirde bir kovalamaca yaşanmıştı.⁴⁰³ Tersane-i Âmire işçilerinin Nisan ayındaki grevleri de ücret artışı talebinden kaynaklanmıştı.⁴⁰⁴ Yine aynı nedenle 1908 yılında da grev yapmış olan Foça Memlehası işçileriyle Haziran ayında tuz çıkarma ücretlerinin % 25 artırılmasını isteyerek iş bırakırken,⁴⁰⁵ Paşabahçe Şişe Fabrikası işçileri de Mart ve Temmuz aylarında 2 ayrı grev yapmıştı. Mart ayında, fabrika 6 Avusturyalı işçi istihdam etme kararı almış, bu nedenle de birkaç Anadolu işçiyi işten çıkarmıştı. Yabancı işçi çalıştırılmasına tepki olarak işçilerin başlattığı eylem fabrikanın tüm işçileri katılmıştı.⁴⁰⁶ Temmuz ayında ise çalışanlardan birine jandarmanın müdahale etmesi sonrası işçilerin gösteri şeklinde başlayan eylemleri bir dayanışma grevine dönüşmüştü.⁴⁰⁷

Istanbul'daki Baruthane işçilerinin greviyle hem gelişimi, hem de sonuçları itibarıyla oldukça sert geçmişti. İşçilerin grevi şiddet eylemlerine dönüşmüş, güvenlik güçlerinin müdahalesi olayları iyice büyütülmüştü. Zor kulla-

401 Y. A. HUS. 526/119. 9 Mayıs 1325. 22 Mayıs 1909; I. HUS. 174/1327S-40. 29 S 1327. 22 Mart 1909.

402 "Mavnacıların Grevi", *Servet-i Fünun*, No: 245, 19 Şubat 1324, 4 Mart 1908, s. 3; "Mavnacıların Grevi", *Servet-i Fünun*, No: 251, 26 Şubat 1324, 11 Mart 1908, s. 3.

403 "Dünkü Nümayiş", *Tanin*, No: 210, 17 Şubat 1324, 2 Mart 1909, s. 3.

404 DH. EO. 547/113. 27 RA 1327. 18 Nisan 1909; ZB. 332/18. 5 Nisan 1325. 18 Nisan 1909.

405 ŞD. 440/52. 23 C 1327. 12 Temmuz 1909; DH. MKT. 2830/98. 14 CA 1327. 3 Haziran 1909; DH. MKT. 2850/33. Lef. 1. 30 Mayıs 1325. 12 Haziran 1909.

406 ZB. 627/87. 11 Mart 1325. 24 Mart 1909; ZB. 627/86. 11 Mart 1325. 24 Mart 1909; ZB. 364/110. 23 Mart 1325. 5 Nisan 1909.

407 ZB. 496/51. 23 C 1327. 12 Temmuz 1909.

nılarak bastırılan eylemden sonra, grevde ve şiddet olaylarında öne çıkan işçilerden 5'i 5'er yıl, 2'si ise 3'er yıl kürek cezasına çarptırılarak Aydın Vilayeti'ne sürgün edilmişti.⁴⁰⁸ Aynı ay İstanbul'da gümrük binaları inşaatında çalışan inşaat işçileri 12 saatlik çalışmalarını karşılığında aldıkları düşük ücretlere isyan ederek grev başlatırken,⁴⁰⁹ bir diğer grev de Muş'ta yapılmıştı. Ancak arşiv kayıtlarında bu grevle ilgili kimler tarafından yapıldığı ile ilgili bir bilgi bulunmamakta, yapılan grevin tek sorumlusunun Liva Mutasarrıfı olduğuna yönelik Muş Murahhas vekili ve iki arkadaşının başkente yazdığı bir telgraftan grevin varlığı anlaşılmaktadır.⁴¹⁰

Haziran ayında Zonguldak Gelik'teki maden işçilerinin şirket tarafından verilen küreklerin kırılması halinde, yenisinin işçi tarafından satın alınacağını duyurulmasına tepki olarak başlattıkları grev, aynı gün yerel yetkililerin şirketi kararından vazgeçirmesiyle sonuçlanmıştı.⁴¹¹ Temmuz ayının son haftasında ise, Bilecik'teki 12 ipek fabrikasında çalışan 1.000'den fazla kadın ve kız işçi, günlük 5 kuruş olan ücretlerinin 6 kuruşa çıkarılması için grev başlatmıştı. Fabrika sahiplerinin ücret artırmaya yanaşmaması nedeniyle iş bırakma eylemi bir haftadan uzun sürmüştü.⁴¹² Bu grevin nasıl sonuçlandığını tespit edemediysek de, aynı bölgede Ağustos ayının ortalarına doğru çok daha büyük bir grev başlaması, işçilerin rahatsızlıklarının giderilmediğini göstermektedir. Bu yeni grevde, Bilecik'le birlikte çevre kasabaların tümündeki iplik fabrikalarında çalışan Ermeni, Türk ve Rum 5-6.000 civarında işçi iş bırakmıştı. İşçilerin grev yapma nedenleri, ücretlerinin artırılması ve temettü vergisinin yeniden düzenlenerek azaltılmasıydı.⁴¹³ Her iki neden de gelir temelli olup, maddi şartlardan duyulan rahatsızlığın iş bırakmaya neden olduğu görülmekteydi. Ağustos ayında Beşiktaş ve Beyoğlu'ndaki arabacılar ile⁴¹⁴ Selanik tütün işçilerinin bir ay süren grevleri de yine ücret temelli eylemler olurken,⁴¹⁵ Kasım ayında Selanik'te Hasan Ağa tütün deposundaki 62 işçiyle, İzmir'deki Arrera mağazalarında çalışan 67 işçi de iş bırakarak 1909 yılının diğer grevci grupları olmuşlardı.⁴¹⁶

408 ZB. 405/66. 6 Temmuz 1325. 19 Temmuz 1909.

409 "Amele Terk-i Eşgali", *Tanin*, No: 243, 22 Mart 1325, 4 Nisan 1909, s. 4.

410 *DH. MKT. PRK.* 2826/66. 22 Ra 1327. 13 Nisan 1909.

411 *DH. MKT.* 2837/7. 19 CA 1327. 8 Haziran 1909; "Zonguldak'ta Grev", *Tanin*, No: 277, 28 Mayıs 1325, 10 Haziran 1909, s. 4.

412 "Bilecik'te Ta'til-i Eşgal", *Tanin*, No: 688, 18 Temmuz 1326, 1 Ağustos 1910, s. 3.

413 "Büyük Bir Grev", *Tanin*, No: 702, 2 Ağustos 1326, 15 Ağustos 1910, s. 3.

414 ZB. 604/75. 22 T 1325. 4 Ağustos 1909.

415 "Grevin Hitamı", *Tanin*, No: 386, 15 Eylül 1325, 28 Eylül 1909, s. 4.

416 Güzel, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e İşçi Hareketi ve Grevler", *a.g.e.*, s. 818.

1910 yılında grevler

1908 ve 1909'daki eylemlerinden sonra Zonguldak Gelik bölgesindeki maden işçileri, Şubat 1910'da da bir grev başlatmış, çıkan olaylarda 3 kişi yaralanırken bir maden treni de yoldan çıkmıştı.⁴¹⁷ Gelik bölgesindeki maden işçilerinin çalışma şartlarından duyduğu rahatsızlık önceki dönemlerde yaptıkları grevlere rağmen bir türlü sonlandırılmamış, bu da iş bırakma eylemlerinin süreklilik kazanmasına neden olmuştu. Nitekim Şubat ayından sonra Temmuz ayında yine grev yapılmıştı. İşçiler, eksik iş yaptıkları gerekçesiyle ücretlerinden kesinti yapılmasına, bölgedeki tüm maden işçilerine iş verilmemesine, çalışma zamanlarının belirsiz olup tamamen şirketin kararlarına bağlı olmasına tepki göstererek iş bırakmıştı. Bu eylem de devlet yetkililerinin çabaları sonucu bazı iyileştirmeler yapılmasıyla sona ermişti.⁴¹⁸

Mayıs ayında Dersaadet Tramvay Şirketi işçilerinin yaptığı ve aynı gün devlet memurlarının grevcileri iknasıyla sonuçlanan eylemse işçi-işveren tarafları arasında 3 ay önce imzalanan bir anlaşmaya işverenin uymamasından kaynaklanmıştı.⁴¹⁹ Şubat ayında Ticaret ve Nafia Nazırı aracılığında işçi temsilcileri ile şirket yetkililerinin katıldığı uzlaşma toplantısında 14 maddelik bir anlaşma metni imzalanmıştı. Ancak şirketin, çalışma saatleri (günlük 12 saat olarak belirlenmişti), işçilere yapılacak zamlar (işçilere % 10-15 arasında değişen oranlarda zam yapılmasına karar verilmişti) gibi anlaşma şartlarına uymadığını ileri süren işçiler, grev yapmaya mecbur kaldıklarını belirtmişti.⁴²⁰ 200 kadar işçi durumlarını anlatmak için Saray'a gitmek istemiş ancak padişahla görüştürülmemişlerdi. Yine de iş bırakma eylemlerini salt bir tepki veya şiddet eylemi olmaktan çıkarıp, taleplerinin kabulü ve edinimlerinin artırılabilmesi için çeşitli makamlarla görüşmelerini de sürdürmekteydiler.⁴²¹ Tramvay şirketi daha sonra grev nedeniyle 34 işçiyi işinden çıkarınca, bu durum basında, özellikle de sosyalist basında büyük tepki çekmiş ve işçileri koruması gerekirken hiçbir tepki göstermediği için devlet eleştirilmişti.⁴²² Tramvay işçilerinin bu grevi, işçilerin bir kısmının işten atılmayı ve gelsiz kalmayı göze alamamaları nedeniyle grevcilerin ikiye bölünmesiyle za-

417 *DH. MUI.* 1-9/2. 4 RA 1328. 16 Mart 1910; "Zonguldak'ta", *Tanin*, No: 535, 15 Şubat 1325, 28 Şubat 1910, s. 3.

418 *DH. MUI.* 115/36. 13 T 1326. 26 Temmuz 1910.

419 "Tramvay Grevi", *Tanin*, No: 603, 24 Nisan 1326, 7 Mayıs 1910, s. 4.

420 *DH. MUI.* 97-2/15. 17 C 1328. 26 Haziran 1910; "Tramvay Amelesi", *Tanin*, No: 542, 22 Şubat 1325, 7 Mart 1910, s. 4.

421 *DH. EUM. THR.* 34/10. Lef. 11. 6 Mayıs 1326. 19 Mayıs 1910; "Tramvaycıların Grevi", *Tanin*, No: 615, 6 Mayıs 1326, 19 Mayıs 1910, s. 4.

422 "Tramvay Kumpanyasının Rezaletleri", *İnsaniyet*, No: 2, 12 Ağustos 1326, 25 Ağustos 1910, s. 12-13.

yıflamıştı. Nafia Nezareti'ne başvuran bazı grevciler tekrar işe başlarken diğer işçiler greve devam etmiş, ancak etkisi zayıflayan grev zamanla kendiliğinden sonlanmıştı.⁴²³

Istanbul'daki terzi işçileri de takım elbise başına yarım lira fazla ücret istediklerini belirterek Mayıs ayında iş bırakmıştı. Grev üzerine bir araya gelen patronlar, işçilerin bu talebine kesinlikle olumlu cevap vermeme kararı almışlardı. Ancak patronların bu kararına rağmen terzi işçilerinin kararlı durmasıyla ücretleri artırılmıştı. *Sa'y ve Amel* gazetesinde bu ücret artışı, işçinin az da olsa kazandığı, ancak elbise ücretlerinin artması nedeniyle halkın hepten kaybettiği bir eylem olarak eleştirilmişti.⁴²⁴

Mayıs ayının bir diğer grevci çalışan grubu rejinin güvenlik işlerini yürüten İstanbul'daki kolcularıydı. İlk olarak Topkapı ile Edirnekapı arasındaki kulübelerde çalışan kolcular ücretlerinin artırılmasını, aksi takdirde grev yapacaklarını bildirmişti. Ancak işten çıkarılacakları tehdidi karşısında işçiler geri adım atmıştı.⁴²⁵ 25 Mayıs'ta ise, Silivrikapı ile Yedikule arasındaki kolcular 200 kuruş olan ücretlerine % 50 zam yapılarak 300 kuruşa çıkarılması; 15 günde bir gün verilen iznin her hafta verilmesi; her yıl bir aylık maaş tutarında ikramiye verilmesi; hastalandıklarında reji tarafından hastanede tedavi ettirilmeleri ve tedavi süresince maaşlarının ödenmesine devam edilmesi talepleriyle grev başlatmıştı.⁴²⁶ Aynı ay İstanbul Haliç'teki 22 tuğla fabrikasının toplam 174 Ermeni ve Müslüman çamurcu işçisinin yine ücret artışı talebiyle hep birlikte iş bırakması ise, çok sayıda fabrikayı ilgilendiren genel bir grev görünümü kazanmıştı.⁴²⁷ İstanbul'da 420 ayakkabıcı işçisi Mayıs ayında, Selanik'teki Recep Aslan Ayakkabı İmalathanesi'nde çalışan 59 işçi de Haziran ayında,⁴²⁸ ücretlerinden yapılan kesintileri protesto eden 30-40 civarında Bahriye Nezareti işçisi⁴²⁹ ve Selanik'te 93 terzi işçisi Temmuz ayında iş bırakırken, Ağustos ayında Üsküp'te ayakkabı işçileri, Manastır'daysa Kazas iplik fabrikası işçileri grev yapmıştı.⁴³⁰ Kazhçeşme'deki debbaghanelerde çalışan deri işçilerinin aynı dönemdeki greviyse, 7 işçinin hapis cezası almasıyla sonuçlanmıştı.⁴³¹

423 "Tramvay Grevi", *Tanin*, No: 619, 10 Mayıs 1326, 23 Mayıs 1910, s. 3.

424 *Sadd-i Millet*, 29 Nisan 1326, 11 Mayıs 1910, s. 4; *Sa'y ve Amel*, No: 3, 6 Kanunusani 1326, 19 Ocak 1911, s. Arka Kapak; "Terzi Kalfalarının Grevi", *Tanin*, No: 625, 16 Mayıs 1326, 29 Mayıs 1910, s. 3.

425 *DH. EUM. THR.* 34/35. 12 Mayıs 1326. 25 Mayıs 1910.

426 *DH. EUM. THR.* 34/49. 18 CA 1328. 28 Mayıs 1910.

427 "Grevler Birbirini Takip Ediyor", *Tanin*, No: 621, 12 Mayıs 1326, 25 Mayıs 1910, s. 3.

428 Güzel, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e İşçi Hareketi ve Grevler", *a.g.e.*, s. 818.

429 *DH. EUM. THR.* 43/28. 17 B 1328. 25 Temmuz 1910.

430 Güzel, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e İşçi Hareketi ve Grevler", *a.g.e.*, s. 818.

431 *DH. EUM. THR.* 105/35. 20 Ş 1328. 27 Ağustos 1910.

Bursa'daki İpek fabrikalarının genelinde çalışan kadın işçiler de çalışma şartlarına tepkilerini Ağustos ayında yaptıkları bir grevle dışa vurmuşlardı. Kadın grevcilerin talepleri; geçinebilmeleri için yeterli olmayan günlük ücretlerine uygun miktarda bir zam yapılması, 14-16 saat arasında değişen ve bünyelerine zarar veren uzun çalışma saatlerinin (yaz mevsimi) 10 saate indirilmesi, günlük yarım saat olan teneffüs molalarının en az 1 saate çıkarılması şeklindeydi.⁴³² Yine kadın işçiler tarafından yapılan bir diğer grev Ekim ayında Bursa Orhangazi'de Sölöz ipek fabrikalarında rastlıyoruz. Bu işçilerin talepleri de ücretlerinin artırılması ve çalışma saatlerinin sınırlandırılmasıydı. Fabrika sahipleriye, çalışma saatlerinin 16 olarak kalmasında ısrar etmişlerdi.⁴³³ Ticaret ve Nafia Nezareti kadın işçilerin isteklerini dikkate almış, çalışma şartlarının iyileştirilebilmesi için fabrika sahipleriyle görüşmüştü. Ancak fabrika sahipleri bu istekleri kabul etmeleri halinde diğer fabrikalara karşı dezavantajlı bir duruma düşeceklerini, ancak ülkenin genelini kapsayan ve tüm fabrikaların uyacağı bir düzenleme olması halinde işçi isteklerinin kabulüne yanaşabileceklerini belirtmişlerdi.⁴³⁴ Çalışmamızın son bölümünde göreceğimiz gibi buna yönelik olarak bir yasal düzenleme hazırlanmıştı. Ancak devletin öncelikleri bu yasanın çıkarılmaması yönünde ağır basınca kadın işçilerin çalışma şartlarını koruma altına alacak bir kanun da çıkarılmamıştı.

İşçilerin rahatsızlıklarının sona erdirilememesi nedeniyle grevler 1910 yılı içinde farklı sektörlere yayılacak şekilde genişlemekteydi. Nitekim Ekim ayında ülkenin farklı bölgelerindeki maden işçileri de iş bırakma eylemlerine başvurmuştu. Bunlardan Ankara Vilayeti Kırşehir'de simli kurşun madeni işçilerinin 19 Ekim'de başlattığı grev bir aydan uzun sürmüştü. Grevin nedeni işçi ücretlerinden yapılan kesintilere gösterilen tepkiydi. Grevciler eylemlerine katılmayan işçileri de çalıştırmazken, kuyu ve ocaklara da saldırarak madenlerde üretimi durma noktasına getirmişti.⁴³⁵ Balya Madenleri işçilerinin grevine ise şirket mühendisinin darp edilmesi, grevciler yerine şirketin yeni istihdam ettiği işçilere taş ve sopalarla saldırılması gibi suçlamalarla güvenlik güçleri müdahale etmiş 4 işçiyi tutuklamıştı. *Tanin* gazetesi Balya Madenlerinde yaşanan bu olayı sosyalizmin ülkede yayılmaya başladığı şeklinde yorumlayarak, işverenle devletin bu duruma karşı işçilerin durumunu düzeltecek tedbirler almasını istemişti.⁴³⁶ Zonguldak'ta Ereğli Maden Şirke-

432 Ali Rıza, "Bursa'da Grev", *Selamet-i Umumiye*, No: 19, 9 Ağustos 1326, 22 Ağustos 1910, s. 2-3.

433 *Yeni Ses*, No: 7, 4 Teşrinievvel 1326, 17 Ekim 1910, s. 4.

434 *DH. ID.* 107/17. 20 S 1329. 20 Şubat 1911.

435 *DH. ID.* 107/15. 18 M 1329. 19 Ocak 1911. Aynı işçilerin Aralık ayında da tekrar grev yaptıklarını göz önüne alırsak, Ekim ayındaki bu grevin sonuçlarından pek memnun kalmadığı açıktır. ("Ankara'da Ta'til-i Esgal", *Muahede*, No: 15, 27 Teşrinisani 1326, 10 Aralık 1910, s. 3.)

436 "Balya Madeninde", *Tanin*, No: 782, 23 TE 1326, 5 Kasım 1910, s. 3.

ti'nde çalışan 500 işçi ile⁴³⁷ Kayseri'deki basmacı işçileri de aynı ay grev yapan diğer çalışanlardandı.⁴³⁸

Istanbul'daki kömür hamallarının Ekim ayındaki greviyse, Meclis'te de tartışmalara neden olacak kadar ses getirmişti. Geneli Kürtlerden oluşan 2.000 kömür hamalı ücretlerinin artırılması yanında, ücretlerinin hamal onbaşlılarına değil, arada bir aracı olmadan direkt kendilerine verilmesi talepleriyle grev başlatmıştı. Zaten düşük olan ücretlerinden bir de onbaşlılarının kesinti yapması, hamalların eline geçen parayı iyice azaltmaktaydı.⁴³⁹ Başarısızlıkla sonuçlanan grev sonrası *Sosyalist* gazetesinde İsmail Faik, hamalların sendikal örgütlenmeleri olmadan ve ülkede grevlere tarafsız yaklaşacak bir hükümet yokken grev yapılmasını eleştirmektedir.⁴⁴⁰ Kasım ayında, sendikaları öncülüğünde İstanbul'daki şemsiye işçileri de bir grev yapmış ve eylem uzlaşma ile sonuçlanmıştı. Anlaşma sonrası şirketin ücret artışı ve grevcilerin tekrar işe başlamalarını kabul et-

437 Güzel, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e İşçi Hareketi ve Grevler", a.g.e., s. 818.

438 "Kayseri'de Ta'til-i Eşgal", *Yeni Ses*, No: 7, 4 Teşrinievvel 1326, 17 Ekim 1910, s. 4.

439 İsmail Faik, "Kömür Amelesinin Ta'til-i Eşgali", *Sosyalist*, No: 1, 11 Teşrinisani 1326, 24 Kasım 1910, s. 4. Grevci kömür işçilerinden 8'i polis tarafından gözaltına alınmıştı. Bu 8 kişi de sorgularında benzer ifadeler kullanmış ve çalışmak isteyenleri engellemedikleri, haklarını tamamen hukuki yollardan aradıklarını ileri sürmüşlerdi. Örnek olması açısından işçilerden birinin soruşturma tutanağını günümüz Türkçesi ile sadeleştirilmiş şekilde vereceğiz.

Muşlu Kamil bin Mahmud'un İfadesidir 7 TS 1326 (20 Kasım 1910)

- Siz 15 günden beri grev ile birlikte, geçen Perşembe gününden beri Sarayburnu'nda bir vapurdan tren deposuna çıkarılan kömürün taşınmasında şirket tarafından istihdam edilen işçilerin çalışmasını engellemek için birçok kez vapura girmeye teşebbüs etmiş ve birçok arkadaşınızı da tahrik ve teşvik etmişsiniz. Amacınız nedir? Niçin grev yaptınız? Niçin grevden sonra da çalışmak isteyen işçileri engellemeye çalışıyorsunuz?

- Hürriyetin ilanı sırasında (1908 II. Meşrutiyetin ilanı) genel bir grev olmuştu. O zaman bize verilecek ücret tayin edilerek kararlaştırılmıştı. Daha sonra ücretlerimiz şirketler tarafından tarifeye uygun olarak verildiği halde, işçi onbaşlıları bizlere eksik vermekte ve bizler de geçinememekteyiz. Bu nedenle haklarımızı aramak için 15 günden beri topluca grev yapmaktayız ve her tarafa da dilekçeler verdik, sonucunu bekliyoruz. Biz söylediğiniz vapurdan kömür çıkarılmasını engelledik ve arkadaşlarımızı da tahrik ve teşvik etmedik. Ancak arkadaşlarımızdan Abdüsselam, Kasım ve Mehmed adlı 3 kişi bir kayıkla karşıya geçmek için vapurun da yanından geçtiği için, güya işçilerin çalışmasını engelleyeceğiz diye polisler şüphelenerek bizi tutup buraya getirmiştir. Ne biz ne de arkadaşlarımız böyle bir şeye cüret etmedik. Zaten hukukumuzu dilekçelerle arıyoruz. Böyle bir muamelede bulunduğumuzu görüp söyleyen olursa cezamıza razıyız.

- Yalnız dün değil, daha önce de birkaç defa çalışan işçileri engellemiş ve bazı kötü sözler söylemişsiniz.

- Hayır hiçbir vakit böyle bir harekette bulunmadık. (DH. EUM. KADL. 3/44. 4 M 1329. 5 Ocak 1911.) Sorgulama esnasında hamalların bahsettiği ücretlerinden yapılan kesinti, hamalların aldığı ücretlerin önemli bir kısmına ulaşabilmekteydi. Nitekim 1908 Ağustos ayında yapılan grevde, hamallara normalde vapur acenteleri tarafından günlük 3 kuruş ücret verilmekteyken, acentelerin parayı verdiği müteahhitlerin yaptığı kesinti sonrası hamalların eline yalnızca 50 para geçmekteydi. İşveren ile işçi arasındaki bu araçların ücretin çok büyük kısmını haksız yere alması, hamalların da tepki olarak grev yapmalarına neden olmaktaydı. (*İttihad ve Terakki*, No: 9, 12 Ağustos 1324, 25 Ağustos 1908, s. 3.)

440 Faik, a.g.e., s. 4.

mek için sendikadan çıktıklarına dair bir kağıt imzalamalarını talep etmesi ise *Sosyalist* gazetesinde işveren kesiminin beyhude bir eylemi olarak ele alınmıştı.⁴⁴¹

1911 yılında grevler

Ocak ayında Selanik'teki Samardziev Matbaası işçilerinin greviyle başlayan 1911 yılı,⁴⁴² işçi hareketleri açısından tütün işçilerinin yılı olmuştur diyebiliriz. Çünkü Mart ayından başlayarak ülkenin birçok bölgesinde tütün işçileri iş bırakma eylemleri yapmıştı. İlk olarak Selanik'te Reji tütün işçileri greve başlamış, Mayıs ayına kadar devam eden greve 400 kadın, 90 erkek olmak üzere 490 işçi katılmıştı. Hamal ve terzi sendikaları da grevcilere cesaret vermek amacıyla desteklerini bildirirken, grevciler büyük bir miting yaparak hükümetin dikkatini çekmeye çalışmıştı. Miting sonucu alınan kararlar arasında sadece ücret artışı değil, 14 yaşından küçük kimsenin çalıştırılmaması, 18 yaşından küçükler için çalışma saatlerinin azaltılması, işçileri daha fazla koruması için devlete baskı yapılması, yürürlükteki toplanma ve grev kanunlarının yeniden düzenlenmesi gibi hükümler vardı.⁴⁴³ Şirkete verilen talep listesi Osmanlı işçileri arasında Selanik işçilerinin farkını ve bilinçliliğini de yansıtmaktaydı. Talepler arasında; geçinme indeksine göre ücret artışı, sendikasız işçi çalıştırılmasının yasaklanması, üretim kotalarına göre değil, çalışma saatine göre ücret ödenmesi, erkek işçi yerine kadın işçi istihdam edilmemesi, iş gününün kışın 7-8 saate, yazınsa 10-11 saate kısaltılması gibi dönemin Osmanlı çalışma hayatına nazaran oldukça ileri istekler mevcuttu.⁴⁴⁴

Talepler incelendiğinde, 1908 yılında başlayan ücret artışı ve çalışma süresinin kısaltılmasına yönelik grevlerden, en azından tütün işçileri için oldukça nitelikli ve planlı iş bırakma eylemlerine geçilmiş olduğu görülmektedir. Tütün işçilerinin bu grevi, işçi temsilcileri ile işverenler arasında yapılan yoğun müzakerelerle sona erdirilmişti. Ancak kararlar özellikle kadın işçiler için oldukça ilginç olmuştu. Anlaşma sonucunda kadın işçilerin ücretleri kesilirken erkeklerinki korunmuştu. İşçiler açısından pek de kazançlı sonuçlanmayan bu grevde kadın işçilerin net olarak kaybedenler safında yer almasıysa, kadınların grevi devam ettirmelerine neden olmuştu. İşverenler bunun üzerine lokavt ilan ederek fabrikalarını kapatmışlardı. Bölgede işçiler

441 "Sermayedarlığın Bir Istibdadı", *Sosyalist*, No: 2, 16 Teşrinisani 1326, 29 Kasım 1910, s. 4.

442 Güzel, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e İşçi Hareketi ve Grevler", a.g.e., s. 818.

443 "Reji Amelesinin Grevi", *Tanin*, No:932, 25 Mart 1327, 7 Nisan 1911, s. 2; Hadar, a.g.e., s. 144-145.

444 Hadar, a.g.e., s. 144-145.

arasında görülen dayanışmanın işverenler arasında da geçerli olması sonrası diğer tütün fabrikaları da üretime ara vererek kapılarına kilit vurmuşlardı. Böylece çalışmayan grevci kadın işçilere, çalışmayan lokavt mağduru erkek işçiler de katılmıştı.⁴⁴⁵

Selanik'te ilgili dönemde yapılan grevlerin bir özelliği, bir fabrika veya meslek dalındaki işçilerin greve çıkmasının ardından, bu eylemin hızlı bir şekilde diğer meslek dalları veya fabrikalara da yayılmasıyla greve katılan işçilerin sayılarının hızlı bir biçimde artmasıydı. İşçi örgütlerinin planlı hareket etmesiyle açıklanabilecek bu durum, Selanik reji işçilerinin grevi başlayınca Kavala'da Herzog Amerikan tütün ticarethanesi işçilerinin de greve başlamasıyla kendisini göstermişti. Grevin nedeni, tütünlerin ayrılması işinin kadınlara değil de sadece erkek işçilere yaptırılması isteğiydi. Yani Selanik'te iş bırakan işçilerle benzer bir rahatsızlık Kavala'da da yaşanmakta ve işverenlerin kadın-erkek işgücü ikamesi yönündeki uygulamaları greve dönüşecek şekilde işçilerin tepkisini çekmekteydi. Herzog ticarethanesinde başlayan bu grev, daha sonra Hasan Âkif, Kâzım Emin adlı diğer tütün fabrikalarına da yayılmış ve buralarda çalışan işçiler de grev ilan etmişlerdi.⁴⁴⁶ Tütün mağazalarının grev nedeniyle işlememesi sonrası bölgede bu mağazalarla iş yapan bazı tüccarlar da işyerlerini kapatıp işçileri gönderince, bir anda 10.000 işçi işten çekilmiş olmuştur.⁴⁴⁷ Böylece bir tütün mağazasında başlayarak hızlı bir şekilde yayılan grev, bölgedeki işçi ve işletmelerin neredeyse tamamını etkiler hale gelmişti. Kavala'da tütün işçileri tarafından yapılan bu grev, işçilerin taleplerinin kısmen kabul edilmesi şeklinde tarafların anlaşmasıyla sonuçlanmıştı.⁴⁴⁸ Kavala'daki grevle birlikte, Drama ve Praveşte'deki tütün işçilerinin grevleri de uzlaşmayla sonuçlanmış ve tüm tütün mağazaları tekrar çalışmaya başlamıştı.⁴⁴⁹

Kavala ve Selanik grevleri esnasında, İstanbul'daki Reji işçileri de grev ilan etmişti. İşçiler basınla da haberleşerek kamuoyunu bilgilendirmiş ve destek aramıştı. Grevin nedeni şirketin en ufak hatada ücret kesmesi olarak belirtilmişti. Yakın bir zamanda işe az bir süre geç kalan 23 işçinin ücret kesintisiyle cezalandırılması işçileri bir grev yapmaya itmişti. Günlük ücretleri 6 kuruş gibi düşük bir seviyede olduğu için tepki gösteren işçiler, bu ücret kesintileriyle iyice zor durumda kaldıklarını belirtmekteydi. Bu nedenle hem 23 işçi arkadaşına destek olmak, hem de bu gibi aşırı cezalandırmalara tepki gös-

445 A.e., s. 145-146.

446 "Amele ve Sermayedaran İhtilafı - Kavala 9 Nisan", *Tanin*, No: 936, 29 Mart 1327, 11 Nisan 1911, s. 5.

447 *DH. İD.* 107/23. 26 R 1329. 26 Nisan 1911.

448 "Tütün Amelesinin Grevi", *Tanin*, No: 948, 10 Nisan 1327, 23 Nisan 1911, s. 4.

449 "Amele Grevi", *Tanin*, No: 951, 13 Nisan 1327, 26 Nisan 1911, s. 5.

termek için iş bırakmışlardı.⁴⁵⁰ İşçilerin diğer istekleri, günde 9 saat çalışan sigara imalathanesindeki kız işçilerin 100 para olan ücretlerinin artırılması, 14 yaşından küçük işçilerin çalışmasının yasaklanması, 14-18 yaş arasındaki işçilerin çalışma sürelerinin kısaltılması, iş kazası ve meslek hastalığı sonucu malul olanların bakımlarının yapılması ve kaza durumunda tazminat için bir yardım sandığı kurulmasıydı. Cibali fabrikasındaki işçi cemiyeti tarafından organize edilen bu grev, arkadaşlarının işten çıkarılmasına tepki ile başlayarak, oldukça nitelikli bir talep listesine dayanan bir eylem haline gelmişti. 2.300-3.000 işçiden oluşan grevcilerin bu talep listesine karşı şirketin cevabı, beşinci gün sonunda (14 Nisan) işe başlamayanların istifa etmiş olarak kabul edilecekleriydi.⁴⁵¹

Mayıs ayındaysa İskeçe'deki tütün işçileri grev başlatmıştı. İskeçe Tütün Amelesi İrtibat ve Terakki Cemiyeti öncülüğünde 1.500 tütün işçisinin ücret artışı talebini işverenler kabul etmeyince grev de başlamıştı.⁴⁵² Cibali'deki gibi İskeçe'deki tütün işçilerinin bu grevinde de eylemin hangi şartlarla sonlandığına dair arşiv kayıtları ve süreli yayınlarda bir bilgiye ulaşamadık.

Aynı ay Selanik-Gevgili arasında yol işçilerinin yaptığı bir grevin ücret artışıyla sonuçlanmasından⁴⁵³ etkilenen Manastır ve Şark Demiryolları şirketlerinin Selanik'teki işçileri de 9 maddelik bir talep listesi sunmuştu. İşçi isteklerinin öne çıkanları, ücretlere günlük 3'er kuruş zam, iş kazası sonucu vefat eden işçilerin ailelerine maaş bağlanması ve vefat masraflarının karşılanması için 5 lira verilmesiydi.⁴⁵⁴ Padişah Sultan Mehmed Reşad'ın bölgeye yapacağı ziyaretin hemen öncesine denk getirilen bu eylem, işçilerin zamanlama açısından stratejik davranışını göstermekteydi. Hükümet yöneticileri de ziyaret nedeniyle eylemi dışarıdan telkinler sonucu yapılan kasıtlı bir eylem olarak değerlendirmiş ve tepki göstermişti.⁴⁵⁵ İzmir'de Ağustos ayında 1.500 demiryolu işçisinin ücret artışı talebiyle başlattığı grevse, şirketin ücretleri artırmasıyla olumlu sonuçlanmıştı.⁴⁵⁶

Aynı yıl İzmir'de grev yapan bir diğer işçi grubu Haziran ayında iş bırakan Körfez Vapur Şirketi çalışanlarıydı. İşçilerin Ta'til-i Eşgal Kanunu'ndaki yasal prosedüre uymadan greve başlaması devlet ve şirketin de tepki gösterme-

450 "Reji Amelesinin Ta'til-i Eşgali", *Sa'y ve Amel*, No: 8, 23 Mart 1327, 5 Nisan 1911, s. 16.

451 *DH. ID.* 107/51. 27 Mart 1327. 9 Nisan 1911; *DH. EUM. KADL.* 14/22. 17 R 1327. 17 Nisan 1911.

452 *DH. ID.* 107/24. 14 CA 1329. 13 Mayıs 1911.

453 *BEO.* 3896/292184. 24 CA 1329. 23 Mayıs 1911.

454 *BEO.* 3898/292319. 29 CA 1329. 28 Mayıs 1911.

455 Akyıldız, *Anka'nın Sonbaharı - Osmanlı'da İktisadi Modernleşme ve Uluslararası Sermaye*, s. 143-144.

456 *DH. ID.* 107/34. 20 Ş 1329. 16 Ağustos 1911.

sine neden olmuştur.⁴⁵⁷ Yine Haziran'da bir diğer grev, Bağdat şimendifer hatının Konya ile Ankara arasında lağımçılık işlerinde çalışan 4 Karadağlı işçinin teşviki sonrası gerçekleştirilmiş ve Konya Valiliği'nin ikna çabaları sonrası aynı gün sona erdirilmişti.⁴⁵⁸ Temmuz ayında İstanbul'daki doğramacı işçilerinin başlattığı grevse doğramacı esnafı ve işçiler arasındaki anlaşmazlığın çözülmemesi nedeniyle uzun sürmüş, doğramacı esnafı gazetelere verdiği ilanla durumdan müşterilerini haberdar ederek siparişlerin gecikeceğini duyurmuştu.⁴⁵⁹ Yine Temmuz ayında yapılan ve uzun süren bir diğer grev ise Sivas'taydı. Şark Halı Şirketi'nin 1.000 civarında işçisi ücretlerinin artırılması talebiyle iş bırakmış, kadın ve erkek işçilerin hep birlikte yürüttüğü eylem 10 günden uzun sürmüştü.⁴⁶⁰ Ağustos ayında İstanbul 6. Belediye Dairesi temizlik işçileri ücret artışı,⁴⁶¹ Eylül ayında İstanbul fırınlarındaki un işçileri hafta tatili hakkı için grev yaparken, Kasım ayındaysa Zonguldak madenlerindeki 120 işçi ve Selanik matbaacıları iş bırakarak 1911 yılının diğer grevci işçileri olmuştur.⁴⁶²

1912-1918 döneminde grevler

1909-1911 arasındaki dönemde, 1908'e göre daha az olmasına rağmen önemli sayıda grev yapılmıştı. Ancak bu durum tamamen üretim ve çalışma hayatının dışındaki sebeplerle, savaş gibi olağanüstü şartlarla 1912'den 1918'e kadar sürecek 7 yıllık bir süre için oldukça yavaşlayacaktı. Bu dönemde ilk olarak, 1912 yılının ilk günlerinde Selanik limanı hamalları kurdukları sendika öncülüğünde taşıma ücretlerinin artırılması için iş bırakarak limana gelen bir İngiliz vapurunun kömür yükünü taşımayı reddetmişlerdi. Hamallar ton başına aldıkları 28 kuruş taşıma ücretinin 30 kuruş olarak ödenmesini talep etmiş, yükünü indirmeden geri dönmek istemeyen İngiliz vapurunun bu talebi kabul etmesiyle de grev sona ermişti.⁴⁶³ İşçiler sendika öncülüğünde hareket edip çalışmama kararına herkesin uymasını sağlayınca, taleplerini kolayca kabul ettirmiş ve grev silahını etkili bir şekilde kullanmışlardı.

Şubat ayında, Osmanlı Seyr-i Sefain İdaresi'ne mensup Haydarpaşa, Kadıköy ve Adalar hatlarında çalışan vapurların makinist, kaptan ve

457 "Ta'til-i Eşgal", *Renin*, No: 1016-1, 17 Haziran 1327, 30 Haziran 1911, s. 4; *DH. İD.* 107/30. 14 B 1329. 11 Temmuz 1911.

458 *DH. İD.* 107/32. 23 B 1329. 20 Haziran 1911.

459 "Doğramacıların Grevi", *Renin*, No: 1030-15, 1 Temmuz 1327, 14 Temmuz 1911, s. 3.

460 "Ta'til-i Eşgal", *Renin*, No: 1030-15, 1 Temmuz 1327, 14 Temmuz 1911, s. 4.

461 "Çöpçülerin Grevi", *Tanin*, No: 1070, 11 Ağustos 1327, 24 Ağustos 1911, s. 3.

462 Sencer, *a.g.e.*, s. 219.

463 *ŞD.* 2072/39. 16 M 1330. 6 Ocak 1912.

ateşçileri,⁴⁶⁴ Mart ayında ise Balıkesir Karesi’de 800 kadar demiryolu işçisi greve gitmişti. Ustalardan birinin silahla tehdit ettiği bir işçinin işten çıkmasına neden olması, diğer işçilerin arkadaşlarına destek olmak için 800 kişilik bir dayanışma grevi yapmasına neden olmuştu. Devlet yetkililerinin araya girmesiyle grev 4. günde sonlanmıştı.⁴⁶⁵ Mayıs ayında Drama tütün işçileri, Temmuz ayında da Iznik’te yol işçileri ücret anlaşmazlığı nedeniyle grev yaparken,⁴⁶⁶ İstanbul tütün işçileri de Ağustos ayında iş bırakarak 1912 yılının bir diğer grevci grubu olmuştu.⁴⁶⁷

Yılın sonlarına doğru İstanbul’daki binek ve yük arabacıları Şehremaneti’nin kendilerinden kanuna aykırı vergi istediği iddiasıyla cemiyetleri öncülüğünde 29 Eylül’de greve başlamıştı. Arabacılar greve başlamadan önce gazetelere ilan vererek eylemlerinden Şehremaneti’nin sorumlu olduğunu belirtirken, grev nedeniyle araba bulamayacak ve işleri aksayacak halktan da özür dilemişlerdi.⁴⁶⁸ Binek ve yük arabacılarının iş bırakmasından sonra, bunların da teşviki sonrası bargircilerle araba imalat ve tamirat işçileri de grev başlatan ikinci bir grup olmuştu. Grevcilerin çalışmak isteyen arabacıları da engellemesi sonrası, *Tanın* muhabirinin yorumuyla İstanbul *suyu çekilmiş değirmene* dönmüştü. Halkın geneli de arabacıların bu eyleminde haklı olduğu düşüncesiyle Şehremaneti’ni protesto etmekteydi. Grev, işçilerin çeşitli devlet makamlarından durumlarının düzeltileceğiyle ilgili ikna edilmeleri sonrası 3 Ekim’de bitirilmişti.⁴⁶⁹

1913 yılı ülkenin geneli için olduğu gibi, işçi sınıfı için de olumsuz yönde bir kırılma noktası olmuştu. Sadrazam ve Harbiye Nazırı Mahmud Şevket Paşa’nın bir suikast sonucu öldürülmesi sonrası olağanüstü döneme geçilmiş⁴⁷⁰ ve aralarında sosyalistlerin de bulunduğu birçok kişi Divan-ı Harb’de yargılanarak sürgün ve tutuklama cezalarına çarptırılmıştı. Balkan savaşlarıyla birlikte Selanik ve diğer Rumeli bölgelerinin kaybedilmesi ise, Osmanlı işçilerinin de en örgütlü ve bilinçli olduğu bölgelerin elden çıkması anlamına gelmekteydi.

1913 yılında gerçekleştirilen az sayıda grevden biri Selanik’te 1913 Nisan’ında kadın tütün işçileri tarafından başlatılmış, daha sonra erkek işçiler de greve katılmıştı. Osmanlı hâkimiyetindeyken Selanik’te yapılan son iş bı-

464 “Grev!”, *Tanın*, No: 1254, 15 Şubat 1327, 28 Şubat 1912, s. 4.

465 *DH. H.* 29-1/15. 18 RA 1330. 7 Mart 1912.

466 Sencer, *a. g. e.*, 220.

467 Güzel, “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e İşçi Hareketi ve Grevler”, *a. g. e.*, s. 818.

468 *ŞD.* 2817/12. 18 L 1330. 30 Eylül 1912; “Arabacıların Grevi”, *Tanın*, No: 1455, 16 Eylül 1328, 29 Eylül 1912, s. 4.

469 Kemal Yakut, “Arabacılar Grevi-1912”, *Kebikeç*, Y. 2, S. 5, 1997, s. 164-165; “Grev-Umum Binek ve Yük Arabacılar Cemiyetinden”, *Tanın*, No: 1459, 20 Eylül 1328, 3 Ekim 1912, s. 5.

470 “Milleti Dağıdarak Edecek Bir Vâkıa”, *Tanın*, No: 1629, 30 Mayıs 1329, 12 Mayıs 1913, s. 1.

rakma eylemi olan bu grevle birlikte o zamana kadar grev ilanı veya grev komitesine katılma gibi durumlarda söz hakkı olmayan kadınlar, artık karar alma sürecinde de etkin rol almaya başlamışlardı.⁴⁷¹

Eylül ayında İstanbul'da Tersane işçilerinin başlar başlamaz güvenlik güçlerinin müdahale etmesiyle sona eren greviyle birlikte,⁴⁷² İzmir Limanı işçileri 2 Eylül'de, mavnacılar 5 frank olan günlük ücretlerinin 8 franka çıkarılması için 6 Eylül'de, ton başına 4 kuruş olan taşıma ücretlerinin 5 kuruşa çıkarılması için de kömür işçileri 10 Eylül'de grev başlatmıştı. Grevin farklı işçi gruplarına yayılmasıyla artan etkisi, yük dolu gelen vapurların limanda beklemelerine ve yığılmalarına neden olmuştu.⁴⁷³ 10 gün süren grev sonlandırılırken imzalanan anlaşma metninde belirlenen şartlar şunlardı: İşverenler liman işçilerini artık serbestçe dışarıdan alamayacak, doğrudan doğruya işçi kulüplerinden, yani sendikalardan isteyecekti. Günlük çalışma süresi 9 saate indirilmiş, fazla çalışma için ek ücret verilmesi kararlaştırılmıştı. (1908'de İzmir limanındaki hamalların grevi sonucu çalışma saatlerinin 8'e indirildiğine değinmiştik. Bu grevde 9'a indirilmiş olması, 1908'den sonra çalışma saatlerinin tekrar arttığını göstermektedir.) Acenteler işçilere mahsus bir Teavün Sandığı kuracak ve her işçi için sandığa 0.5 ile 1 frank arasında çeşitli miktarlarda ödeme yapacaktı. (Görüldüğü gibi ücretle ilgili bir değişiklik yapılmamış ve işçilerin greve asıl çıkma sebebi es geçilmişti. Özellikle gayrimüslimler olmak üzere, bu duruma bazı işçiler tepki göstermişse de, şartlar değiştirilmemişti.)⁴⁷⁴

1914 yılında ise ilk olarak 26 Ocak'ta Ereğli ve Kozlu madenlerinde madenlerden gemilere kömür taşıyan işçi ve kayıkçılar grev yapmıştı. Taşıma işçileri kömürün tonu için şirket tarafından 50 paradan 90 paraya çıkarılan ücretlerinin 4 kuruşa, kayıkçılar ise ton başına 3,5 kuruş olan nakliye ücretlerinin 6 kuruşa çıkarılmasını istemişti. Greve katılımın oldukça yüksek olması, Zonguldak Limanı da dahil olmak üzere tüm bölgede nakliye işlerinin durmasına yol açmıştı. Bu durumun devlet hazinesine olan günlük zararı Ereğli Maden Müdürlüğü'nce 10.000 kuruş olarak belirtilmekteydi. Maden şirketi 1 Şubat'ta bir bildiri yayınlayarak 24 saat içinde işe başlamayacakların bundan sonra istihdam edilmeyeceklerini ve yerlerine yeni işçiler alınacağını ilan etmişti. İşçiler yine de eylemlerinde kararlı durunca, şirket grevciler yerine yeni işçiler istihdam ederek nakliyata tekrar başlamış, devlet de işçilerle

471 Hadar, a.g.e., s. 147.

472 "Tersanede Grev", *Tanin*, No: 1716, 28 Ağustos 1329, 10 Eylül 1913, s. 3.

473 Berber, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Domino Etkisi Yapan Bir Eylem: İzmir Liman İşçileri", a.g.e., s. 7-11; "İzmir'de Grev", *Tanin*, No: 1718, 30 Ağustos 1329, 12 Eylül 1913, s. 5; "İzmir Grevi", *Tanin*, No: 1720, 1 Eylül 1329, 14 Eylül 1913, s. 4.

474 Berber, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Domino Etkisi Yapan Bir Eylem: İzmir Liman İşçileri", a.g.e., s. 14.

ilgili soruşturma başlatmıştı.⁴⁷⁵ Böylece grev işçilerin ücretlerinin artmaması bir yana, aynı zamanda hem işlerinden olmalarına hem de haklarında soruşturma açılmasına neden olmuş ve olabilecek en olumsuz şekilde sonlanmıştı. Üsküdar ve Kadıköy Su Şirketi işçilerinin yine Ocak ayındaki grevi Şehremaneti'nin ikna çabalarıyla sona ererken,⁴⁷⁶ Nisan ayında Balya maden işçilerinin grevi ise güvenlik güçlerinin müdahalesi ve işçi liderlerinin gözaltına alınmasıyla bitmişti.⁴⁷⁷

Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla birlikte 1918'e kadarki dönem işçi hareketleri için tam bir sessizlik dönemi olmuş, çok sınırlı sayıda grev yapılmıştı. Çalışabilir nüfusun önemli kısmının silahaltına alınması ve savaş gibi olağanüstü bir dönemde grev silahına başvurmanın işçiler için pek tercih edilmemesi bu dönemde grev sayısını oldukça sınırlamıştı. 1915 yılında İzmir'deki tütün işçilerinin bir grevi dışında,⁴⁷⁸ 1915 ve 1916 yıllarında iş bırakma eylemi tespit edemedik. 1917 yılının Eylül ayında Zonguldak Kozlu'daki kömür işçilerinin yaptığı bir grev ise güvenlik güçleri tarafından bastırılmış, işçileri bu eyleme teşvik ettiği gerekçesiyle Davav vekili Sıdkı Bey'in Zonguldak'a girmesi yasaklanmıştı.⁴⁷⁹ 1918 için tespit edebildiğimiz tek iş bırakma eylemini ise İstanbul'da hapishaneler inşaatında çalışan işçiler, ücret ödenmesindeki gecikmeye tepki olarak gerçekleştirmişti.⁴⁸⁰

Genel bir değerlendirmeyle 1909-1918 grevleri

1908'in hızlı grev dalgasından sonra Ta'til-i Eşgal Kanunu'nun da yürürlüğe girmesiyle birlikte grevlerde bir azalma olmuştu. Ancak bu azalmaya rağmen cemiyetler öncülüğünde işçi örgütlenmesinin belirli bir ivme kazanması, özellikle Selanik bölgesinde sosyalist hareketin güçlenmesi gibi gelişmeler, işçi kesiminin çalışma şartlarıyla ilgili rahatsızlıklarını göz ardı etmemesine ve grevlerle de destekleyecek şekilde seslendirmesine neden olmuştu. 1909-1911 arasında 65 grev yapılırken, 1912 yılında bu sayı çalışma hayatı değil de, savaş gibi olağanüstü nedenlerle 8'e, 1913'te ise 4'e düşmüştü. 1913 yılı aynı zamanda Selanik'in de kaybedildiği yıldır. Bu da incelediğimiz tüm dönemlerde İstanbul'la birlikte en çok grev yapılan bölgenin düşmesi anlamına gelmekteydi. 1914-18 arası ise, genel seferberlik ve Birinci Dünya Sa-

475 *DH. ID.* 112-1/21. 1 A 1330. 14 Ağustos 1914.

476 "Grev", *Tanin*, No: 1835, 20 KS 1329, 2 Şubat 1914, s. 2.

477 "Karesi-Balya'da Grev", *Tanin*, No: 1914, 18 Nisan 1330, 1 Mayıs 1914, s. 4.

478 Güzel, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e İşçi Hareketi ve Grevler", *a.g.e.*, s. 818.

479 *DH. EUM.* 1. ŞB. 10/43. 26 C 1336.

480 *DH. MB. HPS. M.* 34/60. 26 L 1336. 4 Ağustos 1918.

yaşı, 1913 sonrası sıkıyönetime geçilmesi gibi nedenlerle grev sayısının iyice azaldığı bir dönem olmuştur. Bu dönemde yapıldığını tespit edebildiğimiz grev sayısı yalnızca 6'dır.

Güzel, 1909-1915 arasında 36 grev eylemi tespit etmiş, 1916-1918 içinse savaş yıllarında herhangi bir grev belirtmemiştir.⁴⁸¹ Dönemle ilgili yaptığımız taramalar sonucu 83 grev tespit edebildik. Bu da Ta'til-i Eşgal Kanunu sonrasında da grevlerin hem kanun kapsamındaki hem de kapsam dışındaki alanlarda devam ettiğini göstermektedir. Grevlere katılan işçi sayısı ise, sadece 23 grev için 28.865 olup, 60 grevle ilgiliyse katılımcı açısından bir bilgiye ulaşamadık.

TABLO 6
İşkolu ve Sektörlere Göre Grevlerin Dağılımı (1909-1918)

<i>İşkolu</i>	<i>Grev sayısı</i>	<i>%</i>
Gıda	19	23
Tekstil	15	18
Rıhtım, dok ve antrepo	11	13
Madencilik	10	12
Diğer	7	8
Demiryolu	6	7
Denizcilik	6	7
İnşaat	5	6
Hizmetler	2	3
Basın yayın	2	3
Toplam	83	100
- Kamu sektörü	9	11
- Özel sektör	73	88

Kaynak: Ek A'dan yararlanılarak hazırlanmıştır.

Tablo 6'dan da görüleceği üzere, kamuya ait üretim birimlerine göre özel sektörde yine çok daha fazla grev yapılmıştır. İstanbul, tüm dönemlerde olduğu gibi grevler açısından başı çekmiş ve dönem içinde yapılan hemen her iki grevden biri burada gerçekleştirilmiştir. 1912'ye kadar 15 grevin yapıldığı Selanik'ten son grev haberi ise Nisan 1913'te gelmiş, daha sonra aynı yıl Selanik Osmanlı'nın elinden çıkmıştır. Liman işçilerinin grevleriyle İzmir, maden işçilerinin grevleriyle Zonguldak, Balıkesir ve Ankara, tekstil işçilerinin grevleriyle Bursa ve Bilecik de grevler açısından öne çıkan diğer kentlerdir.

481 Güzel, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e İşçi Hareketi ve Grevlere", a.g.e., s. 819.

TABLO 7
Bölgelere Göre Grevlerin Dağılımı (1909-1918)

<i>Kent</i>	<i>Grev sayısı</i>	<i>%</i>
Istanbul	37	45
Selanik	16	20
Izmir	7	8
Zonguldak	7	8
Balıkesir	3	4
Bursa	2	2
Bilecik	2	2
Ankara	2	2
Diğer (Izmit, Kayseri, Muş, Konya, Manastır, Sivas, Üsküp)	7	9
Toplam	83	100

Kaynak: Ek A'dan yararlanılarak hazırlanmıştır.

Çalışmanın ikinci bölümünde 1908'le birlikte çok sayıda işçi örgütünün cemiyet adıyla kurulmaya başladığını görmüştük. Bu işçi cemiyetlerinin çalışma hayatında işçileri temsil eden taraflar haline gelmesiyle birlikte grevlerde taleplerin de daha nitelikli hale geldiğini görmekteyiz. 1909'la birlikte yapılan grevlerde işçilerin taleplerini incelerken bu gelişmeyi yukarıda görmüştük. Yine her grevde ücretlerin artırılması en öncelikli taleplerden biriyken, Yedikule'deki deri işçilerinin işverenden sendikalarını tanıması ve işçilerin işten çıkarılması sürecinde kararlara katılma hakkı talep etmesi, Selanik ve İstanbul tütün işçilerinin 14 yaşından küçüklerin çalıştırılmaması, 18 yaş altındakilerin çalışma saatlerinin sınırlandırılması, geçinme indeksine göre ücret artışı yapılması, sendikasız işçi çalıştırılmaması istekleri ve İstanbul liman işçilerinin sendika harici işçi çalıştırılmaması gibi talepleri, grevcilerin örgütleri öncülüğünde taleplerinin derinleşmesi ve çeşitlenmesinin bir sonucuydu. Talepler incelendiğinde, aslında bunların modern dönemde işçilere hukukî olarak verilmiş haklar olduğunu görmekteyiz. Ancak dönemin Osmanlı çalışma hayatında işçileri koruyucu mevzuatın daha gelişmemiş olması, bu taleplerin işçiler tarafından grevlerle elde edilmesi için mücadele edilmesine neden olmaktadır.

Tütün işçilerinin grev ve sendikalara ilişkin mevzuatın değiştirilmesi ve iyileştirilmesini talep etmeleri, hamalların makine ve yeni teknoloji kullanımına tepkileri, demiryolu ve tütün işçilerinin iş kazası ve meslek hastalıklarına karşı işçiler için sandık oluşturulmasını istemeleri, maden işçilerinin belirsiz çalışma saatlerinin düzenlenmesi ve netleştirilmesini istemeleri yine bu dönemin farklılaşan taleplerindendi. İdare-i Mahsusa işçilerinin rakip olarak gördükleri Şirket-i Hayriye'nin çalışmasına tepki göstermeleri ve kurumlarının idari yapısının değiştirilmesini talep etmeleri, Gelik maden işçilerinin şirket-

tin yabancı idarecilerinin görevinden alınmasını istemeleri gibi taleplerse işçilerin köklü değişiklikler talep etmelerinin bir sonucuuydu. Ücretlerden yapılan kesintiler ve para cezası uygulamalarına karşı yapılan grevler de bu dönemde artmıştı. Aslında bu tepki her dönem vardı, ancak 1908 sonrası işçiler arasında yerleşen grev bilinci, tepkinin eyleme dökülmesine neden olmuştu.

1909 sonrası grevlerde önemli bir anlaşmazlık kaynağı, daha önce yapılan grevlerde işverenlerin verdikleri sözde durmamasıydı. İstanbul fırın işçilerinin 1909, 1910 ve 1911'deki çok sayıda grevi, hamalların grevleri ve İstanbul tramvay işçilerinin eylemleri bu nedenle yapılan grevlere örnektir. 1910'la birlikte tekstil ve tütün sektöründe kadın işçiler de grevlerde aktif hale gelmeye başlamıştı. 1910 yılında Bursa ve Bilecik'te yapılan grevlerde değindiğimiz bu durum, kadın işçilerin ücretlerin artırılması, iş saatlerinin azaltılması ve öğlen tatillerinin uzatılması talepleriyle iş bırakılmasında kendini göstermişti. 1913'te Selanik'te kadın işçilerse işçi hareketlerini aşarak işçi örgütlenmesinde de rol almaya başlamış ve grev komitelerine dahil olmuşlardı.

İşçilerin taleplerinde yaşanan bu derinlik işletmelerden daha fazla hak koparabilmelerine imkân tanımıştı. Ancak yine de işletmeler için değişmeyen bir uygulama, grevcilerin işten çıkarılması ve yerlerine yeni işçiler alınmasıydı. Birçok grevde talep listesinde sendikasız işçi çalıştırılmaması gibi istekler de bundan kaynaklanmaktaydı. Mevzuatta iş güvencesini sağlayan bir düzenleme olmaması, işçilerin grevlerle bu hakkı talep etmesine neden olurken, bazı grevlerde de işçilerin elini bir hayli zayıflatmaktaydı. Örneğin 1911'de reji kolcuları ücret artışı, işten çıkarılanlara her yıl için 2 maaşa denk gelecek şekilde kıdem tazminatı verilmesi ve tatil günlerinin artırılması için şirkete başvurmuş ve talepleri kabul edilmezse grev yapacaklarını belirtmişti. Ancak şirket yönetiminin işçileri işten çıkarma tehdidi sonrası, kolcuların çoğunluğu yeni bir beyanname hazırlayarak taleplerinden vazgeçtiklerini bildirmek zorunda kalmıştı. Gelirsiz ve işsiz kalma tehlikesi, işçiler için tatil yapma ve daha fazla ücret elde etmek için mücadele etme düşüncesinden daha ağır basmıştı. Yine de grev yapmak isteyen kolculardan birinin işçileri örgütlediği gerekçesiyle işten çıkarılması, işçilerin korkusunu haklı kılan bir gelişmeydi.⁴⁸² Grevler ve işçi hareketlerine yönelik bu işten çıkarma uygulaması kamu kurumlarınınca da değerlendiriliyordu. İstanbul Şehremaneti'nin yapılmış bir grev olmamasına rağmen, diğer işçileri çalışmama ve greve teşvik ettikleri gerekçesiyle 1909'da iki işçiyi işten çıkarması geleceğe yönelik kurumun aldığı bu tarz bir tedbirdi.⁴⁸³

482 DH. EUM. KADL. 8/23. 19 S 1329. 19 Şubat 1911.

483 DH. MKT. 2839/72. 21 CA 1327. 10 Haziran 1909.

İşletmelerin işten çıkarma dışında grevcilerin taleplerini kabul etmedikleri durumda uyguladığı bir diğer tedbir lokavttı. Bu dönemde de lokavt uygulamasına çok sınırlı başvurulduğunu gördük. Bunlardan biri 1911'de Selanik tütün mağazaları sahiplerince,⁴⁸⁴ diğeri ise 1912'de Cibali fabrikası tarafından tütün işçilerinin grevleri sonrası yapılmıştı.⁴⁸⁵ Bunlar dışında lokavt eylemine rastlayamamamız, önceki dönemlerde olduğu gibi bu dönem için de Osmanlı'da işverenlerin lokavt silahını pek tercih etmediklerini göstermektedir.

1919-1922 dönemi grevleri

1913 ve 1918 yılları arasında yaşanan durgunluk döneminden sonra, Osmanlı işçileri için 1919'la birlikte hem örgütlenme, hem de grevler açısından bir canlanma dönemine girilmişti. Ancak Selanik ve diğer Rumeli bölgelerinin kaybedilmiş olması işçi hareketleri ve örgütlenmesi açısından da önemli bir kayıp olmuştu. Müslüman Türk merkezli uluslaşma süreciyle birlikte, bu dönemde işçi örgütlenmesinde Türk sosyalistler öne çıktığı gibi, işçi hareketlerine de bu örgütler öncülük etmişti.

1919 yılı için tespit edebildiğimiz ilk grev, Şubat ayında reji işçilerinin ücretlerine zam yapılmasını talep ederek iş bırakmasıydı.⁴⁸⁶ Nisan ayında ise Zonguldak'taki maden işçilerinin güvenlik güçlerinin müdahalesiyle sona eren grevi dışında,⁴⁸⁷ Tersane-i Âmire işçileri⁴⁸⁸ ve Şirket-i Hayriye vapurlarındaki ateşçiler ücret artışı talepleriyle iş bırakmışlardı. Şirket-i Hayriye işçilerinin sendikal örgütlenmeden yoksun olarak grev başlatmaları, Hilmi Bey'in sosyalist *İdrak* gazetesinde, "şimdiki halde biz işçilerin aralarında teşkilat yokken işlerini terk etmeleri, grev yapmaları taraftarı değiliz!" denilerek eleştirilmişti.⁴⁸⁹ Şirket-i Hayriye işçileri Haziran ayında da bir grev yapmış, ancak halkın saatlerce iskelelerde beklemesi nedeniyle *Alemdar* gazetesi eylemi *usulsüz ve münasebetsiz bir grev* başlığıyla haberleştirmişti.⁴⁹⁰ Bu iki grevleri dikkate alınırca, Şirket-i Hayriye işçilerinin 1919 yılında sendikal bir destek yanında basın ve kamuoyu desteğinden de yoksun oldukları görülmektedir.

Temmuz ayında ise İstanbul'da banka memurları bir grev başlatmıştı. Çalışanlar ücretlerinin artırılması, çalışma saatlerinin azaltılması ve emeklilik işlemleri ve prosedürünün tekrar düzenlenmesi talebindeydi. *Banka Me'mu-*

484 Hadar, a.g.e., s. 145-146.

485 DH. ID. 107/51. Lef. 13. 25 Temmuz 1328. 7 Ağustos 1912.

486 Sencer, a.g.e., s. 245.

487 DH. I. UM. 19-05/1-86. 7 B 1337. 8 Nisan 1919.

488 MV. 2157/76. 23 B 1337. 24 Nisan 1919.

489 "Şirket-i Hayriyenin Zavallı İşçileri", *İdrak*, No: 4, 1 Mayıs 1335, 1 Mayıs 1919, s. 2.

490 "Usulsüz ve Münasebetsiz Bir Grev", *Alemdar*, No: 189-1499, 30 Haziran 1335, 30 Haziran 1919, s. 2.

rin-i *İttihad Heyeti* öncülüğünde gerçekleştirilen eylemde, Reji memurları, tüm sigorta şirketleri çalışanları, Ereğli şirketi çalışanlarının cemiyetleri de banka çalışanlarına desteklerini iletmek için gösterilere katılmıştı.⁴⁹¹ İstanbul'daki bu grev başladıktan kısa süre sonra İzmir'deki banka memurları da grev ilan ederek iş bırakmıştı.⁴⁹²

İstanbul bankalarındaki çalışanların geneli tarafından yapılan grev başlangıcındaki gibi büyük bir heyecanla yürütülemedi ve sona ermesi de sessiz sedasız olmuştu. Farklı bankalarda çalışan işçiler arasındaki iletişimsizlik ve hedef ayrılığı nedeniyle, grevcilerden kendi bankasıyla anlaşılanlar (Rus Bankası, İtalyan Bankası, İtibar-i Millî Bankası ve Selanik Bankası) ya da madde sıkıntısı nedeniyle pes edenler (Osmanlı Bankası) parça parça grevi sonlandırmaya başlamış, bu da grevin etkisini iyice azaltmıştı.⁴⁹³ Grev sonunda hiçbir banka çalışanı greve başlamadan önceki talep listelerinin tamamını, hatta yarısını elde etmeye muvaffak olamamış, sadece bir kısmı bir miktar ücret artışıyla yetinmek zorunda kalmıştı.

İstanbul'daki Tünel Şirketi'nin çalışanları da maaşlarının artırılması talebiyle Temmuz ayında grev ilan etmiş, aynı gün taleplerinin şirket yönetimi tarafından kabul edilmesiyle grevi sonlandırmıştı.⁴⁹⁴ *Alemdar* gazetesi tünel işçilerinin bu grevini dünyanın en kısa süren ikinci grevi ilan etmişti. Birincisi, eski Portekiz Kralı'nın Paris'i ziyaretinde iş bırakan tiyatro elektrikçilerinin, bir münasebetsizliğe meydan verilmemesi için taleplerinin hemen kabul edilmesiyle sadece 10 dakika süren greviydi. Osmanlı tünel işçilerinin greviyse başladıktan hemen sonra taleplerinin kabul edilmesiyle 45 dakika sürerek ikinci olmuş ve gazeteye göre bu alanda ilginç bir rekorun da sahibi haline gelmişti.⁴⁹⁵ İstanbul tramvay işçileri,⁴⁹⁶ Eminönü Hisar İskelesi hamalları⁴⁹⁷ ve belediye temizlik işçileri Temmuz ayında, Kasımpaşa tersanesindeki 1.300 işçi ile rıhtım hamalları da Ekim ayında iş bırakarak 1919 yılının diğer grevcileri olmuşlardı.⁴⁹⁸

491 "Banka Memurları İttihadı", *İdrak*, No: 20, 5 Temmuz 1325, 5 Temmuz 1919, s. 2.

492 "Banka Memurlarının Grevi İzmir'e de Sirayet Eyledi", *İdrak*, No: 24, 9 Temmuz 1335, 9 Temmuz 1919, s. 1; "Banka Müstahdemlerinin Grevi", *Alemdar*, No: 197-1507, 10 Temmuz 1335, 10 Temmuz 1919, s. 2.

493 "Bankacılar Grevi", *İdrak*, No: 29, 18 Temmuz 1335, 18 Temmuz 1919, s. 2; "Banka Memurlarının Grevi", *İdrak*, No: 30, 19 Temmuz 1335, 19 Temmuz 1919, s. 1.

494 "Tünelcilerin Grevi", *İdrak*, No: 27, 16 Temmuz 1335, 16 Temmuz 1919, s. 2.

495 "En Kısa Grevler", *Alemdar*, No: 113-1513, 16 Temmuz 1335, 16 Temmuz 1919, s. 2.

496 "Evvelsi Günkü Tramvaycıların Grevi", *İdrak*, No: 29, 18 Temmuz 1335, 18 Temmuz 1919, s. 2; "Sıra Tramvay Müstahdemlerine mi Geldi?", *Alemdar*, No: 115-1515, 18 Temmuz 1335, 18 Temmuz 1919, s. 2.

497 "Hamallar Grevi - Meselenin İçyüzü", *Alemdar*, No: 110-1510, 13 Temmuz 1335, 13 Temmuz 1919, s. 2; "Hamallar Meselesi", *Alemdar*, No: 112-1512, 15 Temmuz 1335, 15 Temmuz 1919, s. 2.

498 Güzel, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e İşçi Hareketi ve Grevler", *a.g.e.*, s. 824.

İstanbul'daki Fransızca ve Rumca yayın yapan gazete işçilerinin Nisan ayında ücret artışı talebiyle başlattıkları grev 1920 yılının ilk greviydi. Türkçe gazetelerde çalışan işçilerin kurduğu Mürettibin Cemiyeti de grevcilere destek ziyaretinde bulunmuştu. Etnik ve dinsel farklılıklardan dolayı farklı örgütler altında teşkilatlanan işçiler, grev gibi hayati öneme sahip bir eylemde birbirlerine destek vermekten geri durmamıştı.⁴⁹⁹ İşçilerin bu grevde sağlık şartlarına daha uygun çalışma koşulları, ücret artışı gibi haklar elde ederek başarılı bir eylem yaptıkları, ancak aralarındaki dayanışmanın zayıflamasıyla bu hakların kaybedildiği bir yıl sonra basında haber olarak yer alacaktı.⁵⁰⁰

Mayıs ayındaysa İstanbul tramvaylarında çalışan vatmanlar şirket temsilcileri ile yapılan görüşmelerin olumsuz sonuçlanması üzerine grev başlatmıştı. Grev öncesi yapılan müzakerelerde 15 maddelik talep listesinden 6'sı aynen, 1'i değiştirilerek kabul edilirken, 4 madde şirketin yönetim işlerine müdahale olarak görülerek silinmişti. Ancak ücretlerin artırılması, mesai saatlerinin 8'e indirilmesi, fazla mesai çalışmasının ücreti ve hafta tatili konularındaki diğer 4 madde üzerinde anlaşılammıştı. Bunun üzerine vatmanlar kanunda tanınan iş bırakma haklarını da kullanarak grev başlatmıştı.⁵⁰¹ Tramvay işçileri, kıdem hakkı baki kalmak üzere işçilerin geneline günlük 150 kuruş ücret verilmesini, yani % 25 zam talep etmekteydi. Vatmanların ücreti grevden önce 120 kuruştı. Bu ücret, 14 ay önce 56 kuruşken, daha sonra 1 yıl içinde kademeli olarak önce 80, daha sonra 100 ve en son da 120 kuruşa çıkarılmıştı. Bu ücrete her gün 2,5 kuruş kıdem tazminatı da ilave edilince ortalama günlük ücret 125 kuruşa tekabül etmekteydi. Tramvay şirketi, bu kadar zam yapmalarına rağmen işçilerin yine de grev yapmalarına tepki göstermişti.⁵⁰² Tramvay vatmanları tarafından Ta'til-i Eşgal Kanunu hükümlerine ve belirtilen sürelerle uyularak başlatılan bu greve, daha sonra hiçbir yasal düzenleme ve sürece riayet etmeden tramvay deposu işçileri ile tünel çalışanları da katılmıştı.⁵⁰³

Grev işçiler açısından olumlu sonuç vermiş ve 4 gün sonra işçilerin isteklerinin kabul edilmesiyle sonlandırılmıştı.⁵⁰⁴ Grev sonrası işçi ücretleri artırılmış, çalışma saatleri 8 saatle sınırlandırılmış, işçilerin toplanmalarına mahsus yerler düzenlenmesi sağlanmıştı. Ancak hemen sonrasında şirket tramvay bileti ücretlerine % 100 zam yaparak artan maliyeti direkt hal-

499 "Patronlar Grevi" - "Türk Mürettibleri Grevciler Nezdinde", *Alemdar*, No: 2787-487, 19 Nisan 1336, 19 Nisan 1920, s. 3.

500 "Mürettibler Grevi Münasebetiyle", *Aydınlık*, No: 6, 1 KE 1921, 1 Aralık 1921, s. 172.

501 *DH. I. UM.* 19-16/1-73. Lef. 6-10. 11 Mayıs 1336. 11 Mayıs 1920.

502 "Grev Devam Ediyor", *Alemdar*, No: 2810-510, 13 Mayıs 1336, 13 Mayıs 1920, s. 4.

503 *DH. I. UM.* 19-16/1-73. Lef. 1,2,5,8. 13 Mayıs 1336. 13 Mayıs 1920; "Grevciler Hakkında Takibat", *Alemdar*, No: 2810-510, 13 Mayıs 1336, 13 Mayıs 1920, s. 4.

504 Mete Tunçay, "İstanbul Tramvay Amelesi Cemiyeti", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C. 4, 2. Bsk., TC Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, İstanbul, 2003, s. 242.

ka yansıtmıştı.⁵⁰⁵ Kanunsuz olarak greve başlayan ve bu nedenle haklarında soruşturma açılması gerektiği belirtilen tünel ve depo işçileri de vatmanların imzaladığı anlaşmayı aynen kabul ederek grevi bitirmişti. Grev sorunsuz bitişi için bu işçiler hakkındaki yasal soruşturma da kapatılmıştı.⁵⁰⁶ Yine Mayıs ayında, Deniz Maden Kömürü Amelesi Cemiyeti öncülüğünde kömür işçileri de bir grev yapmıştı.⁵⁰⁷

Haziran ayında Cibali reji işçilerinin Tütün Amelesi Cemiyeti isimli sendikaları öncülüğünde yaptıkları grevse, reji idaresinin tüm işçilere kıdemlerine göre değişecek şekilde 40-50 lira civarında tazminat ödemesi, bunun yanında tüm işçilerin ücretlerine % 70 ücret zammı yapmasıyla sonuçlanmıştı.⁵⁰⁸ Aynı döneme denk gelen Kazlıçeşme Debbâğ Amele Cemiyeti önderliğindeki deri işçilerinin greviyse grevcilerin işten çıkarılması nedeniyle oldukça olumsuz sona ermişti.⁵⁰⁹ Mürettepler Cemiyeti öncülüğünde gazete baskı işçilerinin,⁵¹⁰ Kasım ayında İstanbul'da hapisane inşaatında çalışan işçilerin,⁵¹¹ Kasımpaşa tersanesi işçileri ve Şark Demiryolları işçilerinin eylemleri 1920 yılının diğer grevleriydi.⁵¹² Son saydığımız bu işçi gruplarından gazeteciler, tersane işçileri ve inşaat işçilerinin kısa süre önce de grev yaptığını düşünürsek, işverenlerin anlaşma şartlarına sadakat noktasındaki aldırmaçlıklarının halen devam ettiği görülmektedir.

1921 yılında tespit edebildiğimiz ilk grev Haliç Dersaadet Vapur Şirketi işçileri tarafından yapılmıştı. İşçiler, Ta'til-i Eşgal Kanunu prosedürüne de uyarak Bakanlığa dilekçe vermiş, tarafların temsilcilerinin atanmasından sonra 7 toplantı sürece ve işçiler için olumlu sonuçlanacak bir müzakerelere süreci başlamıştı.⁵¹³ Müzakereler uzayınca işçiler sonucu beklemeden grev başlatmış, şirketin işleri durma noktasına gelince de işçi talepleri önemli oranda kabul edilmişti. Tarafların üzerinde anlaşığı 16 maddenin önemlileri şu şekildeydi:⁵¹⁴

– İşçilerin maaşları mesleklere göre artırılmış; kaptan ve çarhçılar 100'er

505 MV. 254/102. 27 Ş 1338. 16 Mayıs 1920; Tunçay, "İstanbul'da İşçi Harekâtı", a.g.e., s. 39; "Dersaadet Tramvay Şirketi ve Tünel" - "Tramvay ve Tünel Yeni Tarifeleri", *Alemdar*, No: 2815-515, 18 Mayıs 1336, 18 Mayıs 1920, s. 3.

506 DH. I. UM. 19-16/1-73. Lef. 1. 19 Mayıs 1336. 19 Mayıs 1920.

507 Sencer, a.g.e., s. 251.

508 "Reji Amelesi Grevi", *Hilal-i Ahmer*, No: 18, 19 Haziran 1336, 19 Haziran 1920, s. 2.

509 "Debbâğ Amelesinin Grevi", *Alemdar*, No: 2848-548, 25 Haziran 1336, 25 Haziran 1920, s. 3.

510 Tunçay, "İstanbul'da İşçi Harekâtı", a.g.e., s. 39.

511 DH. MB. HPS. M. 166/23. 11 RA 1339. 23 Kasım 1920.

512 Güzel, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e İşçi Hareketi ve Grevler", a.g.e., s. 824.

513 Ali Akyıldız, *Haliç'te Seyrüsefer Haliç Vapurları Şirketi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2007, s. 89-90.

514 DH. KMS. 61-1/6. 12 Ş 1339. 21 Nisan 1921; HR. HMŞ. İŞO. 216/42. 11 N 1339, 19 Mayıs 1921.

kuruş ücret zammı alırken; ateşçilerin maaşı 650 kuruşa; iskele ve kontrol memurlarının maaşları ise 800 kuruşa çıkarılmıştı. İşçiler maaşların bu şekilde seyyanen artırılmasıyla yetinmemişler, şirketin gelirleri ve maliyetlerindeki değişmeyi de göz önüne alan ilave bir düzenlemeyi daha kabul ettirmişlerdi. Buna göre; şirketin müzakere yapılan gün itibariyle 1.180 lira olan günlük ortalama gelirin, eğer gelecek 3 ay içinde 1.250'nin üstüne çıkması, ya da günlük gelirin 1.180 liranın altına düşmemesi şartıyla kömürün tonu 15 liranın altına inmesi halinde, işçi maaşlarında da bir düzeltme yapılacaktı.

– Fabrika işçileri ile vapur memur ve müstahdemleri gece yarısına kadar çalışırsa gündüz yevmiyesi dışında bir yevmiye daha; çalışma gece yarısından sonra 2 saatten fazla devam ederse üçüncü bir yevmiye daha alacaktı. 1920 yılından itibaren geçerli olacak şekilde, her memura yılda 1 defa maaşının 2 misli ikramiye verilecek, ancak bu ikramiye 30 liradan fazla olmayacak, 15 liradan da az olamayacaktı.

– İşçilerin tüm çalışanlara haftalık 1 gün ücretli hafta tatili verilmesi isteği, müzakereler sonrası hizmet süresi 2 seneyi aşmış daimi kadrolu çalışanlara ücretli hafta tatili verilmesi şeklinde belirlenmişti.

– Çalışanların maaşlarına her yıl 15 kuruş kıdem zammı yapılması işçiler tarafından talep listesine eklenmiş, ancak müzakerelerde değiştirilerek kabul edilmişti. Anlaşma tarihinden itibaren (25 Nisan 1921) 3 sene içinde terfi edemediği için işçinin ücret-maaşı değişmezse, üçüncü sene sonunda her yıl için 15 kuruş olmak üzere 45 kuruş zam alacak; ondan sonraki her yıl için de terfi edememesi halinde yıllık 15'er kuruş zam alacaktı.

– Çalışanların sigortalanması yönündeki işçi talebi, tüm işçiler içinden seçilecek 5 kişinin sigortalanması şeklinde taraflarca onaylanmıştı. Ancak İstanbul'da işçi sigortası yapan bir sigorta şirketi olmadığı için, Tramvay Şirketi işçilerinin hâlihazırda Belçika'daki bir sigorta şirketi ile devam eden görüşmelerinin sonucu beklenecek ve yurtdışındaki şirketlerle konuyla ilgili görüşme yapılacaktı.

– Çalışanların iş elbiselerinin bedava verilmesi konusundaki talebi, şirketin bu masrafın % 25'ini sahiplenmesi, belli şartlar dahilinde bu oranın % 50'ye kadar çıkartılabilmesi şeklinde kabul edilmişti.

– Ceza alan bir işçi veya memur cezaya itiraz ederse, işçi ve şirket yönetiminin belirleyeceği ikişer kişiden oluşan bir komisyon oluşturulacak ve itirazcılar bu komisyona başvurabilecekti.

Görüldüğü gibi anlaşma işçiler için oldukça önemli ve olumlu şartlar içermekteydi. Ancak Nisan ayının sonunda işçiler açısından bir hayli olumlu sonuçlandırılan bu anlaşmaya rağmen, Mayıs ayının başında Şirket-i Hayriye işçilerinin tekrar rahatsızlıklarını dile getirmeleri ve bir grev hareketi için ha-

zırlıklara başlamaları,⁵¹⁵ şirketin verdiği sözleri yerine getirmediğini göstermekteydi.

Haziran ayında ise Osmanlı Anonim Elektrik Şirketi'nin Silahtarğa'daki merkez fabrikasında çalışan işçiler bir grev yapmıştı. Ta'til-i Eşgal Kanunu'na uygun olarak grev yapılmadan önce işçiler taleplerini şirkete iletmış, taleplerin reddi sonrasında şirket ve işçi temsilcileri Bakanlıktan bir memur aracılığında uzlaşma için müzakerelere başlamıştı. Özellikle işçilerin çalışma saatlerinin azaltılması ve ücretlerine % 100 zam yapılması ısrarında tıkanan görüşmeler olumsuz sonuçlanınca, işçiler yasal haklarını kullanarak grev ilan etmişti.⁵¹⁶ Temmuz ayında Kasımpaşa İskeleyi'ndeki hamallar odun taşıma ücretlerinin artırılması talebiyle grev yaparken,⁵¹⁷ Zeytinburnu demir fabrikası işçileri de aynı ayda grev yapan diğer bir işçi grubu olmuştu.⁵¹⁸

İştirakçi Hilmi'nin Sosyalist Fırkası'nın yönlendirdiği ve örgütlediği Dersaadet Tramvay Şirketi işçileri de Haziran ayının başında şirkete 47 maddelik bir talep listesi sunmuştu.⁵¹⁹ Anlaşmazlıkla sonuçlanan müzakerelere rağmen işçiler uzun süre grev hakkını kullanmamış, Ekim ayında ise Beyazıt tarafındaki duraklarda Hilmi'nin emriyle kısa süreli bir grev yapmışlardı.⁵²⁰ Ekim ayında Çatalca demiryollarında çalışan işçiler; senelik 21 gün izin hakkı, çalışma saatinin 8'e indirilmesi, şirket yönetimindeki 4-5 kişinin işinden çıkarılması talepleriyle,⁵²¹ Kasım ayında ise İstanbul'daki Umum Matbaalar İşletme Amele Cemiyeti kararıyla matbaa işçileri 8 saatlik çalışma günü talebiyle greve başlamıştı.⁵²² 1921 yılının son grevini ise, Aralık ayının sonuna doğru sayıları 3.000'i geçen İstanbul'daki yazmacı esnafı ve işçileri gerçekleştirmişti. Grev, Üsküdar Umum Yazmacılar Esnafı Cemiyeti tarafından yürütülmüştü. Ta'til-i Eşgal Kanunu hükümlerini yanlış yorumlayan polis güçleri, olmamasına rağmen kanunca yasak olduğu iddiasıyla grevcileri dağıtmış, bu uygulamaları devlet yönetimince de yanlış bulunmuştu.⁵²³

Şubat ayında temizlik işçilerinin greviyle başlayan 1922 yılında,⁵²⁴ İstanbul Tramvay işçileri 1920 ve 1921 yıllarındaki iş bırakma eylemlerin-

515 "Şirket-i Hayriye Grev mi Yapıyor?", *Alemdar*, No: 35, 1 Mayıs 1337, 1 Mayıs 1921, s. 3.

516 *DH. KMS. 61-1/37. 29 N 1339. 6 Haziran 1921*; "Silahtarğa Amelesinin Talepleri", *Alemdar*, No: 25, 21 Nisan 1337, 21 Nisan 1921, s. 2.

517 *DH. UMVM. 108/56. 3 Temmuz 1337. 4 Temmuz 1921.*

518 Güzel, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e İşçi Hareketi ve Grevler", *a.g.e.*, s. 824.

519 *DH. EUM. AYŞ. 71/18. 27 ZA 1339. 2 Ağustos 1920.*

520 *DH. EUM. AYŞ. 57/13. 21S 1340. 24 Ekim 1921.*

521 Sencer, *a.g.e.*, s. 256.

522 *DH. EUM. EYŞ. 57/63. 14 TS 1337. 14 Kasım 1921*; "Mürettibler Grevi Münasebetiyle", *Aydınlık*, *a.g.e.*, s. 172.

523 *DH. I. UM. 19-19/1-29. Lef. 1. 19 KS 1338. 19 Ocak 1922.*

524 Sencer, *a.g.e.*, s. 258.

den sonra tekrar bir grev yapmış, ancak bu grev işçilerin istediği şekilde sonuçlanmamıştı. 1.500 işçinin katıldığı grev, Ta'til-i Eşgal Kanunu'nda belirtilen hükümlere uyularak yapılmıştı. İşçilerin istekleri; mesai saatinin 8'e indirilmesi,⁵²⁵ Beşiktaş deposunda işten çıkarılan 6 işçinin tekrar işe alınması ve 1922 yılı başında verilen ikramiyenin, önceki yıldaki meblağına çıkarılarak ödenmesiydi.⁵²⁶ Türkiye Sosyalist Fırkası lideri Hilmi Bey'in önderliğinde sosyalistler tarafından grevci işçilere ilanlar dağıtılarak kararlılıkları artırılmaya çalışılmışsa da, işçilerin tüm fedakârlıklarına rağmen, hazırlıksız ve gerekli kuvvete sahip olmadan yapılan bu grev işçiler adına olumsuz sonuçlanmıştır.⁵²⁷ Aynı yıl bir diğer grev Zonguldak'ta Gelik Bölgesi madenlerinde çalışan işçilerce ücretlerin eksik ödenmesi, bir aletin kaybolması halinde şirketin işçilere aletin değerinin 5 misli ceza kesmesi, bedeli karşılığında da olsa birden fazla ekmek verilmemesi ve fazla mesai ücretlerinde yolsuzluk yapılması gibi şikâyetler üzerine yapılmıştı.⁵²⁸

Sayısal açıdan grevlerin değerlendirilmesi

Ülkenin ekonomik açıdan büyük bir malî baskı yaşaması ve savaşlarla birlikte işçi hareketleri ve örgütlenmesinde öne çıkan bölgelerin de elden çıkmış olması, 1919'lara gelindiğinde işçi hareketi ve örgütlenmesinin de zayıflamasına yol açmıştı. Nüfus mübadeleleri ve tehcirler gibi siyasî ve uluslararası nitelikteki kararların çalışma hayatına etkisiyse, sadece işçi sayısında nicel açıdan bir değişiklik yaşanması, ya da işgücünün etnik ve dinî açıdan farklı unsurlara dayanan zengin yapısının zayıflaması değildi. Bu gelişmeler, aynı zamanda Osmanlı'da işçi örgütlenmesi, işçi hareketleri, işçi sınıfı temelî ideolojik yaklaşımların da önemli bir darbe yemesine neden olmuştu. Yaşanan bu gelişmelerin çalışma hayatında en önemli sonucunu, işçi hareketleri ve örgütlenmesinin İstanbul'a hapsedilmesi olarak göstermek kanımızca çok iddialı bir yorum olmayacaktır. Aynı zamanda bu dönemde işçi hareketleri ve örgütlenmesi içinde Türk unsurun ön plana çıkması da, bu unsorda yaşanan bilinçlenmeden daha çok, Yahudiler, Ermeniler ve Bulgarlar gibi önceki dönemlerde daha etkin unsurların nüfus ve işgücündeki ağırlık-

525 Çalışma süresinin 8 saate indirilmesi isteği, işçiler tarafından grevlerde önemli bir hedef olarak öne çıkmaktaysa da, işverenlere kabul ettirilemeyen bir istek olmuş ve Cumhuriyet dönemindeki grevlerde de önemli bir talep olmuştu. İstanbul tramvay şirketi işçilerinin 1925'te yaptıkları bir grevde de isteklerinden birisi, çalışma saatlerinin 8 saate indirilmesiydi. ("Metâlib Listesi", *Orak Çekiç*, No: 5, 18 Şubat 1925, s. 4.)

526 DH. KMS. 61-2/62. 10 N 1340. 7 Mayıs 1922.

527 "Kuvvetli Olmak Lazım", *Bugün*, No: 2, 6 Eylül 1338, 6 Eylül 1922, s. 2.

528 Sina Cıladır, "Zonguldak Kömür Havzasında İşçi Hareketi ve Sendikacılık", *Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi*, C. 3, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, İstanbul, 1998, s. 558.

larının azalmasından kaynaklanmıştı. Daha sonra nüfus mübadelesine konu olacak Rum nüfus ve işgücünün de, Türk unsurla birlikte 1919-1922 dönemi için işçi hareketlerinde halen ağırlığa sahip olduğunu da belirtelim.

TABLO 8
İşkolu ve Sektörlere Göre Grevlerin Dağılımı (1919-1922)

<i>İşkolu</i>	<i>Grev sayısı</i>	<i>%</i>
Demiryolu	8	24
Denizcilik	6	18
Rihtim, dok ve antrepo	4	11
Hizmetler	4	11
Basın yayın matbaacılık	3	9
Gıda	2	6
Tekstil	2	6
İnşaat	2	6
Madencilik	2	6
Enerji	1	3
Toplam	34	100
- Kamu sektörü	9	26
- Özel sektör	25	74

Kaynak: Ek A'dan yararlanılarak hazırlanmıştır.

Ek A'da da gösterildiği gibi, bu dört yıllık sürede toplam 34 grev tespit edebildik.⁵²⁹ Bu grevlerden sadece üçünde katılımcı sayısı ile ilgili bilgi mevcut olup, bu sayı da 5.800'e tekabül etmekteydi. 31 grevle ilgiliyse katılımcı sayısı açısından bir veriye ulaşamadık. İşkolları açısından, demiryolu 34 grevin 8'inin, denizcilik ise 6'sının yapıldığı alanlar olarak öne çıkmıştı. Grevlerin bölgelere göre dağılımına baktığımızda ise, ülkenin coğrafi sınırlarındaki küçülmenin etkisi en iyi şekilde hissedilmektedir. Nitekim 34 grevin üçü hariç tamamı İstanbul'da yapılmış, İstanbul dışında sadece 2 kentte daha grev yapılmıştı.

TABLO 9
Bölgelere Göre Grevlerin Dağılımı (1919-1922)

<i>Kent</i>	<i>Grev sayısı</i>	<i>%</i>
İstanbul	31	91
Zonguldak	2	6
İzmir	1	3
Toplam	34	100

Kaynak: Ek A'dan yararlanılarak hazırlanmıştır.

⁵²⁹ Tunçay, Sencer, Sülker, Sayılğan, Tunaya ve kendi eserlerinden yararlanan Güzel bu dönem için 19 greve değinmişti. (Güzel, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e İşçi Hareketi ve Grevler", a.g.e., s. 824.) Bu listeye eklediğimiz 15 grev, dönemin grev sayısının en az 34 olduğunu göstermektedir.

Grevlerin nedenleri, gelişimi ve sonuçları

1919 sonrasında yapılan grevlerin genel özelliklerinden birisi işçilerin bir cemiyet öncülüğünde örgütlü hareket etmesiydi. İstanbul'da banka memurlarının, Fransızca ve Rumca yayın yapan gazeteler işçilerinin, tramvay vatmanlarının, tünel işçilerinin, Cibali tütün işçilerinin, Kazlıçeşme deri işçilerinin, gazete baskı işçilerinin, Haliç vapur işçilerinin, matbaa işçilerinin, yazmacı işçilerinin grevleri hep bir cemiyet öncülüğünde yapılmıştı. Yazmacı işçilerinin yaptığı grevi esnaf cemiyetinin organize etmesi, küçük esnafın kendi işinin sahibi olmaktan çıkararak işçileşmesi ve emeğini kiralayarak bir nevî ücretli çalışan haline gelmesinin bir sonucuydu. Şirket-i Hayriye vapurları ateşçilerinin 1919'da yaptığı grevde başarısız olmaları, basın bir kısmında da sendikası olmalarına bağlanmıştı. Bu da örgütlü hareket edilmesine yönelik bilincin yerleşmesinin bir sonucuydu. Ancak bu durum Osmanlı'nın genelinde işçilerin örgütlü hareket etmesi şeklinde de algılanmamalıdır. Çalışabilir nüfus ve işgücü içinde ücretli işçi sayısının azlığına paralel olarak örgütlü hareket eden işçi sayısı da azdı.

Grevlerin nedenlerine baktığımızda, her grevde yine talep listesinde en önemli madde ücret artışıydı. Özellikle uzun süren Birinci Dünya Savaşı sürecinde yaşanan enflasyon ve reel satın alma gücündeki düşüş, işçilerin cari ücretleriyle geçinebilmelerini neredeyse imkânsız hale getirmişti. Bu nedenle ücret zammı talebi bu dönemde de esas talep maddesiydi. Banka memurlarının sendikalarının işverenlerce tanınması ve sendika dışından işçi çalıştırılmaması gibi önemli taleplerle başlattıkları grevlerini ücret artışı elde etmeleriyle yetinerek sonlandırmaları, halkın geneli gibi işçiler ve ailelerinin yaşadığı maddi baskı ve gelir ihtiyacını göstermekteydi. Tramvay işçileri, matbaa işçileri, Çatalca demiryolu işçileri, elektrik şirketi işçileri ve Haliç vapur şirketi işçilerinin grevlerinde de görüldüğü gibi, ikinci temel istek iş saatlerinin indirilmesiydi. Tramvay işçileriyle hamallarda olduğu gibi dönem içinde çok sayıda grev yapılması, yine işletmelerin önceki grevlerde verdikleri sözleri tutmamalarının bir sonucuydu.

Grevlerini en yüksek kazanımlarla sonuçlandıran işçiler tramvay ve Haliç vapur işçileriydi. Vapur işçileri grev sonunda ücretlerin artması, hafta tatili, yılda bir defa 2 maaşlık ikramiye gibi haklar elde etmişti. Ama bu haklar şirketin beyaz yakalı işçileri için geçerli olmuştu. İşçiler tüm çalışanlara hafta tatili istediğini, müzakerelerde sadece 2 senelik hizmet süresi olan kadrolu memurlar için tatil şeklinde değiştirmeyi kabul etmiş, emeklilik sandığı kurulması ve düz işçilerin, yani mavi yakalıların ücretlerinin artırılması talebindense müzakere masasında vazgeçmişlerdi. Tramvay işçilerinin çalışma saatlerinin düşürülmesi, ücretlerin artması, işçiler için toplanma yeri tahsis edilmesi, hafta tatili gibi kazanımlar edindiği 1920 Mayıs'ındaki grevleri de

en olumlu sonuçlanan eylemlerlendi. Ancak bu kazanımlar sadece müzakeresüresince geçerli olmuş, işçiler şirketin verdiği sözleri tutmadığı gerekçesiyle daha sonra yine grev yapmak zorunda kalmıştı.

İşletmeler yine grevler sonrası işçi çıkarma uygulamasına devam ediyordu. Ancak özellikle sosyalist basında bu uygulamaların sürekli eleştirildiğini de görmekteyiz. Banka memurlarının grevi bittikten 20 gün sonra tasarruf tedbirleri gerekçesiyle greve katılmış 20 işçinin işten çıkarılması, gazetelerden yoğun tepki görmüştü.⁵³⁰ Banka memurlarının grevine destek olmak amacıyla ziyaret eden Reji, tüm sigorta şirketleri ve Ereğli Şirketi işçileri de bir açıklama yaparak bankaların grevcileri işten çıkarması halinde kendi örgütlerinden kimsenin buraya işçi olarak girmeyeceğini bildirmişlerdi. İşletmelerin grevler karşısında işçi çıkarması engellemeye yönelik bu düşünce işçi dayanışmasını göstermekteyse de, bankalar işten çıkardıkları işçiler yerine kolaylıkla yeni işçi temin edebilmişti.⁵³¹

530 "İtibar-ı Millî Bankası Memurları", *Alemdar*, No: 134-1534, 6 Ağustos 1335, 6 Ağustos 1919, s. 2; "İtibar-ı Millî Bankasında", *Alemdar*, No: 137-1537, 9 Ağustos 1335, 9 Ağustos 1919, s. 2.

531 "Banka Memurları İttihadı", "Grev Devam Ediyor", *a.g.e.*

OSMANLI'DA ÇALIŞMA HAYATINA YÖNELİK YASAL DÜZENLEMELER

Osmanlı'da, işçi ücretlerinin taban ve tavan aralıklarının belirlenmesinden, loncalarda usta ve kalfa-çırak ilişkisinin teminine kadar çalışma hayatının birçok alanında erken dönemlerde de çeşitli yasal düzenlemeler yapılmıştı.¹ 19. yüzyıl ikinci yarısından itibaren kamu ve özel fabrikalarda, madencilikte, demiryolu ve limanlar gibi alanlarda ücretli işçiliğin yaygınlaşmasıyla birlikte, çalışma hayatının değişen ve derinleşen yapısı sonucu bireysel iş ilişkilerinden başlayarak yasal düzenlemelerin de sayısı artmaya başlamıştı.

Bireysel iş ilişkilerini düzenleyen yasalar 1860'larla birlikte hayata geçirilmeye başlanmış, işçi örgütlenmesi ve işçi teşkilatlanmasını düzenleyen toplu iş ilişkilerine yönelik yasaların mevzuatta yerini bulması ise daha geç tarihlerde, ancak 20. yüzyılla birlikte mümkün olmuştu. 1908'de II. Meşrutiyetin ilanı, Osmanlı sosyal ve siyasî tarihi için olduğu kadar, belki de daha fazlasıyla çalışma hayatı için bir kırılma noktası olmuştu. Bu tarihten sonra yaptıkları grevler ve kurdukları sendikalarla işçiler, devletin de yasal düzenlemeler açısından hazırlıksız yakalanmasına neden olmuştu. İşçilerin kısa süreli özgürlük döneminde bu eylem ve faaliyetlerinin yasal altyapısının olmaması, 1908'den sonra devletin toplu iş ilişkilerine de eğilmesine neden olmuş ve sırasıyla Ta'til-i Eşgal, Cemiyetler ve İctimâat Kanunu gibi birçok kanun çıkarılmıştı. Bu düzenlemeler, Osmanlı için olduğu kadar, erken dönem Cumhuriyet çalışma hayatı için de uzun süre işçi hareketleri ve işçi örgütlenmesinin yasal çerçevesini belirlemişti.

Osmanlı'da çalışma hayatına yönelik değineceğimiz bu yasalar dışında, kanun teklifi olarak sunulan fakat çeşitli nedenlerden ötürü yasallaşmayan

1 Yazgan, a.g.e., s. 30.

birçok girişim de olmuştur. Bu girişimler, içerikleri itibariyle çalışma hayatında neyin eksik olduğu kadar, yasal olarak neler yapılabileceğini de göstermekte, reddedilme nedenleriyle de çeşitli devlet makamlarının çalışma hayatına bakışını yansıtmaktadır. Bu açıdan söz konusu girişimlere de emek tarihi incelemelerinde yürürlüğe girmiş yasalar kadar önem arz ettiği düşünceyle yer vereceğiz.

Bireysel ve toplu iş hukuku

İşçi, işveren ve devlet arasındaki ilişkileri düzenleyen bir hukuk dalı olarak iş hukukunun temel amacı ekonomik bakımdan işçinin işverene karşı korunmasıdır. Ekonomik, sosyal ve siyasî hayattaki gelişmelere paralel olarak çalışma hayatının da yeniden şekillenmesi, işçi, işveren ve devlet arasındaki ilişkilerin de tarihsel süreçte bir değişim yaşamasına neden olmuştur. Bu değişen ilişkilere uyum sağlamak için iş hukuku da benzer şekilde sürekli bir gelişim içinde olmuştur. Sürekli gelişen ve genişleyen iş hukukunu ele aldığı konular açısından ikiye ayırmak mümkündür. Bunlardan birincisi bireysel iş hukuku, ikincisi ise toplu iş hukukudur.²

Çalışma şartları ve koşullarının düzenlenmesi, işçi sağlığı ve güvenliği, çalışma ve dinlenme süreleri gibi konular, işçi ile işveren arasında kurulan bireysel iş ilişkisinin bir sonucu olarak bireysel iş hukuku kapsamında değerlendirilmektedir. Toplu iş hukuku ise bireysel iş ilişkilerini değil, çalışma hayatında işçi ve işveren tarafları arasındaki toplu iş ilişkilerini düzenlemektedir. İşçi ve işveren kuruluşlarının (sendikalar) kurulması ve sona ermesi, taraflara tanınan toplu iş sözleşmesi yapma yetkisi, toplu iş uyuşmazlıkları, barışçı çözüm yolları ile grev ve lokavtlar toplu iş hukuku kapsamında ele alınan konulardır.³

Osmanlı'da sanayileşmenin Avrupa ülkelerine göre daha geç gelişmesi, çalışma hayatında taraflar arasındaki ilişkileri düzenleyen iş hukukunun gelişmesini de geciktirmişti. Çalışma hayatının düzenlenmesinde Tanzimat dönemi öncesinde örf ve âdet hukuku kuralları geçerliken, 1860'lardan itibaren çeşitli maden nizamnameleri ve 1876 Mecelle ile birlikte yazılı hukuka geçilmeye başlandığı görülmüştü.⁴ Toplu iş ilişkilerine yönelik yasal düzenlemelerse yukarıda da belirtildiği gibi ancak 20. yüzyılla birlikte ortaya çıkacaktı.

2 Nizamettin Aktay vd., *İş Hukuku*, Seçkin Yayıncılık, Ankara 2006, s. 38.

3 Haluk Hadi Sümer, *İş Hukuku*, 14. Bsk., Mimoza Yayınları, Konya, 2008, s. 4.

4 Nuri Çelik, *İş Hukuku Dersleri*, 21. Bsk., Beta Basım Yayım, İstanbul, 2008, s. 6-7.

Bireysel iş ilişkilerine yönelik yasal düzenlemeler

Osmanlı'da bireysel iş ilişkilerine yönelik düzenlemeler, ülke geneli için ilk olarak 1876 yılında Mecelle'yle birlikte kurumsallaşmıştı. Aynı tarihli Kanun-ı Esasi'nin de, angarya vb. hükümleriyle çalışma hayatını doğrudan ilgilendiren yönleri vardı. Ancak özellikle bireysel iş ilişkileri açısından, Osmanlı tarihinde sektörlerin ve coğrafi olarak bölgelerin genelini kapsayan bir yasa çıkarılmamıştı. Bunun yerine özellikle madencilik olmak üzere, çeşitli alanlara ait özel düzenlemelerde işçileri ilgilendiren hükümlere yer verilmişti. Bu sektörel düzenlemeler dışında, ücretlerin korunması, emekli sandıkları gibi hukukî düzenlemeler de yine ülke geneli için değil de, kurumlar ve bölgeler esas alınarak uygulamaya sokulmaktaydı. Çalışmanın işçi hareketleriyle ilgili üçüncü bölümünde de gördüğümüz üzere, grevlerin hemen tamamına yakınında ücretlerin temel anlaşmazlık konusu olması, emeklilik sistemi vb. uygulamaların da talep listelerinde sıkça yer edinmesi, bu unsurlara yönelik mevzuatın değerlendirilmesini de gerekli kılmaktadır.

Kanun-ı Esasi ve Mecelle

Kanun-ı Esasi'de, toplu veya bireysel çalışma ilişkileri ile ilgili ayrıntılı bir düzenleme olmayıp, daha çok memurlara yönelik hükümlere yer verilmişti. 23 Aralık 1876'da kabul edilen Kanun-ı Esasi memur olabilmek için Türkçe bilinmesini şart koşarken (md. 18), halkın genelinin, ehliyet ve kabiliyetlerine göre memur olarak atanabileceklerini karara bağlamıştı (md. 19). Çalışma hayatı açısından en önemli düzenlemelerden biriye, 24. madde ile müsadere ve cerime ile birlikte angaryanın, yani zorla çalıştırmanın da, savaş halleri istisna tutularak yasaklanmış olmasıydı.⁵

1804 tarihli Fransız Medeni Kanunu'ndan (Code Civile) yararlanılarak hazırlanan ve 1876'da çıkarılan Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye,⁶ kiralara yönelik olan "Kitab-ul İcarat" kısmında hayvan kiralama, ev kiralama veya mal kiralamanın da yer aldığı bölümde, "ıcar-i adem", yani insan kirası şeklinde bireysel iş ilişkilerini ele almış ve çalışmanın, işgücü olarak emek arzında bulunmanın sadece ekonomik yönü üzerinden hareket ederek sosyal yönünü geri planda bırakmıştı.⁷

Mecelle'nin çalışma hayatıyla ilgili öne çıkan maddeleri incelendiğinde; 495. maddede, kiralanan bir ücretlinin bir gün içinde güneşin doğuşundan, o böl-

5 DÜSTUR, I. Tertip, C. 4, s. 4-20.

6 Refik Gür, *Hukuk Tarihi ve Tefekkürü Bakımından Mecelle-Hukuk Sosyolojisi ve Felsefesi Üzerine Bir Kalem Denemesi*, 3. Bsk., Sebil Yayinevi, İstanbul, 1993, s. 96-98.

7 Yazgan, a.g.e., s. 35.

genin örfüne (örf-i belde) göre ikinci vaktine veya güneşin batışına kadar çalışacağı belirtilmişti. Dolayısıyla Mecelle'de günlük çalışma saatleri, yaz ayları için bölgeden bölgeye değişecek şekilde en uzun 12-15 saat; kış ayları içinse en kısa 7-10 saat arasında belirlenmişti ve esnek bırakılmıştı. Çalışma hayatında bu saatlere ne kadar uyulduğu ise tartışmalıdır. 506. madde bir iş için sözleşmede belirlenecek ücretlerin pazarlık yoluyla belirleneceğini düzenlerken, 511. maddede çalışmaya insan kirası olarak yaklaşılmış ve bir iş için çalışacak birinin kiralınması halinde, çalışma süresinin kişinin yapacağı işi görmesiyle başlayacağı belirtilmişti. Bunlar dışında 565 ila 576. maddeler arasında da ücret ve sözleşme konusunda çeşitli hükümler belirlenmişti.⁸

Mecelle'nin çalışma hayatı ve işçilerle ilgili maddeleri incelendiğinde, kanda işçi işveren tarafları arasında bireysel iş ilişkilerinde serbestlik ve liberal görüşe ağırlık verildiği, toplu iş hukukuna ait düzenlemelere ise hiç değinilmediği görülmektedir. Ayrıca fabrika veya büyük çaplı üretim yapan firmalarda çalışan işçilerden ziyade, daha çok emek arz ve talep edenin yüz yüze olduğu ve işin niteliğinin küçük çaplı olduğu işlere yönelik düzenlemeler olduğu göze çarpmaktadır. Dolayısıyla, Mecelle'nin çalışma hayatını doğrudan ilgilendiren önemli yenilikler getirdiğini ifade etmek zor olacaktır. Bunun yerine emek arzı ve çalışmaya beden kiralaması şeklinde yaklaşılmış ve bu kiralamanın şartlarıyla ilgili genel bir çerçeve çizilmiştir.

Bireysel iş ilişkilerine yönelik bölgesel ve sektörel düzenlemeler

Maden nizamnameleri

Osmanlı'da madencilik sektörü Avrupa ülkelerinde de olduğu gibi, çok sayıda işçinin, üretim sürecinin doğası gereği zor şartlar altında ve iş kazasıyla meslek hastalıklarına açık bir şekilde istihdam edildiği bir sektör olmuştur. Askerî ve ekonomik açıdan her ne kadar önemli bir konuma sahip olsa da, maden ocakları sağlık ve çalışma şartları açısından bir o kadar olumsuzluklar barındırmaktaydı. Bu durum son dönemlerde çok sayıda greve neden olabildiği gibi, önceki dönemlerdeyse işçilerin gördükleri baskı ve zor çalışma koşulları nedeniyle maden ocaklarının kapanmasına neden olacak şekilde işi bırakıp gitmelerine yol açabilmişti.⁹

8 DÜSTUR, 1. Tertip, C. 1, Matbaa-i Âmire, İstanbul, 1289 (1873-1874), s. 86-104; Ali Haydar Efendi, *Dürerü'l Hükkâm Şerh-i Mecelleti'l Ahkâm*, C. 1, çev. Raşit Gündoğdu ve Osman Erdem, Osmanlı Yayınevi, İstanbul, t.y., s. 505-554.

9 Osmanlı için 18. yüzyıl sonları ve 19. yüzyıl başlarında en önemli madenlerden biri olan Gümüşhane ve Tevabii madenlerinde gördükleri haksızlık ve zulümden dolayı işçilerin madenlerde çalışmayı bırakmaları ve bu nedenle bazı kuyuların tamamen kapanması bu durumun örneklerindedir. (C. DRB. 41/2015. 29 S 1216. 11 Temmuz 1801.)

Gerek madenlerde üretim miktarının artırılmasının devlet açısından önemli, gerek işçilerin üretim sürecinde çektiği sıkıntılar, gerekse madenlerin civar bölgelerinde ortaya çıkan sağlık sorunları nedeniyle, kısa aralıklarla madencilik sektörüne yönelik çok sayıda yasa çıkarılmıştı. Aşağıda inceleyeceğimiz tüm yasal düzenlemelerde de görüleceği üzere, maden nizamnamelerinin genelinde temel amaç işçinin korunmasından ziyade, ilk etapta maden üretiminin artırılmasıydı. Madenler, Osmanlı için sadece bir gelir kaynağı değildi. Şüphesiz özellikle kömür olmak üzere madenlerdeki üretimden elde edilen gelir ve maden sahipleriyle madenlerden geçinen bölge halkının vergileri önemli bir gelir kaynağıydı. Ancak bunun dışında en az gelir kaynağı olması kadar, hatta belki ondan da önemli faydaları vardı. İlk olarak bu düzenlemelerin yapıldığı 19. yüzyıl bir *buhar çağı*ydı. Sanayi, ulaşım, haberleşme vb. birçok sektör bu kaynağa bağımlı hale gelmişti. Buharın elde edilmesi için en gerekli maddeyse kömürdü. İkinci olarak, özellikle de dönemin Osmanlı'sı düşünüldüğünde, yine başta kömür olmak üzere madenlerin çok daha önemli olduğu bir alan daha vardı: Askerî ihtiyaçlar. *İkdam* gazetesinin “maden kömürü savaş gemilerinin canı, ruhudur” şeklinde ifade ettiği bu durum, 1850'lerden beri Ereğli Madenleri'nde üretilen kömürün % 60'ının Tersane-i Âmire'ye gönderilmesinin sebebini de açıklamaktadır.¹⁰

Madencilğe yönelik yapılan yasal düzenlemelerden ilki 17 Temmuz 1861 tarihinde yürürlüğe giren Maden Nizamnamesi'ydi. 1810 tarihli Fransız maden nizamnamesinin bir tercümesi niteliğindeki 1861 Maden Nizamnamesi'nin çalışma hayatı ve işçilere yönelik hükümleri oldukça sınırlıydı. Buna göre, maden ocaklarını kontrol için görev yapacak maden mühendisleri ve maden çıkarılan bölgelerdeki valilere, işçilerin angarya olmadan kendi rızalarıyla ve hak ettikleri ücretlerle (*ücret-i lâyika*) istihdam edilmelerinin sağlanması, hayatlarını tehlikeye sokacak şekilde çalıştırılmalarının engellenmesi gibi görevler yüklenmişti.¹¹ Ancak bu mühendislerin işçileri ölümcül kazalardan koruma amaçlı ne gibi tedbirler alacakları, neleri denetleyecekleri ya da cezai tedbirlere dair herhangi bir hükme yer verilmemişti.

Madencilğe yönelik bir diğer düzenleme, madenlere hem insan gücü, hem de malzeme temin etmek ve madenlerin işletim koşullarını belirlemek amacıyla *Nizamname-i Maden-i Hümayun Ereğli* resmî adıyla yürürlüğe girip, daha sonra kaymakam ve nazır Dilaver Paşa'ya atfen Dilaver Paşa Nizamnamesi adını almıştı. Quataert, köylülerin madenlere girmeyi ve madenlerde kullanılan ahşap sütunlar için gerekli malzemeleri temin etmeyi red-

10 “Ereğli Kömür Madenleri”, *İkdam*, No: 226, 3 Mart 1310, 15 Mart 1895, s. 1.

11 *DÜSTUR*, 9 M 1278, 17 Temmuz 1861, s. 305-312; Fahrettin Tızlak, “Osmanlı Maden İşletmeciliğinde Kanunnameden Nizamnameye Geçiş ve 1861 Tarihli Maden Nizamnamesi”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 98, Ekim 1995, s. 79-81.

detmeleri üzerine 2 yıllık bir çalışmayla hazırlanan bu nizamnamenin birçok hükmünün uygulanmadığını, maden yaşamının gerçekliğini sadece sönük bir şekilde yansıtan, kağıt üzerindeki kocaman ve şaşaalı bir göz boyamadan ibaret olduğunu ileri sürmektedir.¹²

Dilaver Paşa Nizamnamesi bir kanun değil, bir içtihat, gelenekselleşmiş, teamül haline gelmiş bir uygulamaydı. Padişah İradesi çıkmadığı için bu düzenleme yasallaşmamıştı. Buna rağmen düzenleme, Ereğli Kaymakamı Dilaver Paşa öncülüğünde bölgedeki yöneticiler tarafından uygulamaya sokulmuş ve bir teamül-içtihat halini alarak 50 yıldan daha uzun süre yürürlükte kalmıştı.¹³ Devletin, fabrikalar ve donanma için ihtiyaç duyduğu kömürün üretim ve satışını tekel altına alma ve kömür üretiminde merkezi bir rol oynama kararını yansıtacak şekilde çıkarılan bu nizamname,¹⁴ çalışma hayatına yönelik önemli düzenlemeler içermekteydi. Nizamnamenin en önemli düzenlemelerinden biri olan 21. maddeyle, maden ocaklarında çalıştırılacak işçilerin Ereğli Sancağı'nda bulunan 14 ilçenin ahalisinden sağlanacağı belirtilmişti. Bu ilçelerin nüfus sayımlarına göre 13 yaşından 50 yaşına kadar olan erkeklerden hasta ve sakat olanlar ayrı tutularak, sağlamlarının defterlere kaydedilmeleri ve madenlerde çalıştırılmaları kararlaştırılmıştı.¹⁵ 22. maddeyle en azından kazmacılar için serbest ve isteğe bağlı sözleşme hakkının korunması öngörülmüş, kazmacıların başka bir ocaktan daha cazip bir ücret teklifi gelmesi halinde o ocakta çalışmaya başlayabileceği belirtilmişti. 24 ve 26. maddelerle işçilerin madenlerde nöbetleşe çalışması kararlaştırılmış, böylece sürekli üretim yapılmasının sağlanması hedeflenmişti. Ocakta çalışma süresi 12 gün olarak belirtilmiş, nöbeti gelen grup işbaşı yaparken, diğer grupsa köyüne giderek ev işleri ve tarım işleriyle meşgul olacaktı.¹⁶

İşçilere yatacak yer sağlanması maden sahipleri için bir görev olarak belirlenirken, gerekli tedbirleri almadığı için can kaybıyla sonuçlanacak kazalara neden olacak işverenlerin ceza kanunu hükümlerince yargılanacağı belirtilmişti. Çalışma süresi 2 saatlik dinlenme süresi hariç olmak üzere günde

12 Quataert, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Madenciler ve Devlet...*, s. 78-79.

13 ŞD. MLNF. 1250/61. Lef. 5, 20 B 1332. 14 Haziran 1914.

14 Quataert, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Madenciler ve Devlet...*, s. 80.

15 Quataert, "Zonguldak Kömür Havzasında Köylü ve Madenler (1850-1920)", *a.g.e.*, s. 50. Ancak kağıt üzerindeki bu zorunluluğun uygulamada bölge halkı tarafından sürekli ihlal edildiği görülmekteydi. Çalışmanın birinci bölümünde madenlerde zorunlu çalıştırma kısmında bu durum sayısal örneklerle anlatılmıştı. Köylüleri zorunlu rotasyona tabi tutarak madenlerde çalışmalarını düzenleyen bu uygulamadan, 1906 yılında vazgeçilmiş ve zorunlu çalışma tamamen kaldırılmıştı. (BEO. 2956/221674. 19 L 1324. 6 Aralık 1906.) Ancak yukarıdaki 1914 tarihli devlet kaydında da görüleceği üzere Ereğli bölgesinin bu konudaki istisnaiyeti devam etmekteydi.

16 Türkoğan, *a.g.e.*, s. 16-17; Yazgan, *a.g.e.*, s. 34.

10 saat olarak belirlenmiş, bundan daha fazla sürede işçi çalıştırılması yasaklanmıştı. Nizamnamede işçilerin kutsal günleri de dikkate alınarak, işçilerin çoğu Müslüman ve az bir kısmı Hıristiyan olduğu için Pazar günleri tatil olmayacağı, ancak Hıristiyan işçilerin Pazar günü ayinlerini yaptıktan sonra, Müslümanların ise 5 vakit namazlarını buldukları yerde ve Cuma namazlarını en yakın mescitte kıldıktan sonra işbaşı yapacakları belirtilmişti. Müslümanların iki bayramında ve Hıristiyanların paskalya tatillerinde izinli olacakları da belirtilerek bu yaklaşım güçlendirilmişti.¹⁷

Madenlerde doktor bulundurulmasını zorunlu hale getiren 30. madde ise işçiler için bir sosyal politika uygulaması olduğu gibi, belki bundan da fazla maden üretiminin aksamamasını amaçlayarak hayata geçirilmişti. Çünkü maddede hasta olmadığı halde köyüne gitmek için hasta numarası yapan işçilerin madendeki doktorlarca muayene edileceği ve gerçekten hastaysa köyüne gönderileceği belirtilmişti. Yine işçilerle ilgili, ancak temel hedefi üretimin artırılması olan bir diğer düzenleme, madenlerde yapacak iş bulamayan boşta işçi kalmasını önlemeyi hedefleyen 81. maddeydi. Bir maden ocağında işçi sıkıntısı çekilirken başka bir ocakta boşta işçi kalmasının önlenmesi için, ocağına gereğinden fazla işçi getiren maden sahiplerinin çalışmaları da bu işçilerin ücretlerini ödemesi mecburi kılınmıştı. Direkt hedefi işçilerin üretim sürecinde atıl kalmaması olan bu maddenin dolaylı bir sonucu, işçilerin ücret gelirini garanti altına almasıydı. 75, 76 ve 77. maddelerde ücretin diğer borçlara göre öncelikli olduğu belirtilerek, işçilerin ücretlerinin geciktirilemeyeceği, bu para ödenmeden başka yere ödeme yapılamayacağı kararlaştırılmıştı.¹⁸

Nizamname genel olarak değerlendirildiğinde, uzun yıllar boyunca uygulanacak zorunlu çalıştırmayı düzenleyen 21. maddesinin işçiler için en olumsuz hüküm olduğu görülmektedir. İşçiler için ücret alacağının garanti altına alınması, çalışma süresi ve iş güvenliğiyle ilgili tedbirler getiren düzenleme, hafta tatiline yer vermemesi ve haftanın 7 günü çalışmayı öngörmesi, iş güvenliğine yönelik tedbirlerin alınmaması durumunda ne gibi cezalar uygulanacağını belirtmemesi açısından da önemli eksikliklere sahipti. Bu düzenleme dönemin Ereğli Kaymakamı Dilaver Paşa'nın gayretleriyle hazırlanarak yürürlüğe girmişti. Ancak nizamnamenin yürürlüğe girdiği tarihten hemen bir yıl sonra, 1868 yılı Şubat ayında Dilaver Paşa'nın azliyle sonuçlanacak sürecin nedenlerinden birinin de, madenlere işçi sevkinde ihmalkârlık yapması, yani 21. maddeyi tam olarak uygulayamaması olması dikkat çekicidir.¹⁹

17 A.e.

18 A.e.

19 MVL. 1055/29. 29 Z 1284. 28 Şubat 1868.

1868 yılında çıkarılan, ülke genelindeki madenlere yönelik Maadin Nizamnamesi ise, angarya yasağının teyit edilmesi dışında çok fazla yenilik getirmezken, işçilere hak ettikleri ücretlerin verilmesinin sağlanması, kaza ihtimaline karşı tedbir alınması, iş kazasına uğrayan işçilere maden şirketlerinin tazminat ödemesi ve madenlerde doktor bulundurulması gibi sosyal politika tedbirleri içermiştir.²⁰ Ancak yapılan tüm yasal düzenlemelere rağmen ne iş kazaları önlenebilmiş, ne ücretlerinin düşüklüğü ve azlığından şikâyet eden işçilerin rahatsızlıkları dindirilebilmiş, ne de maden üretiminde istenen seviyelere ulaşılabilmişti. Bu da, kısa aralıklarla yeni yasa çalışmaları yapılmasına neden olmaktadır.

Bu çalışmaların bir sonucu olarak, 1885 yılında bir komisyon kurulmuş ve yeni bir yasa hazırlığı başlatılmıştır. Komisyonun maden üretiminin artırılabilmesi için sunduğu 9 tedbirden biri de, madenlerde çalışacak işçilerin madenlerin bulunduğu bölge halkından seçilmesi idi.²¹ Komisyonun çalışmaları sonrası 1887 yılında maden imalatı ve üretimini düzenlemek adına çıkarılan Maadin Nizamnamesi ile madenlerde istihdam edilecek mühendis ve ustabaşı dışındaki diğer tüm memur ve işçilerin Osmanlı vatandaşı olması ve madenler civarındaki bölgelerin halkından seçilmesi zorunlu tutulmuştu. Böylece açılan bir madenin çevresindeki ahalinin gelir getirici bir işte çalışması ve işsiz kalmaması temin edilmeye çalışılmış, aksi yönde davranan mültezimlere 100 altın lira para cezası verilmesi kararlaştırılmıştır.²²

Yine nizamnameyle Maden İdaresi tarafından her bölgede bir maden mühendisi istihdam edilmesi benimsenmişti. Bu mühendislere, aynen önceki yasalarda olduğu gibi çökme ve bina yıkılması gibi tehlikelere karşı tedbirler alma, angaryanın engellenmesi ve ücret karşılığı gönüllü istihdamın temini gibi görevler verilmişti. Maden sahiplerinin her madende bir eczane ve doktor bulundurması önceki nizamnamelerde olduğu gibi zorunlu tutulurken, iş kazasına uğrayan işçiler ve aileleri için de tazminat ödenmesine yer verilmişti.²³ Ancak nizamnamede belirlenen bu hükümler uygulamadaki sorun

20 DÜSTUR, 1. Tertip, C. 2, s. 330-331.

21 MV. 7/77. 10 CA 1303. 14 Şubat 1886.

22 DÜSTUR, 1. Tertip, C. 5, s. 899-901. Bu maddeyle madenlerde ustabaşı ve mühendisler dışında kalan memur ve işçilerin yabancı işçilerden seçilmesi yasaklanmışsa da; çalışmamızın yabancı işçiler kısmında görülebileceği gibi 1900'ler ve 1910'lar sonrasında dahi Karadağlı, İranlı, Hırvat, İspanyol ve diğer milletlerden çok sayıda yabancı işçi madenlerde istihdam edilmişti. Bu da belirlenen ağır ceza hükümlerinin uygulamada geçerlik kazanmadığını ve devletin Osmanlı vatandaşlarının istihdam edilmesine yönelik bu hedefine ulaşamadığını göstermektedir. Arşiv belgeleri ve dönemle ilgili taradığımız süreli yayınlarda, yabancı işçi çalıştırdığı için 100 altın para cezasına çarptırılan, ya da imtiyazı feshedilen bir şirket tespit edemediğimizi de belirtelim. Muhtemelen bu hüküm de caydırıcı olarak konmuş, ancak pek başvurulmayan bir tedbir olmuştur.

23 A.e.

ve şikâyetlerden de anlaşılabilceği gibi caydırıcı olmaktan uzak kalmış ve amaçlarına ulaşamamıştı.²⁴ Madenlerle ilgili 1906 yılında bir yasal düzenleme daha yapılmıştı. Ancak bu yeni yasa da çalışma hayatı ve işçilere yönelik hiçbir yenilik getirmemişti. Düzenlemenin çalışma hayatıyla ilgili hükümlerini içeren 71'den 78'e kadar olan maddeleri, 1887 tarihli nizamnameyle para cezaları miktarları da dahil olacak şekilde birebir aynı olmuş ve herhangi bir değişiklik yapılmamıştı.²⁵

Sonuç olarak, 1861'den başlayarak, 1867, 1868, 1887 ve 1906 yıllarında çıkarılan madenlerle ilgili düzenlemelerin gerek maddelerinden, gerekse uygulanan ve uygulanmayan hükümlerinden, devletin ilk amacının maden üretimini artırmak olduğu anlaşılmaktadır. Kanuni düzenlemelere rağmen madenlerdeki ağır ve işçiler açısından tehlikeli çalışma koşullarının çözülebildiğini ileri sürmek imkânsızdır. Bu durumun doğal bir nedeni, madencilik çalışmasının kendi üretim teknik ve yöntemlerinden kaynaklanan hayli zor ve kazaya açık bir iş olmasıdır. Ancak bu doğal zorluk dışında, maden sahipleri ve bazı yerel yetkililerin uygulamaları da işçiler açısından çalışma şartlarını daha da ağırlaştırabilmişti. İşçilerin tepki ve şikâyetleri de bu gelişmeyle paralel olarak artmıştı. Ereğli Kaymakamı Hilmi Tunalı'nın (Tunalı Hilmi) 1910 yılında madenler, halk ve işçilerle ilgili Dahiliye Nezareti'ne sunduğu raporunda da yasalarla zorunlu tutulmasına rağmen şirketlerin madenlerde doktor bulundurmadığı, ücret ödemesinde işçilere zorluk çıkartıldığı belirtilmekteydi. Hilmi, konut sorununa da değinerek bu problemin acil çözülmesi gerektiğini, aksi takdirde *Avrupa sermayedarlarının daha önceden acı bir şekilde tecrübe ettiği kanlı ihtilallere dönüşen grevlerin yaşanabileceğini* ileri sürmüştü.²⁶ Bölge kaymakamının bu görüşleri, madenlere yönelik yasal düzenlemelerin çalışma şartlarını iyileştirme açısından pratiğe çok fazla dökülemediğini ve getirdikleri yeniliklerin kağıt üzerinde kaldığını açıkça göstermektedir.

1893 Amele Nizamnamesi

Osmanlı'da, doğrudan fabrika sanayi hayatında çalışan işçiler için devlet tarafından bu alanda yapılmış tek yasal düzenleme 1893 Amele Nizamnamesi'dir. Sadece askerî fabrika ve kurumlarda çalışacak işçiler için hayata geçiri-

24 Örneğin 1900 yılında Kastamonu Valiliği, ölümle sonuçlanan bazı kazalardan sonra maden şirketlerini suçlarken, bu gibi durumlarda tedbir almayan maden sahipleriyle ilgili cezai yaptırımların açık bir şekilde belirtilmemiş olmasının maden sahiplerinin sorumsuz davranmasına yol açtığını, ayrıca ölen ya da yaralanan işçilerin ailelerinin açtığı tazminat davalarının da sonuçsuz kaldığını ifade etmekteydi. (DH. MKT. 2368/53. 5 RA 1318. 3 Temmuz 1900.)

25 DÜSTUR, 1. Tertip, C. 8, s. 439-460.

26 DH. MUI. 90/47. 18 C 1328. 27 Haziran 1910.

len bu yasa,²⁷ 1893'te Maçka Silahhanesi'nde işçilerin tedbirsizliğinden kaynaklanan büyük bir yangın çıkınca, Avrupa ülkelerinde devlet fabrikaları dışında, özel fabrikalarda dahi işçiler için bir *dahili nizamname* yapılmasının zorunlu olduğu, Osmanlı'da ise benzer bir düzenleme olmayışının önemli bir boşluk olduğu belirtilerek hazırlanmıştı.²⁸

İlgili düzenlemede askerî fabrikalarda istihdam edilecek işçiler, sürekli istihdam edilen *amele-i daime* (kadrolu-daimi işçi) ve sadece belirli işler için gerektiğinde geçici olarak istihdam edilen, bu yapıyla da esnek bir nitelik arz eden *amele-i muvakkate* (geçici işçi) olarak ikiye ayrılmıştı. Fabrikalarda Cuma günleri hafta tatil günü olarak kabul edilmiş, ramazan ve kurban bayramları da tatil yapılacak günler olarak belirlenmişti. Yıllık tatil gibi bir hak tanımasa da, işçiler için Osmanlı'da yasal olarak hafta tatili gününü belirlediği için,²⁹ yasayla önemli bir adım atılmıştı. Ücret açısından niteliği esas alan ve performans dayalı bir ücretlendirme sistemi benimsenerek yapılan işin önemine ve işçinin kabiliyetine göre günlük ücret verilmesi ve zamanla uzmanlaşan işçilerin ücretlerinin artırılması kararlaştırılmıştı. Ayrıca ek mesai yapan işçilere, normal ücretlerinin % 25'i fazla olacak şekilde ücretlendirme yapılacaktı. İş kazasına uğrayan işçiler de tedavi boyunca yarım ücret alacaktı. Geçici işçileri kapsamayan emeklilik hakkı ise, ücretlerinden yapılacak % 5'lik kesinti karşılığı daimi işçiler için bir hak olarak tanınmıştı.³⁰

Yasada iş güvencesi ile ilgili de bir düzenleme yapılarak, fabrikanın kapanması durumunda hizmetinden memnun kalan işçilerin diğer devlet fabrikalarında istihdam edileceği belirtilmişti.³¹ İşçiler için bu düzenleme, *hizmetinden memnun kalan işçiler* gibi muğlak bir ifadeyle, çalışılan birimin kapanması halinde hangi işçinin işsiz kalacağı ya da iş sahibi olacağı takdirini tamamen işverenin, yani devletin tasarrufuna bırakması açısından olumsuz; en azından işçilerin bir kısmının iş ve istihdam güvencesinin garanti altına alınması açınsında olumluydu.

27 BEO. 2639/197918. 8 C 1323. 10 Ağustos 1905.

28 I. HUS. 9/1310Ş-47. 9 Ş 1310. 26 Şubat 1893.

29 Osmanlı topraklarında işçilere hafta tatili verilmesi, geçici bir süre için Tanzimattan önce de görülmüştü. 1834 yılında Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa'nın oğlu İbrahim Paşa, Çukurova bölgesini bir süreliğine işgal edince, tarım işçilerine haftada 1.5 gün tatil getirmiş ve bu sürenin yarım günü için ücret ödenmesi kararlaştırılmıştı. (Koç, a.g.e., s. 38.) Ancak uygulama, gerek süresi, gerekse hitap ettiği bölgenin darlığı açısından sınırlı kalmış ve kısa süre sonra yürürlükten kalkmıştı.

30 DÜSTUR, 1. Tertip, C. 6, s. 1368-1376; ŞD. HU. 27/4. 14 L 1333. 25 Ağustos 1915.

31 A.e.

Ücretlerin korunması

1864 tarihli bir İngiliz Konsolosluk raporunda, Bursa üzerinden işçi işveren arasındaki ilişkiler anlatılırken, sözlü ya da yazılı olarak iş sözleşmelerini düzenleyen herhangi bir yasanın olmadığı, uygulamanın şeref ve haysiyete, yani karşılıklı verilen sözlere dayalı bir şekilde yürütüldüğü belirtilmişti. Şifahi olarak yürüyen bu uygulamanın hem işverenler, hem de işçiler açısından birçok sıkıntı doğurduğu da ifade edilmişti.³² Bu durum ipek fabrikaları ve ipek işçiliğinin yaygın olduğu ve ülkenin sanayi açısından öne çıkan kentlerinden biri olan Bursa'da, çalışma hayatında taraflar için temel yasal çerçevenin eksikliğini göstermekteydi.

Osmanlı'da devlet, ücretlerin alt sınırı ya da ödeme şekliyle ilgili herhangi genel bir yasal düzenleme yapmamıştı. Yasal bir engelle karşılaşmayan işverenlerin, işçi ücretlerinin zamanında ya da tam olarak ödenmesi noktalarında işçi şikâyetlerine neden olacak şekilde olumsuz davranışları da söz konusuydu. Ücretlerin korunmasına yönelik devlet de konuya bu noktada müdahil olmaktaydı. Çünkü böyle bir şikâyet gelmesi halinde, devlet işçi ücretlerinin ödenmesi ve işçi mağduriyetinin giderilmesi yönünde taraf olmakta ve işveren ya da şirketlere baskı yapmaktaydı. Eğer işçi ücretini ödemeyen işveren, devlet işini ihale almış bir müteahhitse devletten olan alacağından kesinti yapılarak işçi ücreti ödenmekteydi.³³ Devlet kendine yapılan başvurularda ücret alacaklarının ödenmesi yönünde, yani işçiler lehine kararlar vermiş, tedbir almış ve belirli bir koruyucu vasfı haiz olmuştu. Ancak bu durum, sözleşme ve yasalarla ücret alacağı hakkının tam olarak koruma altına alınmamış olması eksikliğini de gidermemekteydi. Nitekim işveren ile işçi arasında doğacak bir ücret anlaşmazlığında, zayıf tarafın her zaman işçi olması, mağdur edilmesini de kolaylaştırmaktaydı.

Ülke geneli ya da tüm ücretli çalışmalar için olmasa da, işçilerin ücret alacağının korunmasına yönelik 1890'lardan sonra bazı düzenlemeler hayata geçirilmişti. Bu dönemde demiryolu gibi büyük çaplı yatırımlarda, imtiyaz sahibi şirket için bir kısmını taşeron müteahhitlere, bu müteahhitler de işi yine bölerek üçüncü kişilere verebilmekteydi. İşveren ve alt işveren sayısı-

32 Türkcan, "İngiliz Konsolosluk Raporlarına Göre Ondokuzuncu Yüzyılın İkinci Yarısında Bursa", *a.g.e.*, s. 388.

33 1902 yılında Balıkesir-Edremit Şosesi müteahhidinin işçilerin ücretlerini ödememesi üzerine işçiler şikâyette bulunmuştu. Bunun üzerine müteahhidin Balıkesir Ziraat Bankası Sandığı'nda bulunan parasından, bu paranın yeterli olmaması halindeyse kefillerinden ücret borçlarının temin edilmesi kararlaştırılmıştı. (DH. MKT. 619/55. 2 N 1320. 3 Aralık 1902.) Yine aynı yıl Sivas Karahisarı Şarkı'de bir maden mülteziminin, iltizam süresi bittiğinde işçi ücretlerini ödemediği ve işçilerin bu durumu şikâyeti üzerine, madendeki biri 17 liralık ve biri de 40 liralık 2 torna makinesi işçilere ücret alacakları karşılığında verilmişti. (DH. MKT. 503/25. 5 S 1320. 14 Mayıs 1902.)

nın bu kadar artmasıyla birlikte demiryolu yapımında çalışan işçilerden ücretlerinin ödenmediğine yönelik birçok şikâyet gelmeye başlamıştı. Artan bu şikâyetler sonrası, imtiyaz sözleşmelerine ücretlerin zamanında ödenmesiyle ilgili hükümler konmasına karar verilmişti.³⁴

Konuya ilişkin yasal düzenlemenin yürürlüğe girmesiye ancak uzun bir aradan sonra 1900'lerde mümkün olabilmişti. Buna göre yol yapımı ihale olarak verildiğinde, müteahhitlerle imzalanan sözleşmelerde işçi ve ustaların ücretlerini 15 günde bir ödeyeceği maddesi konmuş ve işçilerin ücret alma zamanları belirlenmişti. Müteahhit eğer işçi ücretlerini ödeme-yi 8 gün geçirir ve bu nedenle işçiler Nafia Komisyonu'na başvuruda bulunursa, devlet müteahhide ödeme yapmadan önce işçilerin alacaklarını kesecek, işçi ücretlerini ödedikten sonra kalan miktarı müteahhide verecekti.³⁵ Yakın bir bölgede, Kavala'da yollarda çalıştırılan işçilere ücretlerini ödemeyen müteahhitlere karşı, "ücretleri ödemedikleri takdirde çok şiddetli cezalandırılacakları"³⁶ şeklinde gözdağı verilmesinden, ücret ödemelerinin bu şekilde yasal düzenlemelere tabi tutulması ve sözleşmelere konu edilmesi işçiler açısından şüphesiz daha olumlu olmuştur.

Bu uygulamanın kanun metinlerine yansıdığı şekilde sorunsuz işlediğini ifade etmek de doğru olmayacaktır. Çünkü 1907 yılında Manastır'da olduğu gibi, işçiler aradan iki ay geçmesine rağmen yol inşaatında çalışmaları karşılığı müteahhitlerden almaları gereken ücretlerini alamamıştı. Dolayısıyla kanunen işçilerin ücret alacaklarının müteahhide yapılacak ödemeden öncelikli olarak karşılanması gerekmişti. Ancak bu sefer de işçilerin karşısına devletin içinde bulunduğu mali sıkıntı çıkmış ve defalarca Ziraat Bankası'na gitmelerine rağmen, bankada sadece 5.000 kuruş miktarında para bulunması, ücret alacaklarının ise 47.000 kuruş olması nedeniyle mağduriyetleri devam etmişti. Müteahhide parayı vermesi gereken devletin kendisi bu parayı temin edemeyince, işçi ücretleri de doğal olarak ödenememişti.³⁷

Sosyal güvenlik unsuru olarak emeklilik sistemi

Osmanlı'da tekaüd, yani emeklilik maaşı, belli bir hizmet süresini dolduran ya da bu çalışma hizmeti süresince uğradığı bir kaza ya da hastalık nedeniyle çalışamayacak derecede malul olanlara olmak üzere iki şekilde bağlanmaktaydı. Emeklilik sandıklarının ve emeklilik sisteminin tarihsel gelişimine baktığımızda, erken dönemlerde de belli bir yaşı geçmiş ya da çalışmaya-

34 DH. MKT. 181/19. 16 B 1311. 23 Ocak 1894; BEO. 345/25857. 10 B 1311. 17 Ocak 1894.

35 T. TNF. VRK. 66/75. 18 N 1329. 12 Eylül 1911.

36 TFR. I. KV. 100/9952. 18 C 1323. 20 Ağustos 1905.

37 TFR. I. ŞKT. 119/11890. 2 C 1325. 13 Temmuz 1907.

çok derecede malul olan kişilere emeklilik maaşı bağlandığı görülmektedir. Ancak erken dönemler için bu maaş, tekaüd sandığı gibi düzenli ve sistemli bir uygulamaya dayanmamıştı. Bunun yerine belli bir yaşı geçen veya işi nedeniyle hasta veya sakat kalan kişilere, 1843'te Darphane'de uzun süre çalışmış 437 *emekdar* ve *alil* işçi örneğinde olduğu gibi, *bâ şart kayd-ı hayat*, yani hayat boyu maaş bağlanması söz konusu olmaktadır.³⁸

Emeklilik sisteminin sandıklar kurularak kurumsallaşması ve işçilere yapılması ancak 1870'lerle birlikte mümkün olabilmisti. Bu haktan ilk yararlanan işçiler, devlete ait üretim birimlerinde çalışan kamu işçileriydi. 1874'te Tersane-i Âmire,³⁹ 1890'da Idare-i Mahsusa,⁴⁰ 1893'te Şirket-i Hayriye⁴¹ ve 1904'te Hicaz Demiryolu Şirketi işçileri için olduğu gibi, emeklilik düzenlemesinden sadece daimi, yani maaş karşılığı çalışan kadrolu işçiler yararlanabilmiş, geçici işçiler ve gündelik ücretle çalışan işçilerse emeklilik kapsamına alınmamıştı.⁴² Dolayısıyla, Osmanlı'da işgücünün önemli bir kısmı, özellikle de geçici işçi olan, günlük ücretle çalışan kişilerin emeklilik maaşından yararlanmaları sadece maluliyetleri, iş sırasında bir kazaya uğramaları ya da meslek hastalıklarına maruz kalmaları kaydıyla sınırlı tutulmuştu. Bu durum, 1910'lar sonrasında sınırlı da olsa değişmeye başlamıştı. 1913 yılında İstanbul Şehremaneti memurlar dışında kalan ve sayıları 2.000'i geçen işçilere yönelik bir *amele sandığı* kurmuştu. Bu sandıkla, günlük 20 kuruş alan işçilerin ücretlerinden 1 kuruş, yani % 5 kesinti yapılması, bunun karşılığında da işlerinden ayrılmaları halinde bir gelir elde etmeleri, yaşları geldiğinde emekli olmaları ve hastalık ya da kaza anında ücretsiz sağlık hizmeti alabilmeleri mümkün olabilmisti.⁴³ Ancak Şehremaneti işçileri için geçerli olan bu durum, Osmanlı işçilerinin geneli içinse son dönemler de dahil olmak üzere bir hak olarak sunulmamıştı.

Toplu iş ilişkilerine yönelik yasal düzenlemeler

II. Meşrutiyet'in ilanından sonra Kanun-ı Esasi'de birtakım değişiklikler yapılmıştı. Toplu iş ilişkilerini de etkileyen bir düzenleme olarak yeni konulan 120. maddeyle, yasal koşulları yerine getirmek şartıyla Osmanlı vatandaşlarının toplantı yapma ve toplanma hakkı hukukî serbestlik altına alınmıştı. Ancak bu toplu eylemler, Osmanlı Devleti'nin bütünlüğünü ihlal etmemek,

38 I. DH. 80/4004. 9 L 1259. 2 Kasım 1843.

39 "Amele Sandığı", *Tanin*, No: 1607, 8 Mayıs 1329, 21 Mayıs 1913, s. 4.

40 *DÜSTUR*, 1. Tertip, C. 6, s. 717-719.

41 *DÜSTUR*, 2. Tertip, C. 6, s: 1386-1387.

42 *DÜSTUR*, 1. Tertip, C. 8, s. 77-80.

43 "Amele Sandığı", *Tanin*, No: 1607, 8 Mayıs 1329, 21 Mayıs 1913, s. 4.

meşrutiyet ve hükümeti değiştirmeye teşebbüs etmemek, Kanun-ı Esasi hükümlerine uygun olmak, Osmanlı milletinin çeşitli unsurlarını siyasi olarak ayırt etmemek, genel ahlak ve adabı olumsuz etkileyecek açık veya gizli cemiyetler kurmamak gibi koşullarla sınırlandırılmıştı.⁴⁴ Bu madde, toplanma, yani cemiyet kurma ve toplantı yapma gibi hakları yasal koruma altına almıştı. Nitekim bir süre sonra bazı işçi cemiyetlerinin kapatılması ya da grevlerinin önlenmesi gibi başvurularda, Şura-yı Devlet bu maddeye dayanarak Osmanlı vatandaşları için cemiyet kurma ya da toplu gösteri yapma haklarının Kanun-ı Esasi ile tanınmış olduğunu belirtecek ve işçiler lehinde karar verecekti.⁴⁵ Kanun-ı Esasi'den önce ve sonra da devlet tarafından çalışma hayatına ilişkin örgütlenme ve grev hakkına yönelik çeşitli düzenlemeler yapılmıştı. Bu yasal düzenlemeler 1845 Polis Nizamnamesi ile başlayarak 1920'lere kadar sürecek ve her biri o gün olduğu kadar, günümüzde de tartışılmaya devam edecektir.

1845 tarihli Polis Nizamnamesi

19. yüzyılın başları için her ne kadar elimizdeki kaynaklar Osmanlı'da işçi örgütlenmesi ve hareketlerinin varlığına dair bir açıklık getirmese de, devletin çeşitli yasal düzenlemelerini değerlendiren bazı çalışmalar karşıt yönde görüş bildirmektedir. Somut olay ve örneklere dayandırılmayan bu görüş, 1845 Polis Nizamnamesi gibi yasal düzenlemelere dayandırılmaktadır. Nizamnamenin işçilerin grev yapması ve birlik kurmasının engellenmesiyle ilgili 12. maddesi üzerinde duran bazı yazarlar Osmanlı'da işçi hareketlerinin 1850'ler öncesinde de var olduğunu iddia etmektedir.⁴⁶ Ancak bu görüşe karşın, söz konusu maddenin Osmanlı'nın Avrupa'da daha önce ortaya çıkan ve genellikle ayaklanmalar gibi olaylara da zemin hazırlayan işçi hareketlerinin varlığına karşı değil de, işçi hareketlerinin hiç ortaya çıkmamasına yönelik alınmış tedbir nitelikli bir yasal düzenleme olduğunu belirtmek daha isabetli olacaktır.⁴⁷

Polis Nizamnamesi'nin 12. maddesinde, işçi cemiyetlerinin def'i ve izalesiyle ihtilal vukuunun önünün kesilmesi, işini gücünü terk ederek işlerin durdu-

44 *Kanun-ı Esasi (Mevâdd-ı Muaddeleyi Şâmilidir), Mecmua-i Kavânin Cedide-i Osmânî* içinde, Matbaa-i Cihan, Dersaadet, 1909 (1327), s. 6-29.

45 1910 yılında Anadolu Demiryolu Şirketi işçileri tarafından kurulan işçi cemiyetinin aslında bir sendika olduğu ve kapatılması gerektiği yönünde yapılan başvurular sonrası Şura-yı Devlet, toplanma hakkının Kanun-ı Esasi ile tanınmış olduğunu belirterek talepleri geri çevirmişti. (ŞD. MLK. 1230/52. Lef. 4. 19 Haziran 1326. 2 Temmuz 1910.)

46 Sülker, *Dünyada ve Türkiyede İşçi Sınıfının Doğuşu*, s. 69; Erişçi, *a.g.e.*, s. 3; Fişek, *a.g.e.*, s. 43; Şişmanov, *a.g.e.*, s. 31.

47 Gülmez, "İşçi Sorunu ve Polis Mevzuatı: Fransa Örneği ve Polis Nizamı'nın 12nci Maddesi", *a.g.e.*, s. 125 ve s. 132; Çeçen, *a.g.e.*, s. 2.

rulmasını amaçlayan işçilerin cezalandırılması gibi işçi hareketlerinin engellenmesine yönelik tedbirler polisin görevi olarak belirtilmişti.⁴⁸ Sadece İstanbul için çıkarılan ve bir yıl yürürlükte kalabilen 1845 Polis Nizamnamesi, Fransız yasalarından, 12. madde ise 1 Temmuz 1800 tarihli Fransa'daki benzer kanundan, yani *12 Messidor an VIII*'nin 10. maddesinden yararlanılarak hazırlanmıştı.⁴⁹ Bu da Osmanlı'nın düzenlemenin ilgili maddesini değişiklik yapmadan çevirerek aldığı ve düzenlemenin somut herhangi bir geçmişe dayanmadığı görüşlerine neden olmaktadır. Düzenlemeyle ilgili literatürdeki tartışmalara değinen Gülmez, 1845 öncesi işçi hareketlerinin var olduğu ve devleti böyle bir yasa hazırlamaya ittiği görüşlerine karşı, bu madenin, özellikle o döneme ait tarihi kayıtlardan somut işçi hareketleriyle desteklenmemesi halinde pek büyütülmemesi ve erken dönemde işçi sınıfının, ya da işçi örgütlenmelerinin bulunduğuna yönelik bir delil olarak sunulmaması yönünde fikir belirtmişti.⁵⁰ Döneme ilişkin devlet kayıtlarında, ücretlerinin ödenmemesi nedeniyle *sızlanma* şeklinde şikâyetini belirten ve bu şikâyeti de herhangi bir eyleme dönüştürmeyen belgeler dışında somut olaylara çok sınırlı sayıda rastlayabildiğimiz için, kanımızca Gülmez'in görüşü düzenlemenin mahiyeti için oldukça açıklayıcıdır.

1908-1909 Ta'til-i Eşgal Kanunu

1908 Ağustos ve Eylül aylarında gazetelerin hemen tamamının birkaç sütunu grevlerle ilgili haberlere ayrılmıştı. Dönemin gazetelerinden *İkdam*'da da belirtildiği gibi, bu durum önceleri çalışanların haklarını araması şeklinde görülüp haklı bulunmuştu. Ancak grevlerin hızla artması ve her alana yayılması, çalışanların hak ve çıkarlarını güçlendirmekten ziyade, grev yapmayı sanki bir âdet haline getirdikleri ve grevlerin bir illet haline geldiği şeklinde değerlendirilmişti. Grevlerin sadece çalışanlar ve şirket yönetimini ilgilendiren bir mesele olmadığı, toplumun geneli ve ülkenin durumunu da yakından ilgilendirdiği, bu nedenle grev kararı alınırken bunlara da dikkat edilmesi talep edilerek grevcilere tepki gösterilmeye başlanmıştı.⁵¹

Yönetimdeki İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin yayın organı *İttihad ve Terakki* gazetesinde de, hızla artan grevler sonrası tepki gösterilmişti. Gaze-

48 Yazgan, *a.g.e.*, s. 21-33.

49 Gülmez, "İşçi Sorunu ve Polis Mevzuatı: Fransa Örneği ve Polis Nizamı'nın 12nci Maddesi", *a.g.e.*, s. 125, s. 132. Fransa'da işçi hareketlerine polis nizamnamelerinde yer verilmesi, 1845 tarihli Osmanlı Polis Nizamnamesi'nin Fransa'daki benzerleriyle karşılaştırılması ve Osmanlı emek tarihiyle ilgili erken dönem literatürde hükümle ilgili tartışmalar için Gülmez'in bu makalesi oldukça açıklayıcıdır.

50 *A.e.*, s. 115, 123, 129-130.

51 "Grevler ve Netâyici", *İkdam*, No: 5141, 16 Eylül 1908, s. 1.

te, işçilerin grev yapınca, biraz seslerini artırınca talepleri kabul edilecekmiş gibi iş bıraktıklarını iddia ederek grevci işçileri eleştirmişti. İşçilerin taleplerinin kabul edilemeyecek derecede ağır, hatta Avrupa'daki eski sosyalistlerin bile talep etmeyeceği şekilde ağır şahsî ve malî istekler olduğunu ileri sürmüştü.⁵²

Yeni Asır gazetesi ise, her gün onlarca grev haberi yayınladıktan sonra, "hürriyet sadece ittifak eden işçiler için değildir!... böyle giderse grev yapmamış hiçbir işçi sınıfı kalmayacak. Artık bu grev oyununa bir son verilmelidir..." diyerek yoğun grev dalgasına karşı hükümeti göreve çağırmıştı.⁵³ Gazetenin bir sonraki sayısında, ekonomik ve ticarî hayata olumsuz etkileri yanında, grevci işçiler ve grevlerin yürütülmesiyle ilgili birtakım şikâyetlere de yer verilmişti. Grevci işçilerin greve katılmayan diğer işçileri tehdit ve saldırılarla engellemesi, işverenlerin mallarına ve fabrikalara zarar vererek grevi şiddet içerikli bir eyleme dönüştürmeleri, önceden haber vermeden, işveren tarafıyla herhangi bir müzakere yapmadan aniden greve başlamaları, taleplerinin makul seviyelerde olmaması ve katlanılamayacak derecede ağır madde yük öngörmesi, yeni bir döneme giren ve istikrar arayışında olan ülkenin şartlarını göz önüne almayarak sadece kendi çıkarlarını gözetmeleri, yabancı sermayeyi, özellikle de ülkede yatırım yapmayı düşünen Avrupa sermayesini ürkütmeleri bu şikâyetlerin öne çıkanlarıydı.⁵⁴

Aynı dönemde *Servet-i Fünun*'da Mehmed Cavid de, artan grevler sonrası işçileri sosyal ve iktisadî terbiyeden yoksun olmak ve ülkenin sükûnet ve asayişe en fazla ihtiyaç duyduğu bir dönemde grevlerle bu durumu engellemekle suçluyordu.⁵⁵ *Tanin*'de Ahmed Muhtar ise, işçilerin grev yapmasını eleştirmekten ziyade hak verdiği yazısında grevlerin temel sebepleri ve niteliklerine değinirken, bu iş bırakma eylemlerinin olumsuz sonuçlarına da yer vererek yabancı rekabetine karşı yerel ekonomik unsurların güç kaybetmesini bu sonuçlardan biri olarak göstermekteydi.⁵⁶

Bu tepkilere devletin de katılması sonrası, meşrutiyyetin ilanından yaklaşık 2,5 ay gibi kısa bir süre geçtikten sonra 8 Ekim 1908'de, işçi örgütlenmesi ve hareketlerini kısıtlayıcı Ta'til-i Eşgal Muvakkat (geçici) Kanunu çıkarılmıştı. Kanun hazırlanırken Ticaret ve Nafia Nezareti'nin kanun gerekçesi olarak belirttiği sebepler de basında dile getirilen eleştirilerle oldukça benzerdi. Bakanlık, işçilerin birtakım aşırı ve garip istekler ileri sürerek üretimi durdur-

52 "Grevler", *İttihad ve Terakki*, No: 14, 24 Ağustos 1324, 6 Eylül 1908, s. 2.

53 "Selanik-Grevler", *Yeni Asır*, No: 1344, 27 Ağustos 1324, 9 Eylül 1908, s. 2.

54 M. Adil, "İcmâl-i Siyasi-Grevler", *Yeni Asır*, No: 1345, 28 Ağustos 1324, 10 Eylül 1908, s. 1.

55 Mehmed Cavid, "Ta'til-i Eşgal Meselesi", *Servet-i Fünun*, No: 21, 2 Ağustos 1324, 15 Ağustos 1908, s. 1.

56 Ahmed Muhtar, "Ta'til-i Eşgale Dair", *Tanin*, No: 65, 21 Eylül 1324, 4 Ekim 1908, s. 7.

maları, tahriklerle ticaret ve emniyeti sekteye uğratmaları, bu nedenle devletin malî itibar ve saygınlığının zayıflaması, siyasî durumun bozulması ve çöktürülmesi hususunda kötü amaçlar güdüldüğünü öne sürerek grev yapılmasını zorlaştıran bu düzenlemeyi savunmaktaydı.⁵⁷

Meclis-i Mebusan'da görüşülürken kanunun çıkarılma nedenleri daha geniş kapsamlı ele alınmış ve kanuna ihtiyaç duyulmasının sebebi özetle şu şekilde ifade edilmişti: "Bireysel olarak bir işçi çalışma şartlarından ve durumundan memnun olmadığı halde işi bırakmakta özgür olduğu gibi, işverenle sorun yaşamaları halinde işçilerin bir bütün halinde de bu hakkı kullanmaları ve grev yapmaları gayet doğaldır. Ancak her ne sebep ve suretle olursa olsun, ticaret ve ekonomide bir durgunluk oluşturacağı için, bu hakkın kullanımını belirli kanunî hükümlere bağlanmalıdır. Ayrıca grev zamanında genel asayişin korunması ve grevciler dışındaki bireylerin serbest hareket edebilmelerinin sağlanması devletin görevleri arasındadır. Bu nedenle Ta'til-i Eşgal Kanunu'na ihtiyaç olduğu açıktır."⁵⁸

Kanunun çıkarılması sürecinde taraflar ve tartışmalar

Mehmed Cavid Bey, grev meselesi ve Ta'til-i Eşgal Kanunu görüşmelerinin Meclis-i Mebusan'da hiç umulmadık ve beklenmedik biçimde önemli bir tartışma ortamı yarattığını belirtmişti. Özellikle meclisteki sosyalist mebuslar, ilk defa iktisadî görüşlerini açıklayabilecekleri bir konunun gündeme gelmesi üzerine sosyalizm üzerine uzun süre konuşmuşlar ve hatta mecliste kırmızı sosyalist bayraklar açmışlardı. Grevleri yasaklayıcı bu kanunî düzenleme yerine, genel bir işçi kanunu yapılmasını teklif etmişlerdi. Cavid Bey birkaç saat süren çok teorik, ama bir o kadar da faydalı bir görüşme yapıldığını belirtmişti.⁵⁹

Cavid Bey kanunla grev ve sendikaların yasaklanmak istenmesinin, sosyalizmin yaygınlaşması ve yabancı sermayenin kaçacağı korkularından kaynaklandığını ileri sürmüştü. Ancak buna rağmen, sendika ve grevlerin serbest bırakılmasından yana taraf olduğunu; bireylerin nasıl çalışma ve çalışmamayı seçme özgürlükleri varsa, bu hakkın bir araya gelmiş, yani örgütlenmiş yüzlerce, binlerce işçi için de geçerli olması gerektiğini ifade etmişti. Ayrıca sendikaların sadece grevler yapan, işçiler ve halkı galeyana, huzursuzluğa sevk eden örgütler gibi algılanmaması gerektiğini, çünkü olumlu değer-

57 Yazgan, a.g.e., s. 37.

58 "Ta'til-i Eşgal Layiha-i Kanuniyesi Hakkında Encümence Kaleme Alınan Mazbata", *Meclis-i Mebusan-ı Osmanî Birinci Devre 1324-1325 İctimai* içinde, Matbaa-i Amire, ŞD. TNZ. 545/13.

59 Mehmed Cavid, "Neşriyat ve Vakâ-yi İktisadiye", 26 Mayıs 1325, 8 Haziran 1909, *Ulum-ı İktisadiye ve İctimaiye Mecmuası*, C. 2, S. 6, 1325-1909, s. 266-267.

lendirilmesi halinde işçilerin maddi manevi gelişimi için oldukça faydalı olabileceğini belirtmişti.⁶⁰

Kanunun özellikle kamuya yönelik faaliyette bulunan üretim birimlerinde sendika kurulmasının yasaklanmasına yönelik hükümleri büyük tartışmalara neden olmuştu. Maddeyle ilgili hükümet adına konuşan Nafia Nezareti Mektupçusu Ali Bey, sendikaların siyasi mahzurlarından bahsettikten sonra, “Ey mebusan-ı kirâm! Vicdanınıza müracaat ediyorum. 30 milyon Osmanlının istirahati sizin dudaklarınız arasından çıkacak karara bağlıdır. 30 sene baskı altında ezilen ülkeyi, sendikaların kurulmasına izin vermekle tahrip etmeyelim” diyerek sendikalara karşı hükümetin bakışını ve duyulan korkuyu ifade etmiş, meşrutiyetin ilanı sonrası yaşanan yoğun grev dalgasının devlet katında yarattığı olumsuzluğu ortaya koymuştu. Mebuslardan Varteks Efendi sendikaların yasaklanması talebine yoğun bir itiraz gösterirken, Halil Bey ise, Fransa örneğinde olduğu gibi sadece sendikaların değil, kamuya yönelik hizmette bulunan şirketlerde grevlerin bile yasaklanması gerektiği yönünde tam tersi bir görüş bildirmişti. Tartışmalar sonrası yapılan oylamada 33 ret oyuna karşın 133 kabul oyuyla, kamuya yönelik faaliyette bulunan işletmelerde sendika kurulmasının yasaklanmasına yönelik 8. madde kabul edilmişti. Kanunun kalan maddeleri ise hızlı bir şekilde kabul edilmişti.⁶¹

İşçi kesimi de kendilerini çok yakından ilgilendiren bu kanunun yapılış ve yürürlüğe girme aşamasında ilgisiz kalmamış, gerek mitinglerle, gerekse devlet makamlarına başvurup görüşmeler yaparak düzenlemeye müdahale etmeye çalışmışlardı. 1908 Ekim ayında Geçici Ta'til-i Eşgal Kanunu'na yönelik hazırlıklar yapıldığı dönemde, Anadolu Osmanlı Demiryolları Şimendifer Kumpanyası çalışanları tarafından kanunun hazırlanmasında etkin rol oynayan Ticaret ve Nafia Nazırı Gabriel Noradunkyan'a büyük tepki gösterilmişti. Hazırlanan kanun tasarisının Kanun-ı Esasi'ye kesinlikle aykırı olduğunu ileri süren işçiler, meşrutiyet idaresinin hiçbir ülkede grevleri engellemeyeceğini ileri sürerek, bu düzenlemeyi ülkenin yönetiliş biçimine de aykırı görmüşlerdi.⁶²

1909'da ise, Ta'til-i Eşgal Kanunu Meclis-i Mebusan'da müzakere edilirken, Hüdavendigâr Vilayetindeki Karesi'de bulunan maden işçileri namına görüşmeler yapmak üzere Dahiliye Nezareti'ne gelen Anastase adlı işçi, bu kanunun işçi haklarını kesinlikle korumadığını ileri sürmüş ve işçilerin tep-

60 A.e., s. 268-269.

61 “Meclis-i Mebusan'da-4 Temmuz 1325 Cumartesi”, *Tanin*, No: 315, 5 Temmuz 1325, 18 Temmuz 1909, s. 2. Ta'til-i Eşgal Kanunu ile ilgili Meclis-i Mebusan'da yapılan görüşmelerin tam metinleri için bkz. Gündüz Ökçün, *Ta'til-i Eşgal Kanunu, 1909 Belgeler-Yorumlar*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1982, s. 15-132.

62 *Servet-i Fünun*, No: 129, 6 TE 1324, 19 Ekim 1908, s. 4.

kilerini iletmişti.⁶³ Ta'til-i Eşgal Kanunu'na yönelik işçiler tarafından en büyük ve organize itirazsa sosyalist işçi örgütleri öncülüğünde Selanik'te yapılmıştı. Sadrazam tarafından *Osmanlı'da ilk defa böyle bir gösteri düzenlenmektedir!* şeklinde nitelenen bir miting yapılmış ve 6.000 işçi sendika ve grevleri engelleyeceği düşüncesiyle kanuna karşı çıkmıştı. İşçi eyleminin ana amacı, daha önce geçici olarak çıkarılmış Ta'til-i Eşgal Yasası'nın daimi hale getirilmesini önlemektir. Mitinge; sigara kağıdı fabrikalarının işçileri, sabun işçileri, mağaza çalışanları ve komiler, dizgiciler, marangozlar, kunduracılar, hammallar, tütün işçileri, Şark Demiryolları Kumpanyası çalışanları, tramvay şirketi çalışanları, havagazı şirketi çalışanları, terziler, yani Selanik işçilerinin hemen tüm kesimlerinden çalışanlar katılmıştı.⁶⁴

Mitingde, Ta'til-i Eşgal Kanunu'nun Kanun-ı Esasi'ye aykırı olarak toplanma ve cemiyetleşme (sendikalaşma) hakkını yok ettiği ileri sürülerek, hükümetin sendikaları yasal olarak tanınması gerektiği ileri sürülmüştü. Rumca, Musevice, Bulgarca ve Türkçe konuşmaların yapıldığı ve sosyalistler öncülüğünde işçilerin bir gövde gösterisine dönüşen mitingde ortaya çıkan dayanışmanın Ta'til-i Eşgal Yasası'nın çıkarılmasını engelleyici biçimde kullanılabilmesi için de çeşitli kararlar alınmıştı. Meclis-i Mebusan'da yasa görüşmeleri sırasında işçilerin haklarını koruyan mebuslara teşekkür edilmesi; işçilerin Kanun-ı Esasi ve II. Meşrutiyet sonrası ilan edilmiş haklarını geri almaya çalışan Dahiliye Nazırı Ferid Paşa ve aynı görüşteki diğer mebuslara tepki gösterilmesi; bu tepki ve teşekkürlerle, yasanın çıkmaması için yapılacak propaganda çalışmalarının da Osmanlı genelindeki tüm gazetelere, işçi örgütlerine ve Meclis-i Mebusan Reisliğine gönderilmesi kararlaştırılmıştı.⁶⁵ Ancak işçilerin gerek 1908, gerekse 1909'da gösterdikleri tepki ve gerçekleştirdikleri eylemler yasanın çıkmasına engel olamamıştı.

Kanun metni

8 Ekim 1908'de çıkarılan Ta'til-i Eşgal Cemiyetleri Kanun-ı Muvakkati,⁶⁶ adından da anlaşılacağı üzere, üretim ve işin durmasına neden olan cemiyetleri hedef almaktaydı. Dönem incelendiğinde, ayrıca ilk düzenlemede işveren cemiyetleri ve sendikalarıyla ilgili herhangi bir hükme yer verilmemiş olması da hesaba katılırsa, kanunda belirtilen bu cemiyetlerin, işçi örgütleri, yani grev

63 DH. MKT. 2874/43. 24 C 1327. 13 Temmuz 1909.

64 DH. MKT. 2880/29. 1 B 1327. 19 Temmuz 1909; Dumont, "Osmanlı Sosyalizminin Doğuşu", *a.g.e.*, s. 209.

65 BEO. 3584/268795. 9 C 1327. 28 Haziran 1909.

66 DÜSTUR, Tertip 2, C. 1, s. 88-90; "Ta'til-i Eşgal Hakkında Kanun Layihası", *İttihad ve Terakki*, No: 33, 7 TE 1324, 20 Ekim 1908, s. 4; *Ahenk*, No: 3731, 4 Teşrinievvel 1324, 17 Ekim 1908, s. 3-4.

yapan işçi sendikaları olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim ta'til-i eşgal terimi, Osmanlı devlet kayıtlarında üretimin sadece işçi nedenli sebeplerle durması değil de, işveren kaynaklı, uygun olmayan havalar veya savaşılar gibi olağanüstü dönemler sebebiyle de durması anlamında kullanılabilmekteydi. Ancak özellikle 1908 sonrasında grev hareketleriyle tanışılmasıyla birlikte, bu terim daha yoğun olarak grev anlamında kullanılmaya başlanacaktı. Aşağıda da görüleceği üzere, kanunun birinci maddesinde, işçi ve işveren tarafları arasında bir anlaşmazlık olması halinde işçi tarafı 3 vekil seçerek bakanlığa taleplerini bildirmeye zorunludur denilerek, ta'til-i eşgalin, yani işin durmasının sebebi olarak işveren tarafı değil, işçiler görüldüğü ortaya konmaktaydı.

Meclisin açılmasını beklemeden yapılan bu kanun, dolayısıyla geçici bir kanun olmuştu. Seçimler yapıldıktan ve resmî hükümet kurulduktan sonra da, 9 Ağustos 1909'da Ta'til-i Eşgal Kanunu çıkarılmıştı. Böylece, 1909 yılı itibariyle Osmanlı çalışma hayatı, işçi ve işveren her iki tarafın da iş uyuşmazlıklarında izlemesi gereken prosedürün yasal altyapısının ilk kez oluşturulduğu yeni bir döneme geçmişti. 1909 yılındaki düzenleme, 1908'deki geçici düzenlemeyi de kapsadığı ve herhangi bir çıkarma olmadığı, aksine fazladan hükümler getirdiği için, geçici düzenlemenin metnine yer vermeyeceğiz. Bunun yerine 1909 kanununda geçici kanuna göre var olan farklılıkları, aşağıda italik olarak işaretleyeceğiz. 1909'da yürürlüğe giren Ta'til-i Eşgal Kanunu'nun hükümleri günümüz Türkçesiyle sadeleştirilmiş olarak şu şekildedir.⁶⁷

1. Md.: Hükümetten ruhsat veya imtiyaz olarak demiryolu, tramvay, liman ve aydınlatma işleri gibi kamuya yönelik bir hizmetle mükellef bulunan her türlü şirketlerle çalışanları arasında istihdam şartlarına dair anlaşmazlıklar olması halinde, çalışanlar 3 vekil seçmeye mecburdur. Bu vekiller Ticaret ve Nafia Bakanlığına 2 nüsha olarak takdim edecekleri dilekçeyle söz konusu anlaşmazlığın mahiyet ve sebeplerini açıklayacaklardır.

2. Md.: Çalışanların talepleri arasında, şirketin her ne suretle olursa olsun muamelatına müdahaleye ve yönetim işleriyle nizamlarını teftişe dair hiçbir talep bulunmayacaktır. *Ancak emeklilik (tekaüd) ve yardım (iane) sandıklarına ve kendi hukuklarına yönelik durumlar istisnadır.*

3. Md.: Bakanlık dilekçenin takdim tarihinden itibaren *en fazla üç gün içinde bir nüshasını ilgili şirkete tebliğ edecek ve şirket yönetimi en fazla bir hafta içinde 3 kişi tayin ederek isim ve hüviyetlerini bakanlığa haber verecektir.* Bu süre geçmesine rağmen *gerekli kişiler tayin edilmediği ve haber verilmediği takdirde, çalışanların talepleri kayıtsız şartsız kabul edilmiş sayılır.*

67 DÜSTUR, 2. Tertip, C. 1, s. 433-436; I. KAN. 6/1327B-08. 22 B 1327, 9 Ağustos 1909; "Ta'til-i Eşgal Hakkında Nizamname Suretidir", *Mecmua-i Kavanin-i Cedide-i Osmaniye'den Cemiyetler ve Ta'til-i Eşgal Nizamnamesi*, Matbaa-i Kütübhaneye-i Cihan, Dersaadet, 1327-1909. s. 5-8.

4. Md.: Bakanlık da söz konusu bir hafta içinde aynı şekilde bir memur tayin edecek, ilgili memur önceki madde gereğince Bakanlığa haber verilen tarihten itibaren üç gün içinde iki tarafın vekillerini kendi başkanlığı altında bir anlaşma heyeti suretinde toplantıya davet edecektir. İki taraf vekilleri davete mazeretsiz icabet etmedikleri takdirde, vekilleri gelmeyen taraf anlaşma istememiş kabul edilecektir.

5. Md.: Anlaşma maddelerinin iki tarafın da katılımıyla kararlaştırılması halinde anlaşma suretini açıklayan bir kıta zabıtname düzenlenerek iki tarafın vekillerince imzalanacak ve alt tarafı memur tarafından onaylanacaktır.

6. Md.: İki taraf anlaşamadıkları takdirde çalışanlar grev yapmakta serbesttir. Ancak çalışma özgürlüğüne aykırı (üretimin devamını engelleyici) her türlü davranış ve harekette bulunulması ve gösteri yapılması kesinlikle yasaktır.

7. Md.: Anlaşma heyetinin zabıtnamesi gerek şirket, gerekse çalışanlar için geçerli ve bağlayıcıdır. Bununla birlikte şirket yönetimi zabıtname hükümlerini iyi niyetle icra ve tatbikten sakındığı takdirde, Bakanlık tarafından kendilerine bir ihtarname çekilerek söz konusu hükümleri uygulamaya davet edilecek ve bu ihbarnamenin tebliğinden 8 gün sonra her geçen gün için, itibari sermayesi 50.000 liraya kadar olan şirket kendi hesabına 25, 100.000 liraya kadar olan şirket aynı şekilde kendi hesabına olarak 50, 200.000 liraya kadar olan 100, 500.000 liraya kadar olan 150, 1.000.000 liraya kadar olan 200 ve daha fazla itibari sermayesi olan işletmeler 300 Osmanlı Lirası ödemeye mecbur olacaklardır. Bu para, ilgili çalışanlara ait emeklilik (tekaüd) ve yardım (iaine) sandıklarına ait olacak, bu sandıklar olmadığı takdirde çalışanlara maaş ve yevmiyeleri oranlarında dağıtılarak ödenecektir. İşletme yönetimleri bu tazminatı kendi rızalarıyla vermedikleri takdirde, hükmen tahsil olunur. İşçilerden herhangi birinin toplam tazminatı dava etmeye husumet hakkı vardır.

8. Md.: Kamuya yönelik hizmet sunan işletmelerde (umuma müteallik hi-demat ifa eden müessesatta) sendika kurulması yasaktır. Bu işletmelerde sendika kuran ve diğerlerinin çalışmasını engelleyen ve tahrik ve işgalde bulunarak ya da tehdit ederek ve zor ve şiddet kullanılarak hizmetin durmasına sebebiyet veren kişilerden; sendika kuran ve diğerlerinin çalışmasını engelleyenler ve tahrik ve işgalde bulunarak greve sebebiyet verenler 1 haftadan 6 aya kadar hapis veyahut kendilerinden 1 Liradan 25 Liraya kadar para cezası alınacak; tehdit ederek ve zor ve şiddet kullanılarak hizmetin durmasına sebebiyet verenler de 1 aydan 1 seneye kadar hapis ve 1 Liradan 50 Liraya kadar para cezası ile cezalandırılacaktır. Bu yüzden emval ve emlake zarar verilirse, söz konusu zarar sebep olanlara tazmin ettirilecek ve bu cezalardan daha ağır cezayı gerektiren bir suç işleyenler hakkında ceza kanununda düzenlenmiş olan cezalarla cezalandırılacaktır.

Aralarında sendika kuran umumi işletmelerin her birinden 50 Liradan 300 Liraya kadar para cezası alınacaktır.

9. Md.: *Bu kanun dairesinde müracaat etmeden ve sonucu beklemeden veya beşinci madde gereğince bir anlaşma kararlaştırılmışken kamuya yönelik bir hizmetin durmasına iştirak edecek kişiler, 24 saatten 1 haftaya kadar hapis ve 25 kuruştan 100 kuruşa kadar para cezası ile cezalandırılacaklardır.*

10. Md.: Genel hizmetlerin (hidmet-i umumiye) *istikrarının temini için gerektiği halde güvenlik güçleri (kuvve-i umumiye) kullanılacak, savaş veya savaş tehlikesi hallerinde hükümet çalışanların taleplerinin incelenmesini erteleme ve durdurma hakkına sahip olacaktır.*

11. Md.: Kamuya yönelik hizmet sunan işletmelerde bu kanunun yayınlanmasından önce *gerek çalışanlar ve gerek sermayedarlar tarafından kurulmuş olan sendikalar, bu kanunun yayınlanmasıyla birlikte fesh edilmişlerdir.*

12. Md.: Vilayetlerde işleyen işletmelerle çalışanları arasındaki anlaşmazlıklar, ihtiyaç halinde ilgili bölgede, yukarıda belirtilmiş olan tarzda oluşturulacak anlaşma heyeti tarafından halledilecek ve bu doğrultuda Ticaret ve Nafia Nazırı'na ait işlemler *mahallin en büyük mülkiye memuru tarafından yerine getirilecektir.*

13. Md.: Bu kanunun uygulanmasından Dahiliye, Adliye ve Ticaret ve Nafia Bakanlıkları sorumludur.

Her iki kanunun da ana amacı, iş uyuşmazlıklarının bir yasa denetim altına alınmasıydı. Yani işçilerin olası bir anlaşmazlık halinde hemen greve çıkabilmelerini engellemekte, ilk olarak müzakere sürecinin işletilmesini garanti altına almaktaydı. Ancak taraflar açısından değerlendirecek olursak, kamuya yönelik hizmetlerde sendika kurulmasını yasaklaması, grevleri belli bir zamana yayarak işverenlere grevciler yerine yeni işçi istihdamı gibi tedbirler alma zamanı tanınması, belirlenen para cezalarının bir işçinin uzun yıllar çalışsa da biriktiremeyeceği kadar yüksek olması, devletin bu yasal düzenlemelerde işveren lehinde ve işçi aleyhinde tavır takındığını göstermekteydi. Şüphesiz halkın ve ekonominin geneli için, bir ülkede grev ya da sendikaları düzenleyen ve yasal altyapısını kuran bir kanunun hiç olmaması, bu tarz kısıtlayıcı bir kanunun varlığından daha kötü olacaktır. Ancak bu kanun da getirdiği yeniliklerle, 1908 grevlerinin sorumlusu olarak işçilerin görüldüğünü ve faturanın da bu kesime kesildiğini açıkça göstermektedir.

Kanunun kapsamı

Ta'til-i Eşgal Kanunu'nun kapsamıyla ilgili olarak ilk söylenmesi gereken, kanunun hem işçileri, hem de işverenleri kapsadığıdır. Dolayısıyla bu kanun sadece işçilere, işçi sendikalarına ya da grevlere yönelik olarak hazırlanmış

bir yasa değildi. İşverenler ve işveren sendikaları da yasanın kapsamındaydı. Kamuya yönelik hizmet sunan işletmelerdeki işçiler için olduğu kadar, işverenler de sendika şeklinde örgütlenmeleri, ya da iş uyuşmazlıklarındaki sorumluluk ve yetkileri açısından bu kanunda düzenlenen hükümlere göre hareket etmek mecburiyetindeydi.

İşçiler açısından bakıldığında Ta'til-i Eşgal Kanunu tüm bağımlı çalışanları kapsamamıştı. Yasa kapsamına "Hükümetten ruhsat veya imtiyaz olarak demiryolu, tramvay, liman ve aydınlatma işleri gibi kamuya yönelik bir hizmetle mükellef bulunan her türlü şirketlerle çalışanları...", yani kamuya yönelik hizmet veren kuruluşlarda çalışanlar alınmıştı. Bu şirketler dışında kalan, yani hükümet ruhsatıyla ya da imtiyazla kurulmamış şirketlerde çalışan işçiler grev yapmak istediklerinde, ya da sendika kurmak istediklerinde bu kanunla yükümlü değillerdi. İmtiyaz ya da ruhsatlı şirketlerin tümü de yasa kapsamında olmayıp, demiryolu, tramvay, limanlar ve aydınlatma işlerindeki gibi kamuya yönelik hizmet sunan şirketler kastedilmekteydi. Ancak bu yorumu kanunun kapsamı çalışanlar açısından çok sınırlıdır şeklinde de algılamamak gerekir, çünkü Osmanlı'da işçi örgütlerinin daha yoğun olduğu işletmeler kanunda belirtilen özellikle demiryolu, tramvay, limanlar ve aydınlatma alanlarındaki şirketler olup, grevler de bu şirketlerin işçilerince oldukça sık başvuru bir silahtı. Kanunun bu kapsamı, Ekim 1908'de *İttihad ve Terakki* gazetesinde şu şekilde ifade edilmişti: "Ta'til-i Eşgale dair olan bu kanun layihası yalnız genel işletmeleri, yani hükümetten imtiyaz olarak kurulan şirketleri dikkate almıştır. Ne doğrudan doğruya hükümet tarafından yönetilen işletmeler, ne de özel işletmeler hakkında hiçbir hüküm ve şart içermez..."⁶⁸

Kamu hizmeti sunan, yani genele yönelik hizmette bulunan işletmeler dışında kalan kuruluşlar kanunun kapsamında değildi, dolayısıyla buralarda grev yapmak yasaklanmamıştı. Kamu hizmeti sunan ibaresinden devlete ait kamu üretim birimlerinde grevin yasaklandığı anlamını da çıkarmamalıyız. Çünkü kanun, kamu hizmeti sunan işletmeler kastıyla, devletten resmî izin ya da imtiyaz almış olan demiryolu, tramvay, liman ve aydınlatma işleriyle ilgili işletmeler dışındaki işletmeleri kapsamamaktaydı. Tamamen devlete ait bir üretim birimi olarak Tersane-i Âmire'de işçilerin kanunun ilanından sonra 1909 yılında⁶⁹ ve 1913 yılında⁷⁰ grev yapmalarına rağmen haklarında bu

68 "İttihad ve Terakki", *İttihad ve Terakki*, No: 33, 7 TE 1324, 20 Ekim 1908.

69 *DH. EO. 547/113. 27 RA 1327. 18 Nisan 1909.*

70 "Tersanede Grev", *Tanin*, No: 1716, 28 Ağustos 1329, 10 Eylül 1913, s. 3. Kanunun neyi kapsadığından ziyade, neyi kapsamadığı da 1910'larda tartışma konusu olabiliyordu. Nitekim kanunla ilgili ilginç yorumlardan birini, 1909 yılında Trabzonlu işçilerin bir sorusu üzerine görmekteyiz. Tütün işçiliğiyle geçimini sağlayan Trabzonlu işçiler, bölgenin önemli tüccarlarından Nemlizedeler'in o yıl tütün işleri için vilayet dışından işçi getireceğini öğrenince durumu Valiliğe şikâyet etmişlerdi. Dışarıdan işçi gelmesi halinde kendilerinin son derece zor durumda kalaca-

kanunun uygulanmaması da, kanun kapsamında mülkiyeti devlete ait olan işletmelerin yer almadığını göstermektedir.

Yasada belirtilen *hidemat-ı umumiye*, yani kamuya veya genele yönelik hizmetler olarak ifade edilebilecek ibare, sonraki yıllarda da tartışma konusu olmuştu.⁷¹ 1912 yılında İstanbul'da binek ve yük arabacıları ile araba tamir ve üretim işlerinde çalışan işçiler tarafından grev ilan edilmişti. Grevciler, kayıkçılar ve mavnacıları da eylemlerine katılmaya davet ederek grevin kapsamını genişletmeye teşebbüs etmişti. İstanbul Belediyesi ve Sadrazam, bölgede tüm ticarî işleyişin durduğunu ve bu nedenle genele yönelik bir zararın söz konusu olduğunu belirterek grevcilere karşı Ta'til-i Eşgal Kanunu'nda belirtilen ceza hükümlerinin (para ve hapis cezası) uygulanması talebinde bulunmuştu.⁷² Özellikle Sadrazam tarafından yapılan yorum incelendiğinde "kamuya yönelik hizmet", yani o dönemki ifadesiyle umumî müteallik hidemat ibaresine, olayın sonucu üzerinden bakıldığını, yorumun da bu sonuç üzerinden yapıldığını görmekteyiz. Buna göre, bir grev yapıldığında grevi yapanın kim olduğuna değil de, grevin etki derecesine bakılmaktaydı.

Örneğin binek arabacılarının yaptığı bu grev Ta'til-i Eşgal Kanunu açısından incelenecek olursa; binek arabacıları, kayıkçılar, mavnacılar vb. diğer yük taşıyanlar devletten imtiyaz ya da resmî izin alarak kurulmuş demiryolu, liman, aydınlatma gibi alanlarda kamuya yönelik faaliyet sunan işletmelerden birinde çalışan işçiler değildi. Ancak bu işçilerin yaptığı grevin etki alanının büyümesiyle, ortaya çıkan zararın halkın genelini etkilemesi, İstanbul gibi bir bölgede ticarî ve ekonomik işleyişi sekteye uğratacak hale gelmesi, Sadrazam ve İstanbul Belediyesi gibi kesimlerin genele-kamuya yönelik yorumu yapmalarına neden olmuştu. Sadrazam binek ve yük arabacılarıyla ilgili, bunlar hususen zaruri ve genel ihtiyaçlarda kullanılan nakliye araçlarıyla işledikleri için, *yaptıkları işler de genele-kamuya yönelik işler içine girer...* yorumunda bulunmuştu.⁷³ Bu yorum da beraberinde eyle-

gını belirten işçiler, mahalli yönetimin bu duruma engel olmasını istemişti. Konuyla ilgili Dahiliye Nezareti'yle yazışan Trabzon Vilayeti tarafından işçilere olumsuz cevap verilmesi kararlaştırılmıştı. Buna gerekçe olarak ise, Ta'til-i Eşgal Kanunu'nda tramvay, demiryolu, liman gibi kamuya yönelik hizmet sunan işletmelerin konu edildiği, bunlar dışındaki şirket ve tüccarların istihdam edebilecekleri işçiler hakkında herhangi bir hüküm olmaması gösterilmişti. (DH. MKT. 2898/14. 25 B 1327. 12 Ağustos 1909.) Halbuki tamamen iş uyuşmazlıklarına yönelik olarak işçi ve işveren arasında yaşanan anlaşmazlıklar halinde izlenecek süreci belirleyen Ta'til-i Eşgal Kanunu kapsamındaki şirketler için de istihdam edilecek işçilerin niteliği, yerli veya yabancı işçi getirilmesi hakkında hüküm belirten bir düzenleme değildi.

71 10 Şubat 1910 tarihli *İşçiler* gazetesinde de, hidemat-ı umumiye ve grev kavramlarının ne olduğunun kanunda tarif edilmemesi eleştirilmişti. (Ökçün, a.g.e., s. 153.)

72 BEO. 4090/306724. 19 L 1330. 1 Ekim 1912; BEO. 4091/306772. Lef. 2. 19 L 1330. 1 Ekim 1912.

73 ŞD. HU. 2817/15. 19 L 1330. 1 Ekim 1912.

mi Ta'til-i Eşgal Kanunu kapsamına sokmakta, dolayısıyla da işçiler için yasal sürece uyulmadan yapılan bir grev nedeniyle para ve hapis cezaları istenebilmektedir.

Bu iddiayı savunanlar karşısında Şura-yı Devlet gibi hukuk daireleri ise, yorumu direkt kanun metni üzerinden yaparak kanımızca daha doğru kararlar vermişti. Binek arabacıları için de yukarıdaki özgürlükçü yorumu kabul eden Şura-yı Devlet, imtiyazlı bir şirketin işçileri olmadıkları için, Ta'til-i Eşgal Kanunu hükümlerince grevcilere ceza verilemeyeceğini belirtmiş ve kanunun kapsamını net olarak belirtirken genişletilmesine de karşı çıkmıştı.⁷⁴

Kanunun kapsamına yönelik bu tartışmalar sadece kanunun ilk çıktığı dönemler ve hemen sonrasına mahsus olmamıştı. 1921 yılının Aralık ayı gibi geç bir dönemde, 1912'de binek arabacıları ve tamir işçilerinin yaşadığının bir benzeri İstanbul yazmacı işçilerinin grevinde de yaşanmıştı. İstanbul'da sayıları 3.000'e varan ve maddi şartlarının düzeltilmesi için grev başlatan işçilere Ta'til-i Eşgal Kanunu hükümlerini sebep gösteren polis müdahale etmiş ve grevcileri dağıtmıştı. İşçilerin şikâyeti üzerine Ticaret ve Ziraat Nezaretince hazırlanan raporda, 1912'de olduğu gibi 1921'de de kanunun sadece hükümetten resmî izin veya imtiyaz almış kamuya yönelik faaliyette bulunan işletmelerin işçilerinin yapacağı grevleri kapsadığı vurgulanmış ve polis müdahalesi yanlış bulunmuştu.⁷⁵

Sonuç olarak bu kanunun Osmanlı işçi veya çalışanlarının tamamını, ya da grev vb. tüm işçi hareketlerini kapsadığını, yani yasaklama yönünde ilgilendirdiğini ileri sürmek yanlış olacaktır. Nitekim binek arabacıları, hamallar, kayıkçılar, tütün işçileri veya her türlü özel sektör şirketinde çalışanlar için olduğu gibi, işçiler grev yapmakta serbestti. Bu serbestlikleri de bizzat Ta'til-i Eşgal Kanunu'nca korunmaktaydı. Çünkü diğer alanlarda grevleri hukuksal denetime alan kanun, kapsamına almadığı bu çalışanlar için grevleri de dolaylı olarak serbest bırakmıştı.

Kanundaki eksiklik-boşluklar ve eleştiriler

Kanunun kapsamı ve getirdikleriyle ilgili tartışmalar dışında, içerik ve metin açısından da birçok eksikliğe sahip olduğu o dönemde de sıkça tartışılmaktaydı. Örneğin kanun doğrudan etkilediği sendikalarla ilgili düzenlemeler getirmiş, sendikanın ne olduğu ya da tanımını belirtmemişti. (Çalışma hayatıyla ilgili ileride göreceğimiz diğer yasalarda da sendika tanımı yapılmamıştı.) Babanzade İsmail Hakkı bu durumla ilgili şöyle diyordu: *...İşte kanunda önemli, fahiş bir eksiklik! Şimdiye kadar ülkemizde bilinmeyen, Avrupa*

74 ŞD. TNZ. 2817/12. 18 L 1330. 30 Eylül 1912.

75 DH. I. UM. 19-19/1-29. Lef. 2. 12 KS 1338. 12 Ocak 1922.

usulü bir suçtan (sendika kurmak) bahsediliyor. Fakat bu suçun mahiyeti izah edilmiyor. Farzedin ki yasak bir fiili cezalandırmak için mahkemece takibat ve yargılama yapılsın. Mahkeme sendika lafzını kıyas ile tefsir ve medlulune (anlaşılan-anladığına) göre ceza tayin edemeyeceğinden bir sendikacının beraatına hüküm vermeye mecburdur. Mahkemelerimiz, “Diğer ülkelerin kanunlarından sendikanın mahiyeti şu şekilde anlaşılıyor!”, “Fransa kanunları bunun için şu açıklamayı yapmaktadır” diye bir fikir muhakemesi üzerine ceza tayin edemez... Bazıları sendika kelimesinin kanunda tanımlanmamasını, Fransızca olan kelimenin tarifinin gereksiz olduğu ve zaten anlamının açık olduğu şeklinde belirtiyor. Özellikle bizim ülkemizde sendika kelimesinin manasını ve bilhassa hukukî manasını acaba idrak eden ve anlayan kaç kişi vardır?”⁷⁶

Hakkı Bey’in bahsettiği bu boşluk kanun ve Osmanlı’da işçi örgütlenmelerinin hukukî durumu açısından gerçekten de önemli bir eksiklikti. Kanunun 8. maddesi kamuya yönelik hizmet sunan işletmelerde sendika kurulması yasaktır, önceden kurulmuş sendikalar fesh edilmiştir hükmünü getirirse de, sendika tanımını veya hangi cemiyetlerin, örgütlerin ne gibi koşullarda sendika olarak kabul edileceğini belirtmediği için, cemiyetlerle ilgili şirketler, yerel yönetim, çeşitli bakanlıklar ve devletin hukuk birimleri arasında dönem dönem tartışmalar yaşanmıştı. Sendika tanımının yapılmamış olması, isminde sendika ibaresi geçmeyen, ancak bir sendikanın yapacağı tüm faaliyetleri yerine getiren işçi cemiyetlerinin dahi kurulması ve faaliyette bulunmasını, bu faaliyetleri nedeniyle de şirketler tarafından şikâyet edilmesini beraberinde getirmişti.

Babanzade İsmail Hakkı Bey kanunla ilgili eksiklikleri saymaya devam etmekteydi. “Ta’til-i Eşgal Kanunu işçilerin grev yapmadan önce 3 vekil tayin edebileceklerini söylüyor. Düşünülebilir mi ki, işçiler bir cemiyete sahip olmadan vekil seçmeye muktedir olsunlar? ... Yine kanunumuz vekiller aracılığıyla anlaşma-çözüm yoluna başvurulduktan sonra anlaşmazlık devam ederse grev yapılabileceğini açıkça gösteriyor. İşçilerin grev yapmasına izin veren bir kanun düşünülebilir mi ki, o işçilerin cemiyet kurabilmelerini engellesin? Ce-

76 Babanzade İsmail Hakkı, “Sermaye ile Sa’y ve Amel”, Tanin, No: 658, 18 Haziran 1326, 1 Temmuz 1910, s. 1. İsmail Hakkı Bey’in Fransız kanunlarına atıf yapması sadece bir ülke örneği vermek için değildi. Anadolu Demiryolları Şirketi’nin aynı dönemdeki bir uygulamasından kaynaklanmaktaydı. Demiryolu işçileri tarafından kurulan kardeşlik cemiyeti unvanlı örgütün ısrarla bir sendika olduğu ve kapatılması gerektiğini belirten şirket yönetimi, devlete yazdığı ayrıntılı raporda sendika tanımını da Fransız kaynaklar üzerinden yapmaktaydı. Şirketin Nafia Nezareti’ne yazdığı dilekçesinde sendika şu şekilde tanımlanmaktaydı: *Sendika, aynı veya müşterek veya diğeri ile aynı seviyede olan sanayi erbabının meslekleri ile ilgili hak ve çıkarlarını korumak için faaliyet ve mesailerini birleştirmekten ibarettir.* (ŞD. MLK. 1230/20. Lef. 5/2. 27 Mart 1326. 9 Nisan 1910.) İsmail Hakkı Bey de bu yazısını, Anadolu Demiryolları işçilerinin kurduğu cemiyetle ilgili tartışmaların revaçta olduğu bir dönemde yazdığı için Fransa örneğini kullanmıştı.

miyet kurmadan, toplanılmadan, müzakere edilmeden, hatta mevcut bir teşkilat olmadan grev yapılabilir mi? Yoksa kanun burada da mı ne demek istediğini bilmiyor?”⁷⁷

Hakkı Bey, cemiyeti, yani bir örgütleri olmayan işçilerin vekil seçecek şekilde nasıl organize olabileceklerini sorgulamaktaydı. Hakikaten de grev unsuru, ilan edilmesinden hazırlıklarına, yürütülmesinden sonlandırılmasına kadar oldukça karmaşık ve sıkıntılı bir süreçtir. Örneğin 1.000 gibi yüksek sayıda işçisi olan bir şirkette işçilerin çalışma şartlarından rahatsız olduğu ve Ta'til-i Eşgal Kanunu'ndaki prosedürleri izlediklerini düşünelim. 1.000 işçi ilk olarak bir araya gelerek işverene karşı rahatsızlıkları üzerinde ittifak edecek, daha sonra bu rahatsızlıklarını ortak taleplere dökerek bir liste hazırlayacak, daha sonra bu listeyi sunması ve kendileri adına müzakere sürecini yürütmesi için aralarından üç kişiyi seçecek ve her bir işçi ayrı ayrı alınan kararlara katılma ya da katılmama yönünde karar hakkına sahip olacak! Tüm bu süreçlerin işçiler arasında sorunsuz halledildiğini düşünssek bile, bir grev başladığında bu greve tüm işçilerin katılıp katılmayacağı bir muammadır. Başlansa bile bazı işçiler çalışmadıkları için gelir kaybına daha fazla dayanamayıp da grevi sonlandırmak, diğerleri ise devam etmek istediğinde, çok sayıda karar alıcıdan kaynaklanan önemli bir sorun yaşanacaktır. Nitekim greve devam edilip edilmeyeceğine, sonlandırılıp sonlandırılmayacağına örgütsüz hareket eden çok sayıda işçinin nasıl karar verebileceği oldukça tartışmalıdır. Tüm bu cevapsız sorular, kanunda belirtilen kamuya yönelik hizmet sunan işletmelerde grev hareketlerini daha başlamadan öldürmek anlamına gelmekteydi. Dolayısıyla Hakkı Bey, bu tespitinde son derece haklıydı.

Fransa'daki benzerinden yapılan bir çeviri ile oluşturulan Ta'til-i Eşgal Kanunu'ndaki bu çelişkiler, yasal açıdan bir eksiklik olarak değerlendirilebileceği gibi, Osmanlı işçileri açısından bazı olumlu sonuçlar doğurmuştu. Nitekim sendika kuramaları da, işçiler yasal boşluklardan yararlanıp çeşitli isimlerle cemiyetler kurmuş ve toplu şekilde haklarını arayabilmişti. İane, teavün, kardeşlik cemiyetleri gibi isimlerle kurulan örgütler, kanundaki boşluklardan yararlanan işçilerin örgütlenmesini sürdürmesine imkân tanımıştı.

Ta'til-i Eşgal Kanunu ve sendika yasağı

Ta'til-i Eşgal Kanunu sonrası kamuya yönelik hizmet sunan işyerlerinde işçi sendikaları feshedilmiş ve yeni sendika kurulması yasaklanmıştı. Kanunda demiryolları, limanlar, tramvaylar, aydınlatma işleri gibi kamuya yönelik hizmet sunan işyerleri ve müesseselerde sendika kurulmasının yasak olduğu açıkça belirtilmişti. Şark Demiryolları'nda 1908 Ekim ayında işçiler

grev yapmak için hazırlıklara başlayınca Dahiliye Nezareti, “kamuya yönelik hizmetlerde bulunan demiryolu gibi alanlarda sendika kurulmasının Ta’til-i Eşgal Kanunu ile yasaklanmış olduğunu” belirterek, Şark Demiryolları’nın Edirne Vilayeti’nde kalan kısımlarındaki işçilerin sendikasının kapatılmasını belirtmiş ve bu açık yasağa değinmişti.⁷⁸

Ta’til-i Eşgal Kanunu’nun Osmanlı’da tüm sendikaları yasakladığı ileri sürülebilmektedir.⁷⁹ Ancak kanun Osmanlı’da tüm sendikaları yasaklamamıştı. Sadece demiryolu, tramvay, limanlar, aydınlatma gibi genele yönelik hizmetler sunan, yani kamu yararına yönelik üretim yapan şirketlerde sendika kurulmasını yasaklamıştı. Ocak 1912’de Şura-yı Devlet Tanzimat Dairesi serbestlik yönündeki görüşünü şu şekilde belirtilmiş: “*Binaen aleyh, bugün memnu’ (yasak) olan sendikalar, Ta’til-i Eşgal Kanununun sekizinci maddesi mucebince teşekkül eden sendikalar olup bundan maadasının (başkasının)... memnu olmadığı...*” denilerek sendikaların tamamen yasak olmadığı teyit edilmişti.⁸⁰ Ancak Şura-yı Devlet’in bu özgürlükçü yorumunun tüm devlet makamları tarafından paylaşılmadığını aşağıda göreceğiz.

Osmanlı’da işçi cemiyetleri arasında resmî adında, özellikle Osmanlıca adında sendika ibaresine yer veren cemiyetlere çok az rastlanmaktadır. Bunlardan biri, 1910 yılında kurulan *Şemsiye İşçileri Sendikası*’ydı. Sosyalist işçiler tarafından kurulan sendika, İstanbul Valiliği’ne nizamnamesini sunarak ilmühaber almıştı. Ancak Beyoğlu Mutasarrıflığı, ilmühaberinin kendileri tarafından verilmesi gerektiğini, Beyoğlu sınırlarında daha önce kurulmuş cemiyetlerin kendilerine başvuru yaparken İstanbul Valiliği’nin bu başvuruyu kabul etmesinin yanlış olduğunu iddia etmiş ve ilmühaberi geri almıştı. Sosyalist gazetelerin bu durumu haber yapması ve mutasarrıfı eleştirmeleri, mecliste de sosyalist vekiller aracılığıyla konunun gündeme taşınması sonrası, konu Dahiliye Nezareti Hukuk Müşavirliği’nde görüşülmüştü. Hukuk Müşavirliği, Şemsiye İşçileri Sendikası’nın kurulup kurulmaması için inceleme yaptıktan sonra, kanunun sadece kamuya yönelik hizmet sunan işletmelerde sendika kurulmasını yasakladığını, şemsiye işçiliği kamuya yönelik bir hizmet olmadığı için, işçilerin sendika kurmak için ilmühaber almalarına da gerek olmadığını belirterek, açık şekilde kanunun sendikaları tamamen yasaklamadığını ilan etmişti.⁸¹

78 DH. MKT. 2630/47. 17 N 1326. 10 Ekim 1908. Şark Demiryolları işçileri 1911 yılında örgütlenme girişimi başlattığında bölgeden daha önce kapatılan işçi sendikasının yeniden açılmaya çalışılması şeklinde bilgi gelmişti. (DH. EUM. KADL. 15/25. 25 RA 1329. 26 Mart 1911.) Bu iki kayıt, demiryollarında kurulmuş bir sendikanın Ta’til-i Eşgal Kanunu sonrası kapatıldığını göstermekteydi.

79 Sülker, *Türkiye’de Sendikacılık*, s. 16; Şişinanov, a.g.e., s. 41; Fişek, a.g.e., s. 51.

80 BEO. 4056/304145. Lef. 2. 11 Haziran 1328. 24 Ocak 1912.

81 DH. ID. 107/13. 25 TS 1326. 8 Aralık 1910.

İşçi örgütlenmesi ve sendikaların yasak olup olmadığı açısından inceleyecek olursak, ilk olarak Ta'til-i Eşgal Kanunu kamuya yönelik hizmet sunan işletmelerde sendika kurulmasını *yasaklayan*, kamuya yönelik olmayan alanlarda faaliyette bulunan işletmelerde ise sendika kurulmasını *yasaklamayan* bir kanundur. (Yasaklamayan kavramını özellikle kullanıyoruz. Bu kavramdan, yasaklamadığı için izin vermiştir, ya da serbestlik tanımıştır şeklinde bir anlam da çıkarılmamalıdır. Aksi takdirde örgütlenmek isteyen işçilerin, “*sendika kurmamızı yasaklamayan ve bizimle ilgili herhangi bir hüküm içermeyen Ta'til-i Eşgal Kanunu'na dayanarak sendika kurma talebinde bulunuyoruz!*” şeklinde bir istekte bulunmaları da meşrudur anlamı çıkacaktır.) Dolayısıyla mevzuatın geneli değerlendirildiğinde, Osmanlı yasalarında kamuya yönelik olmayan bir alanda hizmet sunan işletmelerde işçiler için sendika kurulmasını yasaklayan herhangi bir hüküm yoktur. Bununla birlikte, sendika tanımı yapan herhangi bir yasa olmadığı gibi, sendika kuruluşuna izin veren, ya da sendika kuruluşunun prosedürünü düzenleyen herhangi bir yasa da yoktur.

İkinci olarak, Osmanlı'da bireylerin örgütlenmesinin yasal çerçevesi Cemiyetler Kanunu hükümlerine göre yapılmaktaydı. (Bu kanunun hükümlerine ileride değineceğiz.) İşçiler de haklı olarak sendika şeklindeki örgütlenmeleri için devletten ilmühaber alacakları zaman, sendikalara yönelik bir kanun olmadığı için, sendika da ortak noktaları işçilik olan bireylerin bir araya gelerek örgütlendikleri bir unsur olduğu için, bu kanuna dayanarak başvuruda bulunmaktaydı. Ancak işçilerin sendika kurma hakları olduğu gibi, yine yürürlükteki mevzuata uygun olarak hareket eden yetkili devlet makamları, kanunlarda tanımlanmamış bir örgüt olan sendikayı, Cemiyetler Kanunu kapsamında değerlendirmek istememiş ve kuruluş için gerekli ilmühabeiri vermekte tereddüt etmişler, hatta reddetmişlerdi. Şunu da belirtmek gerekir ki, yerel makamlar her ne kadar tanımı yapılmamış olsa da, sendikaların birer cemiyet olduğunun farkında olarak arzu etmeleri halinde hiçbir sorun çıkarmadan ilmühaber verebilirdi. Ancak 1908 grevleri karşısında oldukça zor durumda kalan yerel yönetimler, işçi örgütleri ve sendikalarına karşı çok da sıcak yaklaşmamaktaydı. Onlar da, takip edebilecekleri bir mevzuat olmaması ve kanunda tanımı yapılmamış bir örgütü cemiyet olarak kabul edip Cemiyetler Kanunu'na uygun hareket etmelerinin yasal olmayacağı gerekçeyle, sendika kurulmasına geçit vermeyebilmişti. Şemsiye işçilerinin sendikasına kuruluş izni verilmesi ise bir istisna olmuştu. Bu istisna da, sosyalist basın yayın organlarının ve meclisteki sosyalist vekillerin yoğun baskısı sonucu gerçekleşmişti.

Sonuç olarak kamuya yönelik hizmet sunan alanlar dışında kalan birimlerde sendikaların yasaklanmadığını net olarak söyleyebiliriz. Ancak bu du-

rum 1913'le birlikte netliğini kaybedecek ve tartışmalı bir hal alacaktır. İşçi sendikaları ve grevlerle ilgili şirketlerden ve bazı devlet makamlarından sendika yasağının tüm alanlara yayılması yönünde baskı yapılmaktaydı. Meclis-i Vükelâ fonundaki 1913 tarihli bir kayıt, bu baskının yetkili makamlarda tartışıldığı ve olumlu cevap bulduğunu da göstermektedir. Çünkü 1913 tarihli bu kayıta *Ta'til-i Eşgal Kanunu'na eklenen bir maddeyle sadece kamuya yönelik hizmet sunan işletmelerde kurulan sendikalar değil, bilumum sendikalar yasaktır* denmekteydi.⁸² Özellikle Selanik'te sosyalist faaliyetlerden duyan rahatsızlık sonrası yaşanan süreç ve uzun sürecek bir tartışma sonrası böyle bir düzenleme yapılmıştı.⁸³ Sendikaları tamamen yasaklayan yeni düzenlemeyle ilgili, hükümet tarafından yazılan bir yazı bu yasağı açıkça göstermekteydi. Düzenlemeyle ilgili Dahiliye Nezareti'ne gönderilen yazı birebir şu şekildeydi:⁸⁴

“Amele beyninde sendika teşkili hakkında Makam-ı Vâlâları ve Ticaret ve Ziraat Nezareti ile cereyan eden muhaberat ve bubabda Şura-yı Devlet Maliye Dairesinden ita kılınan mazbata üzerine bilhavale Şura-yı mezkûre Heyet-i Umumiyesinden kaleme alınan mazbata, Meclis-i Vükelâda ledel kırae, sendikaların muzırratı devletçe tahakkuk etmesine binaen, ahiren mevkiî tatbika konulan Ta'til-i Eşgal Kanununa bu misillü sendikaların men'i teşkili hakkında bir madde-i mahsusa vaz edilmiş ve hük-m-i kanunun bilumum sendikalara işmali tabi bulunmuş olduğundan, ona göre taraf-ı alile-riyle nezaret-i müşarunileyhaya tebligat icrası batezkir iktizası ifa olunmakla icra-yı icabına himmet buyurulması siyakında tezkire-i senaveri takdim kıldını efendim.”

Bu son düzenleme dikkate alındığında, sendikaların tüm alanlarda yasaklanmış olduğu anlaşılmaktadır. Ancak düzenlemenin yürürlüğe girmesi için gerekli padişah iradesine araştırmalarımıza rağmen rastlayamamız, hukukî düzenlemeleri içeren *Düstur* ve diğer eserlerde de böyle bir maddenin yürürlüğe girdiğine dair herhangi bir ibare göremememiz, bu yasak hakkında kesin bir ifadeye bulunmamızı engellemektedir. Bu tereddüdümüz, sadece ilgili maddeyi ya da kanuna yönelik iradeyi tespit edememiş olmamızdan değil, 1913 sonrası yine işçi cemiyetleriyle ilgili tespit ettiğimiz bazı somut örnek ve kararlardan da kaynaklanmaktadır.

Örneğin 9 Şubat 1919'da ilmühaber almak üzere başvuran Mesai Fırka ve Cemiyeti, yetkili makamlara başvurunca cemiyet hakkında tahkikat yapıl-

82 MV. 174/124. 25 RA 1331. 4 Mart 1913.

83 DH. ID. 112-1/13. 27 RA 1331. 6 Mart 1913.

84 DH. ID. 112-1/13. 27 RA 1331. 6 Mart 1913; BEO. 4151/311255. Lef. 1. 26 RA 1331. 5 Mart 1913.

mıştı. Mesai ve Fırka Cemiyeti'ne işçiler arasında sendika kurulmasını teşvik edebileceği tereddüdüyle ilmühaber verilmesi konusunda karar verilemeyince durum Dahiliye Nezareti Hukuk Müşavirliği'ne sorulmuştu. Müşavirliğin verdiği cevapta, cemiyetin nizamnamesinde kamuya yönelik işlerde sendika kurulmasını amaç edindiği veya çabaladığı yönünde bir ibare olmadığı, gelecekte böyle bir teşebbüste bulunsa dahi o zaman ilgili kanunlara göre ceza verilebileceğini belirterek ilmühaber verilmesi gerektiği belirtilmişti.⁸⁵ Dolayısıyla sendika kurulmasıyla ilgili 1919 yılında Hukuk Müşavirliği, kamuya yönelik işler dışında kalan alanı kapsayan bir serbestliği teyit ederken, gelecekte ortaya çıkması muhtemel veya hiç çıkmayacak bir korku ya da endişeye dayanarak sendika ya da cemiyet kurulmasının yasaklanamayacağını da açıkça ifade etmişti. Bu karar üzerinden hareket edildiğinde, Ta'til-i Eşgal Kanunu'nun kamuya yönelik hizmet sunmayan işletmeler için işçi örgütlenmesine serbestlik tanınmasının devam ettiği görülmektedir. Aksi yorum, Hukuk Müşavirliği'nin Ta'til-i Eşgal Kanunu'na yapılan 1913 tarihli ek bir düzenlemeden haberi olmadığı ya da haberi varsa da yasaya aykırı olarak böyle bir görüş belirttiği anlamına gelecektir ki, kanımızca bu yorum çok mantıklı olmayacaktır.

1909'da kanunun çıkarılmasından sonra 1922'ye kadar geçecek sürede işçi örgütlenmesinin yasak olup olmadığıyla ilgili asıl tartışma sendikalar üzerinden değil de, bir sendikanın yapacağı tüm faaliyetleri yerine getiren, ancak sendika değil de cemiyet, dernek, kulüp vb. ibarelerle kurulmuş işçi örgütleri üzerinden yürütülmüştür. Çünkü Ta'til-i Eşgal Kanunu kamuya yönelik hizmet sunan alanlarda sendika kurmayı yasakladığı için, demiryolu, tramvay, liman, aydınlatma vb. işlerde çalışan işçiler sendika değil de cemiyet adı altında örgütlenmeye başlamıştı. Dolayısıyla Osmanlı'da devletin işçi örgütlenmesine bakışını ve 1913 sonrası işçi örgütlenmesinin durumunu, yani yasak olup olmadığını net olarak ortaya koyabilmek için de, bu tarz cemiyetlere dair verilen kararlar üzerinden hareket edeceğiz. Bu tartışmayı, Ta'til-i Eşgal Kanunu kapsamındaki ve kapsamı dışındaki sektörlerde kurulmuş sendika mahiyetindeki işçi örgütleri için somut örnekler üzerinden ayrı ayrı ele alacağız.

Ta'til-i Eşgal Kanunu kapsamındaki işletmelerde işçi örgütlenmesi

Çalışmanın 1908 grevleri bölümünde demiryollarında yapılan iş bırakma eylemleri incelendiğinde, Anadolu Demiryolları Şirketi'nde işçilerin 1908 Eylül ayındaki grevinin ilan edilmesinden organize şekilde yürütülmesine ve işçi talepleri için işverenle masaya oturulmasına kadar tüm süreçte Anadolu

Osmanlı Demiryolları Memurin-i Cemiyet-i Uhuvvetkârânesi'nin (AODM-CU) ön planda olduğunu görmüştük. Resmî isminde *sendika* kelimesinin yer almadığı işçilerin bu tarz cemiyetleri, aslında bir sendikadan farksız faaliyette bulunan, ancak işçiler tarafından Ta'til-i Eşgal Kanunu'ndaki sendika yasağını delmek üzere kurulan örgütlerdi. Anadolu Demiryolları Şirketi, AODMCU'nun gerçekte bir sendika olduğu ve kapatılması gerektiğini ispat etmek için, İstanbul'un meşhur hukukçularından oluşan bir komisyon oluşturmuş ve cemiyetin bir sendika olup olmadığı, dolayısıyla kapatılıp kapatılmaması gerektiğinin tespiti için bir rapor hazırlatarak devlete sunmuştu.⁸⁶ Raporda, Ta'til-i Eşgal Kanunu'nun 8. maddesinde kamuya yönelik hizmet sunan müesseselerde sendika kurulmasının yasaklandığı belirtildikten sonra, ilk olarak sendika tanımı yapılmaktaydı: *Sendika aynı mesleğe mensup bireylerin iktisadî çıkarlarını korumak amacıyla kurdukları bir cemiyettir. Sendika bir işçi cemiyeti olup, amacı onu kuran işçilerin ortak faydalarını tetkik ve müdafaaadan ibarettir.* Bu tanımdan sonra işçilerin bu cemiyetinin nizamnamesindeki çeşitli hükümlere değinilmişti.⁸⁷

Cemiyet nizamnamesinin 2. maddesinin 1. fıkrasında, *...amaçlarına ulaşabilmek ve üyelerinin maddi ve manevi durumlarını iyileştirebilmek adına karşılıklı dayanışmanın-hardeşliğin gerektirdiği her türlü araçları değerlendirecektir* denmekteydi. Aynı maddenin 4. fıkrasında ise, *cemiyet, üyelerinin çıkarlarını koruyacak, çalışma şartları yüzünden Anadolu Demiryolu Şirketi ve işçiler arasında ortaya çıkabilecek her türlü anlaşmazlığı ortadan kaldırmaya çalışacak ve bu anlaşmazlıkların vücut bulmadan ortadan kaldırılması mümkün olmadığı halde Ta'til-i Eşgal Kanunu'nun birinci ve sekizinci maddelerinde yazılı hükümler gereğince meşru yollardan işçilerin çıkarlarının korunmasını temin edecektir* denmekteydi.⁸⁸ Bu hükümlerle cemiyet, işçilerin şirketle yaptığı sözleşmelerden diğer çalışma şartlarına kadar her alanda kendisini işçi temsilcisi olarak belirlemekteydi. Bu sorunların çözümü için faaliyette bulunurken, gerektiğinde grev ilanı ve organizasyonunu yaparak işçileri yönlendirmeyi

86 Anadolu Demiryolları Şirketi'yle işçileri arasında yaşanan bu olay Osmanlı işçilerinin bilinçli tepkilerinden bir örnek de sunmaktaydı. Şirket, işçiler tarafından kurulan cemiyetin talep ve başvurularını, cemiyetin bir sendika olduğunu ileri sürerek kabul etmiyordu. Bu komisyonu kurma amacı da, cemiyetin sendika olduğunu devlete ispatlamaktı. Ancak işçiler şirketin bu baskısı sonrası taleplerinden vazgeçmemiş, alternatif yollarla şirketi sıkıştırmaya çalışmışlardı. Nitekim şirket, sendika olduğu gerekçesiyle cemiyetin başvurusunu kabul etmeyince, 882 işçi şirket yönetimine ayrı ayrı dilekçeler vererek taleplerini bu şekilde iletmışlerdi. ("Anadolu Şimendifer Kumpanyasının Cevabı", *Tanin*, No: 660, 20 Haziran 1326, 3 Temmuz 1910, s. 2.) İşçiler bu yolla şirketi zorlayarak, her birini ayrı ayrı dikkate almaktansa, cemiyetlerinin muhatap alınmasının daha mantıklı olduğunu göstermeye çalışmıştı. Tabii eylemlerin Anadolu Osmanlı Demiryolu Memurin-i Cemiyet-i Uhuvvetkârânesi tarafından organize edildiğini söylemeye de gerek yoktur.

87 ŞD. MLK. 3067/92. 26 Nisan 1326. 9 Mayıs 1910.

88 ŞD. MLK. 1230/20. Lef. 4. 1324/1908.

de bir çözüm yolu olarak değerlendirmekteydi. Hukuk Komisyonu, işte bunların tamamı, bir sendikanın görevleri arasındadır... Cemiyet-i Uhuvvetkârâne (Kardeşlik Cemiyeti) perdesi altında işçilerin kurdukları cemiyet, bir sendikada aranacak tüm şartları haizdir, dolayısıyla da Tâtil-i Eşgal Kanunu'nun umumi hizmet veren müesseselerde sendikaları yasaklayan 8. maddesine açıkça muhaliftir görüşündeydi.⁸⁹

Şirket tarafından kurulan heyetin raporunda da belirttiği üzere, işçilerin bu cemiyeti, yaptığı faaliyetlerle açıkça bir sendikaydı. Adı kardeşlik cemiyeti olan örgüt için şirket yönetimi, "bu cemiyetin şimdiye kadar sendika vazifelerinden başka bir işle meşgul olmadığı, karşılıklı yardımlaşma ve dayanışmaya yönelik hiçbir faaliyeti olmadığı çok açıktır!" diyerek, cemiyetin sendikal kimliğine atıf yapmaktaydı. Zaten Ticaret ve Nafia Nezareti de şirketin bu görüşüne destek vererek, Şura-yı Devlet'e gönderdiği raporda cemiyetin bir sendika olduğunu teyit etmiş, Dahiliye Nezareti de aynı görüşü paylaşmıştı.⁹⁰

Tüm bu karşıt görüşlere rağmen üst düzey hukuk makamı olarak Şura-yı Devlet ise, Anadolu Demiryolu işçileri tarafından kurulan bu cemiyet için, ilgili cemiyet, halkın her sınıfının faydalanabileceği toplanma (örgütlenme) hakkının kullanılmasından ibaret bulunmuştur diyerek, kamuya yönelik hizmet sunan işletmelerde de işçilerin örgütlenmesini (cemiyetler altında) hukuka uygun bulmuş ve kapatma talebini geri çevirmişti.⁹¹ Dolayısıyla 1909 sonrası için, Tatil-i Eşgal Kanunu kapsamındaki işletmelerde sendika kurulması yasakken, işçiler için cemiyet, dernek ya da kulüp kurmak yasak değildi. Yani kanun bu işletmeler için de işçi örgütlenmesini tamamen yasaklamamakta ve sadece sendika ibaresini kullanmaktan alıkoymaktaydı.

Ancak 1909'dan itibaren birçok somut olaya konu olan bu özgürlükçü yorum 1913 yılıyla birlikte değişecek, Anadolu Demiryolları Şirketi işçilerine verilen bu hak, aynı sektörde faaliyette bulunan benzer işletmelerin işçileri için tanınmayacaktı. Bazı işçi cemiyetlerine, sendika mahiyetinde olduğu, kamuya yönelik hizmet sunan işletmelerde de sendika kurmak yasak olduğu gerekçesiyle kuruluşunu tamamlaması için gerekli ilmühaber verilmeyecek, bu da yine yürürlükteki aynı kanunlar üzerinden yapılacaktı. Dolayısıyla 1913 yılı, devletin örgütlenme ve toplanmaya yönelik olarak daha baskıcı yaklaşıma başladığı bir döneme giriş anlamı taşımaktaydı.

Uygulama ve yorum değişikliğinin ilk mağduru, Hicaz Demiryolu işçileri tarafından 1913'te Hayfa'da kurulan Teavün Cemiyeti'ydi. Cemiyetin ni-

89 ŞD. MLK. 3067/92. a.g.e.

90 ŞD. MLK. 1230/20. Lef 2, 5/213 R 1328. 24 Nisan 1910; DH. MUI. 76-2/4. 10 C 1328. 19 Haziran 1910.

91 ŞD. MLK. 1230/52. Lef. 4. 19 Haziran 1326. 2 Temmuz 1910.

zamnamesinde kuruluş amacı, ülkenin sanayiye olan ihtiyacı göz önüne alınarak tren ve demiryollarının yaygınlaşması ve Hicaz hattının gelirlerinin artırılmasına çalışmak, bunun için konferanslar ve derslerle işçilerin gelişimine imkân sağlamak olarak belirtilmişti. Şirket, hattın gelirlerinin artırılmasının zaten kendi sorumluluğunda olduğunu belirterek, cemiyetin başka gizli amaçları olduğunu, işletme yönetiminin işleyişine müdahale edeceği, işçiler arasında tahriklerde bulunacağı ve grev yaptıracağına anlaşıldığını, bu nedenle de Ta'til-i Eşgal Kanunu'nun 8. maddesine göre kapatılması gerektiğini ileri sürerek devlete şikâyetle bulunmuştu.⁹² Şura-yı Devlet, bu cemiyetle ilgili AODMCU için verdiği kararın tam tersi bir karar vermiş ve cemiyetin kapatılması yönünde görüş bildirmişti. AODMCU'nun nizamnamesinde açık açık işverenle anlaşmazlık yaşanması halinde grev yapılacağına yazmasına ve buna rağmen sendika olarak nitelendirilmemesine rağmen, Hicaz'daki bu cemiyet içinse, nizamnamesinde böyle bir hüküm olmasına rağmen gizli amaç taşıdığı iddiasıyla kapatılma kararı verilmesi büyük bir çelişki olmuştu.

Hicaz Demiryolu işçilerinin kurduğu bu cemiyetle ilgili verilen karar, Şura-yı Devlet için de bir politika değişikliğine gidilmesi anlamına gelmekteydi. Hicaz Demiryolu İşletmesi'nin devlet mülkiyetinde olması ve olası işçi hareketlerinin devlete karşı yapılacak olması, bölgenin siyasi ve dinî stratejik önemi haiz olması gibi unsurlar, bu kararın istisnai bir karar olabileceği düşüncesine de neden olabilir. Ancak ilgili kararda, *bu gibi şirketlerde çalışan işçilerin sadece emeklilik ve yardımlaşma sandıkları kurabilip, sendika mahiyetinde cemiyetler kurmalarının yasak olduğu* belirtilmekteydi. Kararın sonunda Dahiliye Nezareti'nin tüm valiliklere tebliğde bulunması, bundan sonra Hicaz Demiryolu işçilerine ait teavün cemiyeti benzeri kurulabilecek cemiyetlere geçit verilmemesi istenmişti.⁹³ Şura-yı Devletin kararından tam bir ay sonra, Beyrut Valiliği'nden gelen cevabî yazıda, cemiyetin kapatıldığı ve kapısındaki levhasının söküldüğü bildirilmişti.⁹⁴

1920 yılında Şark Şimendiferleri işçileri Şark Şimendiferleri Me'murin ve Amelesi Cemiyeti'ni kurmuş, Cemiyetler Kanunu'na uygun olarak nizamnamesini hazırlamış ve devlet makamlarına sunmuştu. Ancak Emniyet Genel Müdürlüğü'nce nizamname üzerinde yapılan incelemede, cemiyetin *sendika mahiyetinde olduğu* gerekçesiyle kuruluşuna resmî izin verilmemişti.⁹⁵ Böylece 1913 yılından sonra işçi örgütlerine yönelik kanunlarda belirtildiği gibi sadece şekil açısından değil de, gizli hedef ve amaç gibi muğlak hususlar

92 DH. ID. 132/13. Lef. 6. 15 Haziran 1329. 28 Haziran 1913.

93 ŞD. 2822/40. 13 Haziran 1329. 26 Haziran 1913.

94 DH. ID. 132/13. Lef. 10. 15 Temmuz 1329. 28 Temmuz 1913.

95 "Cemiyet Teşkili", *Alemdar*, No: 2659-659, 17 TE 1336, 17 Ekim 1920, s. 2.

üzerinden de denetleme yapılmasıyla birlikte, kamuya yönelik hizmet sunan işletmelerde işçi örgütlenmesine hem sendika, hem de cemiyet vb. kuruluşlar altında izin verilmemeye başlanmıştır. Ancak tüm bu kararlara rağmen, bu alanlar da dahil olmak üzere, cemiyetler, sosyalist temelli siyasi partiler ve çeşitli dernekler altında pratik hayatta işçilerin örgütlü hareketlerinin devam ettiğini çalışmanın işçi örgütlenmesi bölümünde görmüştük.

Ta'til-i Eşgal Kanunu kapsamı dışındaki işletmelerde işçi örgütlenmesi

Daha önce söylediğimiz gibi, Ta'til-i Eşgal Kanunu, kamuya yönelik hizmet sunan işletmeler için çıkarılmış bir kanundu. Dolayısıyla kapsamına da, 1913'e kadar bu tarz işletmelerde çalışan işçilerin sendikaları, 1913 sonrasında ise cemiyetler de dahil olacak şekilde diğer işçi örgütleri girmektedir. Ancak tütün sanayii, tekstil sanayii, gıda sektörü, rihtım ve antrepo sektörü gibi çok sayıda işçi çalıştıran birimlerde de işçiler örgütlenmekte ve haklarını aramaktaydı. Bu alanlarda kurulan sendika ve sendika mahiyetini haiz cemiyetler için de şirketler ve yerel yönetimlerden, Ta'til-i Eşgal Kanunu'nun yanlış yorumlanmasından kaynaklanan kapatma talepleri gelmişti. Aşağıda görüleceği üzere, Şura-yı Devlet, Dahiliye Nezareti Hukuk Müşavirliği gibi hukukî makamlar bu alanlarda sendika ya da işçi cemiyeti kurmanın Ta'til-i Eşgal Kanunu kapsamında olmadığını verdikleri karar ve uygulamalarıyla teyit edecekti. Bu uygulamalar da, bu alanlarda işçi örgütlenmesinin devam etmesine imkân taniyacaktı.

Ekonomideki yeri ve istihdam ettiği işçi sayısı açısından oldukça önemli bir üretim alanı olan tütün sanayii, kanunda gösterilen kamuya yönelik hizmet sunan şirketlerin bulunduğu alanın dışında kalmakta olup, bu alanlarda işçi örgütlenmesinin (sendika ya da sendika mahiyetini haiz cemiyetler şeklinde) yasaklanmamasına yönelik iyi bir örnektir. Kanun çıktıktan sonra, 1910'da Drama ve Kavala tütün işçileri tarafından cemiyet ismiyle kurulan, ancak sendikal faaliyetlerin tamamını yerine getirdiği için Selanik Valiliği'nce kapatılması talep edilen cemiyetlerle ilgili Şura-yı Devlet'ten verilen cevap bu durumu açıkça göstermişti. Cevapta, ... *sendika kurulmasının yasak olması genel (kamuya yönelik) hizmetlerle mükellef müesseseler çalışanlarına mahsus olduğu Ta'til-i Eşgal Kanunu'nda açıktır. Dolayısıyla ilgili işçilerin (tütün işçileri) bu gibi müesseselerde çalışmakta olmaması nedeniyle, kuracakları cemiyetlerin kanunen yasaklanması ve engellenmesi uygun değildir.*⁹⁶

Aynı süreç 1911'de hamalların *Selanik Osmanlı İştira Hamalları Cemiyeti* isimli örgütlerinin kuruluşunda da yaşanmış, valiliğin itirazlarına rağmen

96 ŞD. MLK. 1230/52. Lef. 1-2. 12 Temmuz 1326. 25 Temmuz 1910.

hukukî makamlar kamuya yönelik hizmet sunan bir alanda olmadığı için cemiyete ilmühaber verilmesini bildirmişti.⁹⁷ Selanik'teki hamalların sendika niteliğindeki cemiyeti, sürekli ücret artışı talebiyle tüccarların mallarını taşımayı reddettiği için, tüccarların maliyeti de doğal olarak artmakta, bu nedenle tüccarlar sonraki işlemlerinde Selanik yerine Bulgaristan limanlarını tercih etmekteydi. Limana gelen ticarî malların azalması, demiryolları ve diğer ulaşım alanında da iş olmamasına ve hizmetin durmasına neden olmaktadır. Valilik bu sonuçtan yola çıkarak, hamallar her ne kadar kamuya yönelik hizmet sunan bir işletmenin çalışanları değilse de, faaliyetlerinin olumsuz etkisi, kamuya yönelik hizmet sunan işletmeleri ve dolayısıyla bölgenin tümünü de etkilemektedir demektedir. Meclis-i Vükelâ'nın da bu görüşe katılması sonrası Selanik Valiliği bölgedeki işçi cemiyetleri üzerinde baskı kurmaya başlayınca, Şura-yı Devlet, Ta'til-i Eşgal Kanunu'nda sendika yasağına yönelik böyle bir düzenleme olmadığını ve sadece kamuya yönelik hizmet sunan işletmeleri kapsayan bir yasağın mevcut olduğunu belirtmişti. Bu tarz bir yorumla kanunun kapsamının genişletilmesinin, toplanmayı serbest bırakan bireysel özgürlük hakkına zarar vereceği gibi, kamuya yönelik hizmet sunan kuruluşlar için çıkarılmış Ta'til-i Eşgal Kanunu'nun ruhuna da aykırı olacağını ifade etmişti.⁹⁸

1910 yılında Cibali Reji Fabrikası işçilerinin *Amele Ittihad Cemiyeti* ve İstanbul Reji Fabrikası işçilerinin *Amele Teavün Cemiyeti* isimli örgütlerinin kuruluş sürecinde de, yukarıda bahsettiğimiz tereddütlerin benzeri yaşanmış ve kurumlar arasında izin verip vermemeye dair tartışma aynı şekilde yaşanmıştı.⁹⁹ Reji şirketi bu cemiyetlerin birer sendika olduğunu ileri sürerek kapatılmalarını talep etmişti.¹⁰⁰ Ancak Dahiliye Nezareti'nin bu iki cemiyetin de Ta'til-i Eşgal Kanunu kapsamına girmediği ve kapatılamayacakları görüşü Şura-yı Devlet tarafından da teyit edilince Ocak 1911'de her iki cemiyete de ilmühaberleri verilmiş ve resmî olarak tanınmışlardı.¹⁰¹

1919'da İstanbul'da banka çalışanlarının genel grevini *Banka Memur-in-i Ittihad Heyeti*'nin yürütmesi ve grevcilere destek için Sigorta şirketleri, reji ve Ereğli Şirketi işçilerinin cemiyetlerinin de gösterilere katıldığıнын bildirilmesi,¹⁰² 1920 yılında İstanbul'da Cibali Reji Fabrikası'nda yapılan bir grevin, *Tütün İşçileri Sendikası*'nın şirketin teklifini kabul etmesiyle sonuç-

97 DH.ID. 132/4. Lef. 22/1. 12 TE 1327. 25 Ekim 1911.

98 ŞD. HU. 34/20. 9 B 1330. 24 Haziran 1912.

99 ŞD. 2380/38. 20 M 1329. 21 Ocak 1911.

100 DH. EUM. THR. 43/53. 14 B 1328. 21 Temmuz 1910; DH. MUI. 115/4. 14 B 1328. 21 Temmuz 1910.

101 ŞD. 2380/38. a.g.e.

102 "Banka Memurları İttihadı", *İdrak*, No: 20, 5 Temmuz 1919, 5 Temmuz 1919, s. 2. Diğer cemiyet örnekleri için çalışmanın işçi örgütlenmesi bölümünde ilgili yıllara bakılabilir.

landığını gazetelerde görmemiz¹⁰³ adında sendika ibaresi bulunmayan, ancak sendika mahiyetini haiz birçok işçi cemiyetinin 1919 sonrası dönemde de faaliyetlerine devam ettiğini göstermektedir.

Ta'til-i Eşgal Kanunu ve grevler

Osmanlı emek tarihi literatürüne yönelik kaynaklarda, Ta'til-i Eşgal Kanunu ve grev yasağıyla ilgili kanunun maddeleri arasındaki çelişkilerden de kaynaklanan bir tartışma vardır. Sülker, kanunda grevin yasaklandığını ileri sürerken,¹⁰⁴ Sencer daha doğru olarak, grevlerin yasaklanmadığı ve kısıtlayıcı şekilde düzenleme konusu olduğunu belirtmektedir.¹⁰⁵ Makal, yasanın grevleri yasaklamadığını, *düzenleyerek sınırlama ya da sınırlayarak düzenleme* ifadeleriyle tanımlanabilecek bir uygulama getirdiğini ifade etmektedir.¹⁰⁶ Güzel, *zorunlu uzlaşma* sürecinden sonra grev yapılmasının serbest olduğunu;¹⁰⁷ Gülmez ise, *uzlaşma girişimine* başvurulması şartıyla grevlerin serbest olduğunu¹⁰⁸ ifade etmektedir.

Toprak ise, kanunun grevi yasaklamadığı yönündeki görüşün yanlış olduğunu, kanunun 6. maddesinde yer alan *terk-i hizmette muhtardır* kısmından grev anlamı çıkmayacağını, Ta'til-i Eşgal mevzuatının Türkiye'de grev özgürlüğü dönemini açtığını ileri sürmenin imkânsız olduğunu iddia etmektedir. Terk-i hizmet kavramını da, grev hakkının serbest bırakılması şeklinde değil, işten çıkmakta serbest olunması şeklinde değerlendirmektedir.¹⁰⁹ Ancak şunu belirtelim ki, Toprak'ın yasanın grevleri yasakladığına yönelik düşüncesi, yararlandığı kaynakların yasa çıktıktan sonra yapılan grevlere karşı yasanın nasıl uygulandığı ve hukuk makamlarının somut iş bırakma eylemleri karşısındaki değerlendirmelerini yansıtmadığı için hatalıydı. Yasa çıktıktan sonra işçi grevlerine yönelik tutulan devlet kayıtlarının incelenmesi halinde de grevlerin yasaklanmadığı açıkça görülmektedir. Çalışmanın 1909 ve sonrasındaki grevler kısmında, grevle ilgili birçok devlet kaydında *Ta'til-i Eşgal Kanunu gereğince işçilerin ta'til-i eşgale (greve) muhtar oldukları*, yani grev serbestliği tanındığını somut grev örnekleri üzerin-

103 "Reji Amelesi Grevi", *Hilal-i Ahmer*, No: 18, 19 Haziran 1336, 19 Haziran 1920, s. 2.

104 Sülker, *Türkiye'de Sendikacılık*, s. 16.

105 Sencer, *a.g.e.*, s. 201-202. (Sencer'in buradaki değerlendirmesi doğrudur, ancak kamuya yönelik hizmet sunan işletmeler kapsamında reji şirketlerini de göstermesi yanlıştır. Bu durumu İstanbul ve Selanik'te tütün işçilerinin kurduğu sendika mahiyetindeki cemiyetlere yönelik Şurayı Devlet'in kararlarında görebilmekteyiz.)

106 Makal, *a.g.e.*, s. 276-278.

107 Güzel, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e İşçi Hareketi ve Grevler", *a.g.e.*, s. 816.

108 Gülmez, "Tanzimat'tan Sonra İşçi Örgütlenmesi ve Çalışma Koşulları (1839-1919)", *a.g.e.*, s. 799.

109 Toprak, *a.g.e.*, s. 144-145.

den göstermiştik.¹¹⁰ Tüm bu yorumların kanun metni üzerinden yapılması ve uygulamaya yönelik kayıtlara inilmemesi, örneğin arşiv kayıtlarında devletin 1909 sonrası grevlerle ilgili yaklaşımı ve uygulamalarının dikkate alınmaması, kanunla ilgili bir hayli tartışma yapılması ve farklı fikirler doğmasının en önemli nedenidir. Bu kayıtlara inilmiş olması halinde, aşağıda da göreceğimiz üzere kanunun neyi içerdiği, ya da nasıl uygulandığı çok daha açık bir hale gelecektir.

İlk olarak şunu ifade etmeliyiz ki, Ta'til-i Eşgal Kanunu'nda grevlerin yasaklanması söz konusu olmayıp, böyle bir yasak getiren herhangi bir madde de yoktur.¹¹¹ Bunun yerine grev yapmadan önce, greve giden süreçte devlet aracılığında uzlaşma sürecinin işletilmesi ve uyuşmazlığın devamı halinde grev yapılabilmesi öngörülmüş, bu prosedüre uymayanlar içinse para ve hapis olmak üzere cezai yaptırımlar düzenlenmişti.¹¹²

Ta'til-i Eşgal Kanunu'nda yasaklanan durum, sadece kamuya yönelik hizmet sunan işletmelerde işçilerin grev yapması değil, belli bir uzlaşma sürecinden geçmeden hemen greve başlanmasıdır. Dolayısıyla uzlaşma sürecinin olumsuz sonuçlanması halinde, grev yapmak işçilere kanunla tanınmış bir haktır. Bu şekliyle Ta'til-i Eşgal Kanunu, 1936 yılında çıkarılacak İş Kanunu'na kadar geçecek sürede bir grev özgürlüğü dönemi açmıştı.¹¹³ Ta'til-i Eşgal Kanunu'nun grevleri yasaklamadığına yönelik ilgili döneme ait devlet kayıtlarında, süreli yayınlarda ve diğer kaynaklarda birçok somut örnek mevcuttur. Bu durum, devlet tarafından olduğu gibi şirketler tarafından tutulan kayıtlarda da açıkça gösterilmektedir. Yukarıda detaylı şekilde değindiğimiz gibi AODMCU'nun kapatılması için Anadolu Demiryolları Şirketi İstanbul'un tanınmış hukukçularından bir heyet oluşturmuştu. Heyetin raporunda da, kanunun grevleri yasaklamadığı kayda geçirilmişti. Raporda da belirtildiği gibi, kanun gereğince grev yapılması yasak olmayıp, sadece grev ilan etmeden önce kanunda belirlenmiş sürelerle hareket edilmesi, uzlaşma yolunun devlet memurları aracılığında tüketilmesi ve tüm bunlara rağmen

110 Biraz ileride Ta'til-i Eşgal Kanunu'nun kapsamının genişletilmesine yönelik bazı teklifleri inceleyeceğiz. Bu tekliflerden biri de, görüleceği üzere mecburi tahkim usulünün getirilmesi ve grev yapma hakkının tamamen yasaklanmasıydı. Yani uzlaşma sürecinde alınacak kararın bağlayıcı olması, tarafların bu karara uymak zorunda olup grev yapılamamasıydı. Ancak ilgili bölümde de görülebileceği gibi, gerek Şura-yı Devlet, gerekse Meclis-i Vükelâ grevlerin yasaklanmasının Ta'til-i Eşgal Kanunu'nun ruhuna aykırı olduğunu belirtmiş ve bu girişime de geçit vermemişti.

111 Ta'til-i Eşgal Kanunu'nun grevleri yasaklayan herhangi bir maddesi olmadığını, uzlaşma sürecini getirdiğini belirten bazı kaynaklar ise, bu uzlaştırma sürecinden sonra grev yapıp yapılamayacağı konusunda tartışma olduğunu ifade etmektedir. (Örn. bkz. Tokol, a.g.e., s. 18.) Ancak önceki bölümde somut grev örneklerinde gördüğümüz gibi Ta'til-i Eşgal Kanunu açısından böyle bir yasak söz konusu değildir.

112 *I. KAN. 6/1327B-08. a.g.e.*

113 Gülmez, "Bir Belge, Bir Yorum: 1909 Tatil-i Eşgal Yasası ve Grev", a.g.e., s. 53, s. 56.

anlaşmazlığın yine de çözülememesi halinde işçilerin grev yapabilme hakları korunmuştu.¹¹⁴

Yine Ta'til-i Eşgal Kanunu'nu açıklayan ve Ticaret ve Nafia Nezareti tarafından Padişah'a sunulan 7 Şubat 1911 tarihli bir kayıttan da, *Ta'til-i Eşgal Kanunu gereğince işverenle işçiler arasında anlaşmazlık olması halinde bir Anlaşma-Çözüm Komisyonu tarafından sorunun barış içinde çözülmesine çalışılıp, çözülemediği takdirde işçilerin grev yapmaya hakları bulunmasına...* denilerek kanunun grevleri yasaklamadığı belirtilmişti.¹¹⁵

1918 yılında Anadolu Demiryolları işçileri arasında şirkete karşı tepki ve huzursuzluk baş gösterince, şirket tarafından memurlara 3 aylık maaşları, yevmiyeli işçilere ise 90 günlük ücretleri tutarında ikramiye verilmiş ve işçilerin tepkisinin greve dönüşmesi engellenmeye çalışılmıştı. Ancak demiryolu hat merkezlerinden alınan bilgilerde işçi rahatsızlığının greve dönüşme ihtimalinin yüksek olduğu bildirilmekteydi. Bunun üzerine Dahiliye Nezareti Edirne, Hüdavendigâr, Aydın, Ankara, Adana ve Konya Vilayetleri ile, İzmit, Eskişehir, Kütahya, Karesi, Çatalca, Karahisar ve Niğde Mutasarrıflıklarına bir yazı yollayarak, *...ancak yasalar çerçevesinde grev yapılabileceğini, grev için gerekli sürelerin beklenmesi ve şirket temsilcileri ile müzakereler yapıldıktan sonra anlaşamadığı takdirde grev yapılabileceğinin işçilere bildirilmesini ve buna uymayanlar hakkında kanunî muamelelere başvurulmasını belirtmekteydi.*¹¹⁶ 1922 yılında da İstanbul'da tramvay işçilerinin yaptığı grevde; işçilerin Ta'til-i Eşgal Kanunu'nda belirtilen gereklilikleri yerine getirdiği, işçi işveren görüşmelerinin olumsuz sonuçlandığı ve işçilerin artık greve çıkmakta serbest olduklarını bizzat Dahiliye Nezareti bildirmişti.¹¹⁷ Tüm bu örnekler, kapsamı dışındaki alanları zaten ilgilendirmediği gibi, kapsamındaki işletmelerin işçileri için de Ta'til-i Eşgal Kanunu'nun grevleri yasaklamadığını, uzlaşma sürecinin olumsuz sonuçlanması halinde serbest bıraktığını göstermektedir.

Ta'til-i Eşgal Kanunu ve uzlaşma süreci

Kanunla birlikte yürürlüğe sokulan uzlaşma yöntemi, devletin işçi ve işveren tarafları arasında bir anlaşmazlığın sonlandırılabilmesi adına yapılacak müzakerelere aracı olunması ve tarafların anlaşma yönünde ikna edilmeye çalışılması bakımından ilk defa yasallaşmıştı. Böylece önceki dönemlerde mahalli devlet yetkilileri veya daha üst düzey memurlar tarafından yapılan ikna çabaları yasal bir zemine taşınmış ve başvurulması zorunlu bir usul haline gelmişti.

114 ŞD. MLK. 3067/92. 6 C 1328. 15 Haziran 1910.

115 ŞD. TNZ. 1232/21. Lef 3. 25 KS 1326. 7 Şubat 1911.

116 DH. ŞFR. 93/163. 10 Ş 1337. 11 Mayıs 1919.

117 DH. KMS. 61-2/62. 10 N 1340. 7 Mayıs 1922.

Uzlaşma sürecinin işleyişi, işçilerin üç vekil seçerek talep listelerini Bakanlığa iletmeleriyle başlayacak, Bakanlık da bu listeyi üç gün içinde şirkete bildirecekti. Şirket bu tebliğden sonra bir hafta içinde üç vekil belirleyerek Bakanlığa bildirmek zorundaydı. Bu bir hafta içinde, aynı zamanda Bakanlık da uzlaşma sürecinde müzakereleri yönetecek bir memur tayin edecekti. Şirketin vekillerini bildirmesi ve memurun tayin edilmesiyle birlikte (bir haftalık süre içinde ya da sonunda), uzlaşma süreci kapsamında ilk toplantı üç gün içinde yapılacaktı. Eğer anlaşma sağlanırsa, taraflar bunu onaylayacak ve bir grev yapılmasına gerek kalmayacak, anlaşma olmaması halindeyse işçiler grev yapabilecekti.

Kanun çıktıktan sonra işçiler ve işveren arasında bir anlaşmazlık durumunda grev yapılmadan önce uzlaşma sürecinin işletildiği birçok örnek vardır. Bu örneklerden biri, Şubat 1910'da İstanbul'da tramvay işçilerinin şirketleriyle yaşadığı anlaşmazlık sonrası görülmüştü. İşçilerin grev yapma kararı almasından önce Ticaret ve Nafia Nazırı bizzat kendisinin başkanlığını yaptığı ve işçi temsilcisi olarak üç kişi, şirket temsilcisi olarak da üç kişinin katıldığı bir komisyon oluşturarak taraflar arasında uzlaşma sürecini başlatmıştı. Yapılan görüşmelerin olumlu sonuç vermesiyle şirket, işçilerin ücretlerine % 10 ila 15 arasında değişen oranlarda zam yapmayı kabul etmiş ve işçiler de grev başlatmaktan vazgeçmişti.¹¹⁸ 1911'de ise Haliç Vapur Şirketi kaptanları çeşitli memnuniyetsizliklerini dile getirerek 15 günlük süre içinde istekleri yerine getirilmezse grev yapacaklarını belirtmişti. Ta'til-i Eşgal Kanunu'nda belirtilen müzakere sürecinin olumlu sonuçlanması ve tarafların orta yolu bulmasıyla, iki taraf da olası bir grevin maliyetlerinden kurtulurken, işçiler beklentilerini de karşılamış ve istediklerini elde etmişti.¹¹⁹ Geç dönemde, 1921 yılında da Haliç Şirketi ile işçiler arasındaki anlaşmazlık nedeniyle taraflar arasında uzlaşma süreci başlatılmış, sürecin olumlu sonuçlanmasıyla bir grev yapılmadan anlaşmazlık çözümlenmişti.¹²⁰ İşçi ve işveren tarafları arasındaki her anlaşmazlığın bu şekilde olumlu bittiği ve grev yapılmadığı da ileri sürülemez. Nitekim çalışmanın üçüncü bölümünde 1909 ve sonrasında uzlaşma sürecinin anlaşma doğurmadığı ve sonrasında grev yapılan birçok iş uyuşmazlığı örneği de gördük.

Ta'til-i Eşgal Kanunu ile birlikte Osmanlı çalışma hayatına giren uzlaşma yönteminin, tramvay ve vapur işçilerinin şirketleriyle yaşadıkları yukarıdaki uyuşmazlıklarında da olduğu gibi anlaşmayla sonuçlanmasının birçok

118 "Tramvay Müstahdemini", *Tanin*, No: 535, 15 Şubat 1325, 28 Şubat 1910, s. 4. İşçilerin şirketten talep ettikleri tüm maddeler için bkz. "Tramvay Müstahdemini", *Tanin*, No: 536, 16 Şubat 1325, 29 Şubat 1910, s. 3.

119 "Haliç'te Ta'til-i Eşgal", *Tanin*, No: 1174, 17 TS1327, 30 Kasım 1911, s. 3.

120 "Haliç Grevi Bertaraf Edildi", *Alemdar*, No: 28, 24 Nisan 1337, 24 Nisan 1921, s. 2.

olumlu sonucu sayılabilir. İşçiler açısından düşünülecek olduğunda, bir grev ilanı ile birlikte iş bırakılan sürede ücret gelirinden mahrum kalmak, iş bırakma gibi işçilerin en son başvuracağı bir eylemi yürütmek ve organize etmek, grev nedeniyle işten çıkarılma tehlikesiyle karşı karşıya kalmak ve grevin olumsuz sonuçlanması halinde süreçten en zararlı çıkan taraf olma gibi olası olumsuzlukların önüne geçilmişti. Bunun yanında yapılacak bir grevle umut edilen ücret artışının, iş bırakma eylemine gerek kalmadan gerçekleştirilebilmesi ise diğer bir avantajdı. İşveren açısından bakıldığında ise, bir grevle işlerin ve üretimin durması, kamuoyunda işçilerini mağdur eden bir işletme şeklinde olumsuz anılma, kendi çalışanları ile anlaşmazlıklar yaşama ve uzun süren bir grev sonrası işçiler karşısında hiç de istemeyeceği şartları kabul etme gibi olumsuzluklarla karşılaşılmamıştı. İşçilerle yaşanan ihtilafın olumlu sonuçlanması, şirket ve çalışanları arasındaki bağın kopmamasını da sağlarken, ücreti artırılan işçilerin daha verimli çalışması gibi dolaylı etkilerle şirket de bu süreçten birtakım kazanımlar elde edebilme şansına sahipti. Uzlaşma sürecinin olası bir grevi engellemesinin, asayiş ve düzenin işlenmesini teminle mükellef olan devlet ve bu şirketlerin müşterileri olan halk açısından olumlu tarafları da sürecin diğer kazanımları arasında sayılabilir. Tüm bu olumlu sonuçlar da, Ta'til-i Eşgal Kanunu ile gelen yeniliklerin bir getirisi olup, bu açıdan ilgili kanunun sorunsuz işletilebilmesi halinde tarafların tümü için yararlar sağlayabileceği görülmektedir.

Uzlaşma sürecinin olumsuz sonuçlanması ve grevin kaçınılmaz olduğu durumlar da dahil, bu sürecin anlaşma ile sonuçlanması ihtimalinin denenmiş olmasında yarar görmekteyiz. Dolayısıyla uzlaşma süreci düzenlemesinin tamamen işçi hareketlerine karşı şirketlerin baskısıyla devlet tarafından vurulmuş bir darbe olmadığı kanaatindeyiz.

Uzlaşma süreciyle ilgili değinilmesi gereken bir diğer nokta, işçi ve işveren temsilcileridir. Kanun, tarafların temsilcilerinin o an işçi olması yahut işveren temsilcisi olacak kişinin şirket yönetiminde olması, şirketin resmî avukat vb. temsilcisi olması gibi şartlar getirmemişti. 1910 yılında Anadolu demiryolları şirketiyle işçileri arasında yapılan uzlaşma toplantılarına katılan temsilcilerin kimliğinden de bu durum ortaya çıkmaktadır. Toplantılara işçi temsilcisi olarak katılan üç kişiden ikisi şirket çalışanı, üçüncüsü ise şirketin eski çalışanı Dr. Gabriel Efendi'ydı. İşveren temsilcilerinin kimliği ise oldukça ilginçti. Şirketi temsilen toplantılara katılan vekiller; Selanik Mebusu Emanuel Karasu, İzmir Mebusu Nesim Mazliyah ve şirket memurlarından Naar Efendilerdi.¹²¹ Şirket temsilcilerinden ikisinin mebus olması toplantının gidişatını ve alınacak kararları etkiler mi bu oldukça tartışmalı-

121 "Anadolu Osmanlı Demiryolu Şirketi Müstahdemini ile Şirket Arasında Tahaddüs Eden İhtilafât Hakkındadır", *Tanin*, No: 673, 3 Temmuz 1326, 16 Temmuz 1910, s. 3.

dır, ancak işçilere karşı şirket temsilcisi olarak görüşmeye katılan iki vekilin, halk tarafından seçilmiş kişiler olması yine de ilginçtir. Vekillerin niteliği ve kimliğiyle ilgili bu durumun, müzakereler esnasında maddi gücü ve nüfuzu daha fazla olan işveren tarafının lehine, işçilerinse aleyhine olması muhtemeldir.

Ta'til-i Eşgal Kanunu ve değişiklik teklifleri

1908'de geçici kanun ve 1909'da da mecliste kabul edilen bir kanun olarak yürürlüğe giren Ta'til-i Eşgal Kanunu'nda, dönemin değişen şartları ve tarafların teklifleriyle birtakım değişiklikler yapılmıştı. Genellikle işçi tarafı aleyhine olacak bu tekliflerden bazıları kabul edilirken, bazıları ise reddedilmişti. Bu tekliflerden sendika yaşının sadece kamuya yönelik hizmet sunan işletmeler için değil de tüm alanlardaki sendikalar için geçerli olmasına yönelik olanının 1913'te yürürlüğe girmesiyle ilgili yukarıda yeterince bilgi verdik. Bunun dışındaki değişiklik tekliflerinden birisi, madencilik sektörünün de kanun kapsamına alınmasıydı.

Madencilik sektöründe işçilerin grev yapmasının yasal denetim altına alınması için Ta'til-i Eşgal Kanunu'nda düzenlemeler yapılması, 1908 yılının Ekim ayından, yani geçici kanunun çıktığı andan itibaren tartışılmaya başlanmıştı. Basında *Tanin* gazetesi de, kanun hükümlerinin madencilik sektörünü de içerecek şekilde genişletilmesinin olumlu bir düzenleme olacağını ifade ederek şirketlerle aynı yönde görüş bildirmişti.¹²² Bu kanunu ısrarla savunan Orman ve Meadin Nezareti, geçici Ta'til-i Eşgal Yasası çıkarılırken kendileri tarafından madenler için de işçi hareketlerini düzenleyen 11 maddelik bir kanun hazırlığı yapıldığı, ancak bunun daha sonra hazırlanan yasa gündeminden çıkarıldığını eleştirel bir şekilde bildirmekteydi. Bakanlık, demiryolları gibi bir alanda işçiler grevi sonlandırdıktan sonra işin niteliği gereği hemen işe başlanabilirse de, madencilikte ise 1-2 ay sürecek olası bir grevden sonra işe başlamadan önce kuyuların temizlenmesi, bağlamaların yeniden düzenlenmesi ve kontrol edilmesi gibi işlemlerin grevden bile daha uzun sürebileceğini öne sürmüştü. Bu kendine has özellikleri nedeniyle de, madenlerin de yasa kapsamına alınmasını talep etmişti.¹²³ Maden üretiminin devlet hazinesiyle birebir ilişkili olduğu gerekçesiyle bu talebinin ayrı bir yasal düzenlemeyle karşılanmasında ısrar eden bakanlığın¹²⁴ bu isteği kabul edilmezken, Ta'til-i Eşgal Kanunu'na eklenecek bir madde hazırlanması kararlaştırılmıştı. Şura-yı Devlet, hazırlanacak bu maddenin işçile-

122 "Ta'til-i Eşgal ve Madenler", *Tanin*, No: 86, 12 Teşrinisani 1324, 25 Ekim 1908, s. 7.

123 ŞD. 545/13. 9 Ş 1327. 26 Ağustos 1909.

124 T. TNF. MKT. 146/55. 14 R 1327. 5 Mayıs 1909.

rin çalışma özgürlüğü ve serbestliğini engellememesini de (yani zorunlu çalıştırmaya dönüştürmemesini) şart koşmuştu.¹²⁵

Komisyondun yaptığı çalışma sonrası “maden ocakları ve sanayi fabrikalarıyla bilumum şirketler müstahdemin ve amelesi hakkında grev kanununa zeyl olmak üzere kaleme alınan kanun maddesi layihası” hazırlanmıştı. Bu madde ile madencilik sektöründe de grev yapılabilmesi aynen demiryolları, tramvaylar vb. kanun kapsamındaki alanlarda olduğu gibi ilk olarak uzlaşma sürecine bağlanmakta, aksi davranan işçi ya da işveren taraflarına para cezaları belirlenmekteydi.¹²⁶ Kanuna eklenmesi teklif edilen bu girişimin kabul edilip yasalastığı ya da reddedildiğı yönünde net bir bilgiye ulaşamadık. Ancak Mayıs 1909’da hazırlanan bu maddeden sonra, Balya madenleri işçileri 1909 Haziran,¹²⁷ 1910 Ekim¹²⁸ ve 1914 Nisan aylarında,¹²⁹ Zonguldak Gelik’teki maden işçileri 1909 Haziran,¹³⁰ 1910 Şubat¹³¹ ve 1910 Temmuz aylarında;¹³² Kırşehir’deki simli kurşun madenleri işçileri 1910 Ekim ayında¹³³ grevler yapmıştı. Bu grevlerle ilgili arşiv kayıtları ya da dönemin süreli yayınlarında uzlaşma sürecinin işletilmesi ya da Ta’til-i Eşgal Kanunu’nun uygulanmasına dair herhangi bir bilgiye rastlanılamaması, muhtemelen düzenlemenin yürürlüğe girmediğı ve teklif olarak kaldığını göstermektedir.

Ta’til-i Eşgal Kanunu her ne kadar yoğun grevlerle geçen 1908 yazı sonrası grev yapılmasını kısıtlayıcı ve geciktirici hükümler içerecek şekilde yürürlüğe sokulmuşsa da, bu tarihten sonra da demiryolu, limanlar, tramvay gibi ulaşım, haberleşme ve askerî-ticarî nakliyatın kalbini oluşturan alanlarda grevler yapılmaya devam etmekteydi. Bu durum şirketleri olduğu kadar, şirketlerin baskısı sonrası Ticaret ve Nafia Nezareti gibi bazı devlet makamlarını da rahatsız etmişti. Bunun önüne geçebilmek için de, söz konusu taraflar grevlerin tamamen yasaklanabilmesine yönelik bir çabaya girişmişti. 1911’de, belli bir uzlaşma sürecinden geçtikten sonra var olan grev hakkının tamamen engellenmesi ve uzlaşma komisyonunca verilecek karara tarafların uyma mecburiyetinin getirilmesi teklifi, böyle bir çaba sonucunda orta-

125 BEO. 3490/261708. Lef. 2. 24 KS 1324. 6 Şubat 1909.

126 ŞD. TNZ. 1227/9. 6 CA 1327. 26 Mayıs 1909.

127 DH. MKT. 2831/83. 16 Ca 1327. 5 Haziran 1909.

128 “Balya Madeninde”, *Tanin*, No: 782, 23 TE 1326, 5 Kasım 1910, s. 3.

129 DH. ID. 107/76. 21 Nisan 1330. 4 Mayıs 1914.

130 “Zonguldak’ta Grev”, *Tanin*, No: 277, 28 Mayıs 1325, 10 Haziran 1909, s. 4; DH. MKT. 2837/7. 19 CA 1327. 8 H 1909.

131 DH. MUI. 1-9/2. 4 RA 1328. 16 Mart 1910; “Zonguldak’ta”, *Tanin*, No: 535, 15 Şubat 1325, 28 Şubat 1910, s. 3.

132 DH. MUI. 115/36. 13 T 1326. 26 Temmuz 1910.

133 DH. ID. 107/15. 18 M 1329. 19 Ocak 1911.

ya çıkmıştı. Dolayısıyla bu da *mecburi tahkim* yönteminin yürürlüğe girmesi anlamına gelmekteydi. Böylece işçi ve işveren vekilleri yine devlet memurları aracılığında müzakere yapacak, ancak müzakere sürecinde devlet görevlilerinin, yani hakem heyetinin verdiği karara uyulmak zorunlu hale gelecekti. Bu da grevlerin tamamen yasaklanması anlamına gelmekteydi.¹³⁴

Ancak bu girişim, Şura-yı Devlet'in de belirttiği gerekçelerle reddedilmişti. Şura-yı Devlet, grevlerin ekonomik hayata zarar vermesi gibi nedenlerle yasaklanması ve yerine *mecburi tahkim* uygulaması getirilmesinin, iki sene önce yapılan kanunun ruhuna aykırı olduğu ve kişisel özgürlükleri sınırlamak ve engellemek dışında bir anlamı olmayacağı için olumsuz görüş belirtmişti. Meclis-i Vükelâ'nın da Şura-yı Devlet'le aynı görüşü paylaşması sonrası mecburi tahkim teklifine geçit verilmemişti.¹³⁵

1909 Cemiyetler Kanunu

Osmanlı'da işçiler veya halkın genelinin toplanma veya örgütlenmesine karşı devletin bakış açısı, işçi hareketlerinde olduğu gibi genellikle şüphe ağırlıktı. 19. yüzyılın sonlarına doğru gayrimüslim unsurlarla yaşanan problemler ve devletin bu unsurların bağımsızlık faaliyetlerine karşı şüphesi, bu alanda yapılan hukukî düzenlemelerin de yasaklayıcı yanı ağır basan düzenlemeler olmasına yol açmıştı. Osmanlı'da 1890'lı yıllarda aralarında yerli ve yabancı memurların da olduğu halkın çeşitli unsurlarının bir araya gelerek örgütlü hareket etmesine karşı devletin sürekli engelleyici tavır takınması da bu durumun bir sonucuydu. Çalışmanın işçi örgütlenmesi bölümünde ele aldığımız 1890'lı yıllardaki bu cemiyetleşme hareketlerine yönelik engelleyici tavır, Osmanlı'da devletin cemiyetler ve sivil örgütlenmeye bakışı ve bu bakışın uygulanan politikalara yansımaları bakımından oldukça açıklayıcıdır.

19. yüzyıl sonlarında kuvvetlenen ve 20. yüzyıl başlarına da taşınan bu olumsuz bakış, 1908 yılında, yani II. Meşrutiyetin ilanı ile birlikte önemli bir kırılma yaşamıştı. Hürriyet havasının hâkim olduğu bu dönemde, devlet yöneticilerinin de cemiyetler ve cemiyetleşmeye karşı bakışında bir iyileşme söz konusuydu. 1908 sonrası iktidarı ele alan İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin kendisinin de bir dönem yasaklı cemiyetler arasında yer alması ve öncülerinin uzun süre faaliyetlerini yurtdışında sürdürmek zorunda kalışı, muhtemelen cemiyetleşmeye bakışlarının da daha olumlu olmasına yol açmıştı.¹³⁶

134 ŞD. 1232/21. Lef. 1-2. 6 Ağustos 1327. 19 Ağustos 1911.

135 A.e.; MV. 163/33. 12 R 1330. 1 Mart 1912.

136 Hatemi bu durumu, esasen "hürriyet" getirme iddiası ile yönetimi ele geçirmiş bir derneğin başka derneklerin kurulmasını önlemesi de zordu şeklinde ifade etmektedir. (Hüseyin Hatemi, "Tan-

Dağılmak üzere olan imparatorluğu bir arada tutma ve nüfusun çeşitli unsurlarıyla bir barış ortamı oluşturma hedefi de, bu değişikliğin bir diğer nedeniydi. Aşağıda değineceğimiz Cemiyetler Kanunu da böyle bir süreçte çıkarılmış ve liberal yönü ağır basan bir düzenleme olmuştur.

1908 yılında meşrutiyetin ilanıyla birlikte sosyal, siyasi ve ekonomik alanlarda yaşanan hareketlenme sonrası kısa sürede çok sayıda cemiyet kurulmuştu. Ancak önceden öngörülemediği için devlet bu cemiyetleşme hareketine hazırlıksız yakalanmıştı. 1909'un hemen başında yayınlanan bir emirle, cemiyetler veya toplu gösterilerle ilgili herhangi bir kanunî düzenleme olmadığı için bu yöndeki taleplerin askıda tutulması, bir nevi geçiştirilmesi yerel yönetimlere bildirilmişti. Gelişmiş ülkelerde devlete müracaat etmeden ve kanunen gerekli şartları yerine getirilmeden cemiyet kurulmadığı, bu açıdan bakılırsa Osmanlı'da da bir kanunî düzenleme yapılan kadar ülkedeki cemiyetlerin fesh edilmesi gerektiği belirtilmişti. Ancak devlet, meşrutiyetin ilanı sonrası ülkede halk ve devlet arasındaki olumlu ilişkiyi bozmamak ve tepki çekmemek için, kurulmuş cemiyetlerin kapatılması, fakat resmî olarak da tanınmamaları ve müracaat halinde reddedilmelerine karar vermişti.¹³⁷ Cemiyetler Kanunu da bu durumun doğal bir sonucu olarak, kurulmuş çok sayıdaki cemiyeti bir denetim altına almak ve gelecekte kurulması düşünülen cemiyetlerin de yasal altyapısını hazırlamayı hedefleyerek çıkarılmıştı.

Cemiyetler Kanunu işçi örgütlerini ve işçilerin cemiyet altında bir araya gelmelerini düzenleyen birincil kanunlardan biriydi. Ancak kanunun hazırlanma süreci ve altında yatan dinamikler ele alındığında, işçi örgütlemelerinin bu yasal düzenlemenin hazırlanmasının ancak tali nedenlerinden biri olduğu görülmektedir. Meşrutiyetin ilanı öncesi suçlu olarak görülen gayrimüslimlere ait bazı cemiyetlerin 1908 sonrası meşru örgütlenmeye geçmeleri;¹³⁸ bunun yanında taşrada çeşitli kentlerde İttihat ve Terakki'nin şubesi gibi kurulan örgütlerin bu ismi kullanarak bazı olumsuz işlere imza atmaları devlet yönetimini de rahatsız etmiş ve ülkedeki tüm cemiyetlere yönelik bir düzenleme olarak bu yasa hazırlanmıştı. Dolayısıyla Cemiyetler Kanunu, direkt çalışma hayatına yönelik olarak çıkarılmamış, ancak işçiler de dahil olmak üzere her türlü toplanma ve örgütlenmenin yasal altyapı-

zimat ve Meşrutiyet Dönemlerinde Derneklerin Gelişimi", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C. 1, İletişim Yayınları, İstanbul, 1983, s. 201.)

137 DH. MKT. 2730/95. 18 Z 1326. 11 Ocak 1909.

138 İrk ve mezhep ayrımını esas alarak hareket eden Bulgar kulüpleriyle ilgili duyulan devlet rahatsızlığıyla ilgili bir kayıt için bkz. DH. MUI. 44-1/46. 14 Z 1327. 27 Aralık 1909; Çerkezler tarafından kurulan bir cemiyet sonrası, bağımsız bir Çerkes Devleti kurulması teşebbüslerini güclendireceği için Osmanlı'da cinsiyet ve ırk ayrımına dayalı cemiyet kurulmasının engellenmesi gerektiğine yönelik bir kayıt için bkz. Y. PRK. BŞK. 79/97. 19 M 1327. 10 Şubat 1909.

sını oluşturduğu için işçi örgütlenmesini de doğrudan etkileyen bir kanundu. 1909 yılıyla birlikte, kurulacak tüm işçi cemiyetleri, nizamnamelerindeki maddeler ve uygulamalarında bu kanunda yer alan hükümlere uygun hareket etmek zorundaydı.

Kanun hazırlanırken Fransa, Belçika ve İsviçre'nin aynı konuyla ilgili yasal düzenlemelerinden yararlanmıştı. Çıkarılacak kanunla ilgili bu ülkelerin yasalarının incelenmesi kararı 3 Aralık 1908'de alınmış,¹³⁹ yaklaşık 9 aylık bir hazırlık süresi sonrasında kanun yürürlüğe girebilmişti. 16 Ağustos 1909'da yürürlüğe giren Cemiyetler Kanunu'nda cemiyet, *birden çok kişi tarafından, kâr ve kazanç paylaşımı amacı olmamakla birlikte, bilgi veya mesailerini daimi surette birleştirme hedefiyle kurulan heyet* şeklinde tanımlanmaktaydı. Bu tanımla birlikte, kurulacak örgütlerin amacı bilgi ve mesai temelinde bir araya gelinmesi olarak belirtilmiş, kazanç paylaşımının dışlanmasıyla da cemiyetlerin şirketlerden ayrı tutulması hedeflenmişti. Cemiyetlerin kuruluşu için yetkili devlet makamlarıyla ilişkileri düzenleyen ikinci madde ise, işçi örgütleri de dahil olmak üzere tüm cemiyetler için oldukça önemliydi. Bu maddeyle birlikte, cemiyet kurma ve toplanma açısından Osmanlı vatandaşlarına önemli bir özgürlük tanınarak, devletten ruhsat, yani resmi izin almadan ilkin cemiyet kurulabileceği, kuruluşun tamamlanmasından sonra da devlet makamlarına bilgi verilmesi hükme bağlanmıştı.¹⁴⁰

Bu iki maddeye göre kurulacak cemiyetlerin tamamen devletin bilgisi dışında faaliyette olmalarını engellemek için de altıncı maddeyle gizli cemiyetler kurulması kesinlikle yasaktır denilerek, bir cemiyet kurulur kurulmaz, eğer merkez idaresi İstanbul'da ise Dahiliye Nezareti'ne; taşrada ise bölgenin en büyük mülkiye memuruna cemiyetin unvanı, amacı, merkez idaresi ve idare işleriyle sorumlu kişilerin isim, sıfat ve ikamet adreslerini açıklayan bir beyanname verilmesi ve buna karşılık bir ilmühaber alınması karara bağlanmıştı. Ayrıntılı ve açık bir şekilde düzenlenmiş bu madde, kurulacak cemiyetlerin, gerek kuruluş sonrası, gerekse faaliyette bulunduğu dönemde devlet tarafından takip ve kontrol edilebilmesini hedeflemektedir.¹⁴¹

139 DH. MKT. 2796/73. Lef. 3. 19 KE 1324. 1 Ocak 1909.

140 A. DVNS. NZAM. d. 12. 29 B 1327. 16 Ağustos 1909. s. 387-390. Kanun-ı Esasi'ye de 120. maddeyle bir ekleme yapılarak toplanma ve toplantı yapma hakkı tüm vatandaşlar için serbest hale getirilmişti. ("Kanun-ı Esasi (Mevadd-ı Muaddeleyi Şâmilidir)", *Mecmua-i Kavânin-i Cedide-i Osmant*, s. 28.)

141 "Cemiyetler Kanunu", *Mecmua-i Kavânin-i Cedide-i Osmanî'den Cemiyetler ve Ta'til-i Eşgal Nizamnamesi*, Matbaa-i Kütüphane-i Cihan, Dersaadet, 1327-1909. s. 1-5. Dördüncü maddenin Meclis-i Mebusan'da görüşülmesi sırasında, Müslüman Türk unsur dışındaki tüm vekiller, kavmiyet, yani ırk esasına dayalı cemiyetler kurulmasını savunmuş ve maddeye karşı çıkmıştı. Bu madde 90 oyla kabul edilirken, 60 da ret oyu alması, bu görüşün önemli bir güce dayandığını göstermektedir. (Zafer Toprak, "1909 Cemiyetler Kanunu", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C. 1, İletişim Yayınları, İstanbul, 1983, s. 207.)

Örgütlenme için devlet iznini ilk şart olarak belirlemeyen bu kanun sonrası sendikal niteliğe sahip birçok işçi örgütü kurulmuş, Selanik ve İstanbul valilikleri gibi yerel yönetimler, çeşitli bakanlıklar ve şirketlerin şikâyet ve baskılarına rağmen de Şura-yı Devlet gibi hukuk makamlarının kararları sonrası faaliyetlerine devam etmişlerdi. İşçi örgütlerinin bölge ve ülke ekonomileri için zararlı olduğu görüşünü savunan birinci kesime karşı, hukuk makamlarının ise Cemiyetler Kanunu'nun da dahil olduğu yürürlükteki yasalara atıfla işçi örgütleri yanlısı kararlar vermesi, kanunun maddeleri için yaptığımız liberal ağırlıklı olduğu görüşünün uygulamada da karşılık bulmasına imkân tanımıştı.

1909 İctimâat Kanunu

Mitingler, toplantılar, yürüyüşler gibi her türlü toplu gösteriyi etkilediği için çalışma hayatıyla birebir ilgili olan 1909 tarihli İctimâat Kanunu da, gerek Ta'til-i Eşgal, gerekse Cemiyetler Kanunu gibi işçi örgütlenmesi ve işçi hareketlerine yönelik yasal düzenlemelerle birlikte, Meşrutiyet sonrası sosyal ve siyasî eylemlerin bir sonucu olarak çıkarılmıştı. İctimâat Kanunu sadece grev, miting vb. işçi eylemleri için çıkarılmamıştı. Hatta asıl amacı özellikle *irtica* olarak nitelendirilen birtakım toplanma ve gösterilerle, azınlıkların birtakım faaliyetlerine karşı tedbir almaktı. Ancak grev gibi işçi eylemlerinin de özü itibarıyla toplu bir hareket olması, bunun yanında iş bırakan işçilerin çeşitli gösteriler de yapmaları, bu kanunun çalışma hayatını da ilgilendirmesine yol açmıştı. Nitekim kanun çıktıktan kısa bir süre sonra, Temmuz 1909'da Selanik ve Edirne demiryolları işçileri bir grev yapmak için hazırlıklara başladığında, devlet yönetimi işçilere grev nizamnameleri ve İctimâat Kanunu'nda belirtilen koşullara uygun hareket etmeleri gerekliliğini bildirmişti.¹⁴²

Kanunun özellikle ilgilendirdiği işçi grevleri ise, Ta'til-i Eşgal Kanunu kapsamına girmeyen, yani kamuya yönelik hizmet sunmayan işletmelerdeki işçilerdi. 1908'de Zabtiye Nezareti, işçilerin grev yapmadan önce güvenlik önlemi alınabilmesi için 1-2 gün önceden haber vermelerine yönelik bir yasal tedbir getirilmesini istemişti. Bu isteği olumsuz karşılayan Ticaret ve Nafia Nezareti, demiryolu ve tramvay vb. alanlardaki çalışanların zaten Ta'til-i Eşgal Kanunu'na tabi olduğunu, diğer işçiler içinse bu isteği karşılayacak İctimâat Kanunu'nun hazırlanmakta olduğunu bildirmişti.¹⁴³

Bu kanun çıkmadan önce de devletin toplu gösteriler ve toplantılara yönelik Şubat 1909'da kısıtlayıcı ve düzenleyici bir girişimi olmuştu. Şubat ayının

142 "Şimendiferlerde Grev", *Tanin*, 298, 18 Haziran 1325, 1 Temmuz 1909, s. 2.

143 *T. TNF. MKT. 146/5. 20 M 1327. 11 Şubat 1909.*

da hükümet tarafından kabul edilerek gazetelerin tamamına gönderilen ve yayınlanan resmî bir bildiride, her türlü toplantı ve toplu gösterinin düzenlenebilmesi için en az 24 saat öncesinden Zabtiye'ye, yani güvenlik güçlerine bildirimde bulunulması şart koşulmuştu. Aksi halde güvenlik güçlerine toplu gösteri veya toplantıları iptal etme hakkı tanınmıştı. Basının bir kısmı bu bildiriye hükümetin bir güç ve kontrol denemesi olarak görüp özgürlüklerin kısıtlanmasından şikâyet etmişti. Diğer bir kısım basında ise, meşrutiyetle yönetilen her ülkede yapılacak toplu gösteri ve toplantıların bir denetim altına alınmasının (içeriğe müdahale değil de şekil açısından) normal ve olağan olduğu ileri sürülmüştü.¹⁴⁴

Bu bildirinin yayınlanmasından sonra gerek basın, gerekse meclisteki çok sayıda mebus tarafından şiddetli tepki gösterilmesi, hükümetin bir hafta sonra ikinci bir bildiri yayınlayarak düzeltme yapmasına neden olmuştu. İkinci bildiride, ilk açıklamanın yanlış anlaşıldığı ve gösteri-toplantı yapmak için 24 saat önce başvurmanın izin almak şeklinde değil, sadece haber vermek şeklinde olduğu bildirilmişti. Ancak basında bu düzeltme, toplantıların ve toplu gösterilerin kısıtlanmasına yönelik bir girişimin şiddetli itirazlar sonrası atılan geri adımla sadece bildirimde bulunma ve haber verme şekline dönüştürülmesi olarak yorumlanmıştı.¹⁴⁵

Haziran ayında çıkarılan İçtimâat-ı Umumiye Hakkındaki Kanun'la birlikteyse toplu gösteri ve toplantıların yasal altyapısıyla ilgili hukukî boşluk giderilmişti. 9 Haziran 1909'da yürürlüğe giren İçtimâat-ı Umumiye Hakkındaki Kanun'la, silahsız olmak üzere toplu gösteri ve toplantı yapma bazı koşullara bağlanarak serbest bırakılmıştı. Bu şartlardan birisi, toplantı ve toplu gösteriler öncesi bunların yer, gün ve saatini belirten bir beyanname düzenlenmesiydi. Toplu eylemlerden devletin haberdar olmasını amaçlayan bu şart devletten izin alma şartı şeklinde algılanmamalıdır. Çünkü madde izin almayı değil de, yapılacak eylemi haber vermeyi düzenlemekteydi.¹⁴⁶

Haber verilmeden yapılacak eylemler üçüncü maddeyle yasaklanarak para ve hapis cezalarıyla yaptırma bağlanmıştı. İlmühaber veya zabıt evraki olmadan yapılan toplantıların hükümet tarafından yasaklanacağı ve bu toplu eylemin düzenleyicileri 1 haftadan 1 aya kadar hapisle veya 3 altından 15 altına kadar para cezası ile cezalandırılacağı maddenin diğer hükümler-

144 "İçtimâ'lar - Yeni Gazetenin Telaşına Sebep Ne İmiş!", *Tanin*, No: 208, 15 Şubat 1324, 28 Şubat 1909, s. 1.

145 İsmail Subhi, "Hakk-ı İçtimâ' Meselesi", *Servet-i Fünun*, No: 245, 19 Şubat 1324, 4 Mart 1909, s. 1; "Tebliğ-i Resmî", *Servet-i Fünun*, No: 245, 19 Şubat 1324, 4 Mart 1909, s. 2.

146 "İçtimâat-ı Umumiye Hakkında Tanzim ve Meclis-i Meb'usan ve Âyanca Kabul ve Tasdik Edilmiş ve İrade-i Seniyye-i Cenâb-ı Mülûkâneye İktirân Etmiş Olan Layiha-i Kanuniye", *Mecmuai Kavânin-i Cedide-i Osmaniye*, Matbaa-i Cihan, Dersaadet, 1909 (1327), s. 3-5; *DÜSTUR*, 2. Ter-tip, C. 1, s. 227-229.

riydi.¹⁴⁷ En azından bir grev veya işçi gösterisiyle ilgili belirtecek olursak, bu cezanın uygulandığı herhangi bir işçi eylemine dönemle ilgili kayıtlarda rastlayamadık.

1912 yılında İçtimâat Kanunu'na yapılan bir eklemeye, açık yerlerde yapılacak gösterilerin ülkenin huzur ve sükûnetini muhafaza amacıyla hükümet tarafından yasaklanabileceği belirtilmiş ve böylece toplu gösterilere devlet müdahalesi kolaylaştırılmıştı.¹⁴⁸ Tanör'ün, dönemine göre serbestlik yanlısı ve liberal olarak nitelendirdiği İçtimâat Kanunu ile birlikte Cemiyetler Kanunu, Cumhuriyet döneminde tek parti iktidarıyla birlikte fiilen askıya alınana kadar yürürlükte kalmış ve Osmanlı için olduğu kadar erken Cumhuriyet döneminde de işçi örgütlenmesi ve toplu gösterilerde başvurulan düzenlemeler olmuştu.¹⁴⁹

Çalışma hayatına yönelik yürürlüğe girmeyen kanun teklifleri

Osmanlı'da çalışma hayatını düzenlemeye yönelik yukarıda incelediğimiz bireysel ve toplu iş ilişkilerini belirleyen kanunlar dışında, bir de kanun olarak teklif edilmelerine rağmen kabul edilmediği için yasallaşmayan ve uygulama imkânı bulamayan önemli birtakım girişimler de olmuştu. Bu tekliflerin özellikle işçiler lehine olanları, elçilikler, mahalli yönetimler, bakanlıklar veya çeşitli siyasî partilerden gelmişti. İşçi lehine olup da yasallaşmayan kanun tekliflerinin tamamının ortak noktası ise, teklif edildikleri dönemde çalışma şartlarına ilişkin mevzuattan çok daha ileri olmalarıydı. Kabul edilmeyen tüm kanun tekliflerinin işçi lehine değişiklikler olduğunu ileri sürmek de yanlış olacaktır. Yukarıda değindiğimiz işçilerin grev ve sendikal birleşme haklarını daha da kısıtlamayı hedefleyen mecburi tahkim ve madenlerde sendika-grev yasağı girişimleri ile aşağıda göreceğimiz tarım sektörüne yönelik bir değişiklik teklifi hukukî makamlar tarafından reddedilmişti.

Washington Elçiliği'nin çalışma şartlarına yönelik teklifi

Bir kanun teklifi olmasa da, 1900 yılında Osmanlı'nın Washington Elçiliği çalışma hayatına yönelik oldukça önemli değişiklikler hedefleyen bir raporu Padişah'a sunmuştu. Elçilik, işçiler için hastane yapılması, emeklilik sandıkları kurulması, ücretlere zam yapılması, günlük çalışma saatinin sekize in-

147 A.e.

148 DÜSTUR, 2. Tertip, C. 4, s. 363.

149 Bülent Tanör, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1990, s. 319-320.

dirilmesi, işçi çocukları ve eşlerinin sağlık işlemleriyle ilgili düzenleme yapılmasının ülke için yararlı olacağını bildirmişti. Böyle bir değişiklik yapılması halinde, Padişah ve ülkeye içeride ve dışarıda bakışın daha olumlu hale geleceği, ayrıca Avrupa'daki gibi bir işçi sorununun ortaya çıkmayacağı ileri sürülmüştü.¹⁵⁰ Elçiliğin bu isteklerine yönelik herhangi bir düzenleme veya değişiklik yapılmamıştı. Başvuru, taleplerindeki derinlik dikkate alındığında sadece Osmanlı çalışma hayatı için değil, dönem itibariyle çoğu Avrupa ülkesindeki uygulamalar için de daha ileriydi. Ancak işçiler için yeterli hastane olmadığını, emekli sandıklarıyla ilgili eksikliği, ücretlerin düşük ve günlük çalışma saatlerinin uzun olduğunu, işçi ailelerinin sağlık işlemleriyle ilgili iyileştirme yapılması gibi gerekliliklerin varlığını da göstererek, mevzuattaki zayıflıkları da ortaya koymaktaydı.

Tarım sektöründe işçi-işveren ilişkilerini yeniden düzenleme girişimi

Toprak sahipleri, çiftçiler ve tarlalarda çalışan işçilerin görev ve haklarını düzenlemeye yönelik 1909 yılında bir talimatname hazırlanmıştı. Talimatname, işçiden ziyade toprak sahipleri, yani işverenlerin hakkını koruma amaçlıydı. Edirne Valiliği tarafından yapılan bu düzenlemenin amacı, yaz aylarında tarım mevsiminin en önemli döneminde, parasını önceden peşin alan bazı işçilerin işlerini terk ederek tarımsal üretime zarar vermelerinin engellenmesi olarak gösterilmişti. Bu durumun önüne geçmek için de, işçilerin çalışmalarını, ücretlerini, kayıtlarını hükme bağlayan bir kanun layihası hazırlanmıştı. Düzenleme, Ziraat Heyet-i Fenniyesi tarafından çeşitli değişiklikler yapıldıktan sonra *Osmanlı tarımı için yararlıdır* görüşüyle Orman ve Maden ve Ziraat Nezareti'nce Şura-yı Devlet'e sunulmuştu.¹⁵¹ Ancak ilgili talimatname, İmparatorluk sınırlarındaki her vilayetin kendine has özellikleri olduğu ve buralardaki ziraat işlerinin de yerel niteliklere göre farklılaştığı gerekçesiyle Şura-yı Devlet tarafından olumsuz karşılanmış ve onay alamamıştı. İşçilerin istihdam edilmesinden işte değerlendirilmelerine, çalışma şartlarından zihinsel gelişimlerine kadar pek çok önemli noktanın vilayetten vilayete farklılaştığı belirtilmiş, bu nedenle tek bir kanunî düzenlemenin tüm imparatorluğu kapsamının uygun olmayacağı ifade edilmişti. Bu olumsuz görüşün Padişah tarafından da kabul edilmesi, teklifin hukukî geçerlik kazanmamasına neden olmuştu.¹⁵²

150 Y. PRK. EŞA. 36/36. 23 R 1318. 20 Ağustos 1900.

151 ŞD. TNZ. 1945/3. 22 C 1327. 11 Temmuz 1909.

152 BEO. 3599/269906. 27 C 1327. 16 Temmuz 1909; DH. MKT. 2879/81. 1 B 1327. 19 Temmuz 1909.

Sanayi hayatında erkek ve kız çocuklar ile kadın işçileri korumaya yönelik kanun layihası

Çalışmanın üçüncü bölümünde 1910 yılında yapılan grevler kısmında, Bursa'da ipek sanayiinde çalışan kadın işçilerin büyük bir grevine değinmiştik. Günlük 3 kuruş ücretle 14-16 saat çalıştıklarını belirten kadınlar, 1909'dan itibaren bu konuyla ilgili rahatsızlıklarını dile getirmiş ve devlet yetkililerine şikâyette bulunmuşlardı.¹⁵³ Kadın işçilerin memnuniyetsizliklerine hak veren Hüdavendigâr Vilayet Meclisi de bunun üzerine bir kanun teklifi hazırlamıştı.¹⁵⁴ Ancak yapılan yasal hazırlık, Şura-yı Devlette *serbesti-i amel* kaidesine aykırı bulunduğu için reddedilmiş ve kanun haline getirilememiştir. İpek fabrikalarının sahiplerinden bazıları düzenlemeye olumlu yaklaşmışsa da, ancak tüm fabrikaların uygulaması halinde bu işe girişeceklerini, aksi takdirde rekabet dezavantajıyla karşı karşıya kalacaklarını ileri sürüp olumsuz görüş bildirmişti.¹⁵⁵

*Müessesât-ı Sinaiiyyede Erkek ve Kız Çocukların ve Kadınların Çalışmaları Hakkında Kanun Layihası*¹⁵⁶ adını taşıyan bu düzenleme, gerek çocuk gerekse kadın işçiliği hakkında oldukça ayrıntılı yasal tedbirler öngörmüştü. Her türlü fabrikalarda, sanayihanelerde, tezgâhlarda, keser çivi gibi delici kesici alet kullanılan ya da kullanılmayan tüm imalathanelerde, yer üstü ve yer altı tüm taş ocakları ve madenlerle bunların teferruatında, velhasıl kamu veya özel tüm sanayi işletmelerinde erkek ve kız çocuklar ile kadınların çalışmalarının bu kanunun hükümlerine tabi olacağı belirtildikten sonra, 12 yaşını doldurmamış çocukların yukarıda sayılan üretim birimlerinde çalışması yasaklanmış, 12 yaşını tamamlamış çocukların çalışabilmeleri içinse doktor izni şart koşulmuştu. 17 yaşından küçük çocuklar için Sıhhiye müfettişlerine çocukların çalıştırılmasını yasaklayabilme yetkisi de tanınmıştı. 17 yaşından küçük erkek veya kız çocuklarının her halükârda günde en fazla 9 saat çalışacağı, bu süre içinde de bir saatten az olmayacak şekilde tek seferlik ya da parça parça istirahat ettirilmeleri zorunlu tutulmuştu. Çocuklarla birlikte kadınların yukarıdaki birimlerde gece çalıştırılmaları yasaklanırken, haftalık çalışma günleri ise 6 olarak belirlenmiş, bir günlük hafta tatili dışında kutsal günlerde de çalıştırılmayacakları öngörülmüştü. Kadınlarla erkek ve kız çocuklarının, sağlığa zararlı, maddi ya da manevi tehlike

153 Ali Rıza, "Bursa'da Grev", *Selamet-i Umumiye*, No: 19, 9 Ağustos 1326, 22 Ağustos 1910, s. 2-3; BEO. 3630/272209. 17 Ş 1327. 3 Eylül 1909.

154 BEO. 3730/279686. 25 Mart 1326. 7 Nisan 1910.

155 DH. ID. 107/17. 20 S 1329. 20 Şubat 1911.

156 Bu düzenlemeye ilk kez değinen Zafer Toprak'ın 1984 tarihli çalışması için bkz. Zafer Toprak, "Sosyal Politika Tarihimizin İlk Önlemler Paketi: Müessesat-ı Sinaiiyyede Çocukların ve Kadınların Çalıştırılması (1910)", *Toplum ve Bilim*, S. 27, Güz 1984, s. 229-237.

içeren, takatlerinin üstündeki işlerde istihdam edilemeyeceği, bu gibi işleri de hükümetin düzenli olarak açıklayacağı belirtilen düzenlemede, sadece iş hayatındaki değil, eğitim sürecindeki çocuklar da dikkate alınmıştı. Buna göre ilkokul çağına olup yetimhanelerde ve sanayi mekteplerinde eğitim gören ve yaşı 11'den küçük, ilkokul diploması olmayan çocukların günlük 3 saatten fazla uygulamalı meslekî eğitim almaları ya da el işleri yapmaları yasaklanmaktaydı.¹⁵⁷

İşyerlerinin fiziksel şartlarına da yer verilerek, kesici ve yanıcı aletlerin nâsıl muhafaza edileceği, işyerlerinin temiz ve havanın serbest dolaşımına müsait olacak şekilde düzenlenmesi, çocuk sağlığını koruyucu şekilde dizayn edilmesi hükümleri de vardı. Olası bir iş kazası halinde bunun 24 saat içinde belediye başkanlıklarına bildirilmesi zorunlu hale getirilirken, bu kanunun işçilerin göreceği bir yere asılacağı, işin saat kaçta başlayacağı, kaçta biteceği ve dinlenme saat ve sürelerinin de yazılı olarak ilan edileceği işletme yönetimlerine görev olarak yüklenmekteydi.¹⁵⁸

Düzenlemenin yasallaşması halinde kontrolü ve denetlenmesi için de çeşitli idari makamlar oluşturulması uygun görülmüştü. Buna göre Ticaret ve Nafia Nezareti bünyesinde *İştigalât Komisyonu*, her vilayet, sancak ve kazada ise *Himaye Komisyonları* kurulacağı belirtilmekteydi. İştigalât Komisyonları müfettişlerin atanması, bu kanunun uygulanmasına yönelik denetlemelerin yapılması ve çalışma hayatında işçileri koruyucu yeni düzenlemelerle ilgilenen, Himaye Komisyonları ise sanayi hayatındaki çıkar ve diğer çocukların korunması ve meslekî bilgilerinin genişletilmesini amaçlayacaktı. Düzenlemeye aykırı hareket eden işverenler ve işletme müdürleri için 25 ila 75 kuruş arası para cezası belirlenmiş, bunun da olası bir olumsuzluktan etkilenen her işçi için ayrı ayrı uygulanacağı kabul edilmişti.¹⁵⁹

Tüm bu maddeler, 1910 gibi erken bir tarih ve Osmanlı'nın içinde bulunduğu şartlar açısından oldukça ileri ve üzerinde düşünülerek belirlenmiş hükümlerdi. Kabul edilmesi halinde çocuk ve kadın işçiler için oldukça önemli bir koruma kalkanı sağlayacaktı. Ancak yine devlet makamları tarafından hazırlanan bu kanun teklifi, Şura-yı Devlet gibi diğer bazı devlet makamlarının üretim ve çalışma özgürlüğüne, yani *serbesti-i amel* ilkesine zarar vereceği gerekçesiyle kabul edilmemişti.

157 "Müessesât-i Sinaiy'e de Erkek ve Kız Çocukların ve Kadınların Çalışmaları Hakkında Kanun Lâ-yihâsidir", 11 KE 1326, 24 Aralık 1910, *Mecmua-i Kavanin-i Cedide-i Osmaniye*, C. 1, Matbaa-i Cihan, İstanbul, 1327-1911, s. 816-824.

158 A.e.

159 A.e.

Madenlerde işçi sağlığı ve güvenliğine yönelik kanun layihası

1913 yılında özellikle madenlerde ölümlü iş kazalarının artması ve maden üretiminde yaşanan aksaklıklar nedeniyle, işçilerin ve devletin haklarının korunmasını temin edecek bir maden nizamnamesi hazırlanmasına karar verilmişti.¹⁶⁰ Son dönemde yaşanan çok sayıda ölümlü kazaya rağmen yürürlükte bir kanun olmaması, yeterli koruyucu düzenleme ve cezai yaptırımın da olmadığını göstermişti. Bunun üzerine ocaklarda çalışan *biçarelerin* geleceklerini temin edecek ve sağlıklarını koruyacak bir kanun hazırlanması gerektiği devlet makamları tarafından kabul edilmişti. Dahiliye Nezareti de yasa hazırlığı hakkında görüş bildirirken, Osmanlı'da işçilerin çalışma şartlarıyla ilgili önemli yasal eksiklikleri ortaya koymuştu. Nezaret, Osmanlı'da matbaalar, madenler, fabrikalar, ticarî gemiler, limanlar ve yol inşaatında çalışan çok sayıda işçi bulunduğunu, ancak bunların haklarını düzenleyen genel bir yasal düzenlemenin olmadığını ifade (itiraf) etmişti. Kazalara maruz kalıp sakat kalmasına veya ölmesine rağmen, işçilerin hakkını almak için şirkete kendi iradeleriyle başvuran mahalli yönetimler dışında, bu işi ülke genelinde düzenleyecek genel bir yasa yapılması gerekli olduğunu belirten Nezaret, yasa tasarısı çalışmalarına destek vermişti. Çalışmalar çerçevesinde Lahey Elçiliği'nden de Avrupa ülkelerindeki benzer kanunların metni alınmış ve konuyla ilgili diğer ülkelerdeki mevzuat incelenmişti.¹⁶¹

Hazırlanan nizamname kanun teklifi olarak kalmış ve kabul edilmemişti. Ancak aşağıda da görüleceği üzere içerdiği hükümler neredeyse hiçbir ayrıntıyı kaçırmayacak şekilde detaylıydı. Hüküm ve tedbirler o kadar ayrıntılıydı ki, teklif yasalasaydı muhtemelen maden sahipleri için yeniden bir maden ocağı açacak kadar masraf yapılması gerekecekti. Yasanın hangi nedenle kabul edilmediğine dair bir bilgi tespit edemedik ama, madende üretim miktarına oranla üretimi yapanlara daha fazla önem veren böyle bir düzenlemenin maden şirketlerince olumsuz karşılandığı da aşîkârdır.

160 Quataert, 1893-1919 arası için madenlerde gerçekleşen kazalar sonrası ölüm ve yaralanmalarla ilgili dönemin maden mühendislerinin notlarından önemli veriler sunmaktadır. 1893 ile 1907 arasında gerçekleşen 100 kazada 121 kişi ölümlenirken 102 kişi de yaralanmıştı. 1912 yılında 4.5 aylık veriler 21 işçinin kazalarda öldüğünü, 26 işçinin yaralandığını; 1913'te ise 29 işçinin öldüğünü ve 57 işçinin yaralandığını göstermekteydi. Verilerin ilgili yılların tamamını kapsamaması gerçek ölü ve yaralı sayısının çok daha fazla olduğu anlamına gelmekteydi. Ayrıca verilerin sadece Zonguldak bölgesine ait olması ve imparatorluğun diğer bölgelerini kapsamaması, ülke geneli açısından ölü ve yaralı bilançosunu daha da yüksek sayılara taşıyacaktır. İlgili yıllara ait maden kazalarındaki ölü ve yaralı sayısı ile, ABD ve bazı Avrupa ülkelerindeki rakamlarla karşılaştırması için bkz. Quataert, *Osmanlı İmparatorluğunda Madencilik ve Devlet...*, s. 257-266.

161 *DH. ID.* 200/3. 15 RA 1332. 11 Şubat 1914.

Madenlerin İmâli ve Usul-ı Zabıtası Hakkında Kaleme Alınan Nizamname Lâ-yihası isimli bu düzenlemede çalışılacak yerlerin temizliği, işçi güvenliğine yönelik araçların bulundurulması, iş alanlarının sağlığa uygun şekilde havalandırılması ve aydınlatılması, çalışma alanlarında izinsiz yemek yenmemesi, temiz tuvaletler inşası, işçiler için çay evleri ve hamamlar yapılması, makineler ve iskeleler arasında ne kadar boşluk olacağı, olası bir iş kazasına yol açma ihtimaline sahip makine parçalarının nasıl korumaya alınacağı, imalat makineleri çalışmadan önce işçilerin nasıl uyarılacağı, işçi elbiselerinin makinelere takılmayacak şekilde uzunluk ve bolluklarının belirlenmesi, çocuk işçilerin ocakların hangi bölgelerinde ve hangi makinelerde çalıştırılmayacağı, kaza anında işçilerin korunabilmesi için maden ocaklarının fiziki olarak nasıl dizayn edileceği ve giriş çıkış kapılarının özellikleri, yangın halinde alınması gereken tedbirler, elektrikli bölgelerin iş kazasına yol açmayacak şekilde en ince detayına kadar tasarımı gibi her konuya yönelik bir tedbir ve düzenleme öngörülmüştü. Yetişkin ve çocuk işçiler için maden kuyularında yapılacak çalışmanın şartları ve yer altına inip çıkma, halat ve makinelerin cinsinden çalıştırılma zamanları ve kullanımına kadar işçilerin dikkat etmesi gereken noktalar, ocakların sağlamlığına dair her hafta en az bir defa teftiş yapılması, iş kazası anında maden şirketinin, işçilerin ve yetkili devlet makamlarının nasıl davranacağı, ocakta çalışan işçilerin her birinin asgari birbirlerini anlamaya yetecek kadar Türkçe bilme mecburiyeti gibi ayrıntılar da yine işçi güvenliğini sağlayabilmek için düzenlemede yer bulan diğer şartlardandı.¹⁶²

Bireysel iş ilişkilerine yönelik mevzuatı incelediğimiz bölümde daha önceki tarihlerde çıkarılan çeşitli maden nizamnamelerine de değinmiştik. O nizamnamelerle karşılaştırıldığında en azından işçi sağlığı ve güvenliği, iş kazaları gibi durumlara yönelik oldukça ileri ve ayrıntılı bir görünüm arz eden bu düzenleme, muhtemelen kömür ve maden üretimine verilen önem nedeniyle yasalaşmamış ve bir teklif olarak kalmıştı. Bu tarihten kısa süre sonra Trablusgarp ve Balkan savaşlarıyla başlayan, daha sonra dünya savaşı ile birlikte ülke üzerindeki olumsuz etkisini iyice artıran olağanüstü şartlar (savaşlar için kömür ve maden üretiminin artırılmasının da zorunlu hale gelmesiyle), madenlerde çalışma şartları ve işçi güvenliğini düzenlemeye yönelik benzer bir çalışma yapılmasını da engellemiştir.

Yasalaşmayan diğer kanun teklifleri

Yukarıda saydığımız yasa teklifleri dışında, çalışma hayatına yönelik mevzuattaki eksiklikleri ve neler yapılması gerektiğini gösteren çeşitli birtakım yasa teklifi ve küçük çaplı başvurular da olmuştu. Aralık 1908'de Sivas Ha-

162 A.e.

cıgümüş Köyü Kasabası'nda, patronları karşısında hak ve görevlerinin daha açık ve anlaşılır hale getirilmesi, dolayısıyla sorumluluklarını olduğu kadar haklarını da öğrenmek ve buna göre işveren tarafından suiistimal edilmemek amacıyla iki halı fabrikasının işçileri, işçi temsilcisi olarak görev yapacak bir ustabaşı seçmek istemişlerdi. Daha bir ay öncesinden yaptıkları grevle ücretlerinin artırılmasını temin eden bu işçilerin, işverenleriyle aralarındaki ilişkiyi daha kurumsal hale getirmek için işçi temsilciliği oluşturmaya çalışmaları, işçilerdeki bilinçlenmeyi de yansıtmaktaydı. Ancak devletin yasal düzenlemeleri işçilerin bu bilinçlenmesinin gerisinde kalmış, bu nedenle işçilere de engel olmuştu. Talep karşısında yerel yönetim, işçi işveren ilişkilerine yönelik olarak dikkate alabilecekleri bir kanun olup olmadığını Dahiliye Nezareti'ne sormuş, Nezaret ise böyle bir kanunî düzenlemenin olmadığını, ancak işçilerin bu rahatsızlıktan dolayı grev yapmaları halinde Ta'til-i Eşgal Kanunu hükümlerinin uygulanabileceğini belirten bir cevap vermişti!¹⁶³

1910'da Haleb Mebusu Artin Efendi, işçilerin işverenler tarafından ezilmesi ve baskı görmesini engellemek amaçlı özel bir kanun hazırlanması isteğiyle Meclis-i Mebusan'a başvurmuştu. Hazırlanan Encümen Layihası'nda işçilerin tahammüllerinden fazla çalıştırılmalarının sağlıklarına zarar verdiği ve hastalanmalarına neden olduğu belirtilerek, Osmanlı'da da gelişmiş ülkelerdeki gibi işçilerle patronların karşılıklı hak ve görevlerini belirleyen bir yasal düzenleme yapılması yönünde Sadaret'e başvurulması kararlaştırılmıştı. Sadaret ise böyle bir kanun hazırlanmasından önce, Osmanlı'da sermayedara karşı korunması gereken işçilerin kimler ve hangi mesleklerden olduğu, bunların hâlihazırda sermayedarlara karşı durumlarının nasıl olduğu ve bu nitelikte bir kanun hazırlanmasına gerek olup olmadığı şeklindeki noktaların açığa kavuşturulması gerektiğini belirterek, isteği geri çevirmişti.¹⁶⁴

Bir diğer girişim 1919'da Ticaret ve Ziraat Nezareti'nden gelmişti. Nezaret, resmî ve özel tüm kuruluş ve kurumlarda çalışanları kapsayacak şekilde günlük çalışma sürelerinin belirlenmesi ve haftanın bir gününün tatil ilan edilmesi amacıyla bir kanun teklifi hazırlamıştı. İncelenmek üzere Şura-yı Devlet'e gelen düzenleme birtakım tereddütlerle karşılaşmıştı. Bunlardan birisi, oldukça büyük bir yüzölçüme sahip ülkenin tamamı için böyle bir düzenlemenin uygun olup olmayacağı yönündeydi. Bu tereddüt, farklı bölgelerde farklı uygulamaların olması ve bunları kanunen tekleştirme zorunluluğu getirilmesinin yerellik ve yerindeliğe uygun olmayacağı düşüncesine dayanmaktaydı. Bir diğer tereddütse, Osmanlı'nın diğer ülkelere göre sanayi ve ekonomi açısından oldukça geri kaldığı, bu nedenle de çok çalışılması gerektiğine dayanmaktaydı. Şura-yı Devlet, böyle bir düzenlemeyle çalış-

163 DH. MKT. 2693/2. 2 Z 1326. 26 Aralık 1908.

164 BEO. 3744/280752. 23 R 1328. 4 Mayıs 1910.

ma saatlerini ve çalışma günlerini azaltmanın kanunî mecburiyet haline getirilmesinin, sanayi ve ekonomik gelişme için uygun olmayabileceğini ileri sürmüştü. Çünkü böyle bir durum, zaten var olan hayat pahalılığını üretim azalacağı için daha da artırabilecekti. Dairenin üçüncü ve ilginç bir tereddüdü ise, tatil günlerinde işçilerin ahlaklarını ve sağlıklarını korumaları yönündeki endişeden kaynaklanmıştı. Çünkü ülkede tatil günlerinin en iyi şekilde değerlendirilebilmesi için gerekli teşkilat ve müesseselerin olmadığı ve de güvenlik istatistiklerine göre işçilerin en fazla suçu tatil günlerinde işledikleri belirtilmekteydi. Tüm bu noktaların yapılan düzenlemenin üzerinde durulması gereken önemli eksiklikleri olduğu belirtilerek talebe olumsuz görüş bildirilmişti.¹⁶⁵

Şura-yı Devlet'in olumsuz yaklaşımı sonrası da çalışmalar devam etmişti. Aralık ayında Zabtiye Nezareti'nden kanunun uygulanmasının herhangi bir mahzuru olmayacağı yönünde görüş alınmış ve işçilerin artan tatil günlerinde suç işleyeceği tereddüdü giderilmeye çalışılmıştı. Yapılan bu hazırlığa, resmiyette olmasa da fiiliyatta zaten ülkenin hemen her bölgesinde haftanın bir gününün tatil olarak değerlendirildiğini belirten İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası da olumlu görüş bildirmişti.¹⁶⁶ Ancak tüm bu görüşlere rağmen, Osmanlı'da ülkenin genelini kapsayacak şekilde hafta tatili veya günlük çalışma sürelerini düzenleyen genel bir yasa yürürlüğe girmemişti. İşçilerin haftada bir gün tatil yapabilmesi için 1921'de de bir kanun hazırlığı yapılmış, ancak Ticaret ve Ziraat Nezareti o dönem için böyle bir kanunun uygulanmasına imkân olmadığı gerekçesiyle hafta tatiline yönelik yasal düzenlemeye geçit vermemişti.¹⁶⁷

165 ŞD. 1268/27. Lef. 1-2-5-6-8. 27 Eylül 1335. 27 Eylül 1919.

166 ŞD. 1268/27. Lef. 9. 31 KE 1335. 31 Aralık 1919.

167 "Hafta Tatili Kanunu", *Alemdar*, No: 14, 10 Nisan 1337, 10 Nisan 1921, s. 2.

SONUÇ

Osmanlı'da işçi örgütlenmesi ve işçi hareketlerinin 1870-1922 döneminde tarihi gelişimini konu edinen bu çalışmada, işçilerin yaşam ve çalışma şartlarına karşı mücadeleleri ele alınmıştır. Demiryolu, limanlar, madencilik, gıda, sanayi vb. alanlarda ücretli çalışmayla birlikte işçi sayısının artmaya başladığı incelediğimiz bu dönem, aynı zamanda Osmanlı'nın da siyasi, iktisadi ve askerî açıdan gerileme yaşadığı bir döneme denk gelmişti. Ancak bu gerileme döneminin bir diğer özelliği, aynı zamanda modernleşme çabalarının da yoğunluk kazandığı ve bu yolla ülkenin eski gücüne tekrar kavuşmasının hedeflendiği bir dönem olmasıydı. Devlet öncülüğünde başlayan fabrikalaşma yoluyla sanayileşme tercihinin temel hedefi üretimin artırılabilmesi olunca, üretimin kendisiyle bu üretimi yapanlar, yani işçiler arasında da bir tercih yapma durumu ortaya çıkmaktaydı. 1870'lerden başlayarak sürekli artan sayıda grevler yapılması ise, üretimi yapanların üretim sonucu ortaya çıkan değerden kendi paylarına düşen kısmın azlığından yakınmaları anlamına gelmekteydi.

Yaşam ve çalışma standartlarına karşı mücadele ve tepkilerini dile getirmeye gittikçe bilinç kazanan Osmanlı işçilerini tek bir pota altında değerlendirmek de zorlayıcı olacaktır. Nitekim farklı milletler ve dinlerden oluşan Osmanlı'nın kozmopolit nüfus yapısı, işgücüne de yansımış ve aynı fabrika veya üretim biriminde farklı kültürlerden çalışanlar bir arada bulunabilmişti. Bu da gerek özel gerekse kamu sektörüne ait en küçük üretim birimlerinde dahi çok farklı din, mezhep ve milletlerden işçilerin bir arada çalıştığı bir yapı ortaya çıkarmıştı. Erken dönemler için olağan karşılanan bu durum, özellikle 1890'lar sonrası bağımsızlık çabaları ve beraberinde farklı unsurlar

arasındaki çatışmaların artmasıyla önemli bir sorun haline gelmişti. Farklı milletler ve dinlerden işçiler arasında anlaşmazlık nedeni olan bu gelişmeye devletin de müdahale etmesiyle, ilk önce Ermenilerden başlayan, daha sonra Bulgarlarla devam eden ve savaş dönemlerinde düşman ülke vatandaşlarını da kapsayan bir tasfiye süreci başlamıştı. İşçi örgütlenmesi ve hareketleri açısından ise, milliyetçi duygular özellikle sosyalist örgütlenmede ayrışma yaşanmasına neden olmuştu. İşçi örgütlerinin yapısında daha belirleyici olan bu farklılık, işçi hareketleri, yani grevler esnasında ise daha az önemli olmuştu. Sınırlı sayıdaki karşıt örneğine rağmen, çok sayıda greve işçilerin din ve millet ayrımı gözetmeksizin birlikte katıldığını gördük.

İşçi örgütlenmesi açınsındansa, Osmanlı işçilerinin toplu hareket etmesinin önünde farklı milletler ya da dinlerden olmanın bir arada hareket etmeyi zorlaştırması dışında, asıl olumsuz unsurun özellikle Avrupa tecrübesinden edindiği endişe nedeniyle bu hareketlere karşı baskıcı yaklaşan merkezî devlet yönetiminin olduğu görülmektedir. Nitekim bu baskı sonucu 1908'e kadar Osmanlı'da rastlanılacak sendikal nitelikteki işçi örgütü sayısı bir elin parmaklarının sayısı kadar, 1908'de ilan edilen meşrutiyetle birlikte kısa süreli bir özgürlük ortamına girilmesi, hemen her sektör ve meslekte işçilerin de hızlı bir örgütlenme sürecine girmesine neden olmuştu. Artan işçi örgütü sayısı işçi hareketleri, yani grevlerin de beraberinde artmasına neden olurken, bu eylemlerdeki işçi talepleri de giderek derinleşmekteydi. Nitekim ödenmeyen ücretlerin ödenmesi veya ücretlerin artırılması Osmanlı'da işçi hareketlerinin uzun süre merkezinde yer almış, ancak özellikle 1909'la birlikte taleplerin geçinme indeksine göre ücret artışı, hafta tatili, yıllık izin hakkı, kadın ve çocuk işçilerin çalışma şartlarının yeniden düzenlenmesi, emeklilik sisteminin düzenlenmesi, iş kazaları ve meslek hastalıklarına yönelik iyileştirmeler yapılması ve en önemlisi de işçi sendikalarının işveren ve şirketlerce resmi olarak tanınması şeklinde derinleştiği görülmekteydi.

Peki işçilerin bu eylemleri karşısında işverenler ve devletin pozisyonu neydi? İşverenlerin hem işçi örgütlenmesi, hem de işçi hareketlerine karşı oldukça olumsuz yaklaştıklarını gördük. Ancak işçiler açısından işverenlerin bu yaklaşımından daha olumsuz olan bir unsur vardı: İş ve istihdam güvencesi açısından Osmanlı'da işçileri koruyucu herhangi bir yasal düzenlemenin olmaması. Bu eksiklik, grevci işçilerin taleplerini kabul etmeme veya grevcileri, örgütlenmeye giden işçileri işten çıkarmama noktasında işverenler ve şirketleri sınırlayan, geri adım atmaya zorlayan tek unsurun kalmasına yol açmaktaydı. Bu unsur da işten çıkaracakları işçiler yerine yeni işçi bulma noktasında Osmanlı işgücü piyasasında niceliksel ve niteliksel anlamda yaşanan sıkıntıydı. Bunun yanında grevlerin büyük bir kısmında grevcilerin kendi yerlerine işe alınmak istenen işçilere karşı şiddet eylemlerine sık-

ça başvurmaları ve grevlerde kapalı işyeri şartını, yani sendika üyesi olmayan işçilerin istihdam edilmemesini savunmaları da yasalarla sağlanmamış iş güvencesini işçilerin yine kendi eylemleriyle sağlamak zorunda kalmalarının sonucuydu.

İşverenler dışında işçi örgütlenmesi ve eylemleri karşısında devletin duruşunun ise 1908'e kadar oldukça olumsuz, bu tarihten sonra ise daha esnek hale gelmesi söz konusuydu. Bu tarihten sonra yürürlüğe sokulan Ta'til-i Eşgal Kanunu gibi yasalar her ne kadar grevler ve işçi örgütlenmesi açısından kısıtlayıcı bir özellik taşımışlarsa da, devlet kurumlarının işçi hareketleri ve işçi örgütlenmesine yönelik farklı yaklaşım ve kararları üzerinden çalışma hayatında tek bir devlet görüşü olduğunu belirtmenin yanlış olacağını gördük. Çünkü Selanik ve İstanbul valilikleri ile Ticaret Nezareti ya da Sadaret gibi devlet makamları her ne kadar işçi hareketleri ve örgütlenmesi aleyhinde duruş sergilemişse de, Şura-yı Devlet ve Dahiliye Nezareti Hukuk Müşavirliği gibi kurumların karar ve yorumları önemli ölçüde işçi yanlısı olmuştu. Aksi bir yorumun, yani özellikle 1908 sonrası için *Osmanlı'da devlet işçi örgütlenmesi ve işçi hareketleri aleyhinde bir davramış sergilemiştir!* şeklinde genelleyici bir yaklaşımın, yukarıda saydığımız kurumlar dışında, şirketin işçileri grev yapmaya teşvik etmekle suçladığı Zonguldak kaymakamlığı ya da tütün işçilerinin grevinde gördüğümüz gibi işçi taleplerinin kabulü için merkezi devlet, yabancı elçilikler ve tütün şirketlerinin bulunduğu oldukça karmaşık bir süreci işçiler lehine en olumlu kararlar çıkacak şekilde yönlendiren Drama Mutasarrıfı Necib Bey'e yapılmış bir haksızlık olacağı kanaatindeyiz.

Osmanlı sonrası, Cumhuriyet döneminde işçi hareketlerini inceleyen bir araştırmacı ilk olarak 1923'te toplanan İzmir İktisat Kongresi'ndeki işçi taleplerine bakacaktır. Burada karşımıza 8 saatlik işgünü, hafta tatili, sendika hakkı tanınması, yürürlükteki yasaların işçi kesimi lehine grev yapma ve örgütlenmeyi kolaylaştıracak şekilde yeniden düzenlenmesi, madenlerde çocuk ve kadın işçi çalıştırılmaması gibi talepler çıkacaktır. Ancak bu talepleri sadece yeni kurulacak Cumhuriyet'te işçi kesiminin nasıl bir gelecek istediği şeklinde algılamak yanlış olacaktır. Çünkü çalışmanın işçi hareketleri kısmında gördüğümüz gibi 1909'dan itibaren ve özellikle 1919 sonrası hemen her grevden dolayı bu taleplerin tamamı bize oldukça tanıdık gelmektedir. Bu talepler iyi bir gelecek temennisinden ziyade, geçmişte olgunlaşan bir tepkinin sonuçlarıydı. Dolayısıyla Cumhuriyet dönemi Türkiye işçilerinin taleplerini ve örgütlenme karakterini anlayabilmek için, bu taleplerin geçmişten gelen önemli bir mirasa sahip olduğunu, sosyalist ya da farklı nitelikte işçi örgütlenmesinin köklerinin Cumhuriyet öncesinde atılıp şekillendiğini göz ardı etmememiz gerekmektedir. Çünkü Cumhuriyet dön-

mi işçi hareketleri ve örgütlenmesi 1923'le başlamamış, aksine temelleri Osmanlı döneminde 1870'lere kadar geri giden ve uzun mücadeleler sonucunda şekillenmiş köklü bir mirasın izlerini taşımaktadır.

EKLER

EK A: 1870-1922 GREVLER					
No	Tarih	İşkolu	İşletme/Şirket/İşyeri/İşçi grubu	Kent	Grevci sayısı
1	1872	Denizcilik	Hasköy Tersanesi İşçileri	İstanbul	?
2	1872	Hizmetler	Beyoğlu Telgraf İşçileri	İstanbul	?
3	1872	Ulaşım	Rumeli Demiryolu Hat İnşa İşçileri	İstanbul	?
4	1872	Ulaşım	Haydarpaşa İzmit Demiryolu İnşa İşçileri	İstanbul	?
5	1872	Tekstil	Beykoz Deri ve Kundura Fabrikası İşçileri	İstanbul	?
6	1873	Denizcilik	Tersane İşçileri	İstanbul	500-600
7	1875	Denizcilik	Tersane İşçileri	İstanbul	1.200
8	1875	İnşaat	Taksim'deki Müslüman İnşaat İşçileri	İstanbul	?
9	1875	Rihtim-Limanlar	Sirkeci Hamalları	İstanbul	?
10	1876	Diğer	Araba Şirketi İşçileri	İstanbul	?
11	1876	Ulaşım	Haydarpaşa Demiryolu İşçileri	İstanbul	?
12	1876	Denizcilik	Hasköy Tersanesi İngiliz İşçileri	İstanbul	?
13	1876	Denizcilik	Tersane İşçileri	İstanbul	800
14	1876	Diğer	Darphane İşçileri	İstanbul	?
15	1876	Tekstil	İzmir Terzi İşçileri	İzmir	?
16	1876	Diğer	Fişekhane İşçileri	İstanbul	200
17	1876	Tekstil	Feshane İşçileri	İstanbul	50
18	1878	İnşaat	Duvarcı İşçileri	İstanbul	?
19	1878	Tekstil	Terzi İşçileri	İstanbul	?
20	1878	Tekstil	Ayakkabıcı İşçileri	İstanbul	?
21	1879	Denizcilik	Şirket-i Hayriye Vapur İşçileri	İstanbul	?
22	1879	İnşaat	İnşaat İşçileri	İstanbul	500
23	1879	Denizcilik	Şirket-i Hayriye İşçileri	İstanbul	?
24	1879	Hizmetler	Muhasebe Bürosu Çalışanları	Selanik	?
25	1879	Denizcilik	Tersane İşçileri	İstanbul	?
26	1879	Tekstil	Tekstil Kalfaları	Şam	3.000
27	1879	Gıda	Kavala Tütün İşçileri	Selanik	3.000
28	1880	Denizcilik	İdare-i Mahsusa İşçileri	İstanbul	?
29	1880	Denizcilik	Haliç Vapurları İşçileri	İstanbul	?
30	1880	Denizcilik	Tersane-i Âmire İşçileri	İstanbul	?
31	1880	Ulaşım	Haydarpaşa Demiryolu İşçileri	İstanbul	?

No	Tarih	İşkolu	İşletme/Şirket/İşyeri/İşçi grubu	Kent	Grevci sayısı
32	1882	Tekstil	Tatavla Ayakkabı İşçileri	İstanbul	?
33	1884	Denizcilik	İdare-i Mahsusa İşçileri	İstanbul	?
34	1885	Diğer	Odunkapı Bıçkı İşçileri	İstanbul	?
35	1886	Hizmetler	Beyoğlu Mağazaları İşçileri	İstanbul	?
36	1888	Denizcilik	Tersane-i Âmire İngiliz İşçileri	İstanbul	?
37	1890	Gıda	Hasköy Fırınları Ermeni İşçileri	İstanbul	?
38	1890	Gıda	Hasköy Fırınları Ermeni İşçileri	İstanbul	?
39	1890	Gıda	Foça Tuz Memlehaları İşçileri	İzmir	?
40	1891	Denizcilik	İdare-i Mahsusa İşçileri	İstanbul	?
41	1891	İnşaat	Harmanlardaki Tuğla İşçileri	İstanbul	?
42	1891	Gıda	İskeçe Tütün İşçileri	Selanik	?
43	1892	Denizcilik	Tersane-i Âmire İşçileri	İstanbul	?
44	1893	Gıda	Cibali Reji Fabrikası Tütün İşçileri	İstanbul	?
45	1893	İnşaat	Karaağaç Harmanları Tuğla İşçileri	İstanbul	?
46	1893	Rıhtım-Limanlar	Dedağaç Limanı Hamalları	Edirne	400
47	1895	Diğer	Çubuklu Mum Fabrikası İşçileri	İstanbul	64
48	1895	Madencilik	Ereğli Maden-i Hümayun İşçileri	Zonguldak	?
49	1895	Denizcilik	Tersane-i Âmire İşçileri	İstanbul	50-60
50	1895	Diğer	Tamirhane İşçileri	İstanbul	?
51	1896	Denizcilik	Tersane-i Âmire İşçileri	İstanbul	?
52	1896	Gıda	Kavala Tütün İşçileri	Selanik	?
53	1898	Rıhtım-Limanlar	Tuz Memlehaları Kayıkçı İşçileri	İzmir	?
54	1900	İnşaat	Mektab-i Tıbbiye Binası İnşaat İşçileri	İstanbul	?
55	1901	Diğer	Baruthane-i Âmire İşçileri	İstanbul	25+
56	1902	Denizcilik	İdare-i Mahsusa İşçileri	İstanbul	100+
57	1903	Diğer	Paşabahçe Şişe Fabrikası İşçileri	İstanbul	?
58	1903	Denizcilik	Tersane-i Âmire İşçileri	İstanbul	?
59	1904	Denizcilik	Tersane-i Âmire İşçileri	İstanbul	?
60	1904	Gıda	İskeçe Tütün İşçileri	Selanik	1.000+
61	1904	Gıda	Fırın İşçileri	Manastır	?
62	1904	Tekstil	Ayakkabıcı İşçileri	Manastır	150
63	1904	Tekstil	Ayakkabıcı İşçileri	Selanik	?
64	1904	Gıda	Cibali Reji Fabrikası Tütün İşçileri	İstanbul	?
65	1904	İnşaat	Karakol İnşaatında Çalışan İşçiler	Bitlis	?
66	1905	Madencilik	Balya Karaaydın Maden İşçileri	Balıkesir	?
67	1905	Gıda	Kavala Tütün İşçileri	Selanik	10.000

No	Tarih	İşkolu	İşletme/Şirket/İşyeri/İşçi grubu	Kent	Grevci sayısı
68	1905	Tekstil	Selanik Tekstil İşçileri	Selanik	?
69	1905	Gıda	Tütün İşçileri	İstanbul	800
70	1905	Gıda	Tütün İşçileri	Vidin	?
71	1905	Gıda	İskeçe Tütün İşçileri	Selanik	?
72	1906	Rıhtım-Limanlar	Bahriye Harmanları Mavnacıları	İstanbul	?
73	1906	Gıda	Cibali Reji Fabrikası Tütün İşçileri	İstanbul	700
74	1906	Denizcilik	İdare-i Mahsusa İşçileri	İstanbul	?
75	1906	İnşaat	Allatini Tuğla Fabrikası İşçileri	Selanik	?
76	1906	Tekstil	Kaftan İşçileri	Üsküp	40
77	1906	Tekstil	Ayakkabıcı İşçileri	Üsküp	70
78	1906	Tekstil	Terzi İşçileri	Veles	?
79	1906	Tekstil	Ayakkabıcı İşçileri	Veles	150
80	1906	Diğer	Marangoz İşçileri	Selanik	?
81	1906	Basın Yayın	Gazete Mürettepleri	İstanbul	?
82	1906	İnşaat	Demir İşçileri	Selanik	?
83	1907	Denizcilik	İdare-i Mahsusa İşçileri	İstanbul	80
84	1907	Denizcilik	Tersane-i Âmire İşçileri	İstanbul	?
85	1907	Denizcilik	Tersane-i Âmire İşçileri	İstanbul	300-500
86	1907	Madencilik	Balya Karaaydın Maden İşçileri	Balıkesir	?
87	1907	Denizcilik	Lloyd Kumpanyası İşçileri	İstanbul	?
88	1907	Rıhtım-Limanlar	İstanbul Rıhtımı Hamalları	İstanbul	?
89	1907	İnşaat	Tuğla Fabrikası İşçileri	İstanbul	?
90	1908	Denizcilik	Şirket-i Hayriye Hasköy İşçileri	İstanbul	?
91	1908	Denizcilik	Tersane-i Âmire İşçileri	İstanbul	?
92	1908	Denizcilik	İdare-i Mahsusa İşçileri	İstanbul	?
93	1908	Madencilik	Balya Karaaydın Maden İşçileri	Balıkesir	1.700
94	1908	Madencilik	Balya Karaaydın Maden Matkapçıları	Balıkesir	?
95	1908	Madencilik	Karesi Borasit Madenleri İşçileri	Balıkesir	?
96	1908	Madencilik	Ereğli Maden Şirketi İşçileri	Zonguldak	1.200
97	1908	Madencilik	Ereğli Madenleri İşçileri	Zonguldak	2.000
98	1908	Madencilik	Ereğli'de Maden İşçileri	Zonguldak	?
99	1908	Madencilik	Ereğli Madenleri İşçileri	Zonguldak	?
100	1908	Madencilik	Taşoz'da Maden İşçileri	Selanik	?
101	1908	Madencilik	Ergani Bakır Madeni İşçileri	Ergani	700
102	1908	Gıda	İstanbul Reji İşçileri	İstanbul	?
103	1908	Gıda	İstanbul Reji İşçileri	İstanbul	?

No	Tarih	İşkolu	İşletme/Şirket/İşyeri/İşçi grubu	Kent	Grevci sayısı
104	1908	Gıda	Samsun Tütün Ticarethaneleri İşçileri	Samsun	?
105	1908	Gıda	Samsun Reji Fabrikası İşçileri	Samsun	800
106	1908	Gıda	Selanik Reji Fabrikası İşçileri	Selanik	600
107	1908	Gıda	Selanik Tütün Mağazaları İşçileri	Selanik	?
108	1908	Gıda	İskeçe Tütün Mağazaları İşçileri	Selanik	?
109	1908	Gıda	Drama Tütün Mağazaları İşçileri	Selanik	?
110	1908	Gıda	Kavala Tütün Mağazaları İşçileri	Selanik	15.000*
111	1908	Gıda	İstanbul Fırın İşçileri	İstanbul	7.000
112	1908	Gıda	Beyoğlu Fırın İşçileri	İstanbul	?
113	1908	Gıda	İstanbul Fırın İşçileri	İstanbul	?
114	1908	Gıda	Üsküdar Fırın İşçileri	İstanbul	?
115	1908	Gıda	İstanbul Fırın İşçileri	İstanbul	?
116	1908	Gıda	Selanik Fırın İşçileri	Selanik	1.000
117	1908	Gıda	Foça Tuz Memlehası İşçileri	Aydın	?
118	1908	Gıda	Foça Tuz Nakliye İşçileri	Aydın	?
119	1908	Gıda	Olympos Bira ve Buz Fabrikası İşçileri	Selanik	120
120	1908	Gıda	Olympos Bira ve Buz Fabrikası İşçileri	Selanik	120
121	1908	Gıda	Selanik Şekerci Kalfaları	Selanik	?
122	1908	Gıda	Alatini Un Fabrikası İşçileri	Selanik	100
123	1908	Gıda	Unkapanı Un Fabrikası İşçileri	İstanbul	?
124	1908	Gıda	Makarna Fabrikaları İşçileri	İstanbul	?
125	1908	Gıda	Üsküdar-Kadıköy Su Şirketi İşçileri	İstanbul	?
126	1908	Gıda	Sabun Fabrikası İşçileri	Selanik	500
127	1908	Gıda	İncir Kutusu İmalathaneleri İşçileri	İzmir	?
128	1908	Gıda	Fırın İşçileri	Manastır	?
129	1908	Gıda	Sabunhane ve Zeytinyağı İşçileri	Midilli	?
130	1908	Ulaşım	Aydın Demiryolları İşçileri	Aydın	?
131	1908	Ulaşım	Aydın Demiryolları İşçileri	Aydın	?
132	1908	Ulaşım	Aydın Demiryolları İşçileri	Aydın	?
133	1908	Ulaşım	Şark Demiryolları Şirketi Gardıfrenleri	Selanik vd.	40
134	1908	Ulaşım	Şark Demiryolları Şirketi Selanik İşçileri	Selanik	50
135	1908	Ulaşım	Şark Demiryolları Selanik Manastır İşçileri	Manastır	?
136	1908	Ulaşım	Şark Demiryolları İltisak Hattı İşçileri	Selanik	?
137	1908	Ulaşım	Şark Demiryolları Sirkeci Fabrikası İşçileri	İstanbul	?

No	Tarih	İşkolu	İşletme/Şirket/İşyeri/İşçi grubu	Kent	Grevci sayısı
138	1908	Ulaşım	Şark Demiryolları Yedikule Fabrikası İşçileri	İstanbul	200
139	1908	Ulaşım	Şark Demiryolları Telgraf ve Ambar İşçileri	Selanik	?
140	1908	Ulaşım	Şark Demiryolları Şirketi Üsküp İşçileri	Üsküp	?
141	1908	Ulaşım	Şark Demiryolları Yedikule Fab. İşçileri	İstanbul	3.000**
142	1908	Ulaşım	Şark Demiryolları Şirketi Dedeoğaç İşçileri	Edirne	?
143	1908	Ulaşım	Şark Demiryolları Şirketi İstanbul İşçileri	İstanbul	?
144	1908	Ulaşım	Rumeli Demiryolları İşçileri	Edirne	?
145	1908	Ulaşım	Rumeli Demiryolları İşçileri	İstanbul	?
146	1908	Ulaşım	Eskişehir Demiryolu İşçileri	Eskişehir	?
147	1908	Ulaşım	Şam Hama Demiryolu İşçileri	Beyrut Şam	?
148	1908	Ulaşım	Hicaz Demiryolları Halep-Şam İşçileri	Halep Şam	?
149	1908	Ulaşım	Anadolu Demiryolları Şirketi İşçileri	İstanbul vd.	934***
150	1908	Ulaşım	İzmir Kasaba Demiryolu İşçileri	İzmir	?
151	1908	Ulaşım	İzmir Kasaba Demiryolu İşçileri	İzmir	?
152	1908	Ulaşım	İstanbul Tramvay Şirketi İşçileri	İstanbul	?
153	1908	Ulaşım	İstanbul Tramvay Şirketi İşçileri	İstanbul	?
154	1908	Ulaşım	İstanbul Tramvay Şirketi Şişli İşçileri	İstanbul	?
155	1908	Ulaşım	Selanik Tramvay İşçileri	Selanik	?
156	1908	Ulaşım	Selanik Tramvay İşçileri	Selanik	?
157	1908	Ulaşım	Selanik Tramvay İşçileri	Selanik	50
158	1908	Ulaşım	İzmir Tramvay İşçileri	İzmir	?
159	1908	Ulaşım	İzmir Göztepe Tramvay Şirketi İşçileri	İzmir	?
160	1908	Denizcilik	Tersane-i Âmire İşçileri	İstanbul	?
161	1908	Denizcilik	İdare-i Mahsusa İşçileri	İstanbul	?
162	1908	Denizcilik	İdare-i Mahsusa İşçileri	İstanbul	?
163	1908	Denizcilik	Şirket-i Hayriye Hasköy İşçileri	İstanbul	?
164	1908	Denizcilik	Şirket-i Hayriye İstanbul İşçileri	İstanbul	?
165	1908	Denizcilik	Selanik-Katrin Vapur İşçileri	Selanik	?
166	1908	Denizcilik	Selanik Tersanesi İşçileri	Selanik	800
167	1908	Denizcilik	Hamidiye Vapur Şirketi İzmir İşçileri	İzmir	?
168	1908	Rıhtım-Limanlar	Galata Rıhtımı Hamalları	İstanbul	?
169	1908	Rıhtım-Limanlar	Haydarpaşa Rıhtımı Hamalları	İstanbul	?
170	1908	Rıhtım-Limanlar	Ticari Eşya Hamal ve Mavnacıları	İstanbul	?
171	1908	Rıhtım-Limanlar	Ticari Eşya Gümrük Hamalları	İstanbul	?

No	Tarih	İşkolu	İşletme/Şirket/İşyeri/İşçi grubu	Kent	Grevci sayısı
172	1908	Rıhtım-Limanlar	İstanbul Rıhtımı Hamalları	İstanbul	?
173	1908	Rıhtım-Limanlar	Yabancı Mal ve Meyve Gümrüğü Hamalları	İstanbul	?
174	1908	Rıhtım-Limanlar	Kadıköy-Üsküdar Gaz Şirketi Kömür İşçileri	İstanbul	?
175	1908	Rıhtım-Limanlar	İstanbul Hamalları	İstanbul	?
176	1908	Rıhtım-Limanlar	İzmir Limanı Hamalları	İzmir	?
177	1908	Rıhtım-Limanlar	Beyrut Rıhtım ve Liman Hamalları	Beyrut	?
178	1908	Rıhtım-Limanlar	Beyrut Rıhtım ve Liman Hamalları	Beyrut	?
179	1908	Rıhtım-Limanlar	Dedağaç Limanı Hamalları	Edirne	?
180	1908	Rıhtım-Limanlar	Edremit Akçay İskelesi Hamalları	Balıkesir	?
181	1908	Rıhtım-Limanlar	Selanik Limanı Hamalları	Selanik	800
182	1908	Rıhtım-Limanlar	Midilli Limanı Hamalları	Girit	?
183	1908	Rıhtım-Limanlar	Midilli Limanı Hamalları	Girit	?
184	1908	Tekstil	Şark Halı Kumpanyası İşçileri	İzmir	?
185	1908	Tekstil	Kazlıçeşme'de İplik İşçileri	İstanbul	?
186	1908	Tekstil	Nikolaidi'nin Debbağhanesindeki İşçiler	İstanbul	600+
187	1908	Tekstil	Selanik Deri İmalathaneleri İşçileri	Selanik	?
188	1908	Tekstil	Selanik İpek Fabrikası İşçileri	Selanik	200
189	1908	Tekstil	Samatya'daki Yazmacı İşçileri	İstanbul	?
190	1908	Tekstil	Feshane Fabrikası İşçileri	İstanbul	?
191	1908	Tekstil	Pamuk İşçileri	Adana	?
192	1908	Tekstil	Fes ve Bez Fabrikaları İşçileri	İstanbul	?
193	1908	Tekstil	Hereke Fabrikası İşçileri	Adapazarı	?
194	1908	Tekstil	Adapazarı'nda 2 İpek Fabrikası İşçileri	Adapazarı	?
195	1908	Tekstil	Halı Fabrikaları İşçileri	Sivas	50
196	1908	Tekstil	Terzi İşçileri	Selanik	?
197	1908	Tekstil	Carmadon Halı Fabrikası İşçileri	İzmir	50
198	1908	Tekstil	Yedikule İplik Fabrikası İşçileri	İstanbul	?
199	1908	Enerji	Selanik Havagazı Şirketi İşçileri	Selanik	?
200	1908	Enerji	Beyrut Havagazı Şirketi İşçileri	Beyrut	?
201	1908	İnşaat	Haydarpaşa Rıhtımı İnşaatı İşçileri	İstanbul	?
202	1908	İnşaat	Linardosi Çimento Fabrikası İşçileri	İstanbul	24
203	1908	İnşaat	Alatini Briket ve Tuğla Fabrikası İşçileri	Selanik	2.000
204	1908	İnşaat	Selanik Kireç Ocağı İşçileri	Selanik	?
205	1908	İnşaat	Büyükdere Tuğla Fabrikası İşçileri	İstanbul	?

No	Tarih	İşkolu	İşletme/Şirket/İşyeri/İşçi grubu	Kent	Grevci sayısı
206	1908	Basın Yayın	Gazete Mürettepleri (Dizgiciler)	İstanbul	?
207	1908	Basın Yayın	Berardo, Zeliç ve Manukyan Matbaa İşçileri	İstanbul	?
208	1908	Basın Yayın	Galata'da Bir Matbaanın İşçileri	İstanbul	?
209	1908	Basın Yayın	Gazete Mürettepleri (Dizgiciler)	İstanbul	?
210	1908	Basın Yayın	Mair de Botton Sigara Kağıdı Matbaa İşçileri	Selanik	115
211	1908	Basın Yayın	Matbaa İşçileri	Selanik	?
212	1908	Basın Yayın	Matbaa İşçileri	Kudüs	?
213	1908	Hizmetler	Kahve Garsonları	Selanik	?
214	1908	Hizmetler	Beyoğlu Garsonları	İstanbul	?
215	1908	Hizmetler	Pera Palace Otel İşçileri	İstanbul	?
216	1908	Hizmetler	Pera Palace Otel İşçileri	İstanbul	?
217	1908	Hizmetler	Kahve, Gazino, Otel ve Lokanta İşçileri	Selanik	?
218	1908	Hizmetler	Bakkal Çırakları	İstanbul	?
219	1908	Hizmetler	İstabl-ı Âmire İşçileri	İstanbul	300
220	1908	Hizmetler	İstanbul Belediyesi Temizlik İşçileri	İstanbul	?
221	1908	Hizmetler	Arrera Ticarethanesi İşçileri	Selanik	?
222	1908	Hizmetler	Arrera Ticarethanesi Kadın İşçileri	Selanik	?
223	1908	Hizmetler	Beyoğlu Lorer Ticarethanesi İşçileri	İstanbul	?
224	1908	Hizmetler	Orosdi-Back Ticarethanesi İşçileri	İstanbul	1.500
225	1908	Hizmetler	Orosdi-Back Postacı ve Komileri	Selanik	95
226	1908	Hizmetler	Orosdi-Back Ticarethanesi İşçileri	Selanik	?
227	1908	Hizmetler	Au bon Marche Mağazaları İşçileri	İstanbul	?
228	1908	Hizmetler	Londra Birahanesi Garsonları	İstanbul	?
229	1908	Hizmetler	Tokatlıyan İşletmesi Garsonları	İstanbul	?
230	1908	Hizmetler	Yani Birahanesi Garsonları	İstanbul	?
231	1908	Diğer	Paşabahçe Şişe Fabrikası İşçileri	İstanbul	?
232	1908	Diğer	Dökmeci İşçileri	İstanbul	?
233	1908	Diğer	Benforado Atölyesi Tenekeci İşçileri	Selanik	22
234	1908	Diğer	Marangoz İşçileri	İzmir	?
235	1908	Diğer	Singer Şirketi İşçileri	Üsküp	?
236	1909	Gıda	Fırın İşçileri	İstanbul	?
237	1909	Gıda	Fırın İşçileri	İstanbul	?
238	1909	Tekstil	Yedikule Debbağhane İşçileri	İstanbul	?
239	1909	Rıhtım-Limanlar	Şark Şimendiferleri Hamalları	İstanbul	?
240	1909	Rıhtım-Limanlar	İstanbul Rıhtımı Hamalları	İstanbul	40

No	Tarih	İşkolu	İşletme/Şirket/İşyeri/İşçi grubu	Kent	Grevci sayısı
241	1909	Rıhtım-Limanlar	Galata Rıhtımı Hamalları	İstanbul	?
242	1909	Rıhtım-Limanlar	Yağkapanı-Unkapanı-Hatap Kapısı Mavnacıları	İstanbul	?
243	1909	Denizcilik	İdare-i Mahsusa İşçileri	İstanbul	?
244	1909	Diğer	Paşabağçe Şişe Fabrikası İşçileri	İstanbul	?
245	1909	Denizcilik	Tersane-i Âmire İşçileri	İstanbul	?
246	1909	Diğer	Baruthane İşçileri	İstanbul	?
247	1909	İnşaat	Gümrük Binası İnşaatı İşçileri	İstanbul	?
248	1909	Diğer	?	Muş	?
249	1909	Rıhtım-Limanlar	İstanbul Rıhtımı Hamalları	İstanbul	?
250	1909	Madencilik	Gelik Bölgesi Maden İşçileri	Zonguldak	?
251	1909	Gıda	Foça Memlehaları Tuz İşçileri	İzmir	?
252	1909	Rıhtım-Limanlar	İstanbul Rıhtımı Hamalları	İstanbul	?
253	1909	Diğer	Paşabağçe Şişe Fabrikası İşçileri	İstanbul	?
254	1909	Tekstil	İpek Fabrikaları Kadın İşçileri	Bilecik	1.000
255	1909	Tekstil	İpek Fabrikaları İşçileri	Bilecik	5.000-6.000
256	1909	Ulaşım	Beşiktaş-Beyoğlu Tramvay Arabacıları	İstanbul	?
257	1909	Gıda	Tütün İşçileri	Selanik	?
258	1909	Gıda	Hasan Ağa Tütün Deposu İşçileri	Selanik	62
259	1909	Hizmetler	Arrera Mağazası İşçileri	İzmir	67
260	1910	Madencilik	Gelik Bölgesi Maden İşçileri	Zonguldak	?
261	1910	Ulaşım	İstanbul Tramvay İşçileri	İstanbul	?
262	1910	Tekstil	Terzi İşçileri	İstanbul	?
263	1910	Gıda	İstanbul Reji Şirketi Kolcuları	İstanbul	?
264	1910	İnşaat	Haliç Tuğla Fabrikaları İşçileri	İstanbul	174
265	1910	Tekstil	Ayakkabıcı İşçileri	İstanbul	420
266	1910	Tekstil	Recep Aslan Ayakkabı İmalathanesi İşçileri	Selanik	59
267	1910	Madencilik	Gelik Bölgesi Maden İşçileri	Zonguldak	?
268	1910	Denizcilik	Bahriye Nezareti Fabrikaları İşçileri	İstanbul	30-40
269	1910	Tekstil	Terzi İşçileri	Selanik	93
270	1910	Tekstil	Ayakkabıcı İşçileri	Üsküp	?
271	1910	Tekstil	Kazas İplik Fabrikası İşçileri	Manastır	?
272	1910	Tekstil	Kazlıçesme Debbağhane İşçileri	İstanbul	?
273	1910	Tekstil	İpek Fabrikaları Kadın İşçileri	Bursa	?

No	Tarih	İşkolu	İşletme/Şirket/İşyeri/İşçi grubu	Kent	Grevci sayısı
274	1910	Tekstil	Orhangazi İpek Fabrikaları Kadın İşçileri	Bursa	?
275	1910	Madencilik	Kırşehir Kurşun Madeni İşçileri	Ankara	?
276	1910	Madencilik	Balya Madenleri İşçileri	Balikesir	?
277	1910	Madencilik	Ereğli Madenleri İşçileri	Zonguldak	500
278	1910	Tekstil	Basmacı İşçileri	Kayseri	?
279	1910	Rıhtım-Limanlar	Kömür Hamalları	İstanbul	2.000
280	1910	Tekstil	Şemsiye İşçileri	İstanbul	?
281	1910	Madencilik	Kurşun Madeni İşçileri	Ankara	?
282	1911	Basın Yayın	Samardziev Matbaası İşçileri	Selanik	?
283	1911	Diğer	Augsburg Fabrikası İşçileri	İstanbul	?
284	1911	Gıda	Selanik Merkez Tütün İşçileri	Selanik	490
285	1911	Gıda	Herzog Amerikan Tütün Ticarethanesi İşçileri	Selanik	****
286	1911	Gıda	H. Akif-K. Emin Tütün Mağazaları İşçileri	Selanik	****
287	1911	Gıda	Drama Tütün İşçileri	Selanik	****
288	1911	Gıda	Praveşte Tütün İşçileri	Selanik	****
289	1911	Gıda	Cibali Reji Fabrikası Tütün İşçileri	İstanbul	2.300-3.000
290	1911	Gıda	İskeçe Tütün İşçileri	Selanik	1.500
291	1911	Ulaşım	Demiryolu Ateşçi-Makasçı-Manevracı İşçileri	Selanik	?
292	1911	Denizcilik	Körfez Vapur Şirketi İşçileri	İzmir	?
293	1911	Ulaşım	Konya-Ankara Demiryolu İşçileri	Konya	?
294	1911	İnşaat	Doğramacı İşçileri	İstanbul	?
295	1911	Tekstil	Şark Halı Şirketi İşçileri	Sivas	1.000
296	1911	Ulaşım	İzmir-Kasaba Demiryolu İşçileri	İzmir	1.500
297	1911	Hizmetler	Belediye Temizlik İşçileri	İstanbul	?
298	1911	Gıda	Fırınlardaki Un İşçileri	İstanbul	?
299	1911	Madencilik	Maden İşçileri	Zonguldak	120
300	1911	Basın Yayın	Matbaa İşçileri	Selanik	?
301	1912	Rıhtım-Limanlar	Selanik Limanı Hamalları	Selanik	?
302	1912	Denizcilik	Seyr-ü Sefer İdaresi Çalışanları	İstanbul	?
303	1912	Ulaşım	Karesi Yeniköy Mevkii Demiryolu İşçileri	Balikesir	800
304	1912	Gıda	Drama Tütün İşçileri	Selanik	?
305	1912	İnşaat	İzmit Yol Yapım İşçileri	İzmit	?

No	Tarih	İşkolu	İşletme/Şirket/İşyeri/İşçi grubu	Kent	Grevci sayısı
306	1912	Gıda	Tütün İşçileri	İstanbul	?
307	1912	Diğer	Binek ve Yük Arabacıları	İstanbul	?
308	1912	Diğer	Bargirci ve Araba Tamir İşçileri	İstanbul	?
309	1913	Gıda	Kadın Tütün İşçileri	Selanik	?
310	1913	Denizcilik	Tersane İşçileri	İstanbul	?
311	1913	Rıhtım-Limanlar	Liman İşçileri	İzmir	?
312	1913	Rıhtım-Limanlar	Liman Kömür Hamalları	İzmir	?
313	1914	Rıhtım-Limanlar	Ereğli-Kozlu Madenleri Hamal ve Kayıkçıları	Zonguldak	?
314	1914	Gıda	Üsküdar ve Kadıköy Su Şirketi İşçileri	İstanbul	?
315	1914	Madencilik	Balya Madenleri İşçileri	Balıkesir	?
316	1915	Gıda	Tütün İşçileri	İzmir	?
317	1917	Madencilik	Kozlu Madenleri İşçileri	Zonguldak	?
318	1918	İnşaat	Hapishane İnşaatı İşçileri	İstanbul	?
319	1919	Gıda	Tütün İşçileri	İstanbul	?
320	1919	Madencilik	Şirket-i Osmaniye Maden İşçileri	Zonguldak	?
321	1919	Denizcilik	Tersane-i Âmire İşçileri	İstanbul	?
322	1919	Denizcilik	Şirket-i Hayriye Vapurları Ateşçileri	İstanbul	?
323	1919	Denizcilik	Şirket-i Hayriye Vapurları İşçileri	İstanbul	?
324	1919	Hizmetler	Banka Memurları	İstanbul	?
325	1919	Hizmetler	Banka Memurları	İzmir	?
326	1919	Ulaşım	Tünel Şirketi İşçileri	İstanbul	?
327	1919	Ulaşım	Tramvay İşçileri	İstanbul	?
328	1919	Rıhtım-Limanlar	Hisar İskeleyi Hamalları	İstanbul	?
329	1919	Hizmetler	Belediye Temizlik İşçileri	İstanbul	?
330	1919	Denizcilik	Tersane İşçileri	İstanbul	1.300
331	1919	Rıhtım-Limanlar	Rıhtım Hamalları	İstanbul	?
332	1920	Basın Yayın	Fransızca ve Rumca Gazete Mürettepleri	İstanbul	?
333	1920	Denizcilik	Kasımpaşa Tersanesi İşçileri	İstanbul	?
334	1920	Ulaşım	Tramvay Vatmanları	İstanbul	?
335	1920	Ulaşım	Tramvay İşçileri-Tünel İşçileri	İstanbul	?
336	1920	Rıhtım-Limanlar	Kömür Hamalları	İstanbul	?
337	1920	Gıda	Cibali Reji Fabrikası Tütün İşçileri	İstanbul	?
338	1920	Tekstil	Kazlıçeşme Debbağhane İşçileri	İstanbul	?
339	1920	Basın Yayın	Gazete Baskı İşçileri	İstanbul	?
340	1920	Ulaşım	Şark Demiryolları Şirketi İşçileri	İstanbul	?

<i>No</i>	<i>Tarih</i>	<i>İşkolu</i>	<i>İşletme/Şirket/İşyeri/İşçi grubu</i>	<i>Kent</i>	<i>Grevci sayısı</i>
341	1920	İnşaat	Hapishane İnşaatı İşçileri	İstanbul	?
342	1921	Denizcilik	Haliç Dersaadet Vapur Şirketi İşçileri	İstanbul	?
343	1921	Enerji	Elektrik Şirketi Silahtarağa Fabrikası İşçileri	İstanbul	?
344	1921	Rıhtım-Limanlar	Kasımpaşa İskelesi Hamalları	İstanbul	?
345	1921	İnşaat	Zeytinburnu Demir Fabrikası İşçileri	İstanbul	?
346	1921	Ulaşım	Çatalca Demiryolu İşçileri	İstanbul	?
347	1921	Ulaşım	Dersaadet Tramvay Şirketi İşçileri	İstanbul	?
348	1921	Basın Yayın	Matbaa İşçileri	İstanbul	?
349	1921	Tekstil	Yazmacı İşçileri	İstanbul	3.000
350	1922	Hizmetler	Belediye Temizlik İşçileri	İstanbul	?
351	1922	Ulaşım	İstanbul Tramvay İşçileri	İstanbul	1.500
352	1922	Madencilik	Gelik Bölgesi Maden İşçileri	Zonguldak	?

(*) Bu rakam aynı zamanda Drama'daki tütün işçilerinin grevini de kapsamaktadır. Bölgenin genelinde aynı anda grev yapınca, Selanik Vilayeti Başkente durumu bildirirken grevcilerin genel sayısını vermişti.

Kaynak: Üçüncü Bölüm 92 ile 52B arasındaki dipnotlardan derlenmiştir.

EK B: 1870-1922 GREVLER VE GREVCI İŞÇİ SAYISI

<i>Dönem</i>	<i>Toplam grev sayısı</i>	<i>Grevci işçi sayısı tespit edilebilen grevler</i>	
		<i>Grev sayısı</i>	<i>Grevci işçi sayısı</i>
1872-1908 (Haziran)	92	23	23.389
1908	143	32	44.670
1909-1918	83	23	28.865
1919-1922	34	3	5.800
1872-1922	352	81	102.724

Kaynak: Ek A'dan yararlanılarak düzenlenmiştir.

KAYNAKÇA

Başbakanlık Osmanlı Arşivi Kaynakları

- A. AMD. (Bab-1 Asafi Amedi Kalemi)
A. DVN. (Bab-1 Asafi Divan-1 Hümayun Kalemi)
A. DVNS. NZAM. d. (Bab-1 Asafi Divan-1 Hümayun Sicilleri Nizamât Defterleri)
A. MKT. (Sadaret Mektubi Kalemi)
A. MKT. MHM. (Sadaret Mektubi Mühimme Kalemi Evrakı)
A. MKT. MVL. (Sadaret Mektubi Kalemi Meclis-i Vala Evrakı)
A. MKT. NZD. (Sadaret Mektubi Kalemi Nezaret ve Deva'ir Evrakı)
A. MTZ. (04). (Sadaret Eyalet-i Mümtaze Bulgaristan Evrakı)
A. VRK. (Sadaret Evrak Kalemi Evrakı)
BEO. (Babiali Evrak Odası Evrakı)
C. AS. (Cevdet Askeriye)
C. DRB. (Cevdet Darphane)
DH. ŞFR. (Dahiliye Nezareti Şifre Evrakı)
DH. EO. (Dahiliye Nezareti Evrak Odası)
DH. EUM. 1. ŞB. (Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Birinci Şube)
DH. EUM. 2. ŞB. (Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye İkinci Şube)
DH. EUM. 5. ŞB. (Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Beşinci Şube)
DH. EUM. 6. ŞB. (Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Altıncı Şube)
DH. EUM. AYŞ. (Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Asayiş Kalemi Evrakı)
DH. EUM. ECN. (Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Ecanib Kalemi)
DH. EUM. EMN. (Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Emniyet Şubesi Evrakı)
DH. EUM. KADL. (Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Kısım-i Adli Kalemi)
DH. EUM. KLU. (Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Kalem-i Umumi)
DH. EUM. LVZ. (Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Levazım Kalemi)
DH. EUM. MEM. (Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Memurin Kalemi Evrakı)
DH. EUM. SSM. (Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Seyrüsefer Kalemi)
DH. EUM. THR. (Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Tahrirat Kalemi Evrakı)

DH. EUM. VRK. (Dahiliye Nez. Emniyet-i Umumiye Evrak Odası Kalemî Evrakı)
DH. H. (Dahiliye Nezareti Hukuk Evrakı)
DH. HMŞ. (Dahiliye Nezareti Hukuk Müşavirliği Evrakı)
DH. I. UM. (Dahiliye Nezareti İdare-i Umumiye Evrakı)
DH. İD. (Dahiliye Nezareti İdare Evrakı)
DH. KMS. (Dahiliye Nezareti Dahiliye Kalem-i Mahsus Evrakı)
DH. MB. HPS. (Dahiliye Nez. Mebani-i Emniyet Hapishaneler Müd. Evrakı)
DH. MB. HPS. M. (Dah. Nez. Mebani-i Emniyet Hapishaneler Müd. Mütef. Evrakı)
DH. MKT. (Dahiliye Mektubi)
DH. MKT. PRK. (Dahiliye Mektubi Perakende Evrakı)
DH. MTV. (Dahiliye Nezareti Mütenevvia Evrakı)
DH. MUI. (Dahiliye Nezareti Muhaberat-ı Umumiye İdare Evrakı)
DH. TMK. M. (Dahiliye Tesri-i Muamelat Komisyonu-Muamelatı)
DH. UMVM. (Dahiliye Nez. Umur-ı Mahalliy ve Vilayat Müdürlüğü Evrakı)
DRB. (Darphane-i Amire Evrakı)
HAT. (Hatt-ı Hümayun)
HH. D. (Hazine-i Hassa Defterleri)
HR. HMŞ. İŞO. (Hariciye, Hukuk Müşavirliği İstisare Odası)
HR. İM. (Hariciye Nezareti İstanbul Murahhaslığı)
HR. MKT. (Hariciye Nezareti Mektubi Kalemî Evrakı)
HR. SYS. (Hariciye Nezareti Siyasi)
HR. TO. (Hariciye Tercüme Odası)
HSD. AFT. (Ali Fuat Türkgeldi Evrakı)
I. BH. (İrade Bahriye)
I. DH. (İrade Dahiliye)
I. DUIT. (İrade Dosya Usulü)
I. HB. (İrade Harbiye)
I. HUS. (İrade Hususi)
I. KAN. (İrade Kanun ve Nizamât)
I. MMS. (İrade Meclis-i Mahsus)
I. MTZ. (04). (İrade Eyalet-i Mümtaze Bulgaristan)
I. MVL. (İrade Meclis-i Vala)
I. ŞD. (İrade Şura-yı Devlet)
I. TNF. (İrade Ticaret ve Nafia Nezareti)
MF. MKT. (Maarif Nezareti Mektubi Kalemî)
MV. (Meclis-i Vükelâ Mazbataları)
MVL. (Meclis-i Vala Evrakı)
ŞD. (Şura-yı Devlet Evrakı)
ŞD. MLK. (Şura-yı Devlet Mülkiye)
ŞD. MLNF. (Şura-yı Devlet Maliye Nafia)
ŞD. TNZ. (Şura-yı Devlet Ticaret Nezareti)
T. TNF. MKT. (Ticaret Nafia Nezareti Mektubi Kalemî)
T. INF. VRK. (Ticaret Nafia Nezareti Evrakı)
TFR. I. A. (Rumeli Müfettişliği Sadaret Evrakı)
TFR. I. AS. (Rumeli Müfettiş. Jandarma Müşiriyet ve Kumandanlık Evrakı)

TFR. I. ED. (Rumeli Müfettişliği Edirne Evrakı)
TFR. I. KV. (Rumeli Müfettişliği Kosova Evrakı)
TFR. I. M. (Rumeli Müfettişliği Mütferrika Evrakı)
TFR. I. SL. (Rumeli Müfettişliği Selanik Evrakı)
TFR. I. ŞKT. (Rumeli Müfettişliği Arzuhaller)
TFR. I. UM. (Rumeli Müfettişliği Umum Evrakı)
Y. A. HUS. (Yıldız Sadaret Hususi Maruzat Evrakı)
Y. A. RES. (Yıldız Sadaret Resmi Maruzat Evrakı)
Y. EE. (Yıldız Esas Evrakı)
Y. EE. KP. (Yıldız Sadrazam Kâmil Paşa Evrakı)
Y. MTV. (Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı)
Y. PRK. ASK. (Yıldız Perakende Evrakı Askeri Maruzat)
Y. PRK. AZJ. (Yıldız Perakende Evrakı Arzuhal Jurnal)
Y. PRK. BŞK. (Yıldız Perakende Evrakı)
Y. PRK. DH. (Yıldız Perakende Evrakı Dahiliye Maruzatı)
Y. PRK. EŞA. (Yıldız Perakende Evr. Elçilik Şehbenderlik ve Ataşemiliterlik)
Y. PRK. HR. (Yıldız Perakende Evrakı Hariciye Nezareti Maruzatı)
Y. PRK. MF. (Yıldız Perakende Evrakı Maarif Nezareti Maruzatı)
Y. PRK. MYD. (Yıldız Per. Evrakı Yaveran ve Maiyyet-i Seniyye Erkân-ı Harbiye Dairesi)
Y. PRK. ŞD. (Yıldız Perakende Evrakı Şura-yı Devlet Maruzatı)
Y. PRK. ŞH. (Yıldız Perakende Evrakı Şehremaneti Maruzatı)
Y. PRK. TKM. (Yıldız Perakende Evrakı Tahrirat-ı Ecnebiye Ve Mabeyn Mütercimliği)
Y. PRK. UM. (Yıldız Perakende Evrak-ı Umumi)
Y. PRK. ZB. (Yıldız Perakende Evrakı Zabtiye Nezareti Maruzatı)
ZB. (Zabtiye Nezareti Evrakı)

Matbu Eserler

DÜSTUR

DÜSTUR Zeyl

DÜSTUR, 1. Tertip, C. 1.

DÜSTUR, 1. Tertip, C. 2.

DÜSTUR, 1. Tertip, C. 4.

DÜSTUR, 1. Tertip, C. 5.

DÜSTUR, 1. Tertip, C. 6.

DÜSTUR, 1. Tertip, C. 7.

DÜSTUR, 1. Tertip, C. 8.

DÜSTUR, 1. Tertip, C. Mütemmim.

DÜSTUR, 2. Tertip, C. 1.

DÜSTUR, 2. Tertip, C. 2.

DÜSTUR, 2. Tertip, C. 4.

DÜSTUR, 2. Tertip, C. 5.

DÜSTUR, 2. Tertip, C. 6.

DÜSTUR, 2. Tertip, C. 8.

DÜSTUR, 2. Tertip, C. 11.

DÜSTUR, 2. Tertip, C. 12.

Gazeteler

Ahenk, Alemdar, Aydınlık, Azad, Basiret, Bugün, Ceride-i Havadis, Hakâyik-ül Vekâyi, Hilal-i Ahmer, Hürriyet, İdrak, İhdâm, İnsaniyet, İştirak, İttifak, İttihad ve Terakki, Köylü, Kurtuluş Mecmuası, Medeniyet, Muahede, Orak Çekiç, Renin, Sa'y ve Amel, Sabah, Sada-i Millet Gazetesi, Selamet-i Umumiye, Serbesti, Servet-i Fünun, Sosyalist, Şark, Takvim-i Ticaret, Takvim-i Vekâyi, Tanin, Türkiye, Vakit, Volkan, Yeni Asır, Yeni Ses, Zaman

Matbu Kitap ve Makale

"İçtimâat-ı Umumiye Hakkında Tanzim ve Meclis-i Meb'usan ve Âyanca Kabul ve Tasdik Edilmiş ve İrade-i Seniyye-i Cenâb-ı Mülükâneye İktirân Etmiş Olan Layiha-i Kanuniye", *Mecmua-i Kavânin-i Cedide-i Osmaniye*, Matbaa-i Cihan, Dersaadet, 1909 (1327), s. 3-5.

"Ta'til-i Eşgal Layiha-i Kanuniyesi Hakkında Encümençe Kaleme Alınan Mazbata", *Meclis-i Mebusan-ı Osmanî Birinci Devre 1324-1325 İçtimai*, Matbaa-i Amire.

"Cemiyetler Kanunu", *Mecmua-i Kavânin-i Cedide-i Osmanî'den Cemiyetler ve Ta'til-i Eşgal Nizamnamesi*, Matbaa-i Kütüphanesi Cihan, Dersaadet, 1327-1909, s. 1-5.

"Lasalle, Marx ve Erfurt Kongresi 1", *Resimli Kitap*, C. 3, No: 15, Kanunuevvel 1325, Aralık 1909-Ocak 1910, s. 237-242.

"Müessesat-ı Sinaîye'de Erkek ve Kız Çocukların ve Kadınların Çalışmaları Hakkında Kanun Layihasıdır", 11 KE 1326, 24 Aralık 1910, *Mecmua-i Kavanin-i Cedide-i Osmaniye*, C. 1, Matbaa-i Cihan, İstanbul, 1327-1911, s. 816-824.

"Ta'til-i Eşgal Hakkında Nizamname Suretidir", *Mecmua-i Kavanin-i Cedide-i Osmaniye'den Cemiyetler ve Ta'til-i Eşgal Nizamnamesi*, Matbaa-i Kütüphanesi Cihan, Dersaadet, 1327-1909, s. 5-8.

Ali Kâmi, "Sosyalizm Hakkında Tenkidat", *Ulum-ı İktisadîye ve İçtimaiye Mecmuası*, 1326-1910, S. 17, s. 707-720.

ARHANGELOS, Gavriel; *Anadolu Osmanlı Demiryolu ve Bağdad Demiryolu Şirket-i Osmaniyesi İdaresi'nin İç Yüzü*, Mahmut Bey Matbaası, Dersaadet, 1327/1911.

Doktor Şefik Hüsnü, "Bugün ki Proletarya ve Sınıf Şuuru", *Kurtuluş Mecmuası*, S. 3, 20 TS 1919, 20 Kasım 1919, s. 45-47.

Gelibolulu Azmi, *Fabrikacı ve İmalathane Memuru*, İmalat-ı Harbiye Matbaası, Dersaadet, 1914.

HAYDAR, Hakkı; "Kadınlığa Dair", *Büyük Duygu*, Y. 1, S. 8, 14 B 1331, 18 Haziran 1913, s. 118-120.

HILLQUIT, Morris; "Sosyalizm Nazariye ve Tatbikatı", çev. Mehmed Vehbi, *Kurtuluş Mecmuası*, S. 1, İstanbul, 20 Eylül 1919, s. 14-16.

Hüseyin Kâzım, *Anadolu Köylüsüne Çiftçi Öğütü*, Matbaa-i Hayriye, İstanbul, 1329-1331 (1913-1915).

İbn-i Tahir İsmail Faik, "Sosyalizm Efkârı I" (I. Sayının Devamı), *İnsaniyet*, No: 2, 12 Ağustos 1326, 25 Ağustos 1910, s. 14-15.

Kamus-ı Türki.

Kanun-ı Esasi (Mevâdd-ı Muaddeleyi Şâmilidir), *Mecmua-i Kavânin Cedide-i Osmanî İçinde*, Matbaa-i Cihan, Dersaadet, 1909 (1327).

Maliye Nezareti, *Senelik İhsaiyat-ı Maliye, Varidat ve Masarifat-ı Umumiyyeyi Muhtevidir*, Matbaa-i Amire, İstanbul, 1326-1910.

Mehmed Cavid, "Esbab-ı Mucebe Layihâsından Mâba'di", *Ulum-ı İktisadîye ve İçtimaiye Mecmuası*, C. 6, S. 1, 1326-1910, s. 1137-1148.

—, "Neşriyat ve Vakâ-yî İktisadîye", 10 Şubat 1324, 23 Şubat 1909, *Ulum-ı İktisadîye ve İçtimaiye Mecmuası*, C. 1, S. 3, 1324-1908/1909, s. 425-432.

—, "Neşriyat ve Vakâ-yî İktisadîye", 26 Mayıs 1325, 8 Haziran 1909, *Ulum-ı İktisadîye ve İçtimaiye Mecmuası*, C. 2, S. 6, 1325-1909, s. 258-272.

Mehmed Râkım ve Mustafa Nail, *Hayat-ı Düvel*, C. 1, A. Mavyan Şirket-i Mürettebiye Matbaası, İstanbul, 1306-1888/1889.

- Mehmed Rauf, "Sosyalizmin Şekli-Hazırı: Enternasyonalizm", *Resimli Kitap*, C. 3, No: 14, Teşrinisani 1325 - Kasım Aralık 1909, s. 117-126.
- Nafıada Proje Âlimi ve Bir Buçuk Senelik Semerât-ı Mesâtsi*, Matbaa-i Ârşâk Garoyan, İstanbul, 1327-1911.
- Osman Galib, "Daşnaksütyun Ermeni Heyet-i Müttefikası Meclis-i Mebusan İçin Programı", *Servet-i Fünun*, No: 108, 18 Eylül 1324, 1 Ekim 1908, s. 1-2.
- Osman Macid, "Anglo-Sakson Kavminin Hayat-ı Ameliyesi", *Sa'y ve Amel*, No: 2, 23 Kanunuevvel 1326, 5 Ocak 1911, s. 1-4.
- , "Çocukların Ameleliği", *Sa'y ve Amel*, No: 4, 20 Kanunusani 1326, 2 Şubat 1911, s. 3-5.
- Osmanlı ve Türk Hanımları Esirgeme Derneğinin Nizamnamesi*, Nefaset Matbaası, İstanbul, t.y.
- Sakızlı Ohannes, *Mebâdi-i İlm-i Servet-i Mîlel*, Mihran Matbaası, Dersaadet, 1297/1879.

Kitaplar

- Ağralı, Sedat, *Türk Sendikacılığı; Günümüze Kadar Belgelerle*, Son Telgraf Matbaası, İstanbul, 1967.
- Aktar, Ayhan, *Kapitalizm, Az Gelişmişlik ve Türkiye'de Küçük Sanayi*, Afa Yayınları, İstanbul, 1990.
- Aktay, Nizamettin, *İş Hukuku*, Seçkin Yayıncılık, Ankara, 2006.
- Akyıldız, Ali, *Anka'nın Sonbaharı - Osmanlı'da İktisadî Modernleşme ve Uluslararası Sermaye*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005.
- , *Haliç'te Seyrüsefer Haliç Vapurları Şirketi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2007.
- , *Para Pul Oldu - Osmanlı'da Kağıt Para, Maliye ve Toplum*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003.
- Ali Haydar Efendi, *Dürer-ül Hukkam Şerh-i Mecelleti'l Ahkam*, C. 1, çev. Raşit Gündoğdu ve Osman Erdem, Osmanlı Yayınevi, İstanbul, t.y.
- Asım, Salahaddin, *Osmanlıda Kadınlığın Durumu*, yayına haz. Metin Martı, Arba Yayınları, İstanbul, 1989.
- Atuf, Nafi, *Türkiye Maarif Tarihi Hakkında Bir Deneme- İkinci Kitap*, Milliyet Matbaası, İstanbul, 1932.
- Barkan, Ömer Lütfi, *Süleymaniye Cami ve İmaretî İnşaatı (1550-1557)*, C. 1, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1972.
- Baskıcı, Mehmet Murat, *1800-1914 Yıllarında Anadolu'da İktisadi Değişim*, Turhan Kitabevi, Ankara, 2005.
- Beinin, Joel, *Workers and Peasants in the Modern Middle East*, Cambridge University Press, Cambridge, 2001.
- Buğra, Ayşe, *Kapitalizm, Yoksulluk ve Türkiye'de Sosyal Politika*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2008.
- Cerrahoğlu, Ahmet, *Türkiye'de Sosyalizmin Tarihine Katkı*, May Yayınları, İstanbul, 1975.
- Çavdar, Tevfik, *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi*, 2. Bsk., Imge Kitabevi, İstanbul, 1999.
- Çeçen, Anıl, *Türkiye'de Sendikacılık*, Özgür İnsan Yayınları, Ankara, 1973.
- Çelik, Nuri, *İş Hukuku Dersleri*, 21. Bsk., Beta Basım Yayım, İstanbul, 2008.
- Çetinkaya, Yavuz Doğan, *1908 Osmanlı Boykotu-Bir Toplumsal Hareketin Analizi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004.
- Çıldır, Sina, *Zonguldak Havzasında İşçi Hareketlerinin Tarihi (1848-1940)*, Yeraltı Maden İş Yayınları, Ankara, 1977.
- Davis, Fanny, *The Ottoman Lady- A Social History From 1718 to 1918*, Greenwood Press, Londra, 1986.
- Demirdirek, Aynur, *Osmanlı Kadınlarının Hayat Hakkı Arayışının Bir Hikâyesi*, Imge Kitabevi, İstanbul, 1993.
- Eldem, Edhem, *135 Yıllık Bir Hazine; Osmanlı Bankası Arşivinde Tarihten İzler*, Osmanlı Bankası Yayını, İstanbul, 1997.
- Emecen, Feridun, Kemal Beydilli, Mehmet İpşirli vd., *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi 1. Cilt*, ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi Yayını, İstanbul, 1994.

- Engin, Nihat, *Osmanlı Devletinde Kölelik*, M.Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1998.
- Engin, Vahdettin, *Rumeli Demiryolları*, Eren Yayıncılık, İstanbul, 1993.
- Erdem, Y. Hakan, *Osmanlı'da Köleliğin Sonu 1800-1909*, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2004.
- Erginsoy, Haluk Faruk, *Türk İşçi Hareketi Üzerine Bir Deneme*, Oleyis Yayınları, Yayın No: 1, İstanbul, 1968.
- Erişçi, Lütfü, *Türkiye'de İşçi Sınıfının Tarihi (Özet Olarak)*, Kebikeç Yayınları, Ankara, 1997.
- Etingü, Turgut, *Kömür Havzasında İlk Grev*, Koza Yayınları, İstanbul, 1976.
- Fişek, Kurthan, *Türkiye'de Kapitalizmin Gelişmesi ve İşçi Sınıfı*, Doğan Yayınları, Ankara, 1969.
- Foster, John, *Class Struggle and the Industrial Revolution*, Methuen & Co Ltd., Londra, 1974.
- Gülmez, Mesut, *Türkiye'de Çalışma İlişkileri, 1936 Öncesi*, TODAİE Yayını, Ankara, 1989.
- Gülsoy, Ufuk, *Hicaz Demiryolu*, Eren Yayıncılık, İstanbul, 1994.
- Gür, Refik, *Hukuk Tarihi ve Tefekkürü Bakımından Mecelle-Hukuk Sosyolojisi ve Felsefesi Üzerine Bir Kalem Denemesi*, 3. Bsk., Sebil Yayınevi, İstanbul, 1993.
- Güran, Ali Ergin, *Türkiye Halk İştirakiyyun Fırkası Yayın Organları I: Emek I; Yeni Hayat 1, 2, 3, Katkı Yayınları*, İstanbul, 1975.
- Hammond, John Lawrence ve Barbara B. Hammond, *The Town Labourer 1760- 1832 The New Civilisation*, Victor Gollancz LTD, Londra, 1937.
- Hanoğlu, Şükrü, *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük (1889-1902)*, C. 1, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985.
- Hertner, Peter, *The Balkan Railways, International Capital and Banking from the End of the 19th Century Until the Outbreak of the First World War*, Bulgarian National Bank Discussion Papers, DP/53/2006, Sofya, 2006.
- Hobsbawm, Eric J, *Labouring Men-Studies in the History of Labour*, Anchor Books, New York, 1967.
- Hülagu, Metin, *Bir Umudun İnşası Hicaz Demiryolu*, Yitik Hazine Yayınları, İstanbul, 2008.
- Issawi, Charles, *The Economic History of Turkey 1800-1914*, The University of Chicago Press, Chicago, 1980.
- Inan, A. Afet, *Tarih Boyunca Türk Kadınının Hak ve Görevleri*, 4. Bsk., Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1982.
- İnfo Türk Ajansı, *Mustafa Suphi ve Yoldaşları, 28-29 Ocak 1921'i Unutma*, 3. Bsk., Güncel Yayınlar, İstanbul, 1977.
- Karakışla, Yavuz Selim, *Women, War and Work in the Ottoman Empire: Society for the Employment of Ottoman Muslim Women (1916-1923)*, Ottoman Bank Archive and Research Centre, İstanbul, 2005.
- Karal, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi - Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri (1876-1908)*, C. 4, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, 13. Dizi, Ankara, t.y.
- Karpat, Kemal, *Osmanlı Nüfusu 1830-1914*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2010.
- Keyder, Çağlar, *Toplumsal Tarih Çalışmaları*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009.
- Koca, Kadriye Yılmaz, *Osmanlı'da Kadın ve İktisat*, Beyan Yayınları, İstanbul, 1998.
- Koç, Yıldırım, *Türkiye İşçi Sınıfı ve Sendikacılık Hareketi Tarihi*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2003.
- Kupferschmidt, Uri M; *European Department Stores and Middle Eastern Consumers; The Orosdi-Back Saga*, Ottoman Bank Archives and Research Centre, İstanbul, 2007.
- Kurnaz, Şefika, *II. Meşrutiyet Döneminde Türk Kadını*, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1996.
- Lommerud, Kjell Erik, Frode Meland ve Odd Rune Straume, *Globalisation and Union Opposition to Technological Change*, Discussion Paper Social Policy II 2003-18, Berlin, 2003.
- Lozovsky, A., *Karl Marx ve İşçi Sendikaları*, çev. Nuri Çolakoglu, May Yayınları, İstanbul, 1975.
- Macfie, Alexander Lyon, *The End of the Ottoman Empire 1908-1923*, Addison Wesley Longman Ltd., New York, 1998.
- Makal, Ahmet, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Çalışma İlişkileri: 1850-1920*, İmge Kitabevi, Ankara, 1997.

- Mardin, Şerif, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908*, 15. Bsk., İletişim Yayınları, İstanbul, 2008.
- Martal, Abdullah, *Değişim Sürecinde İzmir'de Sanayileşme 19. Yüzyıl*, Dokuz Eylül Yayınları, İzmir, 1992.
- Marx, Karl, *Kapital*, C. 1, 8. Bsk., çev. Alaattin Bilgi, Sol Yayınları, Ankara, 2007.
- McCarthy, Justin, *Osmanlı Anadolu Topraklarındaki Müslüman ve Azınlık Nüfus (Osmanlı Anadolu'sunun Son Dönemi)*, çev. İhsan Gürsoy, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1995.
- Okay, Cüneyd, *Osmanlı Mühendis ve Mimar Cemiyeti Belgeleriyle*, TMMOB Mimarlar Odası, Ankara, 2008.
- Oktar, Tiğince, *Osmanlı Toplumunda Kadının Çalışma Yaşamı Osmanlı Kadınları Çalıştırma Cemiyet-i İslamiyesi*, Bilim Teknik Yayınevi, Eskişehir, 1998.
- Ökçün, Gündüz; *Ta'it-i Eşgal Kanunu, 1909 Belgeler-Yorumlar*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1982.
- , *Tarımda Çalışma ve Ekme Yükümlülüğü (Mükellefiyet-i Ziraiyye) Belgeler 1914-1922*, AÜ Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Yayın No: 522, Ankara, 1983.
- Önsoy, Rifat, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii ve Sanayileşme Politikası*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1988.
- , *Türkiye'deki Almanya 1914-1918; Almanya'nın Türkiye'deki Kültürel Etkinliği ve Robert Bosch*, Atlas Yayınları, Ankara, 2004.
- Özdemir, Mehmet, *Mütareke ve Kurtuluş Savaşı Başlangıç Dönemlerinde Türk Demir Yolları, Yapısal Ekonomik Sorunlar (1918-1920)*, TC Kültür Bakanlığı Yayınları, Yayın No: 2620, Ankara, 2001.
- Öztaş, Cemal (Proje Koordinatörü), *Sanayi Devrimi Yıllarında Osmanlı Saraylarında Sanayi ve Teknoloji Araçları*, TBMM Milli Saraylar Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2004.
- Özyüksel, Murat, *Hicaz Demiryolu, Tarih Vakfı Yurt Yayınları*, İstanbul, 2000.
- Pamuk, Şevket, *Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914*, 5. Bsk., İletişim Yayınları, İstanbul, 2009.
- Quataert, Donald, *Osmanlı İmparatorluğu 1700-1922*, 6. Bsk., İletişim Yayınları, İstanbul, 2009.
- , *Osmanlı İmparatorluğu'nda Madencilik ve Devlet - Zonguldak Kömür Havzası 1822-1920*, çev. Nilay Ö. Gündoğan ve Azat Z. Gündoğan, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, İstanbul, 2009.
- , *Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü*, 2. Bsk., çev. Tansel Güney, İletişim Yayınları, İstanbul, 2008.
- Refik, Ahmed, *Osmanlı Devrinde Türkiye Madenleri (967-1200)*, 2. Bsk., Enderun Kitabevi, İstanbul, 1989.
- Sayılgan, Aclan, *Türkiye'de Sol Hareketler*, yay. haz. Erol Cihangir, Doğu Kütüphanesi, İstanbul, 2009.
- Sée, Henri, *Modern Kapitalizmin Doğuşu*, çev. Turgut Erim, Yöneliş Yayınevi, İstanbul, 2001.
- Sencer, Oya, *Türkiye'de İşçi Sınıfı - Doğuşu ve Yapısı*, Habora Kitabevi, İstanbul, 1969.
- Steinhaus, Kurt, *Atatürk Devrimi Sosyolojisi*, çev. M. Akkaş, Sander Yayınları, İstanbul, 1973.
- Sülker, Kemal, *100 Soru'da Türkiye'de İşçi Hareketleri*, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1973.
- , *Dünyada ve Türkiye'de İşçi Sınıfının Doğuşu*, Memet Yayınları, İstanbul, t.y.
- , *Türkiye Sendikacılık Tarihi*, 3. Bsk., TÜSTAV Yayınları, İstanbul, 2004.
- , *Türkiye'de Sendikacılık*, Sendika Kültürü Serisi No: 1, İstanbul, 1955.
- Sümer, Haluk Hadi, *İş Hukuku*, 14. Bsk., Mimoza Yayınları, Konya, 2008.
- Şanda, Hüseyin Avni, *1908'de Ecnebi Sermayesine Karşı İlk Kalkınmalar*, Akşam Matbaası, İstanbul, 1935.
- , *Yarı Müstemele Oluş Tarihi - 1908 İşçi Hareketleri*, Gözlem Yayınları, İstanbul, t.y.
- Şişmanov, Dimitir, *Türkiye İşçi ve Sosyalist Hareketi-Kısa Tarih (1908-1965)*, haz. A. R. Zarakolu, Belge Yayınları, İstanbul, 1978.
- Talas, Cahit, *Toplumsal Ekonomi Çalışma Ekonomisi*, İmge Kitabevi, Ankara, 1997.
- Tanör, Bülent; *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1990.

- TC Milli Eğitim Bakanlığı, *Gazetecilik - Türk Basınının Doğuşu ve Gelişimi*, MEB Yayını, Ankara, 2008.
- Tevetoğlu, Fethi, *Milli Mücadele Yıllarındaki Kuruluşlar*, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara, 1988.
- Thompson, Edward P., *İngiliz İşçi Sınıfının Oluşumu*, 2. Bsk., çev. Uygur Kocabaşoğlu, Birikim Yayınları, İstanbul, 2006.
- Tokol, Aysen, *Türk Endüstri İlişkileri Sistemi*, Ezgi Yayınevi, Bursa, 1977.
- Tunçay, Mete ve Erik Jan Zürcher (der.), *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalizm ve Milliyetçilik (1876-1923)*, 5. Bsk., İletişim Yayınları, İstanbul, 2010.
- Tunçay, Mete, *Türkiye'de Sol Akımlar 1908-1925*, C. 1, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009.
- Ubicini, H. Abdolonyme, *Osmanlı'da Modernleşme Sancısı*, çev. Cemal Aydın, Timaş Yayınları, İstanbul, 1998.
- Uçkan, Banu, *Endüstri İlişkileri*, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir, 2004.

Makaleler

- "Amele-i Osmani Cemiyeti", *Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi*, C. 1, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, İstanbul, 1996.
- "Bir Demiryolu Grevi", *Tarih ve Toplum*, C. 1, S. 5, Mayıs 1984.
- "Galata Sosyalist Kulübü", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C. 3, TC Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, İstanbul, 1994.
- "Grevler", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C. 3, TC Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, İstanbul, 1994.
- "İşçi Sosyalist Fırkası 1921", *Tarih ve Toplum*, S. 75, Mart 1990, s. 6-7-8.
- "Türkiye'de Solun Tarihinden: Türkiye'de Siyasi Fırkalar", *Tarih ve Toplum*, C. 6, S. 32, Ağustos 1986, s. 78-81.
- Abadan-Unat, Nermin, "Toplumsal Değişme ve Türk Kadını", *Türk Toplumunda Kadın*, 2. Bsk., der. Nermin Abadan-Unat, Ekin Yayınları, İstanbul, 1982, s. 1-32.
- Ahladi, Evangelia, "İzmir'de İttihatçılar ve Rumlar Yunan-Rum Boykotu (1908-1911)", *Kebikeç-İnsan Bilimleri İçin Kaynak Araştırmaları Dergisi*, II. Meşrutiyet ve İttihat Terakki Dosyası, S. 26, 2008, s. 175-200.
- Ahmad, Feroz, "Osmanlı Devleti'nde 1908 Devrimi ve 1912-13 Balkan Savaşları Üstüne Lev Troçkin'in Yazdıkları", *Tarih ve Toplum*, C. 3, S. 17, Mayıs 1985, s. 300-306.
- Akyüz, Yahya, "Öğretmenlik Mesleği ve Osmanlı'da Kadın Öğretmen Yetiştirilmesi", *Tarih ve Toplum*, C. 33, S. 195, Mart 2000, s. 31-43.
- Arıkan, Zeki, "İzmir-Kasaba-Aydın Demiryolu İşçilerinin Bir Muhturası", *Tarih ve Toplum*, S. 49, Ocak 1988, s. 52-56.
- Atabaki, Touraj ve Gavin D. Brockett, "Ottoman and Republican Turkish Labour History: An Introduction", *International Review of Social History*, Cilt 54, 2009, s. 1-17.
- Aytekin, E. Atilla, "The Ottoman-Turkish Labour Movement and International Solidarity: A Hundred Years Ago, A Hundred Years Later", 2002, (Çevrimiçi) http://www.arbark.se/pdf_wrd/Aytekin_int.pdf, 08.12.2011.
- Baer, Marc, "Globalization, Cosmopolitanism, and the Dönme in Ottoman Salonica and Turkish Istanbul", *Journal of World History*, Cilt 18, No. 2, 2007, s. 141-170.
- Balsoy, Gülhan, "Gendering Ottoman Labor History: The Cibali Régie Factory in the Early Twentieth Century", *International Review of Social History*, Cilt 54, 2009, s. 45-68.
- Berber, Engin, "Bursa Çiftçiler Derneği (1916)", *Tarih ve Toplum*, S. 133, Ocak 1995, s. 21-23.
- , "İkinci Meşrutiyet Döneminde Domino Etkisi Yapan Bir Eylem: İzmir Liman İşçileri", *European Journal of Turkish Studies*, 11/2010, (Çevrimiçi) <http://ejts.revues.org/index4303.html>, 16.06.2011.

- Birinci, Ali, "II. Meşrutiyet'te İşsizlerin Kurduğu "Çalışkan Kardeşler Cemiyeti", *Tarih ve Toplum*, S. 64, Nisan 1989, s. 204-206.
- Black, Floyd Henson, "Okullar ", *Istanbul 1920 (Constantinople Today, A Study in Oriental Social Life)*, ed. Clarence Richard Johnson, çev. Sönmez Taner, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1995, s. 317-358.
- Bozkurt, Gülnihal, "Köle Ticaretinin Sona Erdirilmesi Konusunda Osmanlı Devletinin Taraf Olduğu İki Devletlerarası Anlaşma", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, S. 1, 1990, s. 45-77.
- Bülbül, Yaşar ve Rahmi Deniz Özbay, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Teknolojiye Karşı Direncin İktisat Tarihi", *İş, Güç Endüstri İlişkileri ve İnsan Kaynakları Dergisi*, C. 9, S. 4, Eylül 2007, s. 19-41.
- Clark, Edward, "Osmanlı Sanayi Devrimi", *Osmanlılar ve Batı Teknolojisi-Yeni Araştırmalar Yeni Görüşler*, yay. haz. Ekmeleddin İhsanoğlu, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 1992, s. 37-52.
- , "Osmanlı Sanayi İnkılabı", çev. Fahrettin Tızlak, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, S. 92, Ekim 1994, s. 96-111.
- Colp, JR Ralph, "William Gladstone, Karl Marx, Charles Darwin, Kliment Timiriyaev ve 1876-78 "Doğu Sorunu" Üzerine Notlar", çev. Bilge Keşmir, *Tarih ve Toplum*, C. 4, S. 20, Ağustos 1985, s. 81-85.
- Çadırcı, Musa, "Tanzimat Döneminde Karayolu Yapımı", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, C. 15, S. 26, 2007, s. 153-167.
- Çakır, Serpil, "1908'in Açtığı Yolda Kadınların Hak ve Özgürlük Mücadelesi", *Düne Bakarak Bugünü Anlamak - 2008'den 1908'e Bakmak*, yayına haz. Mutlu Dursun ve Tutku Vardaglı, Tarem Yayınları, İstanbul, 2009, s. 47-54.
- , "Bir Osmanlı Kadın Örgütü: Osmanlı Müdafaa-i Hukuk-ı Nisvan Cemiyeti", *Tarih ve Toplum*, S. 66, Haziran 1989, s. 16-21.
- Çıldır, Sina, "Zonguldak Kömür Havzasında İşçi Hareketi ve Sendikacılık", *Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi*, C. 3, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, İstanbul, 1998, s. 557-563.
- Dumont, Paul, "Osmanlı Sosyalizminin Doğuşu", *Selânik 1850-1918: "Yahudilerin Kenti" ve Balkanlar'ın Uyanışı*, haz. Gilles Veinstein, çev. Cüneyt Akalın, 2. Bsk., İletişim Yayınları, İstanbul, 2001, s. 205-217.
- Dumont, Paul, "Yahudi, Sosyalist ve Osmanlı Bir Örgüt: Selânik İşçi Federasyonu", der. Mete Tunçay-Erik Jan Zürcher, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalizm ve Milliyetçilik (1876-1923)*, 5. Bsk., İletişim Yayınları, İstanbul, 2010, s. 73-111.
- Elmacı, Emin, "İttihat Terakki ve Milli İktisat Düşüncesinin Uygulamaya Geçirilmesi", *İttihat Terakki ve Jön Türkler*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2009, s. 50-64.
- Elmacı, Mehmet Emin, "1908 Avusturya Boykotunda Liman İşçileri", *Kebikeç-İnsan Bilimleri İçin Kaynak Araştırmaları Dergisi*, İşçi Hareketleri Dosyası, Y. 2, S. 5, 1997, s. 155-162.
- Faroqhi, Suraiya, "18. Yüzyıl Anadolu Kırsalında Suç, Kadınlar ve Servet", *Modernleşmenin Eşiğinde Osmanlı Kadınları*, ed. Madeline C. Zilfi, çev. Necmiye Alpay, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2000, s. 7-26.
- Fay, Mary Ann, "Kadınlar ve Vakıflar: 18. Yüzyıl Mısır'ında Mülkiyet, İktidar ve Toplumsal Cinsiyetin Nüfuz Alanı", *Modernleşmenin Eşiğinde Osmanlı Kadınları*, ed. Madeline C. Zilfi, çev. Necmiye Alpay, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2000, s. 27-46.
- Gülmez, Mesut, "1936 Öncesinde İşçi Hakları", *Türkiye'de İşçi Hakları (Osmanlı Döneminden 1986'ya)*, Türkiye Yol İş Sendikası, Ankara, 1986, s. 17-76.
- , "Bir Belge, Bir Yorum: 1909 Tatil-i Eşgal Yasası ve Grev", *Toplum ve Bilim*, S. 12, Kış 1980, s. 50-64.
- , "İşçi Sorunu ve Polis Mevzuatı: Fransa Örneği ve Polis Nizamı'nın 12nci Maddesi", *Amme İdaresi Dergisi*, C. 17, S. 1, Mar 1984, s. 115-132.
- , "Tanzimat'tan Sonra İşçi Örgütlenmesi ve Çalışma Koşulları (1839-1919)", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C. 3, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s. 792-802.

- Günaydın, Nimet, "İlk Kadın Memurlar", *Hayat Tarih Mecmuası*, Y. 3, C. 1, S. 4, Mayıs 1967, s. 66-67.
- Güran, Tevfik, "Osmanlı Tarım Ekonomisi, 1840-1910", *Türk İktisat Tarihi Yıllığı*, S. 1, İÜ İktisat Fakültesi Türk İktisat İctimâiyât Tarihi Araştırmaları Merkezi, İstanbul, 1987, s. 225-303.
- , "Tanzimat Döneminde Devlet Fabrikaları", *150. Yılında Tanzimat*, yay. haz. Hakkı Dursun Yıldız, TTK Yayınları, Ankara, 1992, s. 235-258.
- , "Ziraî Politika ve Ziraatte Gelişmeler, 1839-1876", *150. Yılında Tanzimat*, yay. haz. Hakkı Dursun Yıldız, TTK Yayınları, Ankara, 1992, s. 219-233.
- Güzel, Mehmet Şehmus, "1908 Kadınları", *Tarih ve Toplum*, S. 7, Temmuz 1984, s. 6-12.
- , "İlk Grev", *Tarih ve Toplum*, S. 119, Kasım 1993, s. 40-41.
- , "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e İşçi Hareketi ve Grevler", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C. 3, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s. 803-828.
- Hadar, Gila, "Selanik'te Yahudi Tütün İşçileri: Toplumsal ve Etnik Mücadele Bağlamında Cinsiyet ve Aile", *Osmanlı Döneminde Balkan Kadınları Toplumsal Cinsiyet, Kültür, Tarih*, der. Amila Butuovic ve Irvin Cemil Schick, çev. Güliz Erginsoy, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2009, s. 137-161.
- Hatemi, Hüseyin, "Tanzimat ve Meşrutiyet Dönemlerinde Derneklerin Gelişimi", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C. 1, İletişim Yayınları, İstanbul, 1983, s. 198-204.
- İlıcak, Şükrü, "Jewish Socialism in Ottoman Salonica", *Southeast European and Black Sea Studies*, Cilt 2, No. 3, September 2002, s. 115-146.
- İhsanoğlu, Ekmeleddin, "Osmanlıların Batı'da Gelişen Bazı Teknolojik Yeniliklerden Etkilenmeleri", *Osmanlılar ve Batı Teknolojisi-Yeni Araştırmalar Yeni Görüşler*, yay. haz. Ekmeleddin İhsanoğlu, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 1992, s. 121-139.
- İlhan, Mehmet Emin, "İzmir'de Avusturya Boykotajı", *Tarih ve Toplum*, C. 27, S. 161, Mayıs 1997, s. 19-26.
- Kala, Ahmet, "Osmanlı Devletinde Sanayileşmenin İlk Yıllarında Özel Fabrikalar", *Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 83, Nisan 1993, s. 107-132.
- , "Tanzimat Öncesi ve Sonrasında İktisadi Manzara", *150. Yılında Tanzimat*, Aydınlar Ocağı Yayınları, İstanbul, 1990, s. 47-60.
- Kanbolat, Hasan ve Erol Taymaz, "Kafkas-Osmanlı İlişkileri ve Köle Ticareti", *Tarih ve Toplum*, S. 79, Temmuz 1990, s. 35-44.
- Karakışla, Yavuz Selim, "Enver Paşa'nın Kourdurduğu Kadın Birinci İşçi Taburu: Osmanlı Ordusunda Kadın Askerler", *Toplumsal Tarih*, C. 11, S. 66, Haziran 1999, s. 15-24.
- , "Kadınları Çalıştırma Cemiyeti'nin Kadın İşçileri Evlendirme Kampanyası", *Tarih ve Toplum*, C. 37, S. 219, Mart 2002, s. 27-40.
- , "Osmanlı İmparatorluğu'nda 1908 Grevleri", *Toplum ve Bilim*, S. 78, Güz 1998, s. 187-209.
- , "Osmanlı Sanayi İşçisi Sınıfının Doğuşu 1839-1923", *Osmanlı'dan Cumhuriyet Türkiye'sine İşçiler 1839-1950*, der. Donald Quataert ve Erik J. Zürcher, İletişim Yayınları, İstanbul, 1998, s. 27-54.
- Karakoç, İrfan, "Türkiye'de Sosyalist Düşüncenin Az Bilinen Bir İsmi Ahmed Nebil", *Tarih ve Toplum*, C. 32, S. 191, Kasım 1999, s. 4-8.
- Karpat, Kemal, "The Memoirs of N. Batazari: The Young Turks and Nationalism", *International Journal of the Middle East Studies*, Cilt 6, July 1975, s. 276-299.
- Keskin, Nuray E., "Türkiye'de Kamu Yönetimi Disiplininin 'Köken' Sorunu", *Amme İdaresi Dergisi*, C. 39, S. 2, Haziran 2006, s. 1-28.
- Keskin, Özkan, "Osmanlı Devleti'nde Yabancı Maden Mühendislerinin İstihdamı ve Osmanlı Madenciliklerine Hizmetleri", *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Dergisi, S. 11, Y. 6/2007, s. 79-92.
- Khoury, Dina Rizk, "Terlikler Kapıda mı, Kapalı Kapılar Ardında mı: Ev İçinde ve Kamusal Mekânda Müssülü Kadınlar", *Modernleşmenin Eşiğinde Osmanlı Kadınları*, ed. Madeline C. Zilfi, çev. Necmiye Alpay, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2000, s. 101-121.

- Kırlı, Cengiz, "A Profile of the Labor Force in Early Nineteenth-Century Istanbul", *International Labor and Working-Class History*, Cilt 60, Fall 2001, s. 125-140.
- Kişi, Şule Sevinç, "Avusturya ve Bulgaristan'a Karşı İzmir'de 1908 Boykotu", *Tarih ve Toplum*, C. 26, S. 152, s. 4-14.
- Kocabaşoğlu, Uygur ve Metin Berge, *Bolşevik İhtilali ve Osmanlılar*, Kebikeç Yayınları, Ankara, 1994.
- Kocabaşoğlu, Uygur, "Basın Özgürlüğünün Engellenmesi - Sansür Tarihi", *Tarih ve Toplum*, S. 37, Aralık 1986, s. 40-45.
- Koral Türk, Murat, "Yabancı Sermayeli İmtiyazlı Şirketlerde İşgücünü Türkleştirme Uygulamaları (1923-1930)", *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, S. 7, Bahar-Yaz 2008, s. 61-99.
- Kömürçü, Derya, "Türkiye'de Merkez Sol Siyasetin Tarihsel Kaynakları ve 'Ortanın Solu'", *IÜ IFMC İktisat Dergisi*, S. 502, Mart-Nisan 2009, s. 42-52.
- Kudret, Cevdet, "Birkaç Örnek İle Mütareke Dönemi Sansürü", *Tarih ve Toplum*, S. 53, Mayıs 1988, s. 42-45.
- Kurdakul, Necdet, "Ölümünün 100. Yılında Unutulan Yönleriyle Namık Kemal", *Tarih ve Toplum*, S. 60, Aralık 1988, s. 9-16.
- Marketos, Spyros, "Avraam Benaroya and the Impossible Reform", *JUSTICE - Special Issue: Remember Salonika*, Tel Aviv, Spring 1999, s. 38-43.
- Masters, Bruce, "Salonika", *Encyclopedia of The Ottoman Empire*, ed. By Gabor Agoston and Bruce Masters, Infobase Publishing, New York, 2009, s. 502-504.
- Minassian, Anahide Ter, "1876-1923 Döneminde Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalist Hareketin Doğuşunda ve Gelişmesinde Ermeni Topluluğunun Rolü", der. Mete Tunçay-Erik Jan Zürcher, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalizm ve Milliyetçilik (1876-1923)*, 5. Bsk., İletişim Yayınları, İstanbul, 2010, s. 163-237.
- Moroni, Anastasia Ileana, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalizm ve Ulusal Sorun", çev. Erdem Evcen, *Tarih ve Toplum*, C. 40, S. 239, Kasım 2003, s. 28-37.
- Müller-Wiener, Wolfgang, "15-19. Yüzyılları Arasında İstanbul'da İmalathane ve Fabrikalar", *Osmanlılar ve Batı Teknolojisi-Yeni Araştırmalar Yeni Görüşler*, yay. haz. Ekmeleddin İhsanoğlu, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 1992, s. 53-120.
- Nedim, Vedat, "Türkiye Proletaryası ve Enternasyonal", *Kurtuluş Dergisi - Almanca Özel Sayısı*, Ekim 1919, çev. Cemil Koçak, "Kurtuluş - Kurtuluş'un Almanca Özel Sayısı - Türkiye Sosyalist İşçi ve Çiftçi Fırkası'nın (Yayın) Organı", *Tarih ve Toplum*, S. 65, Mayıs 1989, s. 50-56.
- Odabaşı, İ. Arda, "Selanik Sosyalist İşçi Federasyonu'nun Beynelmile Amele Eğlencesi, Rasim Haşmet Bey ve Amele Gazetesi", *Toplumsal Tarih Dergisi*, S. 201, Eylül 2010, s. 69-73.
- Onur, Hakkı, "1908 İşçi Hareketleri ve Jön Türkler", *Yurt ve Dünya*, S. 2, 1976, s. 277-295.
- Özbay, Rahmi Deniz ve Yaşar Bülbül, "Osmanlı Devleti'nde Bir Teknoloji Transferi Yöntemi Olarak Yabancı İşgücü İstihdamı", *Tülin Aren Armağanı*, haz. İshak Keskin vd., Pamuk Yayıncılık, İstanbul, 2009, s. 189-218.
- Özbay, Rami Deniz, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Köle Emeginin İstihdamı ve Mükâtebe Yöntemi", *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 17, 2009/1, s. 148-163.
- Patterson, A. Temple, "Luddism, Hampden Clubs, and Trade Unions in Leicestershire, 1816-17", *The English Historical Review*, LXIII, 1948, s. 170-188.
- Quataert, Donald, "19. Yüzyıla Genel Bakış - İslahatlar Devri 1812-1914", *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, C. 2, ed. Halil İnalçık ve Donald Quataert, 2. Bsk., Eren Yayıncılık, İstanbul, 2006, s. 885-1051.
- , "Fabrika Bacalarından Tüten Dumanlar", *Selânik "Yahudilerin Kenti" ve Balkanlar'ın Uyanışı*, haz. Gilles Veinstein, çev. Cüneyt Akalın, 2. Bsk., İletişim Yayınları, İstanbul, 2001, s. 186-204.
- , "Labor History and the Ottoman Empire, c. 1700-1922", *International Labor and Working-Class History*, Cilt 60, Fall 2001, s. 93-109.
- , "Machine Breaking and the Changing Carpet Industry of Western Anatolia, 1860-1908", *Journal of Social History*, Cilt 19, Spring 1986, s. 473-489.

- , “Osmanlı İmparatorluğunda İşgücü Politikası ve Siyaset: Hamallar ve Bâbüali, 1826-1896”, çev. Ali Kartal, *Tarih ve Toplum*, S. 33, Eylül 1986, s. 170-175.
- , “Selanik’teki İşçiler, 1850-1912”, *Osmanlı’dan Cumhuriyet Türkiye’sine İşçiler 1839-1950*, der. Donald Quataert ve Erik J. Zürcher, İletişim Yayınları, İstanbul, 1998, s. 97-122.
- , “Zonguldak Kömür Havzasında Köyler ve Madenler (1850-1920)”, çev. Tansel Demirel, *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, S. 2, Güz 2005, s. 47-71.
- Sakaoğlu, Necdet; “Abdülhamid II”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C. 1, TC Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, İstanbul, 1993.
- Sankoyuncu, Ali, “Emperyalizm ve Zonguldak Kömür Havzası”, *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, S. 4, 1993, s. 309-330.
- Schreiner, Margit, “Parvus’un 1910, 1 Mayıs Bayramı Üzerine Mektubu”, *Tarih ve Toplum*, S. 101, Mayıs 1992, s. 20-21.
- Serçe, Erkan, “Amelperver Cemiyeti”, *Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi*, C. 1, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, İstanbul, 1996.
- , “Mitostan Gerçeği: Amelperver Cemiyeti”, *Toplumsal Tarih*, S. 14, Şubat 1995, s. 6-11.
- Silier, Orhan, “Toplumsal Araştırmalar Grubu ve 1912 Yılına Ait 2 Sendika Tüzüğü”, *Tarih ve Toplum*, S. 79, Temmuz 1990, s. 24-30.
- Sümer, Tülin, “Türkiye’de İlk Defa Kurulan Kadınları Çalıştırma Cemiyeti”, *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, S. 10, Temmuz 1968, s. 59-61.
- Sürmen, Yusuf, Uğur Kaya ve Hilmi Erdoğan Yayla, “Higher Education Institutions and the Accounting Education in the Second Half of XIXth Century in the Ottoman Empire”, *11th World Congress of Accounting Historians*, Nantes, July 19th-21st 2006, http://mpira.ub.uni-muenchen.de/2559/1/MPRA_paper_2559.pdf, 14.06.2011.
- Tekin, Yusuf, “Türkiye’de İlk Sosyalist Hareket ‘İştirak Çevresi’nin Sosyalizm Anlayışı Üzerine Bir Değerlendirme”, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, S. 57/4, 2002, s. 172-184.
- Tızlak, Fahrettin, “Osmanlı Maden İşletmeciliğinde Kanunnameden Nizamnameye Geçiş ve 1861 Tarihli Maden Nizamnamesi”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 98, Ekim 1995, s. 75-92.
- Toprak, Zafer, “1909 Cemiyetler Kanunu”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, C. 1, İletişim Yayınları, İstanbul, 1983, s. 205-208.
- , “1909 Ta’til-i Eşgal Kanunu Üzerine”, *Toplum ve Bilim*, S. 13, Bahar 1981, s. 141-156.
- , “Amele Fırkası”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C. 1, TC Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, İstanbul, 1993.
- , “Amele-i Osmanî Cemiyeti”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C. 1, TC Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, İstanbul, 1993.
- , “Anadolu Osmanlı Demiryolu Grevi”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C. 1, TC Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, İstanbul, 1993.
- , “İlan-ı Hürriyet ve Anadolu Osmanlı Demiryolu Memurun ve Müstahdemini Cemiyeti Uhuvvet-kârânesi”, *Tarih ve Toplum*, S. 57, Eylül 1988, s. 45-50.
- , “Osmanlı Kadınları Çalıştırma Cemiyeti - Kadın Askerler ve Milli Aile”, *Tarih ve Toplum*, S. 51, Mart 1988, s. 34-38.
- , “Sosyal Politika Tarihimizin İlk Önlemler Paketi: Müessesat-ı Sinaiyede Çocukların ve Kadınların Çalıştırılması (1910)”, *Toplum ve Bilim*, S. 27, Güz 1984, s. 229-237.
- , “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Osmanlı Ekonomisinde Gelişmeler: Tarım, Ticaret, Sanayi”, *1885-1985 Türkiye Ekonomisinin 100 Yılı ve İzmir ve İzmir Ticaret Odası Sempozyumu*, İzmir, 1986.
- Tunçay, Mete, “Ankara Demiryolcularının 1 Ekim 1922 Tarihli Bir Bildirisi”, *Tarih ve Toplum*, S. 57, Eylül 1988, s. 7-8.
- , “Aydınlık”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C. 1, TC Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, İstanbul, 1993.
- , “İstanbul İşçi Teşkilatları Heyet-i Müttehidesi”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, 2. Bsk., C.

- 4, İstanbul, TC Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, 2003.
- , “İstanbul Katolik İşçiler Cemiyeti”, *Tarih ve Toplum*, S. 91, Temmuz 1991, s. 35.
- , “İstanbul Tramvay Amelesi Cemiyeti”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C. 4, 2. Bsk., TC Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, İstanbul, 2003.
- , “İstanbul’da İşçi Harekâtı”, *Tarih ve Toplum*, S. 64, Nisan 1989, s. 38-39.
- , “Sonuç Yerine”, der. Mete Tunçay-Erik Jan Zürcher, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Sosyalizm ve Milliyetçilik (1876-1923)*, 5. Bsk., İletişim Yayınları, İstanbul, 2010, s. 239-256.
- Turan, Namık Sinan, “Tefrik’ten İttihad’a” Osmanlı Devleti’nde Gayri Müslimler’in Toplumsal ve Siyasi Statülerinde Değişim Süreci”, *IÜ İktisat Fakültesi Mecmuası*, C. 58, S. 1, Yıl: 2008, s. 1-43.
- Türkay, Cevdet, “Esircilerle İlgili Bir Belge”, *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, S. 11, Ağustos 1968, s. 60.
- Türkcan, Ergun, “İngiliz Konsolosluk Raporlarına Göre Ondokuzuncu Yüzyılın İkinci Yarisında Bursa”, *Tarih ve Toplum*, S. 24, Aralık 1985, s. 386-392.
- , “İngiliz Konsolosluk Raporlarına Göre: 110 Yıl Önce İstanbul’da Çalışma Hayatı”, *Tarih ve Toplum*, C. 2, S. 11, Kasım 1984, s. 323-329.
- , “İngiliz Konsolosu W. Gifford Palgrave’in Raporlarına Göre 1870’te Trabzon”, *Tarih ve Toplum*, C. 6, S. 31, Temmuz 1986, s. 34-46.
- Türkdoğan, Orhan, “19. Yüzyıl Osmanlı Toplumunda İşçi Sınıfının Doğuşu”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, Yıl: 2, C. 2, S. 11, Nisan 1981, s. 5-22.
- Vardağlı, Tutku, “1908’e Giden Yolda İşçi Hareketleri: Selanik Vilayeti Tütün İşçileri”, *Düne Bakarak Bugünü Anlamak - 2008’den 1908’e Bakmak*, yayına haz.: Mutlu Dursun ve Tutku Vardağlı, Tarem Yayınları, İstanbul, 2009, s. 33-44.
- Vatter, Sherry, “Şam’ın Militan Tekstil Dokumacıları: Ücretli Zanaatkarlar ve Osmanlı İşçi Hareketleri, 1850-1914”, *Osmanlı’dan Cumhuriyet Türkiye’sine İşçiler 1839-1950*, der. Donald Quataert ve Erik J. Zürcher, İletişim Yayınları, İstanbul, 1998, s. 55-95.
- Yakut, Kemal, “Arabacılar Grevi-1912”, *Kebikeç*, Y. 2, S. 5, 1997, s. 163-165.
- , “II. Meşrutiyet Döneminde İtalyan Boykotu”, *Tarih ve Toplum*, C. 36, S. 211, Temmuz 2011, s. 21-30.
- Yapucu, Olcay Pullukçuoğlu, “19. Yüzyıl Osmanlı Sanayii’ne Bir Örnek İslimiye Çuha Fabrikası”, *Tarih ve Toplum*, C. 28, S. 167, Kasım 1997, s. 19-24.
- Yazgan, Turan, “Milli Duyguların İktisattaki ve Çalışma Hayatındaki Yeri ve Önemi”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, S. 35, Nisan 1985, s. 69-79.
- , “Türkiye’de Sendikal Hareketler-Kısa Bir Tarihçe”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 20, Ekim 1982, s. 17-43.
- Yedi yıldız, Bahaeddin, “Osmanlı Toplumunu”, *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, Cilt 1, İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi (IRCICA), İstanbul, 1994, s. 439-510.
- Yıldırım, Mehmet Ali, “Osmanlı’da İlk Çağdaş Zirai Eğitim Kurumu: Ziraat Mektebi (1847-1851)”, *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, S. 24, 2010, s. 223-238.
- Zürcher, Erik Jan, “Ottoman Labour Battalions in World War I”, (Çevrimiçi) <http://www.hist.net/ki-esser/agher/Essays/EssayZurcher.html>, (12.04.2011.)

Tezler

- Akyıldız, Ali, “İzmir-Aydın Demiryolu”, *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Marmara Üniversitesi SBE Yakınçağ Tarihi ABD, İstanbul, 1987.
- Altuntaş, Zeynep, “19. YY.ın İlk Yarisında Kadın Terekelerine Göre Osmanlı İktisadi ve İçtimai Hayatı”, *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Marmara Üni. SBE İslam Tarihi ve Sanatları BD, İstanbul, 2004.
- Babalık, Naciye, “Türkiye Komünist Partisinin Sönümlenmesi - Sözlü Tarih Araştırması”, Cilt 3, *Yayınlanmamış Doktora Tezi*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2003.

- Buluş, Abdülkadir, "Osmanlı Tekstil Sanayii Hereke Fabrikası", *Yayınlanmamış Doktora Tezi*, İÜ SBE İktisat Tarihi ABD, İstanbul, 2000.
- Çakıcı, Mustafa, "Osmanlı'nın Sanayileşme Çabalarında Bursa İpek Fabrikası Örneği (1851-1873)", *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, İÜ SBE İktisat Tarihi ABD, İstanbul, 2010.
- Çelik, Birten, "Türkiye'de İşçi Hareketlerinin Tarihsel Gelişimi", *Yayınlanmamış Doktora Tezi*, Dokuz Eylül Üni. Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İzmir, 1999.
- Çetin, Birol, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Barut Sanayi 1700-1900", *Yayınlanmamış Doktora Tezi*, İÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1997.
- Kabadayı, M. Erdem, "Working for the State in a Factory in Istanbul: The Role of Factory Worker' Religious and Gender Characteristics in State-Subject Interaction in the Late Ottoman Empire", *Unpublished PhD Thesis*, Ludwig-Maximilians-Universität, München, 2008.
- Kırpık, Cevdet, "Osmanlı Devleti'nde İşçiler ve İşçi Hareketleri (1876-1914)", *Yayınlanmamış Doktora Tezi*, Süleyman Demirel Üniversitesi SBE Tarih ABD, Isparta, 2004.
- Ünal, Uğur, "Sultan Abdülaziz Devri Osmanlı Kara Ordusu (1861-1876)", *Yayınlanmamış Doktora Tezi*, Gazi Üniversitesi SBE Yakınçağ Tarihi ABD, Ankara, 2006.

DİZİN

- Abdülhamid (II) 28, 37, 102, 108, 195, 212, 225, 226
- Ahiazra Musevi Sanayi Cemiyeti 146
- Ahmed Mithat 148
- amele borsaları 35, 36
- Amele İttihad Cemiyeti 125, 126, 141, 332
- Amele Kulübü 165
- amele taburları 51-53, 81, 96
- amele-i mükellefe 32, 63, 66-71
- Amele-i Osmanî Cemiyeti 106, 108, 109
- Ameleyi Siyanet Cemiyeti 74, 145
- Amelperver Cemiyeti 13, 100-102, 106
- Amerikan Kadınlar Kulübü 97
- Anadolu Beynelmilel Müstahdem İttihadı 132, 133
- Anadolu Demiryolları Şirketi 28, 45, 79, 117, 138, 250, 322, 327-329, 334, 337
- Anadolu Osmanlı Demiryolları Memurin Ve Müstahdemin Cemiyet-i Uhuvvetkarânesi 117, 250
- anarşi 151
- angarya 53, 63, 66, 70, 299, 301, 304
- Avraam Benaroya 161
- Avusturya Boykotu 15, 199-201
- Aydın Şimendifer Amelesi Cemiyeti 132
- Aydınlık 107-109, 143, 172, 174, 178, 180, 289, 292
- Babanzade İsmail Hakkı 321, 322
- Bab-ı Ali 210
- Bağdat Demiryolları 46, 206
- Bahriye Nezareti 205, 216, 222, 254, 255, 274
- Balkan Savaşları 46, 154, 281, 350
- Balya Madenleri 61, 82, 106, 142, 231-233, 275, 339
- Balya Madenleri Aya Varvara Amele Cemiyeti 142
- Banka Me'murin Ve Müstahdemini Kulübü 144
- Banka Me'murin-i İttihad Heyeti 288, 332
- Banka Memurini Cemiyeti 138
- baruthane 26, 49, 65, 218, 271
- basın yayın ve matbaacılık 130, 142, 226
- Basmahane 15, 26
- Benaroya 161, 162, 164, 186, 187, 266
- Beşeriyet 152
- beyaz yakalı 117, 118, 137, 207, 268, 295
- Beykoz Deri Ve Kundura Fabrikası 26, 210
- Beykoz Kağıthanesi 26
- Beynelmilel İşçiler İttihadı 179, 180
- Beyrut Havagazı Şirketi 260
- Beyrut Limanı 257
- Bikes Ailelere Yardımcı Hanımlar Cemiyeti 94
- Bilecik 42, 43, 45, 272, 284-286
- Bolşevik 150, 178, 181
- Bolu Mutasarrıflığı 43
- Bulgar Matbaa İşçileri Cemiyeti 131
- Bulgar Sosyalist Merkezi 165
- Bursa 14, 15, 25, 28, 32, 59, 61, 87, 88, 90-92, 100, 135, 139, 155, 215, 275, 284-286, 307, 347
- Cebel-i Lübnan 32, 86, 112, 114, 249
- Cemiyetler Kanunu 22, 104, 120, 122, 124, 133, 134, 136, 141, 157, 167, 168, 170, 173, 179, 325, 330, 340-343, 345

Cibali 15, 77, 123-126, 138, 141, 192, 193,
215, 219-221, 227, 279, 287, 290, 295, 332
Cumhuriyet 17, 33, 63, 77, 182, 187, 264, 293,
297, 345, 355

Çalışkan Kardeşler Cemiyeti 117
Çerkez 60, 61, 73, 341
çırak 20, 25, 126, 241, 262, 263, 266, 297, 348

Dahiliye Nezareti 24, 54, 66, 77, 103-105, 110,
111, 119, 121, 124, 125, 132, 165, 175, 180,
203, 207, 216, 224, 234, 245, 250, 305, 314,
320, 324, 326, 327, 329-332, 335, 342, 349,
351, 355

Darulmuallimat 91
Darüssınaî 94, 95
debbaghane 129, 142, 176, 258, 259, 270, 274
Deniz Amele Cemiyeti 143

Deniz Maden Kömürü Amelesi Cemiyeti 290
Dersaadet  ift iler Derneği 135
Dersaadet Debbaghaneleri İntibah Amele
Cemiyeti 142
Dersaadet Maden Kömürcü İşçileri Cemiyeti
144

Dersaadet Mimar Ve Murahhasları Cemiyeti
145
Dersaadet Telefon Şirketi Memurin Ve Teavün
Cemiyeti 74
Dersaadet Tetebbuat-ı İ tinaıye Cemiyeti 167
Dersaadet Ticaret Ve Sanayi M stahdemın
Cemiyeti 140
Dersaadet Tramvay Şirketi 176, 254, 273, 290,
292

Deyr lkamer 112
Dilaverpaşa Nizamnamesi 32
Doğramacılar Cemiyeti 145
Drama 90, 122, 123, 155, 227, 239, 278, 281,
331, 355
Duhan Rejisi İstanbul Fabrikası Amele Teavün
Cemiyeti 125, 137

Duvarcılar Amele Cemiyeti 145
D y n-ı Umumiye İdaresi 43, 78, 134, 214
D y n-ı Umumiye Memurin-i Osmaniye
Cemiyet-i İttihadiyesi 134
Edhem Nejad 31, 107
Edirne 14, 55, 57, 62, 68, 71, 127, 135, 156,
166, 167, 203, 208, 216, 227, 247, 249, 258,
265, 324, 335, 343, 346
Edirne Hapishanesi 54, 55
Einme-i Mahallat Tevhid Ve Teavün Cemiyeti
134

ekmekçi 127
Ekmekçi Amele Cemiyeti 126, 141, 242
Elbisehane-i  mire 18
emeklilik 247, 249, 259, 267, 287, 295, 299,
306, 308, 309, 316, 317, 330, 345, 354
Engels 151, 154
Enternasyonal 101, 148-150, 153, 154, 162,
164, 168, 180, 181, 183, 184, 186
Enternasyonal İŞçiler İttihad Cemiyeti 180
Enver Paşa 96, 246
Ereğli 33, 42, 43, 63-66, 142, 198, 217, 233,
234, 266, 275, 282, 288, 296, 301-303, 305,
332
Ergani 39, 42, 231, 236, 265
Eskişehir 42, 47, 92, 118, 123, 138, 252, 253,
265, 335
esnaf 23, 101, 102, 114, 127, 132, 141, 142,
198, 228, 252, 263, 280, 292, 295

Feshane 15, 26, 142, 211, 259
Fransız El iligi 45, 128
Fransız Ticaret Odası 29

Galata 167, 168, 195, 200, 201, 213, 255, 261,
266, 270, 271
Galata Rihtımı 255
Galata Sosyalist Kulübü 167, 168
Garsonlar Cemiyeti 145
Gelibolulu Azmi 27
Gelik 272, 273, 285, 293, 339
Girit 201-203, 265
Glavinof 165

Habeşistan 57
hafta tatili 158, 178, 251, 267, 280, 289, 291,
295, 303, 306, 347, 352, 354, 355
Halep 14, 191, 206, 250, 265
Haliç Vapur Şirketi 118, 138, 176, 295, 336
Hamidiye Vapur Kumpanyası 255
Hamurkar Cemiyeti 114, 228
Hasan Rıza 173
Hasköy 210, 211, 213, 223
Haydarpaşa 43, 117, 210-212, 218, 234, 250,
251, 255, 263, 280
Hereke 15, 39, 40, 59, 259
Hibbazan Cemiyeti 114, 127, 241
Hınçak 151, 155-159, 164, 165
Hıristiyan 42, 56, 58, 74, 76, 82, 86, 87, 111,
122, 124, 138, 153, 154, 163, 217, 303
Hırvat 29, 42, 43, 73, 304
Hicaz Demiryolu 28, 37, 50, 68, 309, 329,
330

Hüdavendigâr 55, 71, 118, 193, 203, 231, 252,
314, 335, 347
Hüseyn Hilmi 153, 155, 168, 170, 175-179
Hüseyn Kazım 29

islahhane 31

İçtimâat Kanunu 22, 297, 343, 345
İdare-i Mahsusa 212-214, 218, 222, 223, 254,
255, 271, 285, 309
İngiliz Ve Türk İttihad Kulübü 41
İngiltere 28, 31, 34, 38, 39, 41, 54, 58, 59, 68,
109, 118, 123, 149, 151, 153, 177, 191, 198,
199, 204, 211, 233
İnsaniyet 152, 168-170, 273
İnşaat Amelesi Beynelmilâl Sanayi İttihadı 140
İplikhane 15
İskeçe 122-124, 138, 214, 219, 220, 227, 239,
279
İskeçe Tütün Amelesi İrtibat Ve Terakki
Cemiyeti 123, 279
İskeçe Tütün Amelesi Osmanlı İrtibat Ve
Terakki Cemiyeti 123
İslam ve Rum Osmanlı Amele Derneği 131,
235
İslimiye Çuha Fabrikası 26, 58
İstanbul Hapishanesi 54
İstanbul Rıhtımı 256, 270
İstanbul Umum İnşaat Ve Tarik İrgad Ve
Rençber Amelesi 145
İşçi Sosyalist Fırkası 172, 179
işçileşme 198
İştirak 152, 153, 168-170, 172, 175, 178, 179,
181
İştirakçı Hilmi 141, 168, 172, 175, 178, 181,
292
İtalya Boykotu 204, 205
İtalyan Amelesi Cemiyeti 102
İttihad-ı Efkâr Şekerci Ameleleri Cemiyeti 141
İttihat Terakki 156, 199, 202
İzmir Boykotaj Cemiyeti 200, 202
İzmir Demirci Amele İttihadı 132
İzmir Demiryolları İslam Memurları Teavün
Cemiyeti 77, 140
İzmir Elbise Amelesi Cemiyeti 129
İzmir Limanı 128, 197, 208, 257, 268, 282
İzmir Matbaaları Amele Cemiyeti 131, 132
İzmir Musevi Ticarethaneleri Müstahdemin
Cemiyeti 132, 133

Journal Del Lavorador 160
Jön Türk 107-109

Kadıköy ve Üsküdar Gaz Şirketi 257
Kadın Giyim İşçileri Sendikası 130
Kadın İşçi Taburu 92
Kadınlar Dünyası 93
Kadınları Çalıştırma Cemiyet-i İslamiyesi 15,
83, 92, 95-97
Kampana Dersaadet Telefon Şirketi Memurini
Teavün Cemiyeti 145
Kanaviçe ve Süt İşçileri Cemiyeti 127
Kanun-ı Esasi 162, 230, 299, 309, 310, 314,
315, 342
Karındaşlık 104
Kastamonu 55, 71, 85, 88, 223, 231, 305
Katolik 60, 73, 74, 78, 102, 146, 150, 169
Katolik İşçiler Cemiyeti 146
Kavala 90, 111, 122, 123, 138, 155, 206, 212,
217, 220, 227, 228, 239, 240, 266, 269, 278,
308, 311
kayıkçı 83, 102, 194-199, 201, 202, 204, 209,
217, 256, 282, 320, 321
Kazlıçesme 142, 258, 274, 290, 295
komünist 101, 148, 150, 151, 172, 180, 181,
185
komünizm 148, 150, 151, 153, 171, 181
kondüktör 30, 41
Konya Vilayeti 62
Kunduracı Kalfaları Cemiyeti 129
Kurtuluş 152, 154, 173, 174
Kürt 47, 73, 77, 79, 80, 200, 232, 234
Laz 47, 73, 77, 169
lokavt 189, 190, 229, 234, 244, 268, 269, 277,
278, 287, 298
lonca 16, 110, 297
Maarif Nezareti 41, 80, 134, 135
Maden Nizamnamesi 44, 301, 349
Mahmud Şevket Paşa 167, 281
Makedonya 14, 76, 171
Makine İşçileri Cemiyeti 145
makine kırıcılığı 14, 21, 191, 193
Maliye Nezareti 72, 92
Mamulât-ı Dahiliye İstihlâk-i Millî Kadınlar
Cemiyet-i Hayriyesi 94
Manastır 57, 71, 74, 82, 117, 165, 219, 227,
244, 247, 265, 274, 279, 285, 308
Marangoz Ameleleri İttihadı 132
Marx, Karl 149, 151, 154, 155, 163, 168, 198
Matbaa İşçileri Cemiyeti 131
Matbuat-ı Osmanî Cemiyeti 74, 131, 138
mavi yakalı 118, 137, 207, 268, 295
Mecelle 298-300

Meclis-i Mebusan 17, 154, 157, 162, 208, 313, 314, 315, 342, 351
Meclis-i Vükela 70, 177, 182, 326, 332, 334, 340
Medeniyet 152, 168, 169
Mehmed Cavid 72, 135, 263, 312, 313
Memleha 213, 217, 243, 271
Mesai ve Yardımlaşma Osmanlı Cemiyeti 144
mesleki eğitim 30, 31, 54, 88, 94, 348
mevsimlik işçi 88, 89
Mithat Paşa 31
Muavenet-i Mütেকabele Cemiyeti 126
Musevi 74, 124, 125, 132, 133, 138, 146, 185, 192, 221, 262, 315
Mustafa Suphi 171, 180, 181
Müderresin Cemiyeti 138
Müessesât-ı Ticariye Memurları Tesanüd Cemiyeti 146
Mürettibin-i Osmaniye Cemiyeti 130, 143, 171, 172
Müstahdemin-i Ticaret Cemiyeti 146
Müstakil Sosyalist Fırkası 172, 178, 179
Nafia Nezareti 28, 35, 51, 91, 119, 195, 250, 274, 275, 312, 314, 322, 329, 335, 339, 343, 348
Namık Hasan 179
Namık Kemal 148
Necib Bey 239, 355
Newcastle Kadın Politik Birliği 90
Orosdi Back 130, 238, 262, 267
Osman Abdullah 107
Osmanlı Amele Cemiyeti 107
Osmanlı Bankası 46, 47, 79, 80, 144, 203, 288
Osmanlı Bulgar İttihad-ı Muallimin Cemiyeti 134
Osmanlı İşçi ve Çiftçi Fırkası 170
Osmanlı İştira Hamalları Cemiyeti 128, 331
Osmanlı Kadınlar Terakkiperver Cemiyeti 94
Osmanlı Kapudan Ve Makinistler Ve Müntesibin-i Bahriye Cemiyeti 143
Osmanlı Mesai Fırkası 180
Osmanlı Müdafaa-i Hukuk-ı Nisvan Cemiyeti 95
Osmanlı Mühendis ve Mimar Cemiyeti 28
Osmanlı Müntesibin-i Bahriye İntihab ve Tavzif Cemiyeti 143
Osmanlı Sanatkarın Cemiyeti 107
Osmanlı Sosyalist Fırkası 168-170
Osmanlı Terakki-i Sanayi Cemiyeti 107

Osmanlı ve Türk Hanımları Esirgeme Derneği 95
Osmanlı Ziraat Cemiyeti 24
Otomobil Şoför ve İşçileri Cemiyeti 140
Paris 31, 38, 41, 107, 109, 119, 146, 148, 149, 156, 182-184, 186, 228, 288
Paskalya 221
Paşabahçe Şişe Fabrikası 43, 218, 271
Pera Palace 132, 262, 267
Poale Sion 165
Polis Nizamnamesi 21, 310, 311
Polonya 57
Posta ve Telgraf Memurîn ve Müstahdemîn Cemiyeti 144
proletarya 158, 174
Prusya 148
putting-out sistemi 27
Reji Amele İttihad Cemiyeti 141
Rihtım, Dok ve Antrepo 127, 226, 255, 264, 284, 294
Rum Fırıncı Amelesi Cemiyetleri 145
Rum Kadınları İlane-i Fukara Cemiyeti 94
Rum Kasap Amelesi Cemiyeti 145
Rum Mürettibin Cemiyeti 145
Rum Müstahdemin-i Tüccar Heyeti 133
Rumeli Demiryolu Şirketi 104
Rus 61, 62, 146, 154, 175, 176, 181, 271, 288
Rus Çalıştırma Derneği 146
Ruşçuk 31, 156
sanayi alayı 48
sandalcı 26, 194, 194
sansür 93, 151, 185, 226, 228
savaş esirleri 20, 61, 62
Selanik Havagazı Şirketi 260
Selanik Limanı 197, 258, 280
Selanik Memurîn ve Müstahdemîn Sendikası 133
Selanik Osmanlı Sosyal Demokrat Amele Fırkası 165
Selanik Sosyalist İşçi Federasyonu 121, 159, 160, 165, 186
Selanik Tramvay Kumpanyası 248
Selim (III.) 38
Seyr-i Sefain İşletmesi 179
Sigara Amelesi İttihad Cemiyeti 124
Sirkeci 104, 211, 248
siyahi köle 60
Sosyal Demokrat Fırkası 173
Suriye Nisvan-ı Umür-i Hayriye Müessesesi 94

Şark Şimendiferleri Memurin ve Amele Cemiyeti 140
Şefik Hüsnü 173, 174
Şehremaneti 126, 127, 195, 241, 242, 281, 283, 286, 309
Şemsiye İşçileri Sendikası 130, 324
Şimendifer Taburları 49, 50
Şirket-i Hayriye 176, 179, 212, 223, 255, 268, 271, 285, 287, 291, 292, 295, 309

Tarik Bedeli 68, 72
Taşnak 152, 155-157, 164, 179
Teavün Cemiyeti 74, 77, 117, 120, 121, 125, 134, 137, 140, 145, 329, 330, 332
tekaüd 308, 309, 316, 317
Terakki-i Maarif ve İttihad-ı Muallimin Cemiyeti 135
Tersane-i Amire 43, 49, 53, 61, 209, 211-213, 215, 217, 219, 222, 223, 254, 287, 301, 309, 319
Terzi Amelesi İttihad Cemiyeti 129
Ticaret ve Nafia Nezareti 35, 41, 51, 91, 119, 195, 250, 273, 275, 312, 314, 316, 318, 329, 335, 336, 339, 343, 348
Tophane-i Amire 43, 48
Topkapı Fukaraperver Cemiyet-i Hayriyesi 94
Toplumsal Araştırma Grubu 140, 156, 167
Trabzon Müstahdemin-i Tüccar Heyeti 133
Tramvay İşçileri Cemiyeti 121
Tüccar Katip Ve Müstahdemin Sendikası 133
Türk Çalıştırma Derneği 83, 146
Türk Gazeteciler Cemiyeti 143
Türk Kadınları Bıçkı Yurdu Derneği 95
Türk Komünist Teşkilatları 180, 181
Türk Sol Sosyalistleri 181
Türkiye Halk İştirakiyyun Fırkası 178, 179
Türkiye İşçi Derneği 107, 108, 179, 180
Türkiye İşçi ve Çiftçi Sosyalist Fırkası 173, 178

Türkiye Komünist Fırkası 172
Türkiye Müstakil Sosyalist Fırkası 172, 178
Türkiye Sosyalist Fırkası 141, 142, 172, 175, 177-179, 181, 293
Tütün Amelesi Saadet Cemiyeti 111, 122, 228
Tütün Reji Memurin Kulübü 141

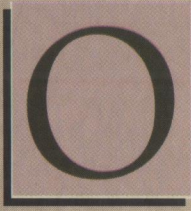
Uhuvvet 102, 120
Umum Değirmen İşçileri Cemiyeti 127, 142, 147
Umum Matbaalar İşletme Amele Cemiyeti 143, 292
Uşak 14, 45, 88, 91, 192, 193

Üsküdar Umum Yazmacılar Esnafı Cemiyeti 142, 292
Üsküdar ve Kadıköy Su Şirketi 244, 283
Üsküp 75, 81, 111, 165, 166, 201, 222, 227, 247, 249, 265, 274, 285

Vapur Katipleri Tevaün Cemiyeti 143
Veteriner Okulu 30
Vlahov 164

Yahudi Matbaa İşçileri Cemiyeti 131
Yedikule 30, 104, 112, 248, 249, 259, 260, 270, 274, 285
Yemen Vilayeti 44
Yunanistan Boykotu 201, 202

Zabtiye Nezareti 104, 261, 343, 352
Ziraat Cemiyeti 24, 29
Zonguldak 14, 16, 29, 33, 37, 42-45, 47, 64, 65, 73, 155, 194, 197, 209, 227, 231, 233, 235, 265, 272, 273, 275, 280, 282-285, 287, 293, 294, 302, 339, 349, 355
zorunlu çalıştırma 20, 63-67, 302, 303, 339

Osmanlı İmparatorluğu'nda işçilerin niteliği, bir sınıf olarak varlıkları ve eylemleri, tarih araştırmalarında çeşitli tartışmalara konu olmuştur. İşçi sınıfının sendika, sandık, komite gibi kendi örgütlerine değil de ağırlıklı olarak partilerin ve lider kadroların hikâyelerine odaklanan tartışmalardır bunlar. Kadir Yıldırım *Osmanlı'da İşçiler (1870-1922)*'de bu perspektifi de içererek ama asıl 'Osmanlı proletaryası'nın kendi pratiklerine odaklanarak Osmanlı işçi sınıfı tarihinin yazımına yeni bir katkı sağlıyor. Yıldırım, önce Osmanlı'da çalışma hayatının genel yapısını çiziyor, işçi örgütlenmelerine ve işçi hareketlerine bakıyor; işçilerin hangi sektörlerde çalıştıklarını, işgücünün yapısını mercek altına alıyor. Ardından çalışma hayatındaki yasal düzenlemeleri boykot, grev, iş bırakma gibi işçi direnişleri açısından kapsamlı bir şekilde inceliyor. Böylece karşımıza, yapısı, niteliği, çalışma koşulları, örgütleri ve grevleriyle değerlendirilmiş, kapsamlı bir Osmanlı işçi sınıfı resmi çıkarıyor.

Osmanlı'da İşçiler (1870-1922), alanındaki öncü araştırmaların hakkını veren, ele aldığı konuyu yeni katkılarla zenginleştiren, titiz bir araştırma.

